

УДК 821.161.2'06(081.2)+930(477)°18-19°(092)Чайковський
ББК Ш6(4УКР)53я44+Т1(4УКР)53-8Чайковський
Ч-15

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкув. О. В. Седляра і Б. З. Якимовича; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2007. – Т. 4. – 680 с., 1 портр.: іл.

Автори ідеї, головні упорядники і редактори
Богдан Якимович та Олександр Седляр

Редакційна колегія:

Якимович Б. З. – к. і. н., с. н. с., доцент (голова);
єпископ Гліб (Лончина Б. Б.) – д-р богослов'я; *Андрусяк Т. Г.*, к. ю. н., доцент;
Гнатюк М. І. – д. ф. н., професор; *Горинь В. І.* – к. філос. н., с. н. с.;
Горний М. М., к. і. н., к. е. н.; *Давимука С. А.* – д. е. н., професор;
Зорівчак Р. П. – д. ф. н., професор; *Ільницький М. М.* – д. ф. н., професор,
чл.-кор. НАН України;
Качараба С. П. – д. і. н., професор;
Ісаєвич Я. Д. – д. і. н., професор, акад. НАН України;
Кирців Р. Ф. – д. ф. н., професор; *Кметь В. Ф.* – к. і. н. доцент,
Козак Б. М. – професор;
Кондратюк К. К. – д. і. н., професор; *Криса Б. С.* – д. ф. н., професор;
Литвин М. Р. – д. і. н., с. н. с.; *Макарчук С. А.* – д. і. н., професор;
Нахлік Є. К. – к. ф. н., с. н. с.
Седляр О. В. – к. і. н. (секретар); *Сварник І. І.*;
Содомора А. О. – к. ф. н., професор;
Стеблій Ф. І. – к. і. н., с. н. с.; *Чопик Г. З.*; *Ткачук П. П.*, генерал-майор, к. і. н.,
доцент; *Шалата М. Й.* – к. ф. н., професор

Рецензенти:

М. М. Криль, доктор історичних наук, професор
О. М. Сухий, доктор історичних наук, професор

Художнє оформлення заслуженого художника України *Івана Крислача*
та *Євеліни Каменицик* за участю *Сергія Іванова*
Коректор *Роман Лаврентій*
Відповідальний за випуск *Ігор Ходус*

Схвалила до друку Вчена Рада Львівського національного університету імені Івана Франка (пр. № 14/6 від 27 червня 2007 р.)

ISBN 978-966-613-576-9

© Б. З. Якимович, упорядкування, 2007

© О. В. Седляр, упорядкування, 2007

ISBN 966-613-151-X

© Наукова фундація Андрія Чайковського, 2007

ПЕРЕДМОВА

Андрій Чайковський належав до покоління громадських та політичних діячів, яке здійснило чи не найбільший внесок у розвиток українського національного руху в Галичині. Генерація, яка розпочала суспільну працю наприкінці 70-х – у 80-х рр. ХХ ст., ще до Першої світової війни зробили незворотнім процес перетворення галицьких українців у модерну націю. Представники згаданого покоління залишили після себе чималу інтелектуальну спадщину: низку спогадів, публіцистичних статей і публічних виступів, багате листування. Ці матеріали ще, на жаль, недостатньо вивчені і майже не систематизовані. За винятком зібрання творів І. Франка українські дослідники не мають повних чи відносно повних зібрань спогадів, публіцистики та епістолярію українських галицьких діячів ХІХ – початку ХХ ст.

Підготувати і видати таке зібрання творів А. Чайковського – одного з найпомітніших українських громадсько-політичних діячів регіонального рівня та відомого письменника – взялася Наукова фундація Андрія Чайковського (президент – Б. Якимович). Багаторічна праця завершилася виданням у 2002 р. тритомника «Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження», однак студії громадсько-політичної діяльності А. Чайковського тривали. Аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І. Франка Олександр Седляр підготував і у 2005 р. успішно захистив дисертацію на цю тему. Під час наукових пошуків він виявив чимало невідомих упорядникам тритомника спогадів, листів та статей А. Чайковського. Як наслідок, редакційна колегія згаданого зібрання творів вирішила видати додатковий, четвертий, том, який склали маловідома дослідникам автобіографічна повість А. Чайковського «Своїми силами», його спогади та листи, що не увійшли до видання 2002 р., а також кращі з його публіцистичних статей.

Цей том підготовано до 150-річчя від дня народження А. Чайковського. Упорядники дотримувалися тих правил та зразків, що й під час підготовки до друку перших трьох томів, тому цей том слід вважати продовженням видання 2002 р. Хоч, по суті це самрстійний однотомник праць, які не увійшли до видання 2002 р. Книжка складається з чотирьох частин – повісті «Своїми силами», спогадів, листування і публіцистики А. Чайковського, отже, структура тому подібна до структури попереднього тритомного видання.

Повість «Своїми силами» вийшла трьома окремими томами у серії «Бібліотека найзнаменитших повістей «Діла» у 1902–1904 рр.,

пізніше не перевидавалася і вже стала бібліографічною рідкістю. Цей твір належить до художньої мемуаристики – А. Чайковський у художньому творі розповів про своє життя у 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Він, можливо, тому написав повість з вигаданими дійовими особами, а не класичні мемуари, що детально розповів про деякі моменти особистого життя головного героя, яке було дуже схоже на особисте життя самого А. Чайковського. Він мав важке дитинство (дуже рано втратив батьків) і майже не згадував про свою родину в інших спогадах, тому «Своїми силами» за умови перевірки наведених фактів (все ж таки це художній твір і не всі описані там події мали місце в реальному житті) може вважатися цінним джерелом до вивчення дитячих та юнацьких років А. Чайковського.

Важливе значення має ця повість і для дослідника суспільно-культурної діяльності української народовської молоді 70-х рр. XIX ст., об'єднаної у т. зв. «Студентських Громадах». Тодішні «громадівці» були дуже подібні до своїх попередників з 60-х рр. XIX ст., однак їх діяльність вивчена набагато менше. Це пов'язане головню з браком джерел (гімназійні чи «студентські» «Громади» були таємними, до того ж знищили всі свої папери під час арештів «соціалістичної» молоді у Львові 1877 р.), а тому інформація про «Громаду» у місті Б. (Самборі), а також про самоосвіту, формування національної свідомості та початки громадської діяльності місцевої української молоді з повісті «Своїми силами» дуже важлива, а щодо Самбора – взагалі унікальна.

Більшість спогадів А. Чайковського увійшла до першого тому тритомника «Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження». Разом з тим упорядникам цього видання протягом останніх років вдалося відшукати ще кілька важливих текстів, серед яких є й неопубліковані. Вони цікаві, як і будь-які спогади, до того ж А. Чайковський робив їх (як і будь-які інші свої твори) яскравими, насиченими, іноді дискусійними. Він вмів помітити та підкреслити головне, але не замовчував деталі; до того ж як організатор громадського життя українців Бережанщини та Самбірщини він знав більше, ніж пересічний громадянин.

Серед залучених до цього тому спогадів А. Чайковського найціннішими є, на нашу думку, «Зі збірки «Вісім місяців під медвежою лабою». Там автор досить детально зафіксував життя своєї родини та мешканців Самбора загалом під час російської окупації 1914–1915 рр. Ці спогади складаються з низки окремих розповідей, присвячених різним сторонам життя самбірських українців (вступ окупантів до міста, російське військо, адмі-

ністрація, економічне життя міста, арешти українців, стосунки з місцевими москвофілами тощо). На жаль, А. Чайковський не завершив цих спогадів, зокрема, не написав планованої історії свого арешту і вивезення до Львова перед відступом росіян, а також колізій, пов'язаних зі своїм звільненням.

Переважну більшість відомих на цей час листів А. Чайковського опубліковано у згаданому тритомному виданні його творів – 302 листи з примітками склали окремий, другий, том. Згодом ми знайшли в архівах Львова та Кисва ще 22 листи. Присмною несподіванкою для нас стала інформація, що професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» о. д-р Юрій Мицик виявив 68 листів А. Чайковського до І. Огієнка в архіві Консistorії Української Православної Церкви в Канаді (Вінніпег), які раніше вважалися втраченими. Він підготував ці листи до друку і за його згодою ми їх публікуємо. У другому томі тритомника сім з цих листів вже друкувалися зі скороченнями – тепер усі зацікавлені матимуть змогу прочитати їх повністю. Принагідно зауважимо, що ці листи дуже добре інформують нас про суспільно-політичну позицію і душевні переживання А. Чайковського у коломийській період його життя (20–30-ті рр. ХХ ст.).

Упорядники особливу увагу приділили публіцистичній спадщині А. Чайковського. У тритомнику публіцистики було небагато – основну увагу тоді зосередили на пошукові спогадів та листів цього діяча. Згодом, після ретельного вивчення галицької преси кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., стало зрозуміло, що А. Чайковський був активним (особливо в 1920-х рр.) публіцистом. Він, як правило, не лише реагував на певні події, а й пропонував шляхи вирішення проблем, які турбували українців.

Звичайно, не всі із кількох десятків статей А. Чайковського заслуговують на передрук. Деякі з них стосувалися локальних питань, у інших автор просто повторював те, що вже написав раніше. Загалом його публіцистика була запальна, не завжди глибока, але щира – це був голос небайдужого провінційного (за місцем мешкання, але не за значенням) інтелігента, справжнього українського патріота. Заслуговує на увагу й різногранність А. Чайковського – він цікавився різними справами упродовж свого життя: від станової організації українських адвокатів до збереження ідентичності Греко-Католицької Церкви, від створення народного театру до пропаганди героїчних сторінок української історії. З-поміж його статей (окремі, до речі, ще ніколи не публікувалися) ми обрали ті, що найкраще ілюструють погляди А. Чайковського або присвячені найактуальнішим для нього проблемам.

Упорядники цієї книжки прагнули знайти розумний компроміс щодо мови творів А. Чайковського, адже різниця між його ранніми і пізніми текстами досить помітна. Він сам ще навіть у 20-х рр. ХХ ст. докладав чимало зусиль, аби писати якісною літературною мовою і не приховував, що його твори (особливо ранні) у цьому плані далекі від ідеалу. Оскільки наше видання не є академічним, то ми мову повісті «Своїми силами» та листів А. Чайковського зберегли із практично без змін; мову його спогадів та публіцистичних статей адаптували до зразків кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., тобто мови зрілого автора. Правопис теж уніфіковано за пізніми творами А. Чайковського (детальніше про вирішення текстологічних проблем упорядниками див. с. 20–22 першого тому).

Ця книжка не вийшла б у світ без допомоги багатьох людей. Ми щиро дякуємо проф. о. д-ру Юрієві Мицику за підготовані ним до друку листи А. Чайковського до І. Огієнка, завідувачу відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Галині Бурлаці за допомогу у пошуку та підготові до друку матеріалів з особистого фонду А. Чайковського (ф. 124), який зберігається в Інституті літератури. Книголюбові Степанові Ковалишину за передання Науковій фундації Андрія Чайковського рідкісного видання книжки «Своїми силами». Також ми вдячні доц. Василю Кметю за допомогу у перекладі з латинської мови, заслуженому художникові України Іванові Крислачу за малюнки до кожного розділу.

Особлива подяка Львівській обласній державній адміністрації та Львівській обласній раді і особисто голові Управління у справах поліграфії та телерадіопростору ЛОДА Оксані Бойкович та голові постійної депутатської комісії Львівської обласної ради з питань культури, духовного відродження, засобів масової інформації та туризму Марії Христинич. Цей том виходить за кошти бюджету Львівської області; ми вдячні всім, хто сприяв позитивному вирішенню фінансових та організаційних питань.

Нарешті про плани на майбутнє. Редакційна колегія зібрання творів А. Чайковського продовжуватиме працювати. На черзі – повне видання художніх творів цього свого часу дуже популярного письменника. Ми плануємо щороку готувати до друку один том і сподіваємося, що попередня домовленість з обласною владою про фінансування цього проєкту буде втілена в життя.

Олександр СЕДЛЯР,
Богдан ЯКИМОВИЧ

СВОЇМИ СИЛАМИ

I

В городі Б.* ведуть від улиці Зеленої дві прямовісні півперечні улиці на великі передмістя, заселені мазурами колоністами, що сидять тут ще з того часу, коли тубільці вимерли від джуми, а польські королі заселили сю врожайну землю своїми людьми.

Зараз з улиці Зеленої видно, дивлячись в одну з тих бічних вуличок, на передмістю гарненький домок, що вирізняється від прочих селянських хат. І більший він, і вищий, і вікна в ньому не такі – усе інше, міщанське: його чисто вибілені стіни з великими вікнами під гонтом та високий червоний димар з цегли звертає увагу всякого, хто туди загляне. Домок обведений рівним частоколом, що замикає собою гарний огородець: спереду домика цвітовий, а далі з усякою яриною і садочком. Зараз позаду стоїть другий будиночок, що містить в собі стайню на дві корови і безрогу, курник, комірку на дрова і магель.

Сюди веде невеличка фірточка прямо входових дверей, а по обох боках входу гарненький, хоч невеличкий цвітник. Грядочки подовгасті і округлі, обсажені всілякими цвітами. Годі їх всіх перелічити і розпізнати тому, хто не дуже-то ботаніку знає. Де-де по середині грядок росте кілька гарних рож. Стежечки висипані жовтим дністровим піском. Впрочім, нема тут нічого незвичайного, нема заграничних рослин, але всюди видно старанну, пильну і умілу руку, і зі всього того легко доміркуватися, що тут живе дівчина.

Так само на подвір'ячку, в городі і садку чистенько, аж любо. Усе на своїм місці. В городі рівні грядки, понасаджувані всілякою яриною, а дерева в саді, почищені і вимазані жовтою глиною по самі гаузки, любуються в літнім теплім воздуху, як умита і вичесана дитина в чистій сороченці.

Вже пізно в ніч, а в однім вікні домика видно ще світло. Вікно відчинене на оба крила і неприслонене, так що видно знадвору до середини. В просторій кімнаті сидить при дерев'янім простім столі білявий, найвище вісімнадцятилітній хлопець над

якоюсь картою географічною і від часу до часу щось пильно записує до зошита. Він так заглибився в своїй роботі, що не манить його ані теплий літний вечір, ні щебет соловейка, що аж заливається на недалекій вербі, ні місячок вповні, що освічує своїм блідим лицем ціле передмістя і випикує тіннями верб всілякі фантастичні узори на мураві. Хлопець перечував навіть, як вежовий годинник видзвонив голосно і рівно одинадцятю годину ночі.

Зараз пізнати, що се школяр гімназист, бо й ціла кімната своєю обставою на те показує. Нічого тут нема такого, чого би школяреві не було потреба. Є тут один просторий дерев'яний стіл, два дерев'яні простої роботи крісла, дерев'яна шафка з книжками. При одній стоїть просте ліжко, застелене чистою постелю – і більш нічого. На білій стіні всього три образи в простих рамах: Шевченко та Хмельницький, висять напротин себе, над самим ліжком маленька ікона Богородиці, а під тим дерев'яний різьблений трираменний хрестик, якого вживають священники при водосвяттію. Се якась пам'ятка, бо хрестик аж почорнів від старости і частого уживання. Під хрестом знову висить приліплений до стіни поділ годин, писаний по-руськи. Зараз напротин ліжка – лист паперу більшого розміру з порівнюючими датами історичними. Шафка з книжками отворена, а на другій стороні дверцят самі числа дат історичних, пописані в неладі, та хіба той їх зрозуміє, хто се писав. Шафка поставлена так, що як йно сходять сонце загляне до кімнати, можна всі цифри відчитати з ліжка. В ній повно книжок. Се не самі книжки шкільні: словарі та граматики. З написів на хребтах видно, що властитель їх невдоволяється самою шкільною літературою.

Школяр й не гадас лягати спати. Він увесь в книжках. Порозвертав їх кілька по столі, заглядає то до одної, то до другої і пильно щось випикує.

А поки те поміж верби закрадається якийсь другий школяр до білого домика. Йому, відай, залежить на тім, аби перейти неспостережено в тіни верб. Він перескочив частокіл, дібрався потихоньки до вікна і прошептав:

– Володку, пусти мене в хату!

Володко* начеб зі сну прокинувся. Підвів голову, потер долоною чоло, а відтак встав і приблизився до вікна.

– Се ти, Дмитре?

– Я, відчиняй скоріше, бо дуже пильне діло.

Володко відчинив двері і впустив товариша в хату.

Дмитро* не міг зразу слова промовити, так задихався.

Видно було, що дуже спішив, бо горячий піт лив йому з чола.

– Чого ти так засапався?

– Передовсім прислони вікно, аби нас хто не підглянув – річ важна і небезпечна.

Володка трохи налякався. Відшукав за ліжком біле полотенце, зачинив і прислонив вікно. Поки що Дмитро відсунув шуфляду стола і став пильно шукати.

– За чим ти?

– Давай всі каталоги, списи, протоколи засідань, статут «Поступу» – всьо треба чим скорше спрятати, щоби ні сліду не було...

Володка збентежився.

– Щож так пильно? Говори! – каже, помагаючи Дмитрові шукати.

Усі папери були в окремій теці зложені і перев'язані шнурком.

Дмитро вихопив з рук Володка пачку з паперами і вибіг на двір. Володка не міг ще зміркувати, що його товариш робить.

За хвилину вернув Дмитро в хату.

– Слава Богу, всьо в безпечнім місці. Тепер би лише тебе забезпечити, а тоді вже буду спокійний. Слухай, Володку, – говорив одним віддыхом Дмитро, – чував ти про арештовання молодіжної академічної у Львові за якийсь соціалізм* чи щось? Отже, перед пів години, коли я сидів над книжкою, стукає хтось до мого вікна. Я не знав хто і виходжу на двір. Се був наш суддя Мирон*. Каже: «Біжіть до Володка, най всьо ховає, а сам втікає, бо прийшов наказ перевести у нього ревізію і його самого заарештувати. Не знаю, каже, за що і для чого, хіба за студентську громаду*, а за се може бути велика кара, бо се називається тайне товариство. І мені може попри вас дістатися, колиби показалося, що й я до вашої громади належав. Біжіть, каже, чим скоріше, бо ревізія прийде скоро день. Найліпше буде, як Володка втече, тоді більше за ніким слідити не будуть».

Я зараз метнувся до тебе.

– Утікай, Володку, чим скорше, не дай себе в тюрму взяти – се дуже страшно. – Дмитрові показалися сльози в очах.

– Бійся Бога! А моя матура? Та ж я цілковито підготовлений...

– До матури ти так чи інакше сего року сідати не будеш, бо як тебе замкнуть, то певно і з школи нагонять... А так бодай не будуть над тобою знущатися.

– Як же я так всьо покину і з чим втікну, коли у мене крім 10 золотих, що-м дістав на першого за лекцію, і нема нічого більше?... – Володка заломив руки в розпуці.

– О тім я подумав. Я зложив собі 50 золотих, як піду до Львова на університет, а суддя дав для тебе 40 золотих ринських – разом з твоїми буде сотка, а з тим заїдеш до Америки...

– До Америки? А я би там що робив? Мене й мама не пустять...

– Шкода, Володку, балакати і час тратити. О першій годині відходять два поїзди в противні сторони. Сідай і їдь, бо можуть тебе несподівано захопити. Мамі не кажи тепер нічого, се вже я полагоджу – ну спішися, брате, – молив Дмитро.

Володко стояв серед хати безрадний. Йому жаль було покидати науку, розпрощатися з гадкою о матурі, до котрої так пильно приспособлювався. Любив матір і сестру дуже, і серце рвалося, коли подумав, що прийдеться без прощання їх лишити. А над ним стояв його вірний друг Дмитро і принаглявав до поспіху.

– А може, то всьо неправда? За що ж би мене мали в'язнити? Я злочинець який, чи що?

– А тамтих у Львові за що пов'язнили? Хіба ж вони злодії, чи що? Впрочім, я на тім не розуміюся, але воно мусить бути правда, що казав мені наш суддя, бо він на тім розуміється і, певно, не робив би собі такого нерозумного жарту та не приходив би до мене поночах, якби не було чого.

– І він казав мені втікати до Америки?

– За Америку він не казав нічого, лише говорив, щоби ти де-небудь подівся...

– То так-бо й говори! А то зі страху зараз Америку вигадав! Скажи мені, що я в Америці буду робити – улиці замітати?...

– Ти собі даш раду. У тебе розум не то, що мій. Знаєш добре французький і німецький язык, математику...

– Я ані кроком не рушаюся! – каже твердо Володко.

– Бійся Бога, друже, і не страшна тобі ні тюрма, ні той сором, що тебе замикати будуть?

– Або то мене за крадіж замикали би, чи що? За таке злочинство як студентська громада то не соромно піти в тюрму...

– Але відтак пропали тобі всі науки, пропала матура...

– Говориш, як в горячці. А ніби-то я, як втечу до Америки, то зроблю матуру. Де? В Бостоні чи в Чікаго?

Дмитро побачив суперечність, в яку попав, і задумався.

– Знаєш, Володку, що? Коли буде яка біда з того, то я візьму всьо на себе. Місто тебе втікну я... у мене нема нікого, хто би за мною заплакав... тільки я дурень, що я відразу не видумав, був би тебе непотрібно не налякав...

Володко цілком отямився.

– Ні я, ні ти не потребуємо втікати. Коли всьо попрятане, так нічого нам не зроблять і в'язнити нас не будуть...

– Але Мирон говорив, що будуть в'язнити...

– Він говорив зі страху о себе, не подумавши о тім, що говорить. Хоча не мав ні разу чого боятися, бо вже перед роком виступив з нашої громади. Впрочім, заки ми на що рішимось, я мушу порадитись з мамою.

Вибіг з кімнати на другий бік дому через сіни, де спали мати й сестра. Володко ввійшов до спальні матері і хотів заговорити так, аби її не налякати.

Мати прокинулась.

– Хто се?

– То я, мамуню...

– А ти ще не спиш?

– Не можу спати... я хотів, мамуню, з вами о одній річі поговорити та порадитись.

З тими словами приблизився до постелі матері. Вона занепокоїлась і такими не в пору відвідинами сина, і тим словом, що до неї заговорив. Засвітила свічку і сіла в ліжку.

– Господи святий! Що сталося?

– Нічого, мамуню, нічого, не бійтесь. От прошу одягтися та вийти до моєї кімнати...

– Хіба ж горить, чи що?

– Та ні, ні, матусенько, там є Дмитро, він прийшов перед хвилию до мене, а діло на терпить проволоки.

Мати з того нічого не могла порозуміти, але стала одягатися боржій.

– Аби Наталі* не збудити, – шептав Володко, показуючи на сестру, що спала на другій постелі.

Але дівчина вже прокинулась. Вона чула всю загадочну розмову, відкинула покривало і сіла на ліжку. Тим часом мати одяглась і вийшла з Володком до його кімнати. Наталя не могла вгадувати своєї цікавості, накинула на себе одєжину і вийшла собі.

– Дмитро прийшов йно що до мене, – розпочав Володко, коли опинився з мамою в кімнаті, – і каже, що йому сказав наш суддя: до мене скоро світ має прийти ревізія судова...

– Ревізія? Хіба ви оба в сні? А ти ж що такого зробив, щоби у тебе ревідували? За чим?

– За чим? За якимсь тайним товариством.

– Се, мабуть, стоїть у зв'язи, – докинув Дмитро, – з тими львівськими арештами між руською молодіжжю – шукають за якимось соціалізмом...

– То се би мало бути заборонене, що ви тут сходитесь до Володка? Господи святий! Невже ж кінець світа хіба? То се називається тайне товариство – соціалізм? А Бог би їх побив! Я ж сама прислухувалась вашим зборам, та ж се тільки наука, нічого більше... То якби молодіж ходила грати в карти або п'яничити, то би суд на се й не дивився, а як сходяться, щоби вкупі щось доброго прочитати або обговорити щось розумного, то се злочин, за котрий ревізія бушує і замикають!? Я того не можу зрозуміти... Але хто вам, хлопці, се наговорив?

– Та й ми того не розуміємо, – каже Дмитро, – але вийшло якесь таке право, що того не можна...

– Не можна того? А лямпартуватися то можна, коби лише ніхто не бачив... Так, то добре, виховують собі голоту, а не людей, – говорила розлючена вже мати. – Хто вам се наговорив...

– Та суддя Мирон... казав поховати всьо, та й щоби Володко де сховався...

– Дмитро радить мені виїхати до Америки, – каже Володко.

– А то що знову! Що ви, люди, чемериці наїлися? Тож-то би було, якби він втік! Тоді би доперва говорили, що ти Бог зна який злочинець. Я гадала, Дмитре, що у тебе більше трохи розуму...

– На Дмитра, мамо, не сваріть. Він се не зі злого серця. Знаєте, що він перед хвилею рішився брати всю вину на себе, аби мене собою покрити.

– Та яка тут вина?

– Вини нема, але перед ревізією...

– Най буде ревізія, то що ж виревідують? Краденого не знайдуть нічого, а совість у нас чиста. Хіба як масте які папери, то поховайте – а більш нічого не боятися нам...

– Папери я вже заховав так, що й сам ледве їх найду, – каже Дмитро.

– Може, є яка книжка заборонена?...

– От ми над тим не подумали, – каже Володко, і кинувся до шафки з книжками, котрі йому видалися нецензурними для учеників. Таких не багато було, і Володко виніс їх надвір.

За той час Дмитро остав в кімнаті з жінками, бо й Наталя прийшла сюди й присіла в кутику на скринчині...

– Паніматко, прошу на мене не гніватися, – звинявся Дмитро, цілуючи Володкову маму в руки, – тая вість так мене прибила,

що я сам не знав, що й як радити... Прошу собі зобразити: приходить до мене вночі суддя, викликає мене і таке говорить, він же повинен право знати...

– Не гніваюся, бо ти добрий хлопець і любиш, як брат, мого сина... Але той суддя! Господи! Сама не знаю, що о тім сказати...

Наталя слухала тої бесіди і розрадініше їй стало, коли мати перестала сердитись на Дмитра.

В кімнату вернув Володко вже без книжок. Мати обняла його за голову і стала голубити.

– Не бійся, сину, без божої волі тобі волос з голови не впаде... Тая буря минеться, що й сліду не буде... А тепер, хлопці, лягайте спати, а рано до книжки, як би ніколи нічого не було. Коли приїде ревізія і гадки собі не майте. Нехай шукають, чого не сховали. Добраніч!

Взяла дочку за руку і вийшла через сіни до своєї кімнатки. Хлопці остали самі.

– Що ж, Дмитре? Мама, відай, добре радить!

– Певно що добре. Коли гаразд подумаєш, то не такий сей чорт страшний, як його Мирон змалював. Пошукають, нічого не знайдуть та й пійдуть, з чим прийшли. Гей! гей! Щасливий, у кого є розумна мати! Але той Мирон з гадки мені не може зійти. Якби так взяв річ з горяча, був би одного з нас унещасливив і звів на ніщо...

– І йому так дуже не чудуюся. Боявся о себе та й говорив, як в горячці. Ось хоч те добре, що сказав задалегідь, а тоби справді могли дещо компрометуючого знайти та й зі школи понаганяти...

– Ще хто зна, як воно буде. Вже сама ревізія – то компрометація, і директор нам сего не дарує...

– А я так не думаю. Директора найменше чого нам боятися. Він саме буде нас заступати.

– Він?!

– А він. Коли б так він се вислідив, то прогнав би нас на чотири вітри. Але се мав вислідити хто інший, і значило би, що він злий директор, бо не знає, що його ученики роблять. Для того він буде робити так, що то нічого не було, що то лише якийсь невдатний донос, бо під його оком така річ не можлива, тим більше, що він держить нас за своїх вибраних. Се уратує нас від всього...

– Не знати, звідки вони довідалися про нашу громаду?

– Нічого легшого, і се можна було передвидіти... Передовсім тії літографовані статuti. Коли літографовані, то, розуміється, такі самі були і в других, і хтось міг нехотячи зрадити. По-друге, тая переписка між громадами! Нехай один лист такий зловлять, то вже й *капут*...

Дмитро слухав з подивом свого друга.

– Знаєш, Володку, я чолом б'ю перед твоїм розумом...

– Не плети дурниць, нічого тут такого надто розумного, лише проста комбінація фактичних обставин.

Приятелі довго в ніч балакали, заки послули. З того, що Дмитро заночував у Володка, не можна було ні о що їх підозрювати, бо ж вони матуристи, а ціле місто називало Володка Містенського і Дмитра Чабанського Орестом і Пілядом.

II

Аби пізнати знайомство тих двох молодців, треба вернутись думкою вісім літ всп'ять.

Хто лише ходив коли до школи, не забуде, відай, повік послідніх днів серпня і перших вересня. Буде їх тямити не лише тому, що вони мусіли зробити на нього сильне вражіння, але й тому, що вони щороку повторяються через цілий час науки, що вони все однакові і для того сильно вбиваються в тямку молодого чоловіка.

В тих днях кожде місто, де є гімназія, неначе від чародійної сили відживає на ново, будиться по вакаційнім сні до горячкової діяльності.

Ті дні обходять в першій лінії лише учеників, але вони обходять і їх родичів, опікунів, удержуючих «станції», кравців, шевців, посередників-факторів і перекупок-бублейниць. Отже, від школяра до бублейниці усі в тих днях дуже зайняті. Зїзджаються панські брички, всіякого рода попівські брички, економські візки, селянські вози, – а всі в одній і тій самій ціли: школярів звозять. Всі заїзди аж кишать, а по улицах, по приватних подвір'ях повно кінського запаху. Сей рух, викликаний поза містом, уділяється в місті насамперед держачим «станції» чи «на станції», звиваються фактори-посередники, а батьки в товаристві молодшого покоління починають довгі, нероз дуже довгі мандрівки за станціями.

Зовсім природно, що батько, котрий привіз дитину в школу, хотів би знайти для неї ось яке приміщення: суха хата, моральний дім, вітцівський нагляд, здоровий харч, недалеко до школи та й щоб недорого. Вимоги ті, хоча мусять усі сходитися відразу, суть дуже взглядні, бо вони укладаються після кишені шукаючого станції.

Хто в силі більше платити, не вдоволився би приміщенням дитини там, де менше заможному показується сам рай.

Коли мандрівка за станцією скінчиться добрим успіхом, тоді тягне батько по skleпах. І skleпи тут класифікуються після заможности вітця: один йде до перворядних кравців, а більше таких є, що мусять вдоволити себе тандитою. Але без skleпу, без купна, хоч би й зношеного, аби лиш нове, не обійдеться. Вдома можна як так переходити, але в місті, в школі – годі!

Тут вважає батько не лише на свою дитину, але й на себе самого.

Від кравця й шевця йдеться до книгарні за книжками. Туди тягне синок, для котрого нова книжка, що ще пахне друкарнею і клеєм переплетничим, більше приманлива, чим книжка стара, з позагинаними берегами, розтелепана. Але батько волів би, аби менший видаток, і для того крутиться цілими годинами з сином попід школу та розпитує між старшими школярами за старою книжкою, оглядає при помочі сина, вибирає, торгує. Розуміється, що перше батьківське питання, кільки така книжка коштує нова, бо се підстава цілої торговельної операції. Від тої ціни потручається приближена вартість витертої обкладинки, загненої або помарані картки, підчеркненого слова, роздертого листа, підпису імені чорнилом – одним словом, вартість того всього, чим книжка стара ріжниться від нової.

Мало таких, що з тим не числяться, що посилають слугу до книгарні з білетом за книжками до тої або сеї класи, не знаючи гаразд, які то мають бути книжки. Переважна більшість – се люди убогі, що хотіли би своїх дітей по книжці вивести в люди. Вони мусять числитися з кождим виданим грошем, бо о нього дуже гірко.

Відтак вже над вечором веде отець сина на станцію, лишас для нього кільки шісток у господаря чи господині на найконечніші потреби для сина або велить завести на себе нове *фоліо*, говорить синові проповідь, як має поводитися, розуміється, що року одно й те саме, сідас на фіру і йде додому з легшим серцем, зате з порожньою кишенею. Але батько з тим освоюється. Для кого ж це робить? Для дитини. А дитина його, то він сам, лише інший, молодий, відроджений наново, як той міфологічний фенікс, що себе палить в огні на те, аби з попелу наново постати і жити новим життям.

По від'їзді батьків лишаються школярі самі на станції. Хто несмілий, сидить тихо на своїм ліжку, хто виходить на подвір'я робити нові знакомства або відновити давні.

Кожний старається вжитися в нове життя та забути недавню минувшість, бо... плакати хочеться на спомин вакаційної свободи... Найліпше забути, бо ті добрі часи не вернуться аж за 10 місяців. Щасливі школярі, що можуть тішитися повністю, що за такий короткий час верне весела минувшість! Не одному і сей час видається за довгий, то ж як не має чим туги розважити, як мамуня не могла потай батька кілька шісток всунути синові в кишеню на сливки, то бодай плаче до подушки над своєю злою долею, котра веде на поворот минувшості аж 10 місяців ждати.

Другої днини до школи. Школа будь-що-будь цікава, загадочна з многих зглядів. Кілько буде колегів у класі, які будуть професори, хто буде господарем класу і таких дуже много.

Кожде хватас книжки усі, які має, і тягне у школу. Школа в перших днях дуже цікавить; але коли станеш на порозі, коли дійде твого носа запах свіжої фарби, що нею під час вакацій вікна або двері полакували, зробиться судорожно на серці. Десять місяців треба тут пересидіти, намучити голови, і знову загадка: з якою клясою вийдеться з тих мурів? В школі, як в улію: по коридорах ходять поважно професори, деякі батьки, що вважали за конечне віддати свою дитину під особливу опіку професора і з того титулу супроводжують її аж туди і все одно і те саме повторюють; ученики малі і великі. А по класах то справді не розбереш сміху від крику, співу від плачу. Особливо звичайно так в класах нижчих аж до найнижчих. Чим вища класа, тим матеріял більше вигладжений, видресерований. Найбільша замішанина в класі першій. Тут найгорячіший фермент, бо не багато тут таких, що давніше зналися. Більша часть попала сюди зі шкіл малих містечок і сіл, або й приватистів, що ще в жодній школі не були. Тих пізнати зараз. Вони сидять смирененько по кутках, не рушаючися зовсім. Вони бояться не лише професорів і колегів, але і власного голосу. Над ними відбувається виразно процес переходу теорії в практику. Вони знають школу з теорії, бо їм наговорили, що в школі треба сидіти спокійно, як в церкві, аби тебе муха не чула. Противно ті, що вийшли зі школи народної, знають то добре, що такого припису не можна брати в буквальному значінню, що можна в школі поводитися свобідніше, і за се не конче професор буде сварити. На се приватисти дивляться з зачудуванням і обуренням і держать своїх веселих товаришів за найбільших урвителив.

Розуміється, що більше тут таких, що вже школу знають, а не багато таких дуже смирних, тому-то гамір тут страшенний, як на ярмарку. Передовсім знакомляться школярі між собою. Але ніхто

тут не вдоволяється самим пізнанням імені та назвиська. Того, впрочім, довідається, як професор читатиме каталог, тут кожде хоче знати, як зветься батько, ким він є, і чи далеко додому.

Зараз творяться гурти. Поки що кождий оглядається за рівним собі. Хто краще одягнений, шукає очима і знакомиться з тим, на кому краща одежа. Та се вже не лежить в дитячій природі. Се від батьків дома навчились і мавпують те на невластивім терені. Далі йдуть всілякі студентські збитки. Відважніші а вже ноторичні урвители вивертають козли, докучають своїм товаришам, маляють або пишуть всячину на таблиці, часом цілком неморальну, і зараз замазують мокрою губкою. Дехто з таких жартів засміється – а таких найбільше – дехто засоромиться і почервоніє, а таких небагато.

Огляньмося тепер за нашими знакомими, Дмитром і Володком, бо й вони сюди попали в першу клясу.

Дмитро Чабанський сидить в третій лавці. Він одягнений в старий, зі старого перероблений, довгий сурдут і полотняні штани та в чоботах сільської роботи. Звичайно, сирота, удержуваний ласкою. Він чудом сюди попався, прямо від плуга і від вил. Ладилі його на господаря, а може, на наймита, та лише случасві має завдячити, що його взяли до книжки під вимінкою, як до року зробить вступний іспит до першої кляси. Він не може вийти з подиву, що зайшов між таку громаду, що буде вчитись латини та товаришувати з паничами. Але то товариство ще більше робить його несмілим.

Зайшовши уперве сюди, він не знав, що з собою зробити: тут паничі так красно повбирані, з такими гладонькими рученятами, а він прямо з села, в старім сурдуді, перероблюванім і другий раз лицьованім, а з рук ще не позлазили гаразд мозолі від вил та від бичівни. Дмитро був би радо простояв цілий час, якби його якийсь товариш, так само лихо одягнений, але вже з школою освоєний, не потягнув до третьої лавки і не посадив на силу коло себе. Дмитро був би і звідси радо утік, якби не те, що боявся, аби на нього хто не посварив за те, що не сидить тихо.

Володко Містенський був сином місцевого сотрудика. Отець Містенський* належив до тих священників, що, мимо своїх здібностей і непорочного поведення, не мають протекції ані у ясно-вельможних патронів, ані у всесвітлішій консисторії на ліпшу парохію. Містенський волочився довший час по різних сотрудицтвах і лихих адміністраціях, аж остаточно осів на сотрудицтві в Б.

Правда, що се було ліпше, чим яка-небудь парохія, бо бодай мав спроможність посилати дешевим коштом дітей в школу. З часом став він катихитом в школі нормальній і так клепає бідую, як міг. Пароха мав чоловіка чесного, вислуженого і ордерованого військового капелана, бездітного вдівця, котрий совісно ділився доходами з своїми двома сотрудниками. З-за того то Містенський не квапився, особливо тепер, на яку-будь парохію, хоч, може, був би яку псумуху дістав, як найстарший сотрудник в цілій спархії.

Його син, однак, Володко, був вельми даровитим хлопцем, і Містенський страх ним тішився. Він дбав дуже про його виховання і образования і для того, крім школи, старався відповідно до віку розширювати в найприступніший спосіб відомості свого сина. Так підготовлений Володко поступив у першу клясу.

Спочатку Володко не запримітив Дмитра. Дперва коли Дмитро вийшов за чимось на середину кляси, а паничі стали висмівати його мізерну одежу, Володко станув в його обороні супроти міських паничів. Дмитро сам не гадав о тім, аби відгризтися, тому то дуже був вдячний свому защитникові і поглянув йому в очі. Володко поглянув на нього теж.

Буває на світі так, що від погляду двох пар очей, але так, щоб заглянути глибоко в саму душу, постає відразу між тими людьми або безмежна любов, братерство і сердечна дружба, або знову завзята, непоборима, вічна ненависть і вражда.

Дмитро і Володко почули до себе від першого погляду любов симпатію. Дмитро був вдячний Володкові за його добре серце, Володко, може, почув в собі співчуття для убогого смирного товариша.

Перша стріча скінчилася на ніч. Навіть не спитав один другого про ім'я, хоча і один, і другий були на те цікаві. Але один другого соромився про се спитати. Дмитро для того, аби свого товариша не оскорбити, Володко для того, аби не зробити тим прикрості свому бідному товаришеві. Оба ждали каталогу.

Вкінці надійшла та хвиля, бо почались вступні іспити. Викликували по азбуці. Дмитро вийшов скорше. В очах його потемніло, коли побачив себе на середині перед великими професорами. В голові закрутилось і зашуміло, коли почув перше питання. Професори стали показувати своє невдоволення, бо Дмитро не вмів слова відповісти, не для того, аби не знав, лише для того, що язик відмовив йому послуху. Іспит був би скінчився для нього фатально, хоча товариші, що сиділи в перших лавках, задля сту-

дентської привички стали йому підповідати. Невправне до того ухо убогого приватиста не вмiло з того користати, бо чуло за собою якийсь шум і бiльше нiчого. Аж один з учителiв збагнув ситуацiю почервонiлого, як бурак, Дмитра, приступив до нього, погладив по голови і каже:

– Не лякайся, сину, тут тобі кривди не зробиться.

Тi м'якi і щирi слова привели його до рiвноваги. Дмитровi перестало шумiти в голови, в очах прояснилося і кров пішла на своє місце. Став вiдповiдати на питання смiло та рiвно, і по короткiм iспитi вiдправили його з похвалами на місце.

Володко записав собі iм'я Дмитра в пам'ятi. Прийшла черга на Володка. Він вийшов смiло на середину і вiдповiв вiдважно на кожне питання. Тим часом Дмитро, перебувши перший огонь, став скорше орієнтуватися і затамив собі добре iм'я Володка.

Загальний результат вступного iспиту не був для всіх пожаданий. Багато з тих, що були найвеселiшi в класi і найбільше доказували, мусiли, як нездiбнi, винестися. Тепер воздух трохи прочистився. Тi, що осталися, вважали себе наравду колегами і розумiли добре, що мають право до тої класи ходити.

Звати себе гiмназистом – що за гордiсть для кожного ученика, хоч би з першої класи. Вже все те, що нижче гiмназiї, то штабаки. Вправдi, стоїться доперва на першiм ступени тої драбини о вісь-мох шаблях і тих вісім лiт видається цiлим столiттям, але все ж гiмназiя – то не нормалки. На осьмакiв дивиться з найбільшою почесцю, радо їм кланяється, зато на нижчих вiд себе споглядається з протекцiональним співчуттям, наче б хотiв сказати: коли той мiзерний чоловiк дiб'ється тут, де я тепер?

Ближча знакомiсть межи Дмитром і Володком поступала згодом дуже скоро так, що до мiсяця оба витали себе сердечно і стали до себе ходити.

Володкiв отець дуже пильно за тим дивився, з ким його заходить син. Але коли довидався вiд професорiв, що Дмитро пильний і добрий хлопець, нi разу не соромився, аби його син з таким бiдаком приставав. Противно, позволяв Володкови ходити до Дмитра, або його приймав знов у себе та й разом ходив з обома хлопцями на прохiд.

Дмитро мешкав у одної вдови, недалеко передмiстя, на своїм харчi, котрий прислали йому щотижня під назвою «легуменi». У тої вдови стояли також дiти одного священника: хлопець з третьої гiмназiальної класи і двоє дiвчат. Дiти були добре вихованi і не гордували Дмитром, приймаючи його до своїх дитинячих iгра-

шок. Але Дмитро був дуже несмілий хлопець і держався все осторонь. Отець тих дітей дозволив вдові держати ще одного хлопця на станції, однак під услів'ям, що се мусить бути русин.

Сюди став заходити і Володко. Але про національне почуття не було у них ще мови, хоча розмовляли з собою лише по-руськи. Національний дух пробудився у Дмитра при одній незначній, а однак вельми важній случайності.

III

В Б. жив один судовий* совітник. Вважали його дуже багатим, а того мастку доробився він незвичайною ощадністю. Можна би його навіть назвати скуп'ягою, коли би не те, що він уважав гроші не як ціль, лише за засіб, котрим можна багато доброго зробити. Тому-то він відмовляв собі найконечніших потреб, ходив одягнений, як міг найскромніше, жив чим-небудь, а зате удержував при собі двох-трьох убогих пильних учеників, другим помагав грішми, а впрочім збивав гріш до гроша, аби лишити по собі якусь пам'ятку для свого народу. Його висміювали, рисували з нього карикатури, виписували на нього всілячину, але тим способом ні раз не наклонили його до зміни способу життя. Він остав на все аскетом, маючи на оці одну ціль – свій народ. Свою дорогу, свій патріотизм розумів він ложно, не розумів правдивих потреб свого народу, але се не змінює тої чесної мети, яку собі поставив.

Одного разу Дмитро ходив улицею коло своєї станції і твердив якісь стихи з читанки Ковальського. Совітник зблизився не постережено до нього і заглянув йому в книжку, а побачивши, що се руська книжка, погладив Дмитра по голові.

– Чи ти, синку, русин?

Дмитро оглянувся і побачив перед собою чоловіка середнього росту, в якимсь бронзовім довгім сурдуті і в простих чоботах. На голові мав шапку з дашком, подібну до російської шляпи. Вуса й бороду мав оголені, лише заличку і підборідок були густо оброслі волоссям. Подобав він більше на німця-колоніста, чим на русина і то совітника. Але тоді русини були в ласках у правительства і на доказ великої лояльності голили вуса та бороду.

– Я русин, – каже Дмитро, не розуміючи добре, в яким значенню те говорить, і не прив'язуючи до того висказу ваги.

– На ж тобі, синку, за те яблуко, не забувай ніколи, що ти русин і до смерті масш ним бути.

Яблуко виймив він із задньої кишені свого довгого сурдута. Воно було вродливе і червоне. Дмитро поцілував пана в руку, сховав яблуко до кишені і став твердити свої стихи даліше.

В тій хвилі надійшов Володко.

– Що він тобі давав?

– Дав мені яблуко, ось зараз поділимось.

– Я гадав, що гроші.

– Гроші? За що він має гроші мені давати?

– О, то дуже багатий чоловік, се тутешній *консиляр*, має грошей повну скриню і роздає їх студентам. Але треба йому якийсь *стих* написати, то він тоді дасть.

– Як то стих? Чи переписати з книжки?

– О ні, треба самому зложити і красно переписати, а то не кожний потрафить.

Дмитро страх дивувався, як то можна самому написати стихи і жалував, що він тої штуки не втне. Зараз заніс би консилярові і взяв би за то гроші.

Те, що Володко казав про стихи, се було правда.

Ученики з вищих клас підходили консиляра штукаю. Не один переписав що-небудь з якої книжки, дав інший заголовок, написав присвяту і йшов з тим до консиляра, як в дим, та ніколи не виходив звідтам з порожніми руками. Консиляр, побачивши такий «стих», прочитав заголовок, придивився почеркові письма, гладив автора по голові і отвирав свою мошонку. Він уявляв собі, що є меценатом «руської поезії» і на гадку йому не прийшло, що його погано і бездично обдурюють. Виходив з тої засади, що за дарма нікому нічого не дати, а не подумав об тім, що таким способом не одного скривдив, хто, хоча був убогим і потребував помочі, то однак не мав смілости чоловіка туманити.

Від того часу Дмитро став над тим пильно роздумувати, що йому консиляр говорив, і хотів все і всюди показати себе русином. Рвався читати руські книжки та, на жаль, його оточення було таке тверде, що не міг допасти книжки, хіба що писаної твердим язичієм. Дмитро не розумів гаразд того, що читав, але був би присягав на те, що інакше не може бути написано, лише так, як стоїть у книжці. В його уяві інший язик був щоденної конверсації, а інший до писання книжок. Заки ще Дмитро поставив таку певну гіпотезу, мусів написати одну шкільну задачу і написав її так, як говорив. Учитель похвалив зміст задачі, але щодо язика, то аж за голову взявся на таке святотацтво. Від того часу Дмитро присвоював собі всі тверді слова і ними лише ста-

рався висказувати свої гадки. Для того дуже часто говорив на сю тему з Володком і оба були тої самої гадки. В тім переконанню удержував їх і о. Містенський, проходжуючися з ними по околичних полях та лісах.

Оба хлопці вірили свято, що є лише один народ *русский* аж по Камчатку, що є один язык, котрий лише інакше виговорюється, та що ми, галицькі русини, лише за якісь гріхи відірвані від нашого рідного пня і прилучені до Австрії.

IV

З таким пересвідченням о єдинстві руського народа перейшли наші знакомі цілу нижчу гімназію. Не було живої душі, котра би їх урозуміла, вказала правдиву дорогу. Усі професори, котрі дотепер навчали в них науки руського языка, були або самі невіжі, або мало їм на сім залежало, щоби хлопці знали рідну мову, – або були людьми твердого закала, причім держалися сліпо книжки т. є. читанки Ковальського і першого видання граматики Осадци.

Доперва в п'ятій класі обняв науку руського языка молодий ще професор Дам'ян Гладій*. Був се народовець з переконання і належав, будучи в університеті, до тих перших громадян народовців*, що сходилися у д-ра Корнила Сушкевича і заснували не лише «Просвіту»*, але поклали підвалину під постання народної або української партії в Галичині. Гладій, ставши професором, кинувся з цілим молодечим жаром пропагувати між молодіжю гімназійною ідею окремішности і самостійности руського языка. Щасливим случасм зложилося так, що директор Б-ської гімназії віддав управу гімназійної бібліотеки Дам'янові Гладієві. Гладій показав при тій нагоді, що може учитель зробити на тім становиську, яке він тепер займав. Книжки в гімназійній бібліотеці не підлягали ще в тих часах такій строгій контролі, як се діється тепер з книжками руськими. Чи тоді інший дух віяв, чи, може, менше зважали на руську літературу, досить, що було так, що як йно управитель бібліотеки представив директорові, що такої книжки би потреба, директор, о скільки на се дозволяли фонди, давав гроші, не мішаючися більше до нічого. І мимо тої свободи жодна гімназія не виховала в тодішніх часах таких шведів тернопільських.

Тепер, як відомо, діло уладжено з руськими книжками зовсім інакше і на них заведено середньовічну цензуру. Книжку руську читають передовсім в раді шкільній. Відтак, коли вона дістанеться до бібліотеки, поручають професорам ті книжки до нової

цензури. Нехай би в такій книжці була бесіда о любові, або о якій-небудь найневиннішій суспільній квестії, книжка йде зараз на *index librorum prohibitorum*. Але то все відноситься лише до книжок руських, якби лиш руська молодіж була така приступна до зіпсуття; противно з польських книжок купується для молодіжжі всьо, і для того часто можна подибати в руках гімназійної молодіжжі такі книжки з бібліотеки славних впрочім авторів польських, де молодіжж позначитися може з практичними примірами всіх фінесів на тему шостої заповіді.

Але вернім до предмету. Гладій упорядкував бібліотеку, по-сортнував її старанно і розпочав своє діло.

Хлопці кинулись завзято до читання первісно книжок польських і німецьких з конечності, бо інакше не можна було позичити, хіба одну книжку польську, а другу німецьку.

Той Гладій обняв науку руського язика в цілій вищій гімназії, як учитель до того іспитований. Таким способом Дмитро і Володко попалися вперше під умілу руку. Але спочатку не можна було показати узорів руського язика, бо ні хрестоматія Головацького, ні наука старослов'янської граматики до того не надавалася. Остались задачі письменні.

Оба наші знакомі засадились на те, аби новому професорові, про котрого знали, що є добрим русином, і що їм дуже заімпуново, показати свою вдачу і знання.

Але не осягнули зовсім наміреної цілі. Професор повіддавав їм задачі почерковані і помазані на всі боки з нотою: зміст добрий, форма недостаточна.

– Чи ти один з другим оцапів? Чи ти видав де на світі такий язик, яким твоя задача написана? Собака від того язичія дістала би тифу черевного, не то чоловік.

Хлопці були в розпуці. Що тут робити? Давніми роками не мали з руської задачі гіршої ноти, як похвальну – тепер силкувалися зробити добре, а тут ось що вийшло. Вони колись-то помагали цілій клясі робити руські задачі, а тепер ось і ціла кляса мас зау ноту, окрім одного, але той прийшов з іншої гімназії.

Якби не почуття патріотизму, вони би дуже охотно виписалися з науки руського язика, але що скаже о них ціла гімназія?

Треба би порадитися у сего нового товариша*, може, він відкриє їм яку тайну, в який би спосіб придобрити того злючого Гладія та піти йому під лад.

Новий товариш, коли наші приятелі стали перед ним свої жалі виводити та згадувати колишні свої тріумфи з науки руської мови, прочитав уважно задачу одного і другого та, читаючи від часу до часу, аж за боки брався зі сміху.

Наші знакомі стояли як на грані.

– Ха-ха-ха! – сміявся новий товариш. – «Тїлеса небесньи поколибають ся», – читав він з задачі Дмитра. Ой, ой, коби хоть світ не перевернувся, як вони стануть дуже «колибатисьь». Ха-ха-ха, «въ качествѣ»... чи то не стадо качок? «Съ временемъ тоє возрѣніє испортилось»... Ха-ха-ха!

– Та не смійся, лише порадь що, – каже лютий Дмитро.

– Що ж тобі порадити? Ось яка рада: пиши, як говориш, то і добре буде.

– Як говориш? – закликали оба приятелі зачудовані.

– Або то можна так писати, як говориться?

– Та чому би не можна, попробуй!

– Як же так? Що іншого літературний, книжний язик, а що іншого звичайна бесіда, – представляв Володко.

– Літературний або, як кажеш, книжний язик повинен йти в парі з живою мовою, бо якби було по-твому, то згодом не прочитаєш руської книжки без словаря.

– Але нігде не знайдеш друкованого так, як говориться, – реплікував Дмитро.

– Не знайдеш? – каже новий товариш, поглядаючи зі співчуттям на двох книжних літераторів. – Хіба ти нічого не видів? Ось зараз вам покажу. – Він пошукав в своїй скринчині і витягнув поезії Федьковича* та одно число «Правди»*.

Хлопці кинулись на ті загадки і стали перекидати картками.

– А не позичив би ти хоч на один день додому?

– Позичу і на два, лише не розтрясїть.

Наші приятелі спрятали книжки під паху, пішли зараз додому і взялися за читання. Дмитро читав поезії Федьковича, то йому приходило легше; Володкові попалась фонетична «Правда», з котрою не міг собі дати ради, так пиняво йшло читання.

– Я з того всего дурний, – каже Володко, – як можна так з похибками писати.

– А я своє розумію всьо, – каже Дмитро, урадуваний тим, що йому йде робота легше, чим талановитішому Володкові.

Тепер помінялись книжками.

– Ба, се не штука, то писане як слід, але дивись на «Правду».

Дмитро поглянув в книжку і очам своїм не вірив. Не знаходив тут трьох найголовніших букв: **ы**, котре, після професорського викладу, там пишеться, де в польськiм **у**, не видів тут **ѣ** і **ѡ**. Господи, що се за чудасія може бути!

Тепер Володко покинув своє читання і оба стали читати се безхвосте, як казав Дмитро, письмо. Читання йшло пиняво, але цікавість перемогла. Таке письмо здавалося їм поступом, новістю, а се для молодого ума страх приманливе.

По кількох пробах, а ще більше замітках, хлопці почали освоюватися з фонетикою. Але нарешті стало їх се менше дивувати, чим живий язик.

– Що ти на се скажеш, Володку?

– Відай, Гладій належить до тих русинів, що так пишуть, як говориться.

– Певно що так, але чи то добре?

– Прощу тебе, Гладій перший наш професор, що має іспит з руського язика. При тім всі говорять і ми то знаємо, що він добрий русин. Для того він певно сего не любив би, якби воно було зле.

Дмитро поділяв зовсім погляди свого друга і оба згодилися з тим, що се мусить бути добре, коли Гладій того держиться.

Того вечора прочитали трохи не пів числа «Правди» і чим більше читали, тим більше любувалися в живій руській мові. Забули навіть на приготування з інших шкільних предметів, і коли полягали спати, цілу ніч снувалися їм в голові безйорні слова, що виглядали в їх уяві як стадо безхвостних волів.

Треба було ладитись до нової руської задачі, і наші приятелі приготувалися до того, читаючи оповідання Вовчка та поезії Шевченка. Розуміється, що у всіх сумнівних питаннях відносилися до свого товариша, котрий вказав їм дорогу, а тепер зробив не одну цінну замітку.

Задача випала для обох похвально. Гладій не міг начудуватися такій зміні і не втерпів, щоби не спитати:

– А чому ти першої задачі так не написав?

– Бо я не знав, що так можна було писати, – відповів Володко.

– А тепер звідки знаєш?

– Тепер ми читасмо Шевченка і Вовчка, – обзивається Дмитро.

Гладій пізнав відразу, в чім лежить діло, спровадив по кілька примірників Вовчка та львівського видання поезій Шевченка і став роздавати в бібліотеці.

Хлопці брали книжки, але не читали. Аж одного разу Гладій, затамивши собі, що позичас, запитав відтак одного-другого на годині руського язика про зміст книжок. Всьо вийшло наверх, і ученик набрався сорому та й ще й почув погрозу «двійки».

Се мало хороший успіх. Відтепер мусив кожний брати з бібліотеки, що йому професор давав, але мусив і прочитати, бо буде біда.

До найбільше охочих належали Володко і Дмитро. Вони взяли цілим жаром молодечої душі до тої невиданої і дотепер закритої перед ними новості. Читали ночами і училися поезії Шевченка напам'ять. Познайомилися з Україною, її ідеалами і стали відразу загорілими україноманами.

Розуміється, що Гладій помітив перемену в молодечих умах і став, о скільки на се його учительське становище дозволяло, благородну іскорку роздувати. Володко і Дмитро діставали з руського язика найлучші ноти і мали той привілей, що вільно їм було заходити до бібліотеки в ті дні, коли другим гімназістам книжок не видавали. Спочатку наші приятелі, зайнявшись цілою душею руською літературою, втратили охоту до других шкільних предметів і стали занедбуватися в науках. Доходило до того, що на другій конференції були оба виказані з двох предметів. Та до того вони не прикладали ніякої ваги, бо їм ходило лише о те, аби не втратити ласки у Гладія, а все проче було їм байдуже.

Він зараз по конференції прикликав їх до бібліотеки і там прочитав їм такий отченаш, що оба з сорому трохи під землю не повлазили. Коли б се був зробив директор або котрийсь з професорів, були би собі з того не багато робили. Але в очах Гладія вони хотіли уходити за найліпших, для того лайка його видалася їм тим більше болючою. Гладій не випустив їх з бібліотеки, поки не дали слова чести, що поправляться. Хлопцям стояли сльози в очах, коли наконець заговорив до них ласкавим словом.

– Самою руською літературою гімназії не скінчиш, а тебе шкода одного з другим, аби ти пропав марно. Русь-Україна потребує людей розумних і щирих.

Хлопцям це страх полестило. Вони вийшли з бібліотеки засоромлені, червоні, як раки. За гімназією розпрощалися і кожний пішов у свій бік. Та довго ще один і другий розбирали в своїх головах слова професора.

– Значить, я можу бути розумним і щирим для Руси-України, коли він се зміркував. Ну, добре, буду учитися і покажу тим гебесам-ковалям, що я потрафлю, коли схочу.

Наука не пішла в ліс. Хлопці взялися цілою силою до праці. Вправді спочатку тяжко було покидати любі українські книжки, тяжко було розставатися з «Кобзарем», котрий їм з рук не вилазив, з критичними розвідками Огоновського і Драгоманова*, що тоді печатались в «Правді», але сильна воля і те переконання, що з тої праці буде колись користь для вітчизни, поборювали всю покусю.

До двох неділь невсипучої праці наші приятелі здохнули все, що занедбали. Тепер мали більше свобідного часу і могли хоч на часинку посвятити його улюбленим студіям.

– Як ти гадаєш, Володку, чи в нашій гімназії більше таких, як ми?

– Або ми що такого невиданого?

– Та ти знаєш, що ніби-то українофілів...

– Може й є, але не в нашій клясі. Знаєш, які наші товариші: тягне, як віл в ярмі, робить пильно препарати, професорові зубів не покаже, щоби не знати що, але якоїсь свобіднішої гадки в їх голові, якогось ідеальнішого полету в серцю нема. Звичайні люди.

– Може, трохи за строго осуджуєш, Володку, рад би спитати про се нашого...

– Він тобі сего не скаже, бо йому професорська повага не дозволяє, але скорше би чогось від Довгана довідався.

– Правду кажеш. Довган хоч не те, що ми, та й не нам з ним міритися, але чоловік добрий і приступний. Тільки не знати, як би до нього приблизитися, під яким позором.

– Ціаком просто. Зайдім до нього позичити яку книжку.

– Добре.

Оба стали до Довгана наблизитися помалу і осторожно.

Сей Довган Максим* ходив вище від наших героїв. Селянська дитина, сирота убогий, удержувався з лекцій. Талант у нього був незвичайний. Не те, що йшов першим від першої кляси, але усі професори вважали його першою силою в цілій гімназії. Найвибагливіші професори не могли йому нічого закинути. Мимо того, що був убогий, жив вигідно, бо всі родичі розривали його задля лекцій і добре йому платили.

Він вчив звичайно кількох товаришів, а при тим учився й сам.

Ціла гімназія споглядала на нього з почесстю і задля того мав він у всіх велику повагу.

Коли одної суботи зайшли до нього Дмитро і Володка, він прийняв їх по-товариськи, розпитав про ціль і став їх випитувати, що вони читали. Тоді доперва позичив книжку. З того часу настала між тими молодими людьми тісніша зв'язь, і вони частенько сходилися зимою або ходили літом на далекі проходи.

V

Настали вакації. Молодий народ став роз'їздитися, хто в радуваний, хто з сумом в серцю і зі злим свідоцтвом в кишені.

Кінець курсу в наших школах припадає 15 липня. На той день записане в григоріянським календарі свято розіслання апостолів. Тому святові дуже відповідає кінець курсу і розсилання учеників додому. Коби лише ті ученики, що можуть, хотіли використати вакаційний час на добре та понесли хоч дрібку тої освіти, якої за рік набрали, між менших братів по селах і містечках. Тим стали би вони апостолами, вправді маленькими, але з їх апостоловання вийшло би з часом багато доброго. Та мало таких, що почувають в собі ту іскорку, що не марнують вакацій на дармування, лиш збирають пісні, списують звичай народні, читають по неділям народові під церквою.

Так собі представляли наші приятелі вакаційні обов'язки школярів, та ні один ні другий не мав спроможности показати, що би він зробив, бо оба мусіли пересидіти вакації в місті. Батько Володка мешкав постійно в місті і не хотів пускати сина без нагляду від себе. Дмитро держався своїх далеких свояків, котрі його з ласки удержували, і мусів теж в місті мешкати.

Але не дармували. Взявши яку книжку, вони відбували далекі прогульки в поля, сідали під вербою і читали вкупі. Поклали собі задачею через ті вакації – познакомитися як слід з руською історією козацького періоду. Не мали до того іншого підручника, хіба історію, що видав свого часу Богдан Дідицький як прилогу до «Слова». Була се, либонь, історія Іловайського в руськім переводі*. Хлопці читали з жаром і виробили собі ідеал козацтва, може, і не надто схожого з козацтвом історичним, але схожого з поетичними мріями молодечої душі. Читаючи про яку побіду козаків, вони раділи, мов діти, неначе то тепер відбулося; плакали ж над кождим козаком, убитим в борбі за волю.

– От така смерть то але!.. – каже Дмитро.

– Тобі се подобається, а я волів би побідити і не вмерти.

– Знасш, Володку, якби тепер козаки, якби тепер Січ, я би не надумувався двох годин, а пішов зараз, а ти?

– Можеш о таке питати?

– А наш вік що?

– Як то вік? Масмо 16 літ, сама пора, тепер ми виглядаємо слабок, але се з того, що багато сидиться над книжкою, – доказував Володка, що зраджував наклін до наук медичних. – Але

коли б так побув кілька місяців в степу, вигулявся на коні, намахався шаблею, то й сила найшлася би.

– Воно правда, трохи більше сили нам би таки придалося. Скористаймо з вакацій.

– Добре! Знасш як? Завтра йдемо пішки до Конюшок – звідси дві милі.

І від того часу хлопці стали відбувати серед літньої спеки подальші прогульки, вимахували тяжкими патиками, кидали каміння вгору, щоби виробити собі силу фізичну, наче б лагодилися справді йти на Січ. Такі гімнастичні вправи дуже корисно вплинули на їх здоров'я. Вони обгоріли від сонця, вирости і виправили собі м'язи в руках, ногах та грудях.

Містенський, дивлячись на те все, тишився тим дуже, бо звісно, в здоровім тілі – здорова душа. Хлопці стали систематично посувати свої вправи наперед. Вони приладили довгі дрючки, себто списи, і кидали ними в ціль, бігали наперегони і таким способом попали в другий контраст: забули о поезії, а взялися до прози, хоча дуже для їх віку пожиточної. По вакаціях засіли в лавку опалені, як цигани, але здорові.

І тепер поза шкільною наукою не покидали читати всего, що під руки попало, особливо, що відносилось до козаччини. А що сего тоді не багато було, то читали по кілька разів одне й те саме. Так прочитали, крім згаданої вже історії Дідицького, Гребінки «Чайковського», Гоголевого «Тараса Бульбу».

Читали і говорили о тім відтак після своїх понять, ідеалів та молодечої фантазії. Ходили по полях і лісах на прохід і зараз укладали план баталії в тім місці, розуміється, усе так, щоби козакам було ліпше стояти. Очевидно, козаки мусли битву все виграти. Між козаками бачили себе бодай сотниками, коли не курінними отаманами. Коли був з ними старий Містенський, таких розмов не вели. Раз лише зайшли в дуже приманливу стратегічну околицю, і Дмитро не витерпів, щоби не зробити воєнного пляну *à la minute*.

Старий Містенський зганив його за се!

– Не маєш о чім розумнішим говорити та о таких дурницях? Не все правда, що про козаків пишуть. Були там всіякі люди і не одно лихо заподіяли. Добре, що ті часи минули, а тим самим козаки втратили рацію естования. Тепер нема ні татарів, ні ляхів – з ким же вони воювали би?

Але таким аргументом ні один, ні другий не дали себе поклати. Вони догадувались, що зі старого Містенського говорить «москвофільська злоба».

Також ніколи не признавалися перед старим щодо своїх національних і літературних поглядів, і він зовсім не знав, що вони українофіли. Хлопці уміли критися перед ним. Та раз якось Володко читав допізна «Правду» і забув її спрятати. Коли рано старий Містенський зайшов в його кімнату і знайшов те число, покивав головою і з найхолоднішою кров'ю подер його на шматки. Сина не питав про ніщо, лише накивав йому.

– Щоби я того більше у тебе не видів!

Тепер Володко стерігся ще більше і ховав підозрілі книжки у Дмитра.

VI

Щосереді, суботи і неділі ходили оба товариші до Довгана бодай на часок. Хіснували з того багато, а його товаришування уважали собі за велику честь, бо Довган був світилом, жемчугом цілої гімназії. Розмовляв з ними по-товариськи, але поважно, давав читати книжки, пояснював. Їх круг відомостей, особливо щодо руської літератури та історії, ширшав чим раз дальше. Крім сего, Довган сходився безпосередньо з Гладієм. Він був посередником межі професором і учениками, подаючи до їх відомості усе те, що їм треба було знати, а чого не міг їм сказати ані в школі, ані поза школою з огляду на своє учительське становище. Довган знав як випробований характер і його одного припускав до себе найближче, якби свого молодшого товариша. Сей знов говорив ученикам лиш те, що їм міг сказати, а ніколи не зрадив, від кого се знає.

В Б-ській гімназії була студентська громада. Її ествання було однак так секретне, що ніхто о тім не знав. Не знав о тім ні Володко, ні Дмитро. Дперва згодом став Довган до них заговорювати, що було би добре, якби так кількох учеників зійшлося разом, якби так щось спільно прочитати та пояснити, якби так один приготувався і прочитав щось, а другі послухали та оцінили. Нашим приятелям аж очі засвітилися з радости.

– Я гадаю, – каже Дмитро, – що се легко би зробити, коби лиш було де. От я зараз мав би готовий відчит про народні пісні. Треба би лише о тім товаришів повідомити. Але ба! Якби о тім дізнався який «бельфер», була би біда.

– Нащо маєс дізнатися, – каже Довган. – Можна би так в тіснім кружку, але що сказали би ви на се, якби так, наприклад, сей кружок був постійний, якби так щодругу суботу зійтися, або що... От так постійні члени?...

– То знаменита річ, – закликав Дмитро, – ми перші до того.

– Коли то не знати, кому можна повірити, – обзивається розважніший Володко, – скажеш якому штабакові, а він піде та вилепече, де не треба, а тоді що?

– Нащо до того втягати штабаків, – каже Довган. – Я гадаю, лише би таких поважних учеників, що дадуть слово удержати тайну, ну, і слова додержать... От якби так ви оба, я, Пасняк, Курбило, Гуменський, оба Платинські, Дещин, Левицький, Кульчицький, ну і, може, ще дехто.

– На тих, відай, можна би здатися, – каже Володко, на котрого поглянув Дмитро питаючи.

– Ну що, згода?

– Добре.

– Коли так, то прошу вас о тайну про те, що нині тут говорилося, а нині вечером зайдіть до мене по 7-ій годині.

Розійшлися. Обом товаришам нова гадка влізла фірою сіна в голову. Палкий Дмитро творив зараз цілий плян діяльності будучого товариства. Він декламував добре, і ось случиться нагода пописатись Шевченком. Хіба що там будуть самі відчити? Ну і що ж? Або він відчиту не зможе зладити? Тим часом Володко міркував об тім, як би то діло повести так, аби шкільна власть про се не знала.

Оба були цікаві на вечір і нетерпеливились дуже.

З ударом 7-ої години були оба на порозі у Довгана. Він зараз забрав їх з собою і усі три разом пішли на передмістя, де в селянській хаті мешкав один ученик. В домі були вікна старанно заслонені, а двері зачинені. Довган шарнув двічі нігтем в двері і їх відчинили.

Було тут не більше десятиох студентів з ріжних клас вищої гімназії. Між ними сидів один судовий авскультант, котрого будем називати суддею Мироном, бо так його ученики-громадяни звали.

– Нові товариші-братчики! – закликав Довган, входячи в хату.

Володкові і Дмитрові видалась сеся хвиля вельми торжественною. Вони стояли як вкопані. Усі привіталися з ними. Наступила церемонія прийняття. Довган відчитав їм головні вимінки прийняття в «громаду». Приличне, ненаганне поведення в школі і поза школою, пильнування науки, плекання руської мови, літератури

та історії, послух супротив громадської старшини, строге додержання тайни і місячна оплата по 10 крейцерів на цілі громади. Новики приймали ті услів'я торжественно і подали усім громадянам руку. Зараз заявили їм громадяни, що в чотири очі говориться собі «ти», лише при других ні, бо се звернуло би чию-небудь увагу.

Отже те, над чим Володко і Дмитро ломили собі голову, як би се зробити, було вже готове.

Того вечора мав один з громадян відчит з історії козаччини. Вив'язалася дискусія, в котрій брали живу участь Володко і Дмитро. Предмет був для них доволі звисний і вони мали нагоду показати, що не прийшли в громаду непідготовленими. По відчиті пояснили їм стан громади. Головою був суддя Мирон, касиром і бібліотекарем Пасняк, секретарем Довган. Наші новики дізналися, що такі громади ествуют у Львові, Тернополі, Станиславові і Бережанах, та що вони взаємно переписуються.

В обох товаришів вступив ліпший дух. Вони гордилися тим, що стали вибраними, і постановили виповняти свої обов'язки як можна найточніше.

Таким робом Б-ська громада побільшилася о двох членів, було їх разом з суддею Мироном 13. Число не щасливе, але громаді мимо того велося добре. Зараз на других сходинках мав відчит Дмитро про значіння малоруських пісень для народної історії. Відчит був оброблений старанно, як лише ученик шостої класи обробити може. Всі висказали предсентові своє признание і заохочували до дальшої праці. Але ся заслужена впрочім похвала ніраз його не зіпсувала. Противно, він садився зладити ще щось ліпшого. Те саме було і з Володком.

Так скінчився курс і громадяни роз'їхалися домів. Кождому дому припала якась робота під час вакацій, а вона обмежилась на збиранню етнографічних матеріалів або на прочитанню якоїсь нової книжки, з чого треба було здати справу на перших сходинках по феріях.

Тепер наставали трудніші хвилі для громади. Довган скінчив сего року гімназію і виступив з громади. Такої сили ніким було заступити. Також суддя Мирон заявив, що, з огляду на своє становище, більше до громади належати не може. Не стало Довгана, то й він, видно, не мав великого довір'я до прочих громадян.

Але Володко з Дмитром дали собі руку, що громаду дальше будуть піддержувати. Дмитро зраджував потрохи адміністраційний талант і для того заздалегідь обдумував ті зміни, які гадав по

феріях в громаді завести. Се йому прийшло тим легше, що громадяни зараз по феріях вибрали його своїм головою*. Перша річ була в тім, щоби діло полишилося дальше в тайні. Громада переписувалася з іншими громадами. Усі письма йшли на адресу Довгана. Його занадто поважали професори, щоби могли його підозрівати. Інакше могло бути з другим. Тому-то Дмитро уладив діло так, що кожна громада писала до Б-ської громади під адресою іншого громадянина.

В тім році заснувалася у Львові центральна громада з академіків, що кермувала справами громад по провінціях, давала ради і заохочувала. Органом академіків був тоді «Друг»*, видаваний в дусі народовським. Там громадились усі молоді сили, що почували в собі літературну снагу.

Центральна громада видала літографований статут для провінціональних громад і прислала один примірник також громаді Б-ській. Дмитро страх тим статутом утішився, Володко був злий.

– Шкода, що академіки, а практичного розуму у них нема. Вони пхають нас тими статутами під ніж. Самі забули, що недавно були студентами.

– Не розумію тебе, Володку? Чому під ніж? Що в тім злого, що будемо мати свій статут?

– З того може бути багато лиха. От хай би такий статут дістався в руки поліції, зараз з того зроблять тайне товариство, бо воно так справді є, і тоді понаганяють нас всіх з гімназії, а може, ще в тюрму посаджають.

Дмитро слухав тих нечуваних слів і не хотів вірити.

– За що нас мають виганяти? Чи ми по шинках волочимося або що?

– Не будь, Дмитре, дитиною. Студентам не вільно до ніяких товариств належати та й годі. Не тямиш, що в наших шкільних приписах стоїть се виразно, а за переступлення тих приписів жде кожного ексклюзія. Над чим тут довго міркувати?

– Ну, що ж нам робити? Хіба зараз сей статут до печі?

– Не потреба, бо се на ніщо не придасться. Від мене ніхто його тортурою не видре. Але се річ літографована, отже, не лише для нас писана, такий статут дістали й другі громади, а там ледве чи такі осторожні, як ми. От дивись. Дістав я нині лист від львівської громади. Що ти скажеш на се, не був навіть рекомендований! В тім листі прислали спис своїх членів. Є двадцять і п'ять. То забагато. Не вірю, щоби всі були вибрані, як скеля тверді, так, як у нас. От брали в громаду, немов до війська, кого по-

пало. Там, певно, є й такі, що не держать язика за зубами. Дають нам спис своїх членів! На чорта нам його? Хіба будемо укладати який універсальний каталог? Попадися той лист в руки поліції, та й цілу громаду чорт взяв, а ще і другим дісталосся би попри них. Горячі голови.

Володка сердився і ходив по хаті широким кроком. Дмитро не знав, що казати, і передумав над тим, як би лихові зарадити.

– Знаєш що, Володку? Напишім, що наша громада вже розв'язалася.

– І те на ніщо не здається. Вони довідаються в центральній громаді, що се неправда.

– То я вже не знаю, як зробити.

– І тота центральна громада наробить нам лиха. Пощо тої бюрократії, тої писанини?

– Не кажи так, Володку. Все ж вони заохочують до діла, дають інструкції, інформують, удержують зв'язь...

– Те-те-те! Наговорив ти, Дмитре, цілу копицю, а з того нічо. Поміркуй. Де нема доброї волі, живого, а не писаного приміру, нема охочих до патріотичної праці хлопців, там і сто централок не допоможе. Ніхто на їх заохоту, ні інструкцію чи інформацію не подивиться. Противно, де молодіж патріотична, там без того всего обійдеться. А яка з того біда може вийти!

– Та яка може вийти біда? – протестував Дмитро.

– Яка? А поліція, а тайне товариство, вигнання зі школи – то жарти? Я ж тобі перед хвилиною говорив, що тайне товариство – се річ небезпечна. Ти, впрочім, сам те знаєш, хіба забув.

Дмитро признав, що правда на стороні Володка. Ніяк було перечитись. Дмитро звів річ на інший предмет.

– Володку! Чи не видавати би нам своєї газетки, так як другі?

– Можна, я і сам над тим думав.

– А як би її назвати? Може, «Поступ»?

– Най буде «Поступ». Назва не грас великої ролі. Годжуся. На найближчих сходинах о тім поговоримо.

– І статут присланий відчитасмо?

– Можна, хоча той статут і те статутне поведення центральної громади мене дуже лякає.

На найближчих сходинах рішено видавати «Поступ»*. Редактором вибрано Дмитра. Кожен автор має обов'язок вписати свою статтю в порядку, в яким редактор визначить. Газетка мала видаватися в однім примірнику.

В Б-ській громаді заведено ще одну новість. Заведено протокол засідань. Тому страшенно спротивлявся Володко, але його переголосували.

Таким отже способом громада, хоча осталась така сама, як і перше, хоча мала однакову ціль і мету, одяглась в нову одіж, скросну після цивілізованої моди. Додати ще, що за вйтовання Дмитра святкувала громада перший раз Шевченкові роковини, але виключно для самих громадян.

VII

У Містенських було двоє дітей: Володко, товариш Дмитрів, і о кілька літ молодша Наталя. Коли Дмитро зайшов уперше до хати Містенських, Наталя була ще дівчаком. Тому не потребував на неї зважати. Тому ніразу не дивувався, що, коли Наталя вбігла до покою, де вони оба училися, Володко безцеремонно виводив її за двері.

Дмитро теж не звертав уваги на се, що Наталя з кожним роком підростає. Вона була в його очах нічо друге, як Володкова сестра. Другого чуття Дмитро тоді не почував, бо про любов знав лише з книжок.

Наталя підростала, отже, треба було прилагодити її до виходу між людей. Записала її мама на танці. Тут учать не лише скакати, вимахувати ногами по-угорськи і крутитися, але учать уложення, поведіння в товаристві, одним словом, сальонової тресури. Будь дівчина образована, розумна, та коли не знає, як складно вклонитися, як держати руки, як обертатися, ніхто на неї не зверне уваги, що більше, стануть з неї сміятися, візьмуть на язики.

Всі? Ні, але більша часть. Такий світ. Се хіба доказ, що ми азійської, орієнтальної породи, де до всего приписані ненарушимі форми. Дуже мало таких, що на се не зважають. Загал дивиться на річ інакше – і зараз скажуть всі гуртом, що дівчина не вмє знайтися в товаристві. Такого погляду придержувалися й Містенські.

Як приїхав до Б. танцмайстер, уся молодіж заворушилася, як на весну. Свербіли молоді ноги як у дівчат, так і хлопців.

Дмитра намовили товариші записатися на курс, хоча він тому всіма силами опирався.

– Подумай лише, – кажуть, – і гімназію скінчиш, і постарієш, і не будеш вмє перейти воскованим помостом, поховзнєшся і упадєш.

Дмитро уступив намові, записався і заплатив танцмайстрові за курс. За порадою товаришів упорядкував свою гардеробу.

Наука починалась кроками. У Дмитра були сильні, вироблені мускули, гімнастикувався не зле, тож і ноги його послухали. Володко, що вже навчився перед ним танцювати, показував йому вдома теж.

Первісно учились хлопці окремо від дівчат. Дмитрові таке скакання подобалося, і він ходив на танці радо. Коли ж раз прийшов, як звичайно, застав повну салю дівчат. Лекції мали відбуватися разом. Якби був се знав, був би не прийшов. Тепер ніяк було вертатися, бо всі його бачили.

Він до тої хвили не був ніколи між жіноцтвом, не ходив на жадні забави, сміявся з тих товаришів, що за «пампухи» витанцювали дівчат цілими ночами. Не диво ж, що, опинившись тепер в товаристві дівчат, став несмілим.

Танцмайстер прикликав його до своєї кімнати.

– Обчистіть собі чоботи, бо болото маєте.

Дмитро ще гірше збентежився. По дорозі зачепив його жид. Він жида вибив, бо до сего був дуже скорий по-козацькому звичаю, і при тім замарав собі чоботи.

Дальше кричить танцмайстер, беручи гітару в руки:

– Прошу вибирати!

«Бодай би ти захрип, – подумав Дмитро, – не сказав, ні як вибирається, ані що лекція разом, а тепер горлає, як ворона: вибирати!»

Що тут робити? Дивиться по других. Кождий йде до панночки, кланяється, бере за рученьку і стає між другими.

Дмитро не міг відважитися. Танцмайстер кричить знову: «Прошу вибирати», – ще дужче, чим перше.

Дмитро дивиться по дівчатах: нікого знакового, крім одної Наталі Містенської. Волів би скочити з високого берега в воду. Танцмайстер вже не кличе, а таки верещить: «Прошу вибирати!». Нічого діяти. Дмитро йде як на смерть просто до Наталі. Уклонився та, нічого не говорячи, бере за руку.

Се лучилося йому перший раз – так дівчину за руку взяти. Ручка така пухкенька, м'ягонечка, побіч нього стоїть таке любеньке ангелятко. Дмитрові трохи почорніло в очах, серце било сильно, як молотком, кров ударила в голову, в роті язик висох, що ніяк ним повернути. Стоїть та й дивиться на свою танечницю. Вона дивиться в землю. Тільки разів її бачив у Містенських, та аж тепер догледів, що личко у неї як кров з молоком, брови

гарні, великі, неначе ластів'ячі крильця. Усточка рум'яненькі, волосся чорне, сплетене в одну довгу, трохи не по саму землю косу.

Вона поглянула на нього. В неї очі сині, як погідне небо. Вона заговорила до нього і засміялась тою дитинячою усмішкою, що не має іншої цілі, хіба ту, щоби засміятися. Нічого в тім злого. Та ж се сердечний друг її брата. Дмитро не був в силі нічого відповісти, так збентежився.

Забреніла гітара. Танцмайстер засвистав угорської польки. Усі станули в круг. Кожний взяв свою товаришку правою рукою за стан, кожда поклала свою ліву руку на плече свого товариша.

Дмитро порушився як від електричної струї. Дотепер дивно йому було, для чого то в поезії пишуть про карі очі, чорні брови, про стан дівочий. Ліпше би писати про війну. Тепер зрозумів, для чого. Для того, бо то щось таке, що годі сказати.

Гуляють, а радше скачуть. Танцмайстер то свище, то співає: раз! два! три! чотири! Се найлегше лібретто під кожду музику. Дмитро ніг не тямить. Вони якось мимо його волі скачуть рівно під такт свисту. Він сам не може очей відірвати від своєї товаришки. Щораз видається йому кращою.

На скільки дозволяла приличність, а радше несмілість Дмитра, він нахиляється до неї. Йому захотілось дихати її віддихом, бо і сего шкода, щоби попався в легкі другого. Дмитро в раю. Таких розкошей не зазнав ніколи. Так протанцював би до кінця життя. Але всьому на світі кінець. Скінчилася і полька. Забренила гітара коротким акордом. Замість свисту почулось: подякувати!

Дмитро стямився. Відвів свою панночку до крісла. Та не для того, що сего вимагав регулямін, бо Дмитро сего не знав. Він хотів якнайдовше з нею оставати. Дмитро вийшов з другими зі салі, не оглядаючись на нікого. Тепер він засоромився. Йому бачилось, що всі відгадали, що в його душі під час того танцю діялось, і тепер з нього сміються.

Павза тривала так довго, поки танцмайстер висапався і не пообтирав собі поту з лисини. Відтак закричав оп'ять: «Прошу вибирати до кадрили!» Дмитро пішов тепер як в дим до Натаалі. Боявся, аби його хто не перебіг, і для того не дав собі два рази казати.

При кадрилию, як відомо, можна розмовляти, бодай деколи. Дмитро став відразу дуже говіркий. Говорили первісно о Волод-ку, бо то був обоім найближчий предмет. Для нього з титулу приязні, для неї з титулу братерства. Дмитро страх не хотів себе

показати неуком. Звів зараз розмову на руську літературу, на книжки. Наталя читала вже не одно завдяки братові, потай батька. Балакали на той темат на свою втіху, а на гризоту танцмайстера, бо милили кожду фігуру. Аж стара Містенська вмішлася і шепнула слово Наталі.

Дмитро страх змішався. Чув, що його піймали на горячійм учинку. Кадриль вже пішов добре до кінця, хоча Дмитро страх насупився. По кадрилию йшла полька. Тепер Дмитро зміркував, що інші справді можуть за ним слідити, і не танцював з Наталею зараз, аж опісля. Але тури не опустив. При кручених танцях молодець ще більше зближається до дівчини. Дмитро не знав, що з собою робити. Наталя була так близько нього, що не раз діткнув своїм лицем її волосся. Се часто лучається, буває і гірше у людей, що в танці ще невправні.

Наука скінчилася. Дмитро сердився, що час так скоро минув. О, той час, то великий збиткар. Коли нам добре діється, то біжить, як несамовитий, коли ми чого нетерпеливо дожидаємо, волочиться, як рак.

Повиходили всі. Дмитро відітхнув повною груддю, коли виїшов на свіжий воздух. Пішов прямо додому. В його голові щось таке творилося, що не міг отямитися. Нікого не видів, йдучи, але коло серця було дуже миленько, любо. Щось так, начеб холодненький вітрець в горячу днину повівав, та ще не так, ще миліше. На вулиці подибав Володка. Радше Володко подибав його, бо він його не догледів. Володко його задержав.

– Дмитре, чи не комбінуєш ти яку машину, щоб на місяць полетіти, що так задумався?

Справді, Дмитро тепер і без машини літав по зорях... з Наталею.

Дмитро замість відповіді вхопив Володка за шию і став цілувати з усьої сили таки на улиці. Може, тим способом хотів собі виобразити, що замість брата цілує сестру.

– Володку, який я щасливий, який щасливий, сего тобі сказати не можу.

– Хіба ти в лотерею виграв?

Вони не раз говорили, що виграти велику суму на лотереї не зла річ.

– Ні... але мені так миленько.

– Звідки йдеш? – питає зачудований Володко, бо таким Дмитра ніколи не бачив.

– Я був тепер на танцях.

– Ей, чи не залюбився ти, козаче, в якій Одарці?

Дмитро скочив, як той хлопець, коли його зловалять за руку, коли простягає за яблуком в чужий город. Не прощаючись, побіг додому. Володко кликав за ним, та надармо. Дмитро не оглядався.

«Шкода би хлопця, – думав Володко. – Замотиличить собі голову та й пропаде. Не легко з ним буде, щоби йому той дур викурити».

Дмитро поки що йшов та й думав. Дотепер й того не було, бо в голові його був хаос. Він не міг знайти вихідної точки до думання, не видів дверей з тої темряви.

Володко одним словом показав йому сю точку. «Хіба се справді любов?» – питав Дмитро сам себе і став над тим думати, пригадуючи собі спочатку усе, як було. Успокоївшись трохи, не міг сказати, що справді залюбився. Гадку тую відганяв від себе, бо се після його погляду була би квадратна дурниця. Але початок вже був. Амур влучив стрілою в саме серце, і воно стало рани-тись. Дмитро рішився при найближчій лекції не зближатися до Наталі, бо то було би страшно гаупо тепер залюбитися.

«Від чого ж я мужчина? – додавав собі відваги Дмитро. – Аби я себе не переміг?».

Став силуватися і до помочі взявся читати якусь дуже поважну книжку. Та ба, дивився в книжку, і букви йому перед очима танцювали. Рядки букв видавались йому кадрилєвими колонами. Рахував їх, чи до пари. Потому став думати, як би таку вигадати фігуру, щоби між рядками крутитися і не зачепитися. Розумісться, він танцював би з Наталею.

– Тьфу, чортова омано! – закликав Дмитро і ударив себе по чолі долонею. Став читати завзято і оганяв спомини рукою, якби мухи. Пішов пройтися, але і тут ті самі гадки його не покидали. Ляг спати, а пари в голові крутилися. Ще в сні чув дзвенькіт гітари і свист танцмайстра.

Рано встав цілком успокоєний. Гадки пішли своїм ладом. Була неділя.

– Помолоюся нині гаразд та й все, мов рукою відійме.

З такою постановою пішов на екзурту. З такою постановою йшов до церкви. Але доля часом робить збитки людям. В церкві побачив з хорів, як Наталя ввійшла до церкви з другими дівчатами. Була одягнена в білу одежинку. Прибралась, як цвітка в маю. Дмитро аж затрясся. Почервонів цілий і заткав лице долонями. Рівновага оп'ять звихнулася. Почалося оп'ять душевне балансування. Дмитро ні разу не подивився дальше в те місце, де стояла Наталя. З церкви пішли з Володком на прохід.

– Що тобі вчора було? – питає Володко. – Ти якийсь був такий чудний, що я тебе не пізнав.

– От вигулявся та й нічого більше. Воно справді мила річ – потанцювати...

Більше не сказав нічого, і се був перший випадок, що Дмитро таївся перед своїм другом.

Зійшла бесіда на інший предмет, і так вернули додому.

Того дня ввечером мала бути друга лекція танців. Дмитро мав гадку не піти зовсім.

– Так буде найліпше, бо не буде спокуси, а то собі наварив би кваші! Ще мені того треба.

Але спокуса була сильніша, вона піддавала йому такий аргумент.

«Як не піду, усім се зараз впаде в око і буде смішно. Люди більше догадливі, ніж треба. А п'ятки не шкода, що заплатив їм танцмайстрові? Але треба бути мужчиною, а не бабою, треба уміти поконати себе і поконати спокусу».

Ось спокуса сама видавала себе слабосильною, аби лише його до боротьби заманити.

Пішов. Дорогою рішився не танцювати ніразу з Наталею.

«Го, го, не дурний, навіть не погляну в то місце, де вона буде».

Але спокуса і тут вмiла собі порадити. Дмитрові прийшло на гадку, що в тім саме добра нагода виробити свій характер. Таж життя людське – то безнастанна боротьба. Тут потрібна сила волі. Вона у нього є, і він покаже, що, мимо покуси, витривалість, танцював з Наталею, як йно міг. В танці, щоб себе, як казав, загартувати і випробувати, дивився в її личко і став себе вмовляти, що вона не така гарна, як йому се вчора здавалося.

– Ова! Борода трохи задовга, а брови то справді без міри великі, мов ластів'ячі крила.

І вмовив себе дійсно, що Наталі ні раз не любить.

Аж йому на серці полегшало, коли прийшов до тої конклюдії, що Наталя йому цілком обаятна, що ані сліду нема чогось такого, що би на любов подобало.

«Слава ж тобі, Господи! Ось ледве не утопився в дурниці». – І тишився своїм мужчинством і твердістю волі.

А Наталя? Їй і на думку не прийшло, що Дмитро про неї думав. Сміялася до нього, як звичайно, говорила з ним, бо се був приятель її брата, і нічого в тім незвичайного. Все ж через Володка був він їй ближчим, ніж кождий інший з тих хлопців, що з ними танцювала. Дмитрові було так, як по небезпечній купелі.

Він рад був з себе і тішився, що так сталося, що виминув небезпечність. Щастя ще, що не звірився зі своїми почуттями перед Володком.

«Був би-м пошився в дурні. Годі було б на очі показатися».

Якось раз взяв Дмитро в руки Кобзаря, отворив і впало йому в очі одно місце: «До полудня та й зів'яне, брови полиняють»...

«О чім тут бесіда? Ага! О молодості, о красоті, о гарних бровах, себто пословиця: «Краси на тарелі краяти не будеш». Моральна вартість людини – то підстава всього гаразду, то ґрунт, на котрім можна будувати, а краса – то пусте: «До полудня та й зів'яне». Свята правда! А Наталя?».

Засоромився того слова, але не міг перестати о ній думати.

«Родина чесна. Знаю їх. Володко мій сердечний друг. Знаю його. Старий Містенський – людина з твердим характером. Правда, що москвофіл, але се його переконання чесноти йому не уймає. Містенська – мати, якої пошукати. Щасливі діти, що таку матір мають. От коли би мені довелось мати таку неньку, хоч нерідну...» – Дмитро по тих словах зітхнув глибоко. Не диво, йому нагадалося його сирітство.

«Наталя, – міркував дальше, – вихована добре, дівчина моральна. Значить: буде з неї добра жінка. О тім я десь читав. Злучитися з такою родиною – то чоловік не може зійти з доброї дороги...»

Знову треба було йти на танці. Дмитро знов гуляв з Наталею, як і перше. Бачилось йому, що спокуса його покинула, а вона, збиточниця, заєдно йому шептала: «Чесна родина і добре виховання – то ґрунт, підстава родинного щастя». Деколи споглянув і на стару Містенську, вдивлявся в її черти лица, і вона видалась йому благородною. Порівнював ті черти з лицем Наталі. Показалось, що дочка дуже була подібна до матері. Дививсь на Наталю і помітив, що ні борода її не така довга, ні брови не такі надто великі.

Того вечора писав Дмитро розвідку на тему, якою має бути жінка. Була се поезія прозою. Тої розвідки ніхто не видів ніколи, бо се було писане тільки для себе.

Скінчились танці, що тривали май, май життя. Танцмайстер заповів т. зв. комплет за доплатою 50 кр[ейцерів]. Була музика. Дмитро танцював не зле, о стільки, що панни не жалувались на нього, що по ногах наступас, торкас колінами або б'є своїм чолом в чоло панночки при якімсь карамболі.

Розійшлись. Дмитро почув якусь невисказану тугу. Йому чогось не доставало, і не міг собі місця знайти. Володко лише плечима здвигав, не міг його тепер зрозуміти. В ті дні, коли звичайно відбувалися танці, Дмитро мусів перейти попри будинок, де танцював, поглянути в вікна і зітхнути тяженько. Може, і сльоза закрутилась в оці, але того ніхто не бачив.

Дмитро став тепер пильненько та ще частіше, чим перше, заходити до Володка. Але увага його була роздвоєна межі Володком і тим, чи через відхилені двері не побачить Наталі. Дмитро по довгій борбі з собою самим прийшов до того переконання, що в Наталю залюбився на смерть. Але те чувство заховав на самім дні своєї душі, щоби не зрадитися. Любов має то до себе, що криється перед людьми, але криється достоту так, як чоловік сліпий скритися уміс. Звичайно: любов є невидюща. Те хіба в тім значенню можна брати. Старий Містенський щось ніби догадувався, що світиться. Містенська таки вгадала. Звичайно, в жінок, а особливо в матерів – ліпші, бистріші очі.

Але поведення Дмитра було бездоганне. Він вправді ходив до Володка, як і перше, але, як і перше, не пхався дальше. Дівчини уникав, не говорив з нею ніколи. Вдоволявся тим, що може часами на неї подивитися, а очам її нічого злого не зробиться. Наталя була ще дуже молода, щоби така ідеальна любов молодого хлопця мала їй шкодити. Впрочім, Містенські знали від дитини Дмитра і пізнали наскрізь його чесний характер.

Незадовго потім лучилася Дмитрові нагода зблизитися ще більше до Містенських. Вправді нагода дуже сумна, але лучилася. Старий Містенський заразився тифом від недужого, котрого ходив сповідати, і занедужав.

Містенська, Наталя і Володко пильнували хорого по цілих днях і ночах, і вже їм сили не ставало. Дмитро став їм в пригоді, хоч як вони всі троє тому спротивлялись, Дмитро таки став приходити щовечора і сидів на переміні з Володком, то з Містенською, то Наталею при хорім. Поводився знаменито. Робив все, услагував недужому з серцем, бо любив його так, як батька. Любив цілу родину і вважав себе по тихо її членом.

Недуга Містенського скінчилася зле. По двох неділях тяжкої недуги Містенський умер. Умирав при пам'яті. Попрошався з родиною, поблагословив діти, Дмитрові стиснув руку і промовив: «Най тобі, мій сину, Бог запластить, що ти для мене зробив». То слово «сину» мов електрикою потрясло цілою душею Дмитра. Не тямив, чи його коли хто так називав. Але не було часу над тим

довго призадумуватись. Містенський сконав на його руках. Коло ліжка умираючого клячала жінка, діти і молилися, та аж дусились від плачу. Дмитро не знав, що з собою робити. Проковтував сльози, але годі було віддаватися розпуці. Він бачив себе в такому положенні, що він один не сміє тратити голови і мусить сам усім зайнятися. Так і зробив. Занявся сам похороном, а господар кляси, що жив в приязні з Містенським, увільнив його на той час від школи. Містенського поховали. Парохом був тоді вже інший, не той, що перше.

Містенська мусіла випровадитися з хати, котру заняв новий сотрудинок. На щастя, мала власний домок на передмісті і туди стягнулася. Володко мав стипендію, а покійний був асекурований на дві тисячі. Пенсія зісталась, як звісно, невеличка. Але якось вдова уміла уладитись так, що не голодували.

Володко мав лекції і заробляв, що міг.

З того часу Дмитро приляг ближче до родини Містенських. Всі його любили. Разом з Володком учився, трохи що не мешкав разом. Містенська стала його запрошувати на підвечірки. Лучилось так кілька разів. Дмитро зміркував се і став щомога їх виминати. Вимовлявся то сим, то тим, звичайно лекціями. Якби йому можна сидіти з ними так, щоб не потрібував «обідати», був би охотно на те пристав. Але так волів відмовити собі приятности дивитись на Наталю, бо се приносило матеріальну шкоду сій чесній родині, котру любив цілим серцем.

Сюди, до дому Містенської, перенеслась тепер студентська громада. Тут було безпечніше, чим деінде. Містенська завважила ті правильні сходини і хотіла довідатись, що се значить.

– Що то, сину, до тебе ті ученики так сходяться? Між ними не йно твої товариші.

– От, мамо, прийдіть в тую суботу між нас, то побачите! Але найліпше буде, як послухаєте з другої кімнати, що тут буде говоритися, а так могло би декого в'язати.

Містенська дійсно підслухала. Говорилося о таких хороших річах, що аж серце раділо.

– Чого ж ти, сину, з тим так криєшся, чого заслоняєш вікна і зачинаєш двері на ключ, та ж в тім нічого злого.

– Певно, мамо, але якби о тім дізнався директор, то би нас, певно, понаганяли зі школи. Знаєте, се руське, а що руське – то не вільно. Тому-то, мамо, прошу Вас, аби о тім ніхто не знав.

VIII

Дотепер укривав Дмитро свою любов «на дні серця» і добре йому з тим було. Не робив собі з того нічого, що, може, Містенські догадувались чого, але він сам одним словом не зрадився перед ніким. Одно його непокоїло. Наталя ставала з кожним днем кращою, вродливішою. Почув тут і там, що на неї зачинають люди очі звертати. Він був би ті очі повидовбував, коли би міг, бо через те грозила йому неабияка небезпечність. От який чоловік на становищі підгляне дівчину та візьме її з-під його носа, а він останесь «ніби дурний». Що тоді робити? Камінь до шиї та й у воду.

– Без неї мені життя нема, – говорив собі Дмитро, – та ще готове вийти яке нещастя. Не ручу за то, чи якого зухвальця я би не вбив...

Треба б якось комусь о тім сказати. Але як і кому? Випадало би старій Містенській, але що буде, як вона мене висміє? Що ж я? Ученик! Ха! ха! ха! Ученик та й годі, а до хліба ще дуже і дуже далеко. Вона за той час геть виросте, а я остану дурнем. Наталі не скажу того ні за що в світі. Нехай не знає, коли не знає. Я показав би себе тим страшенно підлим. Ходжу там, як приятель Володка, як приятель цілої родини. Вони мене приймають у себе, як свого рідного, і я за те мав би дівчину баламутити? Ніколи! Скорше б я втопився. Випадає з того, що хіба одному Володкові скажу, але не тепер... колись в пригідній порі.

Дмитро обдумував план, як би то найліпше і якими словами висказати. Збирав найкращі вислови, найрозумніші аргументи і складав докупи, з чого зробилася довжезна орація, цілі свідчення, лише без клякання, бо як же перед товаришем клякати?

Нагода до того лучилася невдовзі. Були вакації. Хлопці покінчили сьому клясу. Надійшов св. Володимир – Володкові іменини. Дмитро прийшов скоро рано до свого друга зложити йому свої бажання. Був якийсь дуже зворушений, але Володко думав, що се від того, що нині такий день.

Містенська таки на силу задержала його на каві.

– Ти все так втікаєш, але тепер тобі не вдасться. Сегодня Владзеви іменини, мусиш з нами кави напитися.

Дмитро лишився. Сиділи всі четверо разом. То була перша днина по похороні Містенського, коли всі були якісь веселіші. Годі було инакше. Нині такий важний день їх любого Володка. Кожде горе час вилічить. Поволі, але все вилічить. Остане рана, може, і до смерті, але щораз менше болить.

Дмитро дивиться на Наталю. Здалась йому ще кращою, ніж коли-небудь. Дмитра поскоботало десь коло серця. Було йому любо, але зате не смакувала їда. Кава, хоча добра і смачна, звичайно, приладжена на іменини сина, не йшла в рот. Дарма його припрошувала Містенська.

– Та бери ж бо, прошу, ось сього бубличка. Се моя Наталя приладила Влодзьові на іменини. Який-бо ти, Дмитре, чи ти все так мало їш? А може, тобі вже не говорити Дмитре, тільки «господине Димитрій».

– О ні, прошу говорити так і далі, мені з тим дуже добре, який то я «господин»?

– І мені так ліпше, бо я вже так навикла, мені здається, що Влодзьо і ти – то одно; але попробуй же бублика, прошу дуже, скажи, чи добрий. Не дивота, як буде злий. Дівчина уперлася, що сама впече, нехай же тепер і всю вину бере на себе. Не буду за нею встоюватися. Нехай стидається.

Дмитро сягнув рукою за бубликом і рівночасно глянув на Наталю. Вона почула його погляд і глянула на нього теж. Але як? Погляд був глибокий, до середини душі сягаючий, а в тих великих, ясных, синіх очах відбивалося щось невисказане, неописане. Такий погляд двох молодих людей робить звичайно безмежну, бездонну, щирю, досмертну любов.

Обоє почули, що їх душі сковані з собою навіки. Обоє спалені, обоє разом звернули очі в шклянку з кавою. Дмитро отямився скорше. Став їсти бублик і пробурмотів:

– Знаменитий, дуже смачний!...

Наталя не видержала і пішла нібито за чимось до кухні.

Але Дмитро, мимо знаменитости і вкисности, не міг їсти. Звичайно, так буває. Душа заєдно веде борбу з тілом. В хвилях, коли вона перемагає, тіло йде на другий план і не може показати свого я. Дмитро в тій хвилі жив лише душею, тому то йому їда не в смак була. Його малоїло. Жолудок нічого не приймав.

Снідання скінчилося. Дмитро намагав, щоб піти на прохід. Вийшли. За ними кликнула Містенська:

– А приходьте, хлопці, на обід оба, будемо на вас обох ждати.

Не говорили нічого, аж станули в чистім полі. Тут їх ніхто не міг підслухати. Дмитро був страшенно зворушений. Чим ближче було до того, щоб заговорити, о чім хотів, тим був неспокійніший. Кров гуляла, біла в голову, серце товклося як молотом, дух запирало, віднімало бесіду. На питання Володка відповідав коротко, уривочно. Кілько разів хотів заговорити, все Володко з чимось

іншим обізвався. Вкінці Дмитро, пригадуючи собі блискавкою усі точки своєї орації, на той случай уложеної, зміркував, що вона не відповідна, цілком зла, і сердився на себе, чому скорше о тім не подумав і не уложив щось путнішого. Тепер було трохи запізно, отже треба було або відложити на інший час, або так говорити, що на язик приплине.

– Якби я тебе, Дмитре, не знав, гадав би, що ти сьогодні п'яний. Що тобі? Рано прийшов до мене зворушений, при сніданні сидів, не проговоривши слова, а тепер ступасш, як по терню...

Володко взяв Дмитра за руку і посмотрив живчика, чого навчив його покійний батько, що сам лічив свої діти, поглянув на нього уважно.

– Ов, у тебе, небоже, горячка! Що то? Ти недужий?

Дмитро зітхнув важко.

– Брате мій, Володку! Зі мною щось таке твориться, що тобі сказати не вмію, і то вже не від нині. Ні сну в мене нема, ні свобідної голови. Їда мені не йде в смак. Сам не знаю, що робити з собою.

– Хіба тебе що болить? – питає Володко, затривожений трохи.

– Нічого мене не болить, я фізично здоровий, лише моя душа щось не на своїм місці.

– Хіба масш яку грижу? Може, знову твій старий згедзгався?

– Ні! – і Дмитро махнув рукою.

– Ну що ж таке до лиха, говори ж бо?

Дмитро не говорив нічого. Здіймив капелюх з голови, обертав його в руці і тер долоню. Йшли так даліше.

– І не скажеш мені? – каже Володко сумовито і з докором, наче б хотів сказати: я твій друг, а ти мені не довіряєш. – Знасш добре, що на душевні недиспозиції найліпший лік – виговоритися, висповідатися з серця перед щирою людиною, а я ж тобі не ворог.

Дмитро боровся з собою: сказати чи ні? Пристанув.

– Володку, я... я залюбився... – і по тих словах повис на шії свого друга, склонив голову на його плече і заплакав.

– Бодай ти... тьфю, як мене налякав! Я гадав, що ти хорий, а він, дурак, от що мені верзе, стогне і плаче, тьфу на твій дурний розум! Я гадав, Дмитре, що ти розумний хлопець, а ти, бачу, дурень. Залюбився... баба!... Ще тобі Гомер з кишені визирає, а він залюбився і тому плаче та людей лякає...

– Не свари хоч ти на мене, бійся Бога, бо здурію. Ти казав сам, щоби виговоритися, висповідатись перед щирою людиною, а ось як ти мою сповідь приймаєш: сміхом і лайкою...

– Ну, ну, не горячися. Може бути, що я твого чувства не розумію і не зрозумію ніколи. Різно буває на світі і різні бувають успособлення. Щодо мене, то я на любовні справи так сказати б: *farbenblind*.

– Мені теж здається, що ти сего не розумієш. Був час, коли і я сміявся з любові і мені на гадку не приходило, щоби попав коли в ті сіті. Та, бачиш, інакше склалося і тепер я влюблений по самі очі. Я страх боровся з тим, представляв собі те все в найстрашніших красках, так ні, я мусів піддатися. Кажу тобі, що мені соромно за себе самого, але годі інакше.

– Соромитись нема чого. В тім так дуже нічого злого, аби лише серце не опанувало розуму. Витривай, не йди за тим першим поривом, і всьо уладиться гаразд. Не одному вже таке лучилось і минулося. Минеться і в тебе. Така перша студентська любов, то так як сухий хворост в огні. Палахне два-три рази та й остане попіл. Під тим пелом доперва робиться земля, статочна, урожайна... Розумієш?

– Що, ти думаєш, що і зі мною так буде? О, ніколи! Ти мене ще не знаєш. Я тобі тут кажу і можу тобі присягнути, що ся моя любов не минеться ніколи. З нею я в могилу піду.

– Ти наравду оженитися задумав? – питає здивований Володко.

– Так. Вона або жодна друга.

– Твердо сказано, нічого говорити. В такому случаю, мій друже, виджу дві евентуальності, або ти схочеш чим скорше твій план до цілі довести, твою любов, так сказати, зреалізувати, а в такому случаю оглядатися будеш за якимсь швидким хлібом. А що тепер, як студент з шостою клясою, не можеш бути тим, чим ти міг стати по скінченню наук, то будеш хапатися чого-будь і пропадеш, як муха в дьогтю. Пропадеш для світа, пропадеш для вітчизни, пропадеш для русинів. Будеш, наприклад, возним. Минули ті часи, коли з такою клясою можна було дійти високо. Ну, не шкода ж тебе, Дмитре? Тямиш, що говорив до нас Гладій в бібліотеці? Що нас шкода, а без науки останеш дурнем. І яке буде твоє життя? Краса згине, як ранішня роса, постарієтесь, і тоді доперва пізнаєш, що зробив фальшивий крок. Будеш долю проклинати, але буде пізно. Твій ідеал тобі осточортіє. Хіба ти такого ніде не читав?

– Я так не гадаю. Я мушу скінчити науки і мати відповідне становище, бо інакше вона би за мене не пішла.

– Тото-бо і є найважливіше услів'є – як будеш возним або учителем народним; але в такому случаю, – а се друга евентуальність, про котру я хотів говорити, – бігме!.. обоє постарієте і не видержите. Любов вам наскучиться. Рахуй, брате! В гімназії ще два роки, університет чотири – то шість, ну! Та й зараз по університеті хліба не дають. Дивись, суддя Мирон... Служить вже, либонь, три роки і не бере нічого. Але най би три роки, то разом дев'ять. Що за той час може статися? Щоби лампа була така велика, як ратуш, то вигорить.

– Ти, Володку, мене ще не знаєш. Я присягнув собі, що або вона, або жодна друга.

– З присягою не жартуй, се важна річ, і ти її не додержиш, бо то дев'ять літ, подумай, дев'ять літ, може, й з хвостиком. Та, впрочім, чи вона схоче на тебе тільки літ чекати? Може, що трафиться по дорозі, вийде заміж та й годі. Хоч би тобі і присягалася, то не дуже би я її вірив.

– Ні, вона мені не присягала, бо я з нею о тім нічого ніколи не говорив.

– Як то? Ти навіть не знаєш, чи вона тебе любить?

– Ні, не знаю. Але вона мене буде любити і мусить полюбити, коли дізнається, що я її так щиро, цілою душею люблю.

– Ну, ну, чиста плятонічна любов, але ти, Дмитре, хіба оцапів. Варто такими дурницями голову собі макітрийти? От плаюнь на се та візьмися до якоїсь реальнішої серйозної роботи. У тебе є талант, та лише його зужиткуй для добра нашої бідної неньки України. Покинь дурні амури. Відні ми справді! Ледве що покажеться путній чоловік, та чорт зараз наставить свою вудку.

– Не говори так, се діло Боже, то любов свята! – закричав з повагою Дмитро і вхопив Володка за руку.

– Свята! Свята! Але не в пору, цілком не в пору. Впрочім, чорт зуміє і святу річ перед дурнями зужиткувати для своїх цілей. Він і реверенду надягне, коли йому того треба. Не так же і тут? Хлопець, що міг би колись бути на становищі і зробити щось доброго для свого народа, залюблюється. Далєбі, що ще більше ніж смішно, се прямо лаупо!

– Вона мусить бути мосю!

– Слухай, Дмитре! Лишим се. А поки що берись до роботи, всьо минеться. Час вилічить. Але, але ти мені скажеш, хто ся твоя Прозерніна? – і Володка усміхнувся. – Не бійсь, я тобі в дорогу не влізу, поединкуватися не будемо. Я не залюблюся, бо у мене на се нема часу.

– Ти її знаєш добре.

– Може, і знаю, але я знаю не одну, тому і не вгадаю.

Дмитро станув против Володка, взяв його за руку і дивився йому поважно в очі.

– Ну, кажи раз, може, і я вже в ній залюбився, – шуткував Володко.

– Ти не можеш в ній залюбитися, бо се... твоя рідна сестра.

– Наталя?! – закликав зчудований Володко.

– Ти більше сестер не маєш.

– Певно, що вона в мене одна, – Володко відразу споважнів. Похнюпив голову і призадумався, не кажучи нічого.

– Ну, що ж ти на се? – питає тепер Дмитро. Він рад був, що гребля прорвалася, що може вилити із себе всьо, що в серці сиділо і давило його груди. Не хотів, щоби та важна для нього бесіда устала в половині. Найтяжче зачати. Початок був зроблений. Коли б перестав, може, трудно було би опісля починати вдруге.

– Що ж я маю на те казати? – обзивається Володко. – Воно таке для мене несподіване. Впрочім, на те ще час. Повір мені, що якби ти хотів тепер покинути школу і оглядатися за яким скорішим хлібом, я ніяк не допустив би до того. Не допустив би задля тебе самого, бо прийшло би між вами колись до такого, як я щойно тобі сказав. Кінчи школу, будь чимось, а тоді побачимо.

– Отже, ти, друже, не відкидаєш можливости, що воно може що з того бути?

– Нащо ти мені, Дмитре, то всьо говориш?

– Нащо? Зараз тобі скажу. Бачиш, твоя сестра з кожним днем робиться гарніша. Вона підростає і я боюся, щоби мені ніхто її з-перед носа не взяв. Я хочу мати когось з її найближчих, щоби о моїх щирих чувствах знав, аби мені на случай потреби станув в пригоді.

– Се цілком непотрібне. Чи ти думаєш, що, якби Наталя не хотіла колись, кажу колись, як прийде час, вийти за тебе, то я би її всидавав? Ніколи! Або коли б справді тебе полюбила (вона тепер ще дитина), то пішла би за кого другого? Також ні! Отже, нехай так буде, як є, а опісля станеться, як Бог дасть.

– Ну, коли так, то поговоримо ще на ту тему.

– Я волів би, щоби ми тої теми не тикали, бодай тепер, поки ми разом. Скажу чому, слухай! Я твій друг від хлоп'ячих літ. Люблю тебе, як брата, люблю з тобою товаришувати. Запрошую тебе до себе. Тепер буде мені ніяково се робити. Мені все буде здаватися, хоч воно, впрочім, так не буде, бо тебе знаю, що ти собі думаєш: для того мене до себе запрошує, аби мене до сестри при-

манити. Така можливість мене мерзить, сама думка, сам натяк такої можливості. Те саме міг би ти подумати о моїй мамі. Мама тебе теж страх любить і рада тебе бачить в своїй хаті, але ручу тобі словом козацьким, що не має зглядом тебе жодних цілей. Видить нас разом вже сім літ і здається їй, що ти своя дитина. Дмитре, забудьмо о тім, що ми тут говорили, і жиймо по-колишньому, бо інакше годі!

– Але ти мені ще не відповів на моє питання, – осмілювався Дмитро. – Чи ти мене вважаєш достойним, щоби я ввійшов до вашої родини?

– Ти, брате, хочеш, щоб тебе хвалити? Гадась, що, якби я тебе уважав негідним, товаришував би з тобою, дружився? Ніколи! Але не в тім діло, ти ще нічо, хіба студент. На другий рік доперва матура... Дай мені руку, що ніколи тої теми не будемо до того часу займати.

Подали собі руку і вертали мовчки додому. Володко показався наскрізь зрілим чоловіком. Дивився на світ реально. Здавалось би, се над вік 18-літнього хлопця. Та ні! І він мав молодечі погляди і мрії, що ледве коли дадуться здійснити. Але під зглядом своєї родини він був цілком зрілим, досвідченим чоловіком. Батько вмер. Прийшла до нього черга думати про матір, сестру, стати для них батьком. Се поприсяг собі на свіжій батьковій могилі і на тій точці зібрав усі свої думки, усе, що знав з книжок, старався примінити в практиці. Доля сестри була йому дорога. Він за неї дрожав і за неї був би себе пожертвував.

В місті оба розійшлися, мовби ніколи нічого між ними не було.

Дмитро постановив працювати невсипучо і сміло добиватися до витиченої мети. Не сходити ніколи з прямої дороги, бо тепер він уважав річчю неможливою, аби Володко не нагаював його кожного кроку.

О обіді, на котрій запросила Містенська, забули оба.

Містенська стрінула сина на порозі.

– А де ж Дмитро? Нащо ти його пустив, а то смішний хлопчисько. Гадає хіба, що нас зруйнує, як пообідає? І так він їсть тільки, що воробець. Не знаю, чим той хлопець жиє.

– Ми, мамо, оба забули за обід, – і він пішов додому. Володко в душі рад був з того, що так сталося. Обом було би ніяково при Наталі.

По обіді Володко попросив маму, потай Наталі, до своєї кімнати.

– Маю вам, мамо, цікаву річ сказати. Знаєте, що мені сьогодні Дмитро сказав?

– Що ж таке?

– Не знаю, яка ваша про се думка. Признався мені, що залюбився в нашій Наталі по самі очі.

– Та Дмитро добрий хлопець, знаю його від дитини, характерний, але він студент, хто зна, куди ще діло піде. Така молодеча любов звичайно хутко вітріє. А що ж ти йому відповів?

– Те саме, що мама кажуть, хіба іншими словами.

– А він?

– Присягався, плакав та й тільки. Казав, що ніколи її не покине і з жодною іншою не оженився. Не знаю, мамо, чи воно добре буде, як він тут буде далі ходити, чи воно безпечно для Наталі? Я вправді ручу за нього, що їй не скаже слова о своїй любові, але все може дівчина сама чогось доміркуватися та собі голову закрутити, а до того ще час.

– Я так не думаю. Наталі о тім не потреба нічого говорити, а вона сама того не догадується, то ще дитина. Дмитро, коли буде поводитися так прилично, як дотепер, то нічого боятися. Впрочім, масмо обос очі і спостережемо, якби що не так.

– Певно, мамо, я Дмитра люблю, як брата, я вирікся би і його, і дружби, коли би з того вийшла яка небезпека для сестри.

– Моя дитино дорога, най тебе Бог благословить за се слово. Ти тепер масш їй батька заступати, бо вона сирота.

Містенська обняла сина, поцілувала і заплакала над своїм сирітством.

Наталі і не снилося, що сьогодні так всі нею займалися, про неї говорили. Вона рада була з того, що Владзьо мав гостя під час сніданку на своїх іменинах та що Дмитро похвалив бублики, що вийшли з-під її рук. Се був у неї перший день радості, ні, лише дещо трохи ясніший від смерті батька.

Наталя не могла собі пояснити, чого їй так дивно коло серденька робилося, як згадала вона про Дмитра, для чого той Дмитро ліз їй завсігди на думку так часто, як ніколи перед тим, для чого вона паленіє кожного разу, як Дмитра згадає, хоча нікого коло неї нема в тій хвилі, для чого Дмитра видить тепер в своїй уяві таким, як посягав рукою по бублик її роботи і дивився їй в очі таким любим, сердечним, палким, хоча поважним поглядом?

Дмитра знала не віднині. От ще недавно (ох!) танцювали разом та й тоді нічого собі, а тепер Дмитро та й Дмитро. Хіба мами поспитати б, але зараз таки спаленіла ціла: ні, сего не зробіть, не скаже нікому слова, ніхто того знати не може.

Коли поклаалася спати, усе снувався перед очима її душі Дмитро та й Дмитро. Він був поважний, розумний, задуманий, величавий...

«Який він гарний хлопець», – говорила до себе Наталя.

А далі стали пересуватись трохи інші образи з дальшого часу. І вона побачила Дмитра, як із закованими рукавами викручував своїми жилавими, мов залізо, руками рушники, котрі прикладав ніжно і зручно до голови недужого батька, як його підносив на постелі, услуговував йому, і тоді Наталя, утираючи сльози, що закрутилися в оченятах, подумала:

«Який ти, Дмитре, добрий, яке в тебе благородне серце».

Дмитро уявляється їй сеї ночі в різних нагодах життя. Ось він стоїть на хорах в церкві між тільки співаками і диригує співом. Всі його слухають. Йому з тим дуже до лиця, бо ніхто не потрафив би так, як він один, нікого так не послушали би. І так далі. Образи мінялися, зливалися в одно, виріжнялися, а всі вони ясні, хороші, як весняне небо.

Дівчина всміхалася, заплющувала очі – і заснула. А що робив Дмитро?

Коли роздумував над подіями того дня холодно і зріло, прийшов до того пересвідчення, що зробив саме нині, в день іменин свого друга, «квадратну дурницю». Володко мав цілком рацію. Пощо було те все говорити, коли тим справа не поліпшилася, а противно – погіршилась. Дотепер ніхто о тім не знав. Тайна крилася в найтіснішій кутку душі. Тепер перестала бути тайною, бо вже звірився, вправді своєму щирому другові, але все-таки чоловікові заінтересованому. Дотепер міг, закривши найважливішу свою тайну, ходити до Містенських, дивитися на Наталю, говорити з нею щоднини, а тепер? Володко добре казав: «Тобі може здаватися, що ми тебе тягнемо». Через те повстане мимохіль якесь непорозуміння, квас. І треба буде задля того відвідини обмежити, Наталі виминати...

Отже, що зискав я на тім розговорі з Володком, котрий мене так дуже зворушив? Хіба те, що Володкові я зробив прикрість на самі іменини. Видно було се по нім. Та й собі наробив клопоту. «Дмитре, ти великий дурень», – орік Дмитро сам про себе, ударив себе долонею по чолі і ляг спати.

IX

Другої днини Дмитро не ходив до Містенських і від Володка держав себе подалі. Його гадки ще не були гаразд впорядковані. Він їх розбирав, аналізував, але не знайшов в них ні одної «путьної», розумної сторони. З «колосальної дурниці» годі зробити річ розумну. Противно, він, розглядаючись добре, доглядів ще одну

тінисту, навіть дуже тінисту, аж чорну сторону, котрої перше не передвидів. Була се вправді річ формальна, однак така, що могла мати рішаючий вплив на його відносини з Містенськими.

Дмитро пригадав собі, але аж опісля, що ніхто з Містенських не знає, хто він є, звідки він взявся. Таке питання прийшло йому на гадку нагло, мов блискавка, при аналізі «колосальної дурниці», прийшло неспостережено так, якби нечаяно хтось станув перед ним і спитав: а ти хто?

Дмитро аж задрожав від того питання.

– Ах?! Правда! Я повинен був се пояснити, заки приступав до діла. Були б знали, з ким говорять, кого приймають до себе. А так я річ найважлившу затаїв, я хотів добрих людей ошукати, хотів показати себе в модно скросній і ватованій одежі, закриваючи, що кривий і горбатий. Хіба се не нужденно з мосі сторони? Я справді не знав, що такої підлости допущуся. У мене була засада: чесна родина, добре домашнє виховання – то основа, усе те в сто раз лучше, чим масток або краса. І одно, і друге чорт може взяти – чеснота полишиться на все. Чи я, припустім, поступив би инакше? Ні. Чи глянув би я на дівчину, на родину, котрої не знав, що вона чесна, або, знаючи, що вона нечесна, погана, неморальна, чи я заходив би там? Ні. Отже, Містенські мали право спитати мене, хто я, а коли того задя делікатности не зробили, то я повинен був сказати їм всьо о собі. Так. Заки я сказав: купуйте мене, повинен був сказати, що я варт. А я сего не зробив. Забув? Або ж забуттям можна звинятися? Я поступив підло, нужденно і задя того я не вартий тої дівчини. Подумай-но, що вийшло би з того. Я затаїв, що я є, але освідчуюся. Мене приймають, я вже, припустім, на становищі, приходить хвиля рішуча. Дівчина розлюбилась в мені на смерть. Тоді виходить наверх усе, усе: ім'я, мені накинене, позичені родичі – усе, усе. Показується, що я приблуда, зайда, що я псевдонім, а то страшно. Наталя страхється того всего, родина теж. Якби були перше се знали, було б до того не прийшло, а так тепер справа пішла задалеко. Треба скінчити. Не треба було ніколи доводити до того, аби себе самого, своє я показувати світові. Люди не повинні були знати, що я не я. Задя того я повинен був виречися чувства любви, чувства до Наталі. Воно не для мене. Доля вказала мені інший шлях, тернистий і нерівний, але чесний. Се від мене самого залежало. Лізти в таку чесну родину, погрітись з іншими тим родинним теплом, котрого я не зазнав ніколи, се було святотацтво, се була захланність. Тепер за се кара, треба покутувати. Аби не розгрібувати

давніх ран, не показувати їх світові, я був би вирікся всього щастя, вирікся Наталі і навіть позначки не дав, що в моїм серці діється. Тепер річ почата. Я через помилку сказав перше «Б», тепер доконче треба сказати «А». І так зроблю, і то чим скорше скажу Володкові, нехай осудить, який я негідник...

Його налягла розпука. Його поступок видавався йому страшним злочином, котрий не знав, як направити. Вважав себе обманцем, страшно йому стало... Його зворушення ступенувалось. Як лиш згадав про се уперше, річ сама не здавалася такою. Непорозуміння можна було усунути. Опісля же пропасть видавалася щораз страшнішою, бездонною.

Дмитро хотів кочне видітися з Володком чим скорше. Йшов до нього сміло, йому здавалося, навіть безлично. Уважав себе злодієм, котрого зловили на учинку, проти котрого свідчили обставини, так що нікуди було себе звиняти, обороняти. Треба признатися до вини цілковито і явно, з цинізмом, достоту так, як роблять злодії, що посягали потайно за чужу річ, а їх зловлено за руку. Оправдувати себе ніяково, бо се збільшило би вину. Противно, треба вину побільшити, а се буде частина кари, на яку заслужив.

Було з полудня, коли Дмитро вибрався до Володка. Він саме тоді помагав сестрі підливати цвіти в городці. Обоє привітали Дмитра весело і щиро. Та ся щирість пекла Дмитра гарячим залізом.

«Якби ви знали, – подумав, – хто я, ви би мене собакою заправили, не поглянули на мене, а ви мене вітасте як свого».

Дмитро старався показатись рубашним, безличним, цинічним, йому вже було все одно. Привітався недбало. Володкові подав руку, Наталі вклонився. Показував, як то кажуть, шибеничний гумор.

– Володку, ходім на прохід.

– Та що вам так спішно? – обзивається Наталя. – Бачите, яка у нас пильна робота. Надворі жарить – страх, дощу нема, а мої бідні цвіти в'януть. Їм води треба.

«А коби ти, моя зіронько, знала, який я зів'ялий? – подумав Дмитро. – А ніхто каплі цілочної не подасть мені». А відтак каже вголос:

– Та я почекаю, поки робота не скінчиться. Ввійду в хату, – і не ждучи, щоби його не просили остати, пішов в хату. Супроти Наталі не встоювалася його відвага, його «безличність», в котру, йдучи сюди, так сильно узброївся.

– Чого він якийсь такий незвичайний сьогодні? – спитала Наталя брата, коли Дмитро пішов до Володкової кімнати.

– Не знаю, я, впрочім, сего не завважив. От, може, має яку неприємність в хаті, як звичайно.

Скінчилося піддавання. Володко пішов в хату, передягнувся і вийшли оба з Дмитром. Наталя була ще в городі.

– Чого ви тепер не показуєтеся до нас? Хіба погнівались, чи що?

– Не було якось часу, – пробурмотів Дмитро і навіть не споглянув на неї.

Чим більше роздумував над собою, тим більшу пропасть бачив між собою і нею. Вважав се неможливим – коли-небудь з нею злучитися. В тій хвилі тяжкої борби з упередженнями і серце замовкло перед одним упертим словом Дмитра: то не можливо, я не варт її.

Пішли своєю звичайною дорогою в поле. Зайшли на те місце, де перед кількома днями Дмитро звірився Володкові зі своєї любові. Настрій Дмитра був тепер цілком інший, як іноді. Тоді він не мав відваги зачинати, хотів зовсім не зачинати, усе полишивши, тепер його аж перло сказати все, так, якби мав за хвилию вмирати, а не хотів брати з собою тайни в могилу.

– Володку, – каже Дмитро, роблячи якнайбільше іронічну усмішку, – знаєш, хто я? – І дивився йому прямо в очі.

Володко зачудувався. Таким він Дмитра ще не бачив.

– Що значить таке питання?

– Але скажи, чи знаєш?

– Ну, знаю, і ти знаєш, що знаю, пощо ж питати?

– От же не знаєш, бо я се знаю, що не знаєш, і я мушу тобі пояснити, хто я, аби ти знав, з ким жисш і хто вихісновус твою чесну, небрехану приязнь.

– Що з тобою, Дмитре? – став Володко непокоїтися.

– Хіба ти гадаєш, що я збожеволів? Ні, Володку, я цілком тепер здоров, мені противно здається, що я перше поводився як божевільний. Та пощо тут загадки і тебе непотрібно непокою. Скажу прямо. Я рішився відкрити тобі сю тайну, котрої не знаєш. То, що я тобі перед днями звірився тут, в тім місці, се пусте, нічого з того не буде, бо не може бути. Аби я нині був міністром, то і тоді сказав би, що я не варт Наталі, бо я не я. Ти чудуєшся, що я говорю. Потерпи хвилику, все поясню. Ось що: я не називаюся Чабанський*.

– Господи! Що з тобою, Дмитре, опам'ятайся, перехрестися! – Володко гадав, що Дмитро збожеволів.

– Добре, я перехрещуся, ось зараз, але з того річ не зміниться. Ще раз тобі кажу, що я не божевільний, лише роздражнений, бо я тобі, Володочку, маю щось так важного сказати, чого би не сказав нікому, нікому на світі. Се найтемніша карта мого життя, а я її рішився тобі відкрити.

Ті слова проговорив він так м'яко, що слова плали з-під серця прямо в серце. В очах станули сльози.

Володко успокоївся. Пізнав, що Дмитро здоровий, лише щось йому долягас. Він взяв Дмитра під руку і пішов даліше.

Дмитро успокоївся. Лице випогодилося, уступила та «безличність», той цинізм, в який він удекорував своє лице до тої драми, яку мав розповісти свосму другові. Остав лише той сам Дмитро, поважний, чутливий, благородний, отвертий, як книжка, в котрій можна все читати.

Сіли під вербою, бо Дмитро дуже задихався.

– Послухай моєї історії, тайни мого життя. Сего нікому не відкрив би я нізащо, сего з мене не витягнув би тортурою, а тобі скажу сам, хоча ти за тим не питав мене. Тобі се мушу сказати, я був би злочинцем, якби перед тобою затаїв, а то зі згляду на те, що недавно між нами говорилося.

Володко давав рукою знак, аби того не тикати.

– Не бійся, я додержу слова, що тобі дав. Не буду того згадувати, лише відкрию тобі, що повинен був відкрити, заки тамто сказав. – Відітхнув тяжко і так говорив:

– Досвідчив ти коли того? Прийдеш до гарного цвітового городчика, де самі вибрані, саджені, плекані старанною рукою цвіти, і побачиш між ними великий будяк. Мимоволі насувається тобі питання: чого він сюди попався? Тут не для нього місце. Але як побачиш такий бур'ян на смітті під плотом, то не чудуєшся ніразу, бо там для нього місце. Правда? З людьми так само. Ось дивись на мене. Кілько разів спогляну на себе, як сиджу між твосою родиною, мені се порівняння приходить на гадку. Я вважаю себе будяком – бур'яном, не тут для мене місце.

Володко дуже зацікавився таким вступом, а Дмитро говорив даліше.

– Хто я? Сам того не знаю, далєбі, що ні. Ті, що знають, не хотять мені сего сказати. Я дармо напружаю очі і заглядаю в чорну печеру мого походження і нічого або дуже мало можу додати. От так, що я дотепер знаю, послухай моєї історії.

Не знаю напевно, чи я в тім місті народився. Мені кажуть, що тут*. Тямлю, що мені первісно було добре, перед тим не знаю, як було. Мені раз розказувала моя бабуся*, що мене хотіли голодом

заморити, як я був дитиною, то знов хотіли продати мандруючим комедіантам. Казала мені не раз, плачучи, що якби не вона, мене або не було би вже на світі, або був би тепер в якій буді козли вивертав, або і карк зломив. До такого балакання не прив'язував я великої ваги, звичайно, дитина. Не знаю, чи правда тому, бо що я кому винен, аби мене голодом морити або чужим людям продавати. Але припустім, що се правда, то видно, що я дитиною не жив в гаразді. Відтак дістався я до моєї тітки*. Вона була заміжною за старим пенсіонованим урядником. Старий страх любив мене. Я мав бути дуже гарною і дотепною дитиною. З тіткою жила її мама, а моя бабуся. Вона сиділа в трафіці, он там, знаєш, в долині, і продавала цілими днями тютюн, табаку. Трафіка і тая будка з огородцем були власністю мого вуйка, того старого урядника. Я не раз приходив туди зі слугою і бавився біля дімка в рівці від дощу. Мене всі знали і всі чудувалися моїй красі. Розуміється, що зього я не тямлю, а опісля мені розказували. Старий вуйко умер, а тітка осталась вдовою. Жила і далі з матір'ю. Мені дуже добре було в тітці. Мене пестили, гарно одягали, іграшок дитячих мав я цілу купу. Аж чорт надніс лихо. У тітки занюхав гроші шляхтич Чабанський*. Був се здоровий хлоп, хоча неотесаний брус. Не знаю, що тітка подобала собі на нім, чи його довгі вуса, чи широкі плечі та груди. Він став до неї залицятися, заїздити бричкою, якою їздять економи. А як побачив, що тітка мене любить, то став і до мене примощуватись. Брав мене на коліна, саджав на свій грубий карк, бавився зі мною, розказував казки. Я прилягнув цілою дитячою душею до того чоловіка. Відтак він освідчився тітці. Відбулося весілля, на селі у брата Чабанського, що був там попом. Чабанський забрав нас на село*. Його не було вдома, як ми з бабусею приїхали. Він продав більшу часть речей тітки і гроші, розуміється, забув віддати тітці. Взяв в свою руку адміністрацію і будки тої з огородом, і реальности, де ми тепер сидимо. Всьо повіднаймав і поробив умови на себе. Сам брав гроші. Мало того. Моя бабуся брала вдовичу пенсію. Він взяв від неї аркуш – і вже його більше не виділа до смерті. Писар громадський писав квити і підписував бабусю, священник стверджував печаткою, що вона жиє, а гроші фасував Чабанський. Я страх тішився, що їду до пана Чабанського. Його тоді не було дома. Я за ним плакав. Тоді він їздив до Відня в якійсь депутації. По двох неділях вернув. Я аж рученятами сплеснув, побачивши вуйка, і вибіг проти нього. Та він усунув мене рукою на бік. Навіть не поглянув на мене. Я став плакати. Тоді мав я нагоду пізнати силу його легких і могучість голосу. Він крикнув на мене: «Не

верещи, бубне», – і вискалив на мене зуби. Я скаменів. Такого крику я зроду не чув. Відтак став сварити на челядь, що недоладно господарили.

Так було кілька днів. За той час вуйко ані разу не взяв мене на коліна, не погладив, а лише все мав мені якусь науку вичитати, що я не так поведжуся, як треба. Одного разу принесли на стіл посудину зі стравою. Я заглянув, що там є? Вуйко заверещав на мене і сказав, що я хіба в лісі виховався, що я лакомий і так далше. Крику була повна хата. Викликував всіх чортів, всі хвороби, лаяв матір, що аж страшно і мерзко. Від того дня сказав, що мерзиться зі мною їсти, і сказав давати мені окремо. Бабуся плакала, тітка протестувала, але нічого не допомогло. Викричав, вилаяв, погрозив, що понагонює на чотири вітри те дрантя міщанське, і мусіло бути, як він хотів.

Якось раз в ночі мені щось приснилося і став плакати крізь сон. Мені тоді було п'ять літ. Господи! Як зверещав: «Бодай тобі чорт горло заткав, ти, бубне проклятий! Спати мені не дасш».

Я заткав рот подушкою та й іно хлипав. Тітка вговорювала мене, а він ще дужче кричав, аж челядь пробудилась.

Не знаю, що далше сталося, але другої ночі ми з бабусею вже спали в кухні з челяддю. Челяді було в кухні п'ятеро, було двоє телят задля зимна і нас двоє. Представ собі, який здоровий був воздух!

Я вуйка страх боявся. Коли він зайшов до кухні, я ховався зараз в найтемніший кутик. Зате я цілою душею приляг до бабусі. Вона гарні казки вміла розказувати і тим мене забавляла. Інших забавок я не мав.

Влітку було мені ліпше. Я ходив в село над потічок бавитися з другими дітьми. Поробив знакомства, а коли йно вуйко надійшов, я зараз втівав в бур'ян. Він сердився за те на мене і кричав. Та що ж! Як я не утік, то зараз собі щось найшов на мені недоладного і мав за що верещати. Гнівався, що у мене одежина подерта, що не шаную, що ноги заболочені. А гадасш, що справив коли що для мене? Хорони Боже! Бабуся зі своїх старих спідниць переробляла на мене одержу. Ну, але йому здавалося, що се всьо його, що і душа його. Далі став мене і побивати за що-небудь. Затратив парубок батіг, згубив мотузок – всьому я зараз був винен і мені діставалося. А чим? Що було під рукою: батіг, прут, палиця.

Надійшла зима, а з нею неволя. Тоді хоріли діти на ангіну і дифтерію. Дісталось і мені. Горло страх боліло, дихати не давало. А тут ніяк дихати в такій задусі. Бабуся просила о лікаря.

– Ще чого не стало, буду ще лікарів оплачувати не знати для кого? Як має здохнути, то і лікар його не порятує.

Але я не здох.

Бабуся заливала мене якимсь зіллям, окладала чимось теплим шію, і я не вмер.

Ся зима була ще тяжча для мене, чим попередня. У тітки уродилась дівчина. Страх, яка була радість! Не раз я чув, як собі говорили, що то страх буде багачка з тата і з мами. Але зате я пішов геть на послідній плян. Тепер і тітка вже мною не клопоталась. Мені осталась бабуся, я жив з челяддю, з телятами. А знаєш, що для такої дитини мешкати між челяддю, то моральна смерть. Страшно. Така дитина мусить не на одно дивитися, не одно почути і пізнає всьо, заки йому сім літ мине. Не раз бабуся просила роззвірених парубків, аби не говорили таких безстидних речей при дитині. Вони з того сміялися і говорили дальше. Бабуня затикала мені уха, аби не слухав. Та ба! Воно щось дуже цікаве мусить бути, коли бабуся не каже слухати. Не встерегла. Я слухав, а відтак, коли бабуся вийшла, питався, що се значить, а вони, добряги, мені усе, усе поясняли.

Дмитро аж задихався від того оповідання. Очі йому палали огнем. Цілий почервонів, як буряк. Раз лучилась йому нагода виляяти усю жовч, що за тільки літ під серцем накіпіла.

– Вуйко мене, очевидно, зненавидів, – говорив дальше. – Рад був одної хвилі мене позбутися, вважаючи мене за непотрібний тягар, котрого він не обов'язаний поносити. Вимовляв мені кожний кусник хліба, що я їв. Я був слабосильний. Задля вічної боязні і крику, від котрого мені кров замерзала, я став зденервований, анемічний. Я терпів на заворот голови, був блідий і мені не ворожили довгого життя. Бабуся плакала наді мною, а вуйко все говорив і то з нетасною радістю:

– Здохляк, не буде з нього нічого.

Ага! У вуйків дитина вмерла. Вуйко казав не раз опісля:

– Не могло воно здохнути, той непотріб. Що з нього буде? Буде пси бити, але і того не потрафить.

Як я лиш станув певніше на ноги, став мене уживати до роботи. Первісно я пас худобу, коні – від ранньої весни до пізньої осені. Відтак став погоничем, подавав на віз снопи, сіно. Се було для мене добре. Свіжий воздух і рух виродили в мене фізичну силу і здоров'я, я набрав вправи і зручності. Не було такого коня в селі, на котрого я би боявся сісти. Не було дерева, на котре би я не виліз. Правда, не раз угинався під снопом, не раз боліли опіс-

ля руки, що стогнав вночі, і дрожали ноги, але се минулося. Праця була над мій вік і сили, але нічо мені не пошкодила.

Зимою післали мене в школу до дяка. Я учився пильно і учитель мене полюбив. Але на літо треба було оп'ять кидати книжку і братись за роботу в полі. Вуйко мене вже так не переслідував, бо мав з мене користь. Мусив би одного пастуха чи погонича держати більше, а так мав свого. Була вигода, та ще яка. Знав добре, що я служби не покину, що я о платню не буду упоминатися. Я був невірником. А мимо то не дарував мені вуйко ніякої провини і бив, куди попало. Не раз вибив і за те, що другі провинили. Се, мовляв, служить йому на здоров'я.

Вуйко мав ще одну користь з мене. Я вже казав, що він мав брата попа, у котрого була ціла копиця дітей, а жінка хорувала на велику паню. Вони острили собі дуже зуби на спадщину по бездітнім браті. Отже, той брат, аби держати їх в пошані для себе, відгрожувався часто, що мене візьме за свого і все мені запише. На панство «братерство» напав жах. Вони того дуже боялися, ну а що мені від них прокльонів дісталося, то було би чим сотку обділити. Вони з'їздили раз в рік до з нас цілою родиною на «свіжий воздух». Смішно. Самі мешкали на селі і їхали на село на свіжий воздух. Діставалося ж тоді мені. Все, що я зробив, було зле. Всюди стрічали мене догана і остра критика. Особливо попадя мені надоїла. Була то груба баба, як копиця. Сяде було на крісло, трохи його не розломить, і лас мене. А забула, сердешна, що її найстаршого синка вигнали з гімназії за крадіж годинника, а в другій гімназії дали двійку; йому вільно, бо він був, бачиш, панська дитина, а я що?

Мені казали з тими панятами бавитись, а я не хотів. Що ж мені було з ними робити, коли то не була мені рівня? Я волів товариство сільських хлопців, бо до них навик. За те мені і батогом діставалось. Вуйко був тоді ласкавий до мене, як я був йому потрібний, то значить влітку. Взимку оп'ять був непотребом, бо ще не міг молотити.

Майно його росло таки на очах. Господарив добре, брав чинші за наєм тітчиних реальностей, брав пенсію за бабусю, а се в господарстві велика підмога. Менша реальність тітки – там, де стояв табачний домок, – ніс мало чиншу. Вуйко хотів його продати. Купець найшовся зараз. Вуйко цілий тиждень нічого о тім не говорив, але ні разу не кричав ні на кого, до мене був ласкавий, обіцяв мене давати до школи, назвав мене навіть «добрим хлопцем» і поїхав з тіткою до міста. Домок продали в нотаря, вуйко взяв іменем своєї жінки гроші в кишеню і знову забув

віддати. Тітка мала кількасот талярів сріблом наскладеного гроша. Вуйко предложив, аби за всьо разом купити іншу реальність в місті, що прилягала до нашої. Певно, річ добра – докупити щось. Тітка видала гроші, вуйко купив реальність дійсно, але контракт зробив на себе і записав на себе.

Тим часом я все становив для його планів велику перепону, тим більшу, що я заодно підростав. В мені добачував він небезпечного претендента до його мастку, тому постановив мене за всяку ціну випхати в світ. Рада в раду рішили мене з весною віддати або до ремесла в науку, або післати до нашого далекого свояка, що був лісничим, на науку лісництва. Судьба була порішена. Я мав пробувати тут лише до весни, а за той час не смів вуйкові показатися на очі. Але і з того часу треба було користати та учитися чогось. В нашім селі не було школи. Тітка порозумілась з учителем з иншого села і згодила його, щоби я ходив до нього на науку. Треба було ходити три чверті милі. А який то був учитель! Старий, кривий, а до того налоговый п'яниця. Але все ж більше вмів, ніж я. Я там ходив більше двох неділь і учився з іншими хлопцями читати аж в трьох язиках, писати, а більше нічого, бо всьо проче було поза межею його знання. Правда, учив ще і рахувати, але одноднісьнке додавання. Школа була перероблена зі старої кузні. Таблиці не було і наука рахунків відбувалась на дверях.

Х

Коли так одної суботи ми додавали на дверях, хтось застукав. Мій учитель не сказав: прошу, лише:

– А хто там стукає?

Відчинились двері і до хати ввійшов якийсь панок в волохатій бунді і подертих черевиках*. Представився, що єсть учителем народним і що його заіменували в третьому селі звідси. Але се була посада плохенька, і він би волів в другому селі остати, себ то в тім, де я був.

Наш учитель справив його до Чабанського, до мого вуйка, як до чоловіка дуже впливового, котрий що хоче, то зробить.

Другої днини була неділя. Школи того дня не було, і мені не спішно було вставати. Коли я встав, сказала мені слуга, що в кімнаті у пана є якийсь пан нетутешній. Мене зібрала цікавість. Я пішов потихеньки до алькира і став скрізь відхилені двері заглядати. Я був безпечний, бо вуйко лежав в ліжку і не побачить мене. Коли я заглянув, побачив я того самого панка, котрого бачив вчора в школі. Саме тоді говорив вуйко так:

– Я маю хлопця у себе. Коли ви зобов'язетеся зробити з ним вступний іспит до *парви* в слідуючій році, то я не лише вироблю вам посаду учителя в нашій селі, але ще дам вам у себе ціле удержання і хату.

Я не вірив тому, що чув. Хіба ж се сон?

Вуйко не казав мені на очі показуватися, виганяє мене з хати, а тут хоче, щоби я учився та пішов до гімназії? Я страх хотів учитися і за се слово в одній хвилі полюбив вуйка. Бодай мені так здавалося, бо я подумав собі: «Бодай тобі Бог дав здоров'я за се!».

Учитель спитав:

– А чи се конче мусить бути в слідуючій році? Може би аж через рік.

– А що ж ви хотіли би десять літ його учити? Або на слідуючий рік, або ніколи.

– Коли так, то мушу насамперед хлопця побачити і оцінити його здібності.

Мене прикликали до кімнати.

Учитель казав мені щось читати, почислити, вдивлявся в мене пильно, погладив рукою по голові і сказав:

– Згода!

Умова була заключена. Учитель вимовив собі ще, щоби мене до жадної роботи не уживати і не відривати від науки.

Ти мені скажеш, що я невдячний, що, мимо такого добродійства, я не перестаю його поганити? Погоди. Довідасся дальше, що се все було зроблене з інтересу. Бо вже ж годі припускати, щоби такий скуп'яга відразу, ні сіло ні впало, зробився великодушним.

Другої днини вуйко поїхав до міста з тим учителем і купив мені всі прибори до науки, а віддаючи мене під руку мого учителя, сказав так:

– Як будеш учитися і зробиш іспит до *парви*, справлю тобі ціле нове одіння з мого старого бурнуса, коли ж ні, то підеш сви-ні пасти.

Я взявся до науки руками і ногами. Часу лишалося мало, від половини падолиста до першого вересня, а матеріалу було страх багато. Я умів читати і переписати з книжки, а більше нічого. Але мені тоді було уже тринадцять літ, і я розумів та при-своював собі всьо скоро. Тепер вуйко дав мені трохи супокою. Може, соромився перед чужим чоловіком, що був в хаті, бо він страх хотів уходити перед людьми чужими за доброго чоловіка.

Літо перейшло блискавкою. Треба було учитися і по неділях, але я на се не жалувався. Тямка о тім, що маю дістати новий одяг і що буду учитися в школі, додавала мені сили. Я доповнив зобов'язання. Зробив насамперед іспит з четвертої нормальної з відзначенням, а відтак вступний іспит до парви. Але вуйко не додержав слова. Нової одежи зі старого вуйкового плаща не було зовсім, і я пішов до парви в полотняних штанцях і старій сурдутині. Ти мене тямиш, як я вигядав?

Мене записали під іменем Чабанського, і ціла ситуація змінилася. Тітку казали кликати мені мамою, вуйка татом. Мені се брехане слово не могло через горло перейти, я не виходив з дива. Що сталося? Я не знав, як повинен властиво називатися, але я чув, що ім'я, мені дане, було не мос. І так я дотепер ходжу в чужій шкурі. Мені кажуть, що я баран, а я знаю, що на мені лише бараняча шкура.

По тім всім на панство-братерство напала страшенна журба. Попадя-їмость бачила, що надія на багату спадщину щезла, як мрака. Вони тоді чогось гнівалися з вуйком, але слідили кожен його крок і о всім довідалися. Та, на лихо, тоді саме найстарший їх синок перестав ходити до школи.

Мене примістив вуйко на станції. Я учився пильно. Хоча у мене були початки науки похапані наборзі і неперетравлені добре, то я був учеником відличним, як тямиш. Ти знаєш мою дальшу історію? Знаєш лише не всьо. Ти мене бачив лише, так сказати би, на сцені. Тепер я розповім тобі, що я робив за кулісами.

За той час, як я був в першій класі, вуйко продав весь свій ґрунт на селі і загадав спровадитися до міста на постійне мешкання. Задля того став він на своїм городі, купленім на тітчині гроші, ставити нову хату. Хата була вже під дахом, але без вікон і дверей. Під покришкою, що невдовзі будемо мешкати всі в місті, мене не давали вже на станцію.

– Тим часом переспши в тій новопоставленій хаті, а за місяць ми всі будемо разом. Якось перебудеш. А при тім доглядати будеш роботи при будові.

Так мене потішав вуйко, і я мусів так зробити. Я замешкав в хаті без вікон і дверей. Треба було собі самому і їсти варити, бо хліб прислали мені з села. І так, вернувши зі школи, я розпалював огонь серед хати (печі ще не було), приставляв горнець з водою і варив собі галушки або молоко, як було. Впрочім, жив я хлібом. Задачі писав на старій паці. Грівся при огні і при його поломіні учився. Поки ще були дні теплі, мені було півбіді. Але

настав жовтень із зимними днями, а ще зимнішими ночами. Мені руки костеніли при писанні, але писати було треба. Намерзшись через ніч надворі, я не міг повздержатися від сну, коли ввійшов до теплої школи і сів на лавці. Мені очі злипалися. Професори стали мені договорювати, що я не уважаю, занедбуюся, я плакав, але не міг інакше зробити. Але тоді мені не було ще так дуже зле, бо я мав свободу. Правда, не раз вуйко, приїхавши з села, сварив, що мало люди зробили коло будови, що сего або того нема, що хтось тріски покрав, але відтак знов я мав кілька день святий супокій. Розуміється, що все була напасть, бо ж я, сидячи в школі, не міг пильнувати ні трісок, ні робітників.

З початком падолиста випорожнився дім моєї тітки. Чиншівник уступився, і ми мали там замешкати. Наразі спровадився вуйко сам. Тітка і бабуся остали ще на селі і пильнували того, що осталося. Тепер я оп'ять був у пеклі. Не лише собі мусив я услугувати, але і вуйкові, бо слуги не було. Дотепер, як я не мав часу зварити собі їсти, то вдоволявся хлібом. Вуйко не хотів попристати на хлібі, і я мусив йому варити їсти. Коли обід був злий, я набрався ганьби. По їді треба було помити посуд. А учитися коли? Коли хоч, а як не будеш учитися, то підеш свині пасти. То була стереотипна заохота. Іншої я від вуйка не почув. На такій переміні я зискав о тільки, що мені було тепло, але разом і горяче.

Вуйко занедужав ревматизмом. Мусила приїхати тітка, а бабуся осталася сама на селі. Тут було нас троє. Вуйкові полегшало, але тітка вже не від'їздила і обняла кухню під свій заряд. Мені дістався інший виділ. Я мусив наглядати усі заряди, що були до будови потрібні: сокири, долота, молотки, лопати. Раз якось заплідлася одна мотика, я тому був винен. Вуйко верещав, проклинав і, як звичайно, зігнав злість на мені грубою терновою палицею.

Відразу мені виступили дві сині пасмути на плечах, що не міг випростуватися.

Саме тоді я йшов до школи. Треба було давитися сльозами, але їх не показувати. Коли я вернув зі школи, вуйко став солодкий, як цукерок, бо мотика знайшлася. Показалося, що він сам виніс її з комірчини, порпав щось нею і лишив там. Ну, але коли розлютився, то я мусів знов бути, як звичайно, тим провідним дротом, по котрім ходила злість, бо інакше грім його розсадить. Вуйко почував, що зробив мені кривду, і хотів мені се нагородити. І нагородив – знаєш як? Казав мені того вечора співати. Я мусів співати, хоча сльози горохом лилися з очей, а плечі страх пекли від побоїв.

Вуйкові було мало того всего, що від тітки видурив. Хотів решти.

– Знаєш, – каже до неї, підобрившись, як лише знав найліпше. – Запиши на мене всю хату. Я, бачиш, своє продав всьо, а зробив се лише для тебе і для нього. Мені було всьо одно жити на селі. Навіть ліпше, бо що ж я тут робити буду? Тепер я бездомний, а я до того не привик, щоб в комірнім жити. А друге. Я хочу ставити ось тут напереді кам'яницю за ті гроші, що за ґрунт взяв. Як же то? На чужім ставити не буду.

– А я з чим лишуся? – питає тітка.

– Як то з чим? А тобі що треба? Прецінь сидиш при мені, а я того з собою до гробу не заберу і йому все оставлю, як лише буде добре поводитися.

Усе те саме. Тітка не хотіла на те пристати, не хотіла лишатися без нічого, бо знала, що її жде від його родини, якби вмер.

Тоді вуйко зачинав з іншої бочки.

– Як не хочеш, то забери собі того проклятого хлопчиська, я жевився з тобою, не з ним. Забери собі, де хочеш, мені до сего нічо.

Що було робити? Вона знала, що вуйко годен зробити, коли завізьметься.

Поплакала, але пішла до нотаря. З того став він паном, обивателем. За те мене годус і дас де спати. Але я знов за те мушу сидіти цілими ночами щозими коло його ліжка, доглядати його, бо хорус і не може рушитися. Ще користас з мене інакше. Коли я раз зложив собі з аскцій щось 30 золотих ринських і хотів справити собі нове одіння і пальто, він присилював мене купити у себе старий плащ, знаєш, той, що в нім ходив, і годинник кишеньвий за всі гроші. Я мусив купити, бо інакше була б біда. І що ти скажеш, за кілька місяців я мусив вуйкові відпродати той самий годинник за два гульдени менше! Слухай, Володку, як ти се назвеш? Я називаю се розбоєм на гладкій дорозі.

Дмитро скінчив, утираючи собі піт з чола. Він втомився страшенно і дихав важко, закривши лице долонями.

Володко вислухав того оповідання зі співчуттям.

– Знаєш, Дмитре, я, будучи на твоім місці, плюнув би на все і мешкав окремо. Та ж з аскції тільки маєш, що тобі стане.

– Гм, нераз я о тім думав, та годі се виконати. Я тобі казав вже, що той чоловік має наді мною якусь демонську власть, котрій я не в силі опертися. Крім того, він мстивий. Він готов постаратися у властей, щоби мені закартали зватися Чабанським.

– Се пусте, не ім'я тебе красить, а ти його.

– Я се знаю, але так треба було зробити, заки мене пізнали люди під псевдонімом «Чабанський». Тепер вже запізно. Щоби люди на се сказали? Я став вже навіки невірником цього чоловіка.

Отже, Володку, я відкрив тобі мою тайну. Заховай її в серці так скрито, як я її дотепер заховував. Тепер вже знаєш все, і мені полегшало на серці, коли тобі її відкрив. Скажи тепер, чи не негідник я, що тобі перше сего не сказав, заки вкрався в твою приязнь, заки вкрався до твого дому, заки підніс очі на твою сестру і подумав про неї?

Дмитро оп'ять закрив очі долонями та заплакав.

Володко взяв його за руку.

– Дмитре, успокійся! Се не всьо було для мене тайною. Я по-трохи знав, що ти не зовешся Чабанський.

Дмитро скочив, якби його вкусила гадина.

– Ти знав? Від кого?

– Товариші говорили о тім, стали до того робити різні коментарі, але я погрозив, що зуби виб'ю, як не будуть мовчати. Та й замовкли, а відтак забули. Але тої цілої історії, яку ти мені розповів, я не знав. То справді ціла драма. Мій друже, я тебе дуже жалую...

– Правда, є чого мене жалувати, хоч я від нікого ще слова співчуття не почув, хіба від тебе першого. От бачиш, яка моя щербата доля, а з нею я не посмів би в'язати нічисі долі...

– Ти мене, певно, не зрозумів і для того дуже помиляєшся в своїх поглядах.

– Але ж я не повинен був навіть подумати об тім, щоби прив'язуватись до такої чесної родини, аби погритись родинним теплом, для мене незнаним, і коли би я се зробив, буду виглядати як будяк в цвітнику.

Володко піднісся з місця, його очі запалали огнем і він проговорив:

– Противно, другі можуть виглядати попри тебе будяком, а ти в моїх очах найкращим цвітом. Правда, що золото пробується огнем, а чоловік злиднями? От візьми мене. Я вихований в моїх родичів, котрі мене любили і берегли, як ока в голові. Хоронили мене від подуву вітру, стерегли мене від гнилого слова, котре я міг би переймити і заразити ним мою мораль. Ну і я виріс чесний. Будь я в такім пеклі, як ти виростав, то хто зна, що б з мене донині було? Ти противно виростав в пеклі і еси чесним. Се вже штука. Бути пастухом, а відтак стати чимсь, то заслуга. Вийти з доброго і зістати добрим, се нічого. То значить – плисти з філею без жодного співділання. Я тебе любив, але тепер, коли знаю

твою історію, то тебе о много більше ціню і о много вище тебе ставляю над собою. О тобі можна сказати, що ти засталив свій характер, і він таким остане вже все. Зі мною, хто зна, що ще може бути. Але я знаю, що ти ждеш від мене ще одного слова, і для твого заспокоєння мушу на сей раз змінити свою постанову, щоби з тобою о тім не говорити. Слухай, Дмитре, щаслива буде ся дівчина, що тобі за жінку стане. От що!

Дмитро кинувся своєму другові на шию, стиснув його кріпко і розплакався:

– Спасибі, брате, тобі за потіху, спасибі за щире слово. Мені наче б камінь з грудей впав. Я, йдучи до тебе з постановою розказати тобі всьо, гадав, що ти мене не лише осудиш, але й що копнеш мене ногою і не поглянеш на мене.

– Чудний бо ти чоловік. Або ти тому що винен, що судьба тобою так помітувала? Ну, досить того, вертаймо. Але сьогодні мушиш бути у нас на вечері.

І взявшись оба під руки, затагнули пісню і йшли весело додому.

Дмитро був страх веселий. При вечері не знав, що робити з собою, жартував, приговорював. Наталя розвеселилась і стара Містенська усміхалася.

– От, тобі би, Дмитре, все таким веселим бути, як нині, се тобі більше до лиця, чим твоя сумовита повага.

– А нині пополудні пан Дмитро був якийсь такий... такий... такий о! – і вона зробила поважну гримасу. – Я вас ще таким не бачила.

Довго того вечора сидів Дмитро у Містенських і пісеньок співав при гітарі.

XI

Історію Дмитра треба ще дечим доповнити. Одинокую особою, що могла розкрити тайну його походження, була бабуся. Однак вона не хотіла відхилити тої заслони, що закривала перед ним те, чого він не міг з'явити. Других людей питатися було ніяково. Бабуся казала так: «Пожди, синку, скажу тобі, як умирати буду. Тої тайни з собою до гробу не візьму». Тітка знов навіть не відповідала на його питання. Коли Дмитро був в 5-ій класі, наближався бабусі кінець. Вона се чула. Умирала від старости. Дмитро не гадав, що так дуже зле, що нема вже ніякої надії, тим більше, що хотів розлуку з бабусею відтягнути якнайдалше. Бабуся була, очевидно, зв'язана якимось словом, якимсь

приреченням, а може, і присягою додержання тої тайни, і для того так з нею скривалася і зволікала до послідньої хвилі, аж майже їй мову відняло і не могла вже більше говорити. Але пам'ять її не лишала. Це збільшувало її муки, бо тепер бачила, що не зможе свому улюбленому внукові розповісти, що йому треба було знати. Стара непокоїлася. Кидала руками коло себе, шукала чогось по покривалі і заодно водила очима за Дмитром. Очима його прикликала до себе. Він зблизився. Бабуся обняла його дрожачою рукою за шию і притягла до свого лица.

– Очкова, Очкова знає всьо... вона скаже тобі, – слова ті ледво вишептала, але Дмитро чув їх добре і догадався зараз, до чого це було сказане. Очкову він знав.

Потім стара вмерла. Він відчув цю втрату дуже, бо вона була йому найближча, це була ціла його родина. Від тітки держався оподалік, бо вона стояла ближче вуйка.

Очкова, про котру згадала Дмитрові бабуся перед смертю, була трохи молодшою від бабусі. Мешкала на передмісті і була вдовою по вознім колишньої фєрвальтерії в Б.

Дмитро Очкову знав з того, що у неї, а радше у її дочки, вдови по учителю, стояли на станції студенти, Дмитрові товариші, до котрих він заходив. Очкова була на похороні бабусі, але тоді ніяково було до неї заходити. Відтак відкладав тое з дня на день, з місяця на місяць, з року на рік. І так Очкова держала в своїх руках прислону, що закривала його незнану минувшість. Він боявся її відкрити, уявляючи собі, що там побачить таке саме пекло, як те, в котрім прожив літа молоді. Злидні навчили його все чогось злого сподіватись, ніколи чогось доброго. Уявляв собі, що той початок його історії не може бути ліпший від дальшого її продовження.

Але дальше справу годі було відкладати. Розговор з Володком переконав його, що він не є «бодяком», як себе називав, що може сміло дивитися людям в очі, бо він поборов лиху долю, плив не з хвилею, але против бистої течії і вплив наверх. Через той розговор він віджив наново. Треба отже було Дмитрові мати цілість свого життя, а заходила така небезпечність, що Очкова, стара, може вмерти, а з нею вмере і його тайна.

Рішився піти. До того підмовляв його ще й Володко.

– Йди, Дмитре, гіршого нічого не довідаєшся, як те, що ти перебув.

Коли Дмитро зайшов в хату Очкової, вона вже знала, чого йому треба. Здається, що бабуся просила її о те, бо вони обі проживали довший час в однім домі і були собі приятельками.

– Я прийшов до вас, паніматко...– почав Дмитро, звитавшись зі старою.

– Я знаю, чого ви прийшли, – перебила йому стара, – сідайте, прошу.

Стара Очкова держалась ще добре мимо свого віку. Мала 80 літ. Лише на очі знемагала. Тому носила окуляри і зелений дашок, що прив'язувала шнурочком довкола голови поверх очіпка. З того виглядала її голова, якби лице з носом були під стріхою. Стара кинулася змінити запаскою порох і прятати. Відтак вона попросила Дмитра сідати, а сама вийшла до кухні, до дочки, полишаючи Дмитра самого в хаті. Люди тої класи зовсім інакше задивляються на своє поведення з гостем. У панів – полишити гостя самого в хаті було б для нього обидою. У простих протилежно, таким побутом заявляється гостеві довіря: «От, мовляв, лишаю тебе самого в хаті, бо знаю, що ти добрий чоловік і нічого не рушиш».

Люди люблять улажувати свої мешкання, як їм любо, але лише в границях можності. Любимо мати кімнату до забави, столу. На се треба хати о трьох кімнатах. Очкова все те змістила в одній кімнаті, бо більше не мала. У всіх прочих мешкали студенти, і з того вона удержувалась зі своєю дочкою, працюючи від рана до ночі. Ученики, що у неї мешкали, дуже її любили, хоча не раз на них посварила, як було за що. Але не говорила про них і до них інакше як «мої діти». Таких дітей виховала вона у себе цілі десятки. Її питомці були на різних становищах і не забували своєї старої господині. Стара дуже величалась тими своїми «дїтьми». Говорила: «мій консиляр», «мій доктор», «мій священник». Було чим справді величатись. Були се люди убогі, діти дооколичної ходячкової шляхти, що працею, витривалістю, в грубій одежі, живлячись разовим хлібом, кашою, бараболею, трохи молоком і маслом, йшли наперед і добивались становища. Такі, лише такі «стояли» у Очкової. Ніхто з них не спав на політерановім ліжку, на матраці під шовковою ковдрою. Кого на те стало, шукав иншої, більше панської станції.

– Ну, – каже стара, ввійшовши оп'ять в хату і сідаючи на своїм місці, – тепер поговоримо... Та де ж бо ви сіли, пане Димитрій, о, прошу дуже, такі гості на стільці? Прочу на канапу... – і стара стала на силу тягнути Дмитра на бажане місце.

Тим часом ввійшла дочка Очкової і принесла каву. Поставила цілий той крам: горнятко з кавою, горнятко зі сметанкою, цукорницю, шклянку з підставкою і з срібною ложечкою, кілька булок і свіже масло – та стала наливати.

– Нап’стесья у нас кави, пане Димитрій, – говорила дочка. Була се жінка коло тридцяти літ, вельми симпатична, чесна і роботяща.

Приготовивши все як слід, дочка вийшла оп’ять до кухні, начеб знала, о чім стара мати буде Дмитрові розказувати. Стара пождала ще хвильку, а так взялась за свою роботу (робила вовняні панчохи на дротах) і забралась розказувати*.

– Я вже сама хотіла за вами послати, аби не брати з собою в могилу того, чого вам треба. Воно знас і моя донька много з вашої історії, але не всьо, бо її тоді не було, як то всьо діялося. Ваша бабуся походила із старого шляхетського роду Наленчів, але родичі її дуже зубожіли при розборі Польщі: мусіли жити з остатків, з того, що лишилося. Мешкали тут. Діти розбрелися по світі. Наймолодша дочка, ваша покійна бабуся, вийшла заміж за одного емігранта. Називався Недбаль, ніби чех, а був родовитим поляком. Був се учений чоловік, але не мав щастя до нічого і вступив до скарбових стражників. Довгі літа держали його по угорській границі, коло Турки. Тоді страх перепачковували тютюн з Угорщини, і ддя того треба було дуже много стражників, щоб упиальнувати. Приходило не раз до проливу крові, а як пачкарі зловили якого стражника, то умирав в страшних муках... Боже мій, які то часи були! За дурний тютюн люди стріляли себе, як псів.

Недбаль став дуже запиватися і з-за того пішов в пенсію. Осів тут, і ваша бабуся винаймила у мене одну кімнату, отую, де тепер студенти. Старий пив страх, та не все. Було два-три місяці такий чоловік, хоч до рани приложи: на горівку й не подивиться, ощадний до скупости, жадує собі і дітям кусня хліба. Але як прийде на нього така хвиля, як ним запанує дух, тоді п’є цілий тиждень. Проп’є всьо, повиносить з хати подушку, одежу, послідній боханець хліба – і дасть за горівку. Тоді не було порадно ставати йому на дорозі або перечитися. Був би убив. Прийде було з шинку, п’яний, виробляє крики, діти розганяє (були три дочки і один хлопець), народ стає на улиці, дивується. Мій покійний муж не раз хотів викинути їх на улицу, але мені жаль було Недбальнової, вашої бабусі, та й дрібних дітей. Минеться та страшна хвиля, Недбаль витверезиться, тоді всіх перепрошує, жінці цілує ноги, нас обох в руки, присягається... І знову два-три місяці святий спокій, але стара Недбальнова бідує, страх бідує, щоби направити те, що за той місяць попсулося. Треба було жити самим хлібом і то арештантським та жовнірським, бо тоді дуже голодні роки настали. Пенсія Недбаля була невеличка, проте заробляла Недба-

льова з дочками – шили. А кілька-то треба було насцібатися голокою в такий час, коли з голоду всяке хоче заробити, а роботи мало.

Умерла найстарша дочка, що була за панну в дворі у дуже чесних людей, відтак умер син, що ходив до третьої кляси латинської і дуже гарно учився. Була то перша холера*, незнана досі слабість. Лікарі не знали, як її лічити! Які то страшні часи були. Було йде людина улицею, найздоровша та й паде, в'ється від корчів, а за дві години вже й не жис. А не раз таки, як дехто захворіє, так зараз посіпаки наставлені беруть його та таскають в шпиталь, а звідтам, певно, вже ніхто не вийде цілий.

– Мені бабуся покійна о тім багато розказувала, – перебив Дмитро, хочая чим скорше дослухатися кінця.

– Так? Певно, що розказувати, аж волосся дубом стає. Господи! Хорони християнський мир від такого нещастя.

Старуха перехрестилася і стала шептати молитви за усопших. Молилась так кілька хвиль.

– Але я мала що іншого вам говорити. Ага! Недбальова мала тепер дві дочки: вашу тітку, теперішню Чабанську, і вашу маму Евфрозину, або Фрузю, як її кликали. Фрузя була гарна дівчина, що аж любо було дивитися, як ангелятко. Хто її бачив, не міг начудуватися її красі. Недбальова страх її пестила і убирала, як могла найкраще. На то тягнулась з посліднього.

Старий Недбаль незадовго умер. Кінець його був страшний. Одного вечора вибрався кудись на прохід і довго не вертав. Недбальова лягла з дівчатами спати, бо не раз таке лучалось, що старий вертав з прогульки аж над ранок.

Іно що стали засипляти, аж старша дочка (ваша тітка) як крикне:

– Мамо! Мамо! Вставаймо, татові щось злого приключилося!

– Та що? Та як? – питає налякана Недбальова. – Бог з тобою, дитино!

– А ось, я стала засипляти, аж дивлюся: через вікно перехилився наш тато без сурдута, в одній сорочці і без шапки і дивився на мене. Я сіла на ліжку, хотіла щось заговорити, а тут вже нема нікого, а вікно заперте.

Стара Недбальова стала хутко одягатися. Обі трясались цілим тілом і плакали. Фрузі не будили. Взяти палицю, почіпалися за руки і вийшли. Надворі темна ніч, хоч око виколи. Одна з тих ночей осінніх, хмарних, з зимним проймаючим вітром, начеб злі духи весілля собі справляли. Йдуть бідні навгад, виходять за місто. Було близько півночі. Надворі ні живої душі. Зараз за цвинтарем

на купі каміння щось забіліло. Тітка аж скричала: «Мамо, ось наш тато лежить!» Дійсно, це був старий Недбаль. Лежав на купі каміння без сурдута і без чобіт, неживий. Якийсь добряга, надивавши трупа, стягнув з нього сурдут і чоботи. Обі жінки припали до мерця і стали голосити та сіпати його. Та ба! Він вже застив. Либонь, чи не дві години так перележав.

Що було робити? Бідняги стягнули його з гостинця через рів у поле, вернули додому і розбудили нас. Треба було покійного якось привезти додому. Та на чім? Всього спало. Ніде воза не роздобудеш. Розбіглися по сусідах, хоч один лише мав коні і віз. Ніхто не хотів навіть хати отворити. Тоді мій покійник, Очко, витягнув візок з-під шопи, котрим возилося траву для корови. Взяли візок і поїхали. Всадили трупа в візок такої сидячи, бо то візок малий, і везуть. Мій Очко тягне за дишель, а стара Недбальова і дочка пхають ззаду. Привезли. Знаєте, як то було даліше? Ну, не буду говорити, бо серце красться. Умили покійного, нарядили та й чекасмо всі дня.

Не було за що похорону справити. Священик покропив домовину з білих дощок на цвинтарі та й по всьому. От, звичайно, похорон убогого.

Але по смерті Недбаля не було їм гірше. Тепер ніхто нічого з хати не виносив за горівку. Недбальова працювала з дочкою, як могла, і якось жили. Старша дочка, себто ваша тітка, мала вже 24 роки. Лучилось їй піти за старого, пенсіонованого чоловіка. Був від неї много старший, бо мав 60 років. Не йшла з любови, бо годі в таким старці залюбитися, але міркувала собі так: ось буде де голову приклонити та мамі і сестрі помічну руку подати. Йому ж ходило о се, аби його хто заходив в старості. Побралися. Старий мав, крім своєї пенсії, трафіку, що містилася в тім маленькім домику, в будці, – знаєте? Там посадили стару Недбальову з дочкою. Їсти давав їм старий. Інтерес йшов добре. Старий був людина чесна, добра. Своєї родини не любив, бо йому дуже допекла. Мав одного сина від першої жінки, а сей був вже на становищі десь при рудокопах срібла. Старий говорив, що дасть Фрузі віно. Стали зараз женихи коло неї крутитися.

Нехай же люди кажуть, що гроші не пахнуть? Неправда! Гроші пахнуть і то голосно. Гроші можна занюхати, хто має ніс. До того ваша мама, та Фрузя, була чудо-дівчина. Гарна хоч куди. Особливо очі і волосся золотаве були в неї такі, що хоч зараз гинь.

Тоді в нашому місті стояли гусари залогою. На Фрузю кинув оком один молоденький вахмайстер. Я його знала, бо у мене

стояв кватирою. Гарний був чоловік, гладкий і учений. Кажали, що то був колись офіцер, котрого за якусь провину скинули з офіцера і дали до іншого полку. Так воно мусіло бути. Се був чех, Покорни звався. Став свататися до Фрузі, до твоєї мами. Мала тоді 16 літ. Була гарна, але дуже розпещена. Бабуся не знала, що з нею робити, куди її посадити, як устроїти. Та все вмовляла в дівчину, що вона страх гарна. А то зле, дуже зле. Красоту не на те Бог дав, аби нею величатися, як крамом на продаж. А коли на продаж, так душа пропала. Лучше б її дитиною поховати. Муж твоєї тітки пізнав молодого вахмайстра і згодився на це подружжя. Було весілля. По весіллю мешкали у нас. Он в тій хаті, де перше Недбальова мешкала. Або то молодим людям потреба палати? Їм коби кутик, то вже досить. Проче заступить любов. Уродились ви. Ви вдалися в маму, хоча і батько був непоганий чоловік. Вами страх тішилися, звичайно, перваком та ще й хлопцем. Але щастя не довго тривало. Випала війна в Італії*. Гусари потягли на війну. Пішов і Покорни, але жінку мусив лишити вдома. Годі з жінкою та ще й з дитиною на війну тягнутися.

Стара перестала, бо умучилася. Дмитро слухав з цілим напруженням. Всі його змісли перемінилися в ухо. В нього вступила душа, надія, потіха. Сподівався чогось гіршого. О каві і булці з маслом забув.

– Так, я так заговорила, – почала оп'ять старуха, відпочивши, – що і забула на вас, а ви теж забули, слухаючи. Кава вистигла. Та прошу, пийте, бо відтак буде недобра.

Дмитро став мішати каву ложечкою, вже, відай, десятий раз з черги. Був дуже радий. Йому здавалося, що був у пеклі, а тепер йде до неба. З того, що він дотепер пережив, та як з ним поведилися, він гадав, що уродився десь на смітті, що його звідтам витягнули, що повинен до того самого вертати. Тепер отворилися йому очі і він ясно провидів.

– Спочатку Фрузя тужила за чоловіком, плакала, розбивалася, – говорила дальше Очкова, – але коли минув рік, а Покорни не вертав, стала деінде шукати розради. Стали заходити до неї молоді люди... Я не могла того стерпіти в моїй хаті. Насамперед сказала я Недбальовій. Стара напоминала її, просила, але не помагало нічого. Фрузя пустилась, як то кажуть, на пси. Даруйте за слово, пане Димитрій, вам прикро це слухати, бо то ваша мама... Але дарма, я стара і брехати не стану...

Але чоловік не вертав. До Фрузі по студенті приплентався якийсь вахмайстер від жандармів. Я мусила вповісти їй хату, за

що стара Недбальова гнівалася на мене. Але дарма, мені було соромно, щоби ось така погань під мою стріхою діялася. Фрузя мешкала з тим жандармом на передмісті. І вас взяла з собою. Казав, що буде з нею женитися. Довідався о тім муж вашої тітки і страх розсердився, та всю біду звалив на тещу, що вона дочки не пильнувала...

Ну, як же? Як лихе упильнувати? Старий ходив до команди жандармів, що сором йому роблять... Скінчилося на тім, що вахмайстра взяли до Львова, а з ним пішла й Фрузя.

Там мешкала з півроку. За той час прийшло письмо, що Покорни згинув. Се ліпше для нього. Може, йому хто доніс, як його жінка поводитися, так сам шукав смерті? А до старої Недбальнової прийшов лист зі Львова, що Фрузя вже і жандарма покинула, що дуже зле поводитьися з дитиною. Стара не могла поїхати до Львова, бо годі було покинути трафіку, і хоча не сміла показатися на очі зятеві, то все він її з трафіки не гонив, та й з того могла жити. До Львова поїхала тітка за згодою чоловіка.

– Їдь, – каже, – і привези дитину сюди, я їй буду батьком.

На дорогу дав гроші.

Тітка оповідала мені відтак, як застала Фрузю. Мешкала в місті достатно. З чого жила, легко вгадати. Дитина була їй не влад. Хотіла вас позбутися. Ба, але як? Убити дитину годі, бо за се кримінал. Отже, хотіла її голодом заморити. Тітка знайшла дитину таку марну, що ледве пищало і пальці собі відкусувало з голоду. Сказала тітка, що дитину бере до себе. Фрузя не хотіла дати. Відай, обчислила собі, що недовго вже йому жити, та й буде мати спокій. Але тітка, як сама мені сказала, коли побачила то біднятко, умираюче з голоду, присягла собі, що дитини не опустить. І оперлася, загрозила поліцією: «Коли, – каже, – тебе Бог лишив, то пропадай, але дитині загинути не дам». І забрала. Фрузя мусила уступити. Не хотіла, либонь, стрічатися з поліцією.

Тітка привезла вас ледве живого. Старий її муж, побачивши вас зголодженого і вимарнілого, що всі кістки почислив би, аж заплакав: «Що то біднятко винно? Та жінка без серця, я його не лишу».

І став страх вами піклуватися. Приймив няньку, вставав вночі до вас дивитися, полюбив вас, як свою власну дитину.

Тим часом Фрузя пропала безвісти. Поїхала не знаю з ким до Румунії. Вам було у тітки і старого вуйка дуже добре, тож в короткім часі забулися всі злидні. Ви відживлялись і стали оп'ять дуже хорошою дитиною. Старий не відступав вас на хвилю, бавився з вами, качався по помості. Годі було вгадати, звідки в тім

схорованим, дихавичнім старці може взятися тільки сили, тільки любови до такого малого хробачка. Але на тещу не переставав він гніватися, і вона не сміла йому показатися на очі. Усю вину того, що Фрузя пішла на манівці, приписував старій Недбальовій. Се було несправедливо, бо як трафиться ледащо, то хоч його на десять замків замикай, нічого не pomoже. Правда, що Недбальова дуже любила Фрузю, пестила її страх, убирала, величалась її красою, ну але ж се була мати і не такий дуже великий гріх за се.

От би і всьо, що я вам мала розповісти. Я мусила тоє зробити, бо о те просила мене стара Недбальова, і я їй обіцяла. Ми довгі літа жили з собою в дружбі, тож годі було їй відказати сего, хоч воно дуже прикро говорити перед сином негарні речі за його рідну маму...

За той час сидів Дмитро, закривши лице долонями, аби не показати, що його лице паленіло з сорому, що був сумний, наче б йому хто прочитав засуд смерті. За час оповідання старої Очкової Дмитро перейшов цілу скалю чувства. Коли Очкова зачала оповідати, він був готовий на те, що довідається чогось найгіршого. Йому здавалось, що стоїть в болоті по коліна та, либонь, залізе в нього по шию. Відтак побачив, що болото уменшається, що під ногами стає сухо. Дослухавшись, з яких родичів походить, почув себе в раю. До тої точки начеб в сонце дивився. Тут була кульмінаційна точка радості. На серці у нього повеселішало, полегшало, з грудей тягар злетів.

А в тій світлій далі показаласть йому Наталя, ясна, як зіронька. «Ось не маю чого соромитись і можу сміло сягнути по неї рукою», – подумав Дмитро і сам до себе усміхнувся. Він цілий перемінився в радісну усмішку. Усміхались не лише уста, але й очі, ціле лице, ціла душа.

Та далі стало стемнюватися. Дмитро дослухався про свою маму, котрої не знав, не видав. Ось побачив Дмитро оп'ять болото, пропасть, в котру тручала його рідна мати. Пропасть ширшала, а за нею показувалась знову Наталя, вже не в світлі, але в хмарі, що її щораз затемнювала.

Дмитро держався і вірив в пословицю, що від родичів, батька-матері мусить падати на дітей світло або тїнь. На нього падала від матері тїнь, ціла хмара. А крім того його взяв жаль, що стискав кліщами його серце. Чого? Жаль було йому того бідного батька, котрому мати таку кривду заподіяла, і котрий поляг десь в Італії, жаль йому стало того ясного світла, в котрім постояв один коротенький часок, заки Очкова не договорила до самого краю.

Тепер вже Дмитро знав все про себе. Довідався тепер, так сказати би, доісторичного періоду свого життя, т. зн. до тої хвили, коли сам почав тямити. Неясні йому були хіба деякі причини, котрих наслідки вже знав. Не знав неодного «чому?» і при тій нагоді, щоби вже висондувати сю болючу рану своєї душі до дна, став розпитувати Очкової.

Стара так якби знала, що буде мусила дещо йому пояснити, бо не говорила нічого, ждучи на питання.

– Чому ж, паніматко, ані бабуся, ані тітка мені сего не сказали? – запитав Дмитро.

– Тому, що Чабанський перед вінчанням з вашою тіткою ви-міг у них слово, що перед вами ані перед ким того не відкриють.

– Для чого? Не розумію.

– І я не дуже се розуміла перше, але тепер, як побачила, що Чабанський одною рукою накинув вам своє батьківство і ім'я, а другою загарбав усе майно тітки, – значить, продав фальшивий діамант за правдиві гроші – мені ясно стало, чому. Се був підступ з його боку для замаскування своїх хитрих намірів. Казав до них, а може, не казав, лише хотів, аби вони самі того догадалися: «Я хочу, щоби хлопець був того пересвідчення, що я справді його батько, щоби до мене щиро прив'язався і мене любив, щоби був тої гадки, що, крім мене, іншого вітця не має». Хто такі бажання показує, можна збаламутитися і йому повірити, ось що.

– Коли так, коли бабуся мала замкнені уста переді мною і всіма, то не розумію, для чого вам, паніматко, то всьо сказала?

– Мені сказала? А нащо мені було се говорити, коли я всьо знала, бо я в тім жила і на всьо дивилася. Бабуся зовсім не зломала приречення чи присяги, коли мені сказала так: «Слухай, Очкова, ти всьо знаєш щодо мого внука, скажи йому всьо, бо я не можу, я присягнула, що не скажу».

– Я догадуюся, що ще багато людей тут знає то всьо, що відноситься до мене. Не одно дивиться на мене з таким нібито жалем.

– Крім мене, ніхто не знає так, як я, хіба ще стара Блюмова, що була нашою сусідкою. Люди, бачите, мішаються, як зерно в решеті. Можна щось знати з того, що від других чується, але ніхто того не буде так знати, як той, хто на се дивився. Ті, що так на вас дивляться, як ви кажете, з жалем, знають зле. Вони всі думають і шепчуть собі до уха, що ваші родичі не були шлюбні, що мешкали з собою так... А се неправда, бо я сама на їх шлюбі була.

– А хто ж міг на мене таку погань розпустити?

– Хто? А може, і пан Чабанський? Як то добре уходити за чоловіка милостивого, коли се не лише крейцара не коштує, але ще приносить хосен. Ось так Чабанський каже: «Дивіть, люди, який я добрий, я взяв дитину з-під плота, найду, безбатченка, і дав йому своє ім'я носити, своє шляхецьке, славне ім'я, я не жадував, щоби ним то сміття покрити і в люди вивести, а то всьо для того, що я того хлопця дуже люблю...» Певно, якби він своїм іменем вкрив графського сина, то не була би для нього жадна заслуга, але такого, як він каже, то вже страх посвята.

– Коли так, то і моя бабуся, най їй Бог того не пам'ятає, і тітка мають страшенний гріх, що вони на то всьо дозволили. Чи ж то погано називатися Покорним, а така велика честь називатися фальшивим Чабанським?

– Певно, що так. Але мені бабуся то всьо пояснила. Чабанський клявся на всьо в світі, що цілий свій масток лишить вам, але лише під тим услів'єм, що будете носити його ім'я, бо він бездітний і хоче, щоби його ім'я не пропало.

– Як же ж так можна? Моя метрика що?

– Тож то бо і є, що вашої метрики нема. Вас лише охрестили «з води» і в метрику не вписали. З того скористав Чабанський, казав вас охрестити в тутешній церкві і записати в метрику, що ви його нешлюбний син.

– Ах! Всі чорти на купу! – закричав Дмитро, заскреготавши зубами, і ударив п'ястуком в стіл так, що уся посудина задзвеніла і кава зі шклянки вихлюпалася.

– Дух святий при нас хрещених! – сказала Очкова і побожно перехрестилась. – Тільки чортів не згадуйте, прошу...

– Даруйте, паніматко, але від сего можна одурити. Та то дявольське діло не що, то для того мене хрестили, як я мав вже до гімназії йти? Тепер мені ясно, для чого се відбувалось при зачинених дверях та лише при двох свідках. Але що тому чоловікові з того прийшло, що мене так тяжко скривдив?...

– Що йому з того прийшло, то собі почисліть, кілька варта реальність вашої тітки, та й се, що від неї видури в грошах, а тоді будете знати, що коштує той лихий товар, який вам накинено.

– Але ж бо справді, се товар нічого для мене не варт, бо я на тій основі не можу мати ніякого права до мастку як нешлюбний син.

– А, вже, ж, що так. Тому-то він так і зробив. Коли би вам дали носити ваше властиве ім'я, ви були би лиш се мали, що дісталось би вам правно по тітці. Ви носите ім'я його, то маєте надію на те, що, може, вам що запише, але певности нема ніякої.

Ба! Правда, ще один вихід є, і на се, либонь, Чабанський числить. Оженитесь з його братанкою, то щось вам дасть.

Дмитро знову заскреготів зубами на саму згадку такого поганого купна.

– Нічо з того не буде, задорого заплатив би я за то дурне (бо не моє) ім'я, що мені накинули.

А кава стояла неворухнена. Тепер годі було її пити, бо вистила зовсім. Дмитро подякував старій, цілуючи її в руку.

– Спасибі, паніматко, що роз'яснили мені загадку, тепер вже знаю всьо і після свого буду поступати.

Але, правду сказати, Дмитро не знав ще, ні як поступати, ні що то все значить. Він мав доперва призбираний матеріал, з якого треба було щось зробити. Виглядав так, як кравець, що взяв сукно і міру та забирався скроїти одержу і вшити. Хто перейшов таку широку скалю почувань за дві години, той не може відразу зорієнтуватися. До сего потрібно йому довшого часу і самоти. Дмитро спішився вийти. Бачилось йому, що як стане тут довше, то зібрані вісті розвіються, згинуть, і він все забуде, що довідався.

Попрощавшись, вилетів як опарений з горячої хати. Не йшов до міста, а в поле, де широко, де воздуху багато, а людей мало. Людей він страх не хотів тепер стрічати. Ходив по полі більш години, заким вспів отямитися з тих тяжких вражень. Але отямився. Кров успокоїлась. Фізична утома спровадила душі рівновагу. Коли гадки його стали рівнятися і порядкувати, виринули на перший план два засадничі питання, наче два команданти устроєного в лаву війська.

Чи його опікун мав добрі наміри супротив нього, чи підлі; а друге: чи він достойний посягнути рукою по Наталю, чи ні? Щодо першого, не хотів відразу того питання рішати.

Боявся поступати поспішно, аби случайно з загоряча не осудити чоловіка, котрий для нього, може бути, є приязним. Се питання хотів Дмитро обговорити з Володком. Але міг сам і навіть мусив рішати питання друге.

Виходив з тої точки, що Наталя є дівчиною ідеальною, самим ангелом, якого не вільно кому-будь доторкатися, аби не помарати її білої одержі. Лише такий ідеальний молодець був їй рівня. За такого він себе не уважав. Хоча не почувався до нічого злого, хотя совість того була чиста, то однак чув се добре, що рідна мати його споганила, що полишила на нім п'ятно гязі. Дерево починається від кореня. Будь воно не знать яке гарне, розложисте, зелене і пожиточне, та коли корінь стоїть в калюжі, ніхто до нього не зблизиться.

Його оп'ять оволоділа та одчайдушність, як і перше, заки рішився Володкові визнати, хто він. Заволоділа ним та безвихідна розпука, котра велить чоловікові під шибеницею співати, для того що її ніяк виминути. І Дмитро став співати. Але якийсь голос говорив йому, що, може, ще не все пропало, може, ще знайдеться вихід з тої темряви. Тут мусить видати засуд хто другий. Хто ж? Володко. Іншому чоловікові сего повірять не можна. Правда, дав Володкові слово, що про свою любов до Наталі не буде говорити. Ну, то і не скаже, але все-таки знати буде, як Володко о тім думає. Чи мимо всього пригорне його, як брата, до себе, чи, може, потрутить його дальше в те болото, в якім себе бачив.

І в серцю Дмитра заблисла надія. Надія – се, побіч сну, найбільша ласка, якою Бог наділив чоловіка, щоби йому якомсь зробити виносилою мандрівку сего життя.

Тепер Дмитро успокоївся цілком. Засуд, котрий він сам видав на себе, не видавався йому тепер таким страшним, коли би його видав хтось інший. А може, не видасть? Ліпше не надіятися, лише відложити виконання засуду. Подумати би о тім, що треба робити, коли Володко видасть засуд. Отже так: Наталя не може бути моя. Що ж з того? З серця її викинути не можна, хіба би ціле серце видер і кинув собакам з'їсти. Але можна собі той біль зменшити через те, коли на неї ніколи не буде дивитися. А се неможливе, як обос будуть мешкати в одній місцевості. Все би її колись побачив і затужив за втраченим расм. Серце розранилося знов. А ще, припустім, Наталя вийде заміж. Повинна вийти, бо дівчина добра. Він побачить її під руку з іншим, побачить, що вона належить до другого тілом і душею, законно. Чи пережив би се? Ніколи. З того можна одуріти. Отже, треба уступитися геть далеко. Треба порвати за собою всі нитки, котрі його лучать з минувшістю аж до сеї хвилі. Треба з того міста, мало, з того краю, винестися в світ за очі. Але куди піти? На іншу гімназію нема з чим. Остається або театр, або військо. Се, після його погляду, дві пропасті, в котрих такий молодий чоловік безслідно може скритися. В театрі люди виступають в подвійних масках: лица і імені, і там можна щезнути. Те саме в війську. Підеш в другу провінцію між інші люди, то теж ніхто тебе не пізнає. Котре ліпше? Театр, такий, як тепер він є, не дає запоруки, що чоловік не зійде на манівці. Там можна розпитися і здеморалізуватися, бо є до того сотні нагод. Того Дмитро страх боявся, бо йому хотілось остати все на добрій дорозі. В тім то моя заслуга,

що люди хотіли мене звести на манівці, а я не дався. Значить: мій характер такий, що можна на нього числити. Отже, піти до війська. Можна чого дослужитися. А який з того пожиток буде для людей, для Руси-України? Те послідне слово рушило його, як електрична струя.

«Видно, що того питання я сам не рішу, – подумав Дмитро. – І до того треба помочі Володка. Жоден лікар сам себе не лічить, а мені теж потреба лікаря, бо я дуже хорий».

XII

З такими думками вертав Дмитро додому. Тепер всі свої думки вимовляв словами Шевченка:

Пощо горе, пощо тяжкі муки?
Кому я що заподіяв?

Йому настрічу надійшов Володко.

– Де ж ти, Дмитре, так барився? Я тут жду на тебе не менше двох годин. Ходжу сюди і назад, а тебе як нема так нема... Чи так справді довго сидів у Очкової? Мусила тобі розказати цілу Одисею. Старі люди люблять багато балакати.

– Яка там Одисея. Тепер хіба я розпочну Одисею в світ за очі.

Володко зміркував, що Дмитро не дуже то чого доброго дослухався.

– А скажеш мені, чого ти довідався, чи, може, тебе не питати про се?

– Скажу всьо. Мушу тобі сказати, бо би мені груди розсадило.

І розказав Дмитро Володкові все, що довідався. В деяких місцях, де говорилося про його батька, він плакав, де говорилося про маму або Чабанського, він скреготав зубами з лютоги.

– Ось бачиш, який я, – закінчив.

– Скажи: смішний, – додав Володко. – Ти такий, який був і яким тебе знаю, але ти притім чудак. Воно правда, немила річ – таке про свою маму почути, але ти сему не винен ніраз, і я гадаю, що чоловік може бути відвічальний лише за свої вчинки, а не за чужі. Коли ж ти останеш на тій дорозі, на яку вступив, то ні раз не уйме тобі слави, що твоя мати не так велася, як треба.

– Але бійся Бога, Володку, чи ти бачиш, в яку я пропасть вліз, яку кабаду зі мною зробили задля грошей, в які сіті мене замотали, з котрих нелегко видобутися? Що мені тепер робити? – І Дмитро заломив руки в розпуці. – Не лишається мені більше нічого, хіба плюнути на все і піти в світ, де мене ніхто не знає.

– Плонути не штука, але погоди. Ще подумасмо над тим, ще час. Над таким ділом годі рішати за одну добу, або і за місяць.

– А що ж робити?

– Що? Те, що й тепер робиш: учитися, працювати, кінчити гімназію, а опісля покажеться.

– Але ж то тяжко жити так самотно, не мати щирої душі, не мати родини...

– Щирої душі? – Володко подивився на Дмитра з докором. – Хіба я тобі не щирий, не брат? Може, я зрадив нашу дружбу?

– Я ж сього не кажу, ти для мене щирий, як брат рідний, але мені все здається, що ти мене відцураєшся, коли над тим подумасш, що я не варт бути твоїм товаришем...

– Ти, Дмитре, дурень, вибачай за слово. Та се лиха доля з тебе говорить. Гадасш, що се зменшить твою моральну вартість в моїх очах через те, що доля була тобі мачухою? Попадаєш, небоже, в якусь сумну екзальтацію, в нервовість, ідеалізуєш всьо, крім себе, всьо бачиш в небі, а себе саміснького в пеклі. Се смішне дуже. Подивись на других. Є ж такі сироти бездомні, безрідні, є знайди всілякого рода, є люди без вартости, сміття, а прецінь вони живуть на світі якось і не вважають себе такими нещасливими, як ти, котрому вони позавидували би. Коли хочеш, щоби твоя біда не показувалася така страшна, то дивись на тих, що ще бідніші від тебе.

Тим часом смеркалося. Насупротив них йшов молодий чоловік. Не зважали на нього, а він гукнув, зблизившись до них на один крок.

– Моя шаніба, панове запорожці!

Володко стямився перший.

– Моє всенижайшое шкрабоножис!

– Не здибали ви де Куліша?

– Казав тобі Площанський кланятися, – станули усі три проти себе. Легко догадатися, що сей, котрий привітав наших приятелів «шанібою», належав до партії старої. Всі його сторонники дразнили товаришів-українофілів Кулішами, так, як ті виплачувалися їм Площанським*, тодішнім редактором «Слова». На тім полі був страшенний антагонізм між гімназіальною молодіжжю. Сей, що зачепив Володка і Дмитра, звався Клим Правицький, попович. Його старший брат був головою тої твердої общеруської громади, котра зовсім не була зорганізована і нічого не робила. Звичайно було так, що один з них, проводир, читав все, удержував зв'язь з твердим Львовом, а всі прочі не читали нічого, не

робили нічого, вірили сліпо в те, що він їм наговорив, і ховалися за нього в усякій пригоді, коли треба було якусь трохи учену диспуту вивести з «козаками» на тему «адін народ». Відносини проводира до його сателітів були такі, як між квочкою й курятами, як між лисом і його хвостом. Була то громада, що не думала, не застановлялася над нічим. Не було між ними проводира, жоден не відважився пускатись з «козаком на язик», бо йому не устояв. Кінчилося, звичайно, на дразненню Кулішами і простій сварці, коли було дуже гаряче. Звичайно, молоді голови. І тепер Клим подразнив козаків і на тім скінчилося.

За Климом надійшов другий ученик, поляк, котрий чув, як хлопці себе дразнили.

– Чи не втопився вам Шевченко, що так сваритесь?

Вони саме тоді стояли на мості.

– Пильнуй ти свого Міцкевича, аби не перейшов на турка, та свого Садика-пашу, а до Шевченка тобі зась, – обізвався Клим до товариша.

– Та бо ви, як здиблетесь, то зараз йно суперечка, не знати над чим, – звинявся поляк.

– А тобі що до того? – каже гнівно Клим, йдучи своєю дорогою.

Клим був палкий хлопець, і поляк не хотів його дразнити. Здвигнув плечами і пішов дальше до міста.

– Прошу вас, що ляхові до наших спорів, – каже Клим піддобрюючись. – Ми посварились, то й помирилось, а він зараз всадить рило.

Дмитро стиснув Климові руку.

– Спасибі за слово.

В тій хвилі чути було спів і молодецькі сміхи від сторони ріки.

– Що се?

– Наші йдуть з прогульки.

Хлопці стояли на мості і слухали.

– Ви далеко ходили?

– Купалися на Бандрі, відтак ми пішли на новий світ і вертаємо лозами. Чекали на вас, та годі дїждатись. Де ви були?

– Ми мали своє діло, – каже Володко, – треба було на завтра переробити партію математики.

– Завтра не буде питати, – запевнив Клим.

– Е! Може влетіти «купець» на інспекцію, знасш, що він «маленького» дуже наглядас.

Купцем прозивали директора, Товаревича*, маленьким – професора математики Новотного. Він справді був маленький ростом.

– Ото страх. Купець так розуміється на математиці, як курка на пиві, – каже Клим. – Ви оба найменше маєте чого боятися. Купець навчиться формулки з книжки і випише собі її в нотесі, а ти назначи фігуру замість a b – b a , то не розбере, хоть би йому голову відрубав...

Тим часом громада наближалась. Було тут більше десятка хлопців з шостої і сьомої кляси, самих русинів. Вони співали ріжні маршові пісні, а в павзах вигукували, сміялись і тупотіли ногами по битій дорозі, начеб маширувало військо. Деколи чути було слова військової команди.

– Товариші! – каже Клим. – Сховайтесь в рів, треба їх налякати.

Розуміється, що Дмитрові було не до жартів, але Володко протягнув його за рукав і оба присіли за купою ріні, а Клим присів за другою на правому боці гостинця.

Коли громада зрівнялась з ними, Клим вискочив з криївки і крикнув «гурра». Те саме зробив Володко, тягнучи за собою Дмитра. Знов сміх і привітання.

– Товариші, – каже Клим, – підемо болонням попід дворець і вернемо Ткацькою!

– Згода! – закричало кілька голосів. – На болонню заспіваємо. От є Дмитро, то дасть ліпше голос. Дмитро був диригентом в гімназії.

Дмитрові страх не хотілося йти з тою веселою товпою. Йому треба було самоти.

– Ой, товариші, у мене нема часу, я мушу вертати до міста.

Володко стиснув Дмитра значучо за руку.

– Але підеш, Дмитре, з нами, нічого спішитися додому.

Володко хотів конче, аби Дмитрові якимсь способом вигнати «дурні думки» з голови, а тепер лучився добрий спосіб.

Дмитро не опирався. Зійшли на болоння, що зараз від гостинця починалося направо.

– Ну, що співаємо?

– «Як ніч мя покрис».

– Дайте собі спокій вже раз з тим «як ніч мя покрис». Співаємо його вже цілий рік, аж обридло слухати. Тепер як його почую, то здається мені, собака вис.

– Славно, Климе, добре, навіть до рими, – каже Стефан Сеник, – справді, ось послушайте:

*Як ніч мя покрис,
Собака завис – гавв...*

Він співав заїмпровізовані стишки, наслідуючи собаче виття, а всі реготали, аж голос лунав.

– Отже, що співаємо? – каже той, що поставив був внесення на співання тої пісеньки.

– «Козак пана не знав з віка».

– Добре, ось й до ходу воно добре.

Поставали рядами по чотирьох. Дмитро вийняв з кишені камертон, роздав голос і пісня залунала з дванадцяти молодих, сильних грудей. Голос нісся здалека по болонню, а далі і до міста, в котрім стало все притихати.

За тим пішла пісня друга, третя, аж утомились. Тепер стали йти гурмою, безладно, розмовляючи весело.

– Стійте! – каже Клим. – За нами йде якась заблукана вівця. Може, хто з наших. Поховаймося, а встанемо, коли дам знак.

Хлопці кинулись по обох боках доріжки і полягали на траві. Все утихло.

Се, що за ними йшло, не було ані вівцею, ані конем. Се був чоловічок, невеличкий, одягнений в старий сурдут і великі чоботи, котрими голосно стукав по сухій доріжці. Клим приглядався йому пильно і не давав жодного знаку. Громада мовчала. Чоловічок розглядався пильно на всі боки. Видно було, що чудувався, де поділись так нагло ті люди, що тут недавно вигукували, а тепер наче б в землю пропали.

– Се Онишко, – шепче Клим Сеникові, що коло нього лежав в рові.

– І мені так здається, – каже Сеник Климові до уха.

– Та bestія прийшла нас слідити. Почув спів і йде за нами, а завтра Товаревичеві все скаже, вирецитує всіх. Чортовий шпигун... Знаєш, що? Справимо йому лазню. Я давно на нього чатую, а тепер добра нагода. Відхочеться йому шпигувати.

– А як нас пізнає? – каже боязливо Сеник.

– Пізнає? Або він має котячі очі, щоби вночі пізнав? Впрочім, с на се рада. Знімай сурдут так, як я, – і Клим, не підносячися з землі, здіймив з себе сурдут і став його вивертати горі підшивкою, а відтак затягнув на себе.

Передяглись. Капелюхам постягали криси і позаслонювали собі чола. За той час відійшов Онишко досить далеко.

– Хлопці, тихо бути! – прошептав Клим. – Коли крикну: «Гоп!», біжіть щомога на Львівське, коло фігури.

По тих словах піднеслися оба з землі і бігли тихцем попри дорогу по траві. Виглядали так, що їх ніяк не можна було пізнати. Замість своїх темних сурдутів мали білі рукави і якісь пасменності плечі.

Онишко отямився і обернувся, як вже були три кроки за ним. Вони кинулись на нього, як гончі собаки на зайця, котрого придибають сплячого під межею. Онишко так налякався, що не міг не то крикнути, але й слова промовити. Хлопці хопили його за руки і тягли до ріки. Держали його цупко, так, що не міг ні видертися, ні опертись. За хвилю були над рікою. Тут хопили його другими руками за ноги, розгойдали і кинули в воду.

– Кланявся тобі Товаревич, – закричав Клим таким басом, що позавидував би йому такого голосу Мефісто з опери «Фауст».

Річка в тім місці не була глибока. Не сягала пояса невеликому хлопцеві, бо се не був Дністер, але Млинівка. На дні не було камінців, лише болото. За Онишком лише забулькотіло і він став по воді талатися. В тій хвилі крикнув Клим з усієї сили: «Гоп!» Хлопці посхапувались з землі і стали втікати. Онишко не чув клику Кліма, бо саме тоді зашуміла вода від його упадку. Став оглядатися за капелюхом, котрий поплив з водою, і вилазити на берег, заболочений до непізнання.

А тим часом ціла громада гнала щосили на умовлене місце. Перші були там Клим і Сенік. Вони вже передягли свої сурдуги як слід і ждали під фігурою на своїх товаришів.

– А всі? – питає Клим і став числити.

– Добре так тому драбові, – каже один, – а вибилисте його добре?

– Ні, лише скупали його. Буде мати научку і перестане нас слідити та доносити Товаревичеві, злодій!

– А чи то певне, що він шпигун? – питає Дмитро.

– Як не певне, ото ж маєш. А від кого ж Товаревич знає про кожний наш крок? А чого ж він щодня перед восьмою виходить з канцелярії? На каву ходить до директора, чи що? О тім знає ціла гімназія, що він з того удержується, Товаревич дає йому ріжні запомоги.

– Е, товариші! Багато чоловік для хліба мусить зробити, – каже Володко, – голод не брат.

– Ото розумна рація, – обзивається Клим, – певно, крадіж та кож для хліба – шпигунство також. Але волів би мене обікрасти, ніж доносити на мене. Знаєте, через кого я мусив на перший курс дидактрум платити? Через нього. Я пішов ввечері на пиво з

братом «під п'ятнайцятку», а на другий день Товаревич вже знав о тім, вже мене закликав до канцелярії, зробив протокол і засадив на чотири години. Хотіли вигнати, лише другі за мною обставили. А ніхто мене не видів, лише він, бо як я сидів, то він заглянув до шинку.

– Коли бідний, то чому шельма не заробляє лекціями, так як інші, лише береться до так поганого ремесла.

– Лекції? Захотів ти? Хто ж взяв би такого осла на директора.

– Та він тому не винен, що осел, – оправдував його Володко.

– Не винен? То най жебрає, але шпигунство, то гірше, як крадіж – фе!

– Слушайте, слухайте, – каже Дмитро, – а чи він тут сам тому винен, чи той, хто його на се наставляє, хто робить з нього оруддя? От бачите. Якби Товаревич не казав йому того робити, не приймав його доносів, не посилав його слідити, не платив йому за се, то він, певно, сього не робив би.

– Те, те, те, – каже Клим. – Шкода, Дмитре, що ти не називася так, як я, а то зараз сказав би тобі: говори, Климе, най твоє не гине. Ти б, відай, оправдував так злодія: він, певно, не крав би, якби не мав що вкрасти.

Всі засміялись. Клим говорив дальше:

– Правда, що Товаревич падлюка, але чому другий, третій не піднявся такої поганої місії, лише Онишко?

– Покарав нас Бог таким директором. Поті було у нас життя, поки його дідько сюди не приніс. Що він вже з нами не виробляє!

– А вже найгірше з нами – русинами! З'їв би нас таки сирих.

– Бо він русиноїд. Тепер мститься над руськими книжками. Усі ті книжки, що позалисував Гладій, позамикав до канцелярії і каже, щоби окремо до нього приходити. Чорт йому там піде, – каже один.

– А я ходив, – каже Володко.

– Ну і що? Дав?

– Але о! Казав прийти іншим разом, я прийшов, він знов не мав часу, я ходив так більше п'ять разів, а відтак каже: «Ти хіба не маєш що ліпшого робити, що лише тут лазиш. Побачимо, яка буде конференція», – і підніс мені просвітню книжечку «Ластівку», знаєте, так як штубакові якому.

– І ти взяв?

– Взяв, а за два дні відніс та й прощу о іншу. Пожди, думаю, навкучиться, та й даш мені щось путнього, а він каже: «Буде з тебе», – і показав мені двері.

– А то шельма!

– Певно, що шельма і шельмою стане до смерті.

– Знаєте що, товариші? – каже Клим, знижуючи голос. – Сюди ближче.

Усі обступили його довкола і понахияляли голови. Клим стояв в середині, як в вінку.

– Тої ночі вибиймо йому вікна.

– Згода!

– Ходім звідси, там на болоння, щоби хто не підслухав, та й умовимося, як.

Гурток заворушився, і всі стали мовчки сходити з-під фігури на середину болоння.

Дмитро сіпнув Володка за рукав і шепнув: «Досить тих дурниць».

– Власне, що мусимо остатися. Я не хочу відходити. Скажуть нам відтак, що ми боїмося.

– Єсть бо і чого боятися. Нехай би видалось, і тоді пропала гімназія і всьо.

– А то славне! Знаєш байку про діда і бабу, що страх хотіли вмирати, а відтак боялися отворити смерті двері, – таке саме з тобою. Недавно вибирався в світ заочі, а тепер боїться втратити гімназії? Де твоя логіка?

Дмитро тим не дав себе побити.

– То зовсім що іншого. Коли б я пішов сам про себе в світ заочі, виходив би з честю, а так ексклюзія, знаєш, не дуже мені смакус.

– Коли б ти так, ні піди ні дай, покинув гімназію, казали би люди, що ти хіба одурів, а так знали би, для чого пішов.

Так аргументував Володко і тягнув Дмитра в змову на вибиття вікон директорові, хоча сам не був ні раз приклонником таких пакостей. Йому ходило о що друге. Він був хлопцем здорово мислячим і хотів конче вилічити Дмитра з тої задуми «о дурницях».

На те найліпше средство, думав Володко, така авантура. Хлопець запряче собі голову тим, що буде вестися слідство, та й забуде о тих прикрих враженнях, яким підлягав в останніх часах.

А директор був така людина, котрій не жаль було того експерименту. Він, впрочім, знав, що коли тою нічною виправою кермує Клим, котрого назвали товариші Улісесом задля його хитрого характеру, то певно йому вдасться. На директора мав Володко непобориму лють за його русиноїдство, а особливо за ті руські книжки, котрі директор держав зачинені і не хотів нікому позичити.

Дмитро переконався, що не має так дуже чого боятися, що ексклюзія для нього менше шкідлива, чим для других товаришів, що мали батька, матір, рідню, а мимо того не боялися.

– Се ж для загального добра, – міркував собі Дмитро, – може, шельма отямиться трохи і стане іншим.

Пішов з другими. Коли станули на середині болоння, Клим сказав так:

– Знаєте, чим найліпше вікна бити?

– Чим? Каменем, – сказало кілька голосів.

– Отже ні! Найліпше бити рінею. Знаєте, ріня, дрібні камінчики, рами не зломлять, а виб'ють усі шиби за одним заходом. Каменем поцілиш в раму, то її зломиш, поцілиш в голову, то її розіб'єш або і заб'єш чоловіка, а поцілиш в шибу, то зіб'єш лише одну. Розумно?

– Певно, що так, ходім до Дністра по ріню.

– Чого до Дністра, а на гостинці нема досить? Слухайте, тепер ходім додому. Кождий лягас спати, так, щоби тебе всі виділи. Чоботи віддаєш до кухні чистити. Другі чоботи, які маєш, хоч би пантофлі, приладь собі, о першій вночі встань потихоньки і виїди з дому так, щоб ніхто не чув. Зберемося на Зеленій улиці «в казаматах». Тепер додому, але не разом, лише найбільше по двох.

Розійшлися.

Хто був Товаревич? Директор гімназії, що мав у властей плечі, ненавидів всіх, всіх підозрював – олицетворена неґація. Придержувався тої поліцейської засади, що кождий чоловік є злий, поки не покаже, що він добрий, а позаяк показування зла і добра може йти на переміну, то чоловік до смерті злий, і тому його треба засдно пильнувати. І пильнував своїх учеників, страх пильнував. Але не того, щоби їх удержати на добрій дорозі, щоби їх хибну дорогу справити, лиш щоби припильнувати, коли сей молодий чоловік не встережеться і покаже свій злий вчинок, котрий він сяк чи так зробив би. І показував таку міну, начеб хотів сказати: я знаю, що ви всі гільтяї і драби, та хоч не показуйте того перед людьми, перед світом, бо вам зроблю амінь.

Нехай Бог боронить, аби він стрінув ученика вечером на Ринку в тім місці, куди проходила інтелігенція, де була публічна контроля над приличним поведенням кождого. Через те давав він до пізнання: ходіть собі заулками по сміттю, куди хочете, лише так, аби вас люди не виділи. У нього ученик умів тоді лише, коли його питали і показалося, що умів, коли випало так, що його не питали, то значило, що він не вмів. Який же він був в життю

суспільнім? Таким самим. Наколотити, наробити інтриг, порізнити людей, а відтак в мутній воді ловити рибу – ось його ціль. Для тої цілі він всюди втиснувся, всюди вмішався. Найбільше поле для нього була рада громадська. Ввійшовши сюди, з'єднавав собі партію, менше о те, з яких людей, аби лиш його слухали і підпирали. Маючи партію, критикував все, чіпав всіх, оскорбляв кожного, з мухи робив вола, роздував з іскорки огонь. І в тім хаосі, як стонога в вогкості, чув себе паном. Пошкодити комусь – вважав своїм обов'язком, допомогти комусь – уважав неможливим для себе. Спеціальністю його було вишукувати в кождім лихі сторони, тінисті. Був гімназіальним директором, отже, дуже важним урядником, поставленим якби зі спеціальною місією. На директорство заробив собі доносом на своїх товаришів, відтак слідством дисциплінарним і позбавленням кількох своїх товаришів хліба.

Під зглядом національним держався засади, що є *gente Ruthenus, natione Polonus*. Йшов так з обставинами, як з водою. Русинів уважав як боляк на польськїм організмі, котрого не можна було відразу зоперувати, аби не спровадити катастрофи. У нього всі люди були вовками. В своїм поведенню переходив часто границі можливости. За те мав кілька дисциплінарок, але нічого йому не сталося, хоча вина його була всесторонньо доказана, хоча проти нього виступали люди впливові і то поляки.

В домашнім життї був чоловіком якнайгіршим. Оженився з попадянюкою і страшно знущався над нею, навіть при людях. Раз запросив до себе свого давнього товариша на святий вечір. Жінка подала між иншим пироги. «Чи я хлоп, щоб ти мені пироги давала?» – крикнув і вдарив її при гостю в лице. Гість зараз вийшов. Були на нього доноси до прокураторії, що, збивши жінку, замкнув її до пивниці серед зими. Начались доходження, але жінка зреклася свідцтва на підставі виразного припису карної процедури. Потай мужа мусила учити своїх дітей руської молитви.

А в товаристві показував себе наймилішим, умів гарно говорити, жартувати, сипав дотепами, як з рукава, по-майстерськи піддержував розмову і був чоловіком, як то кажуть, в товаристві дуже пожаданим. Хто його так бачив, а не знав, був би присягав, що то найліпший чоловік в світі. А проте була се лагідна, пещена кітка, а рівночасно американська пантера.

Справджувалось воно тоді, як Товаревич попав на свою любові тему – лаяти когось. Тоді добродушна усмішка щезала з лица, наче б її хто здунув, чоло морщилося, коло носа з обох боків показувались дві глибокі борозди, з очей сипались іскри, а в кутиках

рота показувалась біла піна. Від часу до часу вискакували з рота каплянки слини на тих, що близько стояли. Вони плинули рівним потоком, уста звужувалися, наче хотіли слова випускати з рота по одному і в рівних відступах. Тоді Товаревич ставав Демостеном і зужитковував цілий риторичний словар простих перекупок, трохи напарфумований і прикросний по-парламентарному. Попавши на таку любу тему, Товаревич говорив без утоми годинами.

Таким самим був супроти своїх підвласних. Всіх тероризував, а особливо тих, що потребували його ласки, його кваліфікації. Горе тому, що відважився йому противитись. Від молодих суплентів брав каталог, перечеркував записані вже кляси і писав, які сам хотів: «Я бачу, ви женуєтеся, – мовляв на конференції з солодкою усмішкою, – я вас виручу», – і писав двійку там, де була нота вдоволяюча.

Професори горойжилися, нарікали, але терпіли. Вкінці вимовили йому послух і зажадали дисциплінарного слідства. Слідство було і скінчилося тим, що трьох професорів перенесено на їх кошт на Мазури¹, а директорові і волос з голови не упав.

Стало на тім, що Товаревич стояв в раді шкільній так, що й грім йому нічо не зробить. Його підпірала якась непонятна, демонічна сила і він сам був демоном. Русини боялися його, поляки не терпіли. З ради громадської його викинули, але він не робив собі з того нічого і старався в тій раді шкодити з-поза ради, а цілу свою лють звернув на професорів і учеників.

Був се чоловік без серця, без всяких педагогічних засад, кваліфікувався радше на директора карного заведення, чим наукового, злющий, мстивий, ддя русинів ще більше безглядний. За родичів мстився на ученику, за ученика мстився на родичах. Прийшло до того, що, хто міг, переносився до іншої гімназії, і в той спосіб число учеників його гімназії зменшилось до половини. Хто не міг, мусив остати, терпіти, гнути спину і лукавити, аби тільки виминути Товаревича.

Молода душа протестувала, бунтувалася і кінчилося поки що на шибах, на чім заробляв скляр.

XIII

Хлопці зійшлися о першій годині на означенім місці в «казаматах». Була то недокінчена касарня, закросна на великанський спосіб. Один міщанин-німець став її будувати на цілий полк.

¹ В західну (польську) Галичину.

Вибудував великі пивниці на грубих підкладах, став будувати партер, не стало грошей, правительство відмовило позички, на котру числив. Він сам умер з грижі, а довершити діла не було кому. І сю начату будову прозвали казаматами задля тих великих і скритих пивниць, які тут були. Тут ховалися злодії, ночували бездомні люди, крились всі ті, котрим сього було треба, а одну кімнатку окупували для себе ученики на саю гри в карти. Але се водилось давно і лише гімназійна традиція о тім говорила.

Тепер зібрались сюди заговорщики. Клим обняв начальство.

– Маєш кождий ріню в кишені?

– Маємо.

– Грубих каменів не сміє там бути, будемо кидати на мале віддалення через улицю на 15 кроків. Є нас дванадцять на шість вікон, отже, на кожде вікно двох. Вікна число відси від нас і щодвох будуть мати одно число. Отже, раз, два – число перше, раз, два – число друге, раз, два – число третє.

Клим складав по двох докупи і відсував набік. В тім місці було страшенно темно, отже, не видів, кого бере і кому котре вікно призначує. Виглядало се як льосовання.

– Я беру число четверте, бо се найнебезпечніша позиція: туди може надійти поліція або патруля. Тепер слухайте. Станемо на становищі, я свисну в пальці – знасте, як сова пугутькає? – раз, тоді держи ріню в жменях і приладься кидати. Гукну вдруге: тоді тарах! Третього сигналу не жди, лише утікай, куди понесуть очі. Ще одно: утікати не в світлі, лише по противній стороні улиці, в тіні. Здибеш поліцію так, що її виминути годі, удавай, що ти нічого не знаєш, схотять тебе взяти, то ти удавай, що нічого не знаєш, вимовляйся, а аж тоді бий, як покора нічого не поможе. Але коли би кого справді зловили, то нехай тебе Бог боронить видати другого, і на то дає мені кождий руку.

Клим ходив напوماцки і стискав кожного за руку, пока не порохував одинадцять.

– По двох нумерованих держіться за руки і виходіть разом, – сказав Клим півголосом вже надворі. Він вихилив уважно голову поза мури і розглядався, чи хто не йде. Наслухував. Від сторони міста почувись мірені маршові кроки. Клим психнув на товаришів, а сам стояв при мурі, заледви показуючи півголови без капелюха, що ні раз не відріжнялася від сторчачого каменя.

Се йшла військова патруля з п'ятьох людей. Коли наблизилась до казамати, той що був напереді, каже:

– Звізитируємо по дорозі казамату, може, хто є?

– Шкода роботи, пане капрал, що би тут тепер жовнір робив? Та ще нині, четвертий день по лсунку, то з чим піде? Нема за що шварцу купити, а не то «вудки».

– Але таки звізитуємо і треба буде написати в рапорті, – се, видно, був якийсь ще молодий капрал, котрому ходило о те, аби показати перед начальством свою ревність.

– Не маємо, пане капрал, ліхтарні, а є такий форшриффт, що без ліхтарні тут не вільно йти. Я вже старий пайташ і добре се знаю. Без світла можна в тих дірах голову розбити або гвера поломити.

Капрал, видно, послухав старого пайташа, бо патруля пішла дальше.

Клим, що чув той цілий розговор, обдумував цілий плян, що з тим зробити, якби вони справді тут повлазили. Але тої оружної сили ні раз не настрашився, бо знав, що в такій п'їтмі стріляти не будуть. Але військо відійшло, а Клим йно махнув рукою до своїх.

– Безпечно, – зашепотів.

Тепер стали вилазити по двох. Виглядали як тіні або духи.

Йдучи, числили вікна Товареви́ча, в котрих не було світла, і кожда пара ставала перед своїм числом по другім боці вулиці. Клим оглянув ще раз позицію, зложив два перші пальці лівої руки і почувся голос сови. Кождий набрав у жменю ріні. За кілька хвиль сова відозвалась оп'ять, а тоді, як на команду, зашуміло у воздусі, камінчики заскреготіли по склі і вмить усі шиби шістьох вікон задзвонили – наступила катастрофа. Кусники збитого скла стали падати з нерівним бренькотом на землю. Заговорщики пустилися врозтіч по всім усюдам, але рівночасно почувся з улици, що йшла з Ринку, голос: «Лапай!». Се була поліція, котра мала приказ наглядати помешкання Товареви́ча, котрому студенти вже кілька разів витовкли вікна.

Клим мав пару з Сеником. Оба були найсміливіші і найсильніші з цілої ватаги. Вони ж оба пішли прямо настрічу поліціям. Уложили собі такий плян, що будь-що-будь дадуть поліціям трохи роботи, а тим часом товариші будуть мати час втекти. Йшли повільним кроком, наче б нічого не знали.

Поліцаї крикнули на них ще раз: «Лапай!» – та й немало начу-дувались, зійшовшись з двома людьми ніс до носа.

– Що ви за одні?

– Ми студенти.

– Як називаєтесь?

– Я називаюся Антоній Фелінський, – каже Клим, – з восьмої кляси.

– А я Стефан Недзвецький, – каже Сенік, – також з восьмої.

– Де йдете?

– Додому.

– Звідки?

– Учимося разом до матури.

Поліцаї стали надумуватись, що робити, оба хлопці ніраз не показували страху.

– Хто там тепер вибив Товаревичеві вікна?

– Вікна? Ми нічого не знаємо.

– Нічого? То ми чули на Ринок, як скло дзвеніло, а ви були на тій улиці і нічого не чули? То ви самі тоті пташки, ходіть з нами.

Клим зміркував, що зловився. Треба було щось видумати, а тепер було вже запізно.

– Прощу нам дати спокій, ми нічого не знаємо.

– Ходіть! – крикнули поліцаї і схопили Кліма і Сеніка за ковнір, кождий одного.

– Ти, свине, пусти ковнір, знаєш, що мій сурдут з татової реверенди і посвячуваний, – каже Клим і, відвернувшись, вдарив з цілої сили поліцаю п'ястком межі очі, а другою рукою так сильно потрутив в груди, що поліцай як довгий упав до рівця. За приміром Кліма пішов Сенік, і в той спосіб оба висвободились, та аж тепер стали утікати в бічну улицу, таку, де міркували, що жоден з їх товаришів туди не пішов. Поліцаї посхалувалися. Один станув з гвером на кінці тої улички, другий побіг на Ринок і став свистати. До вартівні було недалеко і звідси вибігли другі.

Вуличка, котрою побігли Клим і Сенік, була так довга, що заки її перебіжиш, то хто пішов Ринком, може тобі дуже скоро забігти дорогу. Надто вулиця була вузька, а по обох боках стояли доми, лише в однім місці був високий на сяжень, гладкий мур.

Заки хлопці добігли три четвертини улиці, побачили на другому кінці невиразні тіні кількох людей. Вихід туди був неможливий. Пригадали собі, що з другого кінця вулиці, куди зайшли, остався один поліцай. З тим можна було собі дати раду і вони вернулися назад. Але і тут побачили, що їх було більше. Замкнені. Клим був на себе страх лихий, що так мимохіть попали в лапку. Неминуча ексклюзія. Оглянувся з розпукою довкола і побачив мур, але так високий, що рукою не дістанеш вершка. В одній хвилі зігнувся під муром.

– Сенік, лізь мені на плечі і на мур – та в огород.

– А ти?

– Подаш мені звідтам руки.

Та сторона улиці, де був сей мур, була в тіні, тож ні з одного, ні з другого кінця не можна було добачити, що тут робиться. Поліцаї розтягнули по обох кінцях вулиці ланцюг і зближались поволі до середини, пересмотрюючи докладно кожду фрамугу, кожді двері.

А тим часом Сеник видрапався на мур, відтак перехилився і звів руки. Тих рук чіпився Клим з усього сили і, помагаючи собі ногами і колінами, драпався вгору. Сеник скорчив з найбільшим напруженням руки в ліктях, Клим хопився одною рукою вершка муру, відтак другою. Сеник йому помагав. Коли вже був половиною тіла на вершку, поліцаї наблизились до того місця. Один спостеріг утікаючого і крикнув: «Ось вони», – і хопив Кліма за ногу. За се дістав так сильно між очі зап'ятком другої ноги, що аж йому свічки в очах стали, і мусив зловлену ногу пустити.

Зробилась метушня, гвалт. Наші хлопці ледве дихали зі змушення, сапали тяжко, а серце билось молотом. Висячи на мурі, стали оглядатись поза себе і мацати ногами за якоюсь опорою. Саме в тім місці стояла пака від фортеп'яну. Хлопці, добачившись твердої підстави, в одну мить були на подвір'ю.

За муром збіглись усі поліцаї і стали нараджуватись, що дальше робити. Були певні сього, що злочинці попались в лапку і не видобудуться звідтам. Можна їх буде вибрати, як воробців з гнізда. Положення хлопців було критичне. Треба було конче з нього видобутись, аби не попасти в руки розлючених поліцаїв. Подвір'я було невелике. З противного боку від муру, котрим перелізли, стояла комірка мурована, а її задня стіна граничила з другою улицею.

До тої другої вулиці сходив окар з даху з тих комірок так, що передня стіна була висока на цілий поверх. З присінків того подвір'я притикав дім, до котрого воно належало, а з другого боку – мур огневий сусіднього дому. Куди вийти?

– Ми зле зробили, що сюди влізли, – каже Сеник, – лучше було перебитися через поліцаїв.

– Так добре, як є, – каже Клим, оглядаючись по подвір'ю, – ось драбина, берім.

Справді, під стіною лежала драбина. Хлопці піднесли її і поставили на дах комірки з причілка і невдовзі були на даху.

А поліцаї стукали до дверей дому і домагались, щоби їх пустили «в імени права». По довгім стуканню вийшла заспана служниця і впустила їх додому. Хлопці витягнули поки що драбину за

собою на дах, відтак, оглядаючись, чи на другій вулиці безпечно, спустили її надолину і тут позлазили. Перебігли улицю, скочили в огород і туди забігли аж на передмістя.

– Шукай вітра в полі, – каже Клим, – тепер ми безпечні, маєш може «на полівку»? А то файна геца.

Сеник став нишпорити по кишнях за тютюном.

– Ось, я настрашився, чи не згубив моєї нотатки.

– Який ти дурень, а хто ж бере нотатку, як йде на таку авантуру. То бись, небоже, був наробив собі біди.

Закурили папіроски і стали йти поміж вербами по передмісті до найближчого мосту. Надворі стало прояснюватись, на вежі вибила третя година.

– Що, підемо спати? – каже Сеник.

– Чого спати? Ходім будити товаришів учитися. Але підемо на Ринок подивитися, що роблять наші гонителі.

– Бійся Бога! А як нас пізнають?

– Смішний ти, вночі кожда корова чорна. Ручу тобі, що не пізнають і не посміють зачіпати порядних людей.

Пішли.

Тим часом поліцаї, прийшовши на подвір'я, кинулись глядати. Нишпорили по всіх кутиках і не нашли нічого. І слід загинув.

– А де драбина від огню? – питав слуги капрал поліції, котрому зараз прийшло на гадку, що мусили втекти на дах.

– Лежала звечора тут під стіною, – каже слуга, – тепер не знаю, де є.

– Драбина повинна стояти при даху, а не лежати, – каже капрал, – такий є припис.

– Гей же на другий бік, хлопці, вони ще мусять на даху бути. – Поліцаї побігли щосили. Але чимало минуло часу, заки обігли половину двох вулиць.

Капрал, почувши, що вже на місці, питає:

– А що?

– Ого!

– Є драбина?

– Драбина є, але вони повтікали до чорта.

– То мусили бути студенти, – каже капрал.

– Певно, що студенти, – обзивається поліцай, ми знаємо їх імена.

– Так? То дуже добре. То нам не утікнуть і підуть з гімназії проч. Пан інспектор зробить до дирекції рапорт і марш! А ми своєю дорогою подамо до суду в податку. Як вони називаються?

– Один Антоній Фелінський, а другий Стефан Недзвєцький.

Поліцаї стали поволі виходити з подвір'я, чалапкаючи своїми великими чобітьми по помості сіней.

Почув се властитель дому і вийшов до сіней.

– Що тут такого, що тут робите?

– Ми, прошу пана, ловили студентів, – каже капрал.

– Яких студентів? У мене жодних студентів нема.

– Та, прошу пана, вибили п. Товаревичеві вікна і утікли на ваше подвір'я через мур.

– Вам хіба привиділось, – каже пан, – і щоби мені більше таких голосів не було, бо вам дам таких студентів, що не стяमितесь. Як смісте вночі нападати ?

– Та, прошу пана капітана, не гніватись (пан сей був пенсіонованим капітаном), але наша служба...

– Чорта мені до вашої служби, ловіть собі на улиці, а не на моїм подвір'ї... Марш! А ти, почваро, – каже до слуги, – як мені ще коли впустиш таку голоту, то тебе цибухом випарюю...

– А то зухи хлопці, кобим знав котрі, – каже тихше. – Ти їх виділа, може, котрі то?

– Ні, не виділа.

– А були тут справді?

– Були, але видно приставили собі драбину до комірки, потім драбину спустили на тамтоту улицю і втікли.

– Зухи хлопці, далєбі, – бурмотів капітан, замикаючи двері свого покою. Воліли були скритися у мене. Я би їх був не видав. Добре зробили тому псу-братові...

Тим часом Сеник і Клим, взявшись під руки, входили Львівською улицею в Ринок. Вже було цілком розвиднілося, але ще усюди було так тихо, що було чути тікання вежового годинника.

Прийшли коло ратуша, де була поліційна стражниця. Кількох поліцаїв стояло перед стражницею і щось собі розповідали, либонь, нічну пригоду.

– А то як мене замалював копитом межи очі, то-м гадав, що повилазять.

– Бо ви дурні, – каже один старий поліцай, – пощо було їх чіпати, та і за кого? За Товаревича? А щоби його самого збили, не то його вікна, то би-м був не рушився.

– Адже видите, бефель був, щоби наглядати.

– Що бефель? Такого злодія? Та не знаєш, що він з тими студентами виробляє! Ось мій хлопець був вже в четвертій латинській і учився незле. Я тягнувся з остатнього, аби дитину в люди

вивести, а знаєте, як то тяжко. Пенсія невелика. Та що? Як чепився, як став дитину кунірувати, як казав йому платити «дидактрію», то-м мусив його відібрати, а тепер що? Ґрунту у мене нема, то мусив піти писати до штаєрамту, та що з нього буде? Хіба буде поліцаєм, як я. Ет! – і старий махнув рукою та сплюнув.

– Ну, то я не знав, що він такий, якби-м побачив, що його ріжуть, то би-м удав, що не виджу, і щоби тобі за се зробили, якби ти не видів? Годі мати очі і ту і ту, аби на всі боки видіти. Можна якраз дивитися в інший бік, а не там, де утікають ті, що Товаревичові вікна вибили. Або тебе поставили на варті коло його вікон? От молоде з вас пиво – фрици!

Хлопці, чуючи таку розмову, звільнили ходу і, нібито не звертаючи на те уваги, тільки слухали. Клим трутив Сеника ліктем і каже:

– Се старий Скригун, знаєш? От сей якби там був, не були би ми потребували по дахах лазити.

Хлопці почувались тепер безпечнішими. Вони бачили, що горячка поліцейська охолодніла.

– А но, ходім ближче та розпитаємо, – каже Клим.

– Я боюся і не піду.

– Як не підеш, то можеш гірше на себе увагу звернути. Ходім!

– Добридень вам, панове, – каже Клим, кланяючись, – чи, може, тої ночі де горіло, що панове так рано повставали?

– Ні, не горіло, ми мали тої ночі прикру роботу, – каже той, що тримав мокру хустину понад носом при чолі.

– Ет, що то говорити, – каже старий Скригун. – Сеї ночі якісь духи «висипали» Товаревичеві вікна, а вони їх ловили, хоч я кажу: непотрібно, бо Товаревич собі на те заслуговус. Я би і не рушився.

– Воно правда, – каже Клим, – але все, як то кажуть, публічний порядок не дозволяє таке робити, – фе! А все ж будь-що-будь настоятель і старший чоловік, то навіть гріх...

– А що? Правда? І я так кажу, – відзивається поліцаї з розбитим носом, рад, що прецінь його ревність хтось хвалить. – Най собі буде що хоче, а я таки повинен був їх приарештувати.

– Певно, що ви дуже добре зробили, най тепер псявіри сидять, та й з гімназії марш! Що з них виросте? Розбійники хіба! А то би мені подобалось. Не знати котрі то?

– Фелінський і Недзвецький.

– Так? Не знаю таких імен, – каже Клим, – то, може, які тепер прийшли з іншої гімназії.

– Хіба ви прийшли з іншої гімназії, – бурмотів старий Скригун, – коли не знаєте, яке зіленько ваш директор.

– Може, би ми їх побачили, – каже Клима, – так бодай через шпарку, то зараз пізнаємо. Може бути, що то фальшиві імена.

– Вони там? – питав даліше Клима з міною довірочного чоловіка.

– Але во! Утікли, – каже поліцай.

– Де? Звідси, з-під ключа? – обурювався Клима.

– Скажіть, щось те не зловили, – обзивається старий, – що то говорити! Лише то може втекти, що вже було в руках.

– Ну та так. Перелізли через мур, ми за ними, а потому через дах...

– Через дах?! А то бестії, – каже Клима. – Але то викриється, муситься викрити, таке беззаконня мусить викритись, то хіба кінець світа. А де ж таке можна... Але час нам до книжки, ходім, товаришу... Кланяємося панам...

Коли відходили, один поліцай став їм пильно придивлятися:

– А мені здається, що то вони самі були...

– А де ж би відважилися сюди лізти, – відмовляє той, що мняв мокру шматину на чолі.

– Але я кажу, що вони, пізнаю їх по голосі: я їх перший загальтував...

– Єсли так, то вони більші гунцвоти, як собі представити можна, от зухи, що дадуть собі в світі раду.

– А може би їх хапнути... що?

– Най тебе Бог боронить, – каже старий поліцай, – забудь, що я тобі говорив? Товаревич того не вартий. Впрочім, який масш доказ, що то вони? А як покажеться, що вони спали дома? Тоді винивбись, небоже. Порядних людей арештувати не вільно.

– Знаєш, Климе, ти справді шельма, я хоч боявся, але трохи не тріснув зі сміху.

– Бо я назвався Фелінський, – знаєш від чого то походить? Felis – кіт. А кіт, звісно, хитрий.

– А я Недзвєцький, значить – ursus...².

– От що: Felis, ursus... Славно! Ха, ха, ха, – стали оба сміятися щосили і пішли будити товаришів.

² Ведмідь (лат.)

XIV

Будження товаришів відбувалося окремим способом. Той, що був буджений, прив'язував собі шнурок до руки або ноги і кінець його висував в умовленім місці через вікно. Будитель приходив рано, шукав за шнурком і так довго за шнурок тягнув, поки прив'язана на другім кінці людина не показалася у вікні і не сказала: «Зараз йду». А будитель йшов дальше робити те саме. Розбуджений одягався, шукав книжок, ховав зложений рушник в кишеню та виходив на улицу, де мало-помалу збиралася чимала громада. Найперше йшли купатися. По дорозі трохи дехто читав свою лекцію, а дехто (таких було більше) ніс книжки лише для легітимації особистої, що він ученик. Коли по дорозі лучилась нагода зробити якого збитка, то його певно хлопці не поминули: се, кажуть, за здоров'я Товареви́ча.

Надійшла баба зі сливками або яблуками, хлопці робили зараз між собою складку і закуповували «цілий наклад», котрий зараз-таки поскладали до своїх «магазінів». Поки що продавчиця мусила ждати на випакування, але не була тому нерада: паничі так сміялися, що любо було між ними посидіти, от молоді люди.

А тим часом «паничі» уплітали зовсім не по-панськи овочі аж до посліднього.

Лучилось на те все ще квасне молоко, що наднесла баба до міста, то і воно не дійшло до позначеної мети і ніколи міста не побачило. Усе те мусило зміститись побіч себе в здорових молодечих жолудках. Відтак йшли купатися. Усі ті «приготовання» тривали звичайно до години 6-ої ранку і тоді доперва починалась наука.

Сего ранку були, розуміється, між іншими постягані усі до одного заговорники нічної виправи. Ніхто голосно не говорив о тім, що сталося. Лише дехто потихо спитав Кліма, яким чудом видобувся з кіттів поліції. Всі вони чули серед нічного супокою крики і викликування і аж потерпали о своїх товаришів.

– А ти ще живий? – питав Володко Кліма.

– Мені нічого не може статися, я маю свою звізду, як Наполеон, і вона ще не згасла.

– Чого ж ти властиво ліз в ту улицу, коли міг напевно знати, що туди піде поліція?

– Навмисне, ми хотіли з Сеником трохи з поліцаями побавитися...

– Аби тим часом товариші мали час втечі, – докінчив Володко. – Знаєш, Климе, з тебе бравий козак і товариш як золото. Не жаль з тобою на турка піти, – і стиснув його руку.

– Я не козак, – відпекувався Клим, хоча похвала товариша дуже йому сподобалася. – На турка йти невелика штука, се велике дрантя, і з ними легше борба, ніж з нашими поліцаями.

– Розкажеш мені цілу ту епопею?

– Се хіба Одісея, – каже Клим усміхаючись, – не дармо мене прозивають Улісесом. Отже, була славна геца, – і розповів все до чиста, але з гумором.

– Коли так, – каже Володко, – то і чорт не розбере, хто се зробив.

Вернули домів.

Зраз зрана розійшлася блискавкою вістка, яку пригоду мав Товаревиц. Не було одної людини, котра би директора пожалувала.

В цілій гімназії гуділо, як в улію, хоч ніхто не смів зрадити наверх того, що в серцю діялось. Радість аж розпирала мури гімназії.

Всі догадувалися, що в тім є рука Клима. Один цікавіший поляк хотів дещо більше довідатись і заінтерпелював Клима:

– Слухай, Улісес, як то було сеї ночі?

– Слухай, Слимак (так прозивали того студента), як то було тої ночі, – спитав його Клим з таким супокоем, що найздібніший суддя слідчий не був би доглянув якого-небудь помішання на його лиці.

– Та що то говорити, та ти там був.

– То і ти там мусив бути, коли мене видів.

Нічого було більше говорити.

Інспектор поліції доніс до гімназіальної дирекції, що тої ночі студенти Фелінський і Недзвецький, оба з восьмої кляси, вибили директорові вікна, що поліція їх прихопила на гарячім учинку, але удалось ексцендентам утекти.

Директор скликав конференцію учителів і відчитав рапорт поліції.

Професори аж дусилися від сміху, бо не лише що таких імен не було між студентами, але противно, так звалися два найстарші віком професори, а іменно: Антін Фелінський, що був польським гімназіальним катехитом; та Стефан Недзвецький, що був високий, лисий, нескладний філолог.

Руський катехит відіймив від рота кулак, в котрий сміявся, аж почервонів, і сказав:

– А то гунцвоти! Що порадити?!

Позаяк по тій цілій авантурі, крім розбитого вікна, не стало ніякого сліду, тож і всяке слідство було неможливе. Вправді ввійшло донесення і до суду, але суддя йно рукою махнув й зреферував його так: «до актів, поки не знайдеться злочинець».

Товаревич аж зубами скреготів зі злости. Він підозрював багато хлопців. Між тими були й такі, що зовсім не були винуваті. Їм всім присягнув директор відплатитися при клясифікації.

Того дня прийшов ще на скаргу до директора Онишко за вчорашню пригоду.

Директор слухав пильно його оповідання про громаду студентів, які ходили по оболонню і співали, як його в воду кинули, і зараз викомбінював собі, що мусять се бути ті самі:

– Ось тепер їх маю! – подумав, а відтак питає: – А хто там був?

– Не міг ані одного впізнати, – каже Онишко, – ті два, що мене кидали в воду, пообертали свої сурдути горі підшивкою...

– То не знаєш ні одного?

– Не знаю.

– Ти дурень, як бачу, то тобі треба ще одного, щоби тебе пильнував, шкода тих запомог, що від мене набрався... Марш!

І Онишко вийшов.

Ся подія вплинула справді на Дмитра. Він став тепер передумувати над тим, як би то помогти товаришам затерти сліди, коли б які показалися. Однак скінчилося на самім думанню, бо сліди жодні не показувалися, ніхто за ними не слідив, а Товаревич не міг сам сего зробити.

XV

Сих вакацій, що наступили по тій афері, удалось Дмитрові дістати лекцію в одного завідателя дібр в недалекому селі. Піднявся учити одного гикавого і тумановатого хлопця плавно читати. Дмитро вже знав тоді, яким способом покійний Демостен відучився від гикання і гадав ту методу з камінчиком і тут примінити. За цілі вакації платилося, крім харчу і хати, 15 золотих готівкою. Лучалася ще нагода дихати свіжим воздухом, стріляти по воробцях і воронах та їздити на якій сліпій кобилі.

Усе те було для Дмитра дуже приманливе, та хоч як не хотілось йому розставатись з Володком та ще з кимсь, то все-таки перемигся і прийняв зроблену йому пропозицію. До їзди намовляв його і Володко.

– Їдь, Дмитре, та трохи віджисш.

– А ти що будеш робити?

– Я, може, також поїду до стрийка в стрийські гори. З того ще один буде пожиток. От запишеш кілька народних пісень, кілька казок.

– Правда, – каже Дмитро, – добре, щось мені нагадав, запишу, певно запишу.

І Дмитро другої днини поїхав.

Старий Чабанський ніраз тому не противився. Він був рад з того. Не потребує дармоїда через 6 неділь годувати та ще заробить собі кілька ринських. Чабанський боявся все ще тої евенуальности, що мусив би дещо Дмитрові справити, хоча вже від кількох літ таке нещастя його оминало, бо Дмитро одягався з лекцій.

Дмитро опинився на селі. Але не все тут склалося, як він собі того бажав. Перше, що метода против гикання, якої уживав Демостен, не далася тут примінити. Хлопець ні разу не хотів взяти камінця під язик. А коли Дмитро таки напирав, то хлопець заапелював до матері, і вона, двигаючи раменами, начеб хотіла сказати: «ви хіба вдуріли», – порішила спір в користь свого сина – було так, як він сказав, т. є: «Я-а-а-а не хо-о-о-чу».

Коні були всі заняті при пільній роботі, так що не було на чім їздити, а сільський нарід був в переважній часті латинського обряду і такий розпитий та здеморалізований, що лише такі пісеньки співав, від котрих треба було собі уха затикати, а коли би їх справді списав, то, після виображення Дмитра, папір безсумнівно згорів би.

Осталась одна-одинокa приятність: ліс, поле і стрільба.

Тож Дмитро, покінчивши лекцію з своїм учеником, брав стрільбу на плечі і йшов в поле або до ліса на полювання. Позаяк тут не показувалася грубша звірина, як воробець та ворона, то Дмитрові не спішно було полювати. Він ходив по полі і виспівував або сидів під великанським дубом в лісі і думав-передумував цілими годинами.

Господарі помітили зараз його вдачу і стали його дразнити поетом, то знов залюбленим.

Тягнули його до себе, та він не бачив в такому товаристві ні пожитку, ні забави. Господар, батько ученика, був собі чоловік звичайний, добрий впрочім, але без жодної освіти, а притім, як звичайно такі люди, вельми зарозумілий був на своє становище, на свій рід, а найбільше на те, що був у повстанню*. Але усе те на купу разом, а хоч би і кожда річ окремо була така, аби можна чим чванитись.

Він був лише завідателем, платним після умови. Дідич в селі не мешкав, тому він мешкав в дворі. Таке мешкання в дворі, хоча хороше і вигідно виглядає, буває звичайно руїною бідного офіціаліста двірського. Він зображає собі, що коли мешкає в дворі, то і двір його, а коли до двора належить село, то і село його. Значить, можна, а навіть треба жити так, аби дворові не зробити сорому, треба жити по-панськи. Нічого лекшого, каже один учений, як ошукати себе самого; і він себе ошукує, жис понад стан, не видить над собою пана, хіба два рази до року, і руйнується.

Походив з роду економського з діда-прадіда. Бувають такі роди економські, як бувають роди попівські або писарські. Син такого роду не хоче ніколи піти вище, як його батько. Тож такий економович, хоча би який в нього талант, не учиться більше, як тільки, щоби стати економом; такий попович нічого більше собі не бажає, як щоб пише скінчити теологію; такий писаренко учиться лише читати і писати, аби міг дістати диюрну. Таке прямування одного роду по тім самім шляху вироджує свого рода аристократію. Отже, і пан Крикунський зачислав себе до такої аристократії і з того становища дивився на інших згори. У нього все стояло нижче «обивателів». Се був найвищий щабель в суспільності, котрий він обожав, молився до нього, знаючи, що ніколи таким «обивателем» не буде, бо ні за що села купити.

Як там було в повстанні, ніхто того не знав і за те не смів питатися. Відома річ, що в польській суспільності було множество так званих повстанців. Той титул давав їм всюди вступ і право до певного рода уступок. Хто був «в повстаню», одержав скорше службу, запомогу, а навіть дівчині подобався скорше. Але яке то повстання, ніхто о те не смів питати, аби не обидити повстанця. Тих повстанців можна було однак покласифікувати на найрізніродніші категорії, почавши від тих, що справді «нюхали порох», піднявши нерівну боротьбу за вітчину, а скінчивши на тих, котрих зараз на другім селі зловили хлопці або жандарми і відставили до бецирку, а відтак по кількох неділях прямісенько на громадський кошт шупасом додому. Отже, то повстанство мало краски дуги. До котрої саме категорії належав Крикунський, не знати, досить, що він при кожній нагоді чванився своїм повстанням і страшенно відгрожувався москалям, що він їх вистріляв би, як собак. Через москалів дісталось і русинам, котрих уважав теж за москалів, лиш зовсім не шкідливих. Різницю між москалями і русинами розумів Крикунський так, як між тим медведем, що в лісі, а тим, що його цигани на ланцюгу водять і заставляють скакати. За русинів уважав попа, дяка і паламара.

Його погляди поділяла вповні його жінка, також економська дочка, і теща. Усі вони розказували про славу і багатство тих панів, у котрих довелося служити, і їм здавалось, що се усе дотичить їх самих так само, як їм бачилось, що двір, в котрім мешкали, теж їх власність. Тих самих поглядів були усі ті, що з ними жили, їх сусіди, економі і завідателі поблизьких сіл.

В цілому селі інших людей не було, крім латинського священика. В такім товаристві обертався Дмитро і воно не було йому по нутру. На щастя, такі сходини не були часті. Крикунський був зайнятий день в день в полі при робітниках, Крикунська трудилася в городі або при якій роботі, теща звичайно сиділа в кухні. Коли ж випав слітний день і не було роботи в полі, тоді Крикунський або писав свої рапорти і рахунки, або спав, а ні – то зівав страшенно, виючи по-собачому.

Спочатку хотів Крикунський показати Дмитрові свою вищість, зачіпав бесідою о ріжні предмети, але все мусив уступити. Зачав кілька разів посміхуватися з русинів, а Дмитро, звичайно, на те не зважав, аж поки йому не доскулило, і тоді так відрізав Крикунському, що сей зараз змовчав.

Раз зійшла бесіда про попів. Крикунський каже:

– Вже то нема що говорити, куди руському попові до нашого каплана: і освіта инша, і ціле поведення, звичайно, се каплан католицький, а се хлопський піп.

– Я панству зараз поясню, чому се так, – обзивається Дмитро. – До польської семінарії приймають людей без матури, а у нас мусить кожний мати матуру, отже, мусить менше уміти.

Сказав ті слова з такою повагою, що слушаючі аж за кілька хвиль доміркувались іронії, яка в тих словах містилась.

Ніхто більше не говорив ні слова. Але коли Крикунські могли повеличатися своїми капелянами, то місцевий парох не служив зовсім за взір товариського поведення.

Був се вище 70-літний старець. Парохіяльний костел стояв в лісі, плебанія осторонь, під самим лісом, під солом'яною стріхою, переділена сіньми на дві частини, на пекарню і світлицю, до котрої притикав алькир. В світлиці не було дерев'яного помосту. Була се, одним словом, «худа фара». Парох був невибагливий, жив кашею і бараболею і своїх парохіян не здирав, а крім своїх духовних функцій, не робив для свого стада нічого. Очевидно, хотів зі всіми жити в згоді, а передовсім з двором, котрому залежало на тім, аби хлоп не вийшов поза межу свого первісного ступеня розвою з часів давньої панщини. Отже, хлопці були темні,

дурні, бідні і п'яниці. З того користали жиди, котрих тут жило чотири родини, і посередньо двір: задля доходів пропінаційних і дешевого робітника. Двір платив о много менше, чим сусідні двори, але зате горівки давав найбільше. Коли прийшло жниво, «карбові», скликаючи на роботу, анонсували дві шістки, три рази горівки і окрему квартиру горівки щосуботи для тих, що цілий тиждень будуть робити. Щосуботи виплачувано тижневу платню, а щоднини давано лише квитки. Кому було задовго ждати до суботи, то продавав свій квиток жидові дешевше. Квиток отже мав такий курс, як ті облігації, що чотири рази до року льосуються і можна на них виграти великі гроші. Чим ближче дня льосування, тим вищий курс, чим ближче суботи, тим більше можна було за квиток взяти.

Не диво, що в таких даних народ, п'ючи три рази денно горівку при сухім хлібі і беручи про запас квартиру сивухи на неділю, не міг бути тверезий і мусив розпитися нінащо. З бесіди було видно, що народ був тут руський, лише латинського обряду, а се знов досвідна річ, що такий народ майже всюди був здеморалізований. Легко пояснити. Народ є під кожним зглядом консерватистом, а найпаче під зглядом обряду. Коли ж мимо того консерватизму він змінив свій обряд, то зробив се серед обставин незвичайних, під грозьбою, або запосний, або в надії на якісь незвичайні обіцянки, котрі мали би його долю поліпшити. А вже ж усі ті причини – то деморалізація. О переконанню не може бути бесіди, бо чоловік темний, запитий і дурний не має ніякого переконання. Такий був тут народ. Щонеділі п'ятика, сварня, бійка, щобудень п'ятика, робота і лиха плата. П'янство все, в неділю і будень, з тою ріжницею, що в неділі по «мши» пилося без упину, а в будний день, так сказати, пилося в «такт» три рази на день. Тос пиття сталося конечністю і ніхто з трохи заможніших господарів не дістав робітника, як не дав тричі на день горівки.

А парох і не думав виступати до боротьби з тою язвою свого стада. Він правив свою «мшу», «нешпори», говорив казання на тему свангелія, хрестив, вінчав, ховав та й годі.

Дмитро не міг на таке дивитися. Правда, що він виховався теж на селі, бачив і п'яних людей, однак, коли побачив тут, як в полудне серед серпневої спеки на полі робітники заливалися здоровим мідяним михайликом, як ті розпалені, спітнілі люди, чоловіки і жінки, дівчата і хлопці запивались алкоголем, то трохи не дістав жолудкових корчів. З-за того то не було в селі між селянами ані одного інтелігентного лица. Усе насуплене, з розкудовче-

ним волоссям, з ідіотичним виразом лиця, напухле, з замороченими очима, з червоними носами. Здавалося, що ті люди замість крові мають в жилах оковиту, і страшно було приступати до них з запаленим сірником.

Дмитрові жаль стало тих бідних людей і прийшло йому на гадку, чи не далось б тут завести якої реформи. Щоби ліпше пізнати терен і уложити спосіб поступування, він пішов до священика на пораду.

Священика застав під лісом, як лежав в старім полотнянім халаті на мураві, бо день був дуже горячий. Вони вже пізнались в дворі. Дмитро зачав відразу.

– Чи не можна би, – каже, – тутешніх людей трохи освітити та від п'янства відвести.

Священик видивився на нього, не розуміючи, чого йому треба і що говорить.

– Що ви кажете?

– Та так, я бачу, що тут люди страшно темні і запиті, за того вони убогі. Жиди їх використовують, двір теж. Буде пропаший народ, а шкода їх: zdeгенеруються і згинуть.

– Що ви говорите! А де ж се можливе. Тут хлоп без горівки не може жити, як риба без води, се його удержує, додає сили, є навіть, кажуть, такі складові частини в горівці, що заступлять м'ясо і омасту взагалі... – старець говорив се з укритою іронією, на котрій Дмитро, зайнятий своїм пляном, не пізнався.

– Але і денервує страшенно ненастанне пиття при браку достатньої поживи, а відтак відбивається на потомках.

– То нема о чім говорити. Знаєте, що на тім заробляє пропінація, отже двір, котрий вигнав би кожного за десяту межу, хто поважився би виводити круцяту против пиття горівки.

– Але я гадаю, отче, що вам би нічого двір не міг зробити, а я би-м вам допоміг теж.

– Мені? Мені скорше, чим кому другому. Не жить мені з двором в згоді, то нема мені тут що робити старому в тій самоті... Що ж би я зробив, коли б не мав чола до двора зайти... Видите, я одинокий, без родини і в лісі... Впрочім, то над мої сили, я вже старий і закоренілих норівів я не в силі виполоти...

– Я вам, отче, поможу, – каже Дмитро з запалом.

– Цікавий я, як?

– От скличемо щонеділі людей тут під костел і станемо їм представляти їх сумну долю і її причину...

– Ого-го, – перебив старець, – насамперед мусите заповісти, що буде тут горівка, бо інакше лише раз тут прийдуть, а відтак ніхто носа не покаже, а при горівці говорити против горівки якось не випадає, то одно. По-друге, зараз другої днини Крикунський вимовить вам місце за те, що йому людей баламутите...

Дмитро не знав, що на такий аргумент сказати. Йому представлялась пропаганда тверезости, а тут натрапляв на так важні перепони. Тим часом старий мовчав теж і пикав свою люльку.

– Ви, молоді люди, – говорив старий буцім сам до себе, – не знаєте світа, дивитесь на все через зелені окуляри, таке і зі мною було. Я теж укладав пляни і мрії, та люди зі не дали нічого довести до ладу. Я, хлопський син, бачив нужду моїх братів, бо я ще панщину тямлю, я йно для того йшов на теологію, аби людям допомогти. Ну, як я вийшов з семінарії з головою, повною плянів, з серцем горячим і люблячим, та взявся зараз до просвіти люду! Спочатку сміялися з мене. Вважали мої змагання нешкідливими мріями і допустили мене до парохії. От тут, гадаю собі, поле до ділання, ось буде можна багато доброго зробити. Моя парохія була добра, можна було бути паном цілою губою. Та ба! Не мені судилось панство. Насамперед, я від хлопів нічого за тебе не брав, а як хто що дав з власної волі, то йшло на бідних й то була ціль мого життя. Бідному допомогти, темного просвітити, стати в обороні покривдженого, слабшого супротив сильнішого, ось задача для священника, слуги Божого, Христового заступника на землі. То було ще за панщини, знаєте? Та ви того не можете знати, бо вас тоді на світі ще не було, хіба чували від інших або читали в руських книжках, так, в руських, бо польської книжки мені ще не довелося читати, де би така страховина була написана. Що тоді нам з хлопами не виробляли, Господи! Я станув в обороні того нещасного хлопа. Спочатку личними інстанціями, просьбою, добрим лагідним словом удалося мені неодного бідачиська з-під буків випросити. Але сього мені ще за зле не брали. Гадали, що я лише так м'якої вдачі яко священник. Та, впрочім, нічого на тім не тратили. Але я відтак станув проти надужить двора. Се вже входило в матеріальну, маєткову сферу. Я їздив і по безцирку за покривдженими, – тоді знаєте, що сталося? – і старець усміхався болясно. – Тоді зробили з мене демагога, бунтівника, самого Гонтю. Єпископ мене прикликав *ad audiendum verbum*, всадили на реколскцію і відпустили батьківськими словами, але вже на иншу, гіршу парохію. У нас не те, що в вашім клірі. У нас монашеський «клір», майже «обедієнція», а ні – то карк скрутять, як воробцеві;

я тут не знеохотився, бо моя воля не була ще зламана. Я тут оп'ять розпочав наново, але вже не лагідним словом, а громами. І знов реколекція і гірша парохія. Се були стації мого життя, котрі все реколекціями зачиналися, а деванзом кінчилися. Вкінці загнали мене сюди між русинів. Здавалося їм, що я, мазур, не буду мати язика, щоб русинів бунтувати. Але не о язик ходило, а о сили. Я по-руськи навчився скоро, але вже не стало сил. Я був знеохочений до життя і до всього. Я бажав підлетіти до сонця, до світла, та крила осмалив. Тут сиджу вже 16 літ в тім лісі і цілком здичів. Жию кашею і бараболями, ходжу в полотнянці і хлопських чоботах, але то все пусте. Мене тільки серце болить, що не далось довести доладу сього, в чім я бачив моє післанництво, – старець зітхнув.

– Але така воля Божа! Я маю, очевидно, нещасливу руку і до чого візьмуся, то все не удається, всьо ломиться мені в руках. Говорю було, проповідь, гримаю на панські жарти і на хлопські кривди, та і вирветься мені згоряча якесь таке слово, за котре мене чіпають (а вже були такі, що мене пильнували), до того додають і таке до компанії, котрого я не сказав, – і гайда на реколекцію, о хлібі і воді, і учать мене правд Божих такі, що повинні прямо до пекла піти...

Дмитро слухав уважно тих слів і вдивлявся в того сидячого на мураві старця з сивою головою, котрому лице аж ясніло від тих слів, що їх говорив з молодечим жаром. Дмитро не хотів вірити, щоб се був польський ксьондз, той усміхаючийся засдно, добродушний старець, о котрого відомостях Дмитро так дуже сумнівався.

І не стямився, коли приклякнув на мураві, відтак присів біля нього, вхопив за руку і сердечно її поцілував.

Старий отямився знов. Він за той час блукав кудись думками, нагадував молоді літа і дивився своїми сивими очима кудись в далечінь...

– Так, так, мій сину. І мене колись огортав той молодечий жар, котрим ти палаєш, та люди не дали, хай Бог простить! Їм здається, що хлоп не з такої землі людина, як вони, що хлоп все повинен бути темний, аби легше давав ссати свою кров... Людоїди, пождіть, колись треба буде зі всього здати рахунок... Всіх оциганити можна, лише Бога ні.

– Та й тут не роблю вже нічого, не берусь до нічого і моя уся діяльність лише пасивна. Віку мого доживаю, а на таку борбу сили нема, уся зломилась, воля вищербилась, нічим косити Божої ниви.

– А що ж би вам, отче, тут двір міг зробити, коли б ви знову взялися за давню роботу?

– Що? Не дадуть мені дров. Мій попередник взяв сплату при сервітутах, значить, купуй дерево. А за що купити? Хіба бідного хлопа обдиратимеш за тебе, а я на тоє не маю серця. А моя така вдача, що волю недоїсти, аби лише було мені тепло, бо я терплю від ревматизму. Не дадуть пасовиська, бо і за пасовисько взяли сплату. А треба мені бодай дві корови удержати, бо я не лише сам молоком живлюся, але ще треба бідній якій хорій дитині ложку уділити.

– А що би отець-добродій робили, якби ще була родина, діти, як у наших священників? – питає Дмитро.

– Ніби ви говорите до того, що я безженний? Масте трохи рацію. Я живу кашею і бараболею, а моя родина, може, хотіла би чого ліпшого. Але з другої сторони, подумайте, яке моє життя самотнє? Прийду до чотирьох стін, ні до кого слова заговорити, а прийде сум, з ніким його поділити, прийде слабість, ніхто зичливо на мене не погляне. От якби не мій сліпий органіст, котрий волочиться зі мною вже тридцять літ, мені їсти варить і usługовує, то далєбі прийшлося би одурити. У мене нема вже нікого: ні батька, ні матері, ні сестри. То тяжко.

Дмитро нагадав собі своє сирітство і почув ще більшу симпатію до того самотнього старця.

– Та ще в такій пустині в лісі жити...

– В лісі? Хвала Богу, що в лісі, а не між людьми на тім злім світі. Я тут пан, знаю кожду деревину, се мої друзі. Вони взимку захищають мою хату від бурі, вітру, влітку – від спеки. Жодне дерево мене не зрадить, не чигає на моє слово, не прискаржить перед консистором, не оклевече. Справді, мені тут ліпше, ніж між людьми. Постарієшся, мій сину, то згадаєш мої слова. Пізнаєш лукавий світ, злий, огидний, і тоді прийде тобі ось така забаганка: ось коби так в лісі, в гушавині, в дичі, коли б лише два дні людей не бачити. Я тут живу з природою і ближче Бога. Деревина ростуть на моїх очах, я до них говорю, усміхаюся і знаю, що жодне з них не має лукавої мислі на мене. Я ніде не буваю, бо не маю чим виїхати, а пішки на мої старі ноги трохи задалєко, але все-таки чоловіка часом скортить побачити людей та поговорити з ними слово. Тоді йду до Крикунських. Вони незлі люди, але, поза свою економську сферу, не знають нічого і не годні пізнати. Що я їм наговорюся, аби людей не розпивали так, що через пияцтво більше багатиться жид, чим двір, що з хлопа тверезого

більший пожиток, чим з п'яного – та ба! Або послухають мене. А без помочі я собі не дам сам ради в тім болоті. Тут люди так здеморалізовані, як ніде мені не довелось бачити. А погляньте в мої метрики, кільки тут нешлюбно уроджених! Страшно. Я тільки міг зробити, що ходять щонеділі до костела рано і по полудні. Але з того нема пожитку. Звідси тягнуть просто до корчми – і чорт сіє там кукіль, де я сіяв пшеницю. Тут би треба чоловіка молодого, сильного, а не такого дряхлого старця, як я. Може, колись з молодого покоління дещо путнього буде, але старі – всі пропащі люди. Ту нема школи і не буде, либонь, бо сільце мале і бідне, а в селі лише один чоловік умів читати... А знаєте, де навчився?

– Цікавий, де?

– В криміналі!

В тій хвилі відозвався дзвінок на костелі, бо вже був вечір. Старець здіймив солом'яний капелюх і став шептати: «Ave Maria...» Дмитро відкрив голову і теж став тихо молитися.

– Хіба вже вертаймо, – каже старець. Воно хто зна, чи не буде сеї ночі дощу. Мене чогось нога ломить, а то мій найпевніший барометр.

Встали і йшли поволі до плебанії. Старець потрохи налягав на ногу і підпирався палицею. Дмитро супровожав його, бо туди можна було піти до двору теж.

– А знаєте, яку тут мені латку причепили? Закинули мені, що я жию з руськими священиками. Чи ви чували таке? Хіба се не католики? Через се, кажуть, парохія терпить, бо я м'який, кажуть, на душехватство. Смішні люди! Буцім я не знаю, звідки-то взялись всі ті латинники, котрих навіть висповідати по-польськи не можу? То, бачите, страшенна аномалія у нас. Нічого би я на те не казав, коли би у нас обряд не був так сильно злучений з народністю. У нас латинник і поляк – синоніми, а який же то мені поляк, що польської мови не знає? Правда, смішно?... Та, може, поступите до мене? Прошу дуже, погляньте на мої статки, – і старець, отвираючи широко двері, попросив гостя передом.

– Слава Ісусу Христу! – каже Дмитро, ввійшовши в хату, по-руськи, бо дотепер говорили по-польськи.

– Слава на віки! Антоні, засвіти-но!

Антоні засвітив невеличку лямпку.

– Що ж, мій коханий гостю, просив би вас на вечерю, та куди! У мене сьогодні кулеша і квасне молоко, а в дворі жде вас печеня, смажені курчата з салатою.

– Та я справді волю кулешу, бо я на ній виховався, коли ласка, то прошу...

– А, дуже рад вам, добре... Так? то ви теж селюх? Дуже вам рад, прошу, сідайте. Антоні! Давай вечерю і два накриття. У мене, бачите, гість – то рідкість... Всі знають, що у мене нічого нема, то і під лісом мешкати не лячно, розбійники на мене не покусяться. Ха, ха, ха!

Дмитро оглянувся по хаті. Всюди убогенько. Дерев'яний, простий стіл, дерев'яна канапка з поручами і кілька крісел. На стіні висів досить великий дерев'яний хрест з Розп'ятим, а побіч нього кілька образків. В одному куті стояла шафа, ніби креденс, і більше нічого. На долівці не було помосту, лише жовтілась розмащена глина. Двері від алькіра були відчинені. Дмитро кинув туди оком. Старець спостеріг се.

– А! Ви цікаві оглянути мою спальню і канцелярію враз? Прошу.

Взяв лямпку зі стола і пішов туди першим. Спальня тим хіба різнилася від світлиці, що було тут більше усього понаставлювано. Старець, очевидно, хотів мати всю мізерію засдно перед очима.

При одній стіні стояло велике, але просте дерев'яне ліжко, прикрите коцом, але лише з одною подушкою. Біля нього стояв малий столичок, а на нім хрест і брєвіар. Було се приладжене щось в роді маленького престола. Напротив ліжка біля вікна стояв великий стіл, заложений метриками і паперами. Дальше в куті була шафа з книжками, а рядом під стіною стояло кілька пар чобіт, почавши від суконних зимових аж до літніх празничних.

– От видите, як я жию! Правда, що не дуже відбіг від убожества, хоча, правду кажучи, є і бідніші від мене, лише не між моїми братами во Христі.

Дмитро глянув на шафу з книжками.

– То сама теологія. Дечого иншого у мене дуже мало, а вже романа не знайдеться хіба жодного.

– Мене більше цікавлять книжки наукові, чим романи, – каже Дмитро.

– Так? Се дуже гарно, але годі все читати строго наукові річі, часом треба лектури трохи легшої, щоби гадки розвеселити. Воно так бачите, як з хлібом. Правда, що хліб – то головна наша пожива і в «Отченашу» просимо лише о хліб наш насущний, але таки треба і рідкого дещо з'їсти. Але чого я не говорю, коли сам нічого не читаю. Колись читав, багато читав, і з того часу датується моя бібліотека, тепер мої очі не дописують і не можу вже. Зате я багато думаю, на все дивлюся і думаю, з Богом розмовляю і його величаю.

– А коли б отець так написали те, що думають, був би з того пожиток.

– Ого! Ви хотіли би зробити з мене лігерата над гробом? Куди мені, рука трясеться. От староста робить мені закиди, що невидразно писані мої викази... Ні вже, мої кохані, нічо з того.

Тим часом Антоні при другій кухонній лямпі накрив стіл і поставив два горнці, один з гарячою кулешою, другий з квасним молоком, два тарелі і два глиняні горнятка.

– Прошу с'юмося, вечеря на столі, – каже Антоні з порога.

– Добре, зараз; от увидите, як у мене по-панськи. Лакей анонсує вазу на столі... Ха-ха-ха! Ходім їсти, – і старець знов поніс лямпу передом до світлиці, поставив на столі.

– Ага! Антоні! Дай-но там цинову ложку для гостя. Я, видите, не люблю сего. Волю дерев'яну. У мене всюди дерево. Гадаю, що чоловік без води і дерева не може жити... і домовина дерев'яна найліпша, бо враз з тілом зігніс і не овдовіє одно по другому, – і старий став черпати великою дерев'яною кохлею квасне молоко до горнят.

– Ага! Антоні! Побіжи, небоже, до двора і перепроси панство, щоби не ждали з вечерею на пана учителя, бо він вечеряє у мене... Цікава річ, що вони о тім говорити будуть... Скажуть: старий дивак, – бо вони мене так називають... Ха-ха-ха!

– Ось прошу, снідайте, їджмо... Ага, правда, а то з мене забудько... а молитва... ну-ну, варто би мене дати на реколекцію... *In nomine patris et filii et spiritus sancti... Pater noster...*³ – старець зложив побожно руки і молився, дивлячись вгору. Дмитро відмовляв свій «Отчешаш».

– Тепер с'їдаймо... А знаєте, де я засмакував так в кулеші? На реколекціях. Се там найзвичайніші страви – борщ і кулеша. Але борщ, фе: моя собака би його не їла, повно в нім швабів, а може, і щур деколи втопиться. От нагадав собаку... Лисек! Де ти? Ага, тут. Їсти хочеш, небоже? Чекай трохи, най простигне... Варуй!

Старий набрав кулеші в миску, що стояла під шафою, і, продуваючи її, поніс до порога, за ним ішов повагом, облизуючись та махаючи хвостом, старий пес Лисек, що на поклик пана виліз з-під столу. Тепер знов біла кітка стала м'явкати і скакати з крісла на крісло з задертим вгору хвостом.

– Ага, і ти тут? От видиш, не забула. Дам я тобі, але тобі квасне молоко нездале, дам солодкого. Антоні! Ага, пішов до двору... Перепрошую пана, в тій хвилі буду служити, – каже до Дмитра і

³ В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа... Отче Наш... (лат.).

вийшов з другою мищинкою, в котру поклав ложку кулеші, до сіней. За хвилию вернув, лишаючи кулешу з солодким молоком.

В тій хвилі щось по помості заковтало.

– І ви тут? І, не здуриш жодне... – старець взяв з-під шафи подовгасте глиняне коритце і пішов оп'ять до сіней. Звідтам вернув з молоком.

– Се, бачите, не можна було у жодного гончара дістати, то я давав умисне робити. Вони, бачите, усьо роблять лише на колесі, округле, а те подовгасте.

– Натє ну, а спокійно і гречно, – се говорив він, ставляючи під печею коритце, до котрого прибігли зараз чотири морські свинки і їжак та стали жадно пити молоко.

– Се, бачите, ціле моє господарство, ціла менажерія. А всьо те дуже потрібне. Кітка ловить миші, котрі не мають що робити та обгризують мені чоботи з голоду. Їжак виїдає шваби і стоноги, а того сотворіння я не можу стерпіти. Се нагадус мені реколекції, мої численні реколекції за бунти... А морська свинка, звісно, добра против ревматизму. А ви не їсте? А то з мене господар, га! Хочу гостя накормити словами... Найменше мені потрібний Лисек. Так, зовсім непотрібний, бо на мене злодій не піде і нічого пильнувати, та вже заслужив собі на ласкавий хліб.

Лисек неначе б розумів, що про нього йде бесіда, бо кілька разів помахав хвостом і озирнувся.

– Та їжте-бо, прошу! Ага, се тому, що я ще не їв, правда! Я все мушу виділити моїй менажерії їх порцію, бо мені в очі лізуть, а відтак сідаю сам.

І старець взяв у руки горнятко з квасним молоком, набирал ложкую кулеші і попивав молоком. Тепер і Дмитро взявся за їду. Кулеша була смачна, молоко густе і холодне.

– Я справді не мав поняття о тім, щоби латинські священики так просто жили... – зачав Дмитро.

– Певно, що таких рідко подиблєш. У нас бувають люди багаті, навіть пани. Таких *пребенд*, як моя, дуже мало. І се власне причина, що люди йдуть на латинську теологію. Якби всі такі парохії, то не знаю, чи було би їх ким обсадити, бо ніхто не пішов би, а мало є людей, що би з покликання, за голосом своєї душі хотіли святитись на безженних ксьондзів.

– Ви казали, отче, що вас переслідували за ваші заходи коло піддвиження селян з того морального болота. Се цілком зрозуміле з часів панщини, але щоби і опісля так було, то мені непонятно.

– Зараз вам се поясню. По році 1848 було ще гірше, чим за панщини. Перед тим пан знав, що йому хлоп нічого не зробить, бо є його власністю. Але потім була причина. Уряд дав волю і не допустив до того, аби її дали самі пани. Він панам дав за се індемнізацію, значить так: ось, хлопи, я купую для вас волю, то не є жодна панська ласка, бо за се далось гроші. Через те втратили пани дуже важне средство агітаційне за своїми цілями, бо хлоп тепер не почувався до ніякої вдячності. Отже, пани хотіли псувати діло, що зробив уряд, а се прийшло їм дуже легко, бо нарід був темний, нічого не розумів, бо дотепер не ходив по власній волі, лише на шнурку під нагайкою. Пани мали на те одно важке средство – горівку. І що ж сталося? Перше хлоп був невольником моральним, бо за горівку зробив всьо. Против тої горівки в першій лінії треба було виступити до борби. Немного нас до неї стануло, а пани кинулись до нас цілою гурмою. Та розуміється, що якби тут розходилося о саму тверезість або просвіту, то нічого були би нам не зробили. Вони ж не могли з того титулу воювати. Зачали з іншої бочки, а се нетяжко людям, що мають всілякі конексії, і так по драбині дійшли до єпископа. Спочатку мене остерігали, а коли се нічого не помогло, то ударили тараном, і я зопинився ось тут в лісі. Правительство не могло мені нічого зробити, бо я був добрий патріот, я розумів, що належиться Богові, а що цареві. Тож пішли в иншу сторону, де скорше найшли приступ великі пани, чим простий сільський ксьондз. Та ще брали мені за зле, що я ніколи не хотів мішатися до жодної польської політичної акції. Я в то всьо не вірив. Але не так не вірив, щоби така акція не могла удалась.

Чому! Могла удалась, Польща могла воскреснути, але я не вірив, щоби з того вийшов який хосен для хлопа. Та знову не гадайте, щоби я не був поляком. Мій Боже, за мій народ я життя моє віддам, але лише за народ, а не за таких, що спричинили його упадок, бо я тої гадки, що всякі проклямації «*za naszą i waszą wolność*»⁴ – лише бляга. Дайте знов польське царство, польське панування, а хлоп оп'ять піде в ярмо. Ті люди нічого не научилися і не навчаться. Горбатого хіба могила випростає.

Дмитро слухав слів старця і своїм ухам не вірив.

– Мені здається, отче, що небагато ксьондзів так говорить, а ще менше так ділає, як ви.

– Бо взагалі небагато є таких, що можна їх назвати священиками. Особливо у нас, латинників. Подумайте: від нас вимагають взірцевого приміру, самопожертвування, треба відректися роди-

⁴ За нашу і вашу свободу (польськ.).

ни, а чи багато таких людей, що би хотіли себе жертвувати? Минули часи релігійного запалу. Осталось... що осталося? Матеріалізм, і то такий з гноєм і болотом. Вправді було того болота все багато на світі, але між ним були і правдиві дукати. Були люди, що посвячувались для людськості. Правда, були і падлюки, і з сего виходив дуже ярий контраст. Нині такого контрасту нема. Все поволі вимішалось. Нині нема таких кровавих нелюдів, але й богатирів чимраз менше. Воно так, як з тим залізом, що грієш його з одного кінця, воно стане там гаряче страх, але з другого буде ще зимне. Згодом воно з одного кінця стане остигати, але в другім загірється теж. Але не в тім діло. Я хотів вам, мій молодий друже, показати, що ваші благородні пляни ніяк не дадуть осущитися, особливо в так короткім часі і серед таких обставин. Коли б се село було ваше і ви тут були постійно, тоді ми зробили би тут щось такого, що служило би взірцем на цілий край, тоді я пристаю до вас, хоча старий і хорий, а так то я капітулюю, і ви теж мусите так зробити.

В тій хвилі ввійшла до хати якась дівчинка, на око не дальше семи літ, і держала два горнятка в руці. Вона ввійшла так незаметно, що старець її не помітив.

– Niech bendzi pochwalonyj Jezus Chrystus!⁵

– Na wieki wieków⁶, – каже старець, не обертаючись, – то ти, Ганю? Як там татові твому?

– Трохи легше, нині лежали під вербою на дворі і самі зайшли до хати.

– Ну, хвала Богу, ось на тобі! – старець взяв за той час горнятко з рук дівчинки і начерпав в нього молока, а в друге наклав кулеші і подав усе те дівчині. Дитина поцілувала старця в руку і вийшла, вимовляючи оп'ять:

– Niech bendzi pochwalonyj Jezus Chrystus.

Дмитро дививсь на се і симпатія в його серцю до сего старця збільшилась. «Невже ж то милостиня, – подумав він, – се справді священик: сам бідний і ділиться з бідним, чим має».

– То ви, отче, ще милостиню дасте при своїм убожестві.

Старець махнув рукою. Він, очевидячки, не любив о тім говорити, бо замість відповіді заговорив так:

– От видите, що я міг за 20 літ навчити тут людей з польської мови: «Niech bendzi pochwalonyj Jezus Chrystus», – а тим дурним головам усе здається, що зможуть нарид руський спольщити...

⁵ Слава Ісусові Христові! (польськ.).

⁶ Слава на віки (польськ.).

Ага! варто би по вечері закурити. Масте, певно, папіроси, бо у мене того нема. Я, пане добродію, після старого звичаю: люлька та й годі. Але буде сеї ночі буря. Мій барометр добре віщує, – і старий посіпав себе по нозі. – Я бурю дуже люблю, – говорив дальше, закурюючи люльку, – воно дуже величаве... а при тім чоловік пізнає, яке він мізерне сотворіння...

– Але рокіт громів не дуже то приємний, – замітив Дмитро.

– Як кому. Злий чоловік навіть дуже грому боїться. Він бачить в громі гнів Божий, але добрий чоловік бачить в тім лише велич Божу і силу. Коли гримить і блискавки по небі шниряють, я не видержу, щоб не вийти надвір. Се щось чудового. З того-то я і ревматизму набрався, бо не раз змок до нитки. Я люблю або ідеальну погоду, або ідеальну бурю. Сумних мрачних днів або такого дощику сіканого я не можу стерпіти.

В тій хвилі почувся здалека грім...

– От, вже йдуть мої гості, – каже старець, – буде, здасться, порядна буря, а я се дуже люблю...

В тій хвилі затарахкотів – після осліпляючої блискавки грім – і відбивався довгим відгомоном по лісі...

Старець перехрестився і став шептати молитву...

– Чи вам дуже страшно, мій друже?

– Чого страшно? Як мені судилося згинутися від грому, так ніде не заховаюся.

– Се по-мосму, ну добре. Але що би ви сказали, якби я вас так лишив самого півгодини в хаті...

– То би-м просидів... Бог є всюди і без його волі не спаде мені волос з голови...

– Добре, мій сину, правда, свята правда, Бог вас за ті слова не лишить своєї ласки святої... Але коли ви так говорите, то я би вас о одно дуже просив...

– Що такого?

– Позвольте мені на півгодини піти надвір, розлюбуватися величавою природою... Не дяя того се вас прошу, щоби ви боялися самі оставати тут, але видите, боюся оскорбити вас, бо ви мій гість...

– Але, прошу, не церемоньтеся зі мною...

Старець, врадуваний, не кажучи більше ні слова, вийшов надвір, де блискавки і громи щораз частіше повторялися...

Дмитро остав сам. Не міг ще отямитися з того, що за тих кілька годин почув з уст старця. В його голові переходила ціла зачута біографія того ідеального священика, почавши від тої селян-

ської панцизньої сторони, звідки він вийшов, аж до тої хвилі, коли голову вкрило сиве волосся. Дмитро подумав собі, що, може, і його пляни і мрії подобають такі самі непоборимі перешкоди... Мимоволі поглянув на хрест, що висів на стіні, і не стямився, коли приклякнув і став горячо молитися. Та се не була молитва словами, а серцем. Він дивився на хрест, в лице Розп'ятого не лише своїми очима, але й цілою своєю душею потону в далеко від того місця, де саме находився... І сльози потекли горохом...

Тим часом надворі люнув дощ, як з відра. Старець довго стояв під стріхою. Та, видно, він лише в блискавках і громах любувався, бо коли стихло, він вернув до хати. Дмитра застав ще навколішках. Стояв тихо, щоб не перебити молитви.

Дмитро, почувши, як двері скрипнули, перехрестився і встав...

Тепер приступив старець і поцілував його в голову...

– Мій сину, будеш на мене нарікати, що я тебе тут задержав. Наш потік тепер такий повний, що ніяк не доб'єшся до двору. Тут тобі і ночувати треба...

– То і переночую, або що?...

– У мене не буде вигоди, хоч тебе і на мою постіль пуцу.

– На се я не позволю. Я де-небудь приляжу, тепер ніч коротка.

Антоні на приказ пробоща приніс в'язанку соломи і постелив Дмитрові серед хати. Солому прикрив простирадлом і на се накинув старий плащ пробоща. Дмитро роздягся і поклався спати. Старець забрав лямпу до своєї спальні і став читати свій брєвіар. Другої днини прокинувся Дмитро, як йно стало світати. Старець встав раніше і ходив по дворі, відмовляючи молитви.

День був дуже погідний. По зливнім дощі усе відсвіжілося, відмолоділо, а пташки аж заходилися від співу, аж ліс лунав.

Дмитро умився на борзі і забирався відходити...

– Та куди ви? Без снідання. Я вас не пуцу. Ви показалися аматором молока, то тим більше маю право задержати вас. У мене нічого більше нема, хіба молоко.

Антоні вніс горнець вареного молока і поставив бохонець разового хліба.

Снідали мовчки. Вчора проговорили стільки, що нині бесіда якось не йшла. Бесіда – то так, як страва. Коли багато дечого доброго з'єси, то відтак треба то перетравити.

По сніданню Дмитро розпроцався. Старець випровадив його аж до воріт.

– Зайдете ще коли до мене?

– Дуже радо, бо ще не одну річ обговоримо.

– Зайдіть, зайдіть конечно. Мені аж на душі полегшас, коли маю до кого слово сказати, що мене зрозуміс. Коли б ви не прийшли, мені би здавалося, що мою гостиною я вам так доскулив...

Крикунські привітали Дмитра ніби жартами, ніби насмішкою...

– Ов, чи не відбували ви реколекцій у ксьондза пробоща, що так забарились?

– Буря була, туча, так не мав відваги вертати через потік.

На тім розмова скінчилася, і Дмитро прикликав зараз ученика до науки.

З того дня Дмитро забігав щоднини на плебанію до старика, котрого дуже полюбив, поки не скінчилися вакації і треба було вертати до міста.

Старий Чабанський ні одним словом не спитався Дмитра, що він під час ферій робив. Такий вже звичай між ними завівся, що старий в нічім не контролював його. Коли не раз інші батьки падькались над своїми синами, що, мовляв, без нагляду годі їх лишати, то Чабанський, звичайно, говорив так:

– А мій коли би дещо змалював, то нажену на всі чотири вітри, нехай йде свині пасти.

XVI

Вернувши з вакацій, пішов Дмитро до Володка, аби поділитися з ним своїми враженнями. Коли ввійшов за фіртку домика Містенських, стрінув найперше Наталю, як поралась в городці коло цвітів. Робота була, мабуть, томляча, бо дівчина горіла як рожа і важко дихала.

Спаленіла ще більше, побачивши Дмитра. Вона стала стягати чим скорше заковчені поза лікоть рукави свого білого кафтаніка, причім видно було її округленькі, начеб виточені рученяга.

– А ви де дівались так довгий час, що не показувались? – спитала збентежено.

– Я був на лекції... Хіба Володко не казав нічого?

– Чому не казав, але то знов не так дуже далеко, щоб не можна було деколи при неділі приїхати додому. Я би і пішки зайшла...

Він хотів сказати, що ні до кого йому було спішити, маючи на гадці свій нещасливий дім, але завчасу нагадав собі, що могла Наталя взяти се до себе, і замовчав.

На своє оправдання сказав, що нібито мав багато роботи з своїм учеником.

– А Владзя ще нема. Стрийко, видно, його задержує.

Мав охоту відійти, але Наталя заступила йому дорогу:

– Хіба вже, як Владзя нема, то ми не варті того, аби нас відвідати? – погрозила йому пальцем.

Дмитро спаленів, пробурмотів щось і тепер стали обоє перепрошуватись, котре має перше ввійти в сіни...

Не знати, як довго було б се тривало, бо, здається, і одному, і другому така суперечка була люба, аж надійшла стара Містенська.

– Та не робіть комедії, от що ще вигадуете, – і потрутила обох до сіней так, що аж тут встиг Дмитро привітатися.

Стара Містенська стала Дмитра випитувати, як забавлявся на селі...

За той час Наталя переодяглась інакше і зладила каву.

Дмитро хотів знов відходити.

– Не будь теж, Дмитре, дитиною... Мусите з нами кави напитися, чого вам так спішно?

– Панові Дмитрові не смакує кава, котру я зладила, – обізвалась Наталя і покрутила головою, нібито всердившись.

– Та що ви говорите, панно Наталю, та де ж би? Хіба я що? – лепетав Дмитро.

– Ну то сідайте і не перечтеся.

Як звісно, Дмитро при Наталі ніколи не мав апетиту і страва йому в рот не йшла. Таке було й тепер. Насилу проковтнув, та як лише Містенська не дивилася на нього, він не міг очей відірвати від своєї дорогої Наталі. Після кави просидів довго ще у Містенських, хоча і не думав о тім, що се так довго проволіклося.

Наталя стала його випитувати, чи багато пісень і казок записав, бо не раз прислухувалась його розмові з Володком і зрозуміла, нащо ті пісні й ті казки потрібні.

Дмитро махнув лиш рукою.

– Вірте, що не було що записувати. Се такий якийсь поганий, розпитий народ, що з ніким слова промовити. Але зате я пізнав одного чоловіка, що, кажу вам, то феномен... рідкість...

Зачавши раз говорити о тім, що мав Володкові розповісти, попав в такий запал, що аж очі йому світилися. Як же тут не оповідати з жаром, коли його дорога дівчина так уважно слухає. Коли скінчив оповідання, стара Містенська каже:

– Ріжні люди на світі бувають...

В тій хвилі відчинилися двері і до хати ввійшов Володко.

Наталя перша скочила йому назустріч і, обнявши його за шию, стала цілувати. Може, хотіла собі зобразити, що цілує кого іншого... але хто там вгадас дівоче серце.

– А ти куди волочишся, гільтяю, – каже перший Володко, – я вже у тебе був... а ти тут висиджуеш...

– Я зайшов до тебе.

– Буцімто не знав, що поїзд зі Стрия приходить аж о сьомій годині?

Дмитро спаленів, а Володко, покмітивши, що мимоволі порушив тему, котрої не хотів тикати, почав говорити о чім іншим.

– Коби ти знав, Владзю, як пан Дмитро гарно розповів нам своє нове знайомство з одним священиком, то варто було послухати...

– Дуже я цікавий, але тепер не пора на се. Що тут чувати? Мамуня здоровенькі?

– Та славити Бога, а що там у стрія чувати?

– Там всі здорові. Я знаменито бавився. На вакаціях був Юлько зі Львова*. Добрий чоловік, але з такою професорською міною, що не дай Господи! Надоїв же він нам, т. с. мені і Петрові, страх. Прошу вас, зобразить собі: нудив нас цілі вакації, щоби ми читали Вергілія та Горація, аби не забути...

– Не говори, не говори, – каже стара Містенська, – Юлько – то підпора цілої родини, про всьо дбає. Стрий, як знаєш, чоловік найліпшого серця і розумний, але, знаєш, страх безпорадний і кождий його дуже легко використас. Юлько дає всьому лад і без його поради в родині нічого не станеться.

– Та я сего не перечу, але повинен би зміркувати, що вакації все вакаціями, та й що на Вергілія буде час коли иноді.

Балакали так довгенько.

Володко цікавий був таки знати, що то за священик, про котрого Дмитро оповідав, і заставив його оповідати. Але оповідання не йшло вже з таким жаром що перше. Не знати, чи то тому, що Дмитро, як казав, не любив «репетувати», чи для того, що тепер Наталя не слухала, бо вийшла з кімнати за якоюсь орудкою.

Вже було пізно, коли Дмитро розпрощався. Володко його відпровадив...

– Знаєш, Дмитре, Юлько, т. с. мій брат стрисчний, питав мене про нашу громаду...

– Той професор?

– Ну, він мені не професор, а брат, чужого, може, би не спитався, але мене – що іншого. Казав, щоб бути дуже осторожним, бо, мовляв, вже щось нюхають. Казав, що якби виловили, то не лише можна би посидіти, але ексклюзія з цілої Австрії.

– Що ж більше ви говорили на ту тему?

– Брат казав, що особливо ми, маючи такого директора як Товаревич, повинні дуже стерегтися, щоби нас не вислідив. Каже, що ліпше не мати громади, розв'язати її, чим попасти в таку халепу, через котру кількох хлопців мало би звестися нінащо...

– Певно, що так, та коли вже зачали нюхати, то наш Товаревич не остане позаду других і схоче пописатися.

– Отже, як ти гадаєш?

– Я гадаю, – каже Дмитро, – щоби наша громада не сходилася більше...

– Ти боїшся, Дмитре? – каже Володко, дивлячись Дмитрові прямо в очі.

– Я боюся? Хіба ти мене не знаєш? Впрочім, що мені може статися, коли б мене і вигнали? Або то, може, хто заплаче за мною, чи, може, я кому гризоту зроблю тим, що мене зі школи виженуть? Противно, дехто би дуже, дуже врадувався ... Але мені, брате, ходить о других товаришів, о тебе самого. Подумай, що якби з того вийшла справді яка халепа, як каже твій брат, кілько-то сліз горячих полилося би, «материних горячих, а батьківських старих, кервавих?» А кілько би наших товаришів таких, що з них колись люди можуть бути, пішло манівцями, і вони навіки пропащі для народної справи?...

– Признаю тобі рацію, але з того не виходить, щоби я на твій спосіб годився. Як то? Не йти в ліс, щоби вовка не побачити? Коли ті всі лихі наслідки наступили би тоді, як нас винохають, то треба найти спосіб і забезпечитися, щоби нас не винохали.

– Егеж, так, так, але о той спосіб дуже тяжко... Ми окружені зі всіх боків шпигунами Товаревича, він, певно, о всім знає та лише жде на відповідну хвилю, аби нам ворота заперти і, як курей в курнику, виловити.

– Кажу тобі, Дмитре, що ти ще не знаєш Товаревича гаразд. Він не з тих, щоби так консеквентно прямував до цілі, і коли б він знав що найменше про нас, то ми би вже були там, де перець не росте. У Товаревича нема такої стрілецької терпеливості, він хотів би замкнути ворота, заки кури всі позаходили, а се, що би він викрив, вистачило би, аби дістав ордер за нас. Я його студіював не раз і переконався, що його можна вивести в поле дуже легко.

Дмитро став недовірливо хитати головою.

– Ти сумніваєшся? Слухай! Коли лише потрафимо звернути увагу Товаревича в інший бік, то задивиться там, як сорока в кість, і тоді зможемо робити, що нам подобається. То велике щас-

тя, що Товаревич не видить набік, ані позаду себе, лиш те, що йому в очі лізе.

– Тепер тебе зовсім не розумію, як ти хочеш зробити...

– А я досить ясно говорю. Ось так: Товаревич обертає цілу увагу на нас двох, отже, коли ми оба зуміємо добре замаскуватися, тоді наша громада безпечна, наче б одяглася в той казковий невидимий плащ...

– З того ще нічого не знаю.

– Будьмо сзуїтами – розумно?

– Ще не розумію...

– Слухай, Дмитре, чи тобі часом горівчаний сопух не заморочив голови, як ти сидів на вакаціях в тім пияцькім селі? Ти був понятливіший перше. Отже, скажу тобі ясніше: покажимо себе тим, чим в дійсності ми не є, а що Товаревичеві може подобатися, – покажимо себе *благонадьожними*, бо дотепер ми ставилися проти нього сторчаком.

– Признаюсь тобі, що ще тебе не конче розумію, може бути, що мене той сопух запаморочив...

– Товаревич любить біготів, любить таких, що ходять по костелах, хоча сам є, як він каже, *ślawiańskiego obrządku*⁷... Отже, коли йно очі Товаревича на нас звернені, молимся...

– Та се ти так, Володку, говориш? Ти, що завжди повторяв пословицю: «Молиться під фігурою, а чорта має за шкурою?».

– Мій друже! Ціль освячує средства. Що мені то шкодить, що коли мене Товаревич побачить коло костела, то я умисне там поступлю так, щоб він мене видів?

– Але ж се гіпокризія, фарисейство...

– Але нікому воно шкоди не приносить, а противно, нам принесе пожиток, бо під тою покришкою зможемо дальше вести наше чесне діло, убагороджувати наших товаришів і вивести їх на добрих синів матері Руси-України.

– Не можу з тобою в тім погодитися. Чесне діло не потребує поганих средств, а вже ж всяке фарисейство погане.

– За се нехай ті відповідають, котрі нас до сего змушують. Наше діло чесне... а чому ж воно заборонене, чому ж за то жде нас щонайменше ексклюзія? Пияцтво, карти та й ще що гіршого – менше кари гідні, бо скінчилося би на карцері або ексклюзії з одної гімназії, а студентська громада, – котра саме має задачу відтягати молодіж від тих гріхів, і крім того образує, – то се значить тайне товариство і воно загрожене навіть криміналом...

⁷ Слов'янського обряду (польськ.).

Скажеш отже, що не потреба з того тайни робити? Добре, оголосім наші найближчі сходи явно, наприклад, в салі ратушевій, афішами. Побачиш, що з того вийде...

– Я так не думав...

– Ти, вибач за слово, нині зовсім нічого не думаєш, – гарячився Володко. – Так мусить бути і кінець, бо інакше годі, а такого чесного і благородного діла як «громада» покинути не можу і не покину. Будьмо єзуїтами, а осягнемо великі цілі. Та не думай, щоб я тим виступав против єзуїтів. Вони мають свої цілі, з котрими я можу не годитися, але чолом перед тою консеквенцією, з якою вони до тої цілі прямують. Дивися, і що вони осягнули? Цілий світ в їх руках, помимо того, що були часи, коли цілий світ проти них ставав до борби на життя і смерть.

– Може, твоя правда, Володку, і я буду з тобою тримати...

– Не може, але певно так, побачиш. Таким способом Товаревич перестане нас переслідувати і слідити, як лише побачить, що ми любимо латинський обряд і що ми біготи...

Так розмовляючи, зайшли наші приятелі, окруживши широке колесо передмістям, аж до міста. Тут на вулиці змінили тему бесіди на речі буденні, школярські, заки під хатою Чабанського розпрощалися.

Довго Дмитро роздумував над тим, що від Володка почув, і таки мусив признати, що плян був добрий і не тяжкий до виконання.

– Той Володко хитрий хлопець, як Улісес, нічо казати, мені би ніколи таке на гадку не прийшло, – сказав собі Дмитро, заки заснув.

Недовго прийшлося ждати на нагоду, щоби показатись Товаревичеві біготами. Якось кілька днів по тім, як зачалася школа, наші приятелі, йдучи до школи рано, спостерегли, як Товаревич йшов за ними. Переходили саме коло бернардинського костела. Володко, не кажучи нічого, сіпнув Дмитра за рукав і вступили досередини. Тут зараз висів образ, представляючий танець кістяків з ріжними людьми. Володко клякнув перед образом, а те саме учинив і Дмитро. За хвилию Володко оглянувся косо поза себе і побачив Товаревича, як стояв за ними і усміхався любенько. Товаревич постояв недовго і вийшов. Тоді Володко встав, дав знак Дмитрові і оба пішли в одну бічну каплицю, де їх ніхто не міг побачити, бо і так костел був майже пустий.

– Господи, прости нам се, – шептав Володко і перехрестився...

– Ти бачив, Дмитре?

– Кого?

– Як Товаревич стояв за нами?

– То для того ти сюди зайшов? То се було перше представлення нашого фарисейства?

Володко не сказав нічого. Йому самому було соромно.

– Слухай, Володку, чи при тім всім ми не могли були піти за костел і тут як слід помолитися? Не було б гріха...

– Ні, не могли, бо тоді Товаревич ніраз не брав би нам того в заслугу. Він вимагає «покори», а се якраз маніфестує покору, коли клякнеш на порозі між бабами.

– Хитрий же з тебе хлоп.

Такі практики відбувались майже щоднини.

З того часу Товаревич став дивитися на них ласкавим оком, а коли прийшов в клясу на госпітацію, то питав їх і хвалив їх поступи.

Одного разу прикликав Товаревич Володка до канцелярії.

Дмитро аж потерпав з нетерпячки, з непевності, о що се може ходити.

Володко вернув до кляси усміхнений і розрадуваний. Хоча Дмитро тим самим успокоївся, що не грозить ніяке небезпеченство, то все ж таки цікавість його палила. Не ждучи отже кінця години, післав до нього студентським звичаєм карточку з двома словами: *quid est?*⁸ Володко відповів трома словами: *veni, audivi, vici*⁹.

Як лише подзвонили і наступила павза, хлопці забралися під пахи і пішли в кут кляси.

– Що там? – питає Дмитро.

– Товаревич дав мені лекцію на десятку у крайсфізика.

Дмитро розняв рот з зачудування. Він нагадав собі тую хвилю, як минулого року Товаревич не хотів прийняти Володка по вакаціях до гімназії, закидаючи йому, що молодіж бунтує, і волів би собі грані на лисину насипати, чим такого бунтівника до школи прийняти, як бідна Містенська ходила до Товаревича, просила і плакала, а він доперва за великою протекцією дав упроситися, що його прийняв... Не диво ж, що Дмитро, почувши таку невиданницю, забув язика в роті.

– По школі розкажу тобі всьо подрібно, бо тепер міг би нас хто підслухати і донести Товаревичеві.

За годину вийшли зі школи. Володко розказав все подрібно, як Товаревич став його випитувати про домашні справи, хвалив його поступи в науках, хоч вони не були ліпші, як перше, а від-

⁸ Як справи? (лат.).

⁹ Прийшов, почув, переміг (лат.).

так запропонував йому прийняти лекцію у крайсфізика, до котрого дав йому білет.

Вкінці сказав так: «Гадаю, що зумієш бути мені вдячним, коли зажадаю від тебе дечого, чим ще більше заслужиш собі на мої згляди».

– До чого воно могло відноситися? – питає Дмитро.

– А ти, недогадлива голово, до чого ж би? Звісно, Товаревич не зажадає від мене ані заплаати, ані протекції, а лиш шпигунства.

Дмитро аж скочив, почувши ті слова.

– І ти прийняв лекцію під такими соромливими умовами?

– Іди ти, небоже, до раю між ангелів, а не між людей. Чому би я мав не прийняти? Товаревич не ставив мені тих умовин ясно, а я думав, що їх не розумію. Ти також дістанеш лекцію.

– Від Товаревича?

– Певно, що не від мене. Він мені сказав так: «Маю дві лекції до надання: одна у крайсфізика, а друга в адвоката Завбершніта, – тую другу дам Чабанському, бо він також вступив за твоїм приміром на добру дорогу».

– Знаєш, якби мені таке услів'є поставив, то я би йому в очі плюнув.

– Не плети дурниць, ти, мудра голово, навіть не поняв-бись, що він від тебе хоче, не то що... Та ж він тобі прямо не скаже: «Йди, шпигуй», – лише так, як мені: «Коби то ти деколи зайшов до канцелярії, та розповів мені про твої роботи в клясі і поза клясою, я міг би тебе ліпше оцінити, ніж з того, що на конференціях говориться».

Се би так виглядало: я приходжу до канцелярії, а Товаревич питає мене осторожно про се й те, про того і того і так легко வி-відується, що йому треба знати... Але лекції пусте, тут що іншого є потішаюче: тепер громада буде процвітати, бо Товаревичеві ані на гадку не прийде слідити за нами...

– Тобі так здається, а якби дещо викрилося, то помимо солодкости, яку тобі Товаревич показує, він би тебе з'їв.

– От же ні. Товаревича треба знати. Він передовсім сліпий на те, що йому поза плечі робиться, а думас, що він всьо знає. Відтак, він амбітний на свою учительсько-поліцейську рутину, і коли, власне, против нас що викрив, то вже для самого стиду, що ми його так в шори убрали, буде нас заступати...

– Всьо те добре, нехай буде і по-твому, а однак се сором, що в нашій столітті поганими дорогами треба заходити до благородної цілі.

– Ти, Дмитре, певно не будеш дипломатом, а здалося б тобі трохи хитрости: будь лагідний, як голуб, розумний, як вуж, а хитрий, як лисиця, розумієш?

Ще тої самої днини дістав Дмитро лекцію в адвоката Завбершніта на 12 золотих. Від нього зажадав Товаревич, що би прийшов до бібліотеки порядкувати книжки. Володкові се не подобалося. Він боявся дуже, щоби Дмитро з дечим не виговорився, бо знав, що Товаревич візьме його на допити.

– Тям, Дмитре, і удавай дурного, що крім шкільних книжок не знає, бачиш, жодної іншої, і не говори нічого того, щоби не було в шкільних книжках надруковане.

Дмитро справді став застановлятися над тим, що без хитрощів годі на світі жити, і став дуже осторожним супроти допитів Товаревича.

Відтепер стали ученики дивитися заздро, але з пошаною на наших приятелів, навіть стали їм підлизуватись, от, мовляв, скаже добре слово за мною перед директором... Сумно воно, але така система педагогічна, яку завів Товаревич в Б-ській гімназії, мусить витворити такі низькі характери між молодіжжю.

Володко і Дмитро під ослоною всемогучих зглядів Товаревича розвинули діяльність в громаді як ще ніколи, в прийманні нових членів були дуже осторожні.

Сходини відбувались щотижня в суботу з дуже широкою програмою. Тека, в котрій складали видавану газетку, товстіла, а молодці гартувались, як сталь, до серйозної праці на народній ниві. Їх роботу можна би назвати гарячковою. Не одну лекцію латини або греки перешкартували для того лише, що треба було попрацювати над новим викладом для громади. Тим способом Володко хотів придбати для громади сильну основу, бо се був послідній рік їх побуту в гімназії, отже, треба було підготувити нові сили до ведення громади. Хлопці не звинялися тим, що мають матуру перед носом, але, щоби дати добрий примір тим, що матури мали, вони працювали із здвоєнною силою. Тільки всього, що поставили на лекціях замість себе заступників, розуміється, з відомостю і згодою Товаревича.

КІНЕЦЬ І ТОМУ.

I

Судова ревізія у Володка відбулася на кілька неділь перед матурою, до котрої оба приятелі готовились з гарячковою пильністю. Хоча були нею зайняті цілою душею, відложивши усе проче набік, то, однак, така важна подія як ревізія судова зворушила їх і відірвала їх увагу від буденних занять. Ревізія скінчилася нічим. Суд Б-ський відіслав протоколи з якимись Володковими нотатками до Львова і на тім скінчилося ціле слідство. А однак хлопці не успокоїлись. Зі Львова надходили щораз страшніші вісті про ревізії в народовських товариствах. Польська преса роздувала їх до неможливих розмірів, уважаючи ті прояви за початки гайдамацтва. Декотрим людям снився вже Гонта і всі кричали, щоби тую гідру стерти, заки їй ще крила підростуть. Здавалося, що тоді буде вже всім народовцям амінь. Польські часописи обурювались на неблагонадійність народовців, що вони лише викликали мару соціалізму, для котрого в Галичині не було ґрунту. Вони величались, що польській суспільності соціалізм зовсім незвідний, коли б не ті голодні руські академіки, про соціалізм ніхто би не знав. До Дмитра приходили різні письма від членів центральної громади у Львові, писані тасмничо, щоби держав себе осторожно і позатирав усі сліди за громадою. З того можна було догадуватися, що справа ще не покінчена і що Б-ська громада з таким страхом перебула, могло ще повторитися і скінчитись гірше, чим першого разу. В тім часі прийшла до Б. вість про арештування одного ученика академічної гімназії у Львові. На Б-ських напав жах.

«Вже й до учеників беруться, то, певно, прийде черга і на нас», – шептали між собою громадяни, не сміючи голосно до себе говорити. Залишили навіть спільні прогульки, щоби не звертати на себе нічиєї уваги.

Володко і Дмитро успокоїли своїх товаришів тим, що дали слово не видати в пригоді нікого і всю вину на себе прийняти,

наколи би не укрились перед тою нагінкою. Отже, Дмитро і Володко пильно наслухували, що дальше буде. Головно ходило їм о те, чи знов суд не дістав якого поручення, а тес міг їм сказати один суддя Мирон. Зараз по арешті львівського студента Дмитро ждав на Мирона перед судом, бо не мав смілости зайти до його бюра.

Коли йно побачив, що Мирон вийшов з суду і відлучився від других урядників, приступив до нього і хотів спитати. Але суддя Мирон навіть не відповів на його поклін і, відвертаючись, сказав:

– Я вас тут не знаю, коли що маєте до мене, то прийдіть додому.

Отже, Дмитро заходив тепер до нього частенько задніми дверима і довідувався о всім, що хотів знати.

Така непевність о тім, що буде завтра, дуже денервувала хлопців, котрі просиджували над книжкою від ранньої зорі до пізньої ночі. Положення їх було дуже томляче. Матура за кілька неділь, а жоден не був того певний, чи перед самою матурою не заарештують, а тоді ціла праця нінащо. Задля того не могли ні їсти, ні спати і страшно помарніли. Живилися лише молоком, хлібом і суницями.

В тім часі Дмитро мусів покинути свої любові і виминав Наталю, аби навіть не думати про неї.

«Вже ті дві справи, – думав, – то досить для мене, якби ще прийшло о любові думати, то хіба б голова мені пукла». Попри той жах, який на них напав, вони немало жаліли над упадком народовської справи в Галичині. Так усе гарно складалось. Львівська академічна громада працювала безупинно, народовці-академіки мали в своїх руках «Академічний кружок», мали свій орган, в котрім поміщували свої праці найталановитіші люди, народний дух на провінції пробудився між молодіжжю гімназійною. «Просвіта» була в повазі і щораз більше розширювала свої видання між народ, а тут так намарно, наче б громом з ясного неба, усе те було розбите і взяте під ноги. Найдіяльніші академіки сиділи в тюрмі, усюди переводились ревізії, усі народовці попали під нагляд поліції. «Просвіту» не минула ревізія, а всі прочі поховалися, боячись своєї тіні.

У Дмитра і Володка аж серце кривавилось від таких сумних вісток, а тут ще їм самим грозила катастрофа, наколи б поліція попала на слід Б-ської громади. Серед такого безнастанного жаху минали послідні дні перед матурою.

Усе складалося на те, що матура повинна би піти їм добре. Професори їх любили, Товаревич не був їм противний і незле були підготовлені. В тих часах ще не проголошено поклику о гіперпродукції інтелегенції, тоді ще не проявлялась тенденція зупиняти молодіж в науці.

Наблизився критичний день. Одна серія вже сідала. В другій серії сідав Володко і Дмитро разом. Матура тривала цілий день, аж до вечора. Тоді вийшли абітурієнти на коридор, а в салі лишилася іспитова комісія. На коридорах було повно других учеників, що вижидали результату того дня. Вони ходили купками або сиділи на сходах, гуторячи. Абітурієнти, над котрих долею радила комісія, були розсіяні і помучені. Вони небагато зважили на те, що до них балакали інші товариші, бо кождий був зайнятий сам собою. Кождому снувались по голові ставлені їм питання з історичними датами, з математичними формулами. Вони ще раз відповідали в мислі на ті питання, контролюючи, чи відповідь була добра. Хто мав який сумнів, або хотів перед товаришами почванитися своїм знанням, оповідав другому вголос о тім, з чого його питали.

– Слухай, як мене інспектор зафрапував, питає мене, чи лейдейська фляшка має дно, чи вона без дна. Я так оторопів, що не знав, що сказати, а він йно рукою махнув.

– Не бійся, такі питання не числяться.

– Як то не числяться, кожде питання числиться.

– От же ні. Числяться лише питання головні, а на таке-то не зважається.

– Знасш, – каже другий, – я знаю добре грецьку граматикку і всі неправильні форми, а мав-см таке місце з Гомера, що одно слово ані руш відгадати. Вже мені здавалося, що зімлію, а директор все мені договорює, що я нічого не робив.

– Та за одно слово так тобі говорив?

– За одно-однісеньке...

– Було йому в очі плюнути.

– Чекай, плюнеш ти, як на тебе прийде черга.

– Я вам щось иншого скажу, – говорив один матурист, маленький і грубий, в окулярах, – питають мене про Карла Великого. Я рецитую, як «Отченаш», а інспектор мене питає: «Чи Карло ціле своє життя займався справами державними?» – «Ні, – кажу, – опісля не займався». – «Ну то що робив?» – «Я кажу: клспсидру.» – «Ну, а ще що?» – То дурне питання, що ж я йому мав відповісти? Ну, що робив?

– Було сказати, що доїв кози... – обзивається товариш.

– Ха-ха-ха, ти йому завтра скажи ще, що варив кумис кобилячий.

– Та нема з чого сміятися, воно так справді було, що доїв кози, я се десь читав.

Коли так гуторили молоді люди, відчинились двері сааі і один професор покликав їх досередини. Усі кинулись туди наперегони і саая заповнилася учениками.

Настала вельми торжественна хвиля. Саая була велика з лавками, уставленими амфітеатрально для науки фізики.

Перед лавками стояв довгий стіл, прикритий зеленим сукном. На нім горіло кілька свічок, а дальше стояли професори з інспектором. Саая була склеплена і віконниці позачинені, Дмитрові нагадалася середньовічна інквізиція. Коли усе успокоїлося, інспектор, піднявши окуляри геть на чоло, проголосив торжественним голосом, що всіх узнала комісія за доспілих, а Володко Містенський зложив іспит з відзначенням.

Молода громада загула з цілої сили. Понеслись оклики «vivat», «славно», а один закричав по-італійськи «eviva!» Ті оклики лунали серед нічної тишини поміж старими мурами і неслись довгим коридором геть на вулицю. Тепер стали хлопці братися в обійми, бажаючи собі взаємно усього найлучшого. Висипалися на коридор, гуторячи весело, а на вулиці затягнули веселу пісню, що аж сторожів нічних, куняючих по різних закамарках вулиць, побудили. Відтак стали розходитись, кождий у свій бік.

Дмитро опинився сам. На вежі ратушевій прозвонила дванадцята година. На улицах, котрими йшов, не було нікого. Небо страшенно захмарилось і вітер зимний шумів між деревами. Дмитро йшов спішно, начеб на крилах летів. В його душі було весело. Він вже здав матуру, він чоловік доспілий. Хотів з кождим поділитися тою веселою вісткою, та нікого не подибав. Йому здавалося, що тепер пригорнув би цілий світ до себе, аби всі з ним враз веселились.

В домі Чабанських усі спали. Дмитро прийшов до своєї кімнати і засвітив світло. Якою чудною йому видалась тая кімната, в котрій тільки літ перебув яко гімназист. Йому здавалося, що усі таблиці хронологічні, порозвішані по стінах, усі карти і подія годин дивляться на нього з почетом, бо він вже матурист. Дмитро поглянув на них тріумфуючим оком, але жаль йому було їх здирати і потоптати ногами, як се хотів зробити в першій хвилі, бо з тими картами лучилися недавні спомини.

Дмитро поклався на постіль, заложивши руки позад голови, в котрій гуділо і шуміло під музику того північного вітру, що за вікном колисав деревами і деколи кинув в шиби краплями дощу. Дмитро не міг упорядкувати своїх гадок, вони вертілись в голові і мішались між собою без ладу. Одна лише думка ясна, як сонце на небі, панувала над тим цілим хаосом: «Я зробив матуру, я доспілий...»

Заснув аж над ранок...

Володка прийняли вдома інакше. Містенська з дочкою не клалися спати і світили, поки Владзьо не прийде. Вони ждали на нього з б'ючим серцем, бо хоча не припускали, аби Владзьо мав не зробити матури, але все не знали – як. Наслухували пильно, чи серед шуму вітру не почують знайомого їм ходу. Наталя від часу до часу задрожала цілим тілом і тоді загорталась дужче в велику хустку, яку мала на собі. Як йно почувлися кроки Володка, вони обос метнулися до сіней зі світлом.

Володко відчинив прожогом двері, станув з промініючим лицем на порозі і одним подихом вимовив: «maturus!»¹⁰ Наталя сплеснула руками з радості, хотіла кинутись на шию братові, та в тій хвилі подув сильний вітер і погасив світло. Усе вкрила пільма.

Пішли зараз в хату. Містенська стала світити, Наталя вже голубила брата, скачучи коло нього, як мала дитина.

– Як же, Владочку, питали дуже остро?

– Всіляко питали, але я здав з відзначенням.

За той час Містенська засвітила свічку і приблизилася до сина.

– Моя дитино дорога, моя потіхо і підпоро старечих літ, – проговорила крізь сльози мати і обняла сина.

– Тобі би що їсти, сину, ти сьогодні майже нічого не їв. Наталю, піди принеси...

Наталя, йдучи до кухні, оглядалася на брата, наче б хотіла о щось поспитати, але Володко такий був щасливий, що не звертав на неї уваги...

– А Дмитро? – питає Містенська.

– Здав добре.

– Слава Богу. Може, тепер бідному сироті легше стане.

Наталя принесла вечерю, а Володко став оповідати подробиці нинішнього дня, заїдаючи машинально подані страви.

У Чабанських вставали дуже рано.

¹⁰ Той, хто склав іпит зрілості (лат.).

Чабанський почував голод зараз зрана і треба йому було дати їсти. Відтак спав знов. Коли в хаті заворушилися, Дмитро прокинувся. В останніх часах він привик так мало спати, що і тепер, хоча лише дві години спав, не чув себе сплячим. В одній хвилі блисла йому оп'ять радісна гадка в голові: «я зробив матуру». Він рад був хоч тепер поділитися тою вісткою з другими, тож чим скорше одягнувся і ввійшов в кімнату вуйка.

Чабанський сидів на постелі під периною. На колінах у нього лежала на підносі велика миска, повна дрібною стиранки з молоком. Він їв великою срібною ложкою, прислонивши свої широкі коснаті груди якоюсь брудною затабаченою хусткою. Його довгі вуси побіліли від молока, що на них осідало.

Старий був чогось злий.

Дмитро зміркував зараз на перший погляд, що вуйко недобрый, бо сильно зморщив чоло, підборідок деколи задривав і підскакував.

Дмитро сказав «добрий день» і станув коло порога, ждучи аж до нього заговорять. Але вуйко не відповів йому нічого, лише липнув на нього люто очима і їв завзято. Дмитро гадав, що доброю новиною розгладить морщини на вуйковім чолі і заговорив несміло:

– Я здав матуру...

Вуйко подивився на нього ще лютіше і відповів:

– Бо-сь повинен... Ти знаєш добре що, як-бись не учив, то пішов-бись свині пасти... Пфе! Яка причаджена... На, возьми миску.

І подав йому порожню миску з підносом, сам розвернувся навзаки і став обтирати вуса хусткою та глибоко гикати.

Дмитра начеб обіляв водою. Поставив миску на столі і вийшов з хати. Йому такий тяжкий жаль обгорнув серце, що трохи не заплакав.

– Ось чого дослухався! Однаково мені було б, якби й палицею вибили. Така вже моя доля!

Постоявши так часок, вийшов другими дверима до кухні, де була тітка. Вона ще не знала, що Дмитро вже встав. Вона чула, коли Дмитро вернув, і хотіла вийти до нього поспитати, та боялася розбудити скрипом дверей старого, бо відтак наслухалася б крику й прокльонів. Тепер, побачивши засумованого Дмитра внаслідок вуйкового прийняття, налякалась, гадаючи, що йому матура зле пішла.

– Хіба зле, Дмитре?

– Противно, цілком добре.

– Ну слава Богу, най тобі, моя дитино, дасть Бог щастя. Та чого ти сумний такий та й мене налякав?

– Вуйко мене погано прийняв...

– Ет! Не дивуйся. Я полишила стиранку на слугу, а вона її причадила, з того він і злий.

Дмитро пішов зараз до Містенських, де посходилися прочі колеги, і пішли гуртом прощатися з професорами... Ввечері зі-йшлися всі на Вигоді за містом на пиво.

Третьої днини опісля застав Дмитро на своїм столі лист, адресований незвісною рукою. Він чимало здивувався тим, бо не міг відгадати, хто се до нього пише. Розтяв коверту. Се було письмо його тіточної сестри, що була заміжна за лісничим геть аж коло Снятина в Шумлянах. Він її раз лише бачив, коли ще була дівчиною, а відтак мало про неї чував. Її мати переписувалася з його бабусею, і звідси її знав. Се були ті самі свояки, до котрих мав Дмитро йти на науку лісництва, коли його Чабанський хотів нагонити з хати.

В листі запрошувала його сестра до Шумлян на вакації.

«Нема у мене ближчого брата, крім тебе, та й ти не маєш ближчої сестри, приїдь до нас та спочинь по тяжкій праці, будемо тобі дуже раді».

Лист був написаний гладко і зраджував ліпше образования у його авторки. Усе те дуже його врадувало. Вважав себе круглим сиротою, до котрого ніхто не схоче признатися на світі, а тут були такі, що признавалися і до себе запрошували. Лист той прочитав він два рази і аж тоді покмітив дописку від швагра з тим самим, що і лист сестри.

«Тепер буде трохи легше на світі жити, буде до кого розігнатися в потребі. Слава Тобі Господи! Треба поїхати конечно, хоч воно Бог зна як далеко звідси... Ех! Хіба нічого з того не буде. Та мене вуйко не пустить. Ані йому говорити! Скінчиться на нічім, я вже знаю, як і багато моїх плянів на нічім скінчилось... Правдоподібно, поїду там аж по вислуженню в війську. Тоді зі Львова буде ближче».

Дмитро таки не мав охоти їхати. Хіба ж йому не буде миліше тут? Щоднини буде у Володка, буде видіти Наталю... А вони так довго не могли з собою говорити задля його матури! Треба собі тос відбити. І так слідуочий рік цілий не побачить її ні разу... Таки лишуся...

Але Володко порадив йому инакше:

– Тобі треба конче поїхати між інших людей, треба раз вийти з тої крикливої атмосфери, бо так до того привикнеш, що дальше і сам зачнеш кричати, і таким будеш, як твій вуйко, і буде тобі з тим зле на світі... то раз. По-друге, що тут будеш робити тільки час?

– Не бійся, ми собі знайдемо якусь роботу.

– О! Я їду до стрія. Мені також треба виїхати. Я тут все ще чогось лякаюся, начеб поліція мені по п'ятах ступала...

– Е, того вже нічо боятися.

– Воно правда, але кого вже раз розбійники напали, той нерадо по лісі ходить. Кілько-то я страху наївся через той час, як у мене ревізія була до матури...

– Я того не уважав, щоб ти так дуже лякався.

– Про себе я не лякався, бо я нічо злого не зробив. Але мені ходило о маму. Вона бідна була б того не пережила, якби мене замкнули і кар'сру мою звихнули.

– Отже, ти справді їдеш?

– Але, як два на два чотири! У мене ще одно на думці. Там буде Юлько зі Львова і хочу від нього про все довідатися. Письмом сього не можна зробити, бо й небезпечно, а так усе можна гаразд обговорити.

– Га, коли так, то їду й я...

Він ще того самого вечора написав до сестри довгий лист, описуючи ціле своє життя-буття.

II

За тиждень опісля вибрався Дмитро до свояків на вакації. Дмитро так зволівав, бо не міг рішитися, як оправдати перед вуйком свій виїзд. Не можна було прямо сказати, бо вуйко був би на се не позволив.

Він називав цілу родину своєї жінки дідами і не рад був, щоби Дмитро з ними сходився. Отже, розваживши усе гаразд, рішився Дмитро сказати, що їде на приватну лекцію до одного дуже далекого села десь аж на Буковину. Сьому вже вуйко ніраз не противився.

Дмитро постарався о знижену карту їзди і день перед своїм виїздом написав до шваґра, що приїжджас на станцію Снятин. Тільки всього знав він про місцевість, куди вибрався. По полудні, попрощавшись з Містенськими, пішов у товаристві Володка на двірець.

Він ніколи нікуди не їздив. Дорога видалася йому дуже довга і томляча. Треба було їхати аж до рана, заки приїхав до Снятина. Вже радів, що невдовзі буде вдома у своїх. Та ба! На двірці не то, що не було швагрових коней, але ніхто не вмів йому сказати, як ще далеко до Шумлян.

– Що за лихо! То на мапі Шумляни так близьенько Снятина, що зернятко пшениці не було би куди покласти, а тут навіть ніхто не знає, де вони? Треба ждати тут на двірці, поки не над'їдуть коні.

І він ждав. На дворі настала страшенна злива з громами і блискавками. Вже пішло геть з полудня, а швагрових коней не було. Дмитро приглядався всіляким людям, що приїздили і від'їздили, за той час перейшло кілька потягів.

– А куди пан вибираються? – питає слуга залізничний в гуцульській клепані.

– Та я хотів би до Шумлян...

– То чому ж не їдете?

– Ще нема коней.

– Го-го! То тут годі вам ждати. Ліпше їдьте до міста, то розпитаєте. Я сам не знаю нічого про ті Шумляни.

Перед двірцем стояла якась панська повозка. Фірман обіцяв перевезти його до міста.

– А звідтам, то вам недалеко буде до Шумлян, – каже.

– Хіба ж ви знаєте, де вони?

– Чому не знаю, сідайте.

Дмитро, їдучи, розглядався по околиці. Усе тут видалося йому якесь инакше. Що йому найбільше впало в очі, то множество – цілі ниви тютюну, котрий тут люди садять. І люди тут инакше ходять, і бесіда інша. Дмитро став веселий і підсвистував. Звідси видно було Снятин на високій горі, як на долоні. Після високого костела і кількох кам'яниць здавалося Дмитрові, що то страх велике місто.

Перед самим містом, заледве виїхали на гору, попросив його фірман злізти, бо, якби так його пан довідався, що він людей чужих возить, була би йому за се велика біда.

Нічого було робити. Дмитро зліз, заплатив, та, узявши в руки скринчину і плащ гумовий, поплентався до міста.

Зараз коло першого дому довідався від якогось жида, що до Шумлян добрих три милі і ніяк пішки там не дістанеться.

Поплентався на базар. Скринчина так була набита книжками і така важка, що Дмитро аж зіпрів і почував в руках утому.

На базарі було цілком пусто, бо тої днини була субота і жиди сиділи по своїх хатах, відправляючи свої борухи. Дмитро оглядався за якою фірою, але на базарі не було нікого.

Доперва при помочі якогось добрячого поліцая найшов в бічній вуличці однісіньку фіру, запряжену парою маленьких коняч. При ній стояло кілька людей і частувалось горівкою. Сюди привів поліцая Дмитра.

– То ви, паничу, хочете їхати до Шумлян з нами? – питається Дмитра якась груба червонолиця баба, одягнена трохи по-міщанськи, що сиділа на возі.

– Поїхав би, якби взяли, – каже Дмитро.

– Напийтеся з нами горівки.

– Спасибі, паніматко, я не вживаю того добра.

– Овв! Такий молодий та й вже слюбував? А звідки ви, паничу?

– Я здалека, аж з Б.

– Овв! То й ми звідтам, ми з шляхтичів, мій батько сюди приїшов в голодний рік, а знаєте ви там Чабанських?

– Як не знати, я і сам Чабанський.

– Але? І о то во, може, ми і свояки з тобою, коли не брешете, паничу? – каже груба жінка і вдарила обома руками по колінах.

– Нащо мені брехати, коли се правда.

– Мої тато походили з самої Чабанівки під самим Б., а далеко вона від Б.?

– Дуже близько, під самим носом. Вийдеш вранці на поріг, то й Чабанівку бачиш.

– Ото во! – чудувалась підпила вже жінка. – Тепер бачу, що правду говорите, ото раз! В такій далекій сторонці та й свояки знайшлися, напийтеся з нами конче!

Нічого було робити. Дмитро взяв чарку горівки, притикав до губи, як се робили другі, показуючи, що п'є. Чарка пішла дальше, поки фляшка не випорожнилась. Груба жінка кілька разів показувала охоту обняти «солодкого краяна» та Дмитро все держався оподалік, а бабі не хотілося з сидження вставати.

– Хіба би нам їхати? – каже Дмитро.

– Поїдемо, поїдемо, коники мої шпаркі, ая! Поїдемо! Місячок зійде, ясно зробиться, як від сонінка святого, поїдемо.

Принесли ще горівки. Її купив якийсь молодий чоловік, що гостився з тими жінками. Він служив в Снятині сторожем при школі.

Дмитро наставляв засдно, щоби їхати. Незнакома сторона, та ще серед ночі, трохи його лякала, бо і його краяни не знали гаразд дороги до Шумлян, а, крім того, пильно йому було до незнайомих свояків.

Однак всі його змагання були безуспішні, поки не вицідили послідньої краплі з флящини. Тоді хлопець, що був погоничем, став ладити коні. Відняв баламут, звинув і поклав ззаду воза, відтак поховстав коні, поправив посторонки, що їх коні попере-ступали.

Сторож від школи попрощався з жінками і, забираючи під паху порожню фляшку, пішов додому, наказуючи поздоровити усіх в селі, ціле село.

Жінки попросили Дмитра сідати на почетнім місці на возі побіч грубшої жінки. Друга сіла біля погонича і вйо! За той час небо гарно випогодилося, заблимали зорі, з-за гори викотився червонолиций місяць. Мурований гостинець злила дощева вода з пороху, з придорожніх піль аж пахло від усякого цвіту.

Дмитрові повеселішало на серці. Вечір був чудовий. Инакше було з його товаришками. Обі стали не знати з якої причини плакати і голосити, як по умерці. Можна було догадатись, що то горівка з них плаче. Коники не були зовсім шпаркі і треба їм було бичівною пригадувати кінські обов'язки. Дмитро, дивлячись на погонича, зміркував, що їде криво, бо кілька разів завадив о купу каміння, що лежало край гостинця.

– Агов, шляхтичу, зле їдеш, ще висиплеш нас в рів.

– Не дивуйтеся йому, паничу, аякже! – каже товаришка. – Він має, най ся проч каже, курячку, ая!.. і не видить.

– Так же й кажіть. То мені треба сісти коло нього.

– О! о! Або ви знаєте поганяти?

– Ліпше, як ваш синок, бо хоч маю добрі очі.

Погонич задержав коні і стали пересідатися. Обі баби посідали разом. Дмитро присів напереді і взяв віжки в руки.

– Ага! Паничу, ми ще не умовились, що дасте, що вас заве-земо?

– А кілька хочете?

– Та хоч би лева, то дуже далека дорога.

– Кажали-сьте, що близька.

– Не так дуже близька, а лева небагато.

– Добре, най буде лева, лише завезіть мене на місце, – і став підганяти коней, вимахуючи віжками і бичівною.

– Ого! Паничу, ви коники мені замучите, віддайте назад віжки йому.

Дмитро послухав, хоч не спускав з ока сліпого фірмана.

– Паничу?

– Га!

– Ви ходили до школи?

– Ходив.

– Читати і писати знаєте?

– Трохи.

– Ото раз! В нашім селі помер писар, може, би ви до нас за писаря стали.

– Не знаю, чи потрафив би-м так писати.

– Навчитесь, ой, ой... не святі горшки ліплять.

На тім бесіда урвалася. Баби стали дрімати, киваючись і вимахуючи головами.

– Знаєш ти, шляхтичу, дорогу до Шумлян?

– Знаю, але тепер не втрафлю, бо нічого не виджу.

Гостинцем над'їхав мужик з набором.

– Гей, бадіко! Куди до Шумлян?

Мужик задержав воли.

– Зараз перша дорога направо веде в село, а потому візьмете вісьта, то вже і в село трафите.

– Спасибі!

Рушили дальше. Дмитро слідив оком за першою дорогою вліво.

Се була вузенька пільна доріжка, розмокла страшенно від недавньої зливи. Конята ступали нога за ногою, погонич вйокав; страшив вовками, луїєм і підганяв бичівною. Баби спали як мертві. Показалася доріжка в село, хоч села не було ніраз видко.

За той час вийшов місяць високо на небо і освітив околицю.

Село лежало в ярі. Коли приїхали до загумінків, Дмитро навгад напрямив коней в першу вулицю. Вїхали в долину. Серед села стояла юрба парубків і дівчат.

– Слава Богу! Люди добрі, куди то заїде на лісничівку?

– Слава на віки, а яка то лісничівка?

– Хіба тут нема лісничого Зварського?

– А наш ферстир! Е! Їдьте тепер туди просто, відтак від церкви гетьта. Але... я вам покажу дорогу, от що!

Вийшов з юрби молодий чепурний парубок в білій сорочці і скочив складно на віз та взяв віжки в руки.

– Вйо!

Коники за своїм звичасм не хотіли слухати.

– Зле годусш, небоже, коней, – каже до погонича, – ти звідки?

– З Баранівки.

– А ви, паничу, звідки тут взялися?

– Я здалека, аж з Б., їду сюди на вакації до мого шваґра Зварського.

– Гарний то пан той ваш шваґер. Знаю його добре. У нас вже 13 літ сидить.

Відтак оглянувся позад себе на дрімучі баби. Грубша з них потрясала головою в міру того, як віз тиркав по нерівній дорозі. Руки держала перед собою, начеб молилася. Видно, що мала сильні легкі¹¹, бо воздух не міг видістатися носиком на світ, лише за кожним разом робив собі силою маленький отвір у губі і туди виходив, наслідуючи пикання упертої люльки.

– А звідки ви, паничу, таких молодичок напитаи? – питає парубок і розсміявся на ціле горло.

– Такі трафилися по дорозі.

Баби не чули того, що говорилося.

– Тепер тою дорогою заїдете просто під ліс, – каже парубок, коли минули церкву, – а відтак їдьте в той перший гайок, дорога заведе вас аж на подвір'я ферсторівки.

– Спасибі вам!

Парубок скочив з воза і вернувся в село. До гайку зїздилося вбік з гори. Погонич не знав тої дороги, а до того куряча сліпота не давала йому нічого видіти. Для заохоти коней ударив бичівною, вони потягнули напрасно¹². Одна конячина пошпоталася і впаала, друга не могла воза вдержати. Нашильник затягнувся цупко під шию упалої конячини і вона стала страшенно харчати. Погонич налякався і став голосно йойкати. Баби прокинулися зі сну і, не знаючи, що діється, стали і собі заводити. Дмитро скочив миттю з воза і відіпняв коневі нашильник.

– Бодай же вас Бог побив, де ж ви нас в таку пропасть завезли, – голосила баба, – пропала ж моя худібка!

– Тихо! – гримнув Дмитро. – Не треба брати сліпих погоничів в дорогу. Сидіть тут спокійно, піду кого покликати, аби вам поміг.

З тими словами пішов в лісок, надіючись, що тая доріжка мусить його кудись між людей завести. Доріжка була крута і нерівна. Рідкі придорожні дуби кидали різні фантастичні тіні від ясного місяця.

¹¹ Легені.

¹² Зненацька, несподівано (Прим. упор.).

Йшов добру хвилю, аж побачив перед собою високі дерев'яні ворота з бічними дверцятами, а за тим будинки під солом'яною стріхою.

«То, певно, тут, – подумав Дмитро, – а коли ні, то чей же се не зачарована палата і покажуть мені дорогу». Нагадав собі одну з тих безчисленних казок, котрі йому покійна бабуся розказувала. Обставини були дуже схожі на таку казку: ясна місячна ніч, незнайомий ліс і те домівство серед лісу, супокійне, наче б тут справді всьо було зачароване, без живої душі. Дмитро не міг перемогтися, щоби не постояти хвилю і не налюбуватися тою картиною. Та ж в його молодечій уяві серед гамору містового, серед вереску, крику і прокльонів його вуйка, така затишна хатина серед дубового лісу могла мати всі прикмети раю.

«Найважніша річ, – подумав Дмитро, – чи нема тут собак. Де ж би в лісі без собак?».

Він затиснув сильніше в руку дротяну паличку, відхилив двері в воротах і переступив високий перелаз. Подвір'я було широке і нерівне. В долині стояла хата зі солом'яною стріхою, в невеличких вікнах блимало світло.

Пішов до найменшого віконця і поглянув всередину. Перша кімната була темна, в другій було троє людей. Молода жінка, білява, сиділа при столі з якоюсь роботою, дальше – старша жінка в окулярах над книжкою. На середині стояв високий мужчина 30 літ з білявою бородою і щось жінкам тим оповідав.

Дмитро став міркувати, чи добре трафив. Тітку і сестру бачив ще, як був малим хлопцем, і трохи їх ніби пізнав, шваґра не видів зовсім. З того боку хати не було дверей. Почули його собаки і напали на нього гуртом. Дмитро скочив на призьбу і став паличкою обганятися. Тою призьбою обійшов довкола хати, аж потрафив на сінні двері. Господар вийшов до сіней.

– Чи тут сидить пан Зварський?

– Ходи, ходи, – каже Зварський, беручи його в обійми. – Йно-м тебе побачив, зараз догадався, що се ти, прошу до хати.

Жінки посхапувались і стали його витати.

– Хіба ж мене знаєте? – говорив Дмитро. Я ще не представився.

– А хто ж би се другий, як не ти? Та звідки ти так напрасно взявся, чому не писав, коли приїдеш?

– Як то? Я ж писав, хіба не прийшла моя карта?

– Коли ж ти писав?

– Вчора.

– Ха-ха-ха! То твоя карта прийде завтра ввечері... Та розгостися, маєш який клунок?

– Ти, певно, голодний, – говорила тітка. – Мариська, гей, Мариська! Розпали під кухнею ватру, – кликала тітка через двері до кухні.

– Позвольте, мої кохані, я маю товаришів дороги, котрим треба допомогти.

– Яких? Де?

– Як ми в'їздили до лісу, кінь пошпотався і упав, вони там таки стоять і там моя валізка, ходім.

– Сиди, сиди, піду сам, – каже швагер, викликав з пекарні парубка і пішли в ліс.

За той час Дмитро розглядався по хаті, відповідаючи лаконічно на численні питання, котрими його закидала тітка і сестра.

В кімнаті стояли два столи, одна софа, туалета на чорнім столічку і два куфри. На стіні тикав невеличкий ваговий годинник старого фасону.

Кімната була невеличка і ті речі небагато лишали вільного місця.

– Що ж робить твоя тітка? Чи то тепер мати, мамою кажуть тобі її кликати? Правда, що я подібна до покійної твоєї бабусі?

– Дайте йому, мамо, спокій, нехай їсть, – говорила сестра.

Перед хатою заворушилось. До сіней ввійшли обі шляхтянки, що з ними Дмитро їхав, сказали «добрий вечір» і посідали біля другого столу, де їм тітка поставила гарячий чай.

Як від'їхали шляхтянки, Дмитро розповів пригоди своєї подорожі.

Сестра намагала, щоб йти спати, бо Дмитрусь умучений дорогою. Стали розходитись. Постелили йому на софі, сестра і швагер пішли спати до третьої, найбільшої кімнати.

Дмитро поклався, але довго не міг заснути, звичайно, як чоловік, що перший раз відбув таку далеку дорогу. В ушах тарахкотів йому залізничний віз, свистала машина, дзеленькали сигнальні дзвіночки, котрих наслухався минулої ночі. Усі пригоди дня пересувалися в порядку одні за другими. А далі нагадав, що він у мети своєї дороги, так далеко від свого гнізда, від своїх кривних.

На сю гадку йому зробилося приємніше коло серця. Має кривних, свояків – велике слово і дуже важке для сего, хто вважає себе довгі літа круглим сиротою, самотнім на світі. Йому здавалося, що кождий мав право соромитися покровенством з ним, що ніхто би на таке не зважав, що можна його навіть безкарно

викинути на улицу, заставити свиней пасти, як йому погрожував усе Чабанський, а тут знайшлися люди, котрих дитиною бачив і про них відтак забув, і вони отвирали для нього щире серце, простягали руки і кликали: «Ходи сюди, ти наш брат!».

Дмитро сів на постелі і став розглядатися по кімнаті, що її освічував ясний місячок. Виглянув у вікно і побачив чарівну липневу місячну ніч, тиху і супокійну, як душа праведника. Усміхнувся до себе і прошептав: «Сестра! Хоч не рідна, але щира!»

Тепер засинав солодко, любуючися тим словом: сестра, про котре думав, що не має права його вимовити.

III

Другої днини почув Дмитро вранці голос малої дитини, що прилізла до нього в білій сорочині і питала: «Хто се такий спить?». Був се більше як дволітній хлопчик, як опісля довідався, сирота по стрічній сестрі Зварської.

Дмитро розплющив очі, отямився і став дитину до себе вабити...

– Дай же вуйкові спокій, – кликала з другої кімнати Зварська.

Але хлопчик не зважав на те, наставив рученята і радо вліз під покривало до Дмитра, котрий став його цілувати і пестити.

Невдовзі прийшла до Дмитра чотирилітня дівчинка, одинока дочка Зварських, позносила всі свої ляльки і стала показувати, пояснюючи, як котра називається.

Від дитячого гамору усі прокинулись, хоч се була неділя і дуже рання година.

– Поїдемо нині до Снятина, – каже Зварська, – побачиш містечко, воно не таке мертво, як може тобі вчора при суботі видавалося.

Стали збиратися в дорогу. Запрягли невеличку повозку парою коней, Дмитра посадили з сестрою позаду, Зварський сидів біля наймита і поганяв коні. Тепер мав Дмитро нагоду розглянутися по околиці. Вона була напрочуд гарна. Хата стояла на узгір'ї під дубовим ліском, в котрім було множество стежок в різних напрямках. Подобав на англійський парк.

Спереду хати невеличкий огородець з зеленою бесідкою, а дальше глибока балка. Сею балкою плив невеличкий потічок, а на нім тарахкотіли два млини. Другий беріг балки порослий густим молодим лісом. Прегарний красвид, коли поглянеш повздвож балки в далеку даль аж на Буковину. Красвид замикали синіючі буковинські Карпати.

В місточку заїхали до одного жидівського склепу, де брали усю домашню потребу.

– Тепер йдемо всі насамперед до костела, – каже Зварська, скидаючи з себе подорожній одяг.

– Я йду до церкви, – каже Дмитро.

– Хіба ж ти русин? – питає сестра.

– А вже ж що русин, хіба ж ти сього не знала?

Розійшлися.

Дмитро, почувши себе самим, став оп'ять думати над своїм положенням. Тільки миль від'їхав від рідного місця, аж страшно. Та коби так Чабанський знав, що він не на лекцію поїхав, лише на вакації, якого би тут крику було, кільки прокльонів!

Додому вертали вже ввечері. Сестра не сказала йому ні слова за його народність. Навпаки, вона стала ніжним голосом співати руські пісні. Дмитро пробував співати теж.

– У тебе, брате, неабиякий голосок, – каже Зварська, – мусиш мені заспівати щось гарного, я спів дуже люблю.

Вдома застали несподівано гостей. Місцевий парох о. Амврозій приїхав з жінкою і дочкою відвідати Зварських, з котрими жив по-дружньому.

Познайомились.

О. Амврозій, чоловік високого росту, мав вже більше сорока літ і був незвичайно веселий і дотепний. Коли був в добрім гуморі, як тепер, сипав дотепами, як з рукава. Довідавшись, з ким Дмитро вчора приїхав, став собі жартувати з його молодичок.

– Я саме тоді сидів в огороді, як ви питалися за пана Зварського. Дивлюся через мур, а тут сидить якийсь панич, а позаду дві дрібненькі молодички, гадаю собі, не знать, хто кого везе...

Жінка о. Амврозія перебула йно що тяжку недугу і до бесіди мало мішалася. Зате оглядала Дмитра з усіх боків.

П'ятнадцятилітня дочка була білява, гарна, висока і струнка дівчина.

Дмитро відітхнув тут свобідніше. Уся домашня робота йшла тут утертим ладом, без криків, прокльонів. Дізнавав тут почуття як чоловік, що по довším пробуванні в млині опиниться в тихій хаті. Чув, що чогось недостає, і сподівався, що леда хвиля крикне йому хтось над головою: «З'їв-бись сто чортів!». Мимоволі ставив собі Дмитро питання: хіба ж так можна жити без криків, прокльонів, без грубої корчемної бесіди? Але, розуміється, за криком не було скучно і той супокій серед розкішної літньої природи впливав на нього успокоюючо, лагодив його розбурхані нерви. «От так би жити!».

Тітка розпитувала подрібно про домашні діла, а Зварська кожду хвилю хотіла використати для себе, випитуючи поквалпно про різні наукові квестії, котрі Дмитро як свіжий матурист міг знати. Дмитро аж зачудувався, бо не бачив ще жінки з такою жадобою науки і знання.

– Одного тобі, брате, завидую. Коби я могла тільки учитися і знати, що ти учився. За те одно, аби-м могла Гомера прочитати в оригіналі, віддала би-м половину життя... Бідні ми жінки. Для нас світ науки закритий дошками буденщини, а коли дістанеться нам крихітка якого знання, то не в формі хліба, лише кульок з хліба скручених, якими при обіді дехто перекидатися любить.

– Не всі жінки так говорять, як ти, сестро, їм з тим добре так, як с...

– Бо вони вже зрезигнували на все і погодились зі своєю долею, як пташка заперта в клітці. Чому то для вас, мужчин, світ отвертий, наука приступна, а нас виховують на півлюдей?

– Хіба ж ви не можете учитись?

– Як і куди? Сам чоловік не годен навчитися без помочі, без учителя, коли ще голова запрятана буденщиною... От я би рада вихіснувати твій побут у нас... але замалий час на те, щоб дечого мене навчити, а, по-друге, жаль мені тебе мучити: спочинь собі поки час.

Раз зайшла бесіда на національність.

– Чи ти справді русин із переконання, чи лише по вірі?

– І з віри, і з переконання, – каже Дмитро. – Я русин тілом і душею.

– Душею може, але тілом годі тобі русином бути, але нема о чім говорити, бо душа повинна бути дужча від тіла.

З дальшої бесіди зміркував Дмитро, що його сестра є польською патріоткою. Вона однак, пізнавши Дмитрові переконання, не зводила ніколи бесіди на питання польсько-руські, аби йому не робити прикрости. Одного дня пригадала Дмитрові, аби дещо заспівав.

Дмитро співав гарним баритоном і затагнув одну з тих тужливих пісень, що то мусять викликати бодай одну сльозу.

Усі любувалися його співом і, коли було сидять погідним вечором на призьбі, Дмитро виспіває, а голос розходиться по росі і лунає в балці відгомонам.

Одного гарного вечора сидів Дмитро на призьбі і задивився на ясні звізди. Він так задумався, що й не чув, коли сестра стала біля нього. Гуляв думкою в своїм родимім місці, думав о Містенських, о дорогій дівчині.

– Дмитре! На котру ти зірку так задивився?

– На всі разом, одна на другу погожа...

– Ой неправда, братіку, між ними всіма є одна найгарніша і найлюбіша, я знаю, що ти вже одну вибрав, лише годі мені знати, котру.

Він кинувся, начеб його зловили на гарячій вчинку, начеб його думку відгадали, його задушевну тайну відкрили...

– Не знаю, про що хочеш говорити, сестро...

– Не знаєш? Буцім то не знаєш, а я вже давно відгадала, що мій Дмитрусь залюбився в якійсь красуні по сам носик, приманили козака чорні брови і стан гнучкий.

– От говориш навгад, не знать, по чім ти се пізнала, – допитувався Дмитро. Йому любо було слухати такі речі, хоч рад був їх таїти.

– По чім? По всім. Хіба ж не залюблений хлопець співає таких пісень одну за другою, хіба ж ходить сумний і самотний, хіба ж уникає молодих і гарних панночок, як ти се робиш? Усе, мій любий, на те вказує, що твоє серденько вже зайняте, ну признавайся переді мною зараз.

Дмитро лише спаленів, але не сказав ні слова.

– А бачиш, що вгадала! Ну, не скажеш нині, то скажеш завтра, а я таки мушу довідатися.

Дмитрові не раз приходило на гадку, чому нема в нього людини, перед котрою міг би відкрити своє серце, висповідатися. Се ж був такий темат, о котрім любо було поговорити, а тут ні з ким. Володко взяв від нього слово, що про свою любов не буде згадувати, а другої людини щирої він не мав. Аж ось тепер знайшлась сестра, хоч не рідна, але щира, людина з вищою душею. Чому ж би їй не сказати, що на серцю каменем лежить? Але Дмитро навик вже не довіряти людям і ховати свої думки на дні душі. І тепер не міг зважитись сестрі усього відкрити.

Зварська не лишила жодної нагоди, аби не взяти Дмитра на допити, коли були разом самі, але Дмитро, хоч паленів під допитами її, відпирався усього.

– Даремна твоя робота, Дмитре, бо я заложуся не знать о що, що ти, небоже, залюблений страх, а я дуже цікава знати в кім і хто вона. Вибач мені, але я жінка, і цікава, і таки рада б знати, хто буде мою братовою.

– Братовою! – сказав сумно Дмитро та й похитав головою. – Либонь, не будеш мати братової ніколи...

– Що тобі, хлопче, в голові? З твоєї бесіди думаю, що ти не гадаєш побавитися з нею та й покинути, се не годилося б з честю...

– Покинути, ніколи би я її не покинув, але вона не для мене...

– Хіба ж вона велика пані?

– Ні, проста попадянка.

– Ну гарно, – каже Зварська, усміхаючись, – от і признавсь. Тепер говори дальше, як вона називається та й яка вона. Гадаю, що мій братчик має добрий смак.

Дмитро помітив, що справді, не хотючи, признався, тепер легше йому було говорити дальше.

– Вона сирота по священнику, родина чесна, бо їх добре знаю, вона гарна, як зірка ясна, добра, як ангел, розумна, чесна, – говорив палко Дмитро, – але вона моя не буде.

– Хіба ж знаєш, що вона тебе не любить?

– Ні, сього я не знаю, я ще з нею об тім не говорив ні словечка, вона ще майже дитина, я їй навіть сього ніколи не скажу, що я люблю, але я не варт її.

– Цікава я знати, чому? Ти хлопець добрий, працьовитий, з тебе, як то кажуть, будуть люди. Розуміється, о тім ще трохи час говорити, але ж і ти чейже не хочеш зараз женитися.

Зварська поглянула на Дмитра і побачила сльозу, що показала в його оці.

– Не о тім бесіда. Я доперва в половині дороги до цілі, але хоч би я вже осягнув мою ціль, то таки не посмів би-м сягнути по неї...

– Не розумію тебе... Либонь, тобі щось лежить на серці, чого не хочеш виявити. О се вже не буду наставати на тебе, абись сказав. Лише тоє говорю, що часом маловажна річ показується чоловікові велетом, та хтось другий тій самій річі придивиться і пояснить її зі свого боку, то покажеться, що се муха й більш нічого. Пам'ятай тоє моє слово, братчику, – докинула Зварська, відходячи, бо наближалася до них тітка...

– Ти щось, Дмитре, сповідався перед Мариною? Не вір їй, ну, ну, – додала, усміхаючися, – вона хоче чогось від тебе довідатися, що лежить на самім споді твого серденька, – жартувала дальше тітка, – ходіть на каву.

При каві сиділи мовчки, сестра його успокоювала:

– Не журись, козаче, все гаразд буде, як лихо минеться.

– Ти йдеш на теологію? – обзивається тітка.

– Я не йду на теологію, лише на філософію, – каже Дмитро.

– Все одно, хоч теологія певніша. Мій тесть теж був попом, а от куди поглянеш, кождий піп мається добре... Мені о те ходить, аби чим скорше твого весілля діждатися, чейже мене запросиш?!

Тітка була в золотім гуморі сьогодні, бо діждалася гарної ялівочки, котру призначила для внука Броні.

– Та де мені о весіллі говорити, – каже Дмитро, – хіба я що? Я зовсім не буду женитися...

– Бодай так пси траву пасли! Ніби тому правда? А чому ж би ні, або ти такий уломний чи що? От говориш?

Розмова могла бути для Дмитра прикрою. Сестра Марія покмітила тоє і хотіла звести на іншу тему.

– За тиждень в Шумлянах празник, буде гульня, бо тут празники обходяться гучно. А вже ж о. Амврозій не стане другим позаду. Він дуже гостинний чоловік. Лагодь, братчику, ноги, бо треба буде тяжко працювати. На тебе вже всі панни числять. Я би також рада знати, як ти танцюєш...

– Але ти умієш танцювати, – каже тітка. – Чи ти учився танцювати у танцмайстра?

– Учився і не зроблю вам сорому.

– А гарні панни ходили на танці, що? – допитувалася тітка.

– А хто тут буває по таких празниках? – питає Дмитро.

– Ріжні люди бувають, усі з поблизького сусідства, певно, якийсь урядник з міста приїде, а з дальшої околиці хіба може який алюмнус появиться.

– То сюди й питомці заїжджають?

– Ба! Як би ні! Тепер ферії, а тут празник в багатім домі...

– Питомці гарно, либонь, танцюють...

– Ще як? Мабуть, досить часу учитися танцювати, – додала злосливо Зварська.

– Хіба ти не любиш алюмнів?..

– Зовсім, ні. Загал їх, бодай ті, котрих я бачила, зовсім не симпатичний, не лучилося мені знайти путнього темату до бесіди з ними. Дай Боже, щоб лише ті такі були, котрих я пізнала. Вони страх зарозумілі на своє становисько, а я зарозумілих людей не терплю.

– А чи й панни суть тої гадки, що ти?

– Навпаки, у панночок алюмнус має більше значення, чим правник або філософ, з причин реальних.

– Хіба ти і священників не любиш?

– Як яких. Суть там, як і всюди, ріжні люди – честь кому честь...

Саме над'їхав Зварський з лісу.

– Лагодь, Дмитре, ноги, будуть гопки, – каже ще з порога. – На позавтра запрошені ми на іменини до старого Підпольського, а там іменини з танцями.

– Розуміється, і з музикою, – каже Дмитро.

– Ну, вже про музику не говорю, побачиш, яка там музика... Але менше о те, там побачиш наших сусідів, побачиш, як ми тут живемо і як весело бавимось, хоч біда, що гоц.

Всі вийшли надвір і посідали на призьбі. Дмитро став виспівувати як звичайно.

IV

У Підпольського були дві панночки-внуки, мали приїхати ще другі сусіди, а всі були цікаві пізнати брата Зварської. Дмитро не мав великої охоти їхати. Він вже пізнав раз економів, коли був у Крикунського. Але Зварська і говорити собі не дала, щоб він оставав дома.

– Я би собі ради з ними не дала, – каже Зварська, – мене би укамінували, коли б ти не приїхав, – говорила Зварська, – їдь, трохи розрадишся, годі так заєдно сумувати.

Зварська оглянула докладно Дмитрову гардеробу, поправила, що було треба, зладила нову краватку, а відтак Дмитро переодягся цілком і вийшов з алькира як не той.

– Ну, гарний з тебе хлопець, – каже Зварський, оглядаючи його з усіх боків, – можеш подобатися дівчатам.

Поїхали тою самою дорогою, що іноді до місточка.

Підпольський був економом у барона Х., та хоч задля старости не робив служби і заступався сімнадцятилітнім внуком, то барон не виганяв його з дому. Він служив ще у його батька, а тепер двох його зятів було в службі у того самого пана. Підпольський зі старенькою жінкою мешкав в полі, на другому селі, серед подільської рівнини.

Був се тип старих офіціалістів, що то служать в однім дворі в кількох поколіннях.

Зварських привітали сердечно.

Старий Підпольський стояв на рундуку з зеленим дашком на чолі і вимахував рукою на повітання гостей. Біля нього стояла жінка в білім чіпчику, рум'яна, худощава стара, і заєдно кланялася. Онук Казьо підбіг до брички помагати гостям злазити. На подвір'ї було вже декілька повозок і візків, що приїхали перше.

Почалися повитання і ґратуляції соленізантові, представили Дмитра.

Старий Підпольський не говорив нічого, лише усміхався і стискав усім руки, а Зварську поцілував в чоло.

– Спасибі, що не забули за нас, – говорила Підпольська, – прошу в хату.

– Де ж би ми сміли пропустити іменини нашого коханого дідуся.

Підпольського звали всі дідусем задля його старого віку, а Підпольську бабусею. В хаті вже були гості. Довкола стола на каніпі і вибиваних кріслах сиділи дами. Мужчини стояли купками і курили папіроски.

Був тут вже і о. Амврозій з жінкою і дочкою. Він звитався з Дмитром, як зі знайомим, і став його представляти іншим. В другій кімнаті були мужчини теж. На столі стояла пляшка запіканки і кілька чарок.

Дідусь і бабуся ходили поміж гостей і припрощували до горілки, заки подадуть вечеряти.

Дмитро розглядався по хаті. Біля печі стояла мала шафка зі скляною шибою. Шиба заліплена була зісередини образком, що представляв звісну історію Варвари Убріх, в хвилі, коли її виносить жандарм на руках з пивниці. Дмитро приглядався сьому малюнкові довше.

– То дуже сумна історія, – заговорив дідусь, приближаючися до Дмитра, – ви її не знаєте, то я вам зараз коротко розкажу.

То, бачите, монахині держали свою сестру замуровану 40 літ в пивниці за якийсь непослух, так! Сорок літ, мосьпане. От на що здалися монастирі. Я той малюнок умисне тут поставив, аби всі виділи, бо то дуже сумна історія... Нащо ті монастирі, мосьпане? Хіба ж дома не можна молитися? Аж жандармерія в тоє вмішлася... а як же... сорок літ... – говорив дальше дідусь, відходячи до другої кімнати, куди його покликали. То був найлюбіший предмет розмови дідуся. Він оповідав тую сумну історію кождо-му навіть по декілька разів. Впрочім, говорив дуже мало.

В другій кімнаті було ще двох священників. Дмитро побачив в кімнаті тій в кутику невеличкий престол, прибраний паперовими цвітами. Се діло бабусі, котра два рази в тиждень скликувала всіх домашніх і молилася вголос.

Дмитро пристав до гурту і став розмовляти з священниками.

– Ей, господине! Ходіть-но сюди, – каже о. Амврозій, тягнуци Дмитра до столика, де стояла горілка, і, сміючись, заспівав:

*Гей куме, куме, добра горівка!
Будемо пити до понеділка,
Від понеділка аж до вівторка,
Гей куме, куме, добра горівка!*

Усі мужчини прилучилися до хору і обступили о. Амврозія, що стояв з чаркою і пляшкою, звернений до Дмитра. О. Амврозій, проковтнувши чарку, наляв другу і поставив Дмитрові.

– Спасибі, отче, я не п'ю...

– Як то, ніколи?

– Може, коли й пив, як був молодший, а тепер не вживаю.

– Ха-ха-ха, як молодший був, хіба ще в гімназії.

Зате інші стали цідити запіканку – спеціальний фабрикат бабусі Підпольської. О. Амврозій не відступав Дмитра. Розмовляв з ним, випитувався, і Дмитро переконався, що о. Амврозій багато читав і багато дечого тямить.

Тим часом у першій кімнаті вели свою розмову дами, а паночки окремо згуртувались в кутику і шептали між собою. Либонь, про Дмитра говорили, бо частенько поглядали на двері другої кімнати. Пані розпитували теж Зварську про Дмитра.

– Пані Зварська має тепер милого гостя? – говорила одна.

– Тим миліший, що ми мало зналися, хіба з листів. Я бачила його раз, ще малим хлопцем, тоді саме, як я виходила заміж, тринадцять літ тому...

– Але то нерідний брат?!

– У мене нема рідного брата, у нього нема рідної сестри.

– Він тепер по матурі, певно, йде на теологію, бо кажуть, що він русин.

– Русин є, то правда, але на теологію не йде, з чого я дуже тішуся.

– Хіба ж теологія щось таке неодоладне? – обзивається одна їмость.

– Я того не кажу, але мені се видається за легкий хліб. На теології годі засталити характеру, коли всьо дають готове.

– Певно, пан Дмитро з заможного дому і не журиться про удержання.

– Противно, пані, він убогий, не сподівається помочі нізвідки і тим більше можу гордитися таким братом.

– Певно, певно... Але о удержання не трудно... Заручиться десь і будучий тесть дасть удержання, поки буде треба, – сказала одна старша дама.

Зварська спаленіла:

– Повірте, пані, що він сього не зробить, він надто амбітний.

– Що ж в тім злого. Багато так робить...

– Не одно робиться на світі, але се вже не то зле, але погане і нечесне, і коли б мій брат справді так зробив, то його знати не хочу.

– Ви, пані, дуже дразливі на тім пункті, а прецінь так робить дуже багато молодців; я по моїй гадці не виджу в тім нічого злого, аби лише відтак не змикитився і не покинув панни, бо й так бувас.

– Се вже підло, прошу пані, але припустім, що такий многонадійний молодець відкриє відтак в своїй судженій якісь недостачі, розлюбиться, а честь наказус йому додержати слова, залюбиться в другій, тоді будуть обос ціле життя нещасливі.

– То найби вже не залюблювався, – твердила та сама пані, – най держиться одної.

– Серця не навчити... а таке побирання залічки на конто вінця, се прямо продаж самого себе в неволю.

– Пані Зварська дуже скрупулярні.

– В тім згляді мене ніхто не переконає, аби було инакше...

Тим часом накрили довгий стіл і заставили вечерю.

Гості стали гуртуватися. Прекрасна статъ сиділа по одній стороні стола, мужчини – по другій. Дмитро сів між двома священниками, аби міг говорити по-руськи. О. Амврозій сидів з правого боку. Він дуже подобався Дмитрові своїм способом бесіди, котру умів переплітати ріжними дотепами, через що не була бесіда скучною. При вечері доливав Дмитрові і заохочував, штуркаючи до нього своєю склянкою. Але Дмитро, випивши дві склянки, не хотів більше пити. По скінченій вечері, де був лише один тост в честь соленізанта, закінчений грімким «многая літа», повставали всі від столу разом, як на команду, і стали собі дякувати, починаючи від господаря і господині. О. Амврозій вицілував Дмитра, обіймаючи його своїми сильними руками.

Спрятали стіл і все проче, що заваджало, і стали лаштуватися до танців. Дмитро цікавий був, при чім будуть танцювати, бо не бачив ніякого інструменту.

– А де наш Орфей? – закричав Зварський. – Ану до роботи, бо шкода часу.

З кута вийшов чоловік зі скрипкою. Був се місцевий учитель. Заграв, а Зварський став йому приспівувати і потягнув руку соленізанта танцювати...

Інші пішли за ним. Дмитро посунувся до панни Олі, дочки о. Амврозія. Усі стали на них зиратися, бо дуже складно танцювали і виглядали, як дібрана пара.

Пані потай Зварської і їмості Амврозової – стали собі шептати на ухо. Дмитро, порушавши раз ногами, розохотився і брав одну паню по другій без утоми, поки не перетанцював усіх. Тоді замість присідати до котрої панночки, пішов до другої кімнати і, сівши в кутику, обтирав піт з чола.

О. Амврозій приблизився до нього:

– З вас, господине, неабиякий письмака, виписуєте ногами, як каліграф...

По тім танці пішов другий, третій, аж до кадриля. Учитель грав неутомимо. Дмитро попросив оп'ять Олю. *Vis a vis* танцювала Зварська з одним священиком.

Дмитро не знав, о чім зі своєю танечницею говорити. Вона сама зачала:

– Вам, певно, нудиться на селі?

– Мені, пані, ніколи не нудиться. Я умію все чимось зайнятися, а вже ж як маю село, ліс і книжку, то не потребую шукати иншого заняття.

– Любите дуже читати?

– Сего хіба не можна не любити?

– Певно, маєте багато книжок з собою?

– Трохи...

– І я би радо читала, та нема коли, бо мамунця недужі, треба о всім тямити, та й не маю що цікавого читати.

– У вашого тата є багато книжок?

– Се не всьо для мене. По-німецьки я читаю слабо, а по-руськи читала б радо, та признаюся, що не всьо розумію. Не раз, читаючи «Слово», біжу заєдно до татунця питати, що се таке.

– «Слова» не трудно вам не розуміти, бо воно писане такою дивоглядною бесідою, але є книжки, писані чистою руською мовою, а се ви читали би любо і всьо розуміли би.

– Може й так, але усі книжки руські у мого татунця так само писані.

– Позвольте, панно Олю, принести вам книжку, а побачите, що я вам правду говорю.

– Дуже вас о те прошу. У нас під тим зглядом велике убожество, – говорила дівчина по павзі. – Масмо нібито свою літературу, а не можемо нею хіснуватися, особливо ми, жінки, що не кінчили вищої школи, і мусимо читати польські романи.

– Ви помиляєтесь. Наша література, певно, не така багата, як польська, але і в нас дещо вже написано, що варто прочитати. Ті книжки, про котрі говорите і котрі для вас незрозумілі, не можуть властиво зачислитися до руської літератури.

– Як так? Вони написані руськими буквами.

– Хіба що руськими буквами. Русини писали також донедавна руською азбукою, а се таки не по-руськи. І ці книжки писані макаронізмом.

Дівчина, відай, не розуміла, що то макаронізм в літературі, і видивилась на Дмитра.

– Так, так, вони писані мішаниною язика старослов'янського, церковного, польського, руського і російського, і щоби їх порозуміти, треба всі ті язики знати.

– А татунцьо казали, що наш язик такий, як російський, лише інакше виговорюються слова.

– Вже ж що не такий, коли слова інакше виговорюються. Впрочім, переконаєтеся самі. Дам вам, коли позволите, книжку, писану по-руськи, де кожде слово зрозуміте.

О. Амврозій став одним ухом підслухувати, о чім Дмитро розмовляє з його дочкою, бо дуже були зайняті розмовою, так, що аж кілька непростимих похибок зробили в кадрилию. Але почувши слово література, успокоївся і переконався о статочності Дмитра.

Пані же, що те бачили, стали ще більше шептати, а відтак перед їмсцею Амвровозою і Зварською наввипередки вихвалювати Дмитра, всміхаючись нишком.

Дмитрові забаглось танцювати коломийки. Знайшлось і більше охочих і тоді Орфей загравав дрібненької. Дмитро взяв Олю і пустився навприсядки, показуючи усі принади нашого народного танцю. Всі розохотились. Між іншими парами висунулась ще одна дуже цікава, перед котрою усі розступилися. Сімдесятилітня бабуся Підпольська, взявши свого онука за руки, пустилася в танець. Всі перестали і дивились з подивом на стару, що легенько, як сімнадцятилітня дівчина, витинала ногами дрібушечки, держачись одною рукою за фартушину. Перетанцювавши так довкола хати, станула. Хотіла відійти до другої кімнати, та всі мужчини заступили їй прожогом дорогу, стали цілувати руки, ґратулювати, а відтак піднесли її на руках і обнесли довкола хати, виспівуючи «многая літа».

Коли усе стишилось трохи, стара каже:

– Жийте так, як я жила, то зможете у вісімдесят років з онуками танцювати коломийки, як ось я.

Старшим мужчинам навкучилося дивитись на танці, а і Орфей вже змучився. Пішли до другої кімнати, де поставили столики до карт.

– Ну, господине, – каже о. Амврозій, беручи Дмитра під руку, – дайте і мені дещо заробити, – ходім на пульку преферанса.

– Не граю.

– Ну то віста.

– Не граю.

– А що ж грасте?

– Нічого, – каже Дмитро, здвигаючи плечима, – ще не навчився.

– Як то, зовсім нічого?

– Правда, я грав колись «дурня» і маріяша.

– Ет, жартуйте здорові, але мені не хочеться вірити.

– Я правду, отче, кажу, до карт не чую в собі жодної охоти.

– В що ж ви любите грати?

– В круглі, бо при тім чоловік вимахається добре.

– Незвичайний ви чоловік, – каже о. Амврозій і потягнув шукати партнерів.

Дмитро присівся до одного столика і дивився без мислі в карти, що інші ними кидали на столі, та хапав незрозумілі для нього картяні терміни. Думав о чім другім. Йому пригадалася недавня бесіда з Олею, і він придумував над тим, які ті руські дівчата бідні, що їх так виховують.

У родичів не можуть нічого навчитися, до школи їх не посилають, про свос рідне нічого не чували, а замість свосї літератури годуються половою. Відтак така дівчина виходить заміж, варить пироги і няньчить дітей, котрі відтак так само виховус. І чудуватися, що у нас так багато індеферентів до народних справ, що такий великий процент йде чужим богам служити, не знаючи своіх. От і та Оля. Видно, гарна дівчина, не з щоденною душею, а крім «Слова», котрого не розуміє, не знає нічого, балакає по-польськи, вийде заміж і піде тою самою дорогою, що й другі. Шкода її. А може, б мені повелося її освідомити? Була б заслуга, що хоч одна людина не знівечиться, не пропаде... Попробую!

Рішившись на те, вийшов до першої кімнати і хотів присісти коло Олі, аби з нею дальше на ту тему поговорити. Але всіх очі звернулися на нього.

«Ті всі люди не догадуються, чога властиво з дівчиною розмовляю, і подумують що инше, – тут не пора, відложім се на другий час», – і завернувся з порога знову на своє місце.

По невеличкій павзі завели пташка з фантами, поки не подали чай.

Вже було пізно в ніч, як гості, прощаючись з дідусем і бабусею, стали від'їздити. Казьо заступав господаря і звивався з ліхтарнею по дворі, присвічуючи гостям, коли сідали до повозок.

Зварським і о. Амвросію випало їхати в один бік.

– Їдьте ви, сусідо, попереду, – каже о. Амвросій до Зварського, – ваші коні тупіші від моїх, то не розминемося.

Ніч була тиха. З-за сірих, рідких хмар визирав місяць і слабко освічував. Випадало їхати лісом непідшитим.

Тут простягався широкий гранястий рів, переперезаний містком без поруч.

– Аби хоч добре тамті на місток трафили, – каже Зварська.

– Ось що, – каже Дмитро, – я злізу, зажду та дорогу вкажу, – з тими словами скочив з тарадайки і станув біля містка.

Над'їхала повозка о. Амвросія.

– Агов, мой! – кликнув Дмитро. – Вважай на місток, бери гайта!

– А, се ви, господине? – каже о. Амвросій. – Пощо було трудитися?

– Дорога невидна, можна висипатися, бери гайта!

Повозка в'їхала на місток, звідти дорога скручувала нагло наліво.

– Гайта бери! – крикнув Дмитро.

Але вже було запізно. Ліве переднє колесо зсунулося в рів, повозка перехилилася. Жінки скричали. Напереді біля візника сиділа Оля. Вона втратила рівновагу і була би певно впала до рова. Але тут стояв Дмитро. Він наставив руки, і Оля впала на нього. Мимоволі хватила його за шию, він взяв її, наче малу дитину, на руки і поставив на землю. Та той тягар видався йому якимсь таким легеньким, таким любим, що довго оглядався, буцімто за придічним місцем, заки її пустив з рук. При тім Оля, зсуваючись на землю, доторкнулась Дмитра своїми дівочими грудьми. Дмитро зворушився, неначе від електричної струї. Відтак навернув дишель, полаяв фірмана і став тягнути колесо з рова.

– Та рушся, колодо! – закричав о. Амвросій на погонича. – Поможі паничеві! Погонич зііз з повозки і вдвійку витягнули.

– Сердечно вам дякую, господине, – каже о. Амвросій, простягаючи йому руку, – Оля була б непременно впала, якби не ви.

– Нема за що дякувати, отче, – каже Дмитро, – така дрібничка, – він вклонився і побіг до своїх, що трохи були від'їхали і не знали, що о. Амвросієві приключилося. Дмитро був дуже рад з

того і благословив сей місток, як, певно, ніхто другий не благословить таких дряних лісових містків. Радий був з тої пригоди, як і з того, що се ніч і ніхто не доглядів, як він дуже спаленів.

Зварським розповів лише, що колесо зійшло з містка, а коні станули та й нічого дальше не було, а далі замовк.

– Чого ти, Дмитре, – каже Зварська, – так задумався, чи не карі оченята панни Олі тому винні?

– Ей ні! Я так пригадую собі усе, що нині бачив, та гадаю собі: які-то люди неоднакові на світі, хоча й на однаковім становищі, – він нагадав собі Крикунського.

– Хіба ж жалусш, що в таке товариство ввійшов? – питає Зварська. – Годі, брате. Тут ліпшого нема, а до панів нам нікуди братися.

– Не знаєш мене ще, сестро, – каже Дмитро голосом зобидженого чоловіка, – я не з тих людей. До панів я би не пішов нізащо. Я всіх панів вважаю гнобителями бідного люду. Між ними я би грав нужденну роль. Противно, мені любіше в тій нашій середній сфері, аби лише між чесними людьми. А що Підпольські обоє дуже чесні люди, гідні пошани, симпатичні, се видно зараз, мені там було дуже любо, я тобі дуже вдячний, що мене намовила сюди поїхати! Тепер жодної нагоди не залишу, – Дмитро оживився, начеб зі сну прокинувся.

– Ти казав, що панів не любиш, що вважаєш їх гнобителями бідного люду, хіба ж се правда?

– По моїй гадці, се правило, а виїмки дуже рідкі. Годжуся з тим фактом, що вони багаті, але не забуваю на історію, котра учить, яким способом вони чи їх батьки зробилися багатими. Не хочу їх мастку, але вони, маючи такі средства в руках, могли би багато добра для людей зробити, а то не роблять нічого, самолюб-би! Гроші збивають або марнують на ріжні витребеньки стільки, що не одному бідному можна би сльозу втерти...

– З тебе говорить убогий чоловік, мій братчику.

– Скажи скорше, що з мене говорить потомок Залізняка, коли не тілом, то душею.

– А бійся Бога, брате! Хіба ж се правда? І ти би вступив в слід Залізняка, коли би в тебе була спроможність до сього?

– Не знаю, але ти не знаєш тої історії так, як я. У тебе, польки, Залізняк – то простий розбійник, у мене він герой, месник довговічної кривди свого томленого народу. Поява Залізняка се не змагання одного чоловіка для личних цілей – се історична konieczність, котра мусила наступити. Се вулканічна лава, котра віками кипіла і мусила вилятися з кратеру.

– Не можу з тобою згодитись на се. Я знаю, що собі пани дозволяли над простим народом, але в той спосіб мститися на гнобителях, се вже варварство...

– Такий був тоді час. Тоді врубати комусь голову значило те саме, що тепер, приміром, всадити до арешту на добу. В часі, коли законною карою смерти було четвертування або вбивання на палі – не диво, що такого самого способу вживали й інші. Годі вимагати від простих, темних, покривджених людей більше гуманності, як її мали найвищі сфери. Сам факт мав на цілі мсть, вона була історичною konieczністю, а мордовання в такий, на наш погляд, жорстокий спосіб, то була лиш форма тогочасна.

– Страшно слухати!

– Для нинішніх людей, що від одного уколєння шпильки мліють, певно, що страшно. Тепер, певно, того всього не потреба. Сьогодні гайдамака потребував би лише показатися людям з окривавлєним «св'яченим», і всі за мінуту зі страху повмирали би, а тоді вбили чоловіка на палі, а він жив ще три дні... Отже, коли б і тепер настала така історична konieczність мститися, то вже тих варварських способів не було би треба.

– І такі твої погляди?

– Може, й такі, – каже Дмитро завзято.

– Я знаю, що ти би того не зробив, бо то не по-християнськи.

– Не бійся, не зроблю, я не такий страшний, але говорім о чім іншій...

Зварська не говорила більше нічого, а Дмитро думав справді над чим іншим. Перебирав в гадці людей, яких нині пізнав. Були там офіціалісти, котрих пізнав давніше. Які вони неоднакові. От, приміром, його сестра, куди з нею рівнятися другим лісничинам, економкам і т. д. Колосальна ріжниця під зглядом інтелігенції і образования. Тамті люди буденні. Яка тому причина? Сестра має вищу освіту, се видно вже з її листів. Де вона того набула? Чейже не в тім романтичній закутку між високими дубами. Дивна річ, що я не знаю її історії, се знову щось мені так виглядає, як цвітка між кропивою.

А далі звернув думку на родину о. Амврозія і на Олю. Кілько то таких гарних душ гине в темряві незнання. Батько, видно, «словіст»¹³ і запродує ту гарну душу тим самим ідеям, котрими сам заморочив собі голову.

– Ну, ну, зроблю я вам, отчику, збитка і з вашої доні зроблю таку українку, що її не пізнасте...

¹³ Тодішня назва партії «Слова» (прим. А. Чайковського).

V

Зараз другої днини Дмитро став нараджуватися зі Зварськими, коли би то піти на попівство до о. Амврозія.

– Конечно треба піти, – каже Зварський, – і то не відкладаючи.

Дмитро добув зі своєї скриньчини оповідання Марка Вовчка і пішов на попівство.

О. Амврозій був на гумні коло молотильні, їмость спала по обіді. Дмитра прийняла сама Оля. Він покмітив, що дівчина спаленіла, входячи в кімнату.

– Я додержую слова, – каже Дмитро, вітаючись з нею, – і приношу вам книжку, вчора обіцяну. Прочитайте уважно. Воно нічо великого, се не має ніраз подоби до романів, які ви читали. Се дрібненькі незабудьки, але вони дуже гарні...

– Сердечно дякую за пам'ять, але не прогніваєтеся на мене, коли книжку довше задержу. В тім тижні у нас празник і всьо на моїй голові, бо мамунця таки все ще недужі.

– Нічо пильного, сього ж не треба до іспиту.

– Противно, хотіла я би зложити перед вами іспит, аби ви пізнали, що ваш труд не був даремний.

«Золота дівчина, – подумав Дмитро, – як вона логічно говорить, справді шкода такої цвітки...»

О. Амврозій, котрого прикликала слуга, ввійшов до хати. Був одягнений в довгий витертий халат, в чорнім солом'янім, вже витертим капелюсі.

– А! Вітайте, господине, благодарю іскренно, що не забули за мене, – і хопив Дмитра в свої обійми та вицілував сердечно. – Прошу, сідайте... може, папіроску?

О. Амврозій підніс Дмитрові стару шабатурку з тютюном і став шукати за сірниками.

– Як же виспалися по вчорашній оказії?

– Виспався добре і відпочив.

– Ну, не штука вам, що нічого не п'єте і в карти не граєте... якби так пити до пізньої ночі.

– Зато я танцюю, як найнятий.

– Для молодого чоловіка танець не вадить... Та я вам ще не подякував гаразд за вчорашню поміч. Була б мені дівчина забилася, а то моя одинока підпора, – о. Амврозій задумався. Крутив в пальцях папіроску і дивився в одну точку, начеб посумнів... – Моя бідна жона недавно встала з постелі, вона ще нездужає і, либонь, ніколи не прийде вже до здоров'я, а на Оліній голові всьо...

– Хоч би й не те, пан-отче, а все ж дочка своя дитина і жаль, коли б їй що злого приключилося. Але я гадаю, що нічо не було б їй сталося. Панна Оля була би, певно, сама вискочила з повозки.

– А я кажу, що ні. Ноги мала закутані в шаль і в сукні, козел досить високий, а рів глибокий, ніяк було рятуватися... – Та най нам! Говорім о чім другім, – каже о. Амврозій, закурюючи папіроску. – Ви, господине, будете ласкаві до нас на празник. Я вже просив панства Зварських і вас тим самим вже запросив, але я ще прошу окремо. З вашим швагром ми живемо в сердечній дружбі вже тринадцять літ і ще ніколи не було між нами суперечки.

– Мені сестра так само говорила.

– Куди ж ви, господине, на богословіє? – питає о. Амврозій по павзі...

– Йду на філософію.

– Страшенна праця.

– Вона мене не лякас, я без праці не міг би жити.

– Певно, будете мати поміч з дому.

– Нічого-нічогосінько, – сказав Дмитро і зробив руками такий рух, начеб йому хто гроші наставив, а він не хотів їх брати, – хочу працювати о власних силах і тих чую в собі досить...

– Дай Боже, помагай Біг! Але шкода вашого здоров'я. Вправді кажуть: *plenus venter non studet libenter*¹⁴, але то неправда, бо тоді доперва не можна учитися, коли кишки кличуть до себе: гоп! гоп! гоп!

– Я вірю в свої сили і тверду волю.

– Дуже похвально, але і надто ідеально. Я радив би на теологію *sic rebus stantibus*¹⁵...

– Я поповнив би, отче, непростимий гріх.

– Чому? – питає о. Амврозій зачудований...

– Я бачу, що не міг би бути таким священиком, яким священик, після моєї гадки, бути повинен.

– Цікавий я, як ви собі вифілософували священика?

– На підставі свангелія, а більше нічо.

– Хіба ж теперішні священики не такі, не свангельські?

– Такі самі, як ми християни. Ми християни лише з хрещення та й з назви, а в прочім ми подібні до первісних християн, як небо до землі. Тим християнам цілком відповідають священики і не можуть собі взаємно нічого докоряти.

¹⁴ Ситому не до науки (лат.).

¹⁵ За такого стану речей (лат.).

О. Амврозій задумався. Лице стратило веселу усмішку і прибрало серйозний вигляд. На чолі зложилась морщина.

– Дуже ідеальні у вас погляди, господине, часи змінилися, «обстоятельства» теж і годі нам іншими бути.

– По моїй гадці, се нікого не оправдує, але не приписую вини сего нам самим. Треба би зачинати реформу згори від тих, що стоять найвище. От Христос наказав любов ближнього і мир, а мимо того найприличніші християни провадять війни. Стають против себе дві ворожі армії. Вояки з противних таборів і не знають себе, нічого собі не винні, а мордуються, начеб один другому маму убив, і просять Бога і одні, і другі, аби їм допоміг до побіди! Хіба ж се по-християнськи?

– Так мусить бути!

– Але не повинно бути, коли ми масмо претензію бути християнами.

– Того ви не переробите...

– І не беруся до того, а помимо того мого ідеального погляду на ту річ, не покинуся її. З обставинами треба погодитися, а з-поміж двох злих треба вибрати менше; волю бути кепським християнином, ніж священиком не таким, як повинен бути, і для того не піду на теологію. Ви, отче, дивитесь на мене як на чудака, але таки рації мені не відкажете. Може бути, що я, постарівшись, інакше буду думати, але поки що годі.

О. Амврозій дивився уважно в лице Дмитра, начеб хотів спитати: чи ти, чоловіче, правду говориш? А відтак стиснув йому сердечно руку і, прибираючи свою звичайну усмішку, сказав:

– Ходіть, господине, на каву.

До кави накрила Оля аж в четвертій кімнаті біля кухні. Тут зібралася вже уся родина о. Амврозія. Їмость виглядала, як і перше, зле, була бліда на лиці, як звичайно, внаслідок великого кровотоку. Вона піднялася і привітала Дмитра.

– Ну, як же вам спалося після вчорашньої забави?

– Як звичайно, мені знаменито спиться.

– А ви раді з вчорашнього товариства?

– Воно мені дуже припало до вподоби. Такі, як тут називають, «оказії» дуже гарні. Можна забавитися без великих церемоній сердечно, як між своїми.

– Особливо у Підпольських весело бавляться, – докинув о. Амврозій. – Се незвичайно чесні люди, яких пошукати.

– Я се завважив, – каже Дмитро. – Ціла сім'я патріярхальна, аж любо на поріг вступити.

– Пані Зварська їх теж високо цінить, а то дуже розумна жінка.

Їмость при тих словах оживилася, вона стала випитувати, які відносини між Дмитром і Зварською.

– Се ж не рідна ваша сестра?

– У мене нема рідної, а вона одинока, заступас мені сестру рідну.

Їмость стала ще дальше випитувати, помимо того, що о. Амврозій давав знаки, що так не випадає. Але цікавість перемогла, і вона питала дальше:

– А ваші родичі мешкають постійно в Б., певно, багаті?

Дмитро на згадку про родичів мусив ужити цілої сили, щоби не спаленіти. Не знав, як відповісти, а збрехати не хотів. Готовий був сказати, що у нього родичів нема, та знову боявся, чи не ввійде в суперечність зі Зварською, бо вона, певно, мусіла вже про його домашні відносини говорити. Тож Дмитро пив завзято каву і буцімто не міг відповісти, або не чув, про що його питали.

О. Амврозій теж дечого догадувався, що Дмитрові неміло говорити про грошові діла, і таки перебив жінку.

– Дайте, мамо, спокій, як же так можна гостя брати на спитки, – при тім поглянув на Дмитра, начеб хотів сказати: «Вибачайте, бо моя жена ще дуже хора, подразнена, і нема їй чого чудуватися».

Їмость Амвროзова замовкла. Дмитро сидів навпроти Олі. Може бути, що лише случайно так склалося, але задля того мав нагоду не раз на неї поглянути. Коли б так був ліпшим обсерватором, то на перший погляд був би пізнав, що на каві, для нього призначеній, пишалася найгрубша жовтенька старочка.

Мав нагоду тепер вдень приглянутися добре дівчині. Вона була справді красуня аж любо. Став її прирівнювати до Наталі і мимохіть прийшло йому на гадку питання, котра з них краща. Але хоча в його очах Наталя була найкраща зі всіх, то таки і Олі не можна було нічого закинути.

Що там, думав Дмитро, краси на тарілці краяти не будеш, і та гарна, але держімося одної. А далі став собі уявляти вчорашню пригоду, як то воно було?

«Я розвів руки і вхопив падаючу дівчину. Вона обняла мене руками за шию... так. Он та сама, що тепер тут сидить і своїми дрібними пальчиками хліб крас. Ну, не штука, що тоді вхопила мене за шию руками, як падала. Звичайно, се був рух інстинктивний, нехай би так без... фе! Що мені в голові верзеться?».

Він так зайнявся своїми думками, що, погадавши собі, трохи не плюнув. Потряс головою, начеб хотів відігнати ті упрямі думки, що йому до голови налітали.

О. Амврозій видів, що Оля зробила вражіння на Дмитра, котрий засьно дивився на неї, та посміхався до себе, заїдаючи хліб з маслом.

– Ви, господине, чую, і мисливець неабиякий.

– Та який там мисливець, от трафилось сліпій курці зерно, та й велика штука, що яструба убив. Я навчився трохи стріляти перед двома роками на вакаціях. Полювати любив би, але куди мені до мисливства?

– Дуже то мила забавка. Я колись любив теж полювання і такий був до сього взятий, що, либонь, був би і службу Божу покинув, якби мені хто сказав, що за церквою с заяць.

– А тепер всесесніший не полюють? Мені здається, що здоровая, Богу дякувати, с.

– Ет, шкода говорити, бо як згадаю, то мені морозом йде поза спиною. Одного разу я трохи не пострілив хлопця мого сусіда. То лише чудо, що уйшов моєї кулі, як я засів вночі на дики. Я тоді так налякався, що прирікав собі в церкві не брати ніколи стрільби в руки... Тепер полюю лише на полумиску, – докінчив о. Амврозій, усміхаючись.

– Справді, не раз так лучається. За одну хвилю якоїсь нібито присмноти покутуї відтак ціле життя.

Бесіда уврвалася знову. О. Амврозій встав.

– Вибачте мені, що мушу на хвилюк поглянути до моїх робітників.

– Позвольте, отче, і мені піти. Я дуже люблю такий роботі приглядатися.

– Коли так, то дуже прошу.

Дмитро подякував і вийшов з о. Амврозієм на гумно. Обкинув усе оком і пізнав, що о. Амврозій неабиякий господар, бо всюди був взірцевий порядок. Стирти з хлібом і пашею стояли рядком до шнура, наче кам'яниці. Усюди було чисто. В стодолі на тоці поралися люди коло ручної молотільні. Дмитро взяв жменю намолоченої пшениці і став приглядатися зерням. Відтак подивився на намолочену солому та на зерно і каже:

– Видас по шість чверток?

– Славно, господине, ви вгадали, та бо з вас і знаток неабиякий. Відразу вгадали. Де ви сего навчилися? Ви ж з міста родом?

– З міста, та довгенько на селі жив при господарстві. Лише з такими інструментами не вмію обходитися, бо того я не видав. Багато молотить в днину?

– П'ятнадцять кіп.

– А людей багато треба до послуги?

– От видите, двох крутить корбою, а двоє обслуговує.

– Ну, то оплатиться машина, можна багато рук заощадити.

– Не йно в тім користь, господине, але ціпами молотив би цілу зиму, треба би щоднини мерзнути в stodолі, а так за кілька неділь вимолочу всьо і спокій голові. Та коли вас господарство так інтересує, то прошу, ходім ще далі.

О. Амврозій повів Дмитра до стаєнь. І тут був взірцевий порядок, хоча худоби не було дома, хіба малі телятка в окремій загороді мекали та виставляли свої широкі мордочки через огороду.

– У всечеснішого бачу лише одну тирольську расу, вона, кажуть, ліпша від швайцарської.

– Хто там знає, котра ліпша.

Пішли до коней. І тих не було, лише двоє від повозки і четверо тогорічних лошат.

– А чому вони, біднятка, взаперті сидять?

– Нема тепер кому пасти, бо усе при роботі, а на них треба уважати, як на малу дитину.

Дмитро зблизився до лошати і погладив одно по головці, що наставило свої ніздря.

– Гарні!

Коней було пара. Тих о. Амврозій не уживав до роботи.

Дмитро хотів їм ближче приглянутись.

– Осторожно, господине, бо та дерешувата кусає.

– Нічого мені не зробить.

Приступив сміло, розняв руками писок і поглянув на зуби.

– Молода ще, п'ять і пів років? Правда?

О. Амврозій був дуже вдоволений. Дмитро оглянув ноги, груди, погладив по шиї.

– Гарний! Має чотирнадцяту міру, був би під жовніра.

– Но, господине, чи ви на філософії зужиткуєте свої господарські відомості, далебі, не знаю, – сказав о. Амврозій і, розвівши руки, ударив себе по полах.

Дмитро оглянув відтак ще другу конину, погладив, поплескав і завернув знову до лошат.

– Тих обивателів я найліпше люблю.

Лошатка начеб порозуміли ті слова, бо усі четверо понаставляли через загороду свої головки. Дмитро гладив і пестив їх, як дітей.

– Не знаю, чому я так усе, що молоденьке, люблю.

Став одне лошатко пальцями чесати, а воно, відплачуючи йому тим самим, стало його теж скубати за одягу.

– Люблю усе молоде хіба тому, що не набралось ще тої злости, яка у старих проявляється.

– Ті двоє призначені для нашої Олі, – докинув о. Амврозій. Дмитро йно мав сказати, що рад би мати таку пару, але, почувши ті слова, замовк і оба вийшли зі стайні.

– Прошу, господине, в хату.

– Коби ти знала, мамо, який господин Чабанський господар, як на всім розуміється, наче б який знавець...

– То ви на цвітах розумієтеся? – спитала Оля. – Певно, оглядали наш огородець і я мушу соромитися, що нічого там нема.

– О те будьте, панно, спокійні. Я люблю цвіти, але на них зовсім не розуміюся, навіть не вгадаю, як називаються.

– Які ж цвіти вам найліпше подобаються?

– Чи по запаху, чи по вигляді?

– І одно, і друге.

– По запаху мені найліпше подобається наш польовий біб. Не знаю, чи може що гарніше пахнути, як польовий цвіт.

– Ха-ха-ха! – засміялись пані Амвროзова і Оля.

– Смістесь? Прошу лише літом вечірньою порою вийти на поле, на лан бобу, а признасте мені, що так є дійсно, і кращого запаху я не знаю.

– А по вигляді котрі?

– Мірт. З своїми дрібненькими листочками зелененькими, що нагадують мені нашу незрівнянну вербу.

– Вербу?

– А так, вербу. Се, сказати би, наше національне дерево. Ми навіть такі податливі, як та верба над водою, що по ній кози скачуть. Ми так само, як верба, дозволяємо лазити по собі всякій дрянї. Коли у греків давали витязям вінець лавровий, нам належав би вербовий...

– Добре порівняння! – докинув о. Амврозій.

– Ні, жарт набік, але прошу зміркувати, кільки то наш мужик має з верби користи: садить її де-небудь, і вона приймається, вона захищає його хату від вітру і морозу, а росте мимо того, що їй немилосердно обтинає галуззя. Верба ввійшла до нашої поезії і пісні. А може, я тому так вербу люблю, що під вербами провів свої дитячі літа...

При тих словах Дмитро споважнів, начеб посумнів. О. Амврозій покмітив се, бо вдивлявся уважно в нього.

– Якби я так не знав, що ви укінчили гімназію, гадав би, що ви укінчений агроном, – каже о. Амврозій.

– Нащо би мені се здалося? До укінчених агрономічних студій потреба бодай яких сто моргів поля, а без того піти хіба в службу, бо на чужій землі невелика охота господарити.

– Пощо на чужім господарити? – обізвалася пані Амвროзова. – Яко священик можете господарити на своїм.

– Рада би душа до раю, але... «Добре мені зді бити, та дому час...»

– І Святе Письмо цитуєте? Що раз, то більше прикмет у вас бачу.

– Се виключна заслуга мого катехита, бо казав учитися. Коли б мойй волі се полишено, не знаю, як би воно було. Русин до всього потребує... принуки, хоч би навіть та принука мала форму бука. Я тут засидівся... Цілую руці!

І став прощатися. Паню поцілував в руку, а Олі подав руку.

– А на празник татунцьо просили? – питає Оля батька і спаленіла.

– Хоч би і не просили, то таки прийшов би, – каже Дмитро. – Я вчера так собі подобав танці, що ніякої нагоди не помину, аби ноги мали роботу. Нехай вигуляюся, поки піду під карабін.

– Хіба ж ви військові? – питає о. Амврозій.

– Мушу бути військовий, коли ані не кривий, ані не сліпий, і саме від першого жовтня стаю на однорічну службу: *Das Vaterland ruft mich!*¹⁶

О. Амврозій розцілувався з Дмитром.

– Позвольте, господине, що я вас підведу троха та ще побакаємо.

– Прошу дуже, коли ласка.

– А не забувайте за нас! – каже пані Амвросова.

– Буду служити, але хіба по празнику, бо тепер іно би клопіт зі мною.

Вийшли. О. Амврозій розповів, що Шумляни незла парохія, що має 150 моргів доброго поля, а й парохіяни добрі люди, сусідів має добрих і... Богу дякувати. Ішли полем. На півдороги розпрощалися. О. Амврозій вертав додому в дуже веселім настрою душі. Він усміхався до себе, держачи в зубах довгу цигарницю тростинову з погаслою папіроскою.

¹⁶ Батьківщина кличе мене! (нім.).

Дмитро став співати. Його голос розлягався по полях і доходив до о. Амврозія. Він оглянувся ще раз за Дмитром, постояв хвильку і сказав:

– Показується, гарний хлопець. Чейже в такому молодім віку не потрапив би так удавати.

У Зварських ждали на Дмитра з кавою і, як тільки показався на поріг, усі посідали до столу.

– Куди ж ти волочився? – говорила тітка. – Кава вже вистигла, а ми не можемо тебе діддатися.

– Та не міг так скоро втекти. Треба було посидіти довше, – обороняла Дмитра Зварська. – Ну, як же тобі подобалося, як тебе приймали?

– Приймали щиро і тим подобалися. Впрочім, я їх ще замало знаю...

– Добрі люди. Нікому кривди не роблять за макове зерно.

– То вже дуже багато значить.

Дмитро не хотів вже другої кави пити. Посидів ще хвильку, а відтак вийшов на огород, сів в кутику бесідки і задумався. Поява Олі зробила на нім трохи враження. Не міг забути вчорашньої події на мості і все чув ще Оліні руки на своїй шиї.

Коби то так мені з Наталею було трафилосся, ото б був щасливий! Гарна дівчина, та Оля, та нема що об тім думати, сказав собі раз слово, що Наталя моя або жодна, та й на тім кінець. Та ж Володко мав би право плюнути мені в очі, коли б інакше зробив. Впрочім, з Володком в'яже мене дружба сердечна, а з Наталею дитячі майже спомини; нехай вже буде так, як є. Держімся одного... Але що за біда, що та дівчина зробила на мені таке вражіння! Невже ж тому, що я дотепер з дівчатами не сходився. От і ціла тайна. Ручу за те, що коли б так Наталя станула біля Олі, то би її притьмила і своєю красою, і наукою. Наукою? А що ж Оля тому винувата, що її не вчили. Се також отверта голова і коли б так над нею попрацювати... Родичі чесні, дім поважний... Та який мені біс до того? Я вважаю о. Амврозія аристократом свого роду. Хто зна, чи він, довідавшись про мене, не обернувся би до мене спиною і сказав: «Господине, моя дочка не для вас...» Та біс батька його, що мені в голові верзеться, начеб сватів вже посилав!.. Нічо з того!

– Ей, паничу, чи не вчарувала тебе нова русалочка? – заговорила Зварська над головою Дмитра, що, запрятавшись своїми думками, не покмітив, коли прийшла. Він прокинувся і поглянув на сестру.

– Моя сестра дуже мене підозріває. Сідай...

– От так собі жартую. Та скажи мені, о чім ви говорили.

– Приймали мене, як князя, о. Амврозій опроваджував по своїм господарстві, вже всьо знаю. І на теологію не забули мене намовляти.

– Я міркую, що вони дуже радо бачили би тебе своїм зятем, я також була б рада з того, бо Оля добра дівчина і строго вихована, але вона не до міста. А впрочім, думаю, що мій братчик не схоче бути метеликом, що літає від одної цвітки до іншої, – ті слова вимовляла Зварська з особливим притиском на кождім слові.

– Що се значить?

– Бери, Петре, на розум! Буцім ти не знаєш і не вгадаєш?! Недавно ми об тім говорили, але признайся вже раз, як тамта твоя богданка називається, як виглядає?

– От же скажу. Сідай!

І Дмитро став оповідати від самого початку, як з Наталею познайомився, а оповідав з таким жаром, начеб з книжки читав. Зварська оперла голову на руку і слухала уважно.

– А ти ж з нею говорив вже о тім?

– Ані слова. Се не годилося б з мою совістю. Хто ж я ще є? Ніхто, та нащо дівчині голову морочити?

– Се дуже гарно, але чи ти бодай зміркував, що вона тобі прихильна?

– Та як можна зміркувати у п'ятнадцятилітньої дівчини та ще супротив приятеля брата. Вона вітає мене щиро, а навіть запрошує, але я гадаю, що лише з титулу моєї приязні з братом.

– А яка ж її мама?

– Розумна, чесна жінка, любить мене, як свого Володка, а я так її, як би і маму рідну любив, коли б її мав... Впрочім, чого я маю її порівнювати з матір'ю, коли я матері своєї не знав, і не знаю, як син матір свою любить...

– А твоя ж Наталя які має школи?

– Які лише в Б. може мати, а крім того, покійний Містенський старався учити її сам і доповнив шкільну науку дуже. Те саме робить тепер брат Володко. Містенська хоче її навіть посилати до семінарії, та ледве чи з того що буде, бо нема куди.

– З твого оповідання я почуваю до Містенських велику симпатію, як взагалі до людей, що горнутья до світла, до науки. Шкода, що то так далеко. Поїхала би там побачити їх, я би довела між вами до порозуміння... Знаєш, яка моя рада? Держись першого пориву серця, воно найпевніше. Тобі лише така жінка доб-

ра. Тобі судилося жити в місті. Що ж би ти робив з такою селянкою, як Оля? Що з неї буде добра жінка, о тім не сумніваюся, але се не для тебе пара. Лише одно: пильнуй твоя Наталі, аби тобі хто не взяв її з-перед носа, бо ти був би ціле життя дуже нещасливий.

– Ходім в хату, бо холодно робиться.

В хаті вже світилося. Діти полягали спати. Зварський переглядав при лямпі газету, котру брав з другої руки. Тітка йно що прийшла з кухні і казала заставляти вечерю з кислого молока і варених барабоць.

– Треба було лишитися на вечері у о. Амврозія, був-бись їв смажену курятину, – жартувала тітка.

– Хто зна, чи були би дали...

– Ото раз! Чому ні? Де є молода панна, то такого молодця, як ти, не приймають чим-небудь.

– Хіба так! Як не смаженою курятиною, то печеним гарбузом, – каже Дмитро.

– Що ти говориш! Тобі гарбуза? Ну, як же тобі подобається?

– Гарна дівчина.

– Очі чорні, правда?

– Либонь, чорні.

– Стан гнучкий, усточка як коралі, правда? Ну, говори ж бо сам, ти ліпше то потрафиш сказати, чим я, стара... Та коли вона така гарна, як кажеш, то освідчися та вже будеш знати, чого держатися.

– Та куди мені, тіточко, ще освідчатися. Хто я ще? Ніхто.

– Ну-ну, ще раніше люди освідчуюся. Ручу тобі, що тебе приймуть і поміч матимеш.

– Не хочу я нічєї помочі, та ще до женитьби, то погано.

– Але о. Амврозій згодиться, щоб оженився, заки ще будеш мати посаду, а тоді вже побирав би підмогу яко зять...

– Як то? Щоб мене жінка удержувала? Таж се щось таке нещадне, таке понижаюче, що аж мерзко погадати. То йно у жидів так буває, що по вінчанню сидять по кілька літ у родичів на хлібі і, виїжджаючи звідси на свос, вивозять цілу копицю готових дітей. Борони мене Боже від такої зависимости, я назвав би себе бабою.

– Хіба ж баба щось таке погане? – обізвалася тітка.

– Коли баба бабою, то се не погане, бо природне, але як мужчина зробиться бабою, то погано.

Тим часом Зварська приступила до Дмитра, обняла його за голову і поцілувала в чоло.

– За то тебе, брате, люблю. Я знала, що ти так скажеш.

– Ет! Тобі також поезія в голові, – сказала тітка до дочки, відходячи до кухні за якоюсь орудкою.

Зварський не мішався до бесіди. Він читав пильно новини з Балканського півострова*, де саме тоді відігравались важні події.

По вечері пішли всі спати. Дмитро, поклавши біля себе на кріслі лампу, читав якусь повість. Тітка скористала з того і, присівши на кріслі, читала собі молитви. Відтак не дала Дмитрові спокійно читати і питала його про різні речі так, що мусів книжку відложити набік.

Довгенько так розмовляли. Тоді Дмитрові прийшла охота довідатися дещо про Зварську.

– Які, тіточко, Мариня кінчила школи?

– Вона зовсім не ходила до школи, – каже тітка, зітхнувши, – училася вдома. Гарні то часи були, та минулися, були різні учительки, гувернантки... та що їй з того? Хіба буде в лісі з дубами розмовляти по-французьки?

– То тітка мусіла багато на її науку виложити?

– Я не ложила, бо не було звідки, але мій рідний брат нею заопікувався. Ти чував про вуйка Корнеля? Певно, що тобі мусіла покійна бабка про нього розказувати.

– Трохи чув. Він був при театрі, се мені зятямилося.

– Був, але дуже коротко, тоді, як мій покійний батько вигнав його з дому за те, що не хотів учитися. Але був коротко. Пішов відтак у Росію і там на посередництві у цукроварів заробив в однім році сто тисяч. Його послали на Кавказ цукор продавати. Поставили ціну, а що більше візьме, то поділяться наполовину. Розходилося о те, хто найскорше на Кавказ приїде цукор продавати. Тоді ще ані залізниць, ані телеграфів там не було. Корнель їхав два тижні день і ніч і випередив всіх посередників, а що заступав великі інтереси, то заробив відразу. Тоді студював медицину і був лікарем, але вскорі вернув до Галичини і купив село. Я тоді саме овдовіла і була в біді. Він взяв нас до себе і зайнявся Маринею, як своєю дитиною. Держав для неї учительок, учителів і виховував її, як граф'янку. Коли б була знала тоді, яка її жде доля, була б ніколи на те не дозволила. Бо то до такого виховання дітей треба грошей. А звідки возьмеш? Мариня привикла до чого іншого і їй в голові не може поміститися, що нема куда. Вправді вуйко помагас їй потрохи, але він сам небагато має.

– А де ж ті гроші поділися?

– Село продав і купив друге, на тім втратив і знеохотився до сільської тиші, звичайно, старий, пережилий кавалір. Тоді, як Мариня вийшла заміж, перенісся до Відня і там стратив на біржі щось сімдесят тисяч. Решту схоронив і жие з того...

– Яким же чином Мариня вийшла за лісничого?

– Ось як. Вона ще була малою дівчиною, як Зварський настав у Корнеля за лісничого. Відтак Зварський пішов до повстання і через те у молодій дівчині героєм став. Залюбилася... Коли їй було 17 літ, він освідчився Корнелеві. Сей спочатку не хотів, а потому пристав і так посваталась. Але вже не хотів його держати у себе, дав невеличкий посаг і відправив, а Зварські опинилася в Шумлянах та й я з ними. Добре би їм тут було, коби щадили, тут добра позиція, але що з того?

– А де ж вуйко?

– У Відні сидить, читає та й тільки.

– А чому не женився?

– Господь знає. Либонь, в якій першій любові ошукався та й вже. То нещасливий чоловік, мимо свого мастку. Ціла родина наша нещаслива...

– Через що?

– Через що? Вона проклята. Якийсь прадід наш прокляв свого сина і з того часу самі нещастя. От що я лише знаю. Твій дідо розпився і умер на улиці. Мій дідо утопився. Мій батько упав з моста в воду і утопився теж. Брат молодший пустився на нінащо. Ходив по дворах по жебранім хлібі, хоча дуже був образованим. Відтак його в полі вовки з'їли...

Тітка задумалася і нишком утерла сльозу, а далі каже:

– Вже що проклята, то проклята. Решта розбрелася по світу. Нашої родини багато в Росії, вони там багаті і високопоставлені, але сі люди з другого вже коліна, і прокляття на них не тяжить.

– Хто би в такі речі вірив!

– Як не вірити, коли факти показують. Подивись, що Корнель провадив життя авантурниче і що тепер з нього? Чудак зробився, та ще й мою дочку, мов би навмисне, виховав так, щоб була нещасливою. Пощо їй, жінці лісничого, знати те все, що вона знає. Вона чує себе чужою, самотньою в нашім оточінні. Моя сестра одна була багата, але з чоловіком жила зле і марно пропала, полишаючи в найбільшій біді свою дочку.

– Та й така була багата!

– То ж бо й с. Бо то прокляття, я все своє кажу. Друга сестра також з чоловіком жила зле, сини зле велись, а наймолодший, на котрого поклала цілу свою надію, тепер на Кульпарковій невилічимо хорий. Нехай же мені тепер хто пояснить, чому се таке? Лише прокляття, котре буде нас переслідувати до десятого покоління.

Тітка вимовляла ті слова так торжественно, що Дмитрові аж мороз пішов поза спину. Усе на те складалося, щоб зворушити найсильніші нерви і порушити привиди. Та нічна тишина при легенькім тиканні годинника, ціла поява старої тітки в окулярах, її оповідання з родинної старини – усе на те склалося. Дмитро перехрестився і мимоволі прийшло йому на думку: «Хіба ж і мене має то прокляття не минути?»

– А Марія о тім всім знає?

– Як же не знає? Їй то вуйко Корнель не раз оповідав.

– То й вуйко в те вірить?

– Отож-то, що вірить. Такий учений, розумний філософ, лікар і вірить, і для того до нічого путнього не хоче взятися, не хоче женитися. Каже, нащо те усе здалося? Треба мені відтак дивитися, як моя дитина одна за другою гине?

– І Марія в те вірить?

– Вона ще, може, більше від других.

– А я замічаю, що вона чує себе щасливою і вдоволеною.

– Хіба по тім так міркуєш, що любить бавитися? Дурить сама себе, так їй легше. Вона нічим не задоволена, хоча того по собі не показує.

Дмитро рад був розпитати ще у сестри, як вона на ту справу дивиться, і рішився зараз завтра на то прокляття бесіду звести.

Тітка пішла спати. Дмитро остався сам. Надворі захмарилося і стало гриміти. Зашумів дубовий ліс. Зближалася буря. Се ще більше не давало Дмитрові заснути. Опер голову на руку і прислуховувався, як буря більшала. Стали громи бити, лунаючи предовгими відгомонами по лісі. На подвір'ї завив жалібно пес. Коли буря часами втихала, шелестіли дуби своїми довгими галуззями, начеб розмовляли між собою. Оповідання тітки стало упрямо¹⁷ переливатися в голові Дмитра. Він бачив в уяві своїх давніх предків, котрих ніколи не видав. Видів і того страшного діда, що прокляв свого сина, видів і того недоброго сина, що його рідний батько проклинав...

І так, дрімучи, пролежав довго, а ще як і заснув, то сумна та історія снилася йому.

¹⁷ Тут – збентежено (*Прим. упор.*).

VI

По тій нічній бурі над ранок випогодилось. Надворі аж пахло від свіжого воздуха. Дмитро прокинувся і вийшов надвір. Свіжий воздух оживив його і він став скоро забувати враження тої страшної ночі. Походивши так по лісі, вернув в хату. Зварська пряталась коло дітей. Зварський ладився до ліса.

– Може би я поїхав з тобою до лісу сьогодні? – каже Дмитро до шваґра.

– Добре, їдьмо, лише що сьогодні я верну аж ввечері, то зголоднієш.

– Потрафлю видержати, а коли ні, то верну пішки додому.

– То дуже далеко, – відзивається Зварська, – а нині буде, либонь, горяча днина.

– Я таки поїду.

По сніданні вибрались в дорогу. Зварський запряг до малого візка старого сивого коня, котрого сусіди прозивали ліхтарнею для того, що вночі було його видно. Забрали трохи харчу.

Дорога була дуже гарна. По наглім дощі не було пороху, а багно вже згустіло. Сонце щойно піднялось на небі, а пташки аж заходилися від співу. Уся природа веселилась. Люди йшли в поле до роботи, виспівуючи весело.

Зварський добув тютюн і став крутити папіроски.

– Чи ти знаєш, брате, історію нашої родини? – питається Дмитро Зварського.

– Трохи, а чого тобі треба знати?

– Що то з тим якимсь прокляттям, що тяжить на нашій родині?

– Вже тобі говорила о тім тітка чи хто инший?

– Тітка говорила, але що жінки инакше ту річ видять, то я хочу тебе спитати.

– Мені о тім говорив вуйко Корнель. Воно так і є, а факти показують, що в тім мусить щось бути. Я, правда, на собі ще нічого не зміркував, хоч вже 13 літ до родини належу. Богу дякувати, ведеться нам добре, живемо весело і щасливо, а що нам одна дитина вмерла, то річ звичайна і до того не треба аж окремого прокляття. Але родина ваша, правду кажучи, цілком знівелчалась. Вуйко Корнель старий кавалір, і не лишиться ніхто, хто би носив родинне ім'я.

– Я якось в то повірити не можу, як так може бути, щоб прокляття, вимовлене згоряча, могло шкодити навіть тим людям, що їх ще нема на світі.

– І я би сему не вірив, якби не ті факти, про котрі знаєш.

– А може бути й так, що причини тих фактів не могли собі люди инакше витолкувати, хіба якимсь прокляттям, котре треба було собі конечно сфінгувати.

– Вуйко Корнель не належить до тих людей, котрі би в байки вірили. То, впрочім, має він записано в родинній хроніці.

Так розмовляючи, приїхали на місце. Була се розлога лісова парцеля, рівна як стіл. З осередньої точки розходилися на прострін рівні дороги в різні сторони. Тут стояла землянка для робітників на нічліг і на случай зливи. Була се простора, з дилів збудована, глибоко в землі вкопана буда, прикрита зверху дернюками. Досередини сходилося по східцях. Було тут кілька лежанок з соломи, кілька стільців, а посередині палевисько. На самій горі навпроти того поставлено невеличкий димар. Світло денне входило сюда дверми, коли двері були зачинені, то невеличкою дірою, в дверях прорізанною.

Дмитро, побачивши таку невидану будівлю, нагадав собі ті козацькі степові землянки. Землянка видалась йому привітною. «От тут би посидіти лиху годину, коли спротивіє повертатися між людьми, коли на чоловіка найде нудьга за самотністю і супокосм. Тут можна не одну річ гарно обдумати».

– Знаєш, брате, мені ся землянка дуже подобається. Хотів би я тут пересидіти одну зимову ніч при ватрі, коли недалеко вовки почнуть вити.

– А звідки тут вовка взяти? Нема їх дококола на лік.

Пооглядавши усе докладно, Дмитро вийшов на двір. Тут розлягалось цюкотання сокир і чирикання пил робітників, що оправляли грубі дубові пні. Дмитро зблизився до них і став балакати. Робітники були привітні і веселі люди. Жартували і сміялися, а робота аж горіла в руках. Над тими робітниками стояв високий старий мужик з рушницею на плечах. Се був старий побережник Стефан, котрий вже служив в однім місці більше тридцяти літ, ще панщину добре тямив, а кожду деревину в лісі знав докладно. Він приступив до Дмитра і поцілував в руку, так що Дмитро не постерігся коли.

– Як вам, паничу, тут подобається?

– Гарний ліс, нічого казати.

– Ей, що то тепер за ліси, паничу, що видно ся кризь нього. Тото давніше ліси були, аж душа радувала. Тепер все повирубували, понищили, а прийде ще до того, бодай би я сього не дочекав, що люди будуть знати ліси лише з образів. Страх, яке лакомство на деревину у людей – тфу!

То був найлюбіший предмет розмови у Стефана. Він любив ліс, як своє життя, жив у ньому від малого хлопця і для того не міг рівнодушно дивитися на його нищення.

Дмитро взяв рушницю на плече і пішов в ліс манівцем, не держачись прорізаних доріг. Се був ліс старий з великими деревами, не підшитий молодником. Деревя стояли побіч себе, стикалися гауззям і вели своїм широким, зеленим листям тиху розмову при акомпаніменті легесенького подуву вітру.

Земля була ще вогка, бо сонце не здужало її через густе гілля просушити з вчорашньої зливи.

Дмитро втратив з очей і землянку, і робітників, але стукіт сокир доходив до нього зовсім виразно. З другого боку теленькали корови своїми бляшаними дзвінками, а пастух накликував і вигравав на сопілці. Дмитро хотів пересвідчитися, чи ліс сей справді такий малий, як се говорив побережник Стефан, і йшов далше. Нараз натрафив Дмитро на гушавину, котра одною зеленою стіною закривала йому дорогу. З корчів вискочив заяць і побіг між пні, але Дмитро не звертав на нього увагу і став проміж корчі продиратися. Туди, либонь, не ходив ніхто, бо не було ні одної стежки. Дмитрові аж наскучилося йти, заки зайшов над невеличкий лісний потічок, що зливався по камені в долину, наслідуючи водопад.

«От і Ніагара в мініатурі», – подумав Дмитро. З одного боку потічка простягалася невеличка прогалина, вкрита зеленою травою. Вода, спадаючи з більшого каменя, сформувала невеличке озерце. Воно було завширшки двох сажнів, вимощене дрібненькою рінею. Вода була така чиста, що можна було крізь воду усі камінці почислити. У воді іграло кілька малих рибок.

Закутина та була вельми романтична. З усіх боків околена гушавиною, хоронила від вітру, а хіба яркі сонячні промені освічували її з полудня. Дмитро присів на камені біля водопаду, поклав рушницю на землю і вдивився в воду. Вода, заким з потічка упала до озерця, кидала дугу на прибережні камені.

– Звідки се тут взялося? – заговорив до себе Дмитро. – Гарне місце. Коли б се моє, то зараз збудував би тут хатку. Гарно б тут жити літньою порою. А не знать, чи не скупатися би? Попробуємо.

Роздягнувся вмить і стрибнув у воду. Вона була студена, а й глибша, чим він собі міркував. Годі було довше в ній пробувати. Вискочив з води відсвіжений і став сушитися на сонячнім промінні.

«Се ж не буде нічого неприличного, бо тут живої душі нема...»

Відтак, коли ogrівся на сонці, стрибнув оп'ять у воду і доперва тоді одягнувся.

– Бідні рибки, я вас так наполошив, перебив іграшку та годі! Слабший мусить все сильнішому уступити.

«Якби так тут мій Володко і... Наталя, то, певно, любувалися би сим місцем так, як я», – подумав Дмитро і став прислухуватися до журчання води та приглядатися плюсканню маленьких рибок, котрі збігалися в купу, начеб собі оповіщали, що небезпеки вже нема. До повноти того гарного оточення додати ще, що цілий ліс аж гомонів від пташачого співу. Здалека чути було монотонну стукітню сокир і сопілку пастуха.

Дмитро посидів трохи на камені, а далі поклався на траві і дивився в гарне блакитне небо. Біля нього в траві бренили мушки. Їх голоси навели на Дмитра сонливість. Він прикрив лице капелюхом і заснув... Не стямився, як довго спав, і що його збудив, либонь, якийсь шелест в корчах. Він підвівся і побачив недалеко на траві гарну серну. Вона оглянулася на нього, застригла вухами і одним скоком скрилася в гущавині.

Сонце зійшло вже значно з полудня. Дмитро почув діймаючий голод.

– От піду прямо додому. А чи трафлю? Чому би ні, а бусоля від чого?

Мав в кишені при ланцюжку від годинника невеличку бусолю, розміркував собі, в котрій стороні лісничівка, і майнув лісами навпростець. Не боявся заблудити. Одно його непокоїло, аби не зайти з стрільбою в чужий ліс, бо тоді, певно, забрали би йому стрільбу баронські побережники. Але охота попробувати власного sprиту перемогла, і він пішов, продираючись поміж гущавину.

Голод докучав йому щораз більше і вже став жалувати, що не завернув до Зварського. Тепер вже так далеко зайшов, що не трафив би, бо вже не було чути стукотні сокир. Але показалося, що дорога навпростець о половину ближча. Дмитро вийшов на знайоме собі поле і побачив гайок. Вже було недалеко. Дмитро зайшов в хату змучений і кликнув:

- Тіточко, дайте їсти, бо голодний страх.
- Хіба ж ти нічого не їв від рана?
- Нічого. Я блукав по лісі, аж поки сюди зайшов.
- А треба було тобі ходити? Не ліпше сидіти було вдома?
- А що ж мені сталося? Викупався, виспався в лісі та й добре.
- А де ж ти купався?

– Я знайшов в лісі таке гарне місце, як рай, і потічок, і купіль, аж люблю.

– Марисько, гей Марисько! – кликала тітка через відчинені двері до кухні. – А давай там їсти!

Мариська принесла обід, що оставили для нього. Дмитро звивався коло страви, аж за вухами тріщало. Тітка сиділа біля нього при столі і любивалася його молодечим апетитом.

Тепер закурив папіроску.

– От і добре вже, а де Мариня?

– Либонь, в бесідці чи в гайку.

Дмитро подався туди. В бесідці не було нікого. Пішов до гайку і став розглядатися. Здалека побачив Зварську. Вона сиділа в ширококрисім капелюсі під деревом з якоюсь книжкою в руці.

Дмитро наблизився. Зміркував, що сестра не читала, лише задумалась, держачи книжку перед собою.

Зайшов тихцем і пристанув біля неї. Зварська дивилась в далеку даль і не чула нічого.

– От виловив я тебе, – заговорив Дмитро, усміхаючись. – Усе мені докоряєш, що сумую і думаю, а сама так робиш. Чейже не навчилась сього від мене.

Зварська стрепенулась.

– Мені се рідко лучась – так важко задумуватися. Не люблю сього. Ліпше бути веселою, бавитися, співати або читати. Але, мабуть, така спокійна, глибока задума потрібна часом для душі так, як сон для тіла, аби відпочити трохи, полетіти думкою там, де тілом годі дістатися.

– О чім ти думала, коли вільно спитати?

– Слухай, брате, чи ти віриш, що душа чоловіка, розставшись з тілом, переходить в інше тіло, оживляє другого чоловіка?

– В таке годі вірити. Се мандрівка душ.

– А чому би се мала бути неправда?

– Бо душа повинна би про се знати.

– То ще не рація. Може саме так бути, що вона того не знає для того, що вона спутана тілом, так як і багато речей не може збагнути.

– Може й так, я над тим ніколи не думав.

– Отже, не відкидаєш сього безумовно?

– Ні, бо не маю даних ні на одно, ні на друге.

– Мені часом здається, що я вже жила раз на світі, що була великою панею, може, королевою або що, та за гріхи увійшла

вдруге в таку звичайну людину. Мені так часом здається, хоча відтак, отямившись, я таку думку відкидаю як смішну.

– Я бачу противно, сестро, що ти не є людина звичайна, саме тому, що над такими речами думаєш, з котрих другі сміються, коли б їм се хто сказав...

– Я зовсім не маю претензії ставити себе вище других. Я то лиш знаю, що я не з того світа, що у тім кружку, де повертаюсь, я чужа, я дуже далекий гість, що на часок приїхав і насилу хоче приноровити себе до гостинних хазяїнів. Нема речі, котра би мене правдиво втішила, а смутить мене не раз така дрібничка, на котру другий би не поглянув, і зробить на мені таке враження, що не можу його позбутися. А вже несправедливість, кривда людська мене страшенно болить... Я нічим невдоволена, бажаю чогось, тужу за чимсь таким, чого уявити собі не можу, хоча знаю, що се мрія, що мої бажання ніколи не можуть сповнитися, бо коли би навіть явилась переді мною яка всемогутність, як се в казках говориться, і сказала: «Забажай собі, чого хочеш, усе тобі дам», – то я прямо не знала би, як то бажання висказати...

– Такі люди не є щасливі.

– А ти думаєш, що я щаслива? Хіба з того, що співаю, танцюю, веселюся, сміюся з другими враз, хоч не раз зовсім нема чого сміятися? Я се роблю навмисне, аби не показувати перед людьми, що в моїм нутрі діється.

– Боїшся людського сміху?

– Мені людський сміх байдужий, я боюся співчуття інших людей, не терплю, щоби мене рахував хто.

– Я гадаю, що співчуття – річ часами дуже потрібна.

– Я противної гадки. Ми співчуваємо людським недостаткам, каліцтву тілесному або душевному. Не хочу, щоб люди виділи мій недостаток, моє каліцтво, се мене понижало би у власних очах... По-друге, хто мені заручить, чи то співчуття щире, чи воно не маскус лише злобну насмішку наді мною. Ти, брате, ще не маєш досвіду, не знаєш людей. Згодом переконаєшся, що на світі більше злого, ніж доброго. Коли тобі співчуття здається милим, то не забувай на те, що отруя також має бути солодка, що дотик гадюки не рапавий, але дуже м'якенький. Поступаючи так, аби тебе другі жалували, ти мимоволі бабієш, м'якнеш, тратиш той гарт душі, без котрого жінка стає мізерною, не то вже мужчина.

– Може, ти маєш рацію.

– Ніколи не говорю нічого напевно, чого я не передумала, не досвідчила.

– Хіба ж чоловік може так все в масці ходити?

– Се не маска, се ознака лише, що чоловік уміє запанувати над собою, не показує свого каліцтва, се добра прикмета, котра чоловіка підносить понад буденних людей. Ту маску, як ти кажеш, скидається хіба тоді, як ти у себе, як тебе ніхто не бачить, тоді і подумай, посумуй і виплачся доволі, коли можеш плакати... Що я не раз наплакалась, кілька ночей не спала, але я горда тим, що того ніхто не бачив, ніхто того не знає, навіть моя рідна мама.

– Незвичайна ти людина, сестро! Тобі би те усе лише списувати. Була б се оригінальна філософічна система.

– Я й списую мої гадки, але поки я живу, ніхто їх читати не буде. Поки що в тім дусі виховувати буду мою дочку, аби відтак була приготована на читання того, що їй в спадщині оставлю.

Зварська говорила з жаром. Дмитро ще не бачив сестру в такому настрою духа.

– Гадасш, що й тобі я була би відкрилася, аби ти мене не був підглянув? Ніколи! Ти був би вважав мене за людину веселу, танцюристу, співучу, з трохи більшою освітою, як інші економки і т. д., а більш нічого, хоча люблю тебе, як рідного брата.

– Знову того не розумію. Ну, вже знаю, для чого криши те, що тебе болить, як кажеш, своє каліцтво, але чому показуєш себе іншою перед світом, як ти є?

– Бо я не така, як другі люди, а хочу виглядати такою, як всі. Не хочу висувати голови поза рівень, бо коли би мене дійсну побачили, назвали би мене ексцентричною, хоробливою істотою і сміялися б наді мною або й жалували – все одно. Ти ж знаєш ту байку, як прямий зайшов в громаду кривих? Отже, бачиш чому.

– Але я гадаю, що своєю інтелігенцією ти могла би других потягнути до себе, вони б тебе наслідували.

– Ха! ха! ха! Вони би мене наслідували, а наслідування називається малповання. Тоді-то вони були б справді смішні. Таких речей наслідувати не можна. До того треба іншої вдачі. Впрочім, чи схочеться кому наслідувати річ неприсмну, а моя вдача дуже для мене неприсмна, бодай її не мати, я ж кажу тобі, що я не з того світу... Може бути, що я не можу висловити моїх гадок гаразд, бо я самоучка, жодної філософії не студіювала, сама над усім думала. Пізнаєш мене ближче, пізнаєш і других людей, тоді мене зрозумієш... Та вже коли зійшла бесіда на те, то ще тобі одно скажу, чого вчора не доповіла: не завертай собі голови Ольгою, бо вона не для тебе, се добра людина, але тебе не зрозуміє... тям о тім. Вона буденна, а твоя вдача подібна дуже до мосі. Ти

не знаєш, яке то подружжя нещасливе, коли їх душі не розуміються, хоч би як любилися, вір мені, я се досвідчаю щоднини на собі...

– Хіба ж би твій чоловік...

– Мій чоловік добрий, чесний, любить мене, старається о всі мої потреби, – перебила скоро Зварська, – але він мене ніраз не розуміє...

– Про Олю будь спокійна. Я одного буду держатися.

– Не будь такий певний себе, бо тут серце приказує, а воно не має розуму. Я знаю, що можуть карі очі і коралеві усточки, гарне личко, особливо тоді, як антидотум далеко. Жалував би-сь відтак.

– Хіба вже ходім додому, далі покличе тітка до вечері.

– Ходім.

– Ну, що ж, лагодиш дуже ноги на празник?

– І ноги, і горло, і все...

– Тільки поведись весело і не забувай, що ти між чужими людьми.

– Не розумію.

– Стільки разів тобі говорю, що ти любиш в товаристві задуматися, а люди Бог зна що подумують. Кожда мамунця візьме зараз собі до голови, що то через її донечку так. Ти собі занадто при-своїв руську натуру плакати, тужити...

– Хіба ж ти сама не задумуєшся ніколи?

– То знову що іншого, але не по-руськи. У русинів се національна хіба. Наші пісні через свою сумовитість увійшли в пословицю. Русин усе плаче, долю проклинає навіть в таких хвилях, де потрібно енергічного діла, і дуже радий з того, коли другий хто над ним заплаче... Се не ворожить багато. Подивись на наших мазурів. Не дасть собі в кашу дмухати, бо зубами заскрегоче, а русин спину гне і плаче...

– Се правда, але те зробила довговічна неволя.

– Ніби то мазурський хлоп не був так само в неволі?

– Се правда, але русинові як занадто допекти, то з плачливого телятка стається лютим тигром і купається в крові своїх ворогів...

– І таких, котрі йому нічого не винні, вони, значить, з одної екстрими переходять в другу, а найліпша дорога середня.

Дмитро не знав, що на то сказати.

Коли Зварська пішла в хату, Дмитро вернув ще до лісу і блукав там, аж поки не смерклося. Розмова із Зварською зробила на нього сильне вражіння.

«Хіба ж я не такий самий, – думав він. – Не раз залягас мос серце якась невияснена туга за чимсь, чого не можу собі уявити. І я не можу погодитися з фактичним станом, і я не з того світа. Вона говорить правду, наш стан душі однаковий, лише ми обос ріжними, зовсім іншими дорогами виробили собі його. Вона вихована в ліпшій, опинилася в гіршій; я вихований в гіршій, приходжу до ліпшого. Ми обос не можемо освоїтися з нашим теперішнім положенням. Я уважаю себе бодаком між цвітами, вона може себе уважати цвіткою в кропиві...»

Над'їхав Зварський з лісу.

– А ти, чоловіче, куди блукався? Я гадав, що тебе вовки з'їли.

– Ти ж мене упевнив, що тут вовків нема, то я забарився в лісі, а відтак заблукав аж додому.

Дмитро присів на візок і приїхав на лісничівку.

Коли ввійшов у хату, побачив незвичайно цікаву сцену. Перед образом клячав пастушок від безрог, а біля нього сиділа на кріслі Зварська і вчила його з книжки руської молитви.

Дмитро не хотів своїм очам вірити. Зварська була польською патріоткою. Що вчила малої дитини молитися, се ще нічого, але не сподівався того, щоб учила молитви руської.

Коли молитва скінчилася, хлопчина поцілував всім руки і вийшов до кухні...

– Що се значить, сестро?

– Ти бачив, що. Та не гадай, що то лише нині так, бо так робиться щоднини саме тоді, коли ти йдеш на вечірній прохід.

– Мене трохи то чудус...

– Хіба для того, що я вчу дитини руської молитви? Але ж то було би смішно, якби я вчила його молитви польської, котрої він не розуміє. Я навмисне купила собі буквар руський, а годі ж такої сироти не навчити молитви, коли воно по цілих днях видить перед собою лише ліс і безроги.

VII

Наблизивсь і празник. Та поки що приїхав о. Амврозій за орудкою до Зварських і при тій нагоді ще раз запросив їх до себе.

Зварська відновила Дмитрову гардеробу. Нові черевики справив йому Зварський потай і казав обуватись, чи добрі. Дмитро, дізнавшись, в чім діло, не хотів їх нізащо в світі прийняти. Що не говорила тітка, аж всердилась, говорив швагер – нічо не помогло.

Дмитро почервонів від сорому і не хотів такого дарунку прийняти, знаючи, що Зварські незаможні люди і такий видаток буде їм прикрий. Тоді Зварська каже:

– Коли мене хоч трохи любиш, то приймеш отсю дрібничку.

Зварський додав:

– Як ти будеш мати більше, то даш мені.

Нічого було робити. Дмитро пізнав, що, не прийнявши, збив би тим чесним рідним велику прикрість, хоча той подарок був для нього дуже прикрий і понижаючий, після його гадки.

Вже в той день перед полуднем поїхали до церкви. Церква була повна народу з доколичних сіл. У той храмовий день посвячував декан новопоставлений престіл.

Дмитро був свідком, як декан благословив тих парохіян, котрі найбільше причинилися до прикрашення дому Божого б і роздавав їм хрестики, привезені прямо з Риму. Він щойно звідти повернув. В тих часах ще паломництва до Риму були рідкістю (не так, як тепер), і хто був в Римі, мав право до певного роду авреолі в очах народу. Так було тут. Мужики, цілуючи даровані їм хрестики, котрі посвятив папа, не могли здержати сліз радості і хвиля була дуже поважна.

Уся церковна церемонія скінчилася десь по другій годині. Народ став розходитися. Священики, окруживши о. декана, вертали на приходство на історичну каву по службі Божій. Тому історичну, бо вона так ввійшла в звичай, що жоден священик не доторкнеться страви, хоч би постив і до вечора, поки не вип'є «каву». При тім кождий був цікавий довідатися з уст о. декана дещо про Рим.

День був парний і тому подали каву в огороді під широкими деревами, куди винесли кілька столів. О. декан сів на почетнім місці і отирав рясний піт з чола. Біля нього сиділи другі. Прочі священики, що не правили служби Божої, стояли купкою під деревом і балакали. До них прилучився Дмитро зі Зварським і прислухувались бесіді. Розмовляли про несолидарність одного священика в якійсь спільній справі. Виновника на той час між ними не було. Може, був би того ніхто не тикав, якби він там був. Але він почув збоку, що про нього говорять, і хотів своєю присутністю положити тій дискусії кінець.

Приблизився до гурту.

– Хто що має проти мене?

Усі замовкли. Тоді виступив один молодий панотець.

– І я, і ми всі. Ви, отче, зломили солідарність. Ми рішили на посліднім соборчику так, а ви, навпаки, зробили свідомо инакше. Ви хотіли приподобатись старості, а через те нарушили і нашу, і свого народу повагу. Хто з нами буде в будучності числитися, коли покажемося такими?

– Якими?

– Такими, як ви. Не хочу вашого поступку звати по імені. Ви самі добре знаєте.

Винovníк оглянувся по присутніх, надіючись, що хтось «з кондеканальних» оборонить його повагу перед нападами «молодика». Але ніхто не обізвався за ним. Навпаки, обізвались голоси:

– Сусід наш має рацію, ви, отче, дуже согрішили.

Тоді винovníк розвів руки і сказав трагічним голосом.

– Коли так, то «разпніт» мене!

– Ліпше би сказати: наплюйте на мене! – обізвався ззаду за ним голос.

Всі оглянулись. Се був Зварський. Він прислухався до тої бесіди, покурюючи папіроску, і обізвався в саму пору, щоби попсувати ефект, на який числив винovníк.

Всі стали сміятися.

– Славно, пане Зварський, вам удалося.

Винovníк, засоромлений, втік з гурту, вийшов потайком між повозки і, не прощаючись з ніким, поїхав додому.

Сей сміх звернув увагу декана. Він встав і пішов з іншими до того гуртика. Розповіли йому цілу історію. Показалося, що той панотець поступив в однім важнім ділі негарно. Декан се признав, лише маркотно йому було, що такі справи і рекримінації говорилося голосно перед «миряниним», та ще й латинником. Зараз взяв під руку того молодого священика, пішов з ним по стежці і щось багато йому балакав...

Між священиками, котрих тут було значне число, був один, що звернув на себе особлившу увагу Дмитра. Був се високий ростом, не більше 30 літ, сухий і кістлявий чоловік.

Подобав на англічанина не лише своєю поверховністю, але й вухами. Вони були якісь дротяні, вимірені після поважного *adagio*, трохи недбалі. Руки держав в кишені і курив шкіряне цигаро. Дивився на всіх згори і не мішався до бесіди. Коли Дмитро представився, він витягнув з кишені свою костисту білу руку і подав йому два пальці, причім держав голову вгору, начеб дивився за чим, що сиділо на дереві.

– Ви, господине, здалека?

– Я з Б., приїхав сюди на ферії до свояків.

– Yes! Ледве чи ті розмови будуть вас інтересувати. Переїдім-ся по огороді.

По хвилі мовчанки додав:

– Який факультет посідаєте, господине?

– Я гадаю йти на філософію...

– Добре, на які предмети?

– Історію і німецький та руський мови...

– Добре... Раджу вам студіювати також історію англійської літератури... дуже поучаючий і займаючий предмет. Се література світова, і таких геніїв, як Шекспір та інші, ніхто не має, жоден нарід.

– Побачу, я не виробив ще собі ширшого пляну моїх студій.

– Кажу вам, то велети...

– Не перечу того... Чи всечесніший здалека?

– Ні.

– Який тут народ? Сиджу тут вже дві неділі, а не можу нікого гаразд розпитати, хотів би до нього зблизитися, дещо йому прочитати, поучити, та не знаю, з котрого боку зайти...

– То ні на що не здалося, кажу вам, господине. Добре то говорити в однім місці Шекспір...

І став виговорювати цитату по-англійськи.

Дмитро видивився на нього.

– Я, отче, по-англійськи не розумію ані слова.

– Правда, я забувся. Зі мною сталося таке, як каже славний Байрон... – і знову талапнув англійський цитат.

Дмитро розсміявся вголос. По лиці руського англічанина пробігла якась згїрдна усмішка.

– Дивно, що наші люди так мало учаться клясичних мов.

– Мені здається, отче, що найтяжче було б навчитися англійського мови так, аби ним говорити можна. А самого розуміння, то замало. Такий самий хосен буде з доброго німецького перекладу.

– А я горджуся тим, що вивчив тої мови великого народу.

– Не всі можуть бути такі щасливі, не одному приходить лекціями на хліб заробляти, так що через лекції світа не бачить.

– І то правда.

Стали кликати на обід і зі всіх сторін напливали гості. Одними дверми входили до їдальні дами, що цілий час сиділи в салоніку, зі двору йшли чоловіки, що дотепер готували на дворі. Дмитро, побачивши вкритий стіл, не міг своїм очам вірити. Тільки тут понаставлявано, що ніде вільного місця. Треба би зо три цукорні знести до купи, аби стільки наставили.

Стали сідати по старшині. З другого боку стола так само сідали дами. Декан з декановою сиділи, розуміється, на першій місці.

Дмитро присів біля якогось питомця з Риму, що приїхав на вакації по скінчених студіях, де пробував цілих шість літ.

По короткій молитві взялись за страви.

Полумиски обходили по парі по обох боках столу і стільки їх було, що годі було зчислити, не то бодай покушати з кожної. Спочатку було лише чути калатання ложок по тарілках, а де-не-де і сьорбання, відтак доперва стали гості між собою розмовляти, насамперед найближчі сусіди.

– Я, господине, щойно приїхав з Риму, – обзивається сусід до Дмитра, – та й вже забув, як Галичина виглядає...

– Ви тут будете священиком?

– Авжеж, гадаю, оженившись, висвятитися тут.

– Гарний тут народ. Здається, заможніший, ніж инде.

– Ви знаєте добре руський народ?

– Не всюди, у себе знаю добре, бо між ними виховався, тут я ще не придивився гаразд.

– Скажіть мені, господине, – питає тихше сусід, – нема між руським народом ересі?

Дмитро мав охоту розсміятися вголос, але здержався і каже:

– Ой, ой! Кілько тут ересі, то страх. Послухати би лише, як наш мужик говорить «вірую», то зараз би його на костер брати...

– І ніхто против того не запротестує? Де ж ті священики? – каже з жаром римлянин.

– А що ж порадити, коли він не вмів інакше, тексту не розуміє, а слова вимовляє так, як йому не раз прочулось. Ось послухайте одну прібку «отченашу», записану Драгомановим в книжці «Малорусскія народнѣя преданія и рассказы».

– Годі, гріх слухати, – каже римлянин, затикаючи собі уха.

– Але ж, отче, порозумійте мене, ані той нарід, що так «отченаш» собі уложив, не мав на думці лихого діла, ані я не мав на думці висміювати молитву. Я лише хочу вам наглядно показати, що ересь у народа, то лише з імені, несвідома, а впрочім се люди сильні вірою і побожні. До них можна цілком примінити ту легенду про пастуха, що, виховавшись в лісі, не вмів інакше молитися, хіба скачучи через рів, при чім говорив: «То тобі, Боже, то мені, Боже!» Вчити простий народ догмів у всіх тонкостях – се абсурд.

– Як ви можете так говорити? Невже ж лишити їх душі в невіжестві і пороках?

– Знову ви мене не хочете порозуміти. Народ треба просвічати, уморальнювати, учити його любові до Бога і ближнього, і сього буде з нього досить.

– Не годжуся з тим. Але скажіть мені, що то за безбожник, той Драгоманов, то неморальний якийсь чоловік, що поважився такі нісенітниці оголошувати друкком.

– Хіба ви не чули нічого про Михайла Драгоманова? Се професор університету. Про його безбожність я нічого не чував, лише знаю, що власне той збірник має для нас неоціненну вартість, видало його «Императорское и географическое общество».

– Такі книжки повинно палитися...

– А автора також подати сейчас на костер, по вашій гадці. Правда, отче, яка то шкода, що свята інквізиція минулася? Мали би-сьмо гарну гецу. Даруйте, отче, але від вас аж пахне середніми віками... – а даі Дмитро подумав: «От гарних буде мати руський народ просвітителів. Не знать лише, чи багато таких удалців ушасливляє щороку нашу Галілею».

Обід проволікся до четвертої години. Повставали усі разом, подякували і повиходили на огород. За той час прятали кімнати.

Дмитро не знав наразі, до кого причепитися, і ходив одинцем. До нього прилучився той молодий панотець, що перед обідом так різко виступав проти свого кондеканального.

– Що ви оповідали римлянинові, що так собі уха затикав?

– Чудний чоловік зі своїми римськими поглядами на догматичні відомості нашого мужика.

– Чи не питався вас про ересі?

– Ви вгадали, отче.

– Ну-ну, най-но він стане катехизувати наших людей, то з церкви втікне.

– І скажіть мені, який пожиток з таких людей у нас?

– Га! То має бути межі священством, – прийшов аж з Риму і нам не вільно його критикувати. *Roma locuta*¹⁸...

Тим часом в кімнатах вже попрято і озвались перші звуки фортеп'яно. Дмитро завернув до хати, бо цікавий був на танці.

Як лиш заграли, він кинувся між дівчат і, не перебираючи, взяв, котра була скраю. Відтак брав одну за другою, поки не перегуляв всіх.

Тепер доперва, відпочиваючи і салаючи тяжко, став приглядатися дівчатам. В кутику під вікном сиділа незаметно молодень-

¹⁸ Не закінчене римське прислів'я. Має бути «*Roma locuta, causa finita*» – «Рим склав, справа закінчена» (Прим. упор.).

ка дівчина, дуже просто одягнена, так що відрізнялася від прочих. Се зацікавило Дмитра, і він став ще більше їй приглядатися. Спочатку гадав, що се Наталя Містенська. Той сам ріст, таке саме волосся, краска лиця, усе. Дмитро задивився в неї і трохи не перехрестився. Покмітила се Зварська і, приступаючи до нього, шепнула:

- Не забувайся, чого так задивився?
- Дивись на тую дівчину, що в кутику сидить, знаєш її?
- Знаю.
- То ходи до огороду, щось тобі скажу.

Вийшли. Усі були зайняті танцями, то ніхто на них не зважав.

– Знаєш, сестро, – каже урадований Дмитро і стиснув кріпко сестру за руку, – та дівчина подібна дуже до Наталі Містенської. Побачивши її, я не міг отямитися, трохи не перехрестився.

– Коли вони подібні, то маєш гарний смак.

– Хто вона?

– Сирота по священику, а тепер на ласці свого вуйка – отсього фальшивого англічанина. Гіркий її світ. Кажуть, що вона вже заручена, – не знаю.

– Так і добре. Тепер буду знаменито бавитися, бо, глянувши на неї, пригадувати собі буду Наталю, ну а їй нічого не буде шкодити, коли вже заручена...

– Ой дівчаку, дівчаку, що тобі в голові, – усміхнулась Зварська й вдарила його легко по плечах, – ну а тепер йди гуляти з твояю псевдо-Наталкою.

Дмитро не дав собі два рази говорити, протиснувся через цікавих і вже був коло дівчини. На неї мало хто зважав і майже ніхто її не брав в танець. «Може, вона нескладно танцює», – подумав Дмитро. Але ні, дівчина танцювала, як листочок під подувом вітру. Дмитро дивився в її лице, хочачи відкрити найбільше черт, схожих з лицем Наталі.

Трохи с ріжниця, але менше о те. Годі знайти дві людини на світі цілком подібні до себе. Впрочім, найбільша схожість між ними тим, що обі сироти.

Посадив її і сам присів та став з нею розмовляти. Дівчина показала неспілою і тяжко було видобути з неї слово.

«Се вже зовсім не похожа на Наталю», – подумав Дмитро. Він зараз остиг до неї. Що йому до того. Вона й так вже заручена.

Наступила павза. Одна пані сіла до фортеп'яну і заграла якоїсь польки. Дмитро аж затрясся. Тої самої польки грав колись-то грубий органіст в Б. на танцях. При звуках тої самої польки він

танцював з Наталею. Дмитро не міг запанувати над своїм зворушенням і вийшов до огорода.

Був прегарний темний вечір. Блакитне небо вкрилося міліярдами зірок і широкою молочною дорогою. В огороді пахло від цвітів. А серед тої тишини розливаються крізь відчинені вікна звуки фортеп'яну, що приглушають гамір, який робили гості.

Дмитро знайшов лавочку, присів, вдивився в освітлені вікна попівства і задумався. Полинув думками в минувшину, в рідну сторону...

І в його уяві станула хатка на передмісті та ціла родина Містенських.

Що вони тепер там роблять? Містенська, певно, ще коло якоїсь домашньої роботи. А Наталя? Може, вже спить. Та чи думає вона о мені бодай деколи? Бодай на один часок. Чи знає вона о тім, як дуже я її люблю? Чому я не можу їй сього сказати? Та ж я вже тепер міг би їй освідчитися. Або ж то хлопці по матурі не освідчаються? Не один мені то говорив – шкода, що я дотепер бодай не натякнув їй того. Та ба! Чому! Я дав Володкові слово. Не треба було зачинати від Володка, було б можна, тепер годі. Все так буває, як чоловік заходить до цілі манівцями, а не прямою дорогою. А чи се була би пряма дорога? Я приятель тої чесної родини, котра мене пригорнула до себе, як свого, завертаю голову дівчині в тім часі, коли не можу ще женитися. Чи се було б чесно? Та й хто ж я? А коли б мати на те не дозволила, що тоді? Дівчина була б нещасливою з моєї причини. Ліпше нехай нічого не знає. Моя совість мені говорить, що я зробив добре. Певно. Заки застукаєш до дверей, треба отворити фіртку і її перейти... Та хоч би яким чудом довідатися, як вона, моя ластівонька, думає о мені? Чи я їй не противний? Ах, якби се знати!..

– От поет, що зорі лічить, – обізвався голос прямо над Дмитром. Се був зять господаря, що вийшов з молодою жіночкою погуляти по огороді. – Там гуляють, а ви тут сидите?

Справді Дмитро й незчувся, як в кімнатах стали грати мазура.

– Котра то красавичка так вам в голову влізла? – дразнили Дмитра.

– Жодна. Я вийшов лише прохолодитися, бо утомився гулянням, – оборонявся Дмитро.

– Говоріть се кому другому, люди з таким здоров'ям не мучаться так скоро. Тут інша причина.

Дмитро не відповів нічого, лише встав і поплентався в хату.

Танцювали довго в ніч, заки прикликали до вечері.

Дмитро так маневрував, щоб не сидіти біля римського питомця. Бесіда про сресі не йшла йому всмак.

Вечеря тягнулася довгою, поки хтось завважив, що молоді хочуть танцювати. Посхоплювалися всі, як на команду, зчинилася метушня з поклонами і подяками за сусідство.

Знову танці.

Зварські стали збиратися додому.

– Як же ти забавлявся, Дмитре, сьогодні? Що ж твоя псевдо-Наталя? Я бачила, що ти не дуже-то біля неї надскакував.

– Що мені до неї? Вона ж заручена.

– Ну, се ще не шкодило би з нею поговорити, забавитися з нею на однім празнику. Та мені радше здається, що ся репродукція не подібна до оригіналу, як тобі се спочатку здавалося. А мій братчик таки мене не послухав, сумував в огороді при зорях.

– А тобі хто се говорив?

– Були такі, що мені говорили. З того готові вийти сплетні. Дехто може тебе посуджувати, що ти тут влюбився.

– Що ж се мені шкодить?

– Не шкодить, то правда, але воно й непотрібне. Ти повинен так поводитися, щоб ніхто не міг мати на тебе ніякої надії. У тебе повинна бути лише вона на умі.

– Що ж мені се шкодити може, що хтось буде надіятися на мене?

– Може пошкодити. Дехто може тобі навіть зробити злегенька пропозицію на свати. Се підлестить твоїй амбіції і дашся зловити на вудку, а я би того дуже не хотіла. Ти не повіриш: я чую симпатію до Наталі Містенської з того, що ти мені про неї розказував. Я її мушу пізнати ближче... Знасш, я гадаю написати до неї...

– Борони Боже, я не хочу того, не роби мені сеї прикрости. Вийшло би, що я такий, що розповідаю між людьми то, що повинно критися у мене на дні душі... не хочу.

– Ну, успокійся, не буду писати, хоча в тім нічого злого не бачу. Колись пізнаємося. Але я собі дуже бажаю, щоб вона була мою братовою, розумієш, Дмитре?

– А як вона не схоче мене?

– Я гадаю, що схоче. Ти, впрочім, повинен був вже дотепер зміркувати, як твої акції стоять...

– Але дотепер ні я з нею, ні вона зі мною того не говорила...

– Говорила, говорила!... Який ти цікавий. Сам кажеш, що на те ще час. Ви, мужчини, хотіли би так ясно усе зараз, як на лопаті.

Потреба догадуватися, міркувати, з найменшого руху, з одного слова, з одного погляду можна усе пізнати...

Приїхали додому над раном. Тітка спала. Дмитро роздягся і поклався, але не міг заснути. Голова ходила ходором, начеб пчоли в ній гуділи навпереміну вальси з польками, кадрили з коломийкою.

«Та чого так даремне лежати, коли надворі так гарно, – подумав Дмитро. Схопився з постелі, закинув на себе якусь одежину, вийшов тихенько надвір та присів на призьбі. – А що там вдома тепер робиться? Наталя спить... Моя дорога, моя єдина! Чи я міг найти яку-небудь подобу між тобою а другою? Хіба ж така друга, як ти? Коби то можна з нею умовитися о яку зірку! Кілько разів я на тую зірку поглянув би, нагадав би її, а вона мене. Та чи сього потреба? Я про неї думаю і тоді, як ні одної зірки нема на небі. Вона ж моя зірка!».

З тої задуми прокинувся Дмитро від голосу півня. Насамперед затріпотав крилами один, а відтак заголосив грубим голосом. Йому завторували другі, менші голоси і розпочалася музика, так звичайна для селюхів. Від того поклику прокинулись пташки в лісі і стали виводити свої ранішні молитви. Співали наперегони одні перед других, начеб спішилися, аби їх сходяче сонце не захопило сплячих. Дмитрові хотілось ще побачити сходяче сонце, але годі було, бо з сього боку стояв густий високий ліс.

Пішов в хату і поклався. Його розбуркані танцями нерви цілком успокоїлися, і він заснув.

На попівстві, розуміється, не спали цілу ніч. Коли гості пороз'їздилися, треба було усе порядкувати. Оля ховала столове срібло до комоди, обоє старі сиділи на каналі.

– Що ти скажеш, мамо, на того Чабанського? – питає о. Амврозій, коли Оля вийшла до другої кімнати.

– Нічого, гарний хлопець і для нашої Олі якраз пара. Шкода лише, що не хоче йти на богословіє.

– Се така дрібниця, що не варто про неї і говорити. Він має свої здорові погляди на сю річ і я з того навіть радий, що не хоче йти на теологію. Коли б пішов справді, я назвав би його фарисеєм, лицеміром.

– Коли-бо видиш, татунцю, на іншим факультеті не так скоро можна дочекатися хліба.

– То можна зачекати. Мені о що іншого ходить. Коли б він освідчився о нашу Олю, ми би його, розуміється, прийняли, але як не освідчиться? А коли би наша дитина завершила собі ним голову, а він не хотів, що тоді?

– То то бо й с, що заки зайде потреба радитися, то може залюбитися. Той хлопець такий, що можна в нім залюбитися. Я його дуже полюбив. Щоби такий хлоп не пив, не умів грати в карти, то рідка дуже річ...

– То я з Олею о тім поговорю і остережу її.

– І се ні на що нездале. Пожди ще трохи. Я наперед поговорю із Зварським, може тою дорогою дійдеться до путнього кінця.

– Але щоби знову не здавалося, що ми його тягнемо...

– Не бійсь. Зварського я знаю не віднині, се добрий і розумний чоловік і він мене розуміє.

VIII

Зближався час, коли Дмитрові треба було від'їжджати. Ще заки вступить до війська, мав полагодити деякі діла дома. Тож тепер хотів вихіснувати осталий ще час своїх вакацій, як іно можна. Два рази в днину ходив купатися, ходив на полювання, їздив або ходив пішки до лісу, навіщав свою долинку і заходив щодругий-третій день до своєї учениці на попівство. Оля читала книжки, що їх Дмитро приносив, жадно і робила великі поступи, з чого Дмитро дуже тішився. О. Амврозій раз лише завів з Дмитром полеміку на тему читаних русько-українських книжок. Він зараз спочатку оглянув книжку, яку приніс Дмитро для Олі, і трохи був невдоволений.

– Та як можна, господине, такі книжки читати, та ж се незрозуміле, жоден учений чоловік такою мовою не напише.

– Ну, добре, всесесніший, ану читаймо де-небудь, чи чого не зрозумієте?

Стали читати. О. Амврозій зробив кілька заміток, але показалося відтак, що воно таки зрозуміле і ясне.

Оля тріюмфувала з того.

– Я, прошу тата, лише спочатку не розуміла дещо, але тепер розумію вже усе. Так само буде і татові, прошу лише читати...

– Вибачай, доню, я вже старий наново учитися, до сеї правописі я вже ніяк не привикну.

– Я гадаю, всесесніший, що саме ті книжки, писані по «твердому», нікому не можуть бути зрозумілі, бо се прямо якийсь воляпик щонайменше з чотирьох язиків живих і мертвих. Се прямо смішно.

– Ей ви молоді, молоді! – каже о. Амврозій. – Вам все ще чогось забагається нового, невиданого, не далеко тим зайдете...

– Я противно гадаю, що сей язик, якого ми, українофіли, уживаємо, старий, так як наш народ, він же враз з ним споконвіка розвивався; а се друге, то новість, видумана через дурнів. Вони гадали, що тим способом примостять дорогу до мови російської, але се далєбі смішне. Вже далеко розумніше вживати чистої російської мови, але то біда, що тої мови треба навчитися, а до того нема ні охоти, ні спроможности...

О. Амврозій не відповів на се нічого, але видно було, що така бесіда молодика йому не подобалася.

З того часу більше таких бесід не заводили. Оля читала, що їй Дмитро приносив, а о. Амврозій дивився на це крізь пальці.

Одного дня поїхав Дмитро зі Зварським до лісу. Спочатку не говорили нічого, хоча можна було пізнати, що Зварський мас йому щось важного сказати, бо сам йому ту прогульку предложив.

– Як тобі подобається дім о. Амврозія, Дмитре?

– Нічого, гарний дім, чесні люди.

– А панна Оля?

– Також гарна дівчина.

– А яка добра. Я її ще на руках бавив, знаю її від малої дитини, на моїх очах виросла.

Павза.

– Що ж ти на се, Дмитре?

– Нічого. Добра, та добра, хвала Богу. Вийде заміж, буде своєю господинею, буде мати діти, внуки і т. д.

– Ов! Як бо ти говориш? Хіба ж вона тобі не сподобалась?

– Могла мені сподобатись, а проте нічого говорити.

– Міг-бись там «копнутися», я би тебе висватав.

Дмитро подивився на шваґра великими очима:

– Хіба ж як котра панна подобається, то зараз і женитися? Мені ще до того далеку.

– Ліпше далеку, ніж близько, бо є час усе гаразд поладити. Старі заможні люди і допомогли би тобі до закінчення студій...

– Хіба так. Отже бачиш, як я на те діло дивлюся. Котрий батько хоче, аби я з його дочкою не женився під ніякою вимінкою, то най мені позичить що-небудь, хоч би одного гульдена.

– А то чому?

– Бо се виглядає на купно. У кого я візьму лише гульдена, то зятем певно не буду, я не на продаж.

– А другі так не роблять і добре їм з тим? Я ж не кажу, щоби ти запродавався якій поганій старій бабі, але з молодію, гарною, доброю дівчиною, котру любиться, се не гріх.

– А я тобі, брате, скажу ось що: не кожде свинство мусить бути гріхом, то раз! По-друге, треба би любити, чи залюбитися, а тут того вимогу нема. Я тим менше не прийняв би зломаного гроша із сторони любленої дівчини, бо таким ділом я споганив би мою любов. По вінчанні – то давайте, пхайте, як в дірявий мішок, коли вам се любо, а поки я парубком, то не хочу... не хочу. Впрочім, хто то знає, чи залюбившись, не розлюбиться відтак, а тоді або женитись проти волі, або віддай, що узяв. А коли б не було звідки? Тоді споганився на ціле життя. Такі «залічки» – то гірше крадежі... тьфу!

Зварський не відповів на те ні слова. Коли вернулися додому, Дмитро шукав нагоди, щоби з сестрою о тім поговорити.

– Ти, сестро, вмієш комбінувати. Вже була пропозиція на женитьбу.

– Я о тім знала, бо чоловік мені те ще вчора ввечері говорив.

– Чому ж ти мене не упередила?

– Я хотіла тебе виставити на пробу. Я ж того певна, що ти одну мав відповідь, правда?

– Певно, що так, бо не могло бути инакше.

– Люблю тебе за то і горджуся таким братом, – вона взяла його за голову руками і поцілувала в чоло.

– Я вже стілько на світі бачила, стілько разів розчаровувалася в людях, що й тепер трохи була неспокійна. Хоча будь певний, що я всіми силами старалася б тобі відрадити, хоч би ти і прийняв ту пропозицію. Тепер тобі одно ще пораджу: перестань ти так часто ходити до Амврозіх і дай собі спокій з тими книжками...

– Се вже полька з тебе говорить.

– Зовсім ні. Мені до того нічого. Гадаю, що кождий чоловік повинен знати свою питому літературу. Я навряд хотіла би, щоби ти дав їй пізнати правду, бо о. Амврозій видаєсь мені засліпленим в своїй московщині, котрої я не можу стерпіти. Але не о се мені йде. Мені таки жаль дівчини, бо я її люблю. Пощо має собі голову тобою завертати, коли з того нічого не буде? Нехай вона собі жис, як жила, а Бог її поблагословить, знайдеться і для неї жених, з котрим буде щасливою, так як собі на то заслуговує. Знасш, брате, що я змушена Амврозім сказати, що ти вже маєш вибрану, аби ніхто не мав ніякої надії на тебе... Що? Ти не хочеш? Та чого махашш руками? Ти мені сказав про свою любов нібито в тайні, хоч пригадай собі, що я тобі не обіцяла тайну вдержати. Але хоч би і обіщувала, то зробила би так, як зроблю, бо се обов'язок совісти. З-поміж двох лих вибираю менше. Воно

негарно зрадити чужу тайну, але вже був би гріх для такої тайни, о котрі за кілька літ світ знати буде, іграти з чувством людини, котра відтак була б нещасливою. Я таки скажу. Не буду говорити хто, але скажу: хтось.

– Коли не хочеш, сестро, мене болючо вразити, то не говори нічого. Тайна се моя з-під самого серця, і ніхто про неї не повинен знати. Але твої побоювання цілком оправдані, я сам того не хочу, щоби собі дівчина мною голову запрятувала. Для того я там більше не піду, хіба на прощання.

Треба було ладитись в дорогу, бо лише дві неділі лишалися до першого жовтня, коли починають рекрути військову службу. Три дні об'їздив Дмитро усі ті доми, де бував. Вступив, розуміється, і до Амврозіх. Тут прийняли його гарненько, як звичайно. Оля була якась заклопотана і не знала, що говорити. О. Амврозій намагав веселістю, але бесіда якось не йшла.

Того дня, як Дмитро від'їздив, встала тітка раніше. Вона поралась в кухні, аби Дмитрусеві приладити усе як слід в дорогу. Треба було попросувати сорочки, що перед вчора вийшли з прання. Побережник запряг коні до візка, Зварські наважились відпровадити його. Тітка випровадила їх аж до воріт. Дмитро оглянувся і покмітив, як тітка утирала сльози рукою, хоча цілий час була дуже серйозна.

Їхали попри попівство. О. Амврозій стояв на брамі і прощався, вимахуючи крисанею. А далі прийшов до візка, хопив Дмитра в обійми і сердечно вицілував.

– Дай вам Боже того всього, що я вам бажаю.

Більше не говорив нічого, бо усе сказали його очі, котрими дивився на Дмитра. Дмитрові здавалося, що були трохи вогкі. Дмитро поглянув ще раз на хату і йому привиділось, що в тій хвилі хтось відступив від вікна і сховався за занавісу. Йому зробилося жаль тих так тихо і любо пережитих хвиль між тими добрими людьми.

– Ти перебув одну пробу, – каже Зварська до Дмитра, – то перша проба, але не послідня. Гляди, аби і всі другі так щасливо перебув.

– Який нині сумний день! – промовила далі Зварська. – Се тому, що з тобою прощаємось.

Станули на найвищій точці дороги, що вела до місточка. Зварські позлазили. Дмитро попрощався і поїхав далі. Зварські стояли на місці і махали за ним хустками, поки не з'їхав в долину... Тепер йому зробилося ще більше жаль. Вже не було

нікого коло нього. А так тут любо йому було, як в раю. Тепер іде оп'ять до пекла. Не то що прийдеться слухати криків та прокльонів старого Чабанського, та ще йти до війська, а там теж не гаразд. Та що робити?

Додому вернув десь коло полудня. Сподівався, що старий Чабанський, може, доміркувався, що він не на лекцію їздив. А може, зажадає рахунку з того, що на лекції заробив. Сподівався страшенної бучі.

– Але що мені зробіть? Не буде можна витримати, то зголошуся до війська кілька днів скорше, а там мені дадуть їсти і буде де проспатися.

З такою постановою ввійшов в фіртку.

Старий Чабанський сидів перед хатою на призьбі і привітав Дмитра любо, так що Дмитро аж очі на нього витріщив.

– Як же тобі, Дмитре, їздилося? Гарно виглядаєш, вибігався, що? Та ходи в хату, ти, певно, голодний?

В хаті застав Дмитро людину, котрої перед тим тут не було. Була се висока дівчина, з чорнявим волоссям, з округленьким, як нова бараболька, носиком. Дмитро склонився легенько, а очима питав, хто се може бути.

– То моя братанка Павлінка, хіба ти її не знаєш? Ну, то пізнайтеся зараз, ви ж бо не чужі.

Дмитро подав Павліні руку і пішов витатися з тіткою.

– Що то таке привітання? – каже Чабанський. – Поцілуйтеся, ви ж собі не чужі, кажу.

Нічого було робити і Дмитро поцілувався з Павліною. Вона заговорила трохи через ніс.

– От бачиш, небоже, що ми тут за той час перебули. Мій брат умер, лишив сироти, так я одну взяв до себе.

При тих словах закрутилися Павлінці сльози в очах, і Дмитрові стало ї жаль. Бідна сирота, подумав. Гірка твоя доля, що ти тут попалася, а може, й ні. Він же тобі близький, то инакше буде поводитися з тобою, чим зі мною.

Павліна пішла до кухні ладити каву.

– Ну, скажи ж мені, хлопче, як тобі велось? Добре виглядаєш, далебі, як буряк.

– От поводитися як на селі: купався, полював, по лісах лазив...

– Певно, певно, і я се колись умів...

«Що йому сталося? – дивувся Дмитро. – Хіба захорів на чемність?».

Під час підвечірку Дмитро вдарився по чолі рукою:

– А-а! І я не догадався!

– Чого не догадався? – підхопив Чабанський.

Дмитро начеб зі сну прокинувся.

– От нагадав собі, що треба йти до війська за кілька днів, – сказав різко Дмитро та зараз засоромився від тої брехні, бо він думав о чім іншим. Нагадав собі, що його, ще коли був малим хлопцем, сватали з одною братанкою Чабанського, а тепер привезли сюди суджену. От які старий має пляни, змилосердився над сиротою! Чому котрої другої не привіз? Їх же було кілька. В мить ока нагадалося Дмитрові усе, чого від тої родини зазнав, і ціла колишня ненависть спалахнула відразу поумінню. «От як, полюсте на мене!» – і блиснув люто очима на Чабанського, а відтак на його братанку. Але вона сиділа смирененько при столі і пила каву. Дмитро нагадав собі, що вона сирота, і його погляд заагіднів. Що вона тому винна? От бідне, своєї тіні боїться. Коби лише не вдалася в свою мамунцю, бо щось до неї дуже подібна з своїм носиком.

Дмитро був радий з себе, що зміркував завчасу заставлену сильку. Тепер йому хотілось сміятися: комбінуйте, рахуйте на мою шкуру, а я вам виховзнуся поміж пальців, як риба. Її мені лише жаль, бо що вона тому винна, вона така сама сирота, як і я.

По підвечірку спішно було Дмитрові піти до Містенських. Він знав, що Володка ще нема, але сим разом хотів показати Містенським, що буцім того не знає. Зібрався чим скорше і пішов на передмістя до любої хатини.

Вже смеркалося. Містенська сиділа з Наталею в огороді перед хатою. Коли Дмитро зблизився, обі врадувалися ним дуже.

– Ото загулявся, – каже Містенська. – Як же ти бавився, Дмитре? Ну, але ж здоровий вернув, як оріх, село тобі вийшло на добре...

Дмитро забув спитати для форми, де Володко.

– Ходім, мамо, до хати, – каже Наталя, – бо вже зачинає бути холодно.

Пішли. Дмитро розповідав, що робив на селі. Про науку з Олею він не сказав ні слова. За час його оповідання Наталя станула в кутику і дивилася на нього. Він покмітив се кілька разів, але мусів вдоволитися одним мигом ока, аби не розігнати того милого образу. Наталя гляділа на нього так люб'язно, так сердечно, що хіба би сліпий того не пізнав, що дівчина його любить. Дмитро дізнав чувства, начеб серце в тілі топилося, як віск.

Стара Містенська мусила вийти в кухню ладити вечерю. Наталя зосталась з Дмитром сам на сам.

- Володка ще нема? – каже Дмитро, ніби питаючись.
- Йому не спішно. Верне перед самим першим.
- Чи писав дещо?
- Писав, що дуже добре бавиться, на полювання ходить. Рибу ловить, уживас всякої присмности, якої село може достарчити міщухові.
- А чому ви, Наталю, не поїхали?
- Годі мені маму саму лишити, а мамі знову годі їхати, бо всьо дома змарнувалося б.
- Правда. Так скажіть, що ви робили сих вакацій?
- В мене ніколи роботи не бракне. Ми шили з мамою білизну для Володка. Він же від'їжджає невдовзі до Відня на медицину, – сказала вона сумно. – Ми останемо самі. Того року взяли мама кількох студентів на станцію, може, буде трохи легше жити.
- Багато студентів?
- Чотирьох. Вони мешкають в кімнаті Володка. Його книжки ми вже випрятали до мосї кімнати.
- Безпечне місце.
- Не дуже. Я їм не даю супокою. Як тільки маю більше вільного часу, то читаю, читаю, усе хотіла би прочитати, усе знати. Які ви мужчини щасливі, що можете ходити до шкіл, університету...
- Те саме говорить моя сестра, у котрої я саме був тепер.
- І вона так говорить? – каже врадувана Наталя. – Як би я рада її пізнати! Але то мусить бути дуже далеко – ледве чи зйдемося коли.
- Може, і пізнастесь. Гора з горою не зійдеться. Вона теж рада би вас пізнати...
- Хіба ж вона знає мене? – спитала зачудована Наталя і спаленіла.
- Дмитро спаленів теж. В нього стало серце сильно битися. Хвилями приходило йому на гадку вихіснувати ту хвилю сам на сам і розмовитись з Наталею як слід. Боровся з собою, що ось то без дозволу і відома Володка не повинен би того починати, але почував себе безсильним супротив сильного чувства любові, котре ним заволоділо. Хотів вже повести бесіду на се, та послідні слова Наталі якось його налякали.
- Ну так, – проговорив несміло, – я розказував сестрі про вас, що багато любите читати, що стараетесь розширити свої знання. Я про всіх моїх знайомих говорив, – поправився Дмитро, паленючи ще дужче.
- Але Наталя не успокоїлася тим поясненням. Хотіла дещо більше почути, хоча не мала смілости спитати о се.

– Ви знаєте, панно Наталю, що я від першого йду до війська до Львова?

– Невже ж? То мусить бути тяжко у війську служити. Чого ж до Львова? Може, би ви могли тут служити?

– Годі, треба записатися на університет, шкода року тратити.

– Правда, я говорила се трохи з самолюбства. Не раз мама журилася під час тих вакацій, що ні Володка, ні вас тут не буде, хоча не раз зайде якась потреба мужеської помочі... Ми ж самі жінки не зможемо собі ради дати.

– Можна і листовно порадити, а тут котрийсь з наших давніх громадян не відкаже своєї помочі.

– А не буде вам жаль тих перших молодечих часів?

– Не були вони для мене такі дуже веселі, але мені їх жаль. Жде мене твердий час військової служби, жде мене инша праця около свого фахового образования, жде мене праця між академічною громадою.

– Не знати, яка вона тепер?

– Певно, розбита, але тепер прийдуть нові сили, треба оп'ять організації.

– Шкода, що не будете враз з Влодзьом. Може би й ви пішли до Відня? Та служити можна де-небудь.

– Чогось не маю охоти до Відня йти. Трохи мені задалеко від свого кореня. У Львові більше своїх людей, якось скорше допоможуть. Володкові легше буде, бо він має стипендію.

– Хіба ж ви не надієтеся підмоги з дому від батька? Та ж то багатий чоловік.

Бесіда сходила на дуже дразливу для Дмитра тему.

– Мене хочуть дати на теологію, а я супротивляюся.

– Ей, та задля того чейже батько не відречеться своєї дитини.

Знову тема для Дмитра вельми дразлива, пекуча.

– Позвольте, панно Наталю, поглянути на Володкову кімнату.

– Прошу.

Дмитро перейшов сіни і отворив двері до тої кімнати, в котрій недавно тільки переговорив і передумав із своїм щирим другом.

Кімната прибрала дуже відмінний вид. Білий стіл стояв на середині. Коло нього сиділо на дерев'яних кріслах чотири хлопці з нижчої гімназії і училися півголосом, кождий про себе. Коли Дмитро отворив двері, вони повставали і уклонилися, бо то вже академік, то вже чоловік на тім ступені, до котрого кождий гімназист так зітхас...

– Здорові, панове! Не перебиваю вам, – сказав Дмитро, роздивляючись по хаті. Ні сліду не було з колишньої обстанови. Під

стінами стояли чотири дерев'яні ліжка, в кутику на кріслі мильниця і збанок з водою. Над ліжками позавішувані поділи годин і маленькі образочки, котрі кожний дістав, від'їжджаючи до міста, враз з благословенством від мами.

Дмитро дивився залюбки на те все, дивився на тих молодих товаришів і завидував їм їх долі. В тій хвилі не для того, що вони школярі, лише тому, що є у кожного з них хтось, що ними піклується. Згадав і ті хвили, пережиті в тій хаті.

– Ви, панове, русини? – питає хлопців.

– Всі русини.

– Тямте ж, що в тій кімнаті, жив добрий русин, ваш старший товариш... Ви його знаєте. Старайтеся ж в його сліди вступати, бо ті стіни соромились би за вас.

Хлопці видивились на нього, не знаючи, до чого він те говорить.

– Вам ніколи не вільно забувати, що ви русини, любіть Русь-Україну і читайте по-руськи... Та правда, бібліотека з руськими книжками замкнена для вас, але я вже постараюся, що будете мати що читати. Servus!

Дмитро подав кожному хлопцеві руку. Се полестило їх амбіцію, що ось то академік подає їм руку.

– Панно Наталю, се вже на вас тяжити буде той обов'язок піддавати їм руські книжки до читання. Словняйте в тім маленькім кружку ту місію, котру ми вели з Володком. З тої хати повинно розходитися світло народної просвіти і дальше, бо вони зуміють, розсмакувавши, ширити читання між товаришами. Об тім ще поговоримо. На добраніч!

Сі слова говорив в сінях, бо збирався виходити.

– Та куди ви? – питає Наталя, заступаючи йому дорогу. – Мусите лишитися у нас на вечерю...

– Годі, я мушу відійти, бо вдома на мене ждуть.

Містенська почула ту бесіду з кухні і вийшла до сіней. Вона витирала руки в фартушину.

– Ані думай, Дмитре, об тім, щоб тебе без вечері пустила, то не може бути. Прошу до хати.

Нічого було робити. Дмитро вернув до хати.

– Гарно ти, Наталю, забавляєш гостя, що втекти задумав.

– О ні, паніматко, ми тут про дуже цікаві речі говорили, я лише хотів йти, бо мусів.

– Мусів-мусів, а ми тебе так довго не бачили. Ще ти не розповів нам всього про вакації, так не можна... Мусіш тут заждати, аж приїде Владзьо о 11-ій вечір...

– То Владзьо нині приїжджас? – сказала Наталя, плещучи в руки.

– Хіба ж я тобі сього не казала? Нині прийшов лист від нього. Пише, що мусить полагодити якісь формальності з військом.

– Коли так, то я піду на двірець напротив, – каже Дмитро.

– Можеш піти, але за той час перекусимо, що Бог дав, до 11-ої ночі довго ждати, для Владзья сим разом буде окрема вечеря.

За той час служниця заставляла до вечері, а як всьо було готове, покликала з другої кімнати школярів. Вони всі харчувалися у Містенської.

Під час вечері Дмитро познакомився з ними ближче. Двох було з четвертої, а двох з третьої класи. Усі поповичі.

Дмитро розпитував за гімназію, за директора та за науку руського язика. Знав о тім добре, як по-мачушиному трактується сей предмет під дирекцією такого Товаревича.

– То, мої кохані, русинові сього зовсім мало, що його вчать в школі з руського. Ви знаєте, що директор до руського язика неприхильний. Вам треба вдома, поза школою, багато читати, бо сама читанка не вистарчить.

– А звідки візьмемо книжок? – обзивається один сміливіший.

– Попросіть кожного разу панни Наталі. Але тямте на те, що такої книжки до школи брати не можна. Най би виловив тебе директор на годині при читанню руської книжки! Було б тобі горяче. Треба вам знати, що він поповичів не любить. Читати можна лише вдома та ще товаришеві додому позичити під секретом. Але то не звільняє вас від обов'язку учитися пильно інших предметів. Русин повинен світити для других приміром, бо инакше він велику кривду робить свому народові. Коли русин був би ледачий, то інші скажуть, що цілий народ ледачий. Знаєте, що говорить про те Шевченко? «Учіться, брати мої...» Ну, як дальше? – питає найближчого сусіда.

– Я того не знаю, – каже засоромлений хлопець.

– Воно є в твоїй читанці. Пам'ятайте, ті слова не йно навчитися напам'ять, але написати великими буквами і повісити на стіну, як молитву.

По вечері пішли хлопці учитися, а Дмитро остав у Містенських.

Містенська випитувалася ще про різні подробиці з його вакаційного побуту. Дмитро оповідав з жаром про усе. Навіть не поминув празника, бо ж се дуже важна була подія...

– Лише одне мені чудно, що в тамтих сторонах священики з такою виставністю устроюють празники. Того у нас не здибасте.

У нас дадуть дві страви, трохи вина, трохи пива та й вже по празнику. Здається, що тамтуди священики багатші.

– Сього я осудити не можу, бо туди між священиками не бував.

Зараз по дев'ятій годині пішов Дмитро додому. Прочував щось, що на нього ждати будуть з вечерею, з огляду на нового гостя, що був вдома.

Так і було. Чабанський ходив по хаті і нетерпеливився. Він був дуже чуткий на голод. Але казав ждати.

– Де ти так заворушився? – питає Дмитра цілком лагідним голосом. – Ми тут ждемо з вечерею, аж поголодніли.

– Я хотів звідатися, чи товариші поз'їздилися. Ще піду на залізницю за одним, що має приїхати о 11-ій ночі.

– А давайте там вечерю! – гукнув до кухні крізь двері.

Принесли вечерю. Дмитро намагався їсти, хоча не був голодний: хотів затаїти, що був вже на вечері.

По чаю хотів його Чабанський задержати ще та поговорити про його військо, але Дмитро жалувався, що його болить голова і мусить вийти на свіжий воздух.

Пішов. По дорозі роздумував над тим всім, що дома застав. Новий гість – се йому накинена суджена. Чабанський хоче його на силу оженити з братанкою. Але щоби се було дешевим коштом, то посилас його на теологію. Борба буде тяжка з тим чоловіком, що таку демонічну силу має над ним, що спутав його з собою, здається, навіки. Сказати прямо, що на теологію не піде і не має надії на ту женитьбу, – не можна, бо не то що з хати вижене, та ще готов відобрати йому ім'я, що сам йому накинув, той псевдонім. А що він тоді, хто він тоді? Справу треба о скільки можна проволікти. Треба так робити, як робить турецька дипломатія. А чи й військову службу відложити? Ні, тоді надягай ревенду і йди в мури. Але він зробить так. Зачне служити і скаже, що буде ходити на теологію. За той час розглянеться між людьми, може, знайдеться який заробок. Та ж у Львові тільки знайомих академіків. Він чейже вів громаду і його знають. Невже ж не помогли би йому вишукати якої лекції? Так! Отже, він теолог в мундирі, питомець-воєк в очах вуйка, а на ділі воїн-філософ. Воно гріх так хитрити, лукавити, а що ж діяти, коли не можна інакше. Нема у нього сили, аби таку борбу видержати око в око. Вже ж волить зі Львова написати, що він вже не на теології, лише на філософії.

Такий уложив собі плян, заким зайшов на оболоння, що відділювало двірці від міста. Гей, гей, кілька тут споминів з тої без-

журної минувшости. Коли туди гулялося, то найгарячішим його бажанням було чим скорше станути тут, де він тепер, а нині жаль, жаль тої минувшости. Справді, яке то невдячне сотворіння – чоловік. Працює, змагає кудись, а коли стане у мети, оглянеться, то жадує за минулим. Та, може, не всі такі люди. Може, се йно він така химерна людина. Він же не з того світа, казала йому сестра. Сам не знає, чого хоче. Кажуть, що то лише старі люди живуть споминами. Хіба ж він вже такий старий? Та ні, він чус в собі силу, лише одно його лякає, одно: непевність о хліб насущний, хоч би сухий, аби лише знав, що щоднини буде його мати. З голоду чоловік може похитнутися з прямої дороги, і він того дуже боїться. Дотепер він видержав, бо мав кусок хліба. Правда, що не раз вросив його сльозами, але все було що їсти. А тепер як буде?

IX

Коли в'їздила машина перед двірець, Дмитро скрився за стовп, що стояв найближче виходу, хотів Володкові зробити несподіванку. Він не знав нічого про поворот Дмитра. Машина зашипіла і станула. Володко не надіявся нікого і ддя того йшов не розглядаючись, несучи в руках подорожній клунок. Як лиш явився біля стовпа, Дмитро виступив і кинувся йому на шию.

– Здоров, Володку! – і став його цілувати.

– А, се ти, Дмитре, ти вже вернув? Не надіявся тебе тут. Ну, що ж там у мене? Коли ти вернув?

– Я вернув також сьогодні.

– Ну, то, певно, не знаєш, що у мене чувати, ще не було часу.

– А я вже був, вечерю їв, всі здорові та й тебе дожидають. Що з тобою, як гуляв?

– Не такий я до гуляння. Ходив по горах, полював, трохи читав, записав кілька пісень та й тільки всеї роботи. А ти?

– Я ходив, купався, стріляв і лінюхував – не записав ні одної пісні.

– Так ти, небоже, змарнував час, – каже Володко, усміхаючись. – Розкажуй! А! Щоби не забути. На вакаціях був мій брат стрийний зі Львова, професор. Я оповідав йому про наші клопоти з тими ревізіями. Оповів йому, як мені радили втікати до Америки. Насміялися ж ми з того! А тепер, ідучи сам, я згадав тєє та й думаю, як би воно було, коли б я справді був утік. Знаєш, я був би заложив десь в Америці руську колонію, руський острів, де ні жида, ні пана – знаєш? Ха-ха-ха!

Дмитро став розказувати йому подрібно про свій побут на вакаціях. Не поминув о. Амврозія та його дочки Олі.

– Так ти, брате, добре діло зробив, що придбав людину до української громади. Се, може, більше варте, чим десяток записаних пісень. Пісню запише хто инший, а сього не кождий докаже, що ти зробив.

– Але то ще замалий час, аби мої ідеї так вщепилися, аби їх ніхто не викоринив.

– Ой ні, ти помиляєшся. Се ж ідея, а ідея – то правда, а правда, раз засіяна, не може загинути. Коли та твоя Оля пізнала раз правдиве світло, то його не придушить вже ніяка кацапська паморока.

– Чому ж ти кажеш «твоя Оля»? Я ж до неї не маю ніякого права.

– Масш таке саме право, як молодець до кождої молодої дівчини. Вона ж твоя учениця, а може бути з часом і твосою судженою, жінкою. Тоді ти приєднав би до нас і старого.

– Владзю! Ти до мене таке говориш?

– Ага, ти думаєш се? Ну, нічого більше не скажу. Не хочу твого серця брати на іспит. Я тобі лише скажу, що ти нічим не зв'язаний і масш свобідну волю, а я тепер не брав би тобі сього зовсім за зле.

– Хіба ти собі того бажаєш, аби я ту гадку покинув, аби відчепився від твоєї сестри?

– Сього собі не бажаю, але бажаю сього тобі. Подумай, Дмитре, що ти бідний і вона, моя сестра, бідна, бо батькові ніяк було гроші складати. Значить, сполучилися би дві біди. Могло би прийти колись до того, що стало би вам гірко. Аби тобі старий Чабанський що-небудь дав, в те не хочеться мені вірити, а що Наталя не має жодного віна, за се тобі ручу.

– Я нічого не хочу, я сам мушу добитися свого, щоби на нас обох вистарчило.

– Воно так красно говориться, а на ділі воно инакше, тобі ще тепер потреба помочі.

– На такий спосіб Наталя не повинна би зовсім виходити заміж.

– А хоч би й так, то гріх? Ми урадили у стрійка, щоби Наталя приготувилась до учительської матури, тоді матиме сяк-так забезпечену будучність.

Дмитро страшно посумнів.

– Так, так, як бачу, що я таки бодак. Не місце для мене між цвітами, плеканими після правил огородництва.

– Не попадай же, Дмитре, в мелянхолію, коли говориться о практичних речах. Маю ж я тобі компліменти говорити? Тебе я дуже високо ціную. Ти ж варт ліпшої долі, ніж так, щоб засдно бути голим і голодним, обертати ґрейцером на всі боки, заки його видасиш. Я ж тобі кажу, коли ми зійшли на сю тему, що я дуже бажав собі того, щоби ти з Наталею злучився, але мені тебе жаль. В нужді не схочеться працювати для народа, бо й сил не стане на те з-поза щоденної грижі і журби о хліб насущний. Подумай над тим добре. За тобою ще двері не зачинені, бо Наталя нічого не знає. О тім ніхто не знає, крім мами і мого брата. Я йому о тім говорив. Але говорім тепер о чім іншим. Ти до Львова рішився?

– До Львова.

– Будеш мати тяженьку працю. Брат казав, що там тепер всьо розбите, здеорганізоване по тих нещасних процесах. То якась лайдацька голова їх видумала на нашу загибель! Треба буде зачинати наново.

– А чи брат твій знає що за центральну громаду, з котрою ми переписувались?

– Знає, але тепер її вже нема. Всьо розбилося зі страху перед процесами. Я ж зараз прочував, що з тих статутів і протоколів не буде пожитку.

– То всьо наробив нам Драгоманів своєю візитою у Львові.

– Бодай так, як то правда. Драгоманів був лише покришкою для правительства, котре нас хотіло налякати, розбити. Не було б Драгоманова, то були б винайшли собі що іншого та наробили крику, що русини соціялісти і чорт знає що. Хто хоче пса вдари-ти, то знайде кия... Я тобі говорю, що роботу будеш мати великанську. Треба всіх наново струблювати і організувати.

– Хіба ж тому здужаю?

– Ти один не будеш. З'їдуться громадяни з інших гімназій, злучитесь разом. Впрочім, і старші народовці допоможуть. Держись там нашого Гладія і мого брата. Вони вже тебе напутять. З братом я вже говорив про тебе. Він тебе радо прийме і дорогу покаже. Шкода, що я не йду до Львова, але дарма, я рішився йти на медицину і від того не відступаю.

Так балакаючи, ішли додому. По дорозі мінялись, несучи вакаційний клунок Володка.

У Містенських ще світилося. Як іно хлопці заскрипіли фірткою, вибігли мати і сестра звитати дорогого Владзю, обі жінки видирали собі його з обіймів. Хатні двері були відчинені і світло звідтам освічувало ту родинну сцену. Дмитро придивлявся їй,

держачи Володків клунок в руках, йому станули сльози в очах, бо його ніколи ніхто так тепло не привітав і не привітає... Він сирота – ет!.. ще гірш сироти – він бодак на цвітнику.

Ціла увага жінок звернулася на Володка. Се ж було зовсім природно. Повели його в хату і стали випитувати про свояків. Дмитро бачив, що, хоч як ті люди до нього щирі, він в тій хвилі тут непотрібний. Зараз розпрощався і пішов додому.

По дорозі завернув гадки оп'ять на свос. Те, що сказав йому Володко, давало багато до думання.

«Чи часом Володко, порадившись з родиною, не хоче мені делікатно сказати: відчепись!

Нащо він тільки говорив о тім убожестві? Хіба ж убогі люди не женяться? Він, певно, має на умі якогось багатшого жениха для Наталі, чим мене, сердегу. Га! Годі йому се за зле брати, бо ж він її брат і бажав би її долю забезпечити. За се годі на нього гніватися. А моя така доля! Полизав меду та й бувай здоров. Боже, Боже! Чого я терплю, за чий гріхи? Пощо я тих людей пізнав? Пощо засмакував в тім родиннім теплі, котре не для мене? Не ліпше мені було пропадати в тім гною, куди мене доля кинула? Був би не знав нічого, нікого, крім мого простого оточення, і було б мені ліпше. Коли ж тут ті чесні люди не хочуть мене прийняти, то хто ж мене прийме? Аристократи? Ха-ха-ха! Ну, але не моя в тім вина, то легше буде терпіти. Ні туди, ні там не піду і так віку докоротаю. Але не зігнуся, – подумав, затискаючи зуби, – не піддамся лихій долі і не дам на себе торгу заводити, яка б не була добра ціна. От зараз мій вуяшок дорогенький наставив би мені свою братанку, приголубила би родина, щоби відтак при кожній нагоді сказати, що мене взяли з-під пласта і вивели в люди, честь мені зробили. Та ні, вони б того не посміли сказати, бо я вибив би їм зуби, але так би собі думали і за ту ціну, що мені таку буцімто честь зробили, жадали би від мене ще чорт зна чого! Ні, того не буде. Коли не доведеться мені йти з Наталею рука в руку в світ, то піду сам один... От добре, що я сьогодні нічого Наталі про те не сказав. Була би вийшла дурниця. Вже знаю, що Наталя була б мені не відказала. Я бачив, як вона сьогодні на мене дивилася. Дівчина, що так дивиться, певно любить, щиро любить. Сестра ж, досвідчена жінка, казала, що любов можна пізнати з самого погляду, а сей погляд був виразний. Але що з того вийшло би? Вона дізнається про мою любов, ми умовляємось, а тут родина каже до мене: «Дяя її добра зроби се і покинь», – а дяя її добра я віддав би свос життя. Добре так сталося, що я повздержався».

Той тихий монолог продовжував Дмитро, коли ввійшов тихо до своєї кімнати, роздягся і поклався спати.

«Добре, що йду звідси, що йду до війська. Там тверде життя і на такі думки не буде часу.

Коли б так бездільно де-небудь посидів, то ті страшні думки розсадили би мені мозок. Там жде мене ще друга робота: народна. Зберу, що ще остало, в один гурток і розпочнемо наново, як говорив Володко...»

Дмитро лежав ще в ліжку, як Чабанський встав. Він кілька разів заглядав крізь двері, чи Дмитро не спить. Видно, хотів говорити о чімсь, та не хотів його будити. А Дмитро, як іно почув, що Чабанський зближається до дверей, замикав очі і показував, що спить.

Але довше годі було лежати, і Дмитро став умиватися, а Чабанський зараз прийшов до нього.

– Добрий день! Як тобі спалося по подорожі?

– Добрий день, спасибі, я спав добре.

– Що ж, приїхав твій товариш?

– Приїхав.

– Котрий то?

– Містенський.

– Він на який факультет йде?

– На медицину.

– Се для тебе задороге, я не маю звідки.

– Я ж і не думаю о медицині, куди мені!

– Ну, як же ти гадаєш робити?

– Ще сам не знаю.

– Я тобі раджу йти до семінарії. Як на тебе надягнуть той чорний мішок, то вже є хліб до смерти. Я ще не чув, аби який піп з голоду умер, я тобі давати нічого не можу. Але по моїй смерті, то я до гробу з собою нічого не візьму. А поки живу, то я сам багато потребую, бо я слабкий. Помагати трохи буду, але не багато. Пішлю тобі кожного першого п'ятку, а як скінчиш теологію, то тобі вироблю найліпшу парохію. Я знаюся з панами, і кождий дасть мені презенту, як іно йому слово писну. І о жінку тобі постараюся, і виберу таку, що буде добра господиня...

«Де в нім тільки ласки набралось для мене? – подумав Дмитро, припинаючи ковнір. – Я формально душуся з вдячності».

– Що ж гадаєш робити з військом?

– Зараз піду розвідатися між людей, як то зробити.

– Йди-йди, а не засиджуйся довго, бо з обідом будемо ждати...

Дмитро, радий, що його так випустили, одягнувся борзо і виїшов з хати.

«Що мені з тим робити? Чи виступити різко, чи лукавити? Різко не можна, мені ніколи не вільно було висказати свої гадки, тож і не гріх для мене, що мушу лукавити. Отсе коротка рада: скажу, що вже запізно подавати о продовження служби військової і баста. В той спосіб утечу від реверенди під кабат».

Пішов прямо до Містенських. Володко саме збирався йти до нього.

– Ходім, Володку, на прохід.

– Пожди трохи. Вчора говорила мені Наталя, як ти научав наших школярів та обіцяв, що Наталя буде їм доставляти руських книжок. Сю справу треба розумно повести, бо як Товаревич довідається, то ще закаже хлопцям у мами мешкати. Наталю! – кликнув через стіну. – Чи ти вже одяглася? Ходи сюда, тут є Дмитро. Зробимо раду.

За малу хвилину ввійшла Наталя. Дмитро давно її не бачив при ранніх променях сонця. «Боже! Яка вона гарна, та моя люба, дорога, моя єдина дівчина».

– Добрий день вам, панове. Фе! Володку, який ти сплюх, не соромно тобі? Пан Дмитро вже, певно, з милою перейшов, а ти ще спиш.

Вона кинулась прикривати постіль і прятала дещо з грубшого, що стояло на столі.

– Дуже помиляєтесь, панно Наталю, бо я ні раз не ліпший, я також іно що встав.

– А видиш! Треба було тобі того? Хвалиш, сама не знаєш кого! От як засоромилась.

– А будь же ти вже раз тихо, – каже Наталя, а сама покрасніла, як рожа. – Хвалю, бо мені так подобається! – і погрозила братові пальцем.

– Ну, годі, сестро, тепер важне діло до обговорення. Як ти се, Дмитре, думаєш?

– Я гадаю, Володку, так. У тебе є трохи книжок, я ще принесу свої і віддамо панні Наталі, а вона нехай підсуває хлопцям по одній до читання. Книжки ті ми посортуємо, в яким порядку їх давати читати, щоби не перехопувати одно перед другим. Лише би глядіти, аби хлопці читали.

– А се зробити б так. Коли тобі, Наталечко, буде книжку віддавати, то спитай його дещо з тої книжки. Ти ж їх читала. Коли раз його виловиш, що не читав, то засоромиться і того більше не зробить. Впрочім, розходиться о те, щоби в них збудити охоту до читання.

– А якби Товаревич довідався? – питає Наталя.

– Треба робити так, аби не довідався. Жоден хлопець не сміє брати книжок до школи, то перше.

Стало на тім, що Дмитро мав ще принести свої книжки, яких у Володка не було, і мали їх оба посортувати. Наталя піднялася тої місії охотно. Вона гордилась тим, що оба молодці, котрі були в гімназії проводирами, передали на її голову таке важне діло.

Тепер оба приятелі вибрались на прохід. Небагато ще часу оставало їм бути разом і хотіли його вихіснувати, а так багато мали ще говорити. Пішли на своє улюблене місце, де от колись Дмитро признавався Володкові. Тамтуди рідко хто ходив, а вже в тій порі зовсім безпечно і ніхто їх не підслухас.

– Ну, як там тебе прийняв Чабанський? Дуже сердився за твою прогульку?

– Він такий тепер для мене солодкий.

– Ов, а се що сталося?

– Ба, коби ти знав, що! Тут великанські зміни! До нас прибула його братанка-сирота.

– Ну, та й з того такий солодкий? Хіба її соромиться.

– Не знаю, чи є хто такий, кого б він соромився. Тут що иншого... Се має бути моя суджена.

– Еге ж! От, бачиш, журився, що ніхто тебе не прийме, а тут панну тобі наставили. Що ж ти гадасш робити? Певно, тепер не пожалує тобі гроша на університетські студії. Коли так, то ходи на медицину!

– Бійся Бога, Володку, та ти мені таке говориш! Та я не женився би там нізащо в світі! Там особливо. То ж мої найтяжчі вороги були, і того я ніколи забути не можу. А коли б з того титулу вимагав підмоги, то хіба би освідчитися, а відтак зірвати. Се ж було би страшно погано, нужденно. Так і з ворогами не робиться.

– А пощо ж зривати?

– Володку, змилуйся! Не тягни мене за язик! Я ж там не можу женитися, нігде не можу женитися, бо я Наталю, одну Наталю люблю! – говорив Дмитро з жаром. – А коли мене відтрутите від себе, як я з твого вчорашнього говорення зміркував, то я остану одинокий до смерти. Або вона, або жодна!

– Чоловіче, та що я тобі вчора говорив? Я так говорив?! Ти хіба мене не розумів, або ти такий підозрілий зробився... Я лише висказав мою гадку з практичного боку, яко раду для тебе. На твоїм місці я робив би так, як тобі вчора казав, а ти роби, як хочеш...

– То від моєї роботи не залежить. Питання, чи мене твоя родина схоче?

– Моя родина – то мама і я, розуміється, за згодою Наталі. Лише тепер ще не говори їй того. Нехай дівчина не завертає собі голови. Нехай учиться до матури, бо то для неї конечно потрібне.

– Не скажу ні слова, будь спокійний, бо я ще нічого...

Зійшли на справи народні. Володко розвивав плян, як би він брався до організації львівської академічної громади. Дмитро гондився з тим, та вкінці завважили оба, що, не знаючи місцевих обставин, годі їм який реальний плян скласти. Усе те лише мрії...

Старий Чабанський ждав на Дмитра нетерпеливо.

– А що, а як?

– Нічого з того, вже запізно подавати о відложення служби.

– Як же тепер зробиш? – питає Чабанський і дуже зажурився.

– Вступлю до війська і запишуся на теологію jako екстерніст. Багато людей так робить.

Чоло Чабанського роз'яснилося. Він же осягнув першу точку свого пляну, що Дмитро піде на теологію.

– Буду тобі посилати п'ятку щомісяця, більше не можу, але шкода, що ми скорше не зміркувалися: будеш цілий рік мучитися.

– Се мені зовсім не шкодить.

Між тим від приїзду Дмитра Наталя дуже змінилася. Коли його не було, вона була якась задумана, сумовита, тепер стала надто веселою. Містенська гадала, що се задля брата, вони ж дуже любилися. Та невдовзі зміркувала мати, що тут що иншого. Наталя заглядала частенько до вікна, вижидаючи когось. А коли Дмитро надійшов, вона паленіла на лиці, ставала розсіяна і забувала про роботу, що мала в руках. Не уйшло також уваги матері, що Наталя залюбки дивиться на Дмитра. Коли було сидять при столі, то очей не підводить. Опісля стане в такому місці, де ніхто її не видить, і засдно дивиться на хлопця таким поглядом, начеб не хотіла одної хвилі змарнувати, аби на нього не дивитися. Вночі чула мати, що донька не спить, повертається на постелі і зітхає...

– Ти, Наталко, не спиши?

– Ні.

– Що тобі, дитино? Може, ти недужа? Так ти чогось тепер поблідла...

– Ні, мамо, мені нічого, а так якось не хочеться спати...

Містенська рішилася взяти дочку на материнську сповідь.

Одного дня при кінці вересня явився Дмитро у Містенських в мундирі однорічного охотника. Він зголосився в команді, дістав мундир, оружжя і мав їхати до Львова, та прийшов попрощатися. Обі жінки аж руками сплеснули, побачивши його.

– Ото доля! Та ти будеш так цілий рік ходити?

– Мушу.

Посидів трохи, попрощався і пішов. Володко відпровадив його. Наталя була нині розсіяна більше, чим коли-небудь. По відході Дмитра вона дуже посумніла. Мати запримітила в її великих синіх очах сльози, котрі дівчина силкувалась придавити.

– Чого ти, Наталю, плачеш? – питає мати.

– Я не плачу.

– Але я бачу, що плачеш. Скажи, чого?

Мати підійшла до неї, обняла і пригорнула її голову до грудей та стала гладити по лиці.

– Чого ти плачеш, доню?

Дівчина закрила очі на материнських грудях і стала плакати вголос.

– Чи тобі так за ним жаль?

– Жаль, мамо, дуже жаль, як за рідним, він такий бідний, мусить цілий рік в тій поганій шкурі ходити...

– Хіба ж так! Не він один. Але ти, доню, маєш якусь иншу причину до плачу. Я бачу, що ти у послідній час змінилася, не така стала... Слухай, дитино, дивись мені в очі.

Дівчина підвела очі, утерла сльози і подивилася в лице матері поглядом, яким дитина дивиться в лице люблячої матері.

– Скажу тобі одно слово, слухай: Дмитро.

Дівчина спаленіла, як рожа.

– Чи ти його дуже любиш?

Наталя не надіялась того слова. Вона засоромилась і знову вкрила лице на груди матері, а руками обіймала її за шию.

– Ну, признавайся, моя дитино, легше серцю буде, я ж твоя мати і добра тобі бажаю.

Наталя стала цілувати маму по руках.

– Любиш?

– Я сама, мамо, не знаю, що се, але не можу його з думки викинути. Все верзеться в голові і вдень, і вночі. Все стоїть перед очима Дмитро та й Дмитро. Коли його бачу, то я така весела, а коли його нема, то мені плакати хочеться...

– Знаю, доню, що се, і як воно називається. Не бороню тобі того. Він добрий, чесний хлопець, але до вінця ще далеко...

– Мамо моя, мамо дорога, не говори так, я за нього віддала би мос життя, але я за нього не піду, не піду, не можу... – і стала плакати вголос, притуливши розпалену головку до материних грудей...

– А се що знову? – питає зачудована Містенська.

X

Дмитро приїхав до зовсім незнайомого Львова в повній зброї, яку йому видали в Б.

На двірці не можна було дістати фіякра, бо то було в часі вистави. Дперва десь коло півночі вибрався до міста і велів повести себе до одного готелю. Але тут не було місця, а інших готелів він не знав. Треба було пересидіти в сінях до ранку. Тоді зайшов він до одного знайомого академіка, попросив о раду, в яким полку йому служити, і пішов туди. Прийшовши в касарню, не знав, що з собою робити; йому вказали ліжко, де має спати, і він присів на постелі та став розглядатися. Двоє-трое вояків сиділо при столі і грали «шибенички». Більше не було нікого. Дперва під вечір прийшло їх більше. Вони оглядали цікаво «фрайвіліха» на всі сторони та розпитували, з яких він сторін.

Усе було для Дмитра таке нове, невидане, а таке прикре, начеб попав до в'язниці. Другої днини принесли йому зупу. Він побачив в чорній витертій бляшанці якусь погану, синяву теч. З цікавості замішав її ложкою. Насподі плавало кілька круп і більше нічого. Дмитро аж затрявся з обридження і не доторкнувся тої страви. Велів принести собі хліба і так поснідав. Відтак пішов на муштру. Тут застав кількох знайомих людей. Дмитро прив'язався до них, але вони прийняли його якось холодно і байдуже. Кождий був зайнятий собою і не звертав на Дмитра уваги.

По обіді зайшов Дмитро до міста до свого знайомого.

Тут застав кількох інших академіків з Б-ської гімназії. Звітавшись, вони стали зараз сміятися з Дмитрового мундиру та прозивати його то «рекрутом», то «коміскнопфом». Жарти велись в якимсь таким дитячим тоні, що Дмитро йно плечима здвигав з досади.

– Я, товариші, хотів би, щоби ви познайомили мене з академіками-русинами.

– Добре, познакомимо нині. Зайди сюди ввечері. Але не забудь увільнитись на всю ніч, бо не так скоро вернешся.

Дмитро цікавий був на те знайомство, постарався в своїй команді о дозвіл на ніч і пішов завчасу.

У знайомого товариша застав чималий гурт молодих людей. Ті самі жарти і дитячі насміхи одного з другого, та сама недостача сердечности, яка вказувала б, що се товариші, зв'язані якимсь вищим, ідеальним почуванням... Для Дмитра вони не могли ніколи стати друзями. Рад не рад мусів піти з ними на нічну гулянку.

Страшне розчарування викликали в його душі ті паничі, що найвищу втіху добачали в цинічнім фліртуванні з кав'ярками або в закладах, хто більше вип'є «горівок». Дмитро був пасивним учасником сеї «забави» і уважав себе невинним інтузом в товаристві, що інакше думало і говорило, як він. Тому правдивої зазнав полегші, коли вкінці удалось йому опустити незаметно сих людей серед тяганини від каварні до каварні, від ресторану до ресторану. Впрочім, і грошей потратив з ними непотрібно понад міру, так що мимохідь аж відотхнув легше, коли те все скінчилося. Але одною лише потішався думкою в своїм розчаруванні, що кожда суспільність має ліпших членів і гірших. Він попав на сам початок між тих інших, тому й тим горячіше бажав тепер познакопитися з першими.

Дмитро знав, що усе життя львівської руської громади концентрується на «Руській Бесіді»*. Туди постановив зайти на другий день, глядаючи того товариського, щиро руського тепла, про яке тільки мріяв на провінції. Тут вже легше буде йому ввійти в зносини з руськими академіками, тим кращим, грядучим поколінням, до котрого його так тягло.

На «Бесіді» застав кількох старших панків, що сиділи тихо при часописах. Поява звичайного вояка викликала у одного з них зморщини на чолі, а другого спонукала закритися ще більше часописом; інші не звертали на Дмитра найменшої уваги.

Дмитро збентежився в першій хвилі і не знав, з чого почати. Та згодом підійшов несміло до стола і, представившись найближчому, якомусь грубому добродієві, спитав, чи не заходить сюди професор Містенський.

Грубий добродій глипнув на однорочняцькі відзнаки на Дмитрових рукавах, стягнув немов згіржливо губи і відповів нерадо, що Містенський, може, незадовго й появиться в товаристві. І коли вже більше ніхто не інтересувався присутністю Дмитра, він усів на кріслі, вдоволений, що принайменше має причину тут лишитися, не потребує сейчас виноситися за двері. Все ж таки кожда хвиля дождання являлася йому цілим століттям.

Та вкінці надійшов Містенський. Дмитро мусив підійти до нього і поздоровкатися, бо той спершу не міг його у вояцькім мундирі пізнати. Однак, на диво, Містенський прийняв його якось холодно, повздержливо... Велів зайти на другий день до канцелярії «Просвіти» – там оба поговорять...

Між тим явився ще один знайомий, старший товариш 3-ий.

– От і своїх людей знаходжу, – каже Дмитро до 3-го, стискаючи йому руку. – Вже від кількох днів ходжу, як блудна вівця, ні до кого причепитися. Де міститься тепер «Дружний Лихвар»*?

– Ніде. Академіки тепер розбиті, порозганяні. Я сам щойно вийшов з тюрми. Доперва треба організуватися. Багато вас з Б-ої громади приїхало?

– Я один. Прочі то в Відні, то в Кракові, то в семінарії.

– Сумно. А як ви в Б. лишили?

– Б-ої громади вже нема. Розбрелися, мов козаки по зруйнованні Січі. Скажіть мені, товаришу, хто той «господин» грубий, який же він сердитий чоґось. Ледве зволив до мене відозватися.

– Се професор*.

– Я не припускав, щоби професори такі грубі бували. Він мусить багато знати. Та се, либонь, твердий.

– Скажіть: рутенець екземплярний. До «Русского касина» не хоче належати, аби його правительство не держало за москаля. До «Бесіди» ходить нерадо, аби не стикатися з академіками, і так сіромаха не знає, куди дітися. Задля нього вимовила «Бесіда» всім академікам вступ до своїх кімнат.

– Так ходімо звідси.

– Е ні, ще до першого ми випросилися. Відтак мусимо шукати свого льокалю, бо інакше загрозив, що випишеться.

– Та чорт його бери!

– І я так кажу, але другі народовці дуже ним дорожать, та й ми мусимо виноситися. Чи ви, товаришу, вже записалися на які предмети?

– На історію.

– Не ліпше би вам на право піти було?

– Якось не мав охоти.

– Боже вам помагай. Прийдіть, товаришу, від нині за тиждень до університету до салі Х. по полудні на загальні збори «Дружного Лихваря».

Розпрощались. Дмитро попрощався з Містенським і пішов до касарні. Тепер йому відрадніше стало, що знайшов своїх людей. Другої днини зайшов в означенім часі до канцелярії «Просвіти» і застав тут Містенського, як експедиював «Письмо з Просвіти».

– Може, би я вам поміг, добродію?

– Помагайте!

Дмитро здіймив плащ і взявся ліпити адреси і марки.

– Прецінь знайшов я одного чоловіка 3-го, що мене освідомить в тутешніх обставинах. Я бо став вже зовсім тратити надію. Я собі зображав Бог знає що, а тут таке немиле розчарування.

– Пождіть, розчаруєтеся ще більше. Ви знаєте одного З-ого та й годі. Небагато тут таких.

– Що ж тут академіки роблять поза університетом?

– А що ж мають робити?

– Та хоч би взяли поправляти той мізерний репертуар театральний, який у нас є, а то аж сором, аж стид з таким язиком неможливим. О тім ми не раз з Володком говорили.

– Е, захотіли ви, добродію! Одні сидять ще в тюрмі, другі сидять по лекціях, треті по каварнях бавляться.

– Я то вже видів. Вже я за науку заплатив.

– Вже вам показали то ельдорадо? Бережіться, бо вас обідруть зі шкіри.

– Я то вже зміркував та вже їм подякував за хліб і сіль. Боже мій! З того, що я в Б. начитався про академіків, гадав, що тут Бог зна що застану, а то ось як: кнайпа і каварня, то й премудрість вся!

– Було воно тамтого року ліпше. Найбільша похибка їх була в тім, що заблагось народовцям взяти в руки «Академіческий Кружок» при помочі поліції...

– Як то?

– А так. Порадилися одного комісара русина, ніби народовця. Він їм помагав, радив, і так взяли «Кружок». Кацапи, цілком природно, стали мститися, і собі до поліції – теж з доносами. І скінчилося на тім, що той сам комісар відтак поарештував тих самих народовців-академіків...

– Та се чейже не одинока причина арештувань?

– Певно, що ні, але *das war der Fluch der bösen Tat*¹⁹. Що русини, та ще народовці, мають спільного з поліцією? Принесла ще біда того Драгоманова і позавертав молодикам голови тим соціалізмом, кацапи то підхопили і використали. Тепер вони мають «Кружок» оп'ять в руках, а народовці сидять в тюрмі.

– Я гадаю, що Драгоманов положив для нас неабиякі заслуги.

– Які?

– Ось як він збагатив нашу літературу. Його ж заслуга, що видано поезії Федьковича з таким гарним вступом.

– Та то правда, але він більше наробив лиха, чим добра. Посіяв у нас зерно на невластивім ґрунті. Якого нам чорта соціалізм? На те хіба, щоби бути під наглядом поліції. Насамперед, я не знаю, чи се справді був соціалізм західний, по-друге, вони трактували його, певно, не в практиці, лише в теорії. Чи сяк чи так,

¹⁹ Прокляття лихих справ (нім.).

то зле. Тим наробилося багато заколоту. Ми скромпроментовані перед правительством, наша молодіж розвіялася, а того всього не було треба.

– Мені здається, що правительство, коли б було хотіло знайти причину переслідувати нас, було б собі знайшло яку іншу.

– І то правда, але та причина була легша. Шукали за тайними товариствами і шукати будуть за тим ще дуже довго.

– Ми теж були в страху в Б.

– Я знаю о тім, мені Володко розказував. О скільки мені відомо, то в жодній гімназії нічого не найшли.

– Шкода, що так сталося, бо громада така – то дуже пожиточна річ.

– Того я не перечу, лише щоби їх вели не в такий спосіб. Нащо тут статутів, протоколів – не досить сходи́н і відчитів?

– То правда, але такі статуту більше хлопцям імпонують.

– Кому треба аж статутами імпонувати, то чорт його бери!

Так перебалакали аж до 12 години. Дмитро відвів Містенського під його хату. Але Містенський ні одним словом не сказав йому, щоби деколи до нього зайшов.

«Або мене соромиться, – думав Дмитро, – тому, що я в коміснім мундирі, або мене таки не хоче з огляду на мої відносини до Наталі. А може, і знає дещо про мене від Володка?».

Дмитро вертав до касарні в сумнім настрою. Засмутило його те, що довідався про академічні відносини, подразнило його амбіцію поведення Містенського. На тій точці він був дуже вразливий і все умів представити собі в чорніших красках, чим було на ділі.

Вижидав терпеливо загальних зборів «Дружного Лихваря». Задля службових перешкод трохи опізнився і прийшов на ту хвилю, як двоє академіків вели між собою якусь різку полеміку. Що один скінчив, то другий просив о голос і відповідав йому. Характеристичні то були люди. Оба одного росту, з рум'яними лицями, оба говорили однаковим високим тенором, та хіба та між ними була різниця і по тім хіба можна було їх пізнати, що один був білявий, а другий чорнявий. Перечились за якусь формальну річ і тим заповнили майже цілі збори. Дмитро йно плечами здвигав. Видно було, що ті люди не любляться, але могли були деінде висваритися, не тут гайнувати час.

Збори скінчилися тим, що вибрали новий виді́л, до котрого ввійшов Дмитро jako заступник*, і рішили від першого винайти для товариства хату.

«Ну, слава Богу, буде вже своя хата і буде де подітися», – тішився Дмитро.

Зараз виділ розділив між себе інспекції. Дмитро заходив щоднини. А тим часом роботи не було жодної, хіба та, що один-другий виділовий виручувався Дмитром в відбуванні інспекції так, що мусив не раз відсиджувати в товаристві по кілька годин тоді, як і пес сюди не заглянув.

І Дмитро перестав ходити до «Лихваря». Перестав ходити і на «Бесіду» задля того грубого професора, що дивився на академіків бісом. В «Просвіті» не було теж що робити, хіба експедиювати «Письмо з «Просвіти». До Містенського почував Дмитро якийсь жаль за те, що його ніколи до себе не запросив.

Сам не мав смілости тамтуди зайти через свій коміський одяг. Не було зовсім де ходити і Дмитро закопався в касарні.

Сталося так ще тому, що його перенесли до іншого полку і помістили в невеличкій касарні біля огороду Яблоновських.

Других академіків, більше тямучих, не міг Дмитро знайти, а вони за ним не шукали. З-ий мусів зі Львова виїхати, кількох других училося запопадно до іспитів, а більше нікого не пізнав.

Згодом каса Дмитра цілком випорожнилася. Треба було то се, то те купити, а найбільше йшло на харч, бо Дмитро, вибігавшись на муштрі, почував вовчий апетит.

Чотири місяці ще не скінчилися, а Дмитрові остало заледве кілька гульденів, котрі призначив на «хліб куликівський», бо комісного не міг їсти.

З нього зробився справдішний «коміскнопф». Їв ранню зупу, полудневий «цушпайс», спав з 20 вояками в одній кімнаті, ходив на цитаделю до школи однорічних охотників, а про решту забув. Перестав і на університетські виклади ходити.

Старий Чабанський, як довідався, що Дмитро не ходить на теологію, лише на філософію, виправив жінці страшенну авантуру і замкнув Дмитрові субвенцію. Відтепер Дмитро мусив вдовольнятися комісьним липким хлібом і шістьма крайцерами в днину, котрі забирав його послугач.

З давніх грошей остало йому ще два ринські, котрі заховав на дні торністри на лиху годину. Одиноким товаришем Дмитра був один технік, поляк Яновський, з сусідньої компанії, що теж поклав хрестик на свої студії в тім році і приріс до коміської шкаралупки. Вони оба товаришували, як два брати. До них причинився ще один хлоп, капрал. Се був незвичайно інтелігентний чоловік, що доперва в війську навчився читати і писати. Він по-

мимо своєї капральської шаржі відносився до панів «фрайвіліхів» з великою пошаною і не пропустив одної хвилики, щоби сього або того не поспитати. Усе хотів знати, о все допитувався. Дмитро рішився образувати ту небуденну душу і пояснював йому зі своїм товаришем не одну річ, про котру не зараз був би довідався.

Дмитрові, хоч почував в собі якийсь невияснений жаль до львівської громади, жаль було за людьми. Вже минуло кілька місяців, а він з ніким не бачився, до нікого не заходив, не читав руської книжки.

Приходило йому на гадку знову до людей зблизитися, а нагода лучилася така. «Бесіда» устроювала вечір з танцями. Для академіків назначили вступ по 30 крейцерів, щоби було кому танцювати. Дмитро любив танцювати, та ще лучилася нагода пізнати львівське руське жіноцтво. Заховані так обережно гроші треба було вийняти. Купив за гюльдена нові рукавички, позичив у товариша парадний мундир і, взявши собі дозвіл у старшини на цілу ніч, пішов на «Бесіду». Вояки аж чудувалися, що пан «фрайвіліх» робить, бо ніколи того не бувало, щоби він спізнився поза 9 годину.

Прийшов на «Бесіду» на означену годину, але тут не було ще нікого, крім якогось комітетового, що відбирав гроші. Дмитро ждав так з годину, не знаючи, що з собою робити, заки стали сходитися люди, панове, пані, панночки. Дмитро став розглядатися між ними. Усе тут одягнене по бальному, з оголеними грудьми, плечима і руками, в довжелезних сукнях, що волочилися за своїми властительками з великим шелестом.

Він ще ніколи не був на таким публічному балю і не розумівся на тих одягах, тому видались йому неприличними. Та як тут до тих пань приступити? Ні одної знайомої душі, щоби його представила. А ось сей комітетовий, що відбирав гроші, може, він його представить?

Пан комітетовий, чоловік сухенький, з ногами як билінці, червоношкірий на лиці, як могікан, з ріденькими чорними заличками, вислухав Дмитра уважно, поправляючи золотого цвікера на носі, взяв його під руку і повів межі пані, кланявся низенько і виговорював торжественно ім'я Дмитра і фамілію, а відтак покинув його серед салі і побіг, а радше поховзався до музики, щоби грала.

Заграли коломийки.

Дмитро хотів перше придивитися, як тут танцюють, аби не скомпроментуватися.

Задунала коломийка: трохи поволіше її грали умундировані музиканти, чим жидки в Б.

Мужчини порозбігалися до своїх дам. Кожда пані підбрала в ліву руку хвіст, праву подала своєму танечникові і пустились танцювати. Панове витинали вихиляси, а за кожним скоком телепались кінчики фрака, як поломані крила у ластівки. Один пустився щупака, а кінці фрака волочились по помості. Здавалося, що се дві чорні підпори, що бережуть його від упадку. Дмитрові видалась ся коломийка в тих одягах такою смішною, що аж гуляти відхотілося. Гадав, що зааранжують якісь цікаві фігури, але дарма. Кождий поскакав із своєю танечницею, як воробчик на ниточці, завертів нею «голубчика», уклонився і посадив.

А нехай вам з вашими танцями! Ось я вам покажу, як.

Він подав руку одній пані, що була скраю. Вона встала з повагою, начеб хотіла сказати: «Бачиш, яку тобі честь роблю, що з тобою танцюю».

Дмитро на те не зважав і пустився як вихор. Танечниця, перекинувши головку, уступалася поволеньки взад, але Дмитро так її підганяв щупаком, що таки мусіла скорше рушатися. Відтак хопив її під пахи і завернув нею в колесо так, що аж дух захопило.

– Дякую, – сказала пані, – більше не могу.

Дмитро відвів її на місце, а в тій хвилі музика перестала грати.

– Гарно танцюєте, пане «фрайвіліх», – обзивається один пан.

– Як умію, так танцюю.

Пішли відтак інші танці. Усе тут видалось Дмитрові таке насторчене, начеб кожний патик проковтнув.

«Ось то має бути та народовецька громада, – думав Дмитро, стоячи в порозі. – Ні одного народного одягу: не то мужеського, але й жіночого. А де ж та руська сердечність, де ті танці з жаром і огнем, про котрі мені розказували?»

– Пане комітетовий, чи тут козака не танцюють?

– О, козак дуже мучить, ми танцюємо у Львові лише коломийки.

– Тутешня коломийка трохи до кадрили подібна.

– Чому? О, прошу!

– Ви самі знаєте, чому.

Комітетовий оглянув плечистого Дмитра від голови до ніг і, не кажучи більше нічого, відійшов.

Дмитро хотів виходити, як йому заступив дорогу один знайомий з аркушем паперу*.

– Добродію, ось яке діло! Один з тих, що його минулого року арештували, вийшов щойно з в'язниці та такий бідний, що не

мас сорочки на собі. Ви знаєте його з літературних праць, Н...* Я збираю складку на нього. Може, би що могли дати.

– Та я сам, добродію, бідний, як турецький святий, але ось що можу дати.

Дмитро виймив з кишені дві шістки і встромив в руку збираючому.

– Спасибі і за се!

– Добродію, та підіть насередину під час павзи і скажіть, яке діло, то зберете більше. Було на шовковій сукні, то повинно бути і на се. Та ж то скандал для нас, щоби такий чоловік з талантом ходив без сорочки.

– Ви, добродію, не знаєте наших людей. Мене за двері викинули би. Я мушу так потихоньку у своїх людей.

– А багато зібрали?

– Гульдена.

– Здоровенькі будьте!

– Ви вже йдете?

– Не можу на те дивитися. Я собі цілком інакше уявляв народовецьку громаду.

– Так зле воно не є. Всього, що тут бачите, то сама аристократія. Другі не хотіли прийти, тому усіх так мало.

– Хіба ж і тут непорозуміння, спори?

– Ще й які, і тут дві партії. Було б дуже сумно, якби ось ті лише представляли народовецьку громаду.

– Коби я був се знав, не станула би тут моя нога! На добраніч!

Дмитро зодягнув плащ, припняв багнет, встромив в руку шістку слузі і вийшов. А нехай же вас всіх! Але я мушу у Львові десь конче вигулятися. Тут ні танців, ні розмови – тьфу!

Вернув до касарні об 11 вночі. Вояки не могли надивуватися, що пан «фрайвіліх» так змарнував «позволенство» – таж можна було цілу ніч гуляти, а він вернув об 11.

Від того часу Дмитро ще більше загребався в касарні і, крім свого товариша техника, не зносився ні з ким. З Володком переписувався часто. Через нього довідувався про Містенських, бо прямо писати до них не хотів.

Дмитро привик до військової дисципліни і зжився з мундиром, начеб в нім народився. Ходив на муштру, робив службу, замикав арештантів, коли на нього черга випала, і учився до офіцерського іспиту. З тим було найтяжче, бо не мав з чого учитися, а взимку при короткім дні то й не було світла за що купити. Зад-

ля того його в першім півроці не авансували, і він тим страшенно гризся. Але в літнім семестрі усе надолужив.

В тім році випала окупація Боснії*, і Дмитро мав велику охоту піти на охотника до того полку, що йшов до Боснії.

«Чого тут дїждуся доброго? – толкував собі. – З дому не ждати мені нічого. Скінчиться сей рік, котрий для мене цілком пропав, а потому що? Лекцій не знайти мені жодних, хоча я за тим побивався. Всі за мене забули, всі відцуралися. Всі мої пляни розвіялися і чого ще вижидаю? Один рятунок для мене – в війську. Може, дечого дослужуся та бодай хоч на стілько буду грошей мати, що не буду голоден, як тепер, та й не буду другим зазирати в зуби, коли у них побачу «куликівський» в руках».

Офіцери любили Дмитра, поважали його за його ревність в службі. За те товариші «фрайвіліхи», крім одного техника, стали від нього сторонитися за те, що зірвав з університетом та не сходився з цивільними людьми. Але Дмитро – для того, що нікуди не ходив, що завчасу йшов спати, виглядав здоров. І ніякі марші та невігоди не могли його поконати.

Товариш-технік, коли йому Дмитро відкрив свій плян йти до Боснії, відраджував йому сього всіми силами.

– Наражувати свою голову чорт зна за яку справу. Вони ж борються за свободу своєї землі, а ти мав би совість против них стріляти? Подумай лише. Коли вже мус, то мус, але тебе ніхто до того не силус, бо твій полк не йде. Се було б прямо непростимим гріхом. Я тобі щось пораджу. Попробуй ще раз піти між твоїх знайомих, може, тобі найдуть яку лекцію. Тепер зачинаються ферії. Академіки роз'їдуться, може, лучиться яка поправка.

– Попробую.

Другої днини пішов Дмитро до одного знайомого академіка, що мав в місті ріжні знайомства, просити його за яку лекцію. Застав його вдома.

– Здоров, краяне!

– А! Се ти! О-го-го, ти вже капрал! А що тебе так довго не було видати? – подав йому два пальці своєї ніжної руки на привітання.

– Ріжно бувало. Я, впрочім, не маю жодного інтересу між людей ходити. Їм не всмак мій комісний мундир, а ліпшого нема за що справити.

– Ну, то правда, бо дійсно годі так зашкаралуплюватися в комісний мундир.

– Але я прийшов тебе просити, чи ти не поручив би мене на яку лекцію під час вакацій.

– Хіба учити екзецирки? Ледве чи знайдеться така лекція, – і розсміявся на ціле горло з того свого дотепу.

Дмитро запаленів цілий з досади.

– Твій жарт страшенно глупий, коли се жарт, а не обида. Хіба ж я нічого не вмію вчити, йно екзецирки? Мені хочеться їсти, а ти глузуєш з мене. Знаєш, що я вже три місяці не можу собі на такий люксус дозволити як чарка молока, а тобі добре ведеться, Богу дякувати! Не знаєш, що коли б на мені того мундиру не було, то ходив би голий, а ти убраний достатньо. Я тобі цього не завижую, ходи собі і в шовках, я лише прошу тебе о поміч, дай мені заробити, а ти собі кпиш з мене. Досить того! Назносився я досить наруги від вас всіх, славетних академіків, і раджу: не забувайтесь на будуче, бо, далєбі, кості тобі поторощу, ти, панська жабо!

І з тими словами Дмитро тріснув дверима і вийшов на вулицю. Хотів трохи охолоннути з того зворушення і став ходити по валах.

«Піти би ще до кого? Вони всі еґоїсти, не люди, чорт їх візьми. І до Містенського не піду, хоч він професор гімназії і міг би мені дати яку лекцію. Та його я вже раз просив о те, навіть був ласкавий записати мене. І що з того? Він також зі мною в рукавичках говорить. Який був радий, коли я йому помагав експедиювати газету, а тепер не погляне на мене. Хоч, правда, я йому не дуже-то на очі пхаюся, аби не гадав, що я так пнуся до нього в шваґри!

Що ж мені тепер чинити? Піти до Боснії, дослужитися, стати офіцером і т. д.? Гарна перспектива. Піти саме тепер воювати з тими людьми, що ні мені, ані мосму народові нічого злого не зробили, против того народа, що долею подібний до мого, що так само, як я тепер, не хоче зігнути свого карку під чуже ярмо? Чи се було би гарно, чи годилося би з моїми поглядами? Так само говорить товариш-технік.

Ну, а Наталя? Невже ж би і її покинути прийшлося навіки? Вправді, я з нею не говорив, але її очі говорили, що мене любить. Пощо ж обом масмо бути нещасливі?»

Рішився не йти і ждати кінця.

XI

Іспит офіцерський зробив добре. Рік служби скінчився. Треба було вертати, бо ні за що було жити одної днини у Львові. Позаяк не мав навіть цивільного одягу, мусив вертати в мундирі на кошт військовий. Що в Б. за той час діялося, він не знав добре.

Від тітки дістав лише один лист, що вуйко виправив авантуру задя непослуху, а більше нічого.

Мимо того, хоча знав, як його вдома приймуть, рішився піти там, найперше щоби переодягнутися. Ціле його нутро бурилося на спомин тої борби, яка його ждала. Чи тому був винен, що не послухав? Годі ж насилувати своє переконання.

Дмитро вертав в повній зброї з двірця додому. Як же инакше дивився тепер на світ, чим перед роком. Тоді їхав до Львова по-вен надії, з твердою вірою, що у Львові між руською громадою найде сильну підпору, що зможе працювати для свого народу. Тоді був радий, що вирвався з пекла, в котрім стільки літ мучився, а тепер вертав з того уросного раю оп'ять до того самого пекла. Вертав зламаний і прибитий на душі. Чого? Бо не мав де дітися, не мав куска хліба.

Знайомі вітали Дмитра весело, він нібито всміхався, а йому в душі насіли такі чорні думки, що світа не бачив. Дорогою не змучився. Він рад був, щоб вона була найдовша, щоби якнайпізніше скінчилася, щоб не скінчилася ніколи, ніколи. Але всьому кінець буває.

Дмитро отворив фіртку, котрою тільки літ ходив і ввійшов в огород. Усе тут знайоме, та якесь инше, таке сумне. Усе начеб його із сльозами, із смутком вітало.

Ввійшов в хату. Тітка привітала його на порозі із сльозами.

– Моя бідна дитино, не гаразд тебе тут жде.

Дмитро не допитувався нічого. Поставив карабін коло порога і ввійшов в хату.

Вуйко лежав під периною і насупив брови, як хмара.

– Добрий день! – каже Дмитро, здимаючи шапку.

– Чого ти прийшов? Тут тебе зовсім не потреба.

– Слухайте, – каже Дмитро, затискаючи зуби, бо серце стиснулося, мов під кліщами, – слухайте! Коли б ввійшов до вас в хату який чужий чоловік, подорожній, то може, спитали би його, чи не голодний часом? А я вам добре знайомий, цілий рік тут не був, від четвертої години рано їду і ви, замість спитатися, чи був в моїм роті сьогодні кусок хліба, заявляєте мені, що я тут не потрібний. Чи я заслужив собі на таке привітання? Чи в тім році приходила до вас яка неслава про мене? У мене в кишені патент офіцерський, тож видно, що я собі на нього заслужив... І таке для мене повітання?

Дмитро говорив до Чабанського так рішучо, як ще ніколи. Він і зачудовався тим, а може, мав трохи респекту перед мундиром.

– Чому ти не ходив на теологію?

– Коли вам о то ходить, то я ніде сього року не ходив. Сей рік пропав для мене, я пильнував лише служби.

Чоло Чабанського стало прояснюватися. Тітка прийшла з кухні і стала коло порога. З другої кімнати, колись Дмитрової, виїшла Павлина. Дмитро вклонився їй лише.

– Давати обід? – питає тітка.

– Давай, – сказав Чабанський.

Дмитро не знав, що з собою робити. Нині не їв нічого, крім одного преця. Вправді, через гризоту не хотілося йому їсти, але на спомин обіду природа стала домагатися свого.

– Ну, чого стоїш? Роздягайся, – каже Чабанський, натягаючи на себе халат.

Дмитро мав на язиці подякувати за ласку і піти дальше, але здержався. Здоймив з себе плащ, торбу, здоймив торністру. Чабанський приглядався йому спідлоба і лице його стало випогоджуватися. Видно було, що йому прийшла якась нова гадка в голову.

– І то все ти мусив на собі носити?

– Не йно я один таке ношу, але щоби більше того не носити, я зробив офіцерський екзамен.

– Попи також того не носять, – докинув вуйко. – Треба було піти на теологію.

– Криві і сліпі також такого не носять, тож ще легше було зломити ногу або вилупити собі око. Я гадаю, що то не таке велике нещастя служити при війську: я тепер такий сильний і здоровий, що поборовся би з медведем.

– Слава Богу!

Посідали за обід, але Дмитро не говорив нічого, хоча вуйко відразу чогось повеселішав і став говіркий.

– Дивись, Дмитре, на Павлінку. Правда, що за той рік змінилася, як гарно виглядає.

– Не мав часу приглянутись, бо мені аж в очах почорніло, коли ввійшов в хату.

Вуйко удав, що того дотинку не розуміє.

По обіді Дмитро пішов до своєї кімнатки, в котрій тепер мешкала Павлина, і став шукати за своїм цивільним одягом. Знайшов його в куфрі. Тітка вийшла за ним і подала чисту сорочку, котру держала для нього в комоді.

– Як же ти, моя дитино, маєшся? Не мала часу поспитати тебе.

– Хвала Богу, я здоровий, ось бачите, тіточко. А як ви?

– Мені вже три чверті до смерти. Мучуся, як в пеклі. Знаєш, який він. Коли не верещить, то хорить, тоді золоті гори обіцяє за те, що йому служу, як собака вірна. А що я мала біди, як він довідався, що ти не ходиш на теологію! Господи святий, твоя воля.

– Най простить, я на теологію не піду, аби мав здохнути під плотом...

– Чому? – питала тітка благаючим поглядом, начеб хотіла сказати: «Не роби того, сину».

– Тому, що він того так дуже хоче, – відповів Дмитро з досадою, – тому, тому.

– Він хотів тебе бачити попом і оженити з тою...

– Який цікавий. Для того хоче мене давати на попа, щоби мені нічого не давати, та ще всадити на карк жінку з її любовою мамою, що мене ненавиділа, ще як я дитиною був.

– Я міркую, що він тепер ще того схоче і буде з тобою об тім говорити...

– Нехай не трудиться, бо нічого з того не буде.

– Бійся Бога, то буде страшна авантюра.

– Трудно ж, щоби через боязнь перед авантюрою запропавшав себе.

– А що ж будеш робити, моя дитино? Я тобі не в силі нічого допомогти. Бачиш, що я, бідна, тепер на його ласці, всьо від мене забрав.

– І від мене так само хоче видурити пустими обіцянками мою будучність, мою долю... Коли не зможу инакше, то піду в світ за очі...

– А мене так лишиш безпомічну? Я ж поклала на тебе цілу мою надію. Вони мене далі з хати виженуть, як ту стару собаку беззубу. Хто ж за мене заступиться?

І тітка стала гірко плакати, обнімаючи Дмитра за шию...

– Не плачте, вас я не покину. На кожний ваш поклик ставлюся сюди і заступлю Вас своїми грудьми перед брутальною напастю. А на доказ сього ось що. Ви моя тітка. Мене ви виховали, як рідна мати, котрої я не зазнав. Мені вас веліли звати мамою, і против того бунтувалась моя воля, тому що мені се веліли. Тепер я доброхіть звати вас буду до смерти своєю мамою.

Він став її цілувати в руки.

– Не журіться, усе гаразд буде. Чейже не загину в силі віку і вистараюся о шматок хліба для себе і для вас.

Тітка відійшла другими дверима, щоби не зрадитись перед чоловіком. Дмитро передався по-цивільному і став порядкувати свої військові речі. Вийшов до першої кімнати.

– От гарний з тебе хлопець! Тобі так краще, чим в тій шкаралупці. Павлінко, а дивись! – кликав Чабанський.

Павлінка виглянула з кухні.

– Ну, що? Подобався? Хотіла би такого мужа мати? Лиш коби в реверенді ще.

Павлина, засоромлена, подалася до кухні.

Дмитро взяв свої папери і пішов до команди віддавати мундир. За часок привів з собою вояка, котрий забрав його речі. Дмитро взяв в руку свій карабін зручно, як перце, оглянув його, стиснув в руках і поцілував.

– Прощай, товаришу вірний! Не побачимось, либонь, – Дмитрові станули сльози в очах. – «Може б ти станув мені коли в пригоді, коли б прийшла охота лопнути собі в лоб», – подумав, віддаючи карабін жовнірові.

Як лиш віддав оружжя, пішов зараз до Містенських. Цілий рік їх не то що не бачив, але навіть не чував про них. Цікавий був побачити, яку найде зміну. Серце билось в нім молотом, коли наблизився до любої хатини і станув перед фірткою. Наталя побачила його крізь вікно, сплеснула руками і побігла ще когось кликати. Дмитро се побачив і зрадів.

За хвилию стояв вже на порозі Володко. Оба стали обніматись і цілуватись.

– Та чого ви на порозі вітаєтесь? – каже позаду Містенська, що вийшла теж назустріч. – Ходіть в хату.

Питанням не було кінця. Кожде питало, не ждучи відповіді, як звичайно буває у друзів, коли довший час не бачилися. Питання ті були недокладні і повторялися по кілька разів. Лише Наталя не питалася ні про що. Вона станула у свій звичайний обсерваційний куток і дивилася на Дмитра. Здається, що з тої точки він видався їй найкращим. Тепер став Дмитро, котрий все хотів скорше прийти до слова, чим довідатися дещо від другого, розказувати про свої львівські враження. Володко слухав його уважно, а вкінці каже:

– Хто не знав би тебе, Дмитре, а чув, що ти тут балакаєш, то набрав би о львівській громаді дуже лихого виображення.

– Хіба ж я брешу? – оборонявся Дмитро.

– Я того не кажу. Ти говориш правду, але правду суб'єктивну, так, як вона тобі представляється. Треба знати, який ти вразли-

вий, як чим-небудь знеохочуєшся. Ну, се так лиха доля тебе вимуштрувала. Але коли б ти дивився на людей об'єктивно, вони тобі показалися би іншими. На першій вступі стрінув тебе лід, ну, а ти утік. Годі ж було людям брати тебе зараз в обійми, коли тебе ще не пізнали. Коли б ти був тим не зразився і не утік від них, певно, було би інакше.

– Але що говориш? Я прямо пхався між них, прохав роботи, а вони? Та цур ім!

– Я не кажу, щоб і вони були такі ідеальні. Таким способом найліпша сила марнується. Але тут цілої біди така причина, що не було когось, хто тебе знав би добре, так, як, наприклад, я тебе знаю, і з ними зносився. Такий був, певно, довів би до порозуміння. Люди з такою вдачею, як ти, дуже бідні на світі. Тобі треба, Дмитре, дуже працювати над собою, аби з того вилічитися. Ти дуже щира душа, але надто вразлива. Хотів би бачити на світі або самих ангелів, або самих чортів, а таких нема, лише є люди.

– Може, твоя правда, але що ж я пораджу, коли такий вдався.

– Не так вдався, як тебе обставини таким зробили. Ну, киньмо се, – сказав Володко, бачучи, що Наталя прислухається пильно їх бесіді.

Вона догадалася, що не хотять чогось при ній казати і вийшла за мамою до кухні.

– Як же ти застав вдома? – питає Володко.

– Бодай не згадувати! Привітав мене словами, що мене зовсім не треба тут.

– А потому?

– Потому подобрів. Я зміркував, що він знов має якийсь гарненький плян. Щось дуже приговорювався до реверенди та до своєї братанки.

– Ну, то не новий плян, а той, що перше. Знаєш, Дмитре, покинь ти, небоже, твою філософію, бо з того хліба не буде. Йди на право, але ходи зі мною до Відня. Там легше тобі буде вижити. Ти вже рік філософії скінчив?

– Лише розпочав, але не скінчив, бо мені всьо осточортіло.

– Я догадувався, що так буде. Ти знеохотився. Але філософія не для тебе. Їдьмо до Відня.

Дмитро усміхнувся болісно.

– Нема в мене за що їхати, а по-друге, що й там не буде з чого жити.

– За що їхати, то вже моя річ. Я тебе візьму на свій кошт. Там посидимо трохи разом, а відтак пошукаємо якогось зарібку.

– Тому, Володку, не бути! Не могу позичати, де не маю виглядів, що віддам, а даром не хочу, особливо від тебе.

– Га! Не буду тебе намовляти, бо знаю, що не намовляю тебе. Йди до Львова, але на право, можеш в біді і на селі пересидіти рік, а на іншому факультеті годі.

– Втім вже тебе послухаю: йду на право. Чорт взяв рік, то нехай бере.

– Мені лише тебе жаль, що будеш мусив перевести борбу з Чабанським. Над тим треба би подумати, щоб з тої неволі видістатися. Так не може бути.

– Від того звільнить мене хіба смерть, а іншого виходу не бачу. Настала пригнітаюча мовчанка.

Ввійшла Містенська, а за нею Наталя.

– Я тобі, Дмитре, не сказав, як тут в нашій неприсутності вела Наталя пропаганду між молодіжжю. Горджуся такою сестрою, – Володко встав і почав Наталю цілувати.

– Та ти, сестро, говори сама за себе.

– Нема чим чванитися, я робила, що могла. Хлопці прочитали багато книжок, не могла їм настарчити. Ось зараз вам покажу спис, хто що читав.

Вона виймала із стола зшиток і поклала на столі. Там був поазбучний спис тих хлопців, що читали, а при кождім заголовки прочитаних книжок.

– Звідки ви сих дат назбирали?

– Цілком просто. Кождий мусив підписатися на книжці, котру прочитав.

– Який же результат з того?

– Ходи, подивишся, – каже Володко і повів його до школярської кімнати. Дмитро аж здивувався.

Над кождим ліжком висів портрет Шевченка, а під ним викаліграфовані слова: «Учітеся, брати мої!...» Усі поділи годин писані по-руськи, так само усі нотатки, які хлопці люблять розвішувати по стінах.

– Усі дали собі слово не говорити по склепах інакше, як лиш по-руськи, а так само між собою. Дальше годі було їм що робити з огляду на Товаревича.

– Гарний початок, – сказав Дмитро, – погратулювати вам, панно Наталю!

Наталя покрасніла, як рожа.

– А я ще мушу щось докинути на похвалу Наталі, – сказала Містенська. – Вона того року зложила іспит зрілости...

– Та де? Дай Боже щасливо! – каже владуванний Дмитро.
– У Львові робила і то з відзначенням, – докинув Володко.
– Коли ж ви були у Львові? – питає Дмитро. – Я того не знав.
– При кінці липня. Я мешкала у брата. Я вас теж ніколи не бачила.

– Ну, не диво, я поза касарню не виходив ніде, хіба на муштру, і ні з ким не сходився. Що ж тепер загадуєте робити?

– Я подалась на практику при тутешній жіночій школі. Але буду брати якнайменше годин, бо ж треба мені помагати в господарстві.

«Ти моя добра, єдина, дорога дівчино, чи вартий я тебе?» – подумав Дмитро, дивлячись на лобу серцю дівчину.

XII

Дмитро ще лежав у ліжку, як всунувся до його кімнати вуйко.

– Добрий день, Дмитре!

– Добрий день, цілую руці, я так довго заспався, вибачайте, – і став борзо одягатися.

– Можеш ще лежати, я тобі не бороню. У війську ніколи так довго спати не можна, правда? Го-го, я се знаю.

Але Дмитро таки встав. Він догадувався, чого вуйко до нього прийшов, і якось безпечніше себе почував на ногах. Тим часом вуйко сів на кріслі біля ліжка.

– Маю з тобою дещо порадитись і поговорити.

– Слухаю.

– Коли ти рішився йти на теологію, то тепер саме пора поговорити о нашій дуже давній пляні. Ти знаєш, що я для тебе призначив одну мою братанку, ще як ти дитиною був. Павлинка буде для тебе найліпшою жінкою, яку лише подумати можна. Тепер можеш вже заручитися. Буду тобі посилати по п'ять ринських місячно, а як скінчиш, то справляю футро – то лисяче, що маю, дасться дуже добре на тебе переробити, лише новий верх прийде. Їй дам виправу і вироблю тобі найліпшу презенту. Я і до біскупа потрафлю. А по моїй смерті, ти знаєш, що я до гробу з собою того не заберу...

Дмитро прислухувався тій бесіді мовчки, прижмурюючи одно око, що робив тоді, коли мав кому з досадою відповісти.

– Про той плян чув я ще, як був хлопцем. Шкода лише, що той плян роблений хоч задля мене, та без мене...

– Ну, годі, ти ще тоді був дурний.

– Щодо того, то я тепер ні раз не мудріший, але річ така: на милування нема силування. Павлінка нехай собі шукає іншого жениха, на нього ваше лисяче футро буде також добре, ще як дасться новий верх, та нехай тішиться тим, що ви до гробу не заберете, але я з Павлінкою женитися не буду і на теологію я зовсім не рішився і не рішуся йти.

Чабанський не вірив своїм ухам, слухаючи тих слів, котрі цідив Дмитро крізь зуби з досадою. Того він ніколи не сподівався почути. Та ж Дмитро на його один погляд тремтів, як лист осиковий, а тепер важиться?

Вуйком заволодів страшенний гнів. Він почервонів цілий, аж посинів. Витріщив свої сиві очі, насторчив вуси, його підбородок став трястися, як в лихорадці. Дмитро не міг видержати того погляду і мимоволі спустив очі вниз.

– Ти, щенюку! – гримнув вуйко, аж вікна задрожали. – Ти смієш до мене так говорити – за той хліб, що тебе годував і гадоку за пазухою виховав! Марш мені з хати, щоби тут твого духу не стало!

Схопився із стільця і показав на двері. Дмитро вже хотів відходити, як явилася в дверях Чабанська. Вона подобала на ту стару львицю, що її підстрелили, а вона рветься боронити своїх левенят, хоча не може на ногах устояти.

– Як ти смієш його виганяти з хати? Хіба ж вона твоя? Се мос було і є, ти лише її в мене видуриш, виманиш, ти, чоловіче без совісти і серця! Забрав мені здоров'я, масток, я все посвятила для його добра, а тепер, коли в мене нема нічого, ти і його виганяєш? А далі виженеш і мене на улицу. Забув, під якими вимінками я за тебе йшла, під якими вимінками віддала тобі мою кервавицю? Ти дав мені слово, що візьмеш його за свого, а тепер, коли все забрав, його виганяєш? За що? Другий гордився би такою дитиною, а ти його гониш, як останнього! Він у мене одинока потіха, підпора моєї старости і так довго тут буде, поки я схочу! – тітка говорила ті слова одним духом, так що годі їй було перебити. Вона задихалася і змучилась. Чабанський аж посинів з лютости.

– І ти, жабо, рехкочеш? Я й тебе нажену, непотріба, дідовада, марш під костел! Вихирілісьте би мою працю, що її стільки літ жрете, бодай вас тільки колько вколело! Марш мені з очей!

Він кинувся до Чабанської, та Дмитро заступив йому дорогу.

– Ані кроку дальше! – гукнув так грімко, начеб цілим батальйоном командував. Від того крику Чабанський начеб закаменів. – Хто хоче її доторкнутися, нехай перше висповідасться на смерть, бо кістки потрошу!

– Спасибі вам, мамо, за ваше добре серце, – каже, обертаючись до Чабанської. – Я мушу йти звідси, бо не тяжко о гріх. Пекла тут досить і без мене. Але пам'ятайте, що на перший ваш поклик я прилечу хоч би з тамтого світа і біда тому, хто зробив би вам кривду... Слухайте, вуйку, розійдімся по-доброму. Я від вас нічого не хочу, нічого. Я собі піду в світ заочі, не покажуся тут ніколи, крейцера від вас не візьму, нехай вже хоч вона віку докоротає. Не знущайтеся над нею. Вибачте мені, що я так забувся, але й ви не зробили би инакше на моїм місці.

– Марш мені з очей! Я тобі ще покажу себе!

– Я й без того піду, бувайте здорові. Будь здорова, моя матінко дорога, хоч не рідна! Не згадуй мене лихим словом, а в потребі поклич мене на поміч. Тут поставлю когось такого, що пильно дивитись буде, аби вам кривди не було. Нехай вас Бог не опускає зі своєї опіки!

Оглянувся ще раз по кімнаті, де тільки пережив, поцілував тітку впосліднє в руку і вийшов.

– Не лишай мене, не лишай, моя дитино! – голосила тітка. В неї зсунулася хустка з голови і пасма сивого волосся вкрили чоло. Вибігла за Дмитром і вхопила його в обійми.

– Успокоїться, мамо, я ще буду тут кілька днів у Містенських, там можемо бачитись.

– Здорова будь, Павлінко!

Дівчина чула той страшний крик і не знала, що робити. Вона знала, що ся буча була задля неї, бо стрийко засдно їй говорив, що Дмитро мусить з нею женитися. Їй було страх соромно перед Дмитром. Тож коли з нею прощався, вона не сміла очей на нього підвести.

Дмитро вийшов надвір і відітхнув повною груддю. Почувався веселим як той, що відніс в борбі побіду. В тій хвилі він не думав о тім, що тепер є бездомним чоловіком, що йому нічого не остає, що позривав за собою всі мости. То лише мав на тямці, що раз вже виломився з тяжкої неволи та що се прийшло йому легше, чим надіявся. «Вольному воля, а бурлаці світ широкий». Пішов прямо до Містенських.

– Володку, – каже, сідаючи і сопучи важко, – вже по всьому. Цілковитий розріз.

– Що сталося?

– Сталося те, чого я не надіявся, на що не посмів був зважитись. Вуйко мені освідчився з Павлінкою та зі своїм старим лисячим футром, я відповів йому як не мож бути ліпше, а він

мене вигнав з хати. Була страшна авантура. Я поставився в обороні тітки з кулаком, ну, і я тепер *Vogelfrei!*²⁰

– Мусів ти йому дуже різко відповісти. Треба було ще стерпіти.

– Вже мені обридло таке лукавство і чую, що воно ліпше, що так сталося.

– Тепер треба дещо обдумати, що робити.

– Передовсім треба мені подумати, де переночувати сю ніч. Я завтра їду до Львова.

– Що ж тут довго думати, будеш у нас, поки схочеш.

– Лиш до завтра, спасибі тобі, брате.

Дмитро задумався важко. Володко вийшов до матері упередити її, що Дмитро перебув з батьком страшну авантуру, щоби була осторожна і не допитувалась дещо Дмитра, що могло би вразити його боляче.

Дмитро був у Містенських на обіді і не виходив вже нікуди до вечора. Між тими чесними людьми було йому так добре, так любо: се був цілющий лік на його зболілу душу, той воздух, котрим тут віддихав серед люблячої родини.

По відході Дмитра Чабанський не говорив нічого. Довго не міг отямитись і тяжко сопів. Поклався відтак до ліжка і велів приложити собі зимної води на голову. Жінка послугувала йому мовчки і в цілій хаті було тихо, мов у гробі. Крики, що тут недавно лунали, гомоніли усім у вухах, начеб відбивалися ще від стін тисячними відгомонами.

Чабанський заснув. Чабанська відчинила потихоньку комоду, виймила звідси свої золоті ковтки та наручніці, завинула в папір і вийшла. Закинула відтак хустку на себе і пішла до міста. Відходячи, сказала до Павлини:

– Коли б стрий питався за мною, скажи, що я пішла до сусідки.

А вона пішла між жидів своє посліднє золото продавати.

Жиди знали, що жінка в потребі, і не давали навіть половини вартости. Зайшла з тим до старого знайомого золотника, що її знав ще з ліпших часів, як була за першим чоловіком.

– Ай вай! Як пані страшно постарілись, змінилися. Я вас знаю ще від малої дитини, ну, а я ще так старо не виглядаю, як ви.

– Я до вас, пане, за потребою, купіть се.

І розвиваючи папір, подала жидові золото.

Жид придивився крізь шкло, зважив в руці.

²⁰ Вільний птах (нім.).

– Нащо то пані продають таку стару річ... Почекайте-но, мені здається, що у мене куплене... Так, так! Ваш перший чоловік купив се для вас на презент, так, так, пригадую собі тепер.

Чабанська стояла як на розжарених углях. Вона теж тямала добре, коли сі дорогоцінності дістала і від кого. Жаль стиснув за серце і сльози горохом покотились по лиці. Жид поглянув на неї і споважнів.

– Не продавайте того, пані, бо, бігме, шкода. Тепер такого ніхто не робить, то є «массіф».

– Мушу, пане Арон, продати, бо грошей потреба.

Жид видивився на неї, начеб хотів сказати: невже то у вашого чоловіка грошей нема!

– Чи ви були вже з тим межи жидками? Що дають?

– Була, дають 28 ринських, за се не можу продати...

– Знаєте що, пані Чабанська. Я вам позичу на тото 30 золотих на застав та й невеликий процент від вас візьму. Дасте мені 15 % за рік – багато? Дасть Бог, що викупите, не викупите до року, то я ще почекаю.

– То зовсім небагато, дай вам Боже здоров'я.

Жид заложив окуляри і став писати цидулку, котру вручив Чабанській, відтак відчислив гроші, а золото сховав.

– Боже мій, кілько то я заробив від вашого небіжчика чоловіка. Він у мене все міняв дукати. Добрі то були часи! Нехай вас, пані, Бог потішить!

Чабанська утерла сльози, вийшла з грішми та попрямувала до Містенських. З Містенськими вона не зналася. Ввійшла в хату і стала несміло оглядатися за Дмитром, бо вже смеркало.

– Я тут, мамусю, тут, прошу ближче. Пані добродійко, – каже Дмитро до Містенської, – се моя матуся.

Містенська звіталась з нею щиро і попросила сідати. Наталя поцілувала її в руку.

– Але ж, пані, та пощо се ви мені робите, де ж мене в руку цілувати? Мої руки такі чорні, поморщені.

– У мене більшу мають вартість чорні запрацьовані руки, чим білі делікатні, – каже Наталя.

Дмитро подякував їй поглядом.

Всі догадувались, що Чабанська хоче дещо з сином поговорити на самоті, тому повиходили.

– Ось тобі се, моя дитино, на дорогу. Більше, далєбі, не маю, – казала Чабанська, виймаючи вузлик з грішми.

– Але ж, мамо, я сього від вас не жадав, я ж знаю, що ви не маєте звідки. Чи се, може, вуйко дав?

– Він? Ото вигидавав.

– Звідки ж ви взяли?

– Я так... то є... я застала моє золото...

– Матусю моя, – каже Дмитро, цілуючи її в руку із сльозами. – Та ж се останнє було, чого від вас не забрав.

– Не забрав, але був би забрав, вже не раз договориював, щоби се дарувати Павлині, каже, що мені вже не до строїв, хтозна, що були би з тим зробили. Я ж окремих замків не маю. А мав би хто інший тим вдаватися, так ліпше, що ти се спотрібуєш. Може, мені вдасться викупити. Я мушу так зробити, бо се я давно призначила на дарунок для твоєї судженої, коли того дочекаєш.

Дмитро допитувався, що робив Чабанський по його виході, і успокоївся тим, що почув. Він знав натуру Чабанського, що, викричавшись раз, був спокійний кілька тижнів. Тепер ще уступиться йому з очей і не буде причини до авантури.

– Коли ж ти їдеш, моя дитино?

– Зараз завтра. Годі надуживати гостини добрих людей.

– Прийдеш попрощатися?

– Ні, з вами попрощаюся нині, а більше з ніким мені прощатися.

– Мені вже, синочку, пора йти, він, може, вже збудився, то буде питатися за мною. Прощай, мій сину, нехай тебе Бог держить в своїй опіці, та не забувай за мене, бідну. Я нікого не маю більше на світі, лише тебе одного.

Чабанська розплакалася, обнімаючи Дмитрову голову.

– О мене, мамо, будьте спокійні. Не зроблю нічого такого, за що вам би соромитися... Та ще одно. Зайдіть деколи до Містенських. То дуже чесні люди. Щиро вас приймуть та не в одному вас розрадіть. І ще одну річ вам скажу, мамуню, але в великій тайні. Ви бачили ту дівчину? Вона... ні, не скажу нікому, нікому...

Чабанська попрощалася ще з Містенськими і пішла додому.

Тим часом Чабанський давно вже прокинувся і питав Павлини, де стриянка. Він не вірив, що вона була у сусідки, бо догадувався, що пішла до Дмитра, але не говорив нічого. Так само не говорив нічого до Чабанської, коли вернула. Чабанська була рада з того, що Дмитро усунувся, коли б лише знала, що знайде яке певне пристановище. Тепер вже не буде потребувала гнутися перед своїм чоловіком. Перше робила се для нього, тепер він нічого не потребує. А її мусить удержувати, бо вона його жінка, як ні, то удасться до суду.

Доперва вночі розпочалася розмова.

– Чи ти спиш? – спитав, як звичайно, кашляючи перше і сопучи так, що, либонь, і мерлець прокинувся би.

– Ні, не сплю.

– Де тепер він?

– Де ж! Між людьми.

– Слухай! Якби він ще упокорився, перепросив і пристав на моє, то я приймив би ще його.

– В чім же то мав би на твоє пристати?

– О, буцім ти не знаєш! Най йде до семінарії і най бере Павлінку.

– Ну і що йому з того прийде?

– Як то що? Вироблю йому парохію і... ти знаєш, що я з собою до гробу мастку не заберу...

– Я то вже віддавна чую, але тим ніхто не вдоволиться, а як він схоче йти до семінарії, то може й так піти, коли хоче з Павлінкою женитися. Впрочім, що мені до того?

– Ти пішла би йому се сказати...

– Не піду, він і так нині рано від'їжджає.

– Як то від'їжджає? І не прийшов попрощатися?

– Чудний з тебе чоловік! Ти його з хати вигнав, як собаку, а він мав би ще сюди приходити? Чи ти, будучи на його місці, прийшов би?

– Ну, я що иншого. А гроші має на дорогу?

– Може, ти йому хотів що дати?

– Ані зломаного грейцара від мене не дістане.

– То чого ж питаєшся?

– Бо я хочу знати. Коли має гроші, то ти йому дала, а то мої гроші. Окрадаєш мене, бодай ви вихирили мою працю...

– Я дала йому гроші, але не твої, я продала золото.

– Як ти сміла, – крикнув люто, – без мого дозволу продавати? Се було призначене для Павлінки.

– Коли ти їй призначив, то їй купи, а від мого зась! От який опікун, чи мало забрав?

– Мовчи, бо тобі голову розіб'ю!

– Схаменися, чоловіче, заки ти встанеш з постелі, я вже буду на вулиці так, як лежу, і нароблю крику, що ти мені хотів голову розбити. Тепер вже вибачай, я вже не потребую перед тобою гнутися, як перше. Не маю для кого. А прийде час, що ти мене будеш потребувати. Тоді нехай твоя родина заходить ся коло тебе. Твої добрі часи, коли ти міг поганяти мною, як сліпою кобилою, минули.

- Я тебе з хати вижену...
- Овва! Я собі дам раду, і він не дасть мені загинути.
- То вже він тебе так навчив.
- Я й свій розум маю.
- То така вдячність за моє добре серце, за се, що вас кормив мою працею.
- Ха, ха, ха! Говори тому, хто тобі вірить. А моя праця де? А мою хату не взяв одну та другу?
- Я ж зробив з тобою контракт, що купую.
- А гроші ти дав? А мої талари, дукати де?
- Чабанський не знав, що відповісти. Се ж була правда, а тут не було нікого, що міг би перед ним показувати покривдженого. Міркував, що щось тут є. Може, Дмитро де багато заручився та тепер ніс дре. Певно, що так. Де ж він, будучи дідом, без нічого зумів би так ставитися? Але його можна ще зломити.
- Ай, небого, не дійдеш зі мною до ладу, я того ледаря провчу не так. Він в моїх руках. Я подам до староства, що він не має права називатися Чабанським... Коли так, то так – вирікаюся його!
- Ти з огнем іграєш. А хто велів його Чабанським називати, як не ти.
- А тепер я того не хочу і кінець.
- А хто затаїв його рід, хто велів його другий раз до метрик вписувати? Хіба ж не ти? А так, либонь, не вільно.
- Ви всі дуже мудрі, – більше не знав що сказати.
- За те я добре заплатила, я се купила для нього і тоді доперва пізнала, що той товар не варта віхтя соломи, коли його можна відобрати...
- Чабанський не відповів нічого.

XIII

Дмитро ночував першу ніч під одною стріхою зі своєю дорогою дівчиною. Довго не міг заснути, хоча балакали з Володком геть поза північ. Урадили, що одну добу Дмитро лишиться. Дмитро рад був з того, бо тепер, маючи трохи грошей в кишені, гадав, що не є тягарем для Містенських.

Приходило на думку всіляке. Особливо ж одна думка держалась його голови. Він рішився завтра поговорити з Наталею і пошукати собі до того нагоду.

Другого дня був дуже розсіяний, зденерований, бо чатував на пригожу хвилю. Вона і лучилася. Володко пішов за чимсь до міста. Містенська була в кухні, а Дмитро з Наталею сиділи в кім-

наті. Балакали о всім. Наталя оповідала йому, які має пляни учительські, як буде поводитися зі своїми ученицями. Дмитро майже не чув того, у нього була одна думка, тому ждав лише, коли Наталя скінчить. А знову боявся, аби хто їм не перебив. Серце в нім сильно билось і він важко дихав, не можучи відважитися на такий важний крок. Наталя хотіла вийти за чимсь до кухні, тоді Дмитро, збираючи останок відваги, яка в нім була, заступив їй дорогу.

– Панно Наталю, маю вам одно важне слово сказати.

Наталя пристанула, вижидуючи.

– Я вас люблю, Наталю, більш як мою душу.

Дівчина покрасніла та трохи не пустила тарілку, що держала в руці...

– Я вас дуже люблю, моя дорога Наталю, я без вас жити не можу. Ви мене ущасливите своїм словом, коли від вас почую, що й ви мене любите. Не цурайтесь мене. Ви не знаєте, який я бідний на світі, що я терплю.

Дівчина вагалась, що відповісти. Завернула до стола і поклала тарілку на столі.

– І я вас, Дмитре, люблю, так, що... сказати вам того не в силі.

– О, спасибі тобі, мій ангеле! Тепер я пан над панамі, тепер я піду в світ з піднесеним чолом, бо маю певність, що моя дорога Наталочка мене любить...

І став її цілувати в руки, котрі відтак притискав до своїх грудей.

– Побачиш, моя ластівочко, які ми будемо щасливі, коли подружимося. Не буде над нас щасливішого подружжя...

– О тім не говоріть. Я вас люблю, життя моє положила би за вас, але за вас я не можу вийти...

– Що се? Та як? – чудувався Дмитро. Відразу упав з тих гарних об'лаків, де літав перед маленькою хвилиною.

– Поясніть мені се, бо, далєбі, не розумію...

В сінях почувлись кроки матері. Дмитро відступив від дівчини і пішов до вікна. Наталя вийшла до кухні. Містенська побачила їх збентеження і стала догадуватися, що тут щось було, щось говорилося.

– Володко ще не вернув?

– Ні ще, – Дмитро відвернувся від вікна, у нього тряслися руки і він побілів на лиці. Побачив цілу пропасть, яка розкривалась між ним і його дорогою дівчиною. Не міг собі того пояснити: любить і не хоче ніяк за нього вийти. Не міг зрозуміти причини того, бо між одним і другим нема логічної зв'язі.

Дмитрові хотілось конче бути тепер на самоті, щоби все гаразд розібрати і розміркувати, тому взяв капелюх і ладився вийти.

– Піду напротив Володка.

Ніхто його не зупиняв. Але замість піти до міста, він попрямував далі на передмістя, де йшов дуже скоро, щоб його хто з хати не завернув, або щоби справді не стрінув де Володка. Доперва звільнив ходу, як опинився далеко між вербами.

«Що се таке? Може, вона так лише говорить? Бувають такі дівчата, що не хотять виходити заміж. Вона ще запрягала собі голову тим учительством і гадає, що в тім ціле щастя. Ну, коли б се, то проминеться. Коби йно не що иншого. Та що ж би иншого? Казала виразно, що мене дуже любить, а се ж перше услів'я до подружжя. А може, вона гадала, що я таки зараз тепер хочу женитися? Та де ж би? Та ж я не оцапів щось подібного думати. Мені до того ще щонайменше п'ять років, заки буду мати щось... Не вгадаю...

А мені, дурному, се відразу не прийшло на гадку. Одно мені сказав брат, друге доповіла сестра. Ось вона як. Володко відраджував мені, буцім то для мого добра, а властиво для того, щоб мене не вразити болуче. Вона ж мені відказала прямо, що за мене не піде. Містенський у Львові все сторони від мене, ні словом мене не заохотив у себе бувати, а він все те, либонь, знає. Отже, з того все така сума: відчепись, бо се не для тебе. Ти знаєш, хто ти. Сам кажеш, що ти бодяк, не пхайся же між цвіти. Над чим же тут так довго було думати, ламати голову, коли річ ясна, як сонце».

Дмитро звісив голову і усміхався сумно сам до себе.

«От і доленька! То була моя послідня потіха, то був останній мій пристановок. Се додавало мені сили в тій тяжкій нерівній борбі, в яку я саме тепер пускаюся. А з того всього велике нічо. Тепер хоч би піти перепросити Чабанського, заручитися з Павлиною, тішитись на лисяче футро і добру парохію... Ха! ха! ха! От яка перспектива відслонюється!

Та усі чорти! Нехай буде, що хоче, а я не дам лихові над собою глузувати. Чого я послухав людей, не пішов до Боснії? Може, був би о тім всім, о цілій моїй нужді та горю забув, а так лишився тут, не знать на якого біса. Хто я тепер? Переді мною страшна темрява, бо моя провідна зірка навіки для мене погасла. Нічого мені вже більше від сього світа не ждати... Нехай чорт візьме таку долю!

Правду кажучи, вони дуже хитро се уладили, – він усміхнувся боляче. – Наказали дівчині піднести мені гарбуза, аби відтак могли сказати: «Ми хотіли, ми тобі дуже раді, ти чесна людина, та вона не хотіла, годі силаувати»... Хитрі люди! І тут хитрість! Всюди підступ, маска. А я так вірив в них, в їх щирість. Кому ж тепер вірити? Коли Володко мій друг, то чому мені не сказав відразу: дай собі спокій? А то вговорював мене і так хитро зрадив. І зрадив так, що може кожної хвилі оправдатися. Скаже: «Ти хотів йти до театру, се, те, а я тебе хотів урятувати для народу – ось і рація». А дурний Дмитро буде мусив прийняти таке оправдання за добру монету! Та нехай вас всіх! Того я тобі не скажу, але я се знаю. Тепер кінець з нами! Мені кусок хліба через горло не перейшов би в тій хаті. Отже, в дорогу!

Дмитро завернув відразу до Містенських. Володко був вже вдома і чудувався, що Дмитра не подибає, бо ж до них лише одна дорога з міста йшла.

– Де ти, Дмитре, блукаєш?

– От так ходив, мені одно ходити. Я зараз їду.

– Та як? Та ж ти рішився їхати аж завтра.

– А тепер рішився їхати зараз, бо так склалося. За півгодини відходить поїзд.

– Дмитре, що тобі сталося? – питає зачудований Володко.

– Бачиш, нічого не сталося, коли ще ходжу на ногах.

– Останься ще до завтра, – просив Володко.

«От хитрий, коли так лукаво свою ролю грас, – подумав Дмитро і вже брала його досада, але замовчав».

– Дмитре, та ми не будемо бачитися цілий рік.

– А може, й ніколи, бо й так бувас. Але годі, бо на те нема ради.

– Що ж тобі так пильно?

– А хоч би й те, що хочу поспробувати своєї волі. Не все ж мені ходити на шнурочку за чужою волею.

– Я тобі своєї волі не накидаю, – каже з жалем Володко, – та зажди бодай до пообіднього поїзду.

– Їду тепер.

Дмитро закинув на плече свій плащ і взяв в руки подорожню скриньку.

Володко побіг до кухні покликати матір.

– Дмитро наважився їхати зараз!

– О! Та ж мав їхати аж завтра.

– Мушу їхати нині. Так, нагадав собі, що ще нині мушу бути у Львові, – голос Дмитра зм'як. Він дуже поважав Містенську і здивив супротив неї свій жаль. – Прощайте, пані добродійко, і не згадуйте мене лихим словом, коли в чому деколи прогрішився, – поцілував її в руку. – Прощай, Володку!

Обнялись... Дмитро оглянувся: Наталі не було в хаті. Вона ждала в сінях.

– Прощайте, Наталю. Забудьте за мене. Ми вже ніколи, ніколи не побачимося. Простіть мені, зухвалому, що поважився на вас очі піднести. Чоловікові, що жив в темряві, така ясна зірка, якою ви були для мене, то спасення. Я йшов за нею по тернистій дорозі мого життя, поки її хмари не вкрили. Прощайте навіки і будьте щасливі!

Слова ті виговорив Дмитро одним духом. Боявся, щоби хто його не перебив, бо Володко ладився його відпровадити на двірець і шукав за капелюхом та палицею.

Наталя слухала тої бесіди, як винуватець, котрого на смерть засудили. Кожде слово пекло її гарячим залізом, а однак не чула в собі настільки сили, щоби сказати: «Остань!». Вона страшно побіліла. Знала, що вона тому причина. Тим часом Містенська пішла до кухні другими дверима і винесла Дмитрові клуночок, обвинений папером.

– На тобі, Дмитре, в дорозі придасться.

Дмитро взяв і помітив шматок хліба та ще щось. Годі було не брати, хоча рішився не взяти сього в губу, хоч би прийшло з голоду пухнути.

Вийшли. Що Володко не говорив до нього, Дмитро або зовсім не обзивався, або дуже коротко.

«Хитрий ти, небоже, і лукавий чоловік. Тепер я тебе пізнав. Не беру тобі сього за зле, що не хочеш такого смердячого бур'яну в своїм городі, але чому не сказав відразу? Чого лукавив? Я був би зараз уступився. А то зайшло аж до того, що дівчина мене полюбила, і я з облаків упав відразу оп'ять в ту калюжу, звідки дряпався всіми силами. Та коли я на тобі розчарувався, то ціле життя моє не буду шукати нічиєї приязні, так мені, Боже, допоможи, – так думав Дмитро, затискаючи цупко зуби, аби часом яке слово не вихопилося. – Думай собі, що я справді такий дурень, що на твоїх хитрощах не пізнався, і тішся, що ти такий дипломат...»

Прийшли на двірець. Дорогою хотів Володко помогти нести йому скриньку, та Дмитро не дав її доторкнутися.

– Спасибі! Я не такий, щоб мені варто послугувати.

Володко спитав Дмитра вже перед від'їздом поїзду:

– Дмитре! Не рани мого серця і скажи, що ми... що я тобі зробив, задля чого ти всердився?

– Я на нікого не смію сердитись, бо ніхто собі з того не повинен нічого робити, що се – я? Варто таким нужденним еством кому-небудь інтересуватися? Прощай, бо вже час сідати.

Володко лишився ні в сих ні в тих. Гадав, що Дмитро ще оглядеться, але ні. Ввійшов до вагону, зачинив за собою двері і вікно прислонив занавісою, начеб сонце його жарило. Відтак відчинив вікно на противнім боці і шпурнув геть далеко клунок, що йому вручила Містенська.

– Я вдавився би тим хлібом, коли б його з'їв.

Сів на лавку і став машинально крутити папіроску.

– Всюди неправда, лукавство! Тьфу!

Володко стояв на платформі, поки поїзд не рушив. Тепер вертав найдовшою дорогою, аби нікого не стрінути. Знав напевно, що Дмитро на них чогось погнівався, якийсь почув до них тяжкий жаль і то відразу.

«Такі палкі люди, що наче порох спалахне. Та хоч би був сказав, за що погнівався, була б справа вияснилася певно, бо я знаю, що поважної причини нема, лише якась дурниця. Він, сірома, такий зробився вражливий, що найменша дрібниця боляче його вколе. Мабуть, має до мене якийсь жаль, але за що? Бідний хлопець. Жаль мені його, бо серце золоте, щире, за друга душу віддав би. Що ж то такого могло статися і коли? Вчора ми пішли спати в згоді і нині розсталися в згоді, а коли я вернув з міста, застав вже не того чоловіка. Може, вони що недокладного сказали? Ба, але чого ж погнівався би на мене?».

Вдома застав Володко всіх сумних. Містенська лише плечима здвигала і заєдно говорила: «Що йому сталося?». Наталя ходила як смерть. Уся кров утікла з лица, а руки тряслись, мов у пропасниці.

– Скажіть, що тут таке було, як я пішов до міста? – питає Володко. – Дмитро, видно, на нас всіх розжалений.

– Не знаю, сину. Я поралася в кухні, а він тут сидів... з Наталею... – мати не сказала більше ні слова і пішла до кухні, а Наталя ще більше побіліла.

Володко був цікавий, що мати затаїла, і пішов до кухні. Наталя осталась сама. Вона заломила руки в розпуці і впала навколiшки перед образами.

– Боже мій, Боже, рятуй мене, яка я нещаслива!

Стала плакати.

Містенська чула теж потребу поговорити з сином. Слугу виправила зараз за чимось.

– То щось було між Наталею і ним. Коли я ввійшла до кімнати, були обом дуже зворушені. Зараз опісля вийшов буцімто напротив тебе, але я догадуюся, що він пішов на передмістя.

– Хіба би поспитати Наталі?

– Або від неї чого довідасшся? Я вже з нею про нього ще торік говорила.

– Ще торік?

– Так. Як він відходив до війська. Я зміркувала, що з дівчиною щось сталося. Питаю її по-свому, бо ж я повинна все знати. І вона мені призналася, що його любить.

– Ну і що?

– Але не може за нього ніяк вийти. Що я не робила, як не допитувалася, усе надармо, не могла нічого довідатися.

– Здається, що й сьогодні таке саме було говорення між ним і Наталею. Хлопчисько не витерпів і освідчився, хоча обіцяв мені, що їй не скаже. Мушу взяти її на іспит.

Вернув до кімнати. Дівчина так потонула в молитві, що не помітила, коли брат увійшов. Володко не перебував. Вона сама встала. Очі аж почервоніли від сліз.

– Наталю, тебе щось болить.

– Голова, – відповіла, а подумала: серце.

– На се найліпший воздух. Ходи зі мною пройтися між верби.

Вийшли, йдучи попід руку.

– Наталю, слухай! Ти любиш його, я се знаю. Він за тобою гине, пропадає. Скажи мені, що ви сьогодні говорили, лиш кажи мені правду. Він від'їхав звідси з великим жалем до нас всіх. Його шкода, бо він добрий, він мені як рідний брат. Я мушу всьо вяснити, бо інакше він ніколи сюди не верне. Погадай, що ви любитеся, пощо ж масте бути обом ціле життя нещасливі. Подумай над тим. Таке нещастя – то одно з гірших. Ви мусите бути щасливі, я сам до того причинюся, щоб ви подружились...

– Сього, Владзю, ніколи не буде, я за нього не піду.

– Хіба його не любиш, то вже друге діло.

– Люблю його усею душею, але не можу за нього вийти.

– Ти йому нині так відповіла?

– Так.

– Ну, то вже знаю половину причини його жалю до нас, але поясни мені чому? Чи ти приобіцялась кому іншому? Обітувала себе до монастиря, бо я не виджу логічної причини.

– Владзю, таке гріх тобі говорити. Я нікого ніколи не любила і не люблю, крім його одного. А до монастиря я не піду, бо я й тут знайду собі хосенну роботу.

– Нехай буде, що хоче, але мені мусиш сказати. То важна річ і її треба всесторонньо в'яснити, може, ти лише з одного боку дивишся на неї. Ну, говори, коли не хочеш, щоб і я зараз поїхав... Говори ж!

– Тому... тому, що він багатий, а я бідна. Він син багача, а я бідна попівна, сирота. Його батько має бути скупар, і я не пережила би того, коли б мені деколи моїм убожеством в очі кольнув...

– Отсе така причина! Ну, сестричко, смійся з того, бо Дмитро ні багач, ні дукач, а ще бідніший від тебе, від нас всіх.

– Як же? Що ж з того, що йому тепер нічого не дасть, але батько йому лишить.

– Лишить, та не йому, інші се пороздрапують. Се, Наталю, не рідний батько, а позичений, а радше сам йому накинувся, аби масток його тітки видурити. Ну і що ж?

Наталя не хотіла зразу вірити в те, що чула.

– Ти глузуєш з мене, Владзю.

– Се річ не до жартів, моя сестричко! Я говорю тобі правду, бо я чув від Дмитра. І не зрадив би я повіреній мені тайни, якби не розходилося о його і твою долю.

– Чи се може бути?!

– Не лише може, але так і є. Подумай, чи є такий батько, щоби так по-тиранськи поведився зі своєю дитиною, такою доброю, як Дмитро? Ти не знаєш, чого він там зазнав, а вчора то його прямо з хати вигнав за те, що не хоче йти на теологію та женитися з його братанкою, котра тепер у Чабанських сидить. Ось воно як. Ну, тепер підеш?

Дівчина зраділа, наче побачила отворене небо.

– Володку мій, брате-соколе, напиши до нього, нехай забуде о тім, що я йому сказала.

– Певно, що напишу. А бачиш, як воно зле спускатися зі всім на свій розум. Ми були би заощадили тільки горя бідному Дмитрові.

– Який він бідний, як мені його жаль.

Вернули домів обом веселі. Містенська довідалася тепер про все.

– Чому ж ти мені, доню, того не сказала?

– Вже пропало, мамо, – каже Володко. – Мама були би їй також тої справи не пояснили, бо о тім мама не знали.

– Правда, але напиши до нього.

– Ба, напишу, але треба знати перше його адресу. Я заложився би, що той чоловік позамітає за собою усякі сліди, аби і слух за ним пропав. Коби хоть якої дурниці не зробив. Знаю його добре. Він від'їздив у страшній розпуці. З дому його вигнали, тут втратив теж послідню точку опори, отже, не має нічого до втрачення. Тепер шукай вітра в полі...

Наталю аж морозило від тих слів. Зараз пізнала, що нічого було так радіти тим, що від брата почула. Самохіть відігнула від себе щастя та ще завдала болю дорогій людині. Вона заломила руки і проговорила в розпуці:

– І що ж я нещаслива наробила?!

КІНЕЦЬ II ТОМУ

Нещастя, яке чоловік сам собі спричинить, болить найбільше, а особливо тоді, коли чоловік спричинить його якимсь нерозважним кроком.

Таке було з Наталею. Їй боліло не лише те, що так діймаючо вразила Дмитра, що відтрутила його в найтяжчій хвилі життя, але й те, що зробила се, не розпитавши гаразд, не порадившись в нікого. В такій важній справі числила на свій розум, на вироблені основи, і так тяжко помилилася. Вона спершу не могла стямитися, що з нею. Бачила, що між нею і любим Дмитром отворяється страшenna пропасть, а однак не хотіла простягнути до нього руки, щоби не спроневірितись принципові, який собі виробила: багачеві з бідною не дружитися.

Слова, які говорив до неї Дмитро на прощання, не сходили їй з думки. Вона аж тепер зрозуміла їх гаразд. Сей Дмитро, котрого вона уважала багацькою дитиною, дуком, був на ділі убогим хлопцем, що власними силами по тернистій дорозі пнявся між люди, до світла, до сонця, а тим сонцем, тою провідною зіркою для нього була саме Наталя. І вона в рішучій хвилі, коли опікуни його відцурались, з хати, як собаку, вигнали, коли саме потребував підпори і заохоти в такій тяжкій борбі, вона відвернулася, покрилась хмарою.

Наталя терпіла страшенно.

Містенська і Володко догадувались, що діється в душі Наталі і не знали, як сьому лихові зарадити, бо всякі уговорювання показались безуспішними. Наталя зміркувала, що мати і Володко журяться нею і задля неї терплять, тому силкувалась увесь біль, що розривав її душу, закрити перед ними. Коли заглянули їй в лице, вона прикидалася весною, а навіть усміхалася поблідими устами, хоч кождий міг догадатися, що сміх сей як зимове сонце з-поза олов'яної хмари.

Один лише був на те порятунок. Пояснити Дмитрові, в чім діло, і спровадити його до Містенських.

Володко вправді обіцяв в першій хвилі до Дмитра написати, однак не відважився на се довго. Не хотів, щоби хто-небудь, а хоч би і сам Дмитро, подумав колись, що його тягнули на силу. Але як побачив, що іншого виходу нема, рішився написати. Адресував на університет, але листи його остали без відповіді.

Надто зближалася хвиля, що і йому було треба їхати до Відня, бо вже і виклади розпочались. Мусив лишити сестру своїй долі.

Наталя ще більше посумніла по від'їзді брата, бо хоч він на її горі не міг нічого порадити, то все ж було відрадніше, як довго він сидів вдома. На від'їзнім Володко просив матір, щоби писала йому про Наталю частенько. Попробував ще раз з Відня написати до Дмитра. Для певности подав на листі свою адресу, але по двох неділях звернено йому лист з поштовою заміткою, що на університеті Дмитро Чабанський не звісний, а в поліції не зголошений.

Нічого було робити. Треба було все полишити судьбі та часові. Тим часом дістала Наталя декрет на помічницю учительки в місцевій жіночій школі. Містенська тим дуже зраділа. Се ж могло бути успішною розрадою для Наталі.

Вона взялася тепер до праці з гарячковою поквалпністю. Віджили в її пам'яті усі пляни, котрі собі укладала ще тоді, як зробила матуру, стала пильно ходити до школи і таки зараз стала приготуватися до учительського іспиту. Поза школою помагала матері по господарстві і ширила за поміччю тих учеників, що у них мешкали, діло колишньої громади дальше. Ученики брали радо руські книжки до читання і записник Наталі побільшався все новими іменами. Але сю пропаганду обмежила лише до нижчої гімназії. Входити в зносини з учениками вищої гімназії не хотіла, щоби не стягати на себе немилого підозріння, а се могло би пошкодити її добрій славі.

Впрочім, поділила собі час так, що не мала одної свобідної хвилі. Працю вважала найуспішнішим ліком на терпіння душі. І так за наукою власною, наукою в школі та закрутаниною в господарстві, думала Наталя, що невдовзі вилічиться цілком. Були такі хвилі, де здавалося, що біль зменшується, що вона почуває в собі охоту до життя. Тоді усміхалася сама до себе. Рум'янці стали показуватися деколи на лиці. Та остало багато дечого такого, що Наталі ярко пригадувало давні щасливі, безжурні хвилі. Годі инакше. Не було в цілій хаті кутика, де не бачила би колись Дмитра, і тому кожний крок наводив тепер лише сум на її душу.

Одного разу в неділю прийшла до Містенських стара Чабанська. Вона допитувалася із сльозами в очах, чи не знають чого про Дмитра, бо відколи відїхав, не дав про себе чутки.

– Коби ви, пані, знали усе, – говорила Чабанська, – чого я вам сказати не можу, ви плакали би над ним. То дуже нещасливий чоловік... Пішов в світ заочі і слух по нім загинув. Боровся стільки літ з бідною, а тепер, може, вже не жие. На нікім йому було опертися, ніде помочі ждати.

Наталя мінилася від тих слів, як на жарених углях. Кожде слово пекло її в само серце. Вона ж могла йому стати моральною підпорою і самохіть відказала йому своєї руки. Містенська догадалася, що в душі дитини діється.

– Та що могло би йому статися? Він не з тих, аби собі в світі не дав ради.

– Не дасть собі ради, не дасть, – говорила Чабанська. – Я його знаю. Не зможе перейти тої пропасти, яка його відгороджує від світла: схоче її перескочити і, певно, до неї упаде. Знаю його, моя пані. Така борба над його сили...

– В Бозі надія, що всьо буде гаразд, – потішала Містенська. – Ми не маємо його адреси, а навіть син не писав, щоб дещо про нього чував.

– А я гадала, що панство знаєте, – каже знову Чабанська. – Він вашого сина уважав своїм єдиним другом, ну, та й не виходив від панства від найдавніших літ, так все було йому тут любо...

Чабанська споглянула на дівчину. Вона догадувалася, що Дмитро любить Наталю, хоча того їй не сказав.

Наталя спаленіла ціла. Уся кров ударила їй в лице від тих слів і від того погляду старої Чабанської. Дівчина вийшла до кухні.

– Ой, пані моя любенька, що я з тою дитиною витерпіла, а що він натерпівся, то Господь святий знає. Така добра дитина, пошлушна, а така нещаслива...

Чабанська хотіла перед Містенською виговоритися, зі всім висповідатися, а не хотіла сама зачинати. Все заходила з бесідою так, аби її Містенська дещо спитала. Але Містенська, знаючи історію Дмитра, не хотіла нічого питати, аби старій яким питанням не зробити прикрости.

– Не одного Бог досвідчає, – каже Містенська. – Ось у мене умер чоловік в силі віку та й полишив мене сиротою з дітьми, але, славити Бога, нагородив мене в дітях, бо таких дітей то пошукати в світі...

– Чула я, моя пані, чула. Дмитро мій не міг нахвалитися вашого сина.

Настала коротка мовчанка. Чабанська передумувала над тим, аби за поміччю Містенської конечно довідатися, де в ту пору обертається Дмитро. Їй і на гадку не прийшло, що Містенській так само дуже на тім залежить, аби Дмитра знайти.

– Ви, пані, або, може, ваш син, певно масте когось у Львові знайомого. В такий спосіб найскорше його віднайшов би. Та ж то Львів не таке дуже велике місто, аби чоловіка не можна найти. Та ж то не шпилька. Порятуйте мене, кохана пані, – говорила Чабанська, складаючи руки, – допоможіть мені знайти мою дитину, бо прийдеться загинути з туги і непевности...

Містенській прийшов в тій хвилі на гадку професор, стрийний її чоловіка. «Як я могла о тім забути?» – подумала Містенська та й каже:

– Є там професором стрийний мого покійного чоловіка. Я зараз нині напишу до нього, а як прийде відповідь, то дам вам знати.

– Най вам Бог за те заплатить! Прошу вас о се дуже... Але я вже і так задовго засиділася, мій чоловік як пробудиться, то стане за мною розпитувати. Він через свою тяжку недугу зробився такий прикрий... Оставайте здорові, моя пані, най вас Бог на діточок поблагословить. Десь вашої панни нема, а я хотіла попрощатися.

Містенська отворила двері і покликала з кухні дочку.

– Ось і вона. Бувайте здорові!

Наталя мала очі червоні, коли прийшла в хату. Видно, що плакала в кутику. По відході Чабанської Містенська каже:

– Ти знову плакала, моя дитино. Не уважася на себе, в тугу завдаєшся, а тут треба трохи терпеливості. От саме тепер прийшов мені на гадку наш професор. Я зараз до Львова напишу, а він певно вивідається. Але що се мені давніше на тямку не прийшло, то дуже мені чудно.

– Я о тім тямала, – каже Наталя, – але я не хотіла того. Раз, що я не хотіла, аби люди о тій моїй історії знали, а тим менше брат або братова. Він, правду кажучи, якийсь такий гордовитий, а братова дуже на язик прикра. Що вона не надошкулялася мені, як я була у Львові! Все жартувала собі з мене та якимись кавалірами мені в очі колола. Я не хотіла би, аби вона що-небудь знала. А потому, ледве чи брат що розвідає, бо Дмитро був від нього все здалека, як се оповідав Володкові. Отже, де ж він його знайде? Не знать навіть, чи схочеться йому...

– Лиши то мені. Знайде чи ні, а я таки поспробую, аби собі на совісті нічого не мати. Якби тут лише ходило о твою любов, я дала би йому спокій, полишаючи все часові, але мені хлопчиська жаль. Він з таким жалем від нас всіх від'їхав, та й нащо має думати, що то з нашої волі сталося. Нехай довідається правду, а тоді най собі робить, що воля. Хлопця шкода. Він дуже вразливий і амбітний, а притім всюди і все підозріває до себе неохоту у людей. Готовий і в тім бачити якусь злобну нехоть і щось таке зробити, що загородило би його долю, а мені його жаль, бо то щира душа. Що буде, то буде, нехай же не з нашої причини.

Наталя заспокоїлася. Мала тверду надію, що туди удасться дещо розвідати. Містенська написала лист і сама віднесла другої днини на пошту.

Поки-що все йшло своїм ладом. Наталя не дармувала одної хвилі. Не уставала в тім самім поділі праці, який собі первісно назначила. Надія додавала їй сили. Стала веселішою і спокійнішою, виглядала лише нетерпеливо листа зі Львова. Так тривало дві неділі. Дівчина затямила добре день, коли мама післала лист.

«Коли так довго відповіді нема, то брат, певно, шукає, бо инакше відповів би зараз, що не береться до того, – толкувала собі дівчина. – А коли шукає, то певно і знайде, та ж то Львів не Лондон, ані Париж». І з кожним днем була певніша. Приходило їй то на гадку, що винайти адресу Дмитра – то доперва половина роботи, але нехай би хоч то, а відтак буде час думати, що робити опісля.

Одного разу стрівув Наталю листоноша на вулиці і віддав їй лист зі Львова. Йшла саме до школи, тому ледве глипнула на печатку, аби переконатись, що лист справді зі Львова, і страшно зворушилася. Серце стало сильно бити, дрожала цілим тілом, в ушах дзвеніло, а поперед очі миготіли зірочки. Випадало вернутися додому, а тут саме до школи йде. Дівчина не знала, що з собою робити. В школі треба би перед директоркою оправдати свою неприсутність. А чим її оправдати? Недугою? Коли се неправда.

«Обов'язок передовсім», – сказала собі рішучо Наталя, затиснула зуби і пішла до школи. По дорозі молилася гаряче, аби Бог додав їй сили заволодіти над своїм зворушенням, але се не прийшло їй так легко. Була вправді в школі, але думки ганялися світами. Вона аж мінилася, аби перед дітьми не показати того, що у нутрі діялося. Часто хапала себе руками за голову, закривала очі, часами пронизувала її сильна дрож. Учениці зміркували, що з їх учителькою щось недобре. Одна сміливіша сказала навіть:

– Пані чогось нині недужі.

Наталя ще гірше налякалася, що її підглянули. Пішла скоро до вікна і напилась студеної води.

– Оттак, чогось мене голова розболіла, – каже, – будьте спокійні.

А лист, що дав їй листоноша, стискала судорожно в кишені. Вона знала, що в тім малім листі міститься її доля. А яка вона? Добра чи лиха?

Приходило їй на гадку отворити лист таки в клясі і прочитати, але боялася.

Хто знає, що там? А як що лихого, чи змогла би перенести? Не видержить, не видержить, та ще буде скандал, люди довідаються.

Не отворила, ждучи на кінець години. Хотіла конче видержати до кінця школи, але се переходило її сили. Руки дрожали, як в пропасниці, ноги мліли, голова крутилася, а зуби аж затискала, аби не дзвонили.

Ні, не видержить довше. Ліпша найгірша певність, ніж таке непевне виживання.

На коридорі стрінула директорку.

– Що вам, панно Наталю? Ви так страшно змінилися... ви недужі... Йдіть додому, – говорила директорка до неї.

Наталя не відповіла ні слова. Затулила на собі одержу і вийшла із шкільного будинку.

Ішла найкоротшою дорогою. Спішилася, аж їй піт виступив на чоло, а їй здавалося, що ноги грузнуть в землю, що до них олов'яні кулі поприв'язувані.

– Ах, як же то далеко, – говорила собі Наталя і спішилася, аж дух їй захоплювало...

Прийшла додому і побігла до своєї кімнати. Роздяглася і, дрожачи ще більше, виймила лист з кишені, розірвала коперту і стала перебігати очима написані стрічки. Лист був справді від Містенського.

Читаючи його, то паленіла, як огонь, то блідла, а серце то билось, як пташина в клітці, то знову переставало бити і тоді дух заперало їй в грудях.

Скінчивши читати, вона майже впала на крісло і скричала не своїм голосом:

– Боже мій, Боже, я сього не переживу!

Мати почула крик в кухні і немало налякалась. Вона не чула, коли Наталя вернула, бо не сподівалася її так скоро.

Містенська вбігла в хату.

Наталя сиділа на кріслі: ціла бліда, як стіна, з замкненими очима, зціпивши зуби. Руки зігнула перед себе. На помості лежав лист.

– Доню, Наталю, що з тобою? – говорила налякана мати. – Що з тобою, дитино моя? Опам'ятайся! – і стала її голубити.

Довго так сиділа дівчина, а далі проговорила:

– Лист прийшов, мамо, яка я нещаслива!...

Обняла маму за шию і стала плакати... Мати не перебила її ні словом, поки не виплакалась доволі.

– Лист прийшов від Юліяна. Дмитра нема!

Містенська оглянулася за листом, що лежав на землі, підняла його і стала читати.

Професор писав, що ніде не можна Дмитра віднайти. В поліції він не мельдований, на університеті вправді записався на юридичний факультет, але давно вже його ніхто не бачив. Ледве чи поїхав де на село, хоч за лекціями довго по Львові розбивався. Дехто з товаришів припускає, що Чабанський поїхав до Болгарії, де князь Батемберг організує армію і накликає охотників, особливо ж офіцерів по цілому слав'янському світу. О тім намірі мав Дмитро перед одним товаришем зрадитися. Лист кінчився тим, що нехай би собі Наталя вибила дурниці з голови та взялася до книжки, замість завертати собі голову якимись пустими романсами.

– Я не припускаю, аби Дмитро на таке зважився, – сказала мати. – До Відня було йому далеко їхати, коли Володко його кликав, а до Болгарії ще далше. Треба, доно, терпіти, час усе виявить.

Більше не зміла Містенська нічого на потіху своєї дитини сказати, а того було замало.

Наталя отямилась вправді, але тепер почула страшне знесилення наслідком перебутої борби. Її розболіла голова страшенно. Чула, як їй кров до мозку напливає і б'є у висках, наче молотами. Великі рум'янці виступили на лице, очі світилися, як два вуглики, а руки були холодні, наче льодяні. Не могла вже о власній силі встати з крісла. Містенська при допомозі слуги привела її до постелі, роздягла і поклала під покривало. Дівчина втратила пам'ять. Не впізнавала нікого, не чула голосу рідної матері, очима дивилась в якусь недоглядну даль, начеб щось дуже страшного там побачила. Містенська налякалася страшенно. У Наталі голова така була гаряча, що годі було вдержати руку. Поклала їй на голову льоду. Містенська післала за лікарем, а поки що не відступала від постелі.

Дівчина почала непокоїтись. Кидалася на постелі і говорила недоладні слова.

– Я його запропастила, я. Пішов собі на загибель в дику країну через мене... Дмитре... не відвертайся так від мене... я тебе... дуже люблю... так, як маму, як Владзя, але тебе інакше люблю... вернись, Дмитре, до мене, бач, яка я дуже нещаслива, я не могла інакше зробити... Ах! рятуйте люди! – закричала дівчина, схапуючися з постелі.

– Успокойся, моя дитино! Що тобі? – говорила Містенська, придержуючи хору в постелі...

– От, Дмитра хочуть турки зарізати... Он які страшні... Не дався... я знала, що мій Дмитро удалець...

Стала усміхатися.

– Дмитре, я тобі так більше не скажу, я не знала, що ти такий, як і я, бідний, ще бідніший...

Дівчина успокоїлася, поклалась на постелі. Надійшов лікар, звітався з Містенською і став осматрювати хору...

– Добре ви, пані, зробили, що льоду на голову поклали. Ще треба дві п'явки поставити.

– Чи се що небезпечного? – питає Містенська, а сама аж дєревєє.

– Побачимо, побачимо, не лякайтесь, пані...

Написав карточку і післав слугу за цируликом з п'явками.

Поки що дивився пильно на недужу, брав її за руку і прикладав свіжий лід на голову. Наталя звернулася до нього.

– Чи ти татарин, чи турок? А правда, що Дмитро дужчий від вас усіх, не дався...

– Дмитро! – каже лікар. – Тепер я вдома. То, прошу пані, якась душевна недуга... То, певно, про того Чабанського бесіда? Гарний хлопець, але йому страх не ведеться.

– А ви ж його знаєте?

– Добре знаю, бо я лічу старого Чабанського. Тут Дмитро ліпше вилічив би, чим я, старий, – каже усміхаючись, – але поради-мо і ми якось.

Надійшов цирулик-жид і зараз поставили п'явки. Містенська придержувала дівчину за руки.

– Сильне було зворушення, – каже лікар, – дуже сильне. Могло її вбити... Мусіла якусь вістку недобру почути... Ну, п'явки вже відпали, побачимо... – посмотрив живчик. – Ну, гарно. Тепер за-сипляє, то добре. Віддих рівний... лише лід класти раз коло разу.

– Чи вже небезпечність минула? – питає Містенська.

– Ну, так, будьте спокійні, посидимо, побачимо.

В матір дух вступив.

– Що то могло бути з того, пане доктор?

– Ну що, міг бути атак мозковий, так, могло бути зле. Тим льодом ви її спасли більше, ніж я п'явками. Але ще мусить полежати, так... Я тепер припишу мікстурку... аякже... щогодини ложку, як не буде спати.

Містенська подала папір і перо. Медик заложив окуляри і став писати.

– У вас, пані, либонь, двос дітей? Був ще син.

– Є тепер на медицині у Відні.

– Ну, то добре, гарно... *angehender Kollege*²¹.

– Ви, пане доктор, знаєте добре домашні відносини Чабанського.

– Ну, знаю, старий трохи оригінал і упертий такий, як його слабкість. Лічу його вже шість років. Так... Любить дуже хвалитися, скупий, а хоче уходити за щедрого; але на ділі, здається, не злий чоловік, лише для своїх великий деспот. Так...

– А його син?

– Ага! Дмитро добрий хлопець, пильний, але старий коротко його держить, мусить як на шнурочку скакати. Старий не зносить ніякого упору. Ніхто не сміє своєї волі мати, так! Там мала бути між ними авантюра. Старий хотів його дати до семінарії, а хлопець уперся та й ні...

– Кажуть, що Дмитро поїхав до Болгарії.

– А його там чого?

– До війська. Він офіцером став.

– О! То може бути. Хлопець жвавий і відважний, може ще високо піти, як де в'язів йому не скрутять, бо там дуже неспокійно тепер.

– А що ж старий на то скаже?

– Не знаю. Я маю у нього нині бути. Побачимо. О скільки мені відомо, старий хлопча любить, бо всюди ним величається, лише не терпить чужої волі. Звісно, деспот!

Оглянув ще раз недужу. Вона спала.

– Сон – то найліпше лікарство, – сказав лікар, попрощався і пішов. Обіцяв ще прийти ввечері.

Містенська не відступала недужої, прикладаючи їй лід до голови. Наталя не ворухнулася. Вона спала глибоким сном. Лиця

²¹ Майбутній колега (нім.).

у неї ставали щораз блідші, а далі збіліла, як полотно. Надвечір прийшов лікар вдруге. За той час Наталя прокидалася зі сну на малу хвилю і оп'ять засипала.

Лікар осмотрив ще раз недужу і успокоїв налякану матір.

* * *

Того самого дня був лікар у старого Чабанського. У нього стали показуватися симптоми його звичайної, як лікар казав, упертої недуги. Ноги стали боліти і пухнути.

Лікар був тут частим гостем, бо Чабанський мусів кожної зими на два або й три навороти відхоріти.

Почалась лікарська консультація, при чім лікар питає:

– А де ваш син тепер?

– Десь у Львові сидить.

– Чи на права ходить?

– Не знаю, – каже Чабанський і насупив брови. – Не слухав мене, то най тепер слухає собачої шкіри...

– Либонь, що так є. Говорять, що пішов до Болгарії.

Старий Чабанський аж підскочив на постелі.

– А його чого би там дідько поніс?

– Хіба не знаєте нічого? Новопоставлений князь Батенберг організує болгарську армію і скликає охотників з цілого світа...

– Що ж мій син буде там робити?

– Як то? Та ж він має вже офіцерський патент, я сам читав в газеті про його номінацію, а з тим приймуть його там дуже радо.

– То не може бути, – каже наляканий вже Чабанський, – він без мого призову не посміє би на таке зважитися.

– Та чому ні? Передістався через границю, та й дозволення йому не треба.

– Але він належить тут до війська, а його узнали би за дезертира, що мені говорите, пане доктор!

– Противно. Я чув, що Австрія дозволяє своїм офіцерам там йти, бо хоче через них мати вплив на болгарську армію...

– То не може бути, там инша муштра, инше все, там ні на що йому патент не здається

– Ви помиляєтеся дуже. Патент офіцерський то так, як лікарський, всюди важний. Навчиться лише по-болгарськи, а се не буде йому тяжко, бо то має бути здібний чоловік.

– Певно, що здібний, я се знаю, бо не один мені се говорив.

– Шкода хлопця, бо там можна дуже легко скрутити в'язи.

– А чому мене не слухав? Я хотів, щоби йшов до семінарії, а він уперся, як козел. Я знов упору не зношу, не терплю.

– Видно, що він має тверду волю, а з таких-то будуть люди. Ви повинні тим тішитися.

Чабанський не говорив нічого більше. Він дуже задумався і потирав рукою лисину. Чабанська прислухувалася тій бесіді і не говорила нічого.

Лікар попрощався і вийшов. Старий був насуплений. Навіть забув на свій біль в ногах, бо перестав стогнати. По якимсь часі каже:

– А то шельма, на що він зважився! Коби я його тепер в мої руки дістав!

– Що ж би ти йому зробив? – питає жінка.

– Нагнав би його на чотири вітри, – крикнув Чабанський.

– Він і без того собі пішов.

– То шельма! Чи то може бути, щоби він без мого позволення на таке зважився?

– Що ти ним так турбуєшся, або ти його не вигнав з хати?

– Вигнав, бо не хотів мене слухати, і кожного разу так йому зроблю...

– Хто знає, де він тепер?

– Шкода мені тої шельми, але якби я його в мої руки дістав...

Чекай, прийде він ще сюди...

– Я гадаю, що не прийде, коли дотепер не прийшов.

– Тихо, ви всі дуже мудрі, шкода моєї праці.

Настала мовчанка. Чабанський сопів, сіпав лисину і над чимсь дуже думав.

– То шельма уперта і не дасться зігнути до моєї волі! – говорив буцімто сам до себе. – Коби хоть справді яке лихо в'язів йому не скрутило! А що ж з шельмою порадиш, коли упертий... Я хотів його на людей вивести, а він, невдячний, повівся світами. Який йому чорт до болгарів? Бодай їх всіх чорти забрали! Голодранці, їм армії хочеться! А мав пес хату. Пожди, небоже, коби я тебе дістав! Потанцював би ти, га!

– Та чого ти від нього хочеш? – каже Чабанська.

– Тихо! А чого там пішов? Щоби в'язи йому скрутили? Чому мене не слухав? Був би чоловіком. Та й ще не вільно мені навіть о тім говорити? Ось рація! Годуй його від малого щенюка, а воно, дрантя, підросе та й до якоїсь Болгарії фуркне, звідки і ворон його костей не принесе...

Старий балакав так до пізньої ночі. Чабанська давно вже спала, а він не міг заснути. Ще рано був сумний, як хмара.

– Я того не сподівався по нім. Здавалося, що він такий мені послушний, а то гадину собі виховав...

– Та що ж він мав робити? Де мав голову приклонити, коли ти його з хати вигнав?

– Чому мене не слухав? Я хотів, аби з нього люди були...

– Хіба ж лише з тих люди бувають, що до семінарії йдуть? Ти тому пхав його там, аби йому нічого не помагати.

– Як то нічого? Я хотів давати йому по 5 ринських місячно. Нащо ж більше давати, коли там мав би всьо готове.

Чабанський не міг успокоїтися через кілька днів...

Лікар вгадав, що Наталя вийде з тої недуги. За кілька днів вона стала приходити до себе. Але не була то вже людина, подібна до колишньої Наталі. Вона стала дуже апатичною на все і маломовною, як чоловік, що втратить цілу надію. Робила автоматично давню свою роботу, слухала матері, а більше нічого.

Містенська стала лякатися за доньку, бо фізичне її здоров'я було не найліпше. Наталя втратила сон, апетит, поблідла і висохла.

Мати писала о тім до Володка. Він радив, щоби Наталя якнайбільше перебувала на свіжій водусі, а з весною радив де-небудь її вивезти.

Містенська йшла з дочкою щоднини на прохід. Дівчина робила се неохотно. Її ліпше було сісти в кімнаті, заложити руки і думати Бог зна над чим...

– Бійся Бога, дитино, уважай на своє здоров'я...

– Ей, мамо, а мені нащо здоров'я? Коби Бог змилувався наді мною. Що я тут варта? На нікого не відказую, бо я сама збавила собі долю та й ще другому вік запропастила.

II

Дмитро заїхав до Львова ще за дня. Не знав, куди дітися. Треба було поки що приміститися в готелі. Вибрав собі якийсь найдешевший, жидівський. Зложив свою скриньку та плащ і пішов прямо на університет, чи кого не подибас.

Записався на право і заплатив зараз половину такси, надіючись, що його від другої половини увільнять. При тій нагоді познакомився з одним академіком і домовились разом мешкати, бо сей саме шукав товариша до своєї кімнати.

На другий день спровадив туди свої речі. Постелі не мав, тому випало спати так, що визичив у жида софу, під голову клав

сурдут, а плащем накривався. Скоро настав день, ішов шукати якого заняття. Ходив по всіх дирекціях, адвокатських бюрох, носив прібки свого письма, але все надармо. Всі лекції були заняті, бо вже була майже половина жовтня. Щоднини вертав зажурений і розчарований. Ходив усюди, просив всіх і лише виминав пильно тих академіків, що минулого року так погано його приймали, та професора Містенського. Сього виминав всюди, а стрівши його на вулиці, завертав в інший бік, аби з ним не зійтись. Волів піти вулиці замітати або голодовою смертю вмерти, чим прийняти помічну руку від Містенських.

«Виграли справу своєю дипломатією та нехай тішаться. Усі вони однакові. Знати їх не хочу. Нехай не признаються до мене, коли я їм заубогий, як говорив мій приятель Володко. Ой приятель! Хіба вже в мене не буде ніколи приятеля, коли і сей мені заукавив. Скорше смерті я надіявся би, як його зради».

Не знаючи, як довго треба буде так жити, щадив тих кілька ринських, що осталися... Їв лише одну страву на обід, а впрочім живився хлібом. Обчислив собі, що ще повинно йому вистарчити на сорок днів, поки що собі знайде.

Однак не лучалося нічого. Товариш помагав йому також шукати, але теж надарма. Дмитро побачив, що його обув зачинає розлітатися від того безнастанного ходіння за лекціями.

Одного вечора вернув додому безнадійний, зломаний, пригноблений і голодний. Не привітавшись навіть з товаришем, присів на своїй софі і тяжко задумався.

«А що тепер? Я вже, либонь, на самім краю. Треба конче зійти з тої дороги, бо бачу, що я заблукався. Всі мої пляни розбиваються о голод. Невдовзі скінчиться ціла моя життєва комедія. Куди мені до такої борби братися, коли судьба мені не поталанила».

– Ну, і нині, товаришу, бачу, не пощастилося вам, – каже товариш, відриваючись від скриптів, що їх читав.

– Най чорт візьме, вже й не пощаститься, либонь, ніколи!

– Ага, товаришу, аби я не забув. Нині, переглядаючи в університетського портієра листи, я бачив адресований до вас один.

– Не виділи ви, яка стампіла?

– Якось не замітив.

Дмитро не розпитував більше. Усі листи були для нього байдужі.

– Може би вам, товаришу, де в газеті заанонсуватися?

– За то треба платити, а в мене катма грошей.

– А може, би яка лекція на село лучилась? Ви голодом заморитесь.

– Нехай би й на село, бо справді прийдеться здохнути голодовою смертю, але й о те трудно, бо мені не щаститься.

Другої днини Дмитро просив товариша:

– Принесіть мені сей лист, товаришу, будь ласкав. Мені не хочеться ходити на університет. Гляньте, які у мене чоботи.

Він висунув свій чобіт наперед. Чобіт був попуканий, з вищербленою підошвою.

Товариш пішов, а Дмитро не виходив з хати. Сторож, що їм услугував, приніс Дмитрові бохонець хліба за шістку, свіжої води та став крутити головою.

– Ви, паничу, заморитеся голодом. Де ж так можна?

– Як мус, то можна!

Дмитро лежав на своїй софі і глядів неподвижно в стелю. Почував, що з фізичною силою опускають його і сили душевні. Почував себе нездібним до ніякої умової праці. Пролежав так аж до полудня, коли його товариш прийшов з університету і приніс йому лист. Дмитро поглянув на адресу спочатку байдужно, але пізнав письмо сестри. Відразу схопився, роздер коверту і став жадно читати. Сестра і шурин запрошували його на село на відпочинок по тяжкій військовій службі.

Дмитро зрадів. Сховав лист в кишеню і скрикнув:

– Їдемо завтра!

– Є лекція?

– Чорта там лекція, сестра мене запрошусь.

– Їдьте. Треба віджитися, може, іншим часом поталанить.

Дмитро виймив мошонку і почислив гроші.

– Ну, вистарчить, нині можу з'їсти цілий обід. Ходіть, товаришу!

Пішли до пані Яблонської на вулиці Шайнохи, де харчувалися бідні академіки і всякі диюрністи.

– Товаришу, я нині плачу, – каже Дмитро.

– Спасибі вам, я в абонементі.

– Ну, то відтак підемо на пиво.

Слуга Яблонської немало зчудувалася, коли Дмитро по росолі задиспонував ще печеню і легуміну.

– На вашу голову здаю, товаришу, повірене мені добро, ту софу, що мені поламаними дротами ребра гнітила. Віддайте її непорочно властителеві або пошукайте собі іншого «шльофа», лише не такого дідовода, як я, бо то гумор псує.

По обіді пішли до Нафтулі на пиво, відтак розійшлися, бо Дмитро мав телеграфувати до шурина по коні на завтра до станції. Того дня з'їв Дмитро також м'ясну вечерю і через те не міг вночі добре спати, бо жолудок відвик вже від такої тяжкої роботи під ніч. Рано пішов до молочарні на молоко з булкою, відтак на обід і вечерю.

Лист від сестри перечитував по кілька разів. Не міг ним натішитися. Він же вирятував його від голодової смерти, бо без того листа Дмитро був би не поважився лізти комусь на карк. Увечері відпровадив його товариш на двірець і тут розпрощалися. Дмитро просив його, аби йому доніс, коли повісять його на чорній таблиці, що не ходить на виклади.

– Ось вам, товаришу, моя адреса, лише прошу вас, не зрадьте її перед ніким. Я не хочу, щоби люди знали, де я подівся.

Дмитро виїжджав зі Львова з легким серцем, бо не був голодний. Але, міркуючи на самоті над своєю долею, таки мусив оп'ять посумніти.

«І що з того, що я там їду? Вони бідні самі, а я їду ще їх об'їдати та буду лежати горі черевом. Коби мені хто розв'язав ту загадку, нащо я на світі живу? Який з мене пожиток для людей? Стільки літ живу, стільки хліба з'їв, тільки намучився, і що з того? Нині все ще стою на тій точці, що ні до чого кинутися. Вертатися там, звідки я вийшов, не можу, а наперед теж не можу. Вишу в хмарах, як той Твардовський, ні до неба, ні до землі. Я непотріб та й тільки».

Такі гадки мучили його, доки заїхав до послідньої станції. Тут ждав вже знайомий побережник з візком і з великою бундою. Дмитро став розпитувати про домашніх.

– Усі здорові та й казали паничеві кланятися. Війо!

Дмитро розглядався по знайомій йому вже околиці. З яким иншим почуванням їхав туди перед роком. Тоді ще зелено дивився на світ, всьо до нього всміхалося, манило його до себе. А тепер той сам світ дав себе пізнати зблизька і відтручував його. Тоді мав пляни для себе, для свого народу, гадав, що своєю працею щось путнього зробить. Тепер пляни розвіялись на чотири вітри, як онте листя, що ним вітер осінній мете, а на його працю сказали люди, що вона непотрібна, не прийняли її. Торік мав надію на свою дорогу дівчину. Укладав собі, що він покінчить науки та й заживуть разом, як в раю. Нині все пропало. Дівчина підсунула гарбуза, а до скінчення наук так далеко, що, може, й ніколи се не

здійсниться. Певно, що так. Один рік, де було що їсти і проспати-ся, пропав марно, а що буде тепер, коли нема ні що їсти і де голови приклонити? Ліпше, певно, ні.

Коники, як звичайно осінню слабі, тюпали дуже поволі. Побережник сердився і підганяв то батогом, то бичівною. Дмитрові було се байдуже, коли заїде на місце. Не спішився, бо від біди-горя нікуди не втікнеш, та ще від такого, як його. Однаковий буде смуток, чи тут чи на кінці світа.

На лісничівці визирали його нетерпеливо. Зварський числив, що він повинен вже бути.

– Може, який припадок лучився на дорозі? – замітила Зварська.

– Я припадку не боюся, може бути, що до поїзду спізвився.

Тітка шохвилі приходила з кухні питати, чи ще нема, хоча сама була би чула, як приїде. Вона жалувалася, що все пересмажитьься і не буде йому смакувати. Але невдовзі завйюкав побережник на брамі. Усі повибігали назустріч.

Дмитрові серце затовклося, коли побачив їх всіх біля фіртки.

«Пощо ті чесні люди так мене люблять, що аж мені сором? Буцімто я їм що?».

– А ми тебе так давно вже виглядаємо! – каже Зварська.

– Гаврило, чого так довго телепався? – питає Зварський побережника.

– Та як довго, прошу пана. Коники слабі, бо осінь, та й що я тому винен.

Дмитро став чергою зі всіма цілуватися.

– Як же ви, мої дорогі, здорові?

– Та ми здорові, але ти дуже зле визираєш, небоже.

– Військова служба, то не гаразд, – каже тітка.

– Не се, тіточко, ні, я з війська вийшов здоровий, як риба, се мені так по-цивільному доїхали.

Ввійшли в хату. Усе тут як Дмитро лишив, нічо не змінили, не переставили. Прибігли діти і стали з вуйком вітатися.

– Чого ти так по хаті оглядаєшся?

– Все тут так само, як перше, лише я не той став, – каже Дмитро, усміхаючись сумно.

Тітка метнулась до кухні за їдою, бо Дмитро, певно, голодний з дороги.

– Ну, говори, що з тобою? Дома всі здорові?

– Здорові, усе гаразд, лише біда. Мене з дому вигнали, у Львові я нічого не знайшов, аби на проживок заробити, та й усе.

Якби не ваш лист, то прийшло би за кілька днів втопитися в Полтві, – сказав Дмитро, буцімто усміхаючись.

– Та за що ж тебе вигнали? Хіба що злого зробив?

– Не зробив я нічого злого, але й нічого доброго. Служив у війську рік, бо мусів. Зробив іспит офіцерський, бо годі було нічого не робити. А вигнали мене за те, що не хотів йти на теологію та й женитися мені казали.

– То ще не рація, – каже Зварська. – Не журись, от добре, що ти між нами, якось усе обдумаємо, порадимось... Але на університет ти записався?

– Записався на право.

– То добре, – каже Зварський, – то практичніше. Можеш сей рік пересидіти у нас, а далі що Бог дасть, якось воно буде.

В той спосіб балакали до ночі.

«Бог мені тих добрих людей післав, – думав Дмитро, лежачи вже в постелі. – Якби не вони, прийшлося би здуріти. От знайшов я місце, де, може, вигоїться то бідне серце з тих ран, що йому лихі люди заподіяли. Тут трохи відпочину та, може, прийду до себе, але ледве...»

Другої днини Зварський поїхав до лісу, ще як Дмитро лежав в ліжку. Його відійшла колишня енергія раннього вставання. Та пощо? Як іно встав, Зварська взяла його на сповідь.

– Ти, брате, справді дуже змінився.

– Не то змінився, а зовсім перемінився. Я – як горнець, що ним з даху кинули: розбитий, зламаний, безнадійний. Я ні до чого.

– Та годі так говорити в твоїм віці. Перед тобою ще світ. Що ж Наталя?

– От ліпше не згадувати.

– Порозумівся з нею?

– Порозумівся, сказала, що не може вийти за мене.

– Отже, тебе не любить?

– Противно. Каже, що дуже любить, що дала би за мене життя, але не може за мене вийти.

– Ет, то якась дівоча примха лише. Що ж ти на то сказав?

– Нічо. Забрався та й поїхав зараз таки. Я не вважаю се за примху. Її так напутили... Володко мені виразно давав пізнати, аби я собі дав спокій, буцімто задля мене, бо вона ніякого віна не буде мати. Так наказали їй, аби на случай моїх освідчин мені відмовила.

– Чого ж вони від тебе хочуть? Хіба князя дожидають?

– За се я на них не гніваюся. Може бути, що їх рація, що мене не хотять, бо я нічо... Але маю до них сердечний жаль, чого мені не сказали прямо, пощо було лукавити зі мною? Я там бачив олицетворену щирість, приязнь, а вони ввічі кадили мені, приймали як свого рідного. Володко говорив мені, що я золото, що я не знать як вище стою від моїх товаришів, а позаочі скоїли таке, що мені гідь сказати, саме для того, що то вони.

– Коли б так справді було, то твій Володко неабиякий лис. Але по тім всім, що ти мені про нього говорив, я не припускаю, щоб він був здібний на таке діло. Тут може бути щось не так... Чи ти говорив з ним опісля про се?

– Коли?

– Ну, як тобі Наталя відмовила.

– Ані слова. Річ була така ясна, що я не потребував жодного більше толкування. Володко вправді заговорював мене, допитувався, але се мене ще більше лютило.

– Як воно є, так є, але ти брате, бідний і тебе мені жаль.

Дмитро хотів нагадати їй колишні її слова, що не хоче, аби хто його жалував, бо через те показується своє каліцтво. Але Зварська говорила так щиро, так м'яко, що супротив того усі філософічні розумовання пішли в кут. Йому закрутилися сльози в очах. Накипіле під серцем горе стало таяти від теплих слів, як віск, і він розплакався, як мала дитина. Сестра зразу дивилася на нього, а відтак стала його уговорювати:

– Не журись, мій брате, не завдавайся в тугу. Як воно не є, не забувай, що тут масш щирі серця, що тебе люблять і не зрадять тебе, тут найдеш все супокійний кутик по бурях сього життя.

– Я се бачу, сестро, між вами я рад би умерти.

– Не говори того. Я хочу, щоб ти між нами жив і віджив, набрав сили до нової борби і поборов. Тобі ще завчасу говорити о смерті, відпочинь лише, відживись, а все буде гаразд.

І справді Дмитро кілька день відпочивав бездільно. Цілими годинами лежить було горілиць, дивиться в стелю і нічого не говорить. Відтак навкучило йому та став оглядатися за лектурою. Зварська звернулася до сусідів і поназвозила всіляких книжок. До поважної лектури не міг Дмитро вложитися. Його гадки були надто розсіяні, отже, читав різні календарі, романи, фейлетони у відтинках – що лише попало.

III

Зварські мусіли замітити, як Дмитро дуже змінився. Почув себе на ласці других і так поведився, як пес, що свому панові в очі зазирає. Він сідав все на послідньому місці, уступався в найтісніший кут, о нічого не міг попросити, думаючи, що й те вже забагато, що йому дають задарма. Його положення видалося йому ще більше пригнобляючим, чим колишній голод. Між людей зовсім не показувався. Соромився за свою гардеробу. Цілком обдерся, як жебрак. Згодом навкучилось йому усе те. Душа виривалася з того олов'яного безділля і рвалася до якоїсь позитивної праці. Кілька разів говорив швагрові:

– Чуєш, брате, як не хочеш, щоби я збожеволів, то дай мені якусь роботу.

– От відпочинь собі, яку я тобі роботу дам?

І Дмитро вертає оп'ять до тої нездорової лектури, від котрої ходив як в памороці і забував, де живе. Одного дня побачив Дмитро, що Зварський робить якісь кадастральні пляни до лісової господарки.

Він аж підскаочив з радости.

– Ось для мене робота, лише покажи що і як?

– А ти ж умієш поміри робити?

– Як же ні? Я учився того в війську і лише тільки всього путнього там навчився. Давай сюди!

Зварський пустив Дмитра до столика. Він присів і за дві години віддав готовий, красками викінчений плян.

– Бе-бе-бе, і я так не потрафлю! Знаєш, Дмитре, тепер будеш мати роботу. Я є заприсяженим знавцем до лісів. Сусіди давали би мені такі пляни лісової господарки, та я, правда кажучи, часу не маю. Тепер я всіх струблю.

Дмитро зрадів, як мала дитина. Встав від стола і почав співати, скакати по хаті, аж тітка з кухні прибігла.

– Чого ти такий радий?

– Бо маю роботу. То безділство, той супочинок доводив мене до розпуки. Лежу та й бідних людей об'їдаю, тепер я пан, можу на щось придатися, можу відробити те, що з'їм. Чуєш, шурине, пиши зараз, куди знаєш, прошу тебе, пиши! Я боюся, що як ти їм відказав, то вже підуть, а може, вже пішли до другого.

– Не бійся, тут таких багато нема.

– Ну, пиши, прошу тебе, а ні, то подиктуй мені, я напишу.

Зварський справді того ще вечора написав кілька листів, котрі треба було рано розіслати післанцями. Дмитро був в рожевім

настрою духа. Сміявся, співав, оповідав приказки, аж всі тріскали із сміху. Такого веселого настрою вже давно на лісничівці не було.

Другої днини Зварський поїхав до ліса, порозсилавши наперед листи. Дмитро дуже нетерпеливився, яку поприносять відповідь. А ну ж нічо з того, бо вже роботу розібрали другі?

Щохвилі заглядав до вікна, чи котрий не вертає.

– Може, й нічого не буде з того, – говорив до Зварської, – бо така вже моя доля, що ніякий плян мені не удасться.

– Ти готов незадовго оп'ять задуматися, – каже Зварська. – О Дмитре, як можна таким нетерпеливим бути? Впрочім, як буде, то буде, а як ні, то обійдеться.

Але се Дмитра не успокоїло, тим більше, що надвечір ні один післанець не приніс путньої відповіді. Всі казали, відповідять опісля.

Се опісля тривало до неділі, а Дмитро ходив за той час такий зденерований, що не міг на місці всидіти.

В неділю приїхало кількох сусідніх лісничих з мапами та інструкціями. Вони пояснювали Зварському, читали різні накази політичного уряду, а Дмитро усе пильно слухав. Від того Дмитро був знову в добрім гуморі і при вечері забавляв всіх своїми дотепами. Від понеділка треба було братися за роботу. Тітка відраджувала, бо понеділок злий день, але се нічого не помогло. Справу рішив Зварський тим, що треба було столяреві зробити стіл, окремий до того, а радше верх до стола. Поїхали оба до місцевого мельника, котрий робив і столярську роботу теж. Стіл був готовий доперва у вівторок надвечір, бо звичайно в тій порі днина коротка. Дмитро сидів у нього цілу днину і помагав гладити дошки. Боявся, аби ті приготування не затягнулися через середу, бо в четвер не хотів ніяк зачинати, вважаючи його за дуже нещасливий день.

Таку роботу як рисування плянів можна робити лише вдень. Отже, Зварський їхав до лісу, а Дмитро засідав за свій стіл і працював до смерку. Тоді кидав роботу. Вечори сходили дуже весело. Звичайно, співали, оповідали всілячину, поки не покликали вечеряти. По вечері Дмитро брав в руки гітару і вигравав різні арії, при котрих Зварський засипав. Не раз знову читали спільно книжки. Коже читало чергою, а другі слухали. Дмитро цілком прийшов до себе. Ті довгі зимові вечори і ціле спокійне оточення впливали на його душу цілющо.

Надворі мороз або снігом мете. Куди поглянь, усе біліється, в хаті тепло, любо. Усі здорові, працює, чого ж собі більше бажати.

Зварська нагадала, що випадало би Дмитрові де в сусідство поїхати до знайомих. Вже тільки часу минуло, а він ще нося з хати не показав. Вона мусіла вже кілька разів виправдувати його недугою, умиранням.

– Я зовсім не маю охоти волочитися, – каже Дмитро, – мені тут тепер так добре, як в раю. Ліпшого не хочу до смерти.

– Не о те ходять, що ліпше, лише треба конче з людьми жити, такий в світі порядок.

Дмитрові прийшла на гадку його нужденна гардероба, а тут соромився того сказати.

О новім одязі не час ще було говорити, бо робота не була ще скінчена.

Зварська порадилася з чоловіком, і другої днини Зварський вибирався до містечка.

– Збирайся, Дмитре, поїдемо до міста.

– За чим?

– Побачиш за чим, треба їхати і вже!

Як іно приїхали, Зварський повів Дмитра до знайомого кравця. Аж тепер Дмитро зміркував, чого його кликали.

Не хотів ніяк нічого прийняти.

– Не будь дитиною, – шепнув йому Зварський на ухо. – Нащо жиди мають знати, що між нами є? Я тобі вже раз сказав, коли ти будеш мати більше, то даси мені, а тепер приймай і не говори нічого.

У сього кравця були готові одяги, і Дмитро прибрався, як пан. Так само пішли до шевця та до капелюшника і все було в порядку. Тепер Дмитро міг вже показатися між людей. Як іно показався в одній-другій хаті, стали усі Зварських запрошувати. Не було неділі, свята, аби кудись не їздили. А всюди забавлялися весело, танцюючи при скрипках або й при співі, і вертали над раном додому. В тім часі написав Дмитро до Чабанської. Оповів їй усе подрібно, з якої причини мусів виїхати на село, як тут йому добре, бо знайшов для себе працю і надіється, що, заробивши трохи грошей, поїде оп'ять до Львова шукати за яким зарібком. Вкінці просив Чабанську, щоби перед ніким не зрадила, де він є, а особливо перед Містенськими, та щоби там перестала взагалі ходити. Причини того не пояснив, але закликав її на все на світі, щоби ніхто, ніхто не довідався про його побут. Чабанська, прочитавши сей лист, дуже зраділа і рішилася додержати тайни. Для того то вона ніраз не налякалася, коли лікар розказав Чабанському, що Дмитро поїхав до Болгарії, бо вона знала, що се неправда. Та ще хотіла почути, що старий о тім говорити буде.

І довго так тривало. Дмитро набрав певности себе, був веселий і відживився. Аж тут приходить картинка від товариша, що Дмитра вивісили на чорній таблиці, що не ходить на виклади. Треба було їхати до того проклятушого Львова, що полишив в пам'яті Дмитра тільки гірких хвиль. Дмитро турбувався тим, що ні за що їхати.

Зварський догадався того і ще того вечора оглянув роботу Дмитра, кільки за неї можна взяти, та каже до Дмитра:

– А кільки тобі треба до Львова?

– Що то балакати, кільки, коли я нічого не маю.

– Але тобі належиться за твою роботу.

– А за що годували?

– Були би й так погодували. Тобі вже прийде за те, що ти зробив, сорок гульденів, але гадаю, що стільки тобі не потреба. Вистане 25?

– Зовсім вистане!

– Ось тобі гроші – задаток за роботу. Не барись довго, то скінчиш решту ще до свят.

Дмитро їхав до Львова з веселішим серцем, як іноді з дому. Звідтам вигнали його з прокльоном, там заборонили вертатися коли-небудь; звідси виправляли з благословенством, прощали хрестом святим і запрошували вертатися. Звідтам їхав з грішми, позиченими на жидівський застав, звідси віз гроші, котрі собі заробив.

Не було трудно виправдатися Дмитрові у професорів. Вони всі добре тямали, що багато бідних людей в сей спосіб кінчить університет і виходять в люди. Дмитро пішов кільки разів на виклади. У Яблонської за обідом стрінув кількох знайомих академіків.

– Тут за вами так шукали, що страх, а ви начеб у вирій пірнули.

– Хто за мною міг шукати? – питає Дмитро. – Хіба я кому що винен?

– Професор Містенський шукав. Певно, мав якусь лекцію для вас.

– Спасибі за ласку. Не дав тоді, як його просив, то тепер обійдеться.

– Ви знов на село?

– Знову. Роблю лісові поміри і на тім заробляю більше, чим на тих нужденних лекціях.

– Певно, що то ліпший заробок. А де ви перебуваєте?

– На Буковині, коло Кімполюнга в селі Цапієшті у тамошнього дідича. А нащо ви питаєтеся?

– От так собі. То село Цапієшті називається? Чудовищна назва, такої ще не чув.

– І я почув перший раз, та вже освоївся з тим.

Товариш, у котрого Дмитро мешкав і котрий знав його адресу, аж очі витріщив на нього, але не сказав нічого.

– А яка пошта до вас? Ви казали, що Кімполюнг.

– Кімполюнг то повіт, а пошта Дубешті...

Академік виймив записник і занотував собі, повторюючи: «Цапієшті, пошта Дубешті».

Коли вийшов з обіду, питає товариш:

– Чому ти подав йому ложну адресу?

– Бо не хотів сказати правдивої, і вас, товаришу, прошу, не зрадьте мене. В цілім Львові ви одні знаєте мою точну адресу. Мені дуже на тім залежить, аби се була тайна.

Другий академік, що випитував Дмитра про місце його побуту, пішов зараз до професора Містенського, де був частим гостем.

– То він є тут? – питає Містенський.

– Ми нині разом обідали. Каже, що має добрий заробок при кадастрі чи помірах.

– А знаєте де?

– Знаю. Я собі записав. Ось прошу: село Цапієшті, а пошта Дубешті коло Кімполюнга.

– Мені здається, що таких місцевостей на світі нема, – каже Містенський, хитаючи головою. – То щось змилене...

– Але ж він мені говорив серію і я собі зараз записав. Мені не причулося.

Містенський взяв в руки шематизм. Таких місцевостей справді не було.

– Так він мене хіба надув? Я з ним ще раз поговорю і мушу довідатися.

– Будьте ласкаві довідатися, бо мені дуже того потреба.

Другої днини зійшлися знову за обідом.

– Що ви, товаришу, подали мені такі місцевості, що їх в шематизмі нема?

– Я в шематизмі не мешкаю, а на Буковині.

– Власне, що вчора шукали ми з Містенським в шематизмі і не було.

– Як не було, то обійдеться.

– Що ви собі жарти з мене строїте?

– Ей, дайте мені спокій.

– Але прошу сказати вашу правдиву адресу.

– Коли мені не хочеться! – гукнув уперто Дмитро і блиснув люто очима на товариша. – Ви ж не поліція, щоби я мусів перед вами мельдуватися.

Академік видивився на нього. Дмитро стямився. Догадався, що Містенському на його адресі дуже залежить, і для того хотів ще ліпше сліди за собою позамітати.

– Не чудуйтеся, товаришу, я не знав, що вам так справді треба моєї адреси. Але хоч би я вам її сказав, то нічого вам з того не прийде, бо й так я лише через свята там, а потому виїжджаю.

– Та куди?

– Дуже далеко. Я зміркував, що тут нічого мені робити, і для того рішився покинути Галичину. В Чернівцях я познайомився з одним лікарем з Болгарії (він був в переїзді) і я умовився тамтуди з ним іти. Леда день прийде мені номінація на болгарського капітана. Ви чули, що Батенберґ вербус до себе офіцерів з австрійської армії.

– Та чув. Навіть зі Львова вже двох пішло.

– От видите.

Академік пішов знову до Містенського.

– Хто того чоловіка зміркував би. То якийсь авантюрик. Каже, що подався до Болгарії на капітана і по святах туди від'їздить.

– Я то вже давно чув, та не знаю, чи се правда. Але не знаєте, де Чабанський тут мешкає?

– Знаю, він заїхав до Білецького при улиці Панській ч. 10 надолі.

«Чого Містенський так пильно за мною розпитується? – міркував Дмитро. – Та ж я цілком з тою родиною зірвав. Чи то знов не яка штука Володка? Хто збагнув би такого чоловіка, чого йому треба. Може хоче оправдуватися, що він нічого в тім не винуватий? Любенський соколик! Дурив мене тільки літ, кормив мене своєю бреханою дружбою, що мені аж дотепер в горлі стоїть. Досить того. Не хочу нічого, нехай мені дадуть спокій. Бодай би я був їх всіх не знав. І життя мені затроїли, долю запропастили...»

І в пам'яті Дмитра віджили усі любі спомини. Станула перед очі Наталя. Дмитро вважав її жертвою махінацій родини і ніякої вини в тім їй не приписував. Вона мусіла так зробити, як їй веліли. Тому-то так перли її до матури, щоби мала буцімто свій власний хліб. Бідна ти моя ластівочко, моя зірко єдина!

Другої днини Містенський приходив справді аж два рази на вулицю Панську ч. 10, але ніколи Дмитра не застав. За другим разом лишив свій білет і просив, щоби Дмитро відвідав його. Але Дмитро й не думав того робити і таки того самого вечора від'їхав до Шумлян. Містенський написав зараз до стрийної.

Вернувши на село, Дмитро взявся до покиненої праці. Усе покінчив до польського Різдва і на сам святій вечір винесли з хати стіл, поховали циркулі, туші і фарби. Веселі були свята.

У Зварських святкувалось Різдво старинним звичасм. Мусила бути солома в хаті під столом, на столі сіно, а в куті дідух та дев'ять страв, котрі тітка знала знаменито приладити. Як іно скінчилася вечеря, Зварський виймив з шафи старі, подовгасті кантички, котрі дістав ще від свого батька, і став колядувати. Усі помагали і при світлі кількадесяти свічок, що блимали на діточій ялинці, «котру приніс ангелик для чемних дітей», задунала стара, нескладна, а так люба для кожного пісня о рождестві Христовім...

Зварський замовив з Відня якісь дитячі іграшки, котрими і старі тепер забавлялися.

По новім році прийшла нова партія помірив. Позаяк усі знайомі полюбили Дмитра, то кождий старався достарчити йому роботи. Виготовлені пляни треба було предклатати політичній власті до затвердження, а відтак вводити їх в життя і помірити ліси на секції. Дмитро піднявся й тої праці і з великою нетерплячкою вижидав весни. Поки що час ішов давнім ладом серед любої тиші, переплітаний працею за хліб насущний, читанням і забавою.

Як лише весняне сонце стопило сніги і осушило землю, Дмитро забрав білі тички з червоними головками, мірничий столик і пішов в ліс. Працював по цілих днях, розмірював секції, відзначаючи їх паликами. Така праця не то що була присмна, та ще причинялася до його здоров'я. Ходити цілу днину по свіжім воздуху, дивитися, як травиця виколується з землі, а дерева вкриваються зеленим листям, прислухуватися безнастанному пташиному співові, теленканню дзвінків отари, слухати сопілки пастухів – се вже такий цілющий лік на недуже тіло і зболілу душу, що ліпшого хіба ніяка медицина не знає.

Тому й Дмитро, коли почув себе серед такого окруження, переконався, що приходить цілковито до себе, що будиться в ньому давня енергія, а завданий людьми біль з кождим днем слабшас. Дмитро змінився значно від хвилі, коли знайшов для себе роботу. Тодішній його гумор не був природний, а якийсь гарячковий. Тепер він успокоївся і почував на стільки сили, що зможе переби-

тися до тої мети, котру собі первісно витичив. Правда, що половина програми його життя, яку перше собі поставив, показалася неможливою до виконання. Наталя, котрої не міг забути, для нього пропала на все, але то ще не управняло його резигнувати на дальшу свою кар'єру.

«Тепер я робитиму не для себе, але для мого народу, хоч би за се, що він мене до себе прийняв, дав мені нагоду звати себе русином. Я тим горджуся і довг мій сплачу руському народові з такою лихвою, на яку лише моїх сил стане. Наталя для мене пропала, але не вона тому винувата. І її доля незавидна, але, видно, так мусить бути і тої долі я не переминою. А може? Піти би лише до Містенських, вклонитися гарненько і просити: «Прийміть, будьте ласка, погляньте, як я гарно поводжуся», – може, би дали ублагатися? Розуміється, що не тепер, але аж тоді, як удасться піти високо. Тепер, може, би двері показали, бо я ще недалеко зайшов від осені минулого року. Але пождіть, любчики, заки те буде. За Наталю віддам мос життя. Вона моя зіронька ясна... Життя віддам, але не понижуся, не зігну карку, не поклонюся, не буду жебрати ласки, аби мене мали повісити! Ось як воно. Для неї всьо, лише не покора, не пониження. Нехай чорт візьме! Було так, що я віддавався розпуці. За те мені соромно, але я робив се в стані ненормальнім, гарячковім. Тоді забагато лиха звалилося на мою голову. Я був в одній хвилі бездомний, вигнаний, без ніякої підпори. Се переходило мої сили. То осмілило Містенських так поступити зі мною, як саме зробили. Поки гадали, що дещо з мене буде, то мовчали, а як побачили, що я підтятий, що не дам собі ради, що я пропащий, тоді рішилися инакше. Добре. Я вийду з тої полонки, виплину наверх, так мені, Боже, допоможи! Але другий раз я своєї оферти не наставляю, аби мені муки Тантала завдали».

В міру того монологу лице Дмитра змінялося. На спомин Наталі він такий був розжалений, що трохи не заплакав вголос, та знову нагадавши зраду Містенських, він затискав зуби, аж іскри з очей сипались.

IV

Після Великодня треба було оп'ять їхати до Львова полагодити на університеті свої діла. Дмитро мав тепер гроші і прибрався гарно. Їхав веселий і безжурний, бо почував, що стоїть на ногах сильно і не звалить його леда подув вітру, леда примха Чабанського.

В дорозі познайомився з якимсь старшим паном.

Він став випитувати за се, за те і довідався, що Дмитро правник, що мусить сидіти на селі, бо у Львові нема з чого, а тепер іде оправдатися перед професорами, що не ходив на виклади.

– Коли б у вас не великі вимоги, я дав би вам заняття при однім приватнім уряді. Невелике воно, то правда, а попри другим було б тощо...

Дмитрові засяяли очі:

– Прошу сказати, яка то робота?

– Година рано, а три пополудні від третьої, за се платимо 15 золотих ринських місячно.

– А чи се надовго?

– Доки самі схочете.

– Згода, – сказав Дмитро і, врадуваний, подав панові руку та представився.

– Коли так, то прошу зголоситися завтра на вулицю Сикстуську ч. 15, перший поверх. Ми торгуємо шлезьким углем на цілу Галичину і треба нам до канцелярії помічника*.

«Чи не кпить собі з мене часом судьба? – подумав Дмитро. – Помітувала мною на всі боки, а тепер усміхається. Боже мій, чи я послідніми часами подумав о такім щасті, що буду міг бути постійно у Львові і бути справдешнім академіком та ходити на виклади. Може, з мене колись будуть люди!»

Дмитро заїхав прямо до академіка Білецького, з котрим в своїх прескорбних часах мешкав.

– Здорові були, пане товаришу! – каже Білецький, беручи його в обійми. – От, виглядаєте гарно і здорово, а я наче той міль запліснілий сиджу в книжках, дихаю смердючим львівським воздухом, що аж груди болять, жолудок попсував собі нінащо. Я вам завидую...

– А були часи, що я вам завидував... тямите? Бодай таке не снилося.

– Що ж, ви все пляни малюєте?

– Ні, тепер міряв ліси.

– Гарна робота, далебі! А я тут здихаю. Коби вже скоро той липень, щоби чоловік з тим іспитом упорався, а тоді їду геть і не оглядаюся.

– Куди ж їдете?

– На село до батька.

– А я рад би до Львова дістатися на постійний побут, годі так байдикувати. Я там не в силі учитися.

По хвилі каже Білецький:

– А ви гарне маєте письмо? Чи ви случайно не музикальні і чи вмієте писати ноти?

– Ще й як, я колись був диригентом.

– Ось і добре. Мої знайомі пхали мені один заробок в руки і я не прийняв, бо сього не потрафлю. Тут можна взяти розписування театральних партитур. Коли б ви схотіли, то я постарався би вам о се.

– З найбільшою охотою.

– Платять по 50 крейцерів від аркуша.

– Згода!

Дмитро пішов на університет оправдуватися. Мусив вислухати кілька проповідей на тему сповнювання обов'язків і т. д., бо лише один професор оправдав його без того. Се вже було другий раз.

Відтак пішов Дмитро на Сикстуську вулицю ч. 15.

Тут застав знайомого свого добродія, умовився і довідався на превелику свою радість, що посада отворена доперва від першого липня. Він хотів ще вернути на село та полюбуватися лісами, полями в ту найкращу пору року.

Дмитро ходив цілий час свого теперішнього побуту у Львові з головою догори, усміхнений, певний себе, бо почував вже ґрунт під ногами. На обід ходив до Яблонської, їв три страви, а раз навіть пішов до театру на третій поверх.

– Товаришу, – каже раз до свого хазяїна, – а як з тими нотами, чи то багато тої роботи і чи зараз до неї братися?

– Роботи на цілий рік і робота зараз.

– А можна брати додому?

– Певно, що додому, бо там нема окремого бюра. От підемо по полудні, то я вас представлю.

Пішли до театральної канцелярії. Чоловік, що роздавав роботу, спитав Дмитра о деякі музикальні подробиці і велів йому на пробу дещо написати на нотнім папері.

Дмитро взяв в руки перо таке, якого дотепер ніколи не видів, спеціальне до нот, і написав, що показали.

– На каліграфію не дбайте, лише щоби помилок не було. Я вже виджу, що вам піде добре. Ви маєте вправу в писанні ключа віолінового, я по тім зараз пізнав.

– Прошу вас, добродію, коли можна вам принести першу роботу?

– Коли скінчите.

«От гаразд, – подумав Дмитро. – Партитуру візьму на село і там напишу».

Дмитро побув ще кілька днів у Львові, мешкав у Білецького і ходив пильно на виклади. Відтак, привикши вже до безнастанного ходу, не міг в хаті всидіти. Не міг обійтися без деревини і всі свободні від викладів хвили проходив по Високім замку.

Одного дня по обіді, йдучи головною алеєю Високого замку, він озирнувся і трохи не крикнув з подиву. Навпроти нього йшла Наталя з професором Містенським під руку. Вона була дуже марна. Побачивши Дмитра, вона аж пристанула. Дмитро не знав в першій хвилі, що робити. Станув як вкопаний. Серце наказувало прийти, звітатися, але його неподатлива, горда вдача протестувала против того. Він її послухав, бо з Наталею йшов ненависний Містенський. Не надумуючися довго, Дмитро завернув в бічну стежку і скрився за деревами. Навіть не вклонився їм, але йшов так бисто, начеб татари за ним гонили.

– Чого ти, Наталю, пристанула? – спитав брат. Він мав короткий зір і Дмитра не пізнав.

Наталя не могла отямитися.

В першій хвилі вона дуже втішилася. Заворушилося ціле її ество, наче від електричної струї. Та коли Дмитро відійшов, не сказавши до неї ні слова, її серце огорнув болючий жаль. Вся кров, що стала тепер жвавіше грати в жилах, зійшла оп'ять до серця і тут начеб зльодоватіла. «Він погнівався на мене на смерть», – подумала бідна дівчина і не могла ногою рушити.

– Чого ти, Наталю, стоїш? – питає оп'ять Містенський. – Чого так задивилася?

– Я задивилася? Так... Знасш, Юлю, він туди йшов і пішов собі...

– Хто такий?

– Чабанський.

– Хіба тобі привиділось? Я його не бачив.

– А я бачила. Ще тепер здається мені, що он там колихається той корч, як він попри нього пішов і порушив плечем.

– Комедія чиста!

– Ходім, Юлю, додому, прошу тебе, я не годна більше ходити.

В голосі Наталі пробивався якийсь такий гіркий жаль, така туга безнадійного чоловіка, що Містенський мав охоту вибухнути лайкою на того вітрогона та змусити дівчину, щоби йшла дальше. Але не міг сього зробити, не зважився силувати бідної дівчини. Здвигнув лише плечима і завернув найкоротшою дорогою додому.

Не говорили нічого. Наталя понурила голову в землю, як той, кого ведуть на смерть. Ноги дрижали під нею, руки тряслись.

«Побачила його на те, аби завдану рану ще дужче роз'ятрити. Він, очевидно, гнівається на мене і має до того причину, а я нещаслива, нещаслива навіки. Я ледве лажу і лічу моє життя на дні, а він здоровий, сильний, як дуб. Видко, що скоро отямився і забув про мене».

Наталя затискала зуби, щоб вдержати сльози, котрі покотились горохом по лиці. Доглянув їх брат.

– Що з тобою, дівчино? Варто таким гультьям морочити собі голову! Видно, що не дуже він тебе любив, коли так скоро розлюбив. А вже видно, що розлюбив, коли втік від нас. Таж сама товариська приличність веліла прийти і звітатися.

– Ти його, брате, не знаєш. Він має право гніватися на мене, бо я відтрутила його, відобрала йому усю надію тоді, як він потребував моральної підпори і заохоти. Не міг інакше зробити, як зробив тепер, по тім, що сталося. Я усьому винувата! Господи, змилосердися наді мною і додай мені сили!

– Слухай, Наталя! Правда, що ти любиш свою маму, бо вона варта того. Отже, погадай собі, яку ти гризоту їй робиш своєю розпукою. Вона дрожить о тебе. От виправила тебе за лікарською порадою до Львова, щоби ти тут лічилася, розрадилася трохи, та що з того? Кожда стріча з тим чоловіком попсоє всьо.

– Мені мами жаль, але я нічого не пораджу, не годна запанувати над собою. Ще мала я надію, що коли б довелось мені зійтись з ним, я пояснила би йому все, і було б все добре, вернулись би давні щасливі часи... Тепер бачу, що він втікає від мене, як від ворога. Тепер мені ясно, чому він дотепер так крився перед вами навмисно. Навмисно подавав ложну адресу, навмисно голосив, що іде в Болгарію. Але тоді все ще я надіялася, що я поясню йому причину мого поведіння. Однак тепер, як бачу, що він від мене втікає, не маю жодної більше надії. Тепер лише просити буду Бога, аби моя мука і ваші клопоти зі мною якнайскорше скінчилися. Я вже не з того світа.

– Не може бути інакше, лише я сам піду до нього і мушу з ним розмовитися.

– З того нічого вже не буде, шкода твого труду.

Тим часом Дмитро йшов якомога скоро, потручуючи по дорозі людей, що туди проходилися. Аж зіпрів. А далі зайшов в найгустіше місце, де нікого не було, і присів на лавці. Здіймив капелюх і став отирати рясний піт з чола.

«Чи се не привид? Чого вона тут приїхала? Таж мала бути учителькою, а тепер ще не вакації. Але се не може бути привид. Я вже настільки успокоївся, що мені не може нічого привидітись. Се була вона, Наталя, і її пан брат – велика парсуна. Певно, хоче тут жениха їй вишукати – яко компенсату за мене. Може, висватас її за ту цікаву порхавку, що так о мою адресу випитував, ну, помагай Біг! Та коли всилували її відмовити мені, то певно всилують не відмовити тамтому. Ще, може, на весілля запросять... Ха, ха, ха! Коби мені не віра, не народ, котрому я зобов'язався, я зробив би тому швидко кінець, а так годі... Якого біса я сюди нині йшов? Давні рани роздрапувати? Треба втікати звідси, втікати, бо прийдеться здуріти з болю...»

Містенський зараз другої днини пішов на вулицю Панську ч. 10. Білецького не було вдома, а від сторожа довідався, що той пан, що тут гостював, пан Чабанський, від'їхав вчора нічним поїздом не знати куди.

Містенський аж руками сплеснув. Жаль йому було сестри і хотів за всяку ціну довести між ними до порозуміння, бо Наталі не можна ніяк тої любові витолкувати і з голови вибити.

– Якби я знала, що він мене не любив, мені було би легше. Але я знаю його не віднині. Він любив мене над усе, любив так палко, що я таяла від його погляду, як віск. Отже, все я сама спричинила, а ви задля мене терпите.

– Коби я лише знав, куди він поїхав! Я мушу то діло полагодити.

Розуміється, що жінка Містенського не знала нічого про Наталине горе. Вона була тупа на такі почування і могла своєю бесідою ще більше її дразнити. Юлько сказав, що Наталя терпить фізичну недугу, тому наказав лагідно обходитися з нею і жодними жартами її не дразнити.

V

Дмитро, ідучи до Зварських, думав собі так: «Не треба ніколи з ними стикатися. Час усе полагодить та й я при праці освоюся із своєю недолею».

Але коли мав осісти у Львові, то здавалося йому неможливим, аби можна Містенських оминати. Приходило йому вже на думку не приймати ніякої посади у Львові і або сидіти даліше в Шумлянах, або перенестися на інший університет. Але се послідне показалося неможливим задля браку грошей, а перше – також неможливим.

«Чи я мав би совість сидіти на карку чесним, бідним людям і обідати їх тоді, коли можу заробити на себе? Та ж се було би так само погано, як коли б я заручився з якою багачкою і жив її коштом. Сього не зроблю, бо я сам плюнув би на себе. Поїду і буду поводитися так, як собі то постановив. Містенських буду виминати, а коли б не далось, так що? Не з'їдять мене. Се перша стріча так мною потрясла, а другий раз вже буде легше. Е! Чоловік і до шибениці привик би, якби було можливе, щоби раз відірвався».

Зварська зміркувала зараз з першого погляду, що Дмитрові щось недоброго приключилося, та як лише навинулась нагода, стала його питати.

– Від першого липня дістаю посаду при товаристві продажі углем.

Зварська не знала, чи тішитися тим, чи сумувати. З побутом Дмитра в Шумлянах так всі зжилися, що жаль було з ним розставатись, але годі йому було загороджувати дорогу до покінчення студій, бо ж не жити йому на селі вічно.

– Певно, що тобі задля того прикро, але можна було ще не брати, бо й так вакацій шкода. По вакаціях було би що іншоголучилося.

– Ні, мені зовсім задля того не прикро, бо я аж підскочив з радості, як тес місце дістав.

– А чого ж ти так посумнів?

Дмитро розповів про свою стрічу з Наталею.

Зварська каже:

– Після мого погляду, ти зле зробив. Випадало приступити до них і бодай звітатися. Було б, може, усе вияснилося, бо заложуся, що тут зайшло якесь маловажне непорозуміння, не може бути інакше.

– Мені вже все ясно. То махінації родини, котра, бачучи мене на краю безрадности, хотіла мене спекатися і наказала дівчині мені відказати. Се ясне з того, що мені Володко говорив про убожество, та й з того, що професор Містенський за цілий рік мого побуту у Львові мене очевидно виминав і навіть одним словом не осмілив мене, аби я зайшов в його хату. Я о тім твердо переконаний.

– А чого ж професор заходив до тебе у Львові, чого розпитувався за тобою?

– Не знаю, до чого йому того було треба.

– Ей, Дмитре, ти в гарячій воді купаний! Осторожно, щоби не збавив собі долі та й тій бідній дівчині.

Ті слова сестри зробили на нього вражіння. Справді не міг відгадати, чого би Містенський за ним допитувався, коли б хотіли його позбутися.

Тепер Дмитро взявся до писання театральних нот, котрих привіз із собою цілу купу.

До о. Амврозія заходив лише в потребу, коли Зварським випало там бути. З Олею не говорив ніколи, хіба при людях, і поводився так, що дівчина не могла на нього мати ніякої надії. Замітив се о. Амврозій і чудувався немало, що Дмитро якимось так змінився, споважнів... Зацікавлений, постановив розвідати усе подрібно. Заходив сам до Зварських і викликавав Дмитра на прогульку по лісі. Але Дмитро не дав нічого із себе видобути і остав як все. Він бачив, що тут є страшенна спокуса. Зміркував добре, що ціла родина прийняла би його з отвертими руками, бо й Оля за ним. Дмитро побоювався, чи остойтись, наколи б йому ту гадку хто на правду підсунув. І самому приходила не раз на ум думка: чейже Наталя не одна на світі? Не хотіли його, то нехай собі, задля того годі йому запропащувати долю. От, сказати би лише слово. Бодай би лише для того, щоби панам Містенським показати, що «другі не помітують мною так, як вони».

Та зараз ставала перед очі Наталя, бліда, вимарніла, така, як бачив її посліднього разу на Високім замку. Вона дивилась на нього своїми гарними очима, начеб хотіла сказати: «Дмитре, ти не лише на моїй родині мстишся, але й на мені самій. А хіба ж я тому винувата? Я тебе, Дмитре, так щиро люблю, що тебе не може, не сміє друга дівчина називати своїм».

І Дмитро відганяв від себе усі спокуси, виминав Амврозіх і Олю, вимовляючися працею, та лише числив години, коли міг від'їхати вкінці до Львова на нове своє місце.

Обняв свій новий обов'язок першого липня. Зараз відніс переписані ноти, взяв за се 15 золотих ринських і – нову партію до переписування. Обчислився так, що може мати місячно з того 10 золотих ринських, а життя своє уладив так, що не видавав на проживок більше як 20 золотих ринських місячно. Проче видавав на одержу. Зараз взяв собі на виплату усі офіцерські прибори. Се була дуже пильна справа, бо команда урғувала його, щоби вже раз явився в офіцерськiм одязі.

Отже, тепер мав вже все, о чім давніше не смів навіть снити. Міг мешкати у Львові і ходити на університет, мав що їсти і в що одягнутися, так що виглядав прилично.

Професор Містенський довідався зараз про Дмитра. Наталя все ще у нього перебувала. Насилу її вдержав, уговорюючи, що коли Дмитро не в Болгарії, то мусить ще при кінці курсу приїхати до Львова, а тоді його вишукає і поговорить з ним на розум.

Він взяв собі справу Наталі дуже до серця. Лікар, котрий її мав лічити, сказав відразу, що се якоесь душевне терпіння, на котре жодна медицина не може мати впливу, і що треба конче усунути причину того терпіння, бо инакше може дуже зле скінчитися.

А Дмитрові само щастя напихалося. Білецький відступив йому свою лекцію на 10 золотих ринських, котру Дмитро прийняв радо, бо се поправляло дуже його матеріяльну позицію.

Містенський хотів конче з ним розмовитися. Спершу хотів його подибати на «Бесіди», але Дмитро сюди не заходив ніколи, саме для того, щоби з ним не стрітисся. Містенський написав до нього лист, запрошуючи його в пильнім ділі. Дмитро не відповів на се нічого.

«Якого біса він від мене хоче? Коли такий ласкавий, що дас мені тепер лекцію, то спасибі йому – тепер мені не потрібно».

Отже, Містенський зайшов раз до нього в хату. Дмитро сидів над якоюсь партитурою.

– Добрий день вам! Що ви так працюєте?

– Спасибі за добре слово, – каже Дмитро, кладучи перо. – Працюю, як можу, аби було що їсти.

Дмитро мав охоту відразу відповісти йому так, щоби не важився більше його нападувати. Таж то його найтяжчий ворог, він запропастив йому долю та ще лізе йому в очі... Але повздержався і попросив гостя сідати.

– Ви ноти пишете? Не шкода вам часу на таку забавку?

– Се не для забавки, а задля хліба. Пишу, бо мені за се платять.

– Дуже то неоплатна робота.

– Не було иншої.

– Може, би ліпше лекції які, я сам допоміг би вам.

Дмитро згідно усміхнувся, бо нагадав собі, що перед роком просив його о лекції.

– Лекції не було, отже, взяв, що з краю попалося.

– Ви так ніде не уділяєтеся, ніде вас не видно. Годі так жити.

– Я гадаю, що инакше жити годі. На забави і візити в мене часу нема.

– І на «Бесіду» не ходите?

– Не маю інтересу.

– Я мав би часом з вами дещо поговорити.

– А нащо ж я можу кому здатися? – каже Дмитро з болісною усмішкою. – Хіба до експедиції «Письма з Просвіти», а на те, далєбі, часу нема.

– От говорите, не подумавши гаразд. Ви ж можете і на що инше здатися, але так усунулися від всього, ніде не зайдете, ні з ким не живете.

– Я усунувся? Я! Добродію, що ви говорите? Мене усунули від себе всі, ціла тутешня громада. Я шукав праці, і ніхто мені не дав, хоч я з голоду пух. Тепер те, що маю, завдячую сам собі. А щодо бування, то у кого мені бувати?

– А хоч би у мене.

Дмитро став мінитися на лиці, але ще вгамувався.

– Спасибі за ласку. Я навчений судьбою, ніде не хотів би сам налазити.

– Вас цілий рік тут не було.

– Я був минулого року тут цілий рік, але правда, я ходив в коміснїм мундирі, то годі було мені між панів. Але коли тоді було годі, то тепер обійдеться. Одяг мене ні раз не змінив, бо скажіть мені, чим я тепер ліпший, що на мені прилична одежа?

– Минулого року було що иншого...

Настала мовчанка. Містенський не знав, що дальше говорити, бо якось не хотів зачати відразу про діло.

В тій хвилі надійшов ще Білецький.

Містенський бачив, що ніяк говорити дальше, і зладився до відходу.

– Може, перейдетесь трохи? – каже до Дмитра.

– Не можу, добродію, бо робота дуже пильна.

Містенський зміркував неохоту, яку Дмитро показував для нього. Переконався також, що сам не дасть собі ради. Приходило йому на гадку сказати: «Ходіть до мене, бо сестра гине за вами». Але се не уходило. А ну ж відповідь на те Дмитро: «Який мені біс до вашої сестри?» Була б страшенна компрометація. «Я тут нічого не пораджу. Замало я його знаю і не второпаю, як з ним говорити. Тут би треба Володка. Вони знаються від дитини».

Містенський пішов прямо на пошту і зателеграфував до Володка, щоби зараз приїздив, бо вже згуба найшлася.

«Так буде найліпше. Дівчині скажу, що не застав Дмитра вдома».

– Чого тут хотів Містенський? – питає Білецький.

– Не знаю. Шукав за мною перше і я не знав чого, а тепер мене знайшов і також не знаю, чого йому треба.

Містенський сказав Наталі, що зателеграфував по Володка.

– Нині я Дмитра не застав, а хоч би я з ним і здивався, то ледве, чи чого договоримося, бо він і від мене сторонить.

За три дні приїхав Володко. Хоча учився до іспиту, покинув все, бо тут ходило о сестру, котру дуже любив.

Володко не знав Львова цілком і не трафив би на Панську вулицю. Юлько підвів його туди, а сам вернувся. Наталя втішилася братом і усміхалася до нього. Володко не пізнав її, так змарніла і змінилася. З того міг зміркувати, кільки терпить бідна дівчина, і для того зараз переодягся та пішов до Дмитра. В серце Наталі вступила надія. «Хіба що мене вже не любить, але тоді я нічого не буду мати собі на совісті».

Володко застукав в двері, в котрих стояв ключ, і ввійшов до середини.

Дмитро сидів над нотами. Відвернувся і станув, начеб в нього стрілило. Не міг стямитися. На порозі стояв колишній його щирый друг, товариш дитинячих літ з шкільної лави, повірник всіх його тайн, утішитель і дорадник. Дмитрові прийшла на тямку ціла його молодість, а з нею і той розумний, статочний, розважливий Володко. Молодечі події мигали блискавкою в голові. В тій одній хвилі нагадав собі все. Та коли прийшла черга на подію о Володковій зраді, Володко заговорив:

– Дмитре, друже, хіба мене вже забув?

Дмитро так був зворушений, що не стямився, коли попали собі в обійми.

– Що з тобою, мій бідний Дмитре? Чого сліди за собою позамітав, що годі було тебе відшукати? Шкода мені тебе. Терпиш задя одного непорозуміння молоді дівчини, що в тім віці хотіла поводитися виробленими засадами, а тепер саме одною ногою на тамтім світі... Скажи, Дмитре, з рукою на серці: любиш ти її ще?

Дмитро хопився руками за голову, був страшенно роздразнений і трясся цілим тілом:

– Люблю її над мос життя і тому прийдеться хіба свою нещасну голову до муру розбити... Що ж мені з того, коли вона за мене не піде...

– А знаєш чому?

– Догадуюся... я майже певний... – і прийшла йому на гадку Володкова зрада.

– Не догадуйся, бо я тобі скажу. Відмовила тобі, бо гадала, що ти дук, багацький син, а вона бідна, отже, могли би її відтак твої родичі своїм багатством в очі колоти.

– Звідки ти се знаєш?

– Зараз по твоїм від'їзді вона мені до того призналася.

– Чому ж мені того не пояснив? – каже з докором Дмитро, заломлюючи руки.

– А де тебе було шукати, коли всі сліди за собою позагортав?

– Я наробив сам собі лиха, стільки натерпівся...

– А вона терпіла так, що трохи з того світа не пішла. Я писав кілька листів сюди на університет, та мені їх пошта звернула. Відтак рознеслася вість, що ти звербувався до Болгарії. Дівчина, почувши се, дістала удару на мозок, так що ледво її відрятували.

– Проклятий я нужденник, що я наробив! – говорив Дмитро, заломлюючи руки і сіпаючи собі чуприну. – Знаєш, Володку, Бог тебе прислав! Я зараз їду до Б., я з нею розмовляюся.

– Не треба, бо вона є тут, у брата.

– Я там не можу йти. Він тут у мене недавно був і я так негарно з ним обійшовся...

– Дмитре, дайся випхати, бо такі дурниці говориш, що аж мені соромно. Зараз збирайся і ходи зі мною, бо Наталя там дожидає нетерпеливо на відповідь, а я тебе приведу яко відповідь.

Дмитро став прожогом збиратися, та з великого поспіху не міг собі з тим усім порадити, хапаючи одно перед другим по кілька разів.

– Та що ти, чоловіче, робиш? Та затягаш сурдут, а камізьелька де?

– Так, справді забувся.

І знову став конопадитись по хаті, причім руки йому дрожали і зуби від часу до часу дзеленькали.

Володко дивився терпеливо на ту його роботу і від часу до часу звертав його увагу, що тепер треба робити.

Вийшли на вулицю. Дмитро став йти дуже спішно.

– Вибачай, небоже, я так не годен. Так можна якої недуги набавитися. *Festina lente!*²² – і хопив Дмитра під руку. – Успокийся, чоловіче, бо так, далебі, нездало. Скажи мені, чому ти по відмові Наталі не сказав мені о тім ані слова?

– Бо я... ет... не можу тобі того сказати, бо мені соромно.

²² Поспішай поволі (лат.).

– Але таки скажи. Мене се дуже заболіло, що ти так нагло поважився їхати. Відтак ти був на мене дуже обиджений... чого? Хіба ж я за сестру відповідаю?

– А я саме підозрівав, що то твоє діло – та відмова. Не міг я інакше міркувати, бо все на те складалося. Два дні перед тим ти мені відраджував дружитися з Наталею і відсилав мене до багатших. Ти часто згадував про се і її убожество. Відтак: коби Наталя була мені сказала, що мене не любить, я був би нічого. Але вона каже, що любить, лише ніяк за мене вийти не може. Отже, яка ж тому рація? Невже ж родина їй так наказала?

– А ти ж їй не спитався чому?

– Не було як. Саме мама надійшла з кухні.

– Отже, ваша розмова не була скінчена і треба було другий раз ще поговорити, коли ти вже порушив сю тему. Мав ти ще один день остати у нас, то було ще досить часу, а ти зараз розфиркався та й в ноги. А далі: чому би зі мною не розмовитись? Я ж тебе кілька разів питався і за язик тягнув.

– Зле я зробив, але сталося. Я за се тяженько спокутував.

– Я гадав спочатку, що тебе мине з часом та дурійка, що невдовзі справа проясниться. Але бачу, що ні. Ти пропав, як в воді камінь. Мої листи одні пропали, другі вернули назад. Так само брат даремне за тобою шукав.

– То мене найбільше бісило. Він насилав на мене академіків, щоби звідували мою адресу. «Чого від мене хочать? – гадаю. – Як ні, то ні. Нехай я пропаду, як собака, а що кому до того?».

– Як бачу, то ти не дуже-то любиш мого брата.

– Він такий дуже поважний, що мені та повага мову віднімає. Минулого року я хотів до нього зблизитися, сам йому напихався, а він лише тоді до мене відзивався, як треба було йому дещо помогти. О тім, аби мені дав пізнати, що можу до нього в лиху годину зайти в хату, не було ніколи між нами мови.

– Чому ж ти там не зайшов коли? Академікові всюди вступ вільний...

– Але не в коміснім мундирі, а иншого в мене не було. Коли б я прийшов так до кого непрошений, а мені хто лише словом натякнув на се, я згорів би з сорому. Ось тому я толкував собі так поведіння твого брата. А тут у Львові я не мав одної щирої душі, ні одного знайомого дому, де міг би відітхнути домашнім, не карсарняним воздухом бодай раз в місяць; де міг би погрітися домашнім, сімейним теплом. Нікого такого у мене тут не було, хіба він один. Я укладав собі, що він попросить мене на Різдвяні свята. Мені страх на тім залежало, аби ті свята при якійсь сім'ї

пересвяткувати, бо я так звик від дитини. Я умисне ліз йому в очі, аж трохи сам не просився. Ще послідньої днини я чатував на нього перед школою, буцімто випадково, і тоді побажав я йому веселих свят. А він мені сказав лише: «Дай Боже і вам!», – і пішов у свій бік. Та ж то були очевидні кпини з мене. Чи він не вмів собі уявити, які то свята в касарні? Але я ще не думав так зле. Гадаю, може, виїхав. Та щоби о тім переконалися, я на сам святий вечір пішов в ту вулицю. Страх, як я просив Бога, аби в вікнах не побачив ніякого світла. Се одно було би мене з ним оп'ять примирило. Та ба! Вікна були рясно освітлені, а в хаті лунала коляда. Хто ж се співав? Звісно, чужі люди, як я опісля доїдався, академіки. А дя мене там не було місця, бо я комісник. Мені аж серце рвалося з досади. Я почував себе таким самотнім, опущеним, як ще ніколи. Пішов я до касарні. Мої вояки застелили простиралом стіл, поклали кілька бохонців хліба і колядували, я колядував з ними, а відтак поплакались сердеги. І я плакав, але ніхто моїх сліз не бачив. Ось що воно. Ся подія викопала між нами страшенну пропасть. Я втратив цілком до нього серце, хоча він мені імпував своїм патріотизмом...

Відтак став Дмитро оповідати про свої злидні у Львові, задля чого мусів поїхати до Зварських, а жодної роботи не міг знайти.

– Чому ти не попросив брата о лекції?

– Я був би з голоду згинув, а від нього нічого не прийняв би. Знаєш, який я підзорливий. Я був певний, що то і його в тім рука, що Наталя мені відказала, що ви оба на вакаціях так нарадились...

– Справді чудний ти чоловік, що всіх підозриваєш.

– Ну, дарма. Прости мені за се, бо я вже відпокутував за своє.

Так розмовляючи, зайшли аж під хату Містенського. Дмитро замовк. Він був дуже зворушений. Серце в нім товклося, трохи грудей не розсадило. Він віддихав коротко і хапав себе за груди, коли виходили по сходах. Перед самим порогом аж почорніло йому в очах. Не мав сили дверей отворити. Володка отворив двері і потрутив його в хату.

– Прецінь раз! – сказав професор Містенський і простягнув до нього руку. – Прошу ближче, – вказав на другу кімнату. Володка задержав, аби остався, а Дмитра пустив самого.

В другій кімнаті сиділа Наталя. Вона була дуже зворушена, дожидаючи Володка, і не надіялася, що він замість відповіді приведе Дмитра. Вона мінілася на лиці і не мала сили стати на ноги. Дмитро ще раз поглянув на неї, станув біля порога як винуватець.

– Наталю, простіть мені, я дуже винуватий супроти вас!

– Винувата і я, отже, не маємо хіба що собі прощати. Найліпше, коли забудемо на то фатальне непорозуміння.

Вона усміхнулася до нього і простягла йому свою руку. Її бліде лице виглядало при тім радісним, наче весняне сонце.

Дмитро кинувся прожогом і став цілувати її руку.

– Наталю, серце моє! Який я щасливий, що ти оп'ять вийшла з-за хмари і глянула на мене! Не погасай для мене ніколи, бо мені дуже твого світла потреба.

– Тепер вже не будеш таїти твого місця побуту?

– Ой, не буду. Який же я був дурний! Та ж се непорозуміння можна було за годину усунути, а я такий час мучився...

– Обос ми винуваті...

Зараз увійшли оба Містенські, і професор не той став. З його лица уступила та сталева повага, він став усміхатися і жартувати:

– От якого доктора треба було Наталі! Ой діти, діти!

Він приступив до неї, обняв її та пригорнув до себе. Тим часом Володко взяв в обійми Дмитра.

– Останьте сього дня у нас на обіді, – каже Містенський, – і опісля, може, трохи перейдемося. Нині субота і маю пополудні вільний час.

Дмитро остав. При обіді сидів біля Наталі. Професор був дуже веселий і жартував цілий час.

Тепер стаяв цілком лід між професором Містенським а Дмитром.

Дмитро почув до нього симпатію. «Видно, що то не такий сталевий чоловік, як мені здавався, а вже Наталю він дуже любить, як брат рідний».

По обіді пішли всі на прохід. Дмитро йшов з Наталею під руку. Вони мали багато дечого з собою поговорити.

Того дня Володко мав від'їздити і забирав Наталю з собою. Хоч як Дмитро просив її, аби ще кілька днів осталася, вона не хотіла. Їй спішно було до матері. Вона почувала себе цілком здоровою, а матері вже так довго не бачила. Володко мав відвести її на місце до Б., посидіти один день вдома і вертати до Відня, бо наступав речинець його іспиту. Дмитро і професор Містенський відпровалили їх на двірець, а відтак вертали разом до міста. Дмитро став веселий і говіркий.

– Так, ви вже постійно у Львові осіли?

– Так, славити Бога. Можу тут удержатися.

– Кілько платите за хату?

– Десять сріблом.

– Ось воно що. Я від'їжджаю невдовзі і потреба мені когось лишити на резидента. Може, б ви до мене на той час спровадилися?

– Дуже добре. У себе я хату зараз вимовлю, а від вакацій пошукаю собі іншу, бо ся і так негодітна.

Того дня Дмитро написав лист до сестри, описуючи їй все подрібно.

«Тепер я у мети, – подумав Дмитро, – я вже не бодак, коли мене до любого огороду прийняли».

VI

Одного дня вже пізньою осінню зібралася громадка академіків при вулиці Галицькій на довірочну нараду до Дмитра Чабанського. Були се майже всі його товариші, за виїмком двох старших академіків. Другої днини мали відбутися загальні збори одинокого русько-народного товариства академічного «Дружний Лихвар».

За той короткий час свого постійного побуту у Львові зумів Дмитро придбати собі довір'я найвидатніших і найдіяльніших членів. Вони припустили його між себе і зачислили до найтіснішого кружка.

Але між ними вже не було тих, що то на першім вступі Дмитра до Львова так його прийняли, що він зразився до всіх і до всього. Ту були люди тямучі, колишні члени студентських громад, котрим лежав на серцю розвиток товариства. Академічна громада по тім розгромі, який її два роки перед тим постиг, будилася тепер до нового життя, а саме ті нові люди мали станути тими паростами, з котрих мало повстати нове дерево. У всіх був видний поважний настрій, бо всі тямали на важність хвилі. Але то не були всі. Се був найтісніший кружок, котрий відтак між іншим мав перевести то, що тут рішиться.

– Передовсім, товариші, нам потрібна своя хата, – каже один.

– То правда, але звідки на се грошей взяти?

– Будемо стягати від довжників...

– Сього не вільно рушати, бо то фонд корінний.

– Отже, ми не маємо просто з чого розпочати нового життя. Заплатити чинш, опал, світло, слугу і газети, се така сума, котрої членськими вкладками не покриємо.

– Одинокий можливий вихід – добровільні складки. Між нами є заможніші товариші, що зможуть жертвувати щомісячно, а з того збереться гарна сума.

– Се не доведе до цілі. Один-два місяці се удасться, відтак один по другім будуть відпадати і ніхто не лишиться. Я був би иншої гадки. Звернімся о підмогу до наших народних товариств.

– Ніколи сього не буде! – загуло кілька голосів.

– Старші, коли нам помагатимуть, то поставлять зараз свої вимінки, котрих ми не зможемо прийняти. Зачнуть нас контролювати на кождім кроці, а се, я уважаю, нижче нашої чести, – відзивається Дмитро.

– Се буде колода при нозі нашого самостійного розвою.

– Хіба ж нам так контролі боятися? – обзивається один. Ми тут нічого такого не будемо починати, щоби боятися контролі людей ліберальних і поступових.

– Ліберальних і поступових? Та ж се найбільші боягузи в світі. Тіні свої боятися. Минулого року викинули академіків з «Бесіди» задля одного професора, котрому соромно було сидіти за одним столом зі своїми слухачами, хоч сей професор відтак сам з «Бесіди» виписався. З «Просвіти» викинули всіх тих людей, котрі були скомпроментовані в посліднім політичнім процесі, хоча з того зробилася вкінці швайка. Ось які вони! Товариші! Коли не спроможемося добровільними датками удержати нашого товариства, то ліпше розійдімся і не зачинаймо нічого...

– Годимося, отже, складки! Слухай, Петре, ти найбагатший між всіми, та ще стипендію маєш! Кілько даси?

Сей Петро був високий ростом, чоловік плечистий і грубий і справді зачисляв себе до найбагатших.

– Я дам місячно 5 золотих ринських, – каже.

– Славно, я даю 1 золотий ринський!

– Я даю 2 золотих ринських!

– Я дві шістки!

– Отже, видите, що з тої муки буде хліб, хоч нас тут небагато. Як виступимо з таким внесенням і з такими цифрами перед ширшою громадою, то зможемо гарно уладитись.

– Товариші! – каже Дмитро. – Добре воно мати свою хату, але не лише на те, аби там газети на столі лежали та щоби вечорами сходитися на пусте говорення і ще на дурніші співи. Я се говорю з мого досвіду. Два роки тому ми мали також льокаль і я пильно до нього заходив, але відтак я плюнув на все, бо шкода було часу...

– Позвольте, товаришу, саме я мав поставити в тім дусі моє внесення, з котрим прийдемо на загальні збори. Нам треба зав'язати історично-науковий кружок, а крім того відчитову комісію. Лише тим зможемо щось доброго зробити і загал зацікавити. Без сього то ми виглядали би з нашим товариством на клуб неробів...

– Славно, добре! Закладаймо кружок. У нас знайдуться тямучі люди, що схотять в тім напрямі працювати попри свою фахову роботу.

В той спосіб балакали до пізньої ночі.

На загальних зборах, котрі випали задля таких важних внесень інтересно, ухвалено все те, що тут передискутовалося, одногосно, а обов'язком нового виділу було усе те ввести в життя.

Із декларованих дачок зібралася така сума, що можна було удержати приличний льокаль, виписати кілька научних журналів та ще і на бібліотеку дещо відложити.

Почалося між молодіжжю нове життя. Щотижня збирався історичний кружок на свої наради, щотижня зголошувався хтось з відчитом. Дмитро ввійшов до виділу* і заходився щиро коло розвою товариства. Так минали йому безжурні, щасливі дні академічного життя.

Праця його ні раз не мучила, бо саме без праці було йому скучно. Ходив пильно до бюро і на лекцію, ходив до товариства і у Містенських бував частим гостем.

А притім числив дні до Різдва, коли рішився їхати до Б. на свята. О своїм рішенні не говорив нікому. В Б. хотів зробити своєю появою несподіванку. Сестра запрошувала його на свята до Шумлян. Але годі було брати дві відпустки. Рад був їхати до Шумаян, але більше тягнуло до любої дівчини.

О тім писав до сестри, не криючись з нічим. Він так давно не бачив Наталі, не знав, чи її здоров'я поправилося, та ще хотів при нагоді формально заручитися. До того купив гарний перстень з синім камінцем, що нагадував незабудку, і оглядав його щоднини.

В бюрі дали йому радо відпустку на руські свята і Дмитро попросився з Містенськими, надягнув офіцерський мундир і поїхав. Заїхав прямо до Містенських. Тут, крім Володка, ніхто не надіявся його, бо Володко держав його намір в тайні. Володко вийшов напроти нього на двірець. Тепер Дмитро був в такім положенні, що міг собі взяти фіякра, замість йти пішки.

Містенська саме поралась в хаті, коли заїхав. Вона виглянула через вікно і побачила Володка з офіцером.

– Що той хлопець розумного вигадав? Тут ще не попрятано, а він якихось гостей спроваджує.

Кинулась прятати в хаті, а коли почула кроки в сінях, вийшла другими дверима до кухні.

– Якогось Володко офіцера привів, – каже Містенська до дочки.

– То певно Дмитро! – скликнула Наталя і сплеснула в руки. Вона зараз вийшла до кімнати, спаленівши вся, як рожа. Перед нею стояв Дмитро в новім офіцерськiм мундирi з блискучими гудзиками і шаблею, та дивився на неї. Наталя з того часу, як її послiднiй раз бачив, дуже змінилася. Уся недуга її покинула, вона виглядала тепер здорово і така була гарна, що Дмитро не міг нею налюбуватись.

Так стояли напроти себе кілька хвиль. Не говорили нічого, але в очах їх пробивалась така радість, така ніжна любов, що їй слів не треба.

Ввійшла і стара Містенська:

– А ти, хлопче, куди блукався тільки час?

– От по світі вештався, та піде не міг собі місця найти, поки оп'ять не стрiнувся з кимсь, – він поглянув на Наталю таким поглядом щирим, радісним, що можна було пізнати, як дуже її любить.

Містенська пішла з Наталею до кухні, бо того дня припадав святий вечір і треба було ще поратись.

Коли жінки вийшли, Дмитро каже:

– Володку, я сього дня мушу заручитися.

– Добре. Але не говори Наталі нічого. Нехай се буде для неї несподіванка.

Містенська придержувалася старого звичаю і того дня треба було постити.

– Чи Дмитро піде додому на вечерю? Не випадас мені його здержувати, якби хотів йти...

– Нічого мені не казав, що піде. Гадаю, що лишиться, бо нині хоче заручитися з Наталею.

Містенська дуже зраділа.

– Чи Наталя знає о тім?

– Нічого, се прийде нечайно. Я сам діло поведу. Лише щоби мати перстенець готовий.

– Добре, добре, я пошукаю.

Містенська пішла до комоди і вищукала перстенець, старий вже, пам'ятний, і приладила його.

За той час Володко потягнув кілька пампухів в кишеню і пішов з ними до Дмитра. Тут була Наталя. Вона сиділа біля нього. Держались за руки.

Того дня Дмитро ніде кроком не виходив з хати. Не міг розлучитися з любовою дівчиною, котру мати мусила викликувати до кухні, до помочі. Хоча дуже рано виїхав зі Львова і дотепер нічого не їв, не почував якогось голоду. Володко встромив йому попід стіл бублика.

– Їж, небоже, бо від самої любові можна з голоду згинути. Такі пости не мають сенсу.

Посідали до вечері. Було їх до пари, з чого Містенська дуже тішилася. Дмитро сидів біля Наталі.

По другій страві Володко взяв чарку в руки і сказав так:

– Сьогодні для нас подвійне свято, бо вітаємо марнотратного сина, що нам утік. Моя мама на його повітання не то, що не зарізала козляти, але ще цілий день не дала нічого, так що коли б я не був потягнув кілька пампушків з кухні...

– А я чудувалася, де вони ділися, – додала Містенська.

– ...то той навернений марнотратний син був би оп'ять утік. Я був би за ним даремно листи писав, а одна дівчина була б знову нездужала...

Тут глянув на Наталю, що закрила собі очі долонями, і говорив далі:

– Але жарти набік, бо хоч серце веселиться, то хвиля дуже поважна. Коли б наш батенько жив, він тішився би враз нами, він поблагословив би моїм словам. Дмитре, друже мій єдиний, і ти, моя дорога сестро! Я знаю бажання вашого серця і дуже з того тішуся, що ви так щиро любитеся. А про ті клопоти, які ви в послідніх часах пережили, хіба те сказати можу, що то була для вас обоїх тверда проба, а коли ви її щасливо перебули і витривали у взаїмній любові, то нехай вас Бог благословить. То за ваше здоров'я!

Торкнулись чарками. Тоді Дмитро виймив з кишені приладжений перстенець.

– Наталю моя дорога, моя єдина дівчино, – і вложив їй перстень на палець.

Наталя не знала, що відповісти. Запаленіла, як рожа. Уста її відхилились, очі блистіли огнем.

– Та й ти, Наталю, не остань позаду, – сказала мати. – Ось дай Дмитрові від себе, – і подала дочці завинений в папір перстенець.

– Нехай же вас Бог благословить, мої діточки, всім добром, – говорила Містенська, обнімаючи їх голови. – Тебе, Дмитре, я знаю давно вже і маю в Бозі надію, що Наталя буде з тобою щаслива.

– На се даю вам, паніматко, мос слово! – каже з жаром Дмитро, цілуючи її в руку. – Боже, які ми щасливі! Посліднього разу я відходив звідси, наче в хмарі, а тепер я в променях мого сонця, моєї зірочки ясної.

Він, не зважаючи ні на кого, обняв дівчину і поцілував кріпко.

На дальшу вечерю вже ніхто не зважав. Молоді ледве доторкнулися подаваної страви. Вони були зайняті собою і пригадували собі різні події із свого життя, починаючи від танців в ратушевій салі.

Пересиділи на гуторці до ранку. Дмитро розказував про свої колишні злидні у Львові.

Другої днини пішов до міста. День був морозний, але погідний. Дмитро йшов випрямившись та побренькував шаблюкою. Усі на нього зирались, віталися і ґратулювали авансу. Одного жидка післав тайком до Чабанських з картинкою до пані, щоби зараз прийшла до Містенських, бо позавтра він мусить відїжджати.

Чабанська не стямилася з радости, діставши карточку. Зараз стала збиратися.

– Куда ти? – питає Чабанський.

– Дмитро приїхав. Мушу з ним бачитися.

Чабанський довідався вже давніше, що Дмитро не пішов до Болгарії. Він був певний, що Дмитро не дасть собі ради сам, що прийде і упокориться перед ним, а тоді зможе повести все, як йому схочеться. Тепер дізнався, що Дмитро приїхав, але побачив, що не хоче прийти, коли посилає за Чабанською.

– А він не ласкавий сюди? – каже.

– Чого? Щоби почути слово: марш!

Не говорючи нічо більше, вона не пішла, а побігла, аж засапалася.

У Містенських не могла Дмитра спершу пізнати.

– Ах мій синочок, моя дитина люба! – аж розплакалася з радости, цілуючи його. – Як же тобі ведеться? Здоровий?

– Добре мені. Ось бачите: усе, що на мені, я сам собі купив, за запрацьовані гроші.

– Щасливий ти, моя дитино!

– Дуже щасливий, а ось, матусю, моя суджена...

Взяв Наталю за руку і підвів до Чабанської. Вона обіймила Наталю за шию і стала цілувати.

– Моя донечко любенька, чи я сподівалася такого щастя дїждати?

Звіталася і з Містенською, вже як свахи.

Чабанська була дуже рада. То Дмитра, то Наталю цілувала, приглядаючися їм, яка то славна буде з них пара.

– А до нас не прийдеш? – питає стиха Дмитра.

– Чого? З вами я бачився, а більше яке мені діло до кого?

Містенські, бачучи, що Дмитро мав би дещо з матір'ю на самоті поговорити, вийшли усі і полишили їх самих.

– Як же з вами він поводитьсь? Не робить вам кривди?

– Я вже тепер не така дурна, щоб собі давала кривду робити. Тепер ні задля кого мені гнути спину. На тебе він страх відказус, каже, що ти невдячний...

– Є за що бути вдячним!

– І таки не прийдеш? Прийди! Він не буде мати тепер смілости на тебе нападати.

– Таки, мамо, не піду. Що вам з того прийде?

– А дуже багато. Він все говорив, що ти без його помочі не даш собі ради, що зійдеш на ніщо. А я саме хотіла би перед ним повеличатися тобою, який ти став бравий і сам на себе запрацювати зумієш.

– То скажіть йому то.

– Я тобі, сину, ще щось сказала би, та, либонь, не будеш мені вірити...

– Хіба ж я, мамо, вам коли не вірив?

– Бо бачиш... мені здається, я певна того, що він тебе таки любить. Коли рознеслося, що ти пішов до Болгарії, він не міг собі ради дати, по ночах спати не міг, а все воркотів. Боявся о тебе, щоб марно не загинув, що тобі там в'язи скрутять. Коли б тебе не любив, коли б хотів тебе позбутися, не робив би так. Нарікав на тебе, що ти невдячний, що його покинув на старості літ. Я бачу, що він жалус того, що між вами навпослідок приключилося. Хотів би се направити, та не знає, як. Я зачула, як говорив сам до себе: «Не дався, шельма, зігнути, видно твердий у нього характер». Се говорив до себе, думаючи, що я сплю, отже, говорив так, як думав. Він старший чоловік. Не випадає просити йому у тебе прощення. Коби ти лише прийшов, то діло добре полагодилося би...

– Не прийду, мамо, – каже твердо Дмитро, – я вже знаю його спосіб поведіння. Зачав би зі мною лагідно, намовляв би, щоби з Павлинкою заручитися, а коли б я відмовив, бо мусив би відмовити, то скінчилося би на тім, що й перше. Не можу йти.

– Га! Роби, як знаєш. Коли так, то сама відходжу. Мені вже час додому. Може, які гості зайдуть.

Попрощалась з Дмитром, вицілувала Наталю і пішла.

Чабанський вижидає її нетерпеливо. Він все був певний, що Дмитро прийде з Чабанською, поклониться йому. Жидик, що приносить картинку, казав, що післав його якийсь молодий офіцер. «Хіба ж се той ледачий Дмитро? А звідки він гроші взяв, коли я йому не дав? Певно, шельма мусив десь у багача заручитися, бо то не так легко заробити гроші. От, яка вдячність! За Павлинкою я був би також грошей не жалував. Коли то упертий, як козел. Га, не дасться мені. Виховзнувся мені з рук, як в'юн».

Як тільки Чабанська появилася на порозі, він зараз:

– Ну і що? А він де?

– Там, де був. Здоровий, гарний в тім своїм офіцерським мундирі, аж лобо глянути.

– І не прийде сюди?

– Не хоче. Він дуже амбітний хлопець; каже, що де його раз прогнали, там носа більше не покаже.

– Хіба ж я маю за ним ходити?

– Що ж я на те пораджу? – Чабанській жаль було старого, поведіння Дмитра дуже його боляче вразило.

– Як ні, то ні, ще прийде коза до воза, – старий ходив по хаті зворушений. – Якого біса мене боїться? Я його не з'їм. Не хоче женитися з моєю братанкою, то нехай не жениться, але нехай мені хоч стида перед людьми не робить.

До Чабанських посходилися гості на свята. Дехто з них бачив «сина», пана Дмитра, і не могли нахвалитися, який він бравий хлопець.

– Що мене то коштує здоров'я! – сказав Чабанський, постогнуючи.

– Ви у Львові справляли?

Чабанський думав о чім іншій, а тут зійшло на кошти мундиру. Годі було звертатися, бо вже ж люди не могли інакше думати, хіба так, що то він усе справив.

– Ви у Львові справляли? – повторяє одна цікава жінка.

– У Львові!

– І всьо за готівку?

– За готові гроші!

– Цікава я знати, кільки то всьо коштує? – питає одна жінка.

– Я ще, пані, навіть не зрахував. То дуже багато коштує, бо то всьо мусить бути нове і то з доброго сукна.

Чабанська видивилася на чоловіка, але не сказала нічого.

– Але він тут прийде нині? Ми дуже цікаві його побачити зблизька.

– Певно, що прийде, як де не заворушиться. То так з дітьми, як з пташками молодими, годуй то, а воно, як тільки почує крила, фуркне і не хоче до гнізда вертатися.

– Ми також так робили...

Чабанський вививався, як міг, аби лише не сказати правди.

Але Дмитро не приходив. Зібрані гості дуже за зле йому взяли і договорювали Чабанському, що дуже сина розпустив.

– Видиш, як мені люди в очі цвіркають задля твого пестунчика. Треба мені того? Я йому мос ім'я дав, прийняв його за свого, а що мені з того?

– Не складай же вини на нього, бо ти сам тому винен. По тім, що тут було, я дуже зле думала би о нім, якби сюди прийшов. Пригадай собі, як ти його прийняв минулого року, коли з війська вернувся!

Чабанський мовчав, а вона говорила дальше так:

– Так не соромно було тобі говорити, що ти йому все справив? А що буде, як люди довідаються, що се неправда? Тоді сорому наберешся...

Чабанський ходив по хаті в задумі, а далі каже:

– Не справив, то ще справлю. Не був би я того говорив, якби та язиката Пюрецька не була мене за язик тягнула. Я думав о чім іншим, а вона на мундир з'їхала. Піп в дзвін, а дідько в клепало. Засоромити себе я не дам. Нехай би той ледар сюди конче, конче прийшов. Піди ще нині до нього. Нехай прийде, таж я його не з'їм! Я не вовк!

Говорив ті слова з жалем. Чабанська прикликала слугу і пішла до Містенських.

Там були гості теж. Чабанська ждала в снігах, чи хто не вийде. В хаті забавлялись весело. Співи і веселий сміх доходили до сіней.

Вийшов з кімнати Володко.

– Хто тут? – питає.

– То я, Чабанська.

– А, пані, та прошу ближче!

– О ні, дякую, я лише хотіла на хвильку бачити Дмитра. Прощу його викликати, я таки тут два слова з ним поговорю.

– Коли так, то прошу сюди, я Дмитра зараз покличу.

Володко відчинив двері до суміжньої кімнати, а сам пішов між гостей.

– Дмитре! – каже стиха. – Прийшла твоя мама.

– Де ж вона?

– На другій стороні. Хоче з тобою о чімсь поговорити.

Дмитро цікавий був, що сталося. Дперва недавно розпрошався з мамою! Певно, старий виправив якусь авантюру і скривдив її. На тую гадку Дмитро спалахнув як сірка. Пішов на другу сторону, де ждала на нього Чабанська.

– Перепрошую тебе, Дмитре, що перервала тобі забаву, але зайшла конечна потреба поговорити з тобою.

– Обидив вас, мамо? Кажіть, я готовий стати у вашій обороні, хоч би з самим чортом!

– Успокойся, Дмитре, нічого такого не було. Противно, він нині якийсь неподібний до себе. То він мене сюди прислав.

– Чого?

– Бажас собі, аби ти ще нині до нас прийшов.

– Жаую, що не можу його бажанню повинуватися й не піду...

– Він бажас, але з його слів виглядає просьба. Дмитруно, не роби того і ходи зараз! Годі так сторчаком ставати... Будь-що-будь, він старий чоловік, виховав тебе, не годиться... Ти ж його ім'я носиш...

– Що мені з того імені? – каже Дмитро, і видно було з його голосу, що м'якне та уступас. – Пощо я там піду? Хіба по те, що зачне мене сватати з братанкою і до семінарії заганяти?

– Не буде того, ручу тобі. Він погодився з тим, що вже сталося, і знас, що ти міг би зараз з хати піти. Ходи, прошу! – Чабанська обняла його за голову і поцілувала.

Він уступив.

– Заждіть тут хвильку, я візьму плащ і шапку та й підемо.

Пішов на другу сторону.

– Йду до Чабанського і незабаром вернуся, – каже тихо до Володка.

– Що сталося?

– Нічо, прислав по мене і я йду...

– Лише не гарячися.

Вийшли з Чабанською. Він в офіцерським мундирі, вона в великій хустці на голові. Коли прийшли на поріг, Дмитро був трохи неспокійний. Прийшлося стати на хвилю око в око з тим чоловіком, котрого уважав найтяжчим своїм ворогом. Але тепер Дмитро не дрижав перед ним, як давніше. Він чув, що та демонічна сила, котру мав тоді над ним Чабанський, тепер на нього не діє зовсім. Тепер мав він лише почування чоловіка, котрий мусить відбути якусь неминучу функцію.

Чабанська осталася в кухні, Дмитро ввійшов до кімнати.

– Добрий вечір!

– Здоровий був, пане поручнику! – каже Чабанський, а в голосі пробивався докір. – Не ласкавий до нас на свята? Чи твій офіцерський мундир не дозволяє тобі входити в хату простого шляхтича? Не журись, в моїй хаті бували й офіцери.

– Бог мені свідком, що чванливість, гордість і зарозумілість не були в моїм серці. Я лише слухаю тої приповідки: «Де тебе радо видають, там бувай рідко, а де нерадо – там ніколи».

– А хто ж тобі казав, що тут тебе нерадо видять?

– Ліпше не говорім об тім, ви знасте се так само добре, як і я.

Павза.

– Та чого ж стоїш? Роздягнися і сідай, не з'їм тебе.

Дмитро скинув плащ і відіпняв шаблю.

– Нехай же надивлюся на тебе, – каже старий, оглядаючи його. – Гарний з тебе хлопець. Не диво, що волів такий одяг, чим реверенду.

– Та я ще не привітався з вами, – каже Дмитро і поцілував вуйка в руку, а відтак поцілувалися в лице.

– Сідай, небоже, перекуси дещо. А дайте-но нам проскурки, таж нині Різдво! – каже весело Чабанський.

Принесли проскурку, помащену медом.

– Бажаю вам від щирого серця здоров'я на многі літа.

– Дай і тобі, Боже, всього доброго, аби ти лиха не знав! Що було між нами, забудьмо, а тепер нехай настане згода. Побачиш колись, що я тобі не ворог.

Дмитра взяли ті слова за серце. Така була його вдача. Чим-будь спалахнув, але й приєднувався скоро теплим словом.

Чабанський взяв його під паху і посадив за столом.

– Давайте їсти!

Чабанський став веселим, говірким. Жартував і оповідав всілячину. Дмитро не міг стямитися, де він. Хіба ж то той вуйко, що поведився з ним ціле життя як тиран, а навпослідок і з хати вигнав? Що з ним сталося, що так перемінився?

– А де Павлінка? – питає старий.

– Пішла до сусідів, зараз прийде, – відповіла мати.

– Кілько тебе коштує мундир?

– Сто п'ятдесять ринських.

– Всього?

– Ще дещо мені бракує, але наразі треба було обходитися і з тим, бо на більше годі було спромогти.

Старий підвівся від стола, пішов до ліжка і став щось під подушкою нишпорити. Відтак обернувся до Дмитра і наставив йому дві сотки.

– Ось, се тобі на мундир офіцерський.

Дмитро видивився на нього, як на привид. Йому здавалося неймовірним, щоби вуйко що-небудь для нього давав. Не знав, що робити, брати чи ні... Чабанська давала йому знаки, щоби взяв.

– Бери же, коли даю!

Дмитро перебував із собою тяжку борбу. Спокуса була велика. Дві сотки для академіка, що удержується з власної праці, то цілий масток. Але він боявся тих грошей. Тямив добре, що вуйко не любить задармо давати і зажадає відтак від нього чогось такого, що не буде міг зробити.

Стояли так напроти себе. Чабанський держав в одній руці банкноти, в другій – грубий, затовщений полярес, якого уживають купці. Дмитро сидів на софі з витріщеними очима, не можучи рушитися.

– Бери же! – каже вуйко і в його очах відбилася якась не-терплячка.

– Дякую, я не візьму, – каже твердо Дмитро.

– То на мундир. Я ж тобі обов'язаний його справити, бо ти мій син...

– Мундир я вже маю, сам собі справив, спасибі! Прощу гроші сховати, я не візьму.

Тепер зчудувався старий. Як же можна не брати грошей, коли дають даром, без всякого застереження! «Горда шельма», – подумав старий та й каже, ховаючи гроші до поляреса:

– Як хочеш! Аби потім ти не жалував, бо другий раз я вже не дам. Баба з воза, коням легше.

Він був обиджений поведенням Дмитра, але його твердість йому подобалася. Почував, що того хлопця нічим не зігне, не упорить, і то його лютило. Але здержався, бо сам Дмитра запросив в хату і випадало супротив гостя бути чемним.

– Тям же, небоже, аби перед людьми не говорив на мене, що я не хотів тобі мундиру справити.

– Чи я що перед ким говорю? Хто від мене чув, або ви від кого чули? – каже Дмитро з якоюсь такою болісною усмішкою, що аж чоло Чабанського випогодилося. – На мене не гнівайтеся, що я тих грошей не брав. Я перебув вже децю в моїм житті і поприсяг собі йти о власних силах, аби від нікого не бути зависи-

мим. Се мені найдорожче, що власними руками чи головою зароблю. Особливо боюся приймати обов'язок вдячності. Вона не має ціни торгової і можна або себе самого, або того, супротив котрого прийнялося обов'язок вдячності, скривдити.

– Але від батька своєї судженої ти прийняв би?

– Від нікого, а від судженої тим менше. Я не на продаж.

– То ти за власні гроші купив те все, що маєш на собі? Хіба ти вже урядник?

– Я ще не урядник, але заробляю, як можу. Коли цікаві, то послухайте. Маю тридцять гюльденів місячно. З того видаю на життя 20, а десятка лишається мені на кравця.

– Отже, твій мундир ще не заплачений цілком?

– Ні, але вже незадовго сплатиться, в Возі надія.

– Тими грішми, що я тобі сьогодні давав, ти міг би сплатити всьо відразу.

– Я не обов'язувався відразу сплатити, отже, почекають мене.

– Гордий ти, небоже, але таким способом далеко не зайдеш.

– Я йду пішки, – каже Дмитро, усміхаючись, – і о власних силах зайду якнайдалше, доплину до берега.

– Ой ледве...

– Доплину. Коли я не втопився в тій калабані, в котру мене лиха доля кинула була, то тепер мені вже нічого не станеться.

В тій хвилі ввійшла в хату Павлінка. Вона пізнала ще в кухні голос Дмитра та дуже зчудувалася, побачивши його в офіцерським мундирі. Дівчина покрасніла і не знала, що з собою робити.

– Знаєш того офіцера? – питає Чабанський.

– Пізнаю, – каже Павлінка, – але по голосі.

Дмитро пішов з нею вітатися, причім старий слідив за ним цікавим оком.

– Мені вже пора відходити, – каже Дмитро. – Завтра від'їжджаю до Львова.

Старий не задержував його. Розпрощалися. В кухні ждала на нього Чабанська.

– Чому ти, сину, грошей не взяв? Він від мене забрав більше. Другий раз ледве чи збереться йому на щедрість.

– Я не взяв, бо знаю, що се було б не задармо.

– А я знаю інакше. Сьогодні виговорився перед людьми, що справив тобі мундир. Отже, хотів в той спосіб заслонитися.

– Коли о те йому ходить, то я буду говорити, що то він справив мені мундир.

– Шкода, треба було взяти.

Дмитро не сказав нічого; махнув лиш рукою, попрощався і вийшов. Була прегарна зимова ніч. На небі світили ясні зорі. Всюди білівся замерзлий сніг, що тріщав під ногами. На улицах було пусто, бо було вже пізно в ніч. У спокійнім воздуху було тихо. Дмитро йшов знайомими йому добре вулицями. Недавня стріча з Чабанським накликала в його душу цілу купу споминів з минувшости.

Кілько разів він ходив тими самими вулицями, якими ходив від самого малку. Який він був пригноблений злиднями, криком та лайкою, помітуваний всіма. Були часи, що – мимо зимна, дріявих чобіт та лихої одежини – любіше перебував на вулиці, чим вдома, серед криків, чорт знає за що.

А тепер? Яка страшенна ріжниця. Тепер він хоч не доплив до берега, то бодай навчився вже плавати і має певність, що не утоне. А то все завдячує нікому другому, лише самому собі, своїм силам. Дмитро почував певність себе. Він випрямився і забряжчав шаблею. Стрінув кількох святкуючих вояків, що випрямались перед ним і вдарили «в дах». Дмитро поздоровив їх трохи не після воєнного звичаю, бо сказав: «Добрий вечір, хлопці! Добре колядували?»

Хлопці не сказали нічого, лиш станули оподалік і дивилися вслід за ним. Їм стало дивно, що офіцер так гарно їх поздоровив, та ще й по-руськи.

Дмитро чув, що вони станули, але не оглядався. Він був дуже веселий. І доперва тепер прийшло йому на тямку спитати: чого він такий радий?

Нагадав старого Чабанського. Він стояв в його уязі із затовщеним поляресом в одній руці, з грішми, йому наставленими, в другій, а він їх не взяв. Оперся спокусі, хоч гроші були би йому придалися.

– Я виграв баталію із спокусою, – прошептав Дмитро півголосом до себе, і оп'ять кінець шаблі забряжчав о поріг любої хатини.

Володко дожидав нетерпеливо Дмитра.

– Ну і що? Була яка буча?

– Противно, ми помирились. Гроші мені давав на мундир, сином своїм назвав...

– І ти взяв?

– Ані доторкнувся. Я знаю, що він задармо не дає, а я не хочу в'язатися.

Забава у Містенських протяглася довго в ніч. Тут зібралися давні знайомі Містенських, було кілька дівчат, прийшли студенти і бавилися весело. Неприсутности Дмитра серед веселої забави ніхто не помітив, хіба одна Наталя. Але хоча цікава була знати, куди він ходив, не мала відваги при людях його про се питати.

VII

Від того часу минуло чотири роки. Дмитрові перейшов той час однаково. Працював в бюро і по лекціях, брав участь в руху академічної молодіжі, учився до іспитів. Лише два рази в рік виїздив зі Львова: на Різдво до Б., а на Великдень до Шумлян.

В Шумлянах за той час настали важні зміни. Оля вийшла заміж за питомця. Дмитра просили на весілля, та він так був зайнятий, що не міг ніяк приїхати. З того в Шумлянах стали сплетні ширити, що Дмитро був вже заручений, та відтак йому відказали, а він такий згризений, що й на весілля не приїхав. Дмитро, довідавшись о тім від Зварської, був дуже веселим, бував у всіх знайомих, забавлявся весело так, що ніхто не міг доглянути на його лиці якоїсь розпуки або жалю.

Таким побитом скінчив Дмитро право.

В тих часах годі було при яким-небудь уряді чогось дослужитися, тому-то Дмитро рішився поступити до нотаря.

Наталя за той час була учителькою при жіночій школі в Б. Не було вже між ними ніякого непорозуміння. Обоє прямували до одної цілі і вижидали тої хвилі нетерпеливо.

Кілько разів приїхав Дмитро до Б., заходив до вуйка Чабанського. Старий був тому радий. Він не міг собі уявити, як той хлопець може на стілько заробити, щоби себе удержувати. Знав з досвіду, що наука університетська багато коштує. Чував від своїх знайомих, що мали своїх синів у Львові, кілька то мусять посилати грошей, відтак ще довги за синів платити, а тут він не посилає нічого і ніхто у нього не упоминається. Старий набрав тої віри і певности, що з Дмитра будуть люди, що Дмитро не лише не споганить позиченого імені, але ще придбас йому слави. Для того не хотів за ніщо в світі розставатися з тою гадкою, щоби Дмитро не оженився з його братанкою, уважаючи се за найліпшу для неї партію. Рішився вивінувати її добре, а задля того одного повинен Дмитро його послухати.

Не казав сього Дмитрові ніколи, але в душі плакав ту гадку і тішився нею, та дожидав лише хвилі, коли Дмитро скінчить свої студії.

По скінченні університету Дмитро порозписував листи до нотарів близько Б., просячи о прийняття на практику. Однак відповідей, котрі надійшли, не могли його вдоволити. Обіщували йому по 15 золотих, а з того годі було вижити. Кождий звинявся тим, що кандидат ще молодий чоловік, щойно покінчив університет і годі буде від нього путньої роботи вимагати.

Знайомі, з котрими Дмитро радився, говорили, що тепер нема для нього ніякого інтересу де-небудь вступати. Насамперед іти на судову практику, хоч би на рік, а відтак вже буде легше.

Дмитро побачив себе на тій самій точці, в такому самім положенні, як і колись по скінченні гімназії. Тепер мав приличне удержання у Львові, але годі було вже тут оставати.

Написав лист до матері, що ще не знає, куди кинутись, бо все розбивається о недостачу удержання. Мати прочитала сей лист чоловікові, котрий дуже Дмитром інтересувався і засдно про нього розвідував.

Чабанський говорив голосно перед людьми, що нічого Дмитрові не дає, бо сей не хоче нічого приймати.

– Дві сотки, кажу вам, я йому наставив, – говорив було перед знайомими, – і не хотів прийняти. Амбітна шельма! Хоче мені показати, що без мене обійдеться.

– Будуть з нього люди, – кажуть другі.

– Певно, що будуть. Хотів мені таки показати, що обійдеться без моєї ласки. Ну-ну, побачимо. Але коли з моім не в лад, то я з ним назад. Не хотіли жиди манни їсти, нехай їдять цибулю.

Коли тепер Чабанський почув від жінки, в чім діло, сказав:

– Напиши, нехай приїжджас сюди, я хати йому не бороню, поки буде треба.

Чабанська так і зробила.

Але Дмитро не був радий з тих запросин. Прочував, що треба буде перейти не одну тяжку борбу з вуйком. Тому то не спішився до Б., поки не зложить посліднього іспиту. У Львові при щоденних заняттях тяжко було йому учитися, тож скористав з запросин шурина і поїхав на село.

Вістка про його приїзд рознеслась блискавицею по околиці. Всі були раді з того, що Дмитро своєю вдачею розрухає цілий кут. Однак дуже в тім перечислилися. Дмитро привіз цілу копицю книжок та скриптів і став пильно учитися, не показуючи носа. Коли наближався речинець іспиту, не прощаючись ні з ким, поїхав до Львова.

Не було иншого виходу, як по зложенім іспиті вступити в Б. до суду на практику і приміститися у вуйка.

Старий Чабанський не догадувався, які заходять відносини межі Дмитром і Містенськими. Те, що Дмитро заходив і заїздив до Містенських, толкував собі тим, що Дмитро з Володком були товариші. О тім, щоби Дмитро мав женитися з бідною попадяною-сиротою, старому й до голови не приходило. Уявляв собі, що Дмитро лише задля того не хоче женитися з його братанкою, що вона для нього заубога, мимо того, що ладив для неї неабияке віно.

– Такі юристи не женяться з ким-небудь, їм хочеться великого мастку, – мовляв було старий. – Але Павлінка дістане від мене стільки, що повинно би вистарчити.

Тепер лучалася добра нагода взяти Дмитра.

– Будуть разом цілий рік, пізнаються, то й полюбляться, – говорив до себе старий. – Дівка здорова і нічого собі, отже, не може бути, аби йому не подобалася.

Старий чепився того пляну руками й ногами, щоби Дмитро чимсорше вступав до судової практики і кілька разів велів жінці писати до нього, аби приїздив.

Коли Дмитро приїхав, старий прийняв його з отвертими руками.

– Прецінь раз! Я гадав вже, що тебе не дїждуся.

– Годі було, я учився до посліднього іспиту, без котрого були б мене не приймали.

Чабанський велів задалегідь випратати кімнату для Дмитра і наглядав сам, аби все було в порядку.

– Тепер не то, що було давніше. Він тепер буде вже урядником і може дехто до нього прийти, то мені самому було би соромно, – говорив старий.

І справді кімната Дмитра була така гарна, що не надїявся такої.

Дмитро знав, що, поза хату і харч, нічого більше від Чабанського не може надїятися. Але й тут помилився. Зараз в кілька днів по його приїзді старий прикликав кравця і велів зробити на Дмитра нове плаття. Між иншим, то лисяче футро, котре обіщовав йому дати, коли піде до семінарії, було перероблене і вкрите новим верхом для Дмитра.

Настало тепер нове життя для нього. Ходив до бюра, дома учився, вільні хвилі пересиджував у Містенських, а з Чабанськими сходився лише при обіді і вечері. З Павлінкою поводився як брат. Він бачив, що вона не має майже ніякого образования, і для того старався розширити круг її знання, даючи їй відповідні книжки. Впрочім, поводився з нею так, що вона не повинна була мати на нього ніякої надії.

Але дівчина на тім не пізналася. Вона вже привикла до того, що Дмитро був поважний, усе майже насуплений, і їй здавалося, що іншим він навіть не може бути. Те, що він для неї робив, толкувала собі інакше. Дмитро покмітив, що дівчина за часто на нього споглядає, що паленіс, коли його побачить, що поводитьсь супротив нього несміло. Він того дуже налякався, тому аби то почуття у неї відразу убити, він рішився поговорити з нею.

Одного разу Чабанських не було вдома. Дмитро вернув з канцелярії і прийшов на підвечірок. Павлінку застав саму в хаті. Таке сам на сам їм ніколи не лучалось, бо Чабанські майже ніколи разом з дому не виходили.

Дівчина була дуже зворушена, коли принесла підвечірок Дмитрові. В неї дрожали руки і вона ціла спаленіла. Дмитро подивився на неї. Їх очі стрінулись, і Павлінка спаленіла ще більше, начеб її хто на горячій учинку приловив. Збентежена, розлила каву, котру сама для Дмитра наливала.

– Чи ти, Павлінко, нині недужа? Що тобі такого?

– Нічого мені, от так сама не знаю, чого зворушилася.

Дмитро побачив у неї сльози. Тепер була рішуча хвиля розмовитися.

– Я з тобою, Павлінко, маю про одну річ поговорити. Сідай тут.

Дівчині зашуміло в голові. Здавалося, що паде в якусь велику пропасть, та сама не хоче задержатися від того упадку, бо їй се так любо, так миленько. Вона гляділа на Дмитра, дожидаючи від нього рішучого слова.

Дмитро зміркував, що дівчина чого іншого від нього жде, а не того, що мав їй сказати. Тому, щоби дійсна правда не була для неї надто прикрою, він прибрав серйозну міну, аж нахмарився.

– Знаєш, що стрий сватає тебе за мене?

– Знаю, – прошептала.

– Отже, кажу тобі, бідна сирото, не набивай собі тим голови, бо з того нічого не буде. Ще заки я тебе побачив тут, був залюблений в иншій і лише з нею можу оженитися, більше з ніким. Тям се!

Дівчина зблідла, як полотно. Не сказала ні слова і сиділа неповорушно на стільці.

Дмитро пізнав, що якось не так повинен був говорити, але сталося. Упав йому сей тягар з грудей, котрий привалював його совість. Він встав, не доторкнувшись кави, і вийшов.

«Сталося. Я повинен був так зробити. Нащо дівчина має собі мною голову завертати? Вона й так бідна, бо сирота. Їй набили в голову, що я мушу бути її чоловіком, а з того не буде нічого.

Вправді з того може вийти для мене халепа. Коли б старий довідався, то готов знов мене прогнати, але так мені наказувала совість, інакше годі було зробити. Годі для своєї вигоди запропащувати комусь долю».

Він пішов далеко в поле, бо того дня не відважився заходити до Містенських, а також не мав сили взятися за яку роботу. Йому було жаль Павлинки, бо пізнав, що то щира людина, ні раз не похожа на свою маму, але годі.

Павлинка з того дня дуже змінилася. Вона пізнала свою нещасну долю та не бачила ніякого виходу. Тепер вона виминала Дмитра, не сміючи очей на нього піднести. Стрічалися лише при столі. Дмитро поведився по-давньому, а коли заговорив деколи до неї, вона підносила до нього свої очі, начеб хотіла сказати: «Що ж я тому винна, що тебе полюбила?»

Чабанські покмітили зміну у Павлинки, та не знали, як собі то мають толкувати. Чабанський уважав се за добрий знак і говорить бувало до жінки:

– Ти вважаєш, як Павлинка змінилася? Видко, що мусили з собою щось поговорити. Ну, слава Богу!

Чабанська не перечила тому, що, може, поговорили з собою, але не ворожила з того ніякого добра. Вона знала, що Дмитро, заручившись з Містенською, не покине її нізащо в світі.

З часом Павлина освоїлася з тим, що почула від Дмитра, і успокоїлася, хоч серце бунтувалось против сеї певности.

«Хіба ж тамта ліпша від мене? Чому вона має мати ліпші права до нього, чим я? Чого вона мені в дорогу влазить? Дмитро каже, що він залюбився скорше в тамтій, ніж мене пізнав. То неправда. Я ще дитиною була, як мені говорили, що то мій чоловік буде. Отже, мої права давніші. Але що я пораджу, коли він каже, що тамту любить? – вона чула, як сльози горохом пливуть по лиці. – Може, ще й мене полюбить, і полюбить. Я возьму його своєю щирою любов'ю, буду його думки згадувати, буду йому у всім улягати. То не може бути, аби у нього серце не відозвалось, не звернулося до мене. Коби мені яка нагода до того, показати йому, як дуже його люблю».

І така нагода справді лучилася, та хіба на те, аби дівчину переконати, що ніяка сила не відведе його від тамтої.

VIII

Дмитро захворів небезпечно на тиф. Лікарі не робили ніякої надії на його подужання.

Павлина не відступала його ані на хвилику, не зважаючи на те, що й сама може заразитися. Вона пильнувала його день і ніч, услаугуючи йому у всім, не дала нікому заступитися.

Поки лежав в гарячці без пам'яті, він не знав о тім нічого. В хвилях, коли приходив до себе, бачив біля себе Павлину, бліду, вимарнілу, з заплаканими очима.

– Чому ти, Павлинко, не зважаєш на себе? Від мене легко тобі заразитися.

– Та най там! Разом з тобою вмерти мені було би дуже лубо.

– Бідна дівчино, чи я варт того? Що тобі з мене?

І западав оп'ять в памороку. І тепер стояла йому перед очима Павлинка, вимарніла, заплакана. Дмитрові совісно було, що не може її доброту, її любові нічим відплатити. Знову здавалося йому, що він нікого більше, лише Павлину одну любить. Тож простягав до неї руку і кликав її до себе. Вона стояла за якоюсь широкою, чорною пропастью і не могли руки їх зійтися. Тоді Дмитро напружив усі свої сили, перехилився через пропасть о скільки мож, аби її за руку взяти. Пропасть стала зменшатися, вони зближались до себе. Аж гляне Дмитро, що то не Павлина, лише Наталя. Вона простягає до нього свої руки і весело усміхається. Оглядається Дмитро, а Павлина стоїть за якоюсь дощовою, чорною хмарою. Вона вмочує білий платок в градовій, зимній хмарі і прикладає йому до голови. Образи щораз змінюються. Дмитро бачить сердитого вуйка, як насупив брови, очі огнем палають, а ніздрі розширив. В куті клячить Павлинка в весільній одежині з вінцем на голові і плаче.

– Ось твоє діло, – гримас вуйко, показуючи на Павлинку, – що тобі винна дівчина, що її серцем граєшся?

– А що я бідний винен? – стогне Дмитро. – Серця не навчити, ані присилувати...

– Чого ти, Дмитре, так стогнеш?

Дмитро отвирає тяжкі повіки: над ним стоїть дійсно заплакана Павлинка.

– Се ти, сестро? Ох, я тяжко мучився! Чи я що говорив?

– Годі було тебе зрозуміти, що ти говорив.

Так було щодень. Недуга змагалася.

А Наталя?

Коли прийшла до Містенських страшна вість про недугу Дмитра, Наталя не знала, що з собою робити. Хотіла зараз таки йти відвідати його.

– Не роби того, доню. Можуть тебе люди на язика взяти, – каже Містенська.

– Що мені людські язика, мені се байдуже.

– Ну, нехай би, але я не рада б, аби ти стрінула старого Чабанського, то має бути дуже злий чоловік, міг би тобі прикре слово сказати.

– Правда, мамо, але що ж я пораджу. Він дуже хорий, а я не можу бути біля нього. Задля світових форм не вільно мені сього. Боже мій, Боже!

Дівчина не їла нічого, ніяка робота її не бралася. Вона ходила лише по хаті, ломлячи руки.

В тій розпуці нагадала собі Володка. Та ж він лікар вже. Він скорше його вирятує, чим тамті другі, чужі люди, а при нім і вона зможе піти до Дмитра і побачити його бодай.

Не говорячи матері нічого про свій плян, вона зателеграфувала до Володка до Відня, щоби безпроволочно приїздив, бо Дмитро між життям і смертю.

Володко скінчив вже був медицину і дістав місце асистента при одним славним професорі Віденського університету.

Тим часом Містенська, котра Дмитра любила як власну дитину, щоднини заходила сама розвідувати про здоров'я Дмитра. Вона викликувала стару Чабанську надвір і розпитувала. Не мала відваги сама до Чабанських поступити. Чабанська оповідала їй з плачем, що лікарі не роблять великої надії. Розуміється, що Містенська, вернувши додому, не сказала Наталі правди і старалася її, як могла, потішити. Аж надїхав Володко з Відня. Він зайшов прямісенько з двірця до Чабанських.

– Єсьм др. Містенський з Відня, – сказав, входячи в хату до старого Чабанського. – Дмитро мій товариш і приятель. Позвольте мені оглянути його.

– Прощу, – каже старий. – Тутешні лікарі, а ходить їх аж трьох, не роблять великої надії.

Лікар роздягнувся і приступив до хорого. Дмитро не пізнав його. Володко, оглядаючи свого друга, був так зворушений, що нікого не бачив. Доперва коли оглядав п'ятнисте тіло Дмитрове, помітив, що йому присвічує молода дівчина, змарніла, бліда і невиспана. Він поглянув на неї уважно, начеб питався: хто се?

Старий Чабанський каже:

– Се моя братанка Павлина.

Володко поглянув на неї уважніше.

– Чи ви знаєте, що від нього можна заразитися? А по вас бачу, що не відступаєте від хорого.

– Знаю, але се мені байдуже... – проговорила тихо Павлинка, начеб боялась недужого збудити.

З черги прочитав Володко рецепти, що Дмитрові лікарі написали.

– А бодай їх всіх чорт взяв на купу, – крикнув, – за їх лічення!

Від того голосу недужий отямився і поглянув навкруги. Побачивши Володка, він вдивлявся в нього хвилю.

– Се ти, Володку? Звідки ти тут взявся?

Він усміхнувся до свого друга і хотів подати йому руку на привітання. Але не мав на се сили і рука упала знов на покривало.

Дмитро оп'ять попав в памороку. Володко стояв над ним зворушений. Лице його дрожало, губи тряслись, бо не міг удержати сліз, що горохом котилися по лиці. Відтак перемігся і вийшов до другої кімнати, даючи знак Чабанському, аби вийшов за ним.

– Ну і що ж, пане доктор?

– Дуже зле. Скажу вам правду, що його зле лічили. Я ще попробую, що зможу. Мені дуже залежить на тім, аби його вилічити, бо то мій одинокий друг, се душа моєї душі.

Він оп'ять обтер сльозу з очей.

– Прощу прикликати зараз тих панів на консиліум. Коли згодяться на мос, то добре, а коли ні, то чорт їх бери. Дам собі без них раду.

Чабанський почув до того молодого чоловіка певне довір'я. Приятель і видно, що Дмитра любить, бо він ще не видів, аби доктор над хорим плакав.

Володко подивився ще раз до хорого. Він не рухався. Володко пішов до матері.

– Свят Господи! – каже Містенська. – Де ти тут взявся?

Наталя покрасніла. В неї вступила надія, що Володко певно Дмитра вилічить.

Обі жінки йшли Володкові настрічу.

– Не наближайтесь до мене, бо я щойно від хорого Дмитра, – він станув на порозі. – Я лише прийшов вам сказати, що я тут. Буду коло Дмитра так довго, поки... – хотів сказати: «Або його не вилічу, або не поховаю», та, побачивши, що Наталя пильно його слухас, затався і докінчив: – поки його не вилічу. Добре ти, Наталю, зробила, що визвала мене. Його зле лічили, і ледве чи був би вийшов...

– А для тебе, мій сину, нема небезпечности заразитися? – питає налякана Містенська.

– Для мене? Я на се мушу бути все приготований, бо я лікар. Так само, як від Дмитра, можу заразитися від першого-ліпшого в шпиталі. Отже, знайте, де я є. Я вже йду.

– А який же він тепер? – питає Наталя.

– В Возі надія. Молись, Наталю, Бог найліпший лікар.

По дорозі вступив Володко до телеграфічного уряду і зателеграфував до свого професора, подаючи йому усі симптоми недуги та просячи о раду. Відтак закупив в аптеці, чого було треба, і пішов до Чабанських.

Тут ждали вже всі три лікарі. Вони знали Володка, ще як ходив до гімназії. Дивилися на нього згори, як на молодика. Пішли до хорого. Оглядали його на всі боки і радилися. Хорий прокинувся.

– Володку, чи то правда, що ти приїхав мене лічити?

Дмитро усміхнувся спаленими від горячки устами і взяв його за руку.

– Будеш здоровий, Дмитре, не бійся. Я тебе не дам.

– Мені ще жаль вмирати, – каже Дмитро. – Я ще нічого доброго на світі не зробив. Тепер ще страшно умирати...

У нього в очах показалися сльози.

Лікарі вийшли з Володком до другої кімнати.

– Ніде правди діти, мої панове, – каже Володко, – ви зле його лічили і могли його вбити своїми ліками.

– Дуже жалуємо, що не вчилися від вас медицини, – каже один.

– Нема чого сердитись, панове. Тепер так ніхто не лікує. Ось невдовзі побачите. За хвилю дістану відповідь від професора Н. з Відня.

В тій хвилі надійшов телеграфічний післанець з депешою. Володко хопив депешу і роздер її. Приблизилися до світла і читали. Володко тріумфував. Лікарі поспускали носи.

– Видко, що у Відні інші тифи, як тут, – каже один.

– Тепер яйця мудріші, як кури, – каже другий, звертаючись до старого Чабанського.

– Ет! – каже старий Чабанський. – Я волю свіже яйце, чим м'ясо із старої курки.

– Та що тут багато перечитися, – обзивається той старий лікар, що все Чабанського, а іноді й Наталю лічив, – могли й ми помилитися. Наука поступає, а ми стоїмо. Але ми тут супротив пана товариша Містенського непотрібні. Знаєте чому? Бо хорий має до нього довір'я, і він один зможе йоговилічити. Добраніч!

Вийшли.

Володко уложив після ради свого професора рецепту і післав до аптеки. За той час не відступав від хорого. Так просидів цілу ніч, подаючи йому лік.

– Ви, панно Павлино, йдіть, відпочиньте, здайтеся на мене, – каже, усміхаючись.

Павлина глянула на нього ввічливо. Вона теж повірила, що Володко один зможе Дмитра вилічити, хоча не чула, що лікарі між собою говорили.

По півночі Дмитро отямився. Оглянувся зараз за Володком.

– Мені вже тепер легше, коли ти біля мене, мій друже. Я тут такий самотній... Тим лікарям я ніраз нічого не вірю.

– Будеш, Дмитре, здоровий, кажу тобі.

– Я се знаю. Я мушу бути здоровий. Владзю? А що Наталя робить?

– Молиться за тебе.

– Моя дорога дівчина... Ей! Та що то говорити, коли се неможливе...

– Що таке?

– Коби я міг її побачити! Я вправді усе виджу її у сні, але що мені з того. Се, звичайно, гарячка таке робить, а я хотів би наяву.

– Ну, ну, побачиш її, побачиш, лише мусиш трохи прийти до себе. Ось на тобі лік.

– Се ти мені приписав?

– Я, воно тобі добре зробить.

– Владзю! Тямиш ти, як ми директорові вікна били?

– Тямлю, усе тямлю.

– Не знать, чи ще стоїть та верба на передмісті, знаєш? Близько каплиці, під котрою ми так любили сідати?

– Не знаю, може її вже вирубали. Та се нічого. Я за три роки осяду в Б. Тоді найдемо собі іншу вербу.

– Тоді вже й моя Наталя буде з нами сідати.

– Певно, що буде.

– Ет, та де я того дочекаюся.

– Кажу тобі, Дмитре, що будеш здоровий.

– А де вона? – питає по хвилі Дмитро.

– Хто?

– А Павлинка.

– Пішла відпочити. Вона страшно підтопталась.

– Бідна дівчина. Вона мене так полюбила, а я не можу відвдячитись їй любов'ю.

– Якось воно буде, вона теж не лишиться без долі, бо, видно, добра людина.

– Ой, яка добра, то ангел. Як вона коло мене запопадалася. Я люблю її, як сестру, і вона знає о тім.

Володко не відступався від свого друга. Лише годину-дві проспався, а хорого пильнувала Павлина. Вона ж помагала Володкові Дмитра обходити. Володко споглядав на неї з любов'ю.

Не було між ними тої соромливости, яка буває між молодим чоловіком і дівчиною, коли щоднини мусять зустрічатись в одній невеликій кімнаті. Бувало отже так, що Володко ходив без сурдута і краватки, а Павлина невмивана і нечесана, в білім кафтаніку приходила сюди і поралась з Володком коло хорого.

Вона поводитись так зручно зі всім, так точно виконувала всі Володкові розпорядки, що він не міг налюбуватися нею.

IX

Третьої днини по приїзді Володка недуга пересилилася. Володко, що задрімав був на кріслі, прокинувся від здорового Дмитрового хропоту. Приблизився зараз до нього і став його осматрювати. Дмитро спав смачно і віддихав глибоко. Серце товариша забило живіше.

– Урятований, – сказав твердо до себе і зараз пішов до другої кімнати, де Павлина спала. Там світилося.

Коли Володко отворив двері, всі прокинулися.

– А що там діється? – спитали всі троє налякані.

– Урятований, – каже торжественно Володко. – Його лице сяло невисказаною радістю. Всі побачили у нього сльози на очах. Павлина схопилася з софи, на котрій лежала не роздягаючись, клякнула біля неї і стала молитися. Було чути, як хлипала від сердечного плачу.

«Шкода тої дівчини», – подумав Володко.

– Се ваша заслуга, – каже Павлина до Володка.

– А може, й ваша, бо так ходити коло нього, як ви ходили, то справді штука пошукати.

– Ет, що там будете собі компліменти говорити, – обзивається Чабанський. – Слава Богу, що хлопчисько не пропав.

– А знаєте, пане Чабанський, що я невелику мав надію на нього.

– Я ніякої не мав.

Володко ждав нетерпеливо ранку, щоби дати радісну вістку додому. Як тільки розвиднілось, він післав слугою Чабанських картинку: «Дмитро напевно урятований, в полудне прийду обідати з вами».

До ранку вже ніхто не клався спати. Дмитро спав смачно і пізно пробудився. Казав, що голова перестала його боліти, лиш почував велике обезсилення.

Володко витолкував Павліні, як і що робити, і пішов коло полудня до мами. Був страшенно змучений. Безсонні ночі і тривога о життя вірного друга зужили всі його сили. Мати аж руками сплеснула, побачивши сина таким. Немитий, нечесаний, з запаленими в голову очима, що підчеркнулися синіми підковами, з марним лицем, а до того ще в замараній сорочці – виглядав, начеби сам встав з тяжкої недуги.

– Чи не хорий ти, сину?

– Ні, мамо! Я не хорий, лише змучений. Дайте лише води умитися та яку сорочку, нехай переберуся трохи.

Наталя стояла над ним з розрадуваним лицем, та, бачачи брата таким збідованим, не мала смілости питати його за подробиці.

– Ну, Наталю, тішся, не загине твоє чудонько, не бійся, здоровий буде.

Замість розмови кинулась Наталя братові на шию і стала його цілувати.

– Ти, Влодзю, уратував його.

– Або твої гарячі молитви за ним. Ну, Наташко, по обіді можеш його відвідати, проведу тебе.

Наталя знову обняла брата, ховаючи своє лице на його груди.

– Та, дівчино, задусиш мене! Дай хоч умитися, бо тепер я не дуже смачний до ціловання.

Володко пішов до другої кімнати і за хвилину почувось пригання і порскання. Він любувався зимною, свіжою водою. За той час накрили стіл і посідали.

– А знаєте, мої кохані, що з Дмитром було дуже круто. Я не дуже-то надіявся бачити його в живих...

– Але вже тепер лихо минуло?

– Цілковито. Тепер лише треба його пильнувати, але о се я спокійний. Він має біля себе таку покровительку, що іншої не знайдеш.

– Хто ж се такий?

– А Павлінка, та братанка старого Чабанського. Кажу вам, то ангел, не дівчина.

– Рада би з нею познайомитися, – каже Наталя.

– Познайомишся нині. По обіді підемо.

Наталі вже й обід не йшов всмак. Рада була на крилах полетіти. «Я вже так давно його бачила, який він тепер? Бідний мій сокіл сизий! Як він мене прийме? Чейже пізнає, бо Володко казав, що вже зовсім отямився. А як мене Чабанський прийме? Той страшний чоловік, котрого Дмитро так дуже боявся! Та байдуже мені про се. Я за Дмитром і до самого пекла пішла би. Нехай вже буде, що хоче, а слава Богу, що вже він урятований, що його побачу».

Вона стиснула кріпше Володка за руку, начеб хотіла, аби і він почув ту її тиху мову без слів.

– Дівчино, не біжи так, – каже Володко, – засапасшся.

Але Наталя хоча звільнила ходу, оп'ять забувала і спішилася, трохи не бігла. Прийшли під хату. Вона дрижала на цілім тілі, ноги під нею тряслися.

Старий Чабанський ходив по хаті, коли ввійшли Містенські. Він видивився на Наталю, начеб хотів спитати, чого вона?

– Се моя сестра, наперлася зі мною піти відвідати хорого.

– Прошу, прошу. Аж тепер Дмитро подужас, коли його гарні панночки стануть навиджати, – каже Чабанський, усміхаючись.

Наталя стояла ні в сих, ні в тих. Вона ще ніколи старого зблизька не бачила, не чула його голосу, а що тільки про його лють наслухалася, чула до нього якусь антипатію. Тепер, коли заглянула йому в очі, не такий страшний видався. Була се людина з великою головою, з довгими грубими вусами, лисий.

Надійшла Чабанська і зраділа Наталі. Стали вітатися. Наталя поцілувала її руку.

– Що ми тут витерпіли, що страху набралися! – сказала.

Чабанський глядів на них з зачудуванням. В його голові блиснуло якесь підозріння.

– Хіба ж ти її знаєш? – питає жінки, коли Наталя пішла з братом до недужого.

– Я ж там заходила.

– А, правда, я забув.

Наталя ввійшла з ще сильніше болючим серцем до кімнати Дмитра. Тут було досить темно і не можна було недужого побачити. Він саме спав. Біля нього на кріслі сиділа Павлина з книжкою в руках. Вона встала до гостей і привіталася з Володком, що став її питати шепотом, що за той час робив недужий. Вона видивилася на Наталю, не знаючи, чого вона тут хоче.

– Се моя сестра Наталя, а се панна Павлина, сестра Дмитрова.

Павлина поглянула на Наталю якось недовіриливо. Вона почувала, що то її суперниця. Від того шепоту Дмитро пробудився і отворив очі. Розглянувся відтак по хаті і побачив Наталю. Але її не міг пізнати з лиця, закутаного хусткою, радше догадався, що се вона. Його лице оживилося.

– Ну, як з тобою, Дмитре? – питає Володко, приступаючи до нього. – Ось бачиш, хто до тебе прийшов?

Тепер Дмитро набрав певности, що то Наталя. Він піднісся на постелі і простягнув до неї руку. Його лице сяяло від радості.

– Наталочко моя дорога, ти прийшла сюди до мене? Як ми довго не бачились, не говорили з собою, хоча я все о тобі тямив, у сні з тобою розмовляв.

Наталя приступила ближче і подала Дмитрові руку, котру він кріпко поцілував. Вона теж зраділа і зацвіла як рожа.

Павлина дивилася на се, як на який страшний привид. Вони раділи, а в неї начеб хто серце кліщами рвав. Вона ціла поблідла. «Ось се тота, що мені його відбирає, ось мій найтяжчий ворог. Її не здужаю поконати, я пропаща».

Але душа в неї бунтувалася і вона перенялася страшенною лютістю. Готова була кинутись на ту ворожу дівчину, розірвати її на кусники. Вона дивилася грізно на Наталю, а з її чорних очей сипались іскри.

– Здійми, Наталю, хустку, бо тут гарячо, – каже Володко, знімаючи пальто.

Наталя роздяглася і тепер Павлина вп'ялила в її лице свої палаючі ненавистю очі. Але зараз і змінилася. Наталине лице було таке гарне, таке лагідне, погідне, таке покірне, що Павлінка, побачивши його, зараз зм'якла. Вона засоромилася того чувства заздрости і злости, котре перед хвилиною заволоділо нею з такою силою.

«Боже мій, рятуй мене, – прошептала, звертаючи свої очі до образів. – Що вона мені винна, що я їй лиха бажаю? Вона й не знала про мене нічого. Яка вона гарна, куди мені з нею рівнятися? Боже мій, яка я нещаслива, – її серце опанував тепер тяжкий жаль, начеб за втраченим расм. – Ні, я її не поконаю, вона дужча від мене, і краща, і ліпша, пропала я».

Павлина закрила очі долонями і пішла в другий кут.

Дмитро і Володко зміркували, яке чувство панувало в серці Павлини, які вона тяжкі муки переходила. Лише Наталя того не бачила. Вона була щаслива. Так близько тепер була коло свого

любого, того самого, котрого недавно ще оплакувала як пропавшого. З того щастя не могла слова промовити. Вона дивилася в лице Дмитра, як в зорю ясну. Таж се той сам Дмитро любий, дорогий, єдиний!

Коли б тепер старий Чабанський усе те побачив, він зараз зміркував би, чому Дмитро не хоче з Павлинкою женитися. Того самого боялася Чабанська і вона задержувала чоловіка, аби тепер до Дмитра не йшов.

– Там тепер стільки людей, що хорому й дихати не буде чим. Пожди трохи, вони невдовзі вийдуть.

І старий послухав і не пішов. Він ходив по хаті і наслухував, коли вийдуть. Вже став і нетерпеливитись. Йому навкучилось так довго Дмитра не бачити. Почував в собі щораз більшу «слабість» до того хлопця. Коли ще Дмитро був в гімназії, він бачив в нім лише саме зло, котре хотів на свій лад з нього викоринити: криком і лайкою. Чим більше Дмитро показував страху і покори, тим більше він лютився. Але послідніми часами пізнав наглядно, що Дмитро не таке покірне теля, як здавалося. Його постійність характеру видавалася йому упрямістю, котра лютила його, відтак чудувала, а вкінці викликала подив і признання. Коли його і злидні не зломили, то вже нічого йому не станеться. Тепер пізнав, що Дмитра таки любить, і не міг би без нього обійтись. Але тим більше гаряче бажав собі, щоб Дмитра злучити навкіи із своєю родиною. Шкода, щоби такий бравий хлопець дістався кому иншому, як його братанці. І старий тішився тим своїм пляном, котрий в душі плекав, як мала дитина. Всьо їм запишу, а сам лише собі дещо вимовлю. Нехай буде урядником, чи нотарем, чи адвокатом. Він певно не змарнує моєї праці. І люди будуть мені завидувати. Старий налякався хвороби Дмитра. От і все пропаде. Може вмерти, бо тиф звичайно сильних людей бере більше, чим хирляків, шкода хлопця. І старий став дуже клопотатися коло Дмитра, спровадив до нього аж трьох лікарів. А сам аж дрижав, що нічого більше зробити не може, хоча не показував того по собі, що в його серці діється. Тому так дуже втішився Володкові, набрав до нього повного довір'я. Як і той йому не допоможе, то вже всьо пропало.

Наталя була б, здається, сиділа коло Дмитра цілу вічність. Їй так любо було дивитися в те дороге, хоча змарніле від недуги лице, слухати любого голосу. Дмитра змучило зворушення. Він не міг довго сидіти і упав знесилений на подушку, але не пускав руки Наталі із своїх рук. Наталя знову не могла освоїтись з тою

гадкою, що се той сам дужий і міцний Дмитро, тепер такий немічний, що не може о власній силі кілька хвиль посидіти.

Володко стояв над ними і тішився їх щастям. Відвідини протяглися довше, чим він надіявся. Таке зворушення могло недужому навіть пошкодити.

– Наталю, пора додому.

– Та ще хвилиночку, – просив Дмитро, – ми так довго не бачились.

– Ще будете бачитись, а тепер не можна довше, – сказав твердо Володко. – Ходи, Наталю!

Дівчина глянула на брата благаючим поглядом, але Володко був неумолимий. Се ж тепер не Володко, а лікар, котрого треба слухати. Вона встала. Павлини давно не було в кімнаті і ніхто не замітив, коли вийшла.

Чабанський, почувши, що вже виходять, не втерпів і ввійшов сюди. Його лице було погідне, усміхнене.

– Ну, як же випало консилиум? – питає весело.

– Дуже добре, – каже Володко, – незадовго встане.

– Знаєте що, пане доктор, – мовить Чабанський. – Кажуть, що тепер вже і лікарі в спідницях заводяться. Шкода, що я відразу такого лікаря Дмитрові не спровадив, був би хлопчисько нас так не налякав. От, як йому тепер очі світяться, як на нього гарна дівчина подивилася. То ваша сестра, правда? Як на ім'я?

– Наталя, учителька тутешня.

– Гм, учителька, то має свій хліб в руках і нікому в руки не дивиться. Дуже се хвалю.

Розпрощалися і вийшли. В кухні стрінули стару Чабанську і Павлину. У неї були заплакані очі. Наталя попрощалася з Чабанською, відтак подала руку Павлині. Обі поглянули собі в очі, не кажучи нічого. Зате очі говорили багато. У Павлини говорили вони: «Чого ти мені, дівчино, долю збавила? «У Наталі: «Хіба ж я тому винна, що він мене полюбив?». Коли вже були на вулиці, каже Наталя до брата:

– Старого Чабанського я після того, що про нього чула, уявляла цілком инакше. Мені здається, що Дмитро дуже помилився, осуджуючи його так строго. Се не такий злий чоловік.

– І мені так здається. Дмитро не раз за остро людей судить. Не одну річ не так собі толкує, але се його вдача, темперамент тому винен. Та й ті злидні, які він в житті перейти мусів...

– А та панна – то Павлинка?

– Так, дуже добра дівчина. Бідна, вона страх Дмитра любить. Ти запримітила, як вона змінилася, коли тебе побачила? Видко, догадалася усієї правди.

Наталя догадалася теж, що Павлина її суперниця, але вона почувала себе сильнішою супротив Павлини.

X

По відході Містенських Павлина прийшла до недужого. Її начеб камінь з грудей зсунувся, коли тамті пішли собі. Особливо Наталин погляд не давав їй супокою. Вона приступила до Дмитра, питаючи, чи йому чого не треба.

Дмитро глядів довго в неї, відтак взяв її за руку і дав знак головою, щоби сіла. Глядів в її очі довго і так глибоко, начеб хотів в саму душу заглянути.

– Павлино, – каже вкінці. – Чого ти на Наталю сердишся?

Павлину начеб хто зловив на лихім вчинку. Вона понизила очі і не сказала нічого.

– Павлино! Хочеш мене мати братом, то й буду, ніколи тобі не відкажу помічної руки, але нічим більше не можу тобі бути. Своєю опікою в тій хворобі ти зобов'язала мене до смерти. За те я посвятився би, коли б ти того від мене зажадала, але моєї любові нікому посвячувати не вільно, бо то не моя виключна власність. Я посвятив би не тільки себе, але й її, а до того я не маю права, сама осуди.

– Я то знаю, – прошепотіла Павлина, не підводячи очей.

– Дивись на Наталю. Що вона тому винна? Хіба ж вона знала що про тебе? А я з нею жив ще, як ми дітьми були. Ми привикли до себе. Наша любов була конечністю. Її родина пригорнула мене до себе ще тоді, як всі мною помітували, коли твоя родина не терпіла мене, а за що? За те, що вуйко страшив їх мною, коли йому се подобалося. Тоді, як вуйко мене поневіряв і собачив, чорт зна за що, коли мені грозив, що викине мене під пліт, як щенюка, без жодної одвічальности перед ніким, тоді як я кождий кусок хліба слізми зрошував, коли не було в що гаразд одягнутися, тоді їх родина мене огріла тим сімейним теплом, за котрим кожда сирота тужить, як ростинка за сонцем. Мені брак було моральної підпори, а у них я її находив. Без них був би я звівся нінащо, та мені соромно було їх самих. Ось мовляв, коли вони мене уважають за добру людину, я не смію бути злим. Отже, там я знайшов усе те, чого мені недоставало. В старій Містенській я бачив взірець доброї матері, у небіжчика Містенського – взірець

батька родини, взірець священика, у Володка – взірець доброго сина, у Наталі – не лише взірець доброї дочки, але й первовзір дівчини.

Може бути, що у них всіх бували якісь хиби, бо вони люди, але я тих хиб не хотів бачити. Знаєш, який вуйко? Може, я його за строго осудив, але я не міг його любити і тому то я бачив в нім саме зло, егоїзм і матеріалізм, котрий мене мерзив. Я бачу, що я помилився. Він не такий злий чоловік. Прости мені, Боже, за се, але я робив з найтвердішою вірою. Чи можеш мені повірити, що я, жиючи серед тиранства, крику, вереску і прокльонів, серед сумних, хмарних днів, звертався там, де бачив супокій, погоду, сонце. Моя любов до Наталі – то не химера, вона така глибока, така чиста, як погідне небо. Вона стала для мене воздухом, без котрого мені не жити. З того осуди сама, моя Павлино, що воно мусіло так статися, як сталося. Моя любов була конечністю. Та ще одно. Припустім, що я не бачив Наталі, поки тебе не побачив. Що я вас побачив рівночасно. Не бери мені того за зле, що тепер скажу, але се свята правда. Твоя родина обходилась зі мною погано. Вони ненавиділи мене, помітували мною, гордили... А тут відразу вуйко насилу хоче мене з тобою женити. Постав себе в мос положення. Чи не мусіла моя душа бунтуватися против такого насильства? Я міг того надіятися, що твоя родина сказала би мені так: «Ми тебе на то з-під плота взяли, на то виховали, щоби ти женився, се честь для тебе, бо ти наш невільник».

– Того не було би, ти дуже дразливий.

– Не кажу, щоби так мусіло бути, але могло так бути. Отже, коли би ви обі разом рівночасно станули передо мною, то скажи, кого я повинен би брати? А що ж доперва, коли я Наталю знав від малої дитини, коли супротив її батька, матері, брата я зтягнув довг вдячності ! Инакше, Павлино, бути не може. Ти добра людина, я тебе пізнав наскрізь і надіюся, що твій осуд буде справедливий. Тому прошу тебе, полюби Наталю мою, як сестру, вона варта того, а я тобі братом буду...

Павлина замість відповіді обняла Дмитра за шию і кріпко поцілувала. На лице Дмитра капнули з її очей дві гарячі сльози.

– Нехай діється воля Божа, я хочу бути її сестрою, – сказала крізь затиснені зуби.

Вони й не зчулися, як Чабанський отворив двері і дивився на них. Його лице засяяло, бо не чув, що говорили між собою, лише побачив їх в обіймах. Послідня тінь підозріння, яке мав супротив Наталі, тепер щезла без сліду. «Ну, слава ж тобі, Господи, – подумав, – моя ціль добігас до кінця».

– Якже тобі, Дмитре, тепер?

– Мені щохвилі ліпше, – каже Дмитро.

На вид старого Чабанського йому стало оп'ять совісно, що іноді так остро його осуджував. «Се справді добрий чоловік і рідний батько не піклувався би так мною, як він».

Дмитро простягнув до нього руку. Старий присів на кріслі. Дмитро взяв його руку і став сильно цілувати.

– Простіть мені, коли я вам коли зробив пакість, – сказав зворушений.

– Ет, хто там згадував би те, що було. Може, й я дечим супротив тебе прогрішився, але все, що я робив, старався для твого добра робити. Та не все ти мене порозумів, а мені не випадало толкуватися перед тобою.

Помирилися на правду, з серця.

На ніч прийшов оп'ять Володко до Дмитра. Осмотрив його докладно і переконався, що недужому не погіршилося. А того Володко боявся, бо сьогодні порейшов він сильні зворушення.

– Володку, – питає Дмитро, – буду я справді жити?

– Тепер нема вже сумніву. Вчора твоя недуга пересилилась, але тепер тобі вже можу сказати, що з тобою було дуже зле, і я не мав великої надії, щоби ти вийшов.

Дмитро повеселішав. Нинішній день так його обезсилив, що він попав в ту апатію і безнадійність, в яку попадають реконвалесценти, коли чим-небудь знеможуться і почують брак сил.

– Володку, але її приведеш завтра? Хоч на одну хвилинку...

– Ну-ну, якось воно буде, приведу позавтра, бо завтра прийду з мамою. Вони хотять тебе теж побачити.

– Хіба ж не можуть обі прийти?

– Тут навіть стільки місця нема.

Другої днини прийшла справді Містенська. Старий Чабанський був супротив неї дуже чемний.

– Вашого сина, – каже Містенська, – я знаю ще від малого хлопця. Вони з моїм Владьом великі приятелі були, відколи пізналися.

– Але поблагословив вас Бог сином, пані, що можете ним гордитись. Тут вам, кажу, трох лікарів старих в кут так загнав, що не вмiли рота отворити.

– Та слава Богу за се. Мені нічого не остало на тiм світі, хіба діти, та хоч не маю мастку, то я супокійна о мою старість. Що ми лише могли посіяти з моїм покійним чоловіком для дітей, все ми для них посіяли.

- І жниво дав Бог добре... Ваша донька має вже пенсію?
– Вже має. Невелика, але все підмога.
– А син де осів?
– Ще ніде. Він тепер практикує у Відні в клініці. Казала я йому, аби осів вже на практику. «Та з чим, – каже, – коли я нічого не умію».
– Ну, як він ще тепер так може казати, то славний буде з нього лікар.

Містенська більше посиділа у старих Чабанських, чим у Дмитра. Вона хотіла ближче тих людей пізнати, з котрими доля мала злучити її дитину.

XI

Про недугу Дмитра знали всі в місті. Всі його жалували, бо всі любили його. Особливо любили його судові урядники за його пильність, працю і здібність. Не було справи, котра була би для нього трудна, і всі ворожили йому, що з нього буде розумний правник. Намовляли його зі всіх боків, аби остався в суді.

Маючи такого багатого батька, не потребуєте так дуже на ад'ютум оглядатися. Правда, що воно тепер зле, але так вічно не може бути і відносини зміняться.

- Я не хочу нікому тягаром бути і для того не можу оставати.

Всі судовики звідувались пильно за здоров'ям Дмитра, а коли вже стали голосити, що небезпека минула, кинулись юрбою його відвідувати. Сам президент суду приходив два рази, з чого старий Чабанський був дуже гордий і перед кождим з тим величався.

Між иншим зайшов сюди один старий знайомий Чабанського, судовий ад'юнкт, той сам, що колись переводив у Містенського ревізію.

- Слава Богу, що йому ліпше, шкода би такого бравого хлопця. Чи то правда, що його молодий Містенський вилічив?
– Свята правда. Якби не він, кажу вам, було би з ним капут.
– Чи Містенський вже від'їхав?

– Від'їхав перед кількома днями, бо йому до Відня пильно було. І що вам ще скажу. Я хотів йому заплатити. Звичайно, лікареві належиться заплата, і я був би йому нічого не жалував за таку прислугу, а він вам аж визвірився на мене. «Я, каже, за лічення Дмитра нічого не візьму, каже, бо його життя мені так дороге, каже, що його в ніякі гроші не оціниш». Навіть не хотів звороту того, що його дорога коштувала з Відня сюди. Кажу вам, застидав мене. Я пхав йому гроші в жменю, так як з докторами

робиться, а він сіпнув рукою, начеб я встромив йому розжарений углик, аж гроші на землю впали. Таки, пане суддю, ще є приязнь на світі.

– Тут ще щось більше, як приязнь, входить в гру, – каже гість, усміхаючись.

– Що такого?

– Хіба ви нічого не знаєте? Таж всі говорять, що ваш Дмитро заручений з панною Містенською.

Дмитро чув в другій кімнаті кожде слово, що тут говорилося. Недужі мають звичайно дуже острий слух. Він аж задеревенів, почувши послідне слово ад'юнкта. Здавалося йому, що тепер катастрофа неминуча, що старий розсердиться і викине його під пліт, як собаку. Дмитро був на те приготований, що вуйко об тім скорше чи пізніше дізнатися мусить, що йому прийдеться перебувати тяжку борбу, але в тій хвилі дуже того боявся, бо не почував в собі тепер сили до перебуття такої борби. Тож не диво, що він налякався. Йому треба було супокою, а тут леда хвиля буде крик, лайка, прокльони, саме пекло. Дмитро чув, як серце б'ється йому сильно в грудях і кров до голови набігас. Замкнув очі, як той, що його мають розстріляти і вже цівки до грудей йому наставлені, дослухується лише вистрілу.

Старий Чабанський задумався над тим, що гість йому говорить, а відтак лише махнув і усміхнувся. Він нагадав собі сцену, яку бачив перед кількома днями між Дмитром і Павлиною, а се розвіяло усі його сумніви. Він не вважав Дмитра вітрогоном, котрий важився би бідну дівчину, та ще сироту, так погано дурити.

– А я вам кажу, що то неправда. От людські язики. Жив в приязні з Володком, ну і заходив там часто, а що там була молода дівчина, то зараз і сплетня готова, і смачна пожива людським язикам. Я Дмитра знаю і він не поважився би того зробити, не порадившись зі мною. Впрочім, то бідна дівчина і нічого за нею не візьме. А він дуже високо дивиться, я його знаю і, впрочім, йому таки належиться взяти добре віно, бо не змарнує його. За те вам ручу.

Суддя не знав що казати. Заручини Дмитра з Наталею Містенською уважав доконаним фактом, а тут показується се неправдою. Хотів отже звести бесіду на що інше.

– Чи пан Дмитро лишається в суді?

– Я полишаю се його волі. Де сам схоче. Всюди буду йому помагати, бо варта того. Прошу вас, я признаюся, хотів видіти його попом, бо я не припускав, аби він собі деінде міг раду да-

ти, – я ще не видів, аби хто на теології репетував, – а він ні та й ні. Гадаю собі, не дам шельмі нічого, то зголодніє і вернеться. А він вам пішов на право і удержувався цілий час, цілий час, кажу, з праці власних рук.

– Ей, треба було йому допоміти.

– Я хотів, Бог мені свідок. Ось послухайте. Приїжджає він на свята якомсь, як зістав офіцером. Я даю йому *дві сотки*, кажу вам. «На візьми, – кажу, – то на мундир». А він, шельма, ані доторкнувся. Ну, прошу вас, така шельма не пропаде в світі. Тепер чую, в суді поводитьсь добре і здібний, се мені сам пан президент говорив, як приходив його відвідувати.

– То кожний мусить казати, бо всі його дуже люблять. Нема для нього роботи, щоб їй ради не дав. От поблагословив вас Бог сином. Одно лише йому закидують, що завзятий русин.

Старий Чабанський був дуже рад з тої похвали, він випрямився і став підгортати свої грубі вуса в гору.

– Отже, для того гріх був би що-небудь для нього жалувати. Нехай йде, де хоче, навіть на адвоката. Він всюди дасть собі раду і всюди для нього місце.

І Дмитро, слухаючи се, вельми зрадив. Як тільки дослухався, що старий уважає його заручини з Наталею за сплетню, йому начеб хто життя дарував. А тепер слухав самі похвали на себе. І коли почув, що говорив старий, йому совісно стало, що так строго його осудив, відмовляючи йому чести, а приписуючи самі злі прикмети.

«Маю супротив нього великий довг вдячності, – міркував, – мушу з того зобов'язання з процентом вив'язатися. То ще добре, що я нікому о тім не говорив, хіба одному Володкові, а він мене не зрадить. Так. Хочу бути йому найліпшим сином, у всім його слухати, лише в однім не можу, а се буде найтяжче перебути. Ей, хто би там тепер вже тим журився! Може, за той час Павлина вийде заміж».

Дмитро пролежав два місяці в постелі, заким міг вийти на вулицю. Чув, що ще не має давньої сили, але почував себе з кожним днем здоровшим і сильнішим.

Перший його крок був до Містенських, де прийняли його дуже радо. Дмитро розповідав про розмову, яку вів Чабанський з ад'юнктом судовим, та про свій страх задля того.

– Хіба ж старий нічого ще про те не знає?

– Видите, паніматко, що не знає, але прийде час, що довідається о тім всім. Се неминуче.

Містенській се не подобалось. Хіба ж в тім що злого, що її дитина з ним заручена? В ній будилася обиджена амбіція.

Дмитро зміркував се по її лиці і каже:

– Не журіться, паніматко, нехай я лише скінчу судову практику, розглянуся за власним хлібом, тоді сам скажу.

– Хіба ж не совісно так їх манити?

Дмитро спаленів як буряк.

– Кого ж я маню? Павлина о тім знає і вже освоїлася з тим, а вона найважливіша особа в тій примусовій комедії. Старий довідається о тім в останнім акті. Я нічого йому не обіцяв і він навіть, приймаючи мене оп'ять в свою хату, не ставив мені ніяких умов.

Дмитро посидів у Містенських довгенько і пішов додому.

– Тобі би, Дмитре, не ходити ще вечорами, бо можеш простудитися, – говорив старий.

– Годі, треба відвідати тих всіх, що мене відвідували, коли я недужий лежав.

– А нині де ти ходив?

– Був у Містенських.

– Чи приїхав, може, доктор?

– Ні, але не сам доктор мене навідував. Були у мене його мама і сестра. Сама чемність наказувала бути у них, тим більше, що Володкові я завдячую моїм життям.

– Правда, правда.

Чабанський не мав причини підозрювати. Дмитро повернув до покиненої праці і до науки. Хотів чимскорше зробити судівський іспит. Усюди поводився статочно і ніхто не міг злого слова про нього сказати.

Старий ад'юнкт, що то відвідував Дмитра і довідався «сумної правди», розповідав усім, що Дмитро не заручений. Се поправило репутацію Дмитра у тих всіх судовиків, що мали дорослі доньки. Звичайна річ, що стали запрошувати його в м'ясниці на пампухи, але Дмитро усім відмовляв, звиняючися чемно, що вчиться до іспиту. Всі в те повірили, бо чули, як Дмитро не раз при сесіях зраджував таке знання, котрого від звичайного практиканта ніхто не міг вимагати. В тім році приїхав на оглядини суду президент апеляції. Місцевий президент, представляючи йому усіх урядників, похвалив Дмитра публічно як незвичайно здібного і пильного робітника.

– Ви вступили постійно до суду?

– Ні, на один рік, ексцеленціє.

– Чому?

– Хочу бути незалежним від нікого чоловіком, впрочім, годі мені дідатися ад'ютом.

– Воно правда, що з тим ад'ютом гірка година, але воно невдовзі зміниться.

Дмитро став задалегідь оглядатися за яким місцем між місцевими адвокатами. Вони всі його знали і для того не прийшлося йому тяжко умовитися з одним багатим адвокатом, котрий радо прийняв його на конципієнта.

Річна практика Дмитрова скінчилася і він поступив на практику адвокатську*. Але не надіявся ніколи адвокатом стати. Треба було грошей на ригороза, а він їх не мав і не міг від нікого надіятися. Дмитро вірив твердо в те, що добрі відносини зі старим вуйком зірвуться скорше чи пізніше, як тільки старий довідається о його заручинах. Але позаяк сей адвокат платив добре і адвокатська практика всюди числиться, проте рішився піти до адвоката.

Чабанський був з того дуже радий і обіцяв його дальше підпомагати. Як тільки Дмитро взяв плату за перший місяць, заявив вуйкові, що винайшов собі помешкання і не буде дальше у нього мешкати.

– Хіба ж тобі мій хліб не смачний?

– Не в тім діло. Я вам дуже вдячний за се, що ви для мене зробили, але годі мені надуживати вашої доброти. Навіть був би гріх, аби я і дальше вас використовував. У мене є 50 золотих ринських місячної плати і се мені аж надто вистарчить.

– Я на те не позволю, бо я вже так привик до тебе, що ти мені кожної хвилі потрібний.

– Таж я з Б. ніде не йду, будемо щоднини бачитися, а сюди буду приходити. Мені розходитьса о те, аби я попробував власних сил.

Чабанський став сердитись.

– Що люди о мені скажуть? Я тебе вигнав, чи що?

– Нічого люди не можуть говорити, бо я по-доброму відходжу, ось що. Я сюди буду заходити, кажу, але я хочу о власних силах жити і від того не відступлю. Мені небагато треба, а те, що маю, якраз для мене стане.

– Та ти все був упрямий, як козел. Ну, ну, нехай. Про мене! Я тобі хліба не жалую.

І Дмитро випровадився від Чабанського до наймленних двох кімнаток з кухнею, що коштували дуже мало. Невдовзі зложив іспит і уважав себе забезпеченим чоловіком.

«Тепер подумати б о моїй найгарячішій цілі, о наших вінчанні, – думав. – Боже мій! Чи я міг снити о такім щастю? Всьо маю: науку і становище, і поважання у людей, і дівчину дорогу, люблячу. Чого ж мені більше треба? Тепер, либонь, пора під вінець. Небагато в мене дечого, але те, що є, вистарчить для нас двох, а опісля якось Бог допоможе, що буде ліпше. А може, їй покажеться замало? Ну, ще поговоримо».

І він написав листа до Володка, просячи о раду.

За кілька днів дістав відповідь. Володко був за тим, аби весілля не відкладати, а щоби не було їм дуже тяжко, то Наталя не потребувала би покидати ще свого учительства.

«От добре радить. Справді, вона може бути учителькою якийсь час. Я маю річно 600 золотих ринських, вона 300 золотих ринських, разом – дев'ятсот, а се вже сума.

Ну, слава Богу, вже недалеко берега, перепони всі усунені. Всі? Лишається одна найтяжча: вуйко Чабанський. Якби так я не був до нього зблизився по тім всім, що між нами було, була б у мене совість чиста. Я тоді був того переконання, що він злий чоловік, що він ворог мені. Тепер инша річ. Мені його таки жаль. Я бачу, що він так зжився з пляном одружити мене з Павлиною, що годі буде йому ту гадку покинути. Не хотів би я робити йому прикрости, але годі инакше, так мусить бути і я мушу перебути ще ту одну борбу. Зачну по-доброму. Коли згодиться добровільно, то ноги його цілувати буду... А коли не згодиться? Скоро ся борба розділить нас оп'ять? Ну, не видно буде, що все те, що задля мене зробив, було роблене з інтересу, а така добродійність чорта варта. Значиться, що він, даючи мені тепер, ставив на лотерею, в котру певно програс. А чи я обов'язаний йому вернути ставку? Над тим би подумати! Чи був він обов'язаний давати мені щонебудь? Я його о то не просив, сам мені накинувся. Відтак він є моїм довжником, бо від моєї тітки забрав, на мій рахунок, більше. Отже, рахунки наші вирівняні, і коли би між нами не пішло по-доброму, тоді я викажуся компенсатою».

Дмитрові полегшало на серці від того рахунку.

«О одно мені ще ходить. Чи сказати йому зараз, заки заповіді зачнуть йти, чи доперва опісля? Скажу зараз, лише треба умовитися з Наталею».

І Дмитро, не відкладаючи, того самого вечора пішов до Містенських.

Там вже дістали другий лист від Володка, де він радив, аби ще тої осені відгуляти весілля.

Наталя не надіялася ще так близького реченця. Вона, хоча освоїлася з тою гадкою, що вийде за Дмитра і з ним зжилася, не думала ні разу над тим, коли воно буде, і так сходяв день за днем. Тепер, прочитавши Володків лист, вона дуже змішалася. Ось перед нею стояв недалекий факт, що з Дмитром має злучитися навіки. Перед такою важною хвилиною задрожить найтвердше серце. Яка буде її доля? Знала його не віднині. Привикла до нього, а все ж за кілька місяців Дмитро мав для неї бути кимсь ближчим, як тим Дмитром, що був дотепер: Дмитро-суджений мав стати Дмитром-мужом. Тож не диво, що коли Дмитро показався на порозі того вечора, дівчина дуже збентежилася, начеб він прийшов нині освідчатися. Вона стала якась несміла і не знала, яким словом його привітати.

– Чи ти, Дмитре, писав тепер що до Володка? – питає стара Містенська.

– Писав, а нині дістав його відповідь.

– Що вам так пильно дуже? Я не знаю, чи зможемо в таких короткім часі приладитись до весілля.

– Та чи то так багато треба ладитись? – каже Дмитро. – Ось візьмемо вінчання, а опісля по обіді до хати. Правда, Наталю?

Наталя запаленіла уся, поглянула на Дмитра та й оп'ять спустила очі вниз.

– Те-те-те, ти гадасш, що я про само весілля говорю? Та тут треба для неї щось приладити, таж так її з хати не виправлю!

– Що зробиться до того часу, то добре, а решту приладиться опісля. Ми з Б. нікуди не підемо.

– Та не лише то, але таки поки що при мені замешкайте.

– Коли я вже найняв свою хату, – каже Дмитро з повагою, начеб хотів показати, що він не щось.

– Йди, хлопче, а де ж би я з дочкою розлучилася!

– То ходіть паніматко, до нас жити.

– Ну, нехай би і так, а що ж я з моєю хатою зроблю? Наймити кому? То оп'ять мені її так зруйнують, що лиця не буде їй знати. Я вже знаю, що то чиншівники. А то ще хата дерев'яна, то геть обдрапається.

Дмитро не знав вже, що казати.

– Та бо то, паніматко, якось буде по-жидівськи, щоби я в жінчиної мами мешкав. Я вже, Богу дякувати, маю з чого жінку удержати.

– Тут нема що поводитися амбіцією. Ми люди убогі і мусимо числитися з кожним крейцаром. То було би так. Я віднаймаю

свою хату на те, аби відтак платити чинш десь в місті між жидівськими закамарками, а може, ще треба буде доложити. А тут помістимося вигідно. На другий рік студентів вже не буду брати, а ви поміститесь у Володковій кімнаті.

– Ваша правда, паніматко, – каже Дмитро, цілуючи її в руку. – Що ж ти, Наталю, на то?

– Ей от! Дайте мені спокій, – каже Наталя, роблячи химерну міну, начеб мала дитина, котрій щось не подобається.

XII

Дмитро кілька разів заходив до Чабанського, щоб поговорити з ним «одверто», та кожного разу вертав з нічим, відкладаючи се на пізніше. Кожного разу входив зворушений з рішучою постановою, а все не мав відваги і відходив злий на себе за свою нерішучість. Старий зміркував, що Дмитро якийсь розсіяний, а не знав, яка тому причина.

– Не знати, що нашому Дмитрові сталося! – говорив Чабанський до жінки. – Якийсь від довшого часу вже не той став.

Чабанська знала, яка тому причина, але не говорила нічого. Вона раділа щастям Дмитра, але і тривожилася тим, як та неминуча борба рішиться. Знала об тім і Павлинка. Дмитро просив її за дружку.

Дівчина, хоча силкувалася своїми силами забути Дмитра, придушити в собі любов до нього, не могла викинути з серця надії, що ще все може змінитися. Вона все ще дожидала чогось незвичайного, чого собі не могла пояснити. Все ще блукалась по якихсь облаках і не хотіла ступати на землю.

Коли ж тепер почула від Дмитра про його весілля, вона відразу упала з тих облаків. В дівчину начеб громом вдарило. Вона поблідла і чула, що в неї кров застигає. Не могла слова промовити.

– Се ж, Павлино, для тебе не новина, – заговорив ласкаво Дмитро, – се конечність неминуча. Я знаю стан твого серця, але мені сього не відкажеш.

– Хіба хочеш, щоби зараз вмерла...

– Ні, я тобі життя і здоров'я бажаю і я гадав, що ти вже з тою гадкою і конечністю освоїлася. Ну, як же? Не відказуєш?

– Ні, буду дружкою Наталі, – сказала твердо Павлина і закусила губи, щоби здержати сльози.

Розуміється, що від тої хвилі і Павлина дуже змінилася, і старий Чабанський усе те зміркував. Первісно гадав, що між Дмитром і Павлиною, котрих уважав страх в собі залюбленими,

настало якесь непорозуміння, і лише посміхався з того під вусами. Але такий стан тривав довше, як повинен, і старий хотів раз дізнатися правди.

Коли раз остав сам-на-сам з Дмитром, каже до нього:

– Яке лихо вам на ніс сіло? Вже від довшого часу і ти якийсь не той став, і Павлінка ходить, мов загоріла кітка, і моя стара щось знає, а не хоче казати. Та з бабами ніхто розумно не договориться. Кажі ти, що се такого?

Дмитро зворушився. Тепер настала та рішуча хвиля і годі було її відкладати. Чув, що серце в нім молотом товчеться і дух йому захоплює.

– Та я хотів вже давніше о тім поговорити, лише якось не складалося. Я буду женитися...

– З ким?

– З Наталею Містенською.

Чабанський витріщив очі, начеб не зрозумів гаразд. Коли Дмитро став говорити про женитьбу, він гадав напевно, що то з Павлиною, і для того, щоби себе упевнити та подрочитися з залюбленим хлопцем, спитав: «З ким?»

Тепер ушам своїм не вірив, коли почув інше ім'я, ніж Павлини.

– З ким ти кажеш?

– З Містенською Наталею, я виразно сказав.

Старий не зводив з нього своїх здивованих очей. Не міг поміркуватися. Бо справді тим словом вивертав Дмитро його задушевне бажання, його найлюбіший плян. Отямившись, каже:

– Ти хіба, Дмитре, не подумав об тім, що говориш, ти не порадився зі мною об тім.

– Не було о чім радити, я її люблю, ну і женюся.

– Але ж, чоловіче, вона бідна, нічогосінько не має!

– Я ніколи на майно не числив.

Старий став багрянити на лиці і морщити чоло, насупив брови, а долішня губа стала дрижати. Дмитро нагадав собі давнього вуйка і нааякався. Ним заволодів давній демонічний страх, як іноді, коли ще школярем був. Йому стало жаль того доброго, ласкавого вуйка, який був Чабанський для нього в послідніх часах.

– Я на те ніколи не позволю! – гримнув вуйко і вдарив кулаком о стіл, аж вікна відізвалися.

Дмитро поблід. Він вхопив вуйка за руку і став її цілувати:

– Батеньку мій рідний, не робіть мене нещасливим. Я без неї жити не можу... Не відказуйте... – говорив крізь сльози. – Повік вам того не забуду, сліди ваші цілувати буду...

– І не проси даремно, бо з того нічо не буде. Тобі треба багатой жінки, а то голоп'ятники.

– Не відказуйте, благаю вас! – умоляв Дмитро.

– А Павлінка що? То цілуєтесь, обнімаєтесь, я сам бачив, а тепер, коли дівчину розлюбив, то покидаєш?

Чабанський хотів подразнити його амбіцію.

– Я її цілував як брат, і вона вже давно знає, що я любив иншу.

– А я таки не позволю!

– Прошу не забувати, що я повнолітній.

– Так?! Ти повнолітній... Тішся тим, а мені дай спокій! Така вдячність! Від тебе можна й того сподіватися.

– Що ж тут вдячність має спільного з мою женьтьбою? Я вдячності не цураюся, але женитися буду там, де мені серце каже, аби мав світ догори ногами обернутися.

– Коли так, то відчепися від мене, я хочу на старі літа мати спокій, а ти вже *повнолітній* і моя опіка тобі ні на що.

– Бувайте здорові! – сказав Дмитро і вийшов.

– З Богом! – кликнув за ним старий Чабанський. – Але я мого слова не відкличу.

«Знов те саме, що було перед чотирма роками, – думав Дмитро, йдучи, – але трохи инакше. Тепер мене не вигнав, а я знову не такий бездомний, як перше. Отже, видно, що то його піклування про мене не було без інтересу, а коли так, то все було чорта варте. Я свого слова також не відкличу».

Пішов прямо до парохіяльного уряду замовити заповіді. Але ціла та сцена не давала йому супокою.

Розумів добре, що як повнолітній мав право женитися, де йому хотілося, і що зробив добрий вибір після голосу свого серця. Однак не знає, що був би дав за те, аби вуйка приєднати. Він знав, що й Містенській буде з тої причини прикро.

Відтак пішов на передмістя.

Містенська пізнала зараз на нім зміну і доміркувалася, що він вертає від Чабанського.

– Супротивився, правда?

– Та так, але то ще уложиться, коли побачить, що инакше не може бути.

– Знаєш, Дмитре, що мені се дуже прикро, і коли би се був твій рідний батько і так супротивлявся, я ніколи не допустила би до того весілля.

Дмитро перший раз в житті утішився, що не має рідного батька.

Чабанський по відході Дмитра був дуже роздратований. Його чоло ні раз не випогодилося, ходив по хаті і бурмотів сам до себе:

– І всьо пропало. Я тим так тішився, я того був певний, що їх з Павлинкою поженю, а тут якась фриґа йому в голову влізла. Але що я о тім нічого скорше не довідався! Та як ні? Або ж мені люди не говорили? А я не повірив, бо бачив на власні очі, як тота дурна сойка вісилася йому на шиї. Він цілував її як сестру... Бодай ти так з носом був! Дівка здорова, як ридз, сама на шию вішається, а він каже, що цілував як сестру... Шельма дурний. Тут мав би всьо, а там візьме голу дівку. І там лізе, треба хіба розум стратити. Всьо пропало! Шельма один, така вдячність! Та най йде до біса! А ще одно спробую, коли того не налякається, так він хіба з чортом збратався. Так. Тим одним можу його задержати. Він амбітний, йому буде залежати на тім, аби я не відібрав йому мого імени, бо вже люди так його знають, і то одно його приневолять. А яко правник знає, що маю до того право, бо він не мій син.

Але старий не повеселішав на ту гадку, хоча рішився виждати, аж Дмитро прийде, і поставити тоді йому альтернативу: коли ти мені так, то я тобі ось як!

Старий був сам в хаті. Чабанська і Павлина чули його розмову з Дмитром і боялися тепер показуватися йому на очі. Чабанська поралася на кухні, ждучи, поки її чоловік не покличе, а Павлина сиділа в друкій кімнаті і плакала.

– Гей! Є там котра? – гукнув. – Деся вас дідько позабрав, що не можу нікого докликатися.

Обі ввійшли в хату.

– Чи ви чували, що той шельма жениться з Містенською? То тота, що сюди приходила? Я навіть не придивився їй, чи гарна бестія. Закуталася хустками. То лише знаю, що гола, як турецький святий. Що ж ви, кротьсот чортів, понімали, що жодна рота не отворить!...

– Та що ж масмо говорити? – каже Чабанська.

– То ти повинна би обізватися, панно, бо то о тебе ходить!

– А я що маю говорити? – каже Павлина крізь сльози. – Нехай жениться, де хоче, я силуваного мужа не хочу...

– О! Яка делікатна, їй лобощів захочується. То ґрунт, щоби хліб був, а їй конче за коханням. Чорти би вас побрали!

– Та що ж я тому винна? – каже Павлина, розплакавшись вголос. – Я ж його на мотузок не візьму.

– А я кажу, що нічо з того! – крикнув Чабанський. – Не позволю і баста, а ні, то з Богом, Парасю! Мені вже забагато того упору. Я його провчу.

Через кілька днів Чабанський був страх лютий. Дмитро не показувався. Стали голосити заповіді і люди зараз донесли об тім старому.

– Бажаю щастя з невісткою, – говорила одна сусідка до нього. – Чула-м, чула-м, вже другу заповідь голосили.

Чабанський погадав собі на то бажання: «Йди до чорта, чарівнице», але не сказав нічого, лише насупився. Сусідка зміркувала, що старий тому нерадий, що Дмитро жениться против його волі.

– Мені здається, що пан Дмитро злий вибір зробив. Він на такій дорозі, а вона бідна. Міг собі багатшу знайти.

– Я то само говорю, але що з шельмою порадиш. Така вдячність на світі. Годуй тото, доглядай, а та bestія тільки фуркне тобі з-перед носа і гніздечко собі окреме хоче заложити.

– Треба було відрадити.

– Як? Коли то упертий козел і хоче мати свою волю. Досить мені вже того. Най собі робить, що хоче.

Сусідка розповіла зараз другим, що Дмитро жениться против волі старого. Отже, хто лише Чабанського стрінув, став його жалувати, а то ще більше його лютило, що й другі люди так само річ видять, отже, він має рацію.

В неділю мала бути третя заповідь і вінчання, на котре мав приїхати Володко.

Кілька днів перед тим пішов Дмитро до Чабанського на весілля просити. Містенська радилася, аби пішли обоє з Наталею, але Дмитро не хотів об тім і чути. А коли би так старий в гніві сказав Наталі яке прикре слово, тоді він не запанував би над собою і могло би все дуже зле скінчитися. Пішов сам.

Чабанський зустрів його насуплений, як ніч.

– Ну, як же ти рішився?

– Я вже давно рішився. В неділю третя заповідь та вінчання і я прийшов просити...

– На весілля? – каже Чабанський, вискаливши зуби і замикаючи одно око.

– Так, я прийшов просити на весілля.

– А я як перше казав, так і тепер кажу, що на весілля то не позволю.

– То не може бути, – каже Дмитро, хитаючи головою, як той, що говорять йому про неможливість. – Не то, що я лише з Наталею оженився, бо її люблю, але тепер дівчини не смію знеславити!

– Слухай, що тобі скажу: я заборонити тобі не маю права, женися, але віднині не називайся моїм сином. Я наказую тобі носити моє ім'я.

В Дмитрі застигла кров. Отже, при самім березі, до котрого плив з напруженням всіх сил, оп'ять плентається, замотується в той накинений псевдонім, начеб в якісь підводні рослини, що грозять йому утопленням.

Старий дивився, вижидаючи, яке вражіння зроблять його слова на Дмитра, що стояв наче мертвий. Дмитрові здавалося, що вже свобідний, а він навіки зв'язаний з тим чоловіком, він в його силі. Оп'ять заволоділа ним уся колишня ненависть, яку почував до вуйка, і він глядів на нього так, як глядить степовий кінь на того, що арканом його путас. Але скоро стямився. Не було над чим довго міркувати.

– Робіть, як хочете, а я від свого не відступлю, – сказав і виїшов.

– Я також, і з нами квит, розумієш? На весілля мене не дожидай!

Дмитро, хоча був свідомий того, що заборона вуйка не має практичного значення, що він звучить таки з Наталею навіки, йшов від Чабанського, начеб справді мав спутані ноги.

«Не буду зватися Чабанським, то обійдеться, пізнають мене люди без псевдоніма, але... А! Всі чорти хіба на мене змовилися! А скоро Містенські добачать в тім неславу на себе? Що тоді? Ну що? Що тоді я зроблю, яке буде моє життя?».

Дмитро станув на вулиці і став собі рвати волосся з голови.

«Боже мій! За що так мучуся, за що так терплю? Вже допливав до берега і прийдеться потонути. Так. Але я тепер сам з власної волі пірну головою в безодню, щоби не мучитися. Я вже не маю сили до дальшої боротьби. Тепер би піти сказати Містенським усе: «Ось я псевдонім! Сей накинений, знасилуваний псевдонім мені відбирають. Плюньте на мене, добрі люди, я споганив ваше життя своєю недостойною особою».

Дмитро біг вулицею як божевільний. Хотів зайти до Містенських, але розвага йому се відраджувала, бо ще не успокоївся. Він пігнав на передмістя геть далеко, де іноді з Володком любили пересиджувати.

Сів під вербою і важко задумався. Ціла його сумна минувши-на пересунулася йому перед очі, як тому, що топиться. Показалися поза тим і любі спомини, як шматки синього неба з-поміж чорних хмар. Пощо він з бідною дівчиною зійшовся, пощо їй долю зав'язав? Нагадав відтак Володка і в нього вступив дух. Нічого він сам не видумас. Як Володко йому не порадить, то ніхто більше. Рішився не йти до Містенських і не говорити нічого, поки з Володком не порадиться. То його успокоїло і він вернув додому.

XIII

– Щось ти, небоже, не виглядасш на пана молодого, – сказав Дмитрові Володка, привітавшись з ним на двірці. – Скривився, як середа на п'ятницю.

– Коби ти знав, що я терплю! – каже Дмитро і став йому оповідати свою послідню розмову з Чабанським.

– Того можна було надіятися.

– Ба, але слухай, що даліше. Поставив мені альтернативу, що коли я против його волі ожениюся з Наталею, то заборонить мені називатися Чабанським.

– Ну, то й що з того. Воно сяк чи так, а се був лише твій псевдонім.

– Бійся Бога, а коли Наталя і мама не схотять того, що?

– Того не масш чого боятися. Наталя йде за тебе, а не за Чабанського, ось що.

– Але чи певно?

– То моя річ. Чи ти вже їм про те говорив?

– Ні, я вже два дні там не був, на тебе жду, мій друже. Порятуй, а коли ні, то проклинати буду ту годину, коли ти мене від смерти врятував.

– Успокийся, Дмитре, бо нема чого сумувати.

– Бог би з тебе говорив, ти мені оп'ять життя вертаєш. А чи Чабанський може се справді зробити?

– Та ти ліпше будеш се знати, бо ти правник. Але правда, в таким клопоті то можна голову стратити. Знаєш що, Дмитре? Порадсья свого шефа. То здібний адвокат.

– А мені то на гадку не прийшло! Далєбі, добра рада!

– А тепер, що буде, то буде, ти собі голови тими дурницями не завертай і не плюгав собі найкращих хвиль життя тим гноєм, з котрого не можеш умитися. Якось воно буде. Шлюб візьме Дмитро Чабанський, а опісля покажеться.

– Отже, ти сам мамі скажеш?

– Я не виджу потреби того нікому говорити. Може бути, що ще нічо з того не буде. А як буде що справді, як старий розпічне які заходи, тоді приймемо се так, як звичайну неприємність, котрої не можна було передвидіти.

Дмитро успокоївся від тих слів. Прийшов з Володком до Містенських і мусив виправдатися перед Наталею, що через два дні не показувався.

– То така річ, мамо. Старий сідас на опікунського коня і не позволяє Дмитрові женитися та й на весілі не буде, але се пусте. Обійдеться.

Дмитро пішов відтак до бюро. В канцелярії не було нікого і шеф був вдома. Дмитро рішився засягнути його поради і тому розказав йому цілу свою біографію. Адвокат слухав уважно.

– Отже, що мені робити, пане меценате, на той случай, коли б Чабанський хотів ту погрозу виконати?

– Треба його випередити...

– Як то?

– Зовсім просто. Треба вам перевести доказ, що ваше теперішнє ім'я – се псевдонім, накинений вам ще тоді, як ви були не-долітком і не могли про себе рішати. Се вам ніраз нечести не зробіть, бо за чужі вчинки ви не відповідаєте, псевдоніма собі не присвоювали, а ім'я – се дуже пуста річ: не ім'я чоловіка красить, а чоловік його, ось що. Воно й не трудно прийде вам роздобути свою правдиву метрику.

– А де її візьму, коли я до метрики не вписаний? Се мені стара Очкова говорила.

– Але знайдете метрику ваших родичів, а на доказ вашої то-тожності знайдете двох свідків.

– Звідки я їх візьму? – каже Дмитро з розпукою.

– А от маєте одного – ту Очкову, другим може бути її дочка. Впрочім, вона вам скаже, хто ще о тім знає.

– Сердечно вам дякую, пане, за вашу раду, ви мені небо отвори-рили...

– Ет! Я вже не одному таке небо отворив. Се дурниця. Спі-шітья лише, бо як стара Очкова ноги задре, то буде трудніше кінці пов'язати.

Дмитро того справді настрашився, бо до Очкової давно вже не заходив і не знав, чи стара ще живе. Він не любив сходитися з тими, що знали його маму, соромився її.

Отже, не тратячи часу, пішов до Очкової на Стрийське. Спішився так, начеб справді Очкова вже умирала, а він хотів її ще живою застати.

Очкова справді знемагала і числила вже дні свого життя. Коли прийшов Дмитро, вона сиділа надворі, вигриваючися до заходячого сонця. Побачивши її, він дуже зрадив і почув докори совісти, що старенької приятельки покійної бабусі не відвідав ніколи.

Спочатку стара не могла його пізнати і довго вдивлялася в нього, закриваючи очі своєю поморщеною, худощавою рукою.

– Ой, рідкі гості, загорділи, забули старуху, що вас на руках носила. А я так за вами допитувалася у людей.

– Вибачте мені, я справді винуватий, але я стільки перейшов, тільки витерпів, що справді можна не одно забути. Я маю до вас велику просьбу, не відмовте...

– Нащо я кому вже здалася? От прошу Бога, щоби чим скорше вкоротив мої муки і взяв мене до себе. Я вже порохно....

– Таки Бог задержав вас на світі для мене, бо від вас моя доля залежить.

Стара зацікавилася.

– Рада вам допомогти, але тут годі, ходім до хати, – стара поклікала дочку.

– А, пан Дмитро, рідкий гість! – каже.

Обоє ввели стареньку до хати. Ся кімната була Дмитрові добре звісна. Усе тут на тім самім місці, немов залякле, стояло. Хіба прибуло, може, кілька нових вінків засушених над образами.

Як посідали, дочка вийшла оп'ять ладити каву для «рідкого» гостя, а Дмитро став усю свою біду розказувати від тої хвили, як його з хати вигнали, аж до послідніх часів. Не забув й на те, що почув від адвоката.

– Як о се ходить, то не лише я і моя дочка можемо то посвідчити, але й наш сусід Мидлик, що ось тут напереді мешкає.

– Слава ж тобі Господи! А не знаєте, хто мене хрестив і де?

– Знаю, лише я забула. Пожди-но... Тоді був вікарим ксьондз... ксьондз... ксьондз Древно.

– Я його знаю! – крикнув Дмитро і аж підскаочив на кріслі.

– Ледве, то вже старший чоловік і відтак пішов звідси геть.

– А відтак прийшов знов і перед шести роками був парохом в П'яновичах.

– Ага! Так, так, масш рацію, то він сам, лише не знати, чи ще живе.

Дмитро не міг вже довше всидіти на місці. Даремне припрошувала дочка до кави, а стара стала сердитися.

– Не можу, не можу, я іншим часом, – говорив Дмитро, складаючи руки як до молитви. – Прошу собі представити, що тут йде о мою долю, а позавтра моє весілля.

– Так? А то дай Боже в добрий час, а з ким же?

– З Містенською.

– З дочкою того, що тут був вікарим? Дуже чесні люди, я їх добре знаю, будете щасливі з нею. Най вас Бог благословить!

Дмитро й не стямився, як приклякнув перед старою і поцілував її по руках. Вона поклала свої худощаві руки на його голову і шептала молитви.

– Мені здається, – каже зворушений Дмитро, – що се моя покійна бабуся мене благословить.

– А я саме про неї нагадала тепер. Видно, що її душа тут і вона вас моїми устами благословить. Ми були великі приятельки і я не раз її згадую. Але вже невдовзі побачимось. Ну, коли так, то не здержую. Справді, діло дуже пильне. Але тямте, прийдіть до мене з жінкою, нехай вас перед смертю хоч раз побачу.

– Певно, що прийду, аби виправити мою нечемність до сеї пори. Мені аж соромно, що сюди лише по ділу приходжу.

Дмитро пішов зараз до свого шефа і розповів йому з розрадуваним лицем, що довідався.

– А, то ще ліпше. Ні, старий Древно ще жис. Вчора був у мене його колятор і ми навіть говорили про старого.

– Слава Богу.

– Отже, так. Завтра беріть фіякра і махайте до П'янович, то недалеко, там довідається багато.

– Я ще нині поїду. Там переночую і буде час говорити, бо позавтра моє весілля.

– Чи не з Містенською?

– З нею.

– Alte Liebe rostet nicht²³. А на весілля не просите?

– Я завтра запрошу пана мецената по формі за старосту.

– О! Та чому так пізно, я не зможу приготувитися.

– Та моє весілля буде зовсім тихе і ніяких приготувань не треба.

– Ну, завтра вже не трудіться, я нині приймаю запросини, рад вам служити.

²³ Давня любов не вмирає (нім.).

XIV

П'яновицький парох кс. Древно числив вже сімдесят вісім літ і вже знемагав. Те, що він в житті переходив, могло зламити найсильнішого чоловіка. Не то, що терпів від ревматизму, та ще й недовиджував і недочував. Хоча був вже для нього час податися на емеритуру і сидіти в яким монастирі, він все ще держався парохії, дарма що не раз приходилося йому йти на службу Божу на двох кулях.

Того вечора, коли Дмитро приїхав до нього, він сидів в хаті коло печі, вигриваючи свої ноги до огня. Старець немало зчудувався, коли перед його хатою почулися фіякерські дзвінки.

Заки міг післати Антона довідатися, хто се такий, відчинилися двері і до хати ввійшов Дмитро.

– Слава Богу!

– Слава на віки! – старець оглянувся і став приглядатися гостеві, як той, що зле видить.

Дмитро стояв коло порога, не кажучи нічого. Цікавий був, чи старець його пізнає.

– З ким маю честь?

– Пізнавайте, отче! Ви мене перед вісьмома роками знали.

– Ба, ба! Дайте мені мої очі зперед восьми літ, то пізнаю.

– Я Чабанський, той самий, що тут був у дворі у п. Крикунського учителем.

– А се ви! Ну видите, копу літ ми не бачились, вітайте, вітайте!

Старий підвівся із свого сидження і взяв Дмитра в обійми.

– Сідайте, прошу, бо я таки мушу сісти. Що ж вас сюди спроваджує? Хіба приїхали старого відвідати?

– Признаюся, отче, що я по ділу до вас. Годі мені дозволяти собі на такі видатки, як відвідани, нема куди.

– Що ж ви тепер робите?

– Я у адвоката на практиці.

– Дай Боже щасливо! Яке ж то діло до мене, може, справді яке адвокатське? Та ж я з ніким не правуюся.

– Будьте, отче, спокійні, се не то. Зараз скажу. Чи ви були колись сотрудником парохії Б.?

– Аякже, був півроку, але то вже дуже давно. Тоді я вернув з реколекцій, стратив парохію і мене там кинули до міста. Гадали, що в місті не знайду поля до ширення моїх демагогічних засад та й що в місті я вилічуся з моїх блудів. Ну, але зле вибралися, бо я вже був старий, накипілий горнець і ніякими панськими парфумами не можна було мене виварити.

– Яке тоді військо в Б. стояло?

– Військо? А хто їх там знає? Якись мадари. Знаю, що між ними було багато кальвінів. Я тоді сповняв також функції капеляна, бо військового священника там не було.

Дмитро тратив надію, чи зможе довідатися про таку подробицю, як хрещення дітей. Але спитав:

– Ви, отче, певно не будете тямити, кого ви в Б. хрестили?

– Покажеться.

Старий пішов до другої кімнати, де світилася лампа, і став за чимось в шафі шукати. Відтак виніс зшиток пожовклого паперу.

– От таких зшитків у мене стільки, скільки я мав парохій, але недовго на них попасаю. Я мав манію записувати у себе всіх, кого я хрестив. Се писав я в костелі, а відтак писав я до метрик або передавав на картинці парохіві.

– Отже, кого вам треба? – каже, розвертаючи записник під світло.

– Позвольте, отче, мої очі ліпші, то скорше знайду.

Дмитро взяв зошит з тремтячих рук старця. Сей папір заключав в собі його долю. Уся увага зібралася в очах, котрих трохи не видивив при слабім світлі ватри в печі.

– Тут не видно. Я зараз подам лампу, – каже старий.

Лампа світилася в другій кімнаті. Дмитро кинувся, миттю перебігаючи старця, і приніс лампу. Зошита таки не випустив з рук. Він не віддав би його тепер нікому за ніякі скарби світа. Став в нім шукати серед мовчанки.

– Є! – крикнув радісно Дмитро, показуючи пальцем в книжці.

Старець нахилив очі до паперу і почав читати.

– Die vigesima Augusti, millesimo octingentesimo quinquagesimo sexto, legitimus puer Demetrius Francisci Pokorny et Euphrosinae natae Nedbal conjugum²⁴. Сього вам було треба?

– Того самого, – каже радісно Дмитро і став старця цілувати по руках. – Знаєте, отче, де той хлопець тепер?

– Ого, се вже мені годі знати.

– Ось він сидить у вашій хаті коло вас, се я!

Священик видивився на нього. Він глядів довго, начеб хотів сказати: «Ти собі з мене старого жартуєш».

– Ви ж називаєтесь Чабанський!

– Так мене назвали против моєї волі і я приневолений дотепер так називатися.

²⁴ Дня 20 серпня 1856, законнонароджений хлопець Дмитро [від] Франциска Покорного і Євфросинії уродженої Недбаль, подружжя (лат.).

Дмитро дивився так щиро старому в очі, що годі було сумніватися о правді його слів.

– То якась така історія, котрої я не можу зрозуміти.

– Я вам її розповім, вона дуже довга. Але чому мене не вписали до метрики парохіяльної?

– Коли так, то не моя в тім вина. Я метрик не провадив, лише парох. Я подавав йому на картинці кожний факт, а чи він вписав, сього я вже не знаю.

– Яким же способом я зможу доказати факт мого хрещення?

– Треба би свідків. Коби хто посвідчив мені тотожність вашої особи, то я вже на основі моїх записів можу і присягнути, що я вас хрестив.

Старий задумався, а далі каже:

– Як се могло статися? Тодішній парох Б-ський, покійний Стебницький, був під тим зглядом педантом, як се могло статися? Пождіть-но, мій друже. Ви питали мене за військо, що тоді в Б. стояло. Чи не був ваш батько військовим?

– Був військовим при гусарах. Що мені то відразу на ум не прийшло сказати!

– Так? Ну, пождіть. Тоді військові мали свої окремі парохії, ви там певно записані.

– Правда! Тепер я вже попав на слід і всьо буде гаразд.

Дмитро так був зайнятий своїм ділом, що хотів вже зараз від'їздити. Але не випадало. Старець ждав, щоби Дмитро оповів йому свою історію, але також не хотів допитуватися. Дмитро знову не видів потреби розповідати про себе. Він соромився того. В оповіданню треба було й маму порушити, а йому було соромно за маму. Мовчали хвилию.

Дмитро бачив, що старий дивиться на нього, начеб хотів спитати: «Ну і як же?». Але Дмитро заговорив чим иншим:

– Як же ви, отче, мастеся?

– Що раз ліпше, бо ближче берега. Нажився досить. Тепер вже йно жду хвилі, коли Бог тьмене покличе *ad audiendum verbum*²⁵, ось що...

– Е! Ще будете, отче, жити, коби лише Бог здоров'я дав.

– Потішасте мене? Вам здається, що мені вмирати страшно? Ні, мій друже. Хто тільки літ жив на світі і стілько бачив, що я, міг до смерти привикнути. Вона мені ні раз не страшна. Противно, я бачу, що се найбільше добродійство, яким Бог людей наділив. Смерть кінчить усе горе. Ще поки чоловік молодий, то при-

²⁵ Щоб почути слово (лат.).

в'яжуться до того світа. Але як вже йому піде з Петрового дня, то тоді мусить оглядатися за супочинком. А де ж більший супочинок, як не в смерті? Старому чоловікові то так, як тому подорожньому, що відстав від громади, з котрою йшов. Мене вже всі випередили, цілий світ поступив наперед, а я сам лишився серед дороги життя. Вже хоч би біг, не догону. Мені пора спочити...

– А що роблять панство Крикунські? – питає Дмитро.

– Крикунський? Йому також пішло з Петрового дня. Нездужас. Його заступас син, той, що ви його учили. Щастя, що мас доброго пана, а то инший прогнав би такого інваліда.

Дмитро, ідучи сюди, гадав, що треба буде заночувати, бо не зможе всього гаразд обговорити. Тепер бачив, що за півгодини довідався всього. Йому спішно було додому. Посидів ще мовчки та хотів їхати...

– Ще хвилинку, мій друже. З'їмо вечерю. Не просив би я вас на такі ласощі, як кулеша з молоком, але ви вже раз так зі мною вечеряли. Хіба, може, ви вже відвикли від такої простої страви?

– Ні, не відвик. У мене ще гірше бувало. Я бував в такому, що й того не було.

– Так, так, люди бідують на світі ще гірше від мене. Я ще не такий бідний. Все ще у мене є хліб, кулеша і молоко, а другі і того не мають. Се вже називається голод, він нікому не брат. Мені особливо жаль тих молодих людей, що мусять о голоді учитися. То дуже руйнує здоров'я. Відтак їх вихіснює правительство на безплатних практиках і тоді доперва дістане хліб, як зубів не буде...

Дмитрові не випадало від'їздити. Лишився на вечерю. Була така сама, як перед восьми роками.

– А де ж Лисек?

– Ого, ви його тямите? Бідний мій Лисек згинув лицарською смертю від жандармської кулі. Застрілили його, аякже! Тоді показалася була в селі скаженина. Я був о нього спокійний, бо він нігде від хати не відбігав, але що ж. Стріляли других та й його застрілили... Що ж, мій гостю дорогий! Рад би я ще з вами побалакати, бо дуже скучно самому в лісі жити, але перед вами дорога і ніч. Я тут в тій пустині живої душі інтелігентної не виджу. Такий гість, як ви, то рідкість невидана.

– Коби мені так час, отче, не раз би заїхав би я сюди.

– О! Хіба ж яка користь з того для вас?

– Велика користь. Того, що чоловік почує від старця, не вичитас в ніякій книжці.

– Ви про се говорите? То правда. Не одна річ вийшла би на світло Боже, якби молоді інтересувалися споминами людей старших.

– Отче, отче, я замовляюся до вас. Дасть Бог літа, то приїду з жінкою.

– Ого! Вже жонаті?

– Ні, але позавтра моє весілля.

– Ну, нехай же вас Бог благословить, мій добрий похреснику!

Старий встав, підніс руки над головою Дмитра і став тихо молитися. Дмитра се зворушило. Сивий, як голуб, старець, той сам, що його хрестив, благословив його в такій рішучій хвилі життя!

– А з ким же женитесь?

– З Містенською.

– То сирота по старім Б-ським сотрудику?

– Вона сама.

– Гратуюю вам. Чесний був батько. То був священик, яких мало. З доброго гнізда ваша суджена, дай Боже щасливо! Беру вас за слово, що обіцяли приїхати, коли дочекаю літа. Скоро ж мене не застанете, то помоліться за мою душу над моєю могилою. Я завтра на вашу інтенцію відправлю службу Божу.

Дмитро попрощався і поїхав. Ніч була холодна і погідна. Їдучи додів, він перебирав у мислі усе те, що тої днини перебув і чого довідався. Та усі його гадки крутилися коло одного. Йому стало легше на серці, що довідався великої тайни. Мав тепер доказ в руках, хто він є. Чабанський стояв від сеї хвилі ддя нього байдужим чоловіком. То, чого він так дуже боявся, показувалося тепер дитинячим страхополохом.

«Добре мені порадив мій шеф. Я був би ніколи на ту гадку не прийшов. Що то значить довголітня практика! А мому вуйкові і в голову таке не прийшло. Гадав, що мене зігне, що мене оголотить з накиненого псевдоніма, а тут я сам йому віддам! Певно віддам. Нехай хоч раз покажуся в своїй власній шкурі».

Дмитрові стало весело. У воздуху було тихо, зірки на ясному небі начеб сміялися до нього, підморгуючи.

«Тепер я вже спокійний і супротив Містенських, бо ніхто мене вже бодяком не сміє звати. І я був в цвітнику колись, і я був цвіткою, та не моя вина, що мене лиха доля ногами притоптала, що мене викинули на гній. Я маю право бути в цвітнику. Як тільки роздобуду мою метрику, зараз віднесу псевдонім пану Чабанському і скажу: «Заберіть собі, добродію, се добро, що за великі гроші продали! Не хочу навіть звороту ціни купна, нехай вам служить на здоров'я!».

XV

Від раннього рана порались у Містенської з весіллям. Гостей чужих не просили. Приїхав лише о. Містенський із Стрийщини, що мав молодят вінчати, професор Містенський з жінкою, що мав бути старостою, і Володко з Відня, що мав бути дружбою. Дружкою мала бути Павлина і маленька дочка Містенського, а другим дружбою – один судовий практикант. На другого старосту просив Дмитро свого шефа.

В домику на передмісті ще ніколи не було тільки гамору і метушні. Містенська усьому лад давала, та нікому їй було помагати. Уложилися так, що повинчаються рано, зараз по великій службі Божій.

Того дня Дмитро не бачив Наталі. Вона сиділа в останній кімнаті з дружками і одягалася. Помагала їй Павлина при допомозі одної дівчини від кравчихи, що робила сукню для Наталі. Павлина була бліда, як полотно. Вона не сміла очей ні на кого піднести, аби не зрадитися з тим тяжким горем, що їй серце розривало. Дмитрове весілля з Наталею – то темна пропасть для неї, з котрої вона не в силі видобутися. Хто подивився уважніше в се терпляче лице, міг догадуватися, що дівчина перебула тяжку хворобу. Вона справді кілька ночей переплакала.

Навіть у сні таке приходило на голову, що плакала і від свого плачу будилася, щоби відтак плакати наяву. Вона знала, що, стаючи за дружку у Дмитра на весіллі, робить з себе страшенну жертву, але вона не мала сили відказатися від того, бо се була жертва для Дмитра.

На весілля прийшла і стара Чабанська. Вона ходила з куту в кут, не знаючи, до якої роботи взятися. Містенська вважала її за гостя і не дала їй ніякої роботи. Стара пішла до кімнати Наталі і тут сіла в кутику, любуючися своєю невісточкою. Лице старої випогодилося, вона була рада, як ще ніколи.

На другій стороні були мужчини. Стрий Містенський, мужчина високий і плечистий, ходив по хаті, загнувши руки за спину. Скучно було йому без люльки, бо хотів відправити сьогодні службу Божу тиху, а не міг йти до церкви, поки молоді не підуть. Професор Містенський з Володком грали в шахи. Дмитро був зворушений. Все те видавалося йому дуже довго і він рад був чим скорше найтися в церкві. Другий друга придивлявся грі в шахи.

Перед десятою годиною покликали їх на другу сторону. Тут був застелений килим, а на нім три крісла. Коли всі зібралися, Володко пішов до другої кімнати і вивів під руку Наталю. Вона

була в білій одежі, з міртовим вінцем на голові. Розпущене волосся вкривало плечі. Виглядала так гарно, що Дмитро не міг вийти з подиву. Володко підвів її до Дмитра і проговорив тихим, зворушеним голосом:

– Маш, Дмитре! Віддаю тобі, що мені найлюбіше.

Дмитро взяв її за руку і обоє станули на килимі перед кріслами, на котрих сиділи о. Містенський, Містенська і Чабанська.

Молодята впали навколішки. Стрий проговорив кілька слів і поблагословив їх. Те саме зробила Містенська і Чабанська. Вона плакала з радощів.

Надворі стояли вже найняті повозки і поїхали в церкву.

Вістка про весілля Дмитра рознеслась ще кілька днів передше по місті. Усі цікаві були бачити. Знали, що старий Чабанський не дозволив був синові женитися, і цікаві були, чи прийде до церкви.

Народу було багато. Молодята були в церкві через цілу службу Божу. Відтак вийшли до притвора і тут ждали на священиків.

По відбутій церемонії Дмитро сів з Наталею разом до одної повозки і поїхали додому. Тут ждала їх стара Містенська з хлібом-сіллю на порозі.

Дмитро не міг стямитися, що з ним робиться. Невже ж воно правда? Невже ж Наталя навіки його? Отже, його задушевна гадка сповнилася. Вони сполучені навіки!

Доперва за обідом успокоївся з того зворушення і став дуже веселий. В часі обіду принесли телеграму від Зварських, що бажали молодятам усього добра. Тоді стара Чабанська подала Наталі весільний дарунок – те саме золото, котре вона колись для Дмитра заставила у жида. Дмитро поглянув на се і згадав колишні страшні хвили. Але се його ніраз не засмутило. Хіба ж він не побідив?

Ще тої днини гості пороз'їздилися, з виїмком Володка. Він балакав з молодятами довго в ніч.

Старий Чабанський від рана тої днини ходив подразнений. Від рана воркотів і наганяв жінку і Павлину, щоби збиралися на весілля:

– Як станете збиратися, то кінця тому нема. Гадасте, що то добре так ждати на гостей?...

Він оглядав, чи добре їм в нових сукнях, котрі їм на те весілля справив.

– То не ходить о нього, бо я його знати не хочу, коли мене не послухав, але тут о мою честь йде. Я не стерплю, щоби ви в лахматях виступили.

Чабанська пробувала намовити старого, щоби пішов на весілля.

– Не може бути! Я раз сказав слово і від нього не відступаю. Знати його не хочу, вирікаюся. Той шельма якби мені на очі показався, то нажену його на чотири вітри. За мій хліб, за мою працю він мені таке виробляє! «Я повнолітній», – каже. Будь же собі повнолітній, нехай тебе всі чорти возьмуть, а я тебе знати не хочу, на очі мені не показуйся! Зломаного крейцара шельмі не дам, нехай йде свині пасти! На бідних все запишу, на бурсу, а йому фіга! Пожди, небоже, попам'ятаєш ти мою руку!

І старий кричав на ціле горло, начеб справді Дмитро перед ним стояв. Від тої хвили Чабанська не важилась намовляти його йти на весілля.

– Та йдеш вже одна з другою чи ні? «Карити» по вас посилати? – кричав Чабанський на жінку і Павлину, що ще дещо на собі поправляли.

– Та ще час, чого нас гониш?

– Час, час, ти пішла б там, може, що поможеш. Гадаєш на готове прийти? Опихане, паноньку!

Коли жінки вийшли, старий запер за ними хату на ключ і лишився вдома. Ходив безупинно по хаті і воркотів до себе:

– Га, пропало! Всі мої пляни розвіялись, як полова. Гадав, що на старі літа буду мати при кім голову приклонити та й годі. Упертий, упертий, як козел! Я хотів йому добра! Увесь мій масток був би йому віддав, а та шельма ні! ні! Шкода його. Хлопець добрий, видно, що люди з нього будуть, та що ж, коли мене не слухав!

Старий вдарив з лютости кулаком по столі.

– Я гадав, що його видресую, що буде моїх очей слухати, а тут он що! Ей, небоже, коби мені колишня сила! Не так би ти танцював, якби я тебе зловив за гичку і пішов з тобою в танець!

Старий був дуже лютий. Чоло зморщилося, підборідок трясся, ніздрі розширились, а з очей сипались іскри.

– Вже, либонь, у церкві. Цікавий я подивитися, як та фрига виглядає? Як тут була, то й не придивився гаразд. Умисне закуталась хустками.

Пішов би я подивитись на те весілля, та що люди скажуть? Буде сміх на ціле місто! Тьфу! Не раз мені здається, що того ледаря люблю. Як він хорував недавно, то мені його страх жаль було. Не одну ніч я недоспав, а тепер, якби його дістав, то зубами би роздер. Та-а-а-ак!

Пропаде шельма. Вона голоп'ятниця, не має нічого, хіба тоту дурну пенсію, але се не довго, бо вже ж як будуть свої діти, то чужих не буде коли вчити. Ну, і най мені хто скаже, з чого то дрантя буде жити? Тут мав всьо, ціле удержання, я давав йому дівку, як «муц», а він всього вирікся! На те треба божевільного.

Монолог той перебігла слуга, що вернула з міста і стала добуватися до замкнених дверей.

Старий пішов отворити.

– Якого біса гримасш? Як тебе гримну, то мазею розіллешся!

– Та двері були заперті...

– Ну і що з того? Годі було не запирати, як нікого в хаті не було. Певно! Що то тебе обходить, якби тут хто вліз і обікрав хату. Бодай вас всіх виморило!

– А що варити на обід? – питає несміло слуга.

– Чорта усмаж, а дідька на росі! – гукнув і пішов до хати.

За хвилину отворив двері і крикнув:

– Давай чоботи і капоту!

– Пан підуть до міста?

– Чи маю у тебе дозволятися? Не знаєш, що сьогодні неділя! А може, й того не знаєш? Ти, тумане проклятий.

Слуга подала чоботи і капоту.

Старий став одягатися.

– То мені подобалося би, щоби я через того ледаря нині в церкві не був!

Одягся, взяв шапку та палицю і вийшов.

На дорозі не стрінув нікого.

«А що буде, як мене тут хто здибле? – міркував. – Ціле місто знає, що нині його весілля. А ще як хто схоче мене вколоти і спитає, чому я не на весіллі? Буде сміх. Ні, таки не можна мені йти...

Коли лишуся вдома, то подумують, що я нездужаю, а так годі. По улиці спадирую, в церкві був, а на весіллі ні. Треба завернути».

І старий завернув додому, утікаючи, на скільки дозволили хорі ноги, щоби нікого не здибати. Пристанув аж за фірткою, здохнув шапку і став утирати хусткою рясний піт з чола.

– От, як ізнемігся. Я ще захорую через того ледаря.

Походив ще по подвір'ї, посидів на лавці в огороді, а далі пішов до хати, роздягся і положився до ліжка.

Слуга зварила обід, котрий йому не смакував. Був такий лютий, що трохи не потовк всіх тарелів.

Надвечір вернула Чабанська з Павлиною.

– Ви там балюстесья, а я тут з голоду мру! – крикнув їм настрічу.

– Ти ж сам казав нам йти!

– Ну, і що ж того, що казав? Казав, бо мені так хотілося! Хіба мені не вільно вже слова вимовити? Чи я вже невірний який, чи що? Ще-сьте мене не завоювали, ані ти, ані той твій пестунчик. Якби я його в свої руки піймав, потанцював би він! Але я знати його не хочу, чуш?! – гримнув, аж вікна задзвеніли. – Знати його не хочу! Скажи йому то і нехай мені на очі не покажуться!

– А ти чого скривилася, як жаба зелена? – крикнув на Павлінку, що сіла біля стола ні жива ні мертва. – Ну, чого? Було собі його тримати, я його не відганяв!

– Та чого стрийко від мене хочать? – сказала крізь плач Павліна. – Що я тому винна?

– Масш! Вже ревить! Бодай вас всі чорти взяли! Хіба ж мені вже не вільно до нікого обізватися?

– Ну і що ж? – питає по хвилі Павлінку. – Вигулялася добре?

– Та при чім, коли музик не було! – каже Чабанська, бо Павліна все ще плакала.

– Чому не було музик?

– Весілля було цілком тихе. Гостей, крім родини, не було ніяких. Прийшли з церкви, з'їли обід та й по весіллі...

Так, то розумію! Той шельма не зробить ні одної дурниці!

XVI

Молода пара зажила як в раю. Він ходив пильно до бюро, вона до школи, а стара мама поралась коло господарства. Усі свобідні хвилі перебували разом. Відбували далекі прогульки за місто, вечорами читали або співали.

Дмитро ще не міг взятися до якої-небудь науки. Хотів конче держатися адвокатури і треба було ще кілька іспитів зложити. Гадка, щоби виступити перед світом під власним іменем, не покидала його, але її переведення відкладав з дня на день. Вже й матеріали до того собі приладив, бо метрика від кількох неділь була в його руках. Мимо того не міг якось зважитися на послідній крок. Із своїм псевдонімом вже так зжився, що не міг собі уявити, як воно буде інакше.

Старий Чабанський тепер нічо його не обходив. Чабанська забігала деколи до них і раділа їх щастю. Кожного разу розказувала, що старий за ним допитується, жалується на нього, що ніколи не покажется, закидує йому невдячність, а вона тої думки,

що старий Дмитра таки любить і йому добра бажас. Але Дмитро усе те заговорював чим иншим. Він таки не конче вірив в те, гадав, що мама навмисне так говорить, щоби його наклонити відвідати старого і нав'язати добрі зносини. Дмитро не міг старому того забути, що його вирікся і не прийшов на весілля.

Так минув цілий місяць. Одного дня, як Дмитро був ще в суді, Наталя вернула скорше зі школи і була в хаті. Стара Містенська вийшла за чимось до міста.

Наталя саме вийшла з кухні до сіней, як відчинились двері і до сіней ввійшов старий Чабанський.

Наталя так дуже налякалася, що в першій хвилі хотіла завернути до кухні і зачинити за собою двері. Вона тільки наслухалася про того чоловіка, про його грубість, тямилла о тім, який він був противний їх вінчанню, що мала причину боятися, аби не вдіяв їй якої пакости, а бодай не вилаяв.

Але лице Чабанського не показувало на те, щоби він прийшов сюди з такою ціллю. Він вигядав так, як сей, що приходить просити прощення, не знаючи, чи йому простять. Він начеб засоромився, начеб робив те, що конечно мусив зробити.

– Добрий день! – каже лагідно. – Дмитро вдома?

– Ще не вернув, прошу ближче.

Наталя отворила двері і пустила його наперед, та й сама ввійшла.

Чоло Чабанського випогодилося, коли побачив чистеньку кімнатку, уладжену без усяких вибагів.

– Прошу сідати, – каже Наталя, показуючи на канапку. – Дмитро зараз прийде.

Старий присів.

– А може, Дмитро ще довго забавиться, то я прийду пізніше...

– Але ж прошу дуже, та де ж стільки разів ходити? То не близько. Дмитра йно що не видно.

Наталя усміхнулася такою любою усмішкою, так щиро поглянула старому в очі, що він таяв, як віск, від того погляду.

– Хвильку лише, перепрошую. Я нині сама на господарстві, загляну до кухні, – сказала Наталя, оправдовуючися, і вийшла до кухні.

Старий остався сам.

«Гарна, як цукорочок, – подумав. – Коли ще така добра, як люди про неї говорять, то Дмитрові ні раз не чудуюся. Павлінка й не умилася до неї».

Став розглядатися по хаті. Ціла її обстановка вказувала на те, що тут мешкали люди, котрі щойно побралися та хочуть своїми силами дороблятися. По двох противних боках кімнати стояли два дерев'яні ліжка, повкривані цвітистими накривалами. Між ними під вікном стояла невеличка, цератою накрита канапа, на котрій сидів Чабанський. Перед нею малий столик на одній нозі. В кутах одна шафа з книжками, друга з одягом. Коло печі стояла умивальня з мережаним рушником. Коло другого вікна – невеликий стіл, вкритий паперами і книжками... Над ліжком висіли ікони. Поміст застелений був сукном.

За малу хвилину вернула Наталя з кухні і сіла на кріслі. Їй ніяково було говорити, бо не знала, як звати Чабанського: татом чи вуйком. А треба було конечно щось говорити. Отже, почала розказувати о своїм господарстві, о школі, о Дмитрових заняттях, оглядаючися все на вікно, чи чоловік не надійде.

Чабанський дивився їй в очі. Щораз більше йому подобалася.

Аж почувлася хода Дмитра під хатою. Він ввійшов в сіни і заспівав весело:

*Сонце низенько,
Вечір близенько.*

*Спішу до тебе,
Лечу до тебе,
Мос ти сер...*

Він отворив двері та, побачивши вуйка, урвав на слові. Не знав, що про се думати. Ніколи не надіявся, знаючи гордість старого, щоби він прийшов. Оглянувся на Наталю питаючим оком. Але вона встала і проговорила весело, беручи його за шию:

– Ось, Дмитре, яких я гостей маю...

Дмитро став вітатися із старим.

– Не прийшла гора до Магомета, то Магомет прийшов до гори! Правда? – каже старий з докором. – Ти мене не надіявся тут бачити... А чому то пан коморнік не ласкавий був до мене?

– Годі! Що було, то минулося. Я, правду кажучи, не смів, боявся...

– Хіба ж я вовк? Чого боявся?

– Я вовка не конче то налякався би, але тут друге діло. Я оженився против вашої волі...

– А я тепер бачу, що й я инакше не зробив би, – каже старий, підморгуючи на Наталю.

Вона припала і поцілувала старого в руку. Старий обняв її і поцілував в чоло. Дмитро завважав, що старий був дуже зворушений. В тій хвилі Дмитро простив йому все, що коли лихого від нього зазнав, і почув в серці синівську любов до того чоловіка, котрого ціле своє життя уважав своїм гнобителем.

– Забудьмо о тім, що було, – каже старий, сідаючи оп'ять на канапу. – Всьо, що я робив, було для твого добра. Я тебе виховав в твердій школі, але побачиш, що се тобі на добро вийде. З гіршого до ліпшого привикнути можна. Коли б я тебе пустив так, то не знати, що було би з тебе, а так ти усюди, під возом і на возі, даш собі раду. Умієш виплинути звідтам, де другі певно потонуть. То не вийшло тобі на зле. Усе, що маєш, завдячуєш собі самому. Ти гадаєш, що коли б я з тобою цяцькався, ти не уляг би моїй волі і не оженився там, де я хотів? Тепер бачу, що ти добре зробив, женячись з отсею кралею. Гарнішої жінки ти не найшов би.

Дмитра так взяли за серце ті послідні слова, що признав його словам повну правду.

– За масток своєї тітки не бійся. Не візьму його ж собою в могилу, та ще від себе додам... Тепер чейже вже прийдете до мене! Мені додому час.

– А, перепрошую вас, тату, – каже радісно Дмитро, – прошу у нас конечно на обіді лишитися. Таки не пуцу...

І взяв з рук старого шапку та повісив на кілок.

– Та що ти, сину, робиш? Та стара моя голову мені змис. Скаже ще, що я в твоїй Наталі залюбився! Баби дуже заздрісні бувають.

– Я беру вже се на себе і таки тата не пуцу.

Надійшла Містенська.

– Здорові, пані свахо! Ось я зайшов на хвильку, а вони мене не пускають, на обід кличуть.

– Дуже просимо не погордити...

Тим часом слуга приладила в другій хаті до обіду. Містенська поставила ще одне накриття.

За обідом старий став веселий і говіркий.

– Ти, гультяю, один ходиш! Кілько-то мене стояло труду, заки я сюди прийти зважився... Не раз я і з півдороги завертався. Ти повинен був прийти до мене перший...

– Та я вже казав, що не мав смілости. Тато були такі противні...

– Противний, противний, а чому ти мені її не показав? Коли б я відразу побачив, яка то красавиця, то певно того не було б. Вона потрафить своїми оченятами і камінь очарувати...

– Та ж Наталя була раз в вашій хаті, – обзивається Містенська.

– Та що з того? Коли так позав'язувалася хустками, що йно кусник носа було видно. Впрочім, пані свахо, годі мені при жінці дівчатам в очі заглядати, – додав весело.

В тій хвилі почувся в сінях голос Чабанської.

– Чи Дмитро вдома, маю пильне діло.

– Ходи сюди, ходи! – гукнув Чабанський. – Найшлася згуба. От видите, як мене моя стара пильнус! – сказав відтак до Містенської, цілуючи її в руку.

КІНЕЦЬ

СПОГАДИ

ЯК Я ХОДИВ ДО СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

СПОМИНИ

До написання тієї статті спонукала мене стаття проф І. Филіпчака*, поміщена в журналі-альманаху «Бойківщина» (ч. 1) про школи на Бойківщині від найдавніших часів аж до реформи шкільництва вже в конституційній Австрії.

Реферат той дуже цікавий і основно по джерелам опрацьований, а що мене особисто найбільше зацікавило а разом і здивувало, то те, що школу в Гордині, до котрої я ходив, помістив автор між школами «тривіальними», бо я до тепер був того непохитного переконання, що це була найзвичайніша дяківка без научного пляну і без методи навчання, от так собі... На кожний спосіб це навчання, яке у тій школі велось, не відповідало ніраз плянові научному, зачеркненому уставом для тих тривіалок.

До тієї школи записали мене у серпні 1865 року. Я того дуже не хотів, бо школи страх боявся, наче вогню. Мені всі переказували, що в школі б'ють і що без бука немає науки. Але нарешті записали мене і треба було йти. Моя покійна бабуся вшила мені полотняну торбинку, встромила туди кусок хліба і книжку, і я помандрував з пригнобленим серцем до школи. До школи треба було йти доволі далеко, бо вона стояла по середині села в рустикальній громаді і з Закуття було для мене малого доволі далеко. При головній вулиці у малому садку стояла сільська хата під солом'яною стріхою. Входилося до середини через доволі просторі сіни до кімнати, переробленої із селянської хати і комори або ванкіря. В куті при порозі велетенська піч до печення хліба з припічком, а на тім місці, де припічок із запічком сходився, стояла глиняна грубка для тепла, де палено околотами, доставленими від батьків дівчорі. Зараз при запічку стояла широка лежанка – ліжко, застелене веретою з двома подушками. Тут спала сторожиха, старша молодиця-вдова з доволі великою дочкою. Над тим ліжком мале віконце на вулицю через садок. Напроти того до полудня два вікна, як звичайно на селі по хатах. У тому місці, де вішають образи, стояв градус, а на ньому чорно помальований стіл для вчителя і одне однісеньке дерев'яне крісло, на якому сідав вчитель і на якому виконував педагогічні методи тодішнього навчання для тих школярів, що не уважали, або «не здали лекції» як було завдане: «з відсі доти».

Під тою стіною стояла ще одна лавка проста. А від вікна до середини кімнати стояли дві лавки з подовжними пультами, одна з поземим, а друга з нахиленим по «аналойськи» пультам. Щоб не

забути, що на столі стояв каламар, гусяче перо, олівець, лінія і верболоза. От і вся школа. Про таблицю та хочби тоді кусок крейди не було й мови.

Професор Фнлипчак у своїй табелі говорить, що тоді до гординецької школи ходило 32 школярів. Це фізично було неможливе, бо стільки дівчорів в такій малій кімнатці не помістилось би. Учителював тоді Теодор Присташ (не Ілія). Він мав свій осідок в Білинці Малій, там мав свою хату і кусок поля, а до Гордині лиш доходив щодня, бо крім учительства був ще і дяком в гординецькій та прилученій корналовецькій церкві, а крім того вів ще й писарку в Гордині і, либонь, в Сокирчичах. Сьогодні по стільки літах я наче його бачу живими очима: середнього росту, з підстриженими вусами. Одягався по «шляхоцьки», ходив в суконній капоті, зимою підбитій кожухом, в пасованих чоботах. Це була людина доволі інтелігентна, змагався говорити книжковим тодішнім язиком: я забил (забув), ніт, даже... Він скінчив дяковчительський інститут у Перемишлі, заснований незабутої пам'яті єпископом Іваном Снігурським*.

Присташ писав гарним каліграфічним почерком, бодай так мені тоді здавалося, а крім того вмів писати і кирилицею. Я сам бачив книжечку, ним написану, з якимись напівами, написану кирилицею. В школі порядкувала сторожиха. В часі науки вона, як не пішла до сусідів, то сиділа з дочкою на печі з кужіллю або яким шитвом або й пир'я дерла.

Як же відбувалася у цій школі наука?

Кожний школяр приносив в торбинці книжку, яку мав. Це були книжки ріжних видань і калібрів, а вчитель сортував своїх школярів після книжок; значить, школярі з однаковими книжками належали до одної групи і вчилися разом і разом приходили до вчительського стола „здавати». Навчання читання відбувалось «силябізованням». Треба було кожду букву назвати по іменні а відтак складати в склад і по кожнім зложенім складі треба було лучити з ним і попередній. Нпр. *шафа* читалось так: ше-аз – ша, ферт-аз – фа – шафа. Тато прийшов до дому: твердо-аз – та, твердо-он – то – тато; покой-рци-ий – прий, ше-он-віди-йор – шов – прийшов; добро-он – до, добро-мисліте-ук-му – дому. До такого навчання були помічні «вказівки». Це були плоскі дерев'яні загострені лопаточки, котрими треба було кожду букву показувати вчителеві. Із тих вказівок виробився своєрідний дитячий промисел. Кожне дбало, щоб мало гарно вироблену, з хрестиками чи якою іншою орнаментикою, вказівку. Були і з фішбайну, який можна було знайти на смітниках в Самборі із жіночих «криноліп».

Як вже школяр вивчив пізнавати азбуку, брався за писання. Про шпитки зі зразками, які видавав тоді для шкіл у Відні якийсь Покорни, про сталеві пера і такі інші прибори до писання ніхто у нашій школі не чував. До науки писання треба було купити собі у жида крамаря аркуш підленького паперу і розводненого до неможливости чорнила і це принести до школи. Вчитель складав такий аркуш вчетверо і лінував на «межилініяхи» олівцем, і в першу лінію вписував зразок. Насамперед черточки прямі, криві, округлі, а відтак вже і букви. Тепер школяр подавав вчителеві гусяче перо, і він трьома нарізами затинав, прикладав на ніготь великого пальця лівої руки, відтинав кінчик і перо було готове до писання. Коли це згадаю, то приходить мені на думку оповідання про Каньовського, котрий казав вчистити школяреві 25 прутів за те, що хотів обтяти затемпероване перо на колесі карети примховатого Миколи Потоцького. Гадаю, що мій вчитель був би певно за свою справність дістав 25 дукатів.

По тих приготуваннях одна лавка опорожнялася, хлопці сідали з книжками де попало, а кандидати на краснописців засідали в порожню лавку, поки не забазграли усієї сторінки старанно полінованого паперу. І так йшло аж через усіх вісім сторінок. Розуміється, що з кожною записаною сторінкою треба було йти до вчителя і показати. Якщо було не до ладу, то вже лінія була в роботі по пальцях. Тому, що група вчилася окремо і так йшла «здавати», то можна собі уявити, який це був хайдер у школі. А сама наука на голос нагадувала рахкання жаб на весну. А коли треба було кого покарати за неухагу, або за це, що не навчився завданого, тоді вчитель відступав гостинно винувальцеві своє дерев'яне крісло, а сердега клався без протесту, і лежав так довго, поки не вифасував своєї порції. А по такій операції треба було ще поцілувати «со умиленієм» караючу десниці пана професора. Ця педагогічна процедура не була позбавлена героїчної романтики. Школярі хвалили і поважали лиш таких товаришів, котрий під час операції не то не заплакав, але навіть і не скривився. До школи ходили в сумі з хлопцями і дівчата. Вони вчилися краще і ніхто не чував, щоб дівчину покарано було тілесно. Вчитель ставляв за зразок тих Касунь, Настунь, чи Маринь хлопцям. Також годі було вибити старших хлопців, що вчилися вже з читанок та з шкільних біблій та ходили двічі до сгомосця на «пініє» і науку «доре-мі фа-со-ля». Та туди попадали лиш ті щасливці, яких природа наділила добрим голоском.

Крім читання велику вагу клали на навчання катехизму. Про це дуже дбав о. Николай Городиський, місцевий парох, який частенько заходив до школи, а крім того вчив молитви і катехизму в церкві на вечірні.

Поза тим не вчили нічого. В школі не було таблиці, ані куска крейди, рахувати вчив Присташ лиш з пам'яті і то лиш додавання [та] віднімання і тими двома діланнями послуговувався при множенні і діленні. Часом казав переповісти дещо прочитане, а тоді було в школі дуже тихенько. Уявляю собі, скільки такими цікавими оповіданнями можна між сільською дітворою осягти!

Тепер хочу розказати, як відбувалася моя наука.

Прийшов я до школи дуже наляканий і збентежений. Після того, що я чув про школу, я побоювався, що мене на вступі професор порядно випарить лозою. Та воно так не сталося, навпаки, мені школа дуже подобалася. Зараз на вступі спитав мене Присташ про книжку. Я вийняв з торбини споконвічний польський «елсментарж» з перепаленими до половини двома картками і поклав його на стіл перед учителя. Він наказав мені прочитати і я прочитав дрижучим голоском доволі плавно, вже без сиябізовання, не зважаючи на інтерпункції, котрі мене ніраз не цікавили. Замість мене вибити, чого я дуже боявся, він мене погладив по обстриженій голові і похвалив. Я зараз набрав до нього великої симпатії.

Але того дня школи не було, бо випав похорон, а вчитель не хотів нас самих лишити в школі і забрав нас з собою. Ми йшли парами і робили гонори якомусь небіжчикові, про якого не конче йшла по селу добра слава. Отож ми пішли насамперед до небіжчикової хати, відтак відвели його тлінні останки до церкви, а відтак пішли на цвинтар і аж по «вічній пам'яті» пішли до школи.

Таке саме бувало через великий піст, коли відбувалися набоженства з «претерпівий за нас страсти» і з поклонами. З того видно, що школа не мала часу багато дечого навчити.

ПАМ'ЯТИ ПОК[ІЙНОГО] ДАМ'ЯНА САВЧАКА

Д-р Дам'ян Савчак* – то не була буденна людина, над котрою можна би так перейти до порядку, не пом'янувши його незлим тихим словом.

Я його пізнав лично літом 1886 р., коли доля кинула мене на дальшу практику адвокатську до Бережан. Про Савчака чув я ще коли був у Львові. Говорили, що він, кандидуючи до парламента*, об'їхав ночами цілий свій округ виборчий Бережани – Підгайці – Рогатин. Ночами конферував з виборцями, заходив під стріхи селянські, а вже рано був в суді і урядував. Тоді ще не вільно було нам кандидувати, до того ще проти волі правительства. Контркандидатом був гр. Роман Потоцький, тоді зять бережанського Потоцького. Треба отже було подивляти д-ра Савчака, що, не маючи грейцара на агітацію, будучи ц. к. ад'юнктом судовим, а до того ще з такою численною дрібнотою, поважився на таке діло як кандидування в трьох політичних округах при куріальних, посередніх і явних виборах.

У тій порі вибори ще так не відбувалися, щоб кандидат агітував за собою. Звичайно відвідувалося кількох патріотів, ну – та й коли *hohe Regierung*²⁶ не мало нічого проти того, то якось перейшов... Савчаків *hohe Regierung* не могло і не сміло бути прихильне, бо той округ був призначений для ордината, магната, сина бувшого міністра, а опісля люблячого дуже русинів намісника Галичини гр. Альфреда Потоцького*.

Слухаючи таких оповідань, котрі опісля я справдив на місці – я почував до пок. Дам'яна велику симпатію, ще заки його лично пізнав. Ми стрінулися в суді, відтак пішли враз додому. Я пізнав у нім чоловіка щирого, отвертого, симпатичного... Відтак ми робили оба далекі прогульки по чудовій у літі бережанській околиці.

Пок. Дам'ян мав широкі горизонти на нашу справу. Деякі його погляди здавалися мені тоді неосушеною утопією. А однак ті мрії опісля справдилися. Наведу один примір. Ми розмовляли про наше убожество, про брак фондів на наші найпотрібніші культурні цілі.

Пок. Дам'ян мав на се стереотипну відповідь: «Ти милишся, ми багаті, і можемо на все зібрати легким способом фонди. Лише проч із зневірою, трохи доброї волі і агітації. Послухай: маємо [с]тільки наших громад, у громаді найменше [с]тільки душ. Нехай кожний дасть по центі. Подумай, які фонди вийдуть».

²⁶ Високий уряд (нім.), тут в значенні «галицька крайова влада» (прим. упор.).

Я знав добре, кілько у нас громад, кілько душ, а однак не бачив я тоді способу, як до тих душ добратися та ті центи ви-кап'ючити. А ось тепер ми на тій системі стоїмо і чого вже на вдивовижу цілого світу доказали.

Сердечним приятелем пок. Дам'яна був теж вже покійник Сильвестер Лепкий, убогий парох Поручина. Се знову наскрізь поетична щира душа. Цікаві були їх розмови про народні справи. Не раз і поперечилились.

«Ти, Сильвестер, сідай і пиши, пиши, бо шкода, щоб те пропало, що ти можеш написати. Я пишу що іншого». Пок. Дам'ян мріяв про видання збірника законів політичних, вважаючи за велику хибу у нас, що не знаємо політичних законів. Савчак хотів видати збірник у роді *Kasarka**, та на таке видавництво треба було грошей, яких він не мав. І оп'ять потішав себе рефреном: маємо... тисяч громад і т. д. Той збірник, який і тепер є в руках українців*, видав він уже як член виділу красивого. Не знаю, чи вернувся йому наклад.

Пок. Савчак був зразцевим хлопоманом. Для хлопа він був би душу віддав. Коли у його з'явився під вечір хлоп, то не лише що дав повечеряти та ще й переночував, і то не де-небудь в кухні, а таки в своїй кімнаті: сам лягав на канапці, а хлопа клав у своє ліжко.

А треба було бачити його в суді, як з хлопами поводився. Він провадив тоді відділ карний суду повітового. Хто мав зі судом діло, то признасть мені, кілько суддя може у тім відділі нашкочити неграмотним людям, а кілько помочи. Особливо мав пок. чимало роботи при т. зв. «образах гонору». Кілько то треба намозолитись, заки вдасться погодити закукурічених суперників. Вдавалося йому для того, що був популярний і дуже люблений.

Сатисфакція була їхати куди-небудь з покійником на село, на комісію чи на посвячення школи чи церкви. Не було дитини, щоб не знала «нашого сендзя Савчака». Справді завидно ставало, дивлячись на таку популярність, яку з'єднав собі нічим іншим, хіба великою любов'ю до народу. А вже, як ввійдеш з Савчаком у хлопську хату, то наче б який свояк до родини приїхав. Савчак усіх знає, усім интересується.

Осіною 1888 р. приїхав до Бережан народний театр під управою Біберовича і Гриневецького. Тут не було відповідної зали, тому винаймали ми площу і поставили велику буду з дощок. Зала могла помістити яких 100 люда, коли не більше. Тоді я піддав Савчаків гадку скликати до Бережан велике окружне віче.

Савчак приймив мою гадку радо. Було се перше провінціо-нальне віче по великім вічу львівським*. Взорууючись на тім львівським вічу, зложили ми програму з трьох рефератів: політичного, економічного і просвітнього. То не була легка річ у тих часах таке віче зладити. Популярна газета на селі була тоді рідкістю. Треба було розписувати листи до священників трьох повітів, щоби привезли людей.

Не менше тяжко було з референтами для так широко закросних рефератів. Ми зробили так: до політичного реферату запросили ми Івана Белея*, тодішнього редактора «Діла». Економічний реферат обняв пок. Савчак. У тім часі видав пок. Щепановський* брошуру «Nędza Galicyi», з якою люди носилися, мов з євангелією. Та будь-що-будь брошура давала велику силу матеріалу до вічевого реферату. Пок. Савчак робив над своїм рефератом більше трьох неділь.

Мені припав реферат просвітній. Тоді була ще в нас консолідація*. Та, може, я невластиво назвав консолідацією, бо тоді наші старорусини ще не поставили були общерусської програми і, присягаючись лише за обряд і етимологічну правопись, відпекувались москаля і діл його. Служив тоді при бережанським суді радником Альбін Туржанський, gente ruthenus, бо таки руського попа син, але з того титулу, що хотів зробити кар'єру, а до того треба було закандидувати на посла до сойму, то дивився бісом на Савчака, добачуючи у ньому дуже небезпечного контркандидата.

Таке віче могло ще вище піднести шанси соймової кандидатури Савчака, а його знівечити. Сей чоловічок старався не допустити до того віча нізащо в світі. Насамперед пішла інтрига до старости. Тоді був старостою Коляжовський, людина чесна. Коли стали його страшити таким вічем та намовляти, щоб не позволив, він відповів: «przeciwnie, ja pozwolę, bo chcę usłyszeć, o czem oni radzić będą»²⁷. Отже, віче було дозволене. Се була річ незвичайна. Ви, молоді люди, не смійтесь з того, бо тоді такий був час, що на загальні збори бурси приходив ц. к. комісар в повнім мундирі при шаблі.

Тоді наш самозваний кандидат втяв таку штуку. Він був начальником повітового міського делегованого суду, і як такий був Савчаківі настоятелем. Пополудні того дня перед вічем кличе він Савчака і наказує йому на politycznym wiecu виступати під загрозою дисциплінарного поступування, бо се не лицює з повагою

²⁷ Навпаки, я дозволю, бо хочу почути, про що вони будуть радитися (пол.).

судді. Не помогли ніякі представлення, пояснення, не поміг відклик до президента, котрий сказав, що не може мішатися до справи межі настоятеля і підчиненого. А без економічного реферату здавалося віче невдалим.

Треба було бачити бідного Савчака, з якою розпукою він приніс мені вже над вечером ту несподівану вість, хоч я все побоювався хитрощів того любого панка. «Ну, чорт бери усіх настоятелів, давай сюди твій реферат, я прочитаю».

Приніс мені пок. Савчак цілий жмуток пам'яток, виписків, цифер, і я зараз засів читати. До третьої рано я був готовий, а о[б] одинадцятій я, надягнувши штани з матнею та чумаркою, стояв на естраді і реферував. Та Господи, з яким огнем я реферував те, що за одну ніч начитався.

Ось лежить переді мною ч. 109 «Червоної Руси» з 2 октября 1888 р., а в нім справоздання з того віча з моїм рефератом. З того віча були ми всі вдоволені, навіть мій шеф-поляк, бо зараз того дня над вечером зголосилося до канцелярії кільканадцять клієнтів з різними справами, питаючись за тим паном, що нині говорив «казання» о хлопській біді.

Староста казав до мене, що він би щотижня такого віча собі бажав, бо почув такі речі, про які не знав. За се віче згадую тому ширше, бо коли би не реферат, оброблений Савчаком, ми були би зробили з тим віче фіяско. Відтак віче се я вважаю початком організаційної праці на Бережанщині. Противники Савчака вельми посрамились, а відтак той гладенький пухкенький кандидат при найближчих виборах соймових провалився.

Розстались ми з Савчаком 1889 р., його вибрано послом Підгасччини до виділу красового*. Відтепер сходились ми мало, зате часто переписувались. Коли лише яка справа попалась, де треба було у Львові особистої інтервенції Савчака, ніколи не відмовив свого труду. За всім ходив, говорив, просив, а ніколи не остав довжним відповіді.

Та Савчак не був «політиком». Не признав засади, що на те Бог дав чоловікові мову, щоби скрити те, що думає. Савчак говорив все одверто кожному і за се мав багато неприхильних.

Про його діяльність у Львові хай викажуть ті, що те бачили – я лише хотів тими невеличкими споминами віддати послідню прислугу мому щирому другові Дам'янові Савчакові.

Бережани, 8/1 1913.

ПАМ'ЯТИ ВАСИЛЯ ЯВОРСЬКОГО

Такі люде, як Василь Яворський*, не повинні сходити в могилу, щоб їх не пом'янути незлим, тихим словом. Вони заслугоують на те, щоб їхня щира, видатна праця не пішла у забуття. Їх діяльність зв'язана з такими фактами, з котрих твориться відтак історія того народу, котрому вони служили. Це спонукує мене до написання тої статті, з котрої може колись скористати наш історик, як взагалі користається із записів очевидця.

Василь Косачевич Яворський походив з ходачкової шляхти в Яворі Турчанського повіту. Його батько був тим славний в цілій околиці, що вмів лічити від укушення гадюки зіллям, йому самому відомим. Я міркую, що пок. Василь уродився 1854 р. До гімназії пішов зразу до Дрогобича, а 1870 р.²⁸ перейшов до Самбора до IV кл., попавши в якийсь студентський конфлікт з пок. проф. Іваном Верхратським*. Я тоді йно що був в I кл.* і Василя, vulgo Базя Яворського, знав лише здалека.

Стрункий гарний юнак з чорною борідкою, пильний ученик, співак і танцюрист першої кляси. Своєю веселою вдачею з'єднав собі серця товаришів і цілої гімназії. В студентським хорі був дуже пожаданим. Матуру зробив 1875 р. і поступив на однорічну службу військову у Львові. Та тут склалася для нього та ще кількох самбірських матуристів дуже немила халепа. Показалося, що Яворському минуло 20 літ, як був в VII кл.²⁹ Тоді ставився до бранки і його до війська не взяли. На другий рік 1875 вже з VIII кл.³⁰ подався на однорічного добровольця, і його прийняли, та лишили його в гімназії до матури.

Але у Львові все те викрилося, і Яворського з кількома іншими завернули до полку в Самборі як рекрута, котрий мав би служити повних три роки. Це був страшний удар для юнака, котрому через те заперли університетську науку на три роки. Та Базьо був у Самборі загально від усіх люблений, і добрі люде йому пособили. В першу чергу його не післали до полку, котрий стояв тоді в Празі, лише оставили в Самборі при доповняючім полку.

Неудовзі опісля Базьо став вчителем дітей («дістав лекцію») у майора того ж полку Деляторе. Відразу доля поправилася. Майор Деляторе подбав, щоб Базя взяли до канцелярії «вербецирку». Базьо мав гарне каліграфічне письмо. В тій канцелярії вислужив

²⁸ В оригіналі 1875 р. (Прим. упор.).

²⁹ В оригіналі – VI кл. (Прим. упор.).

³⁰ В оригіналі – «На другий рік 1876 вже з VII кл.» (Прим. упор.).

усі три роки, виавансувавши на фельдфебеля. І не стратив ні року в науці. Щороку діставав кількоднівну відпустку, передягався по-цивільному, їздив до Львова, складав кольоквії, а відтак державні іспити на юридичному факультеті.

Останній рік сидів теж в Самборі і жив з лекцій. По скінченні університету поступив до скарбової дирекції. Судова кар'єра не давала тоді виглядів на удержання. Яворський мав вступ до усіх домів урядничої аристокрації, всюди його розривали та запрошували, особливо там, де були дочки на відданню. До таких домів належав дім директора скарбової дирекції надрадника Михалєвського. Яворський відзначався зразковою пильністю і соалідністю в уряді. Тут його всі любили, дістав недо[в]зі ад'ютум, склав скарбовий іспит і аванзував.

Коли я по повороті з Боснії склав II державний іспит, за намовою Базя я вступив теж до скарбової дирекції і попав під руку Базя як початковий практикант. З Базьом ми познайомилися раніше і прилягли до себе – може, тому, що у мене теж була весела вдача. Опісля я по III іспиті державнім перейшов на судову практику як кандидат адвокатури*. Скарбова праця не подобалася мені як шабльонова. Але наші приятні відносини з Базьом не припинилися. Згодом ми розійшлися. Я пішов на адвокатську практику до Львова, а Базя за часок перенесли з авансом до Нового Санча.

В р. 1893³¹ заснували скарбову дирекцію в Бережанах, де я вже був від кількох літ адвокатом, а Базя заіменували директором. В тім часі прийшов до Бережан на сотрудника пок. Остап Нижанковський*. Ми обидва дуже зраділи з номінації, і пок. Остап задумав зараз заснувати в Бережанах «Бояна». В тім часі крім «Рус[ь]кої Бурси» не було в Бережанах жодного товариства.

Довідавшись про день приїзду Базя, ми вийшли обидва з Остапом на стрічу Базеві далеко за місто. Базьо був моїм гостем. Рівночасно, як він впорядковував свій уряд, ми робили заходи над заснуванням «Бояна». Я переробив львівський статут* так, щоб це товариство було відразу і касином. З того вийшли труднощі, Намістництво відкидало нам кілька разів статут, та йно що при помочи пок. Володимира Шухевича, котрого Бадені якось милував, довелося нам добути прийяття статуту.

³¹ В оригіналі 1894 р. (Прим. утор.).

Зложилося так, що тоді було багато співучих сил в Бережанах, а з тим матеріалом пок. Остап вмів собі дати раду. Перші проби відбувалися то у мене, то у комісара скарбової дирекції Кліма Топольницького. Але поява Яворського в Бережанах чогось відразу не подобалася бережанським передовим українцям. Тоді завелося таке, що люде страшно п'янствували. Від цієї забави я стояв осторонь, мене теж незлюбили, особливо за мої кусливі дописи до «Діла» на місцеві обставини. Мене підтримувала хіба провінція – села.

На бажання Яворського я вписав до «Руської Бурси» його і судового радника Івана Комарницького. На тій підставі вони взяли участь у загальних зборах «Бурси» і Яворського вибрано до виділу*. У виборі поминено тих усіх маститих, що засідали у виділі попереднього року. Тоді сталася нечувана річ. Невдоволені внесли протест проти тому виборові, і староство, йдучи їм на руку, засуспендувало вибори.

Яворський počував себе тим болючо діткненим, а я знову хотів поставити на своїм і зробити рекурс проти тому нечуваному вмішуванню староства до справ товариства. Та вони затаїли переді мною старостинську ухвалу і не хотіли мені її видати. Дістав я її йно що бічною дорогою в старостві, і зробив жалобу до Намісництва, а результат був такий, що ухвалу старостинську знесено, а староста дістав носа, що не в своє діло мішається. Але поки те сталося, зібрався старий виділ, до котрого і я належав, і вирішено Василя Яворського і Комарницького до тов. «Бурси» не прийняти. За прийняттям голосував лише я і пок. декан Макогонський з Липиці, а всі прочі contra. Люде не могли з дива вийти. Людей статочних на поважних становиськах, які самі зголошуються, не приймати до товариства бідного, якому такий багатий чоловік, як Яворський міг помогти і матеріально, то прямо шкандал.

Я бачив, що я сам задля анімозії, яку до мене місцеві матадори терпіли, нічого не вдю, і тому я дуже зрадів, що приходить до Бережан мій особистий друг Василь Яворський, і за його підмогою не одне можна буде перевести. Тепер я побачив, що я даремне радів, бо й Яворський великим бережанцям не імпонос. Дперва як прийшла по вакаціях резолюція з Намісництва, а за нею перенесення давного настоятеля «Бурси» до Бродів, ми узiali верх і в «Бурсі», і в місті. За той час «Бережанський Боян» розвинувся дуже гарно. Концерт в честь Маркіяна [Шашкевича] вишов прегарно. Остап та Василь були душею «Бояна».

Якось у наш страстний тиждень погорів Новий Санч*, де Василь Яворський мав зв'язки. Ми вправляли якраз псалми, які мали бути відспівані в страстну п'ятницю в бережанській церкві. На пропозицію Яворського вирішили ми у страстним тижні дати з тих самих псалмів прилюдний концерт на підмогу новосандецьким погорільцям. Нам здавалося, що і програма концерту, і його ціль такі гуманні і гарні, що не стрінемо жодної перепони. Однак сталося інакше. Бережанська укр. мафія, котрій по бурсовій невдачі «Боян» був сіллю в оці, вижидала лише хвили, коли б нам усім враз з «Бояном» підставити ногу.

Парох бережанський і декан Кордуба*, довідавшись про намічений концерт, поїхав до Львова до митр[ополита] Сильвестра Сембратовича і наговорив йому, що «Боян» профанує церкву і у великодний тиждень дає концерт із світських пісень. Сильвестр добряга повірив і телеграфічно заборонив Остапові давати концерт. Сам Кордуба з «Бояна» виписався і похвалювався перед людьми, що до тижня «Боян» буде розв'язаний. Остап не міг ставати на прю з владикою, і концерт не відбувся. Але в Велику п'ятницю ми таки в церкві при плащаниці псалми відспівали. Церков була повніська, а парох демонстративно до церкви не прийшов. Ті обставини за весь час побуту Василя Яворського не поправилися.

Василь Яворський був багатим чоловіком – не так він, як його дружина. Забагатіли випадковим способом: на землі біля Горлиць, яка припала в спадщині для Яворської і її брата Томаша по батьку, показалася нафта. Василь Яворський побирав з того інтересу великі гроші. Він багато давав на «Руську Бурсу» в Бережанах. А відома річ, що ніхто другий не потрафить стільки виврати у других на народню ціль, як той, хто сам багатий. Такому всі, даючи, радше повірять, як тому бідоласі. Яворський був мистцем у збиранню датків на народні цілі. Прийнявши у виділі «Бурси» касієрство, поставив її на ноги.

Маючи в Бережанах Василя Яворського, я загадав перевести в життя мою давню мрію, щоб заснувати тут товариство задаткове. Тоді була на це в Галичині мода. Засновано у Львові товариство задаткове «Дністер», у Перемишлі заснували «Віру», а ми в Бережанах заснували «Надію»*. Не знаю, чи засновано ще й «Любов». Наша «Надія» станула відразу на ноги, бо Яворський пхав сюди свої капітали. Без його помочи заснування «Надії» було немислиме. Не буду тут розказувати, яка була дальше доля «Надії»

по тім, як Яворський з Бережан відійшов перед виборами, але це правда, що через ті вибори Яворського забрали в телеграфічній дорозі до Кракова на підчиненого урядовця.

Яворський став згодом такий популярний в окрузі Бережанським, що він мав при баденівських виборах найбільше шанс на вибір. Людей з'єднав собі не лише своєю зразковою працею на народній царині, але і в своїм урядуванні. Нашим людям доставалися трафіки по селах і місточках. Яворський поставив собі за ціль стягати трафіки жидівські, а встановлювати українські. Далі, усі шляхтичі і посесори були від нього залежні в справах гуральняних, і не мали смілости його кандидатури поборювати.

Отож делегати усіх трьох повітів (Бережани – Рогатин – Підгайці) поставили кандидатуру Василя Яворського до віденського парламенту*. За проф. Романчуком, хоч як він був у нас заслужений, заявила меншість з чисто утилітарних оглядів, бо всі знали, що Романчук не вдержиться, і наш мандат пропаде.

Тоді пішла в рух уряднича машина. Президент скарбової красвої дирекції Коритовський*, довідавшись про це, прикликав Василя Яворського до себе і заборонив йому кандидувати. Яворський одмовив послуху, покликуючися на волю народу. Наслідок був такий, що Яворського перенесено в дорозі телеграфічній до Кракова, і він мусів зараз забратися, перед самими виборами.

Він перебрався, оставляючи цілу акцію на моїй голові. У виборчих практиках я вже мав деякий досвід і склав собі плян кампанії. В першу чергу ми, ведучи агітацію, затаїли ім'я кандидата. До останньої хвилі ніхто з противного табору того не знав, що нашим кандидатом є Василь Яворський.

Я мав найдокладнішу статистику правиборців (Стара ординація). Кожна громада дістала список на правиборців з трома рубриками: 1) певний; 2) непевний; 3) пропащий. З тих списків я склав сумаричний ресстр і сконстатував, що ми мали переважуючу більшість. Ба! Як би це не в Галичині і не під Баденім. З двох повітів: Підгайці і Бережани приходили реляції, що правибори відбувалися правильно. В Рогатинському велись давні практики шахрайства, але, що то був найсвідоміший повіт, то небагато нам пошкодили.

Та на тім не кінець. Перед виборами встановило Намісництво, котрий з трьох повітів є призначений на остаточне счислення голосів з усіх трьох повітів і проголошення кандидата вибраного. Сим разом Бережани мали рішати, а далі було встановлено, котрий повіт має доконати чуда в підбільшуванні або вменшуванні

голосів. Сим разом се шляхетне завдання поручено було Підгайцям. З Бережан пішла до Підгасць компанія війська і ми відразу пізнали, що там повинно статися баденівське чудо.

Ще мушу згадати, що я мав мороку з агітаторами. Зголосилося дуже багато, а кожний домагався від мене грошей і грошей. Яворський, говорилося, багач, і може заплатити. Хто ж заплатить – Романчук чи котрий інший? Мені лишив Яворський кілька тисячок, та я був дуже скупий. На мене йшли доноси до Кракова, та Яворський покладав в мені повне довір'я, і я не хотів його нарушити. Скажу вже тут, що остаточна сума кошту виборів перейшла дві тисячі.

В тій кампанії я мав диктаторську владу. Я посилав прикази кінним післанцем на одинокому писаному примірнику. Кожний, хто приказ прочитав, підписувався, запечатував своєю печаткою (до цього зробив я окрему шабатурку) і посилав до найближчого села. Наші противники довідалися про імення кандидата аж в день виборів, що їх [...] ³².

З Підгасць приходили алярмуючі телеграми, що виборців поарештували, як котрий осібняком на місті показався, що військо обставило кордоном виборчий льокаль і нікого до середини не пускає, хто не вскочив туди раніше, що, хоч вибори скінчені, то скрутинія не наступає – чекають на щось. Хоч у нас в Бережанах і Рогатині відбувалися вибори спокійно, то я вже знав, що шахрація переведеться в Підгайцях. Нараз приходять виборці до мене, кажуть, що Яворський вибраний. Між нами велика радість. Мені не хочеться вірити, побоююся містифікацій, та це таки показалося, правда. Як воно сталося?

А ось як. В Підгайцях зволікали з скрутинією, поки не придуть звіти з Бережан, скільки їм треба голосів до більшости. Тоді у Підгайцях мали почислити голоси, вийняти трохи голосів з урни за Яворським, а кинути своїх. Це мусило відбутися без свідків, лише при самій комісії, а ту комісію зложили із самих своїх певних. З льокалю виборчого прогнали жандарми всіх виборців.

Та тут справдилася пословиця: кого Господь хоче покарати, тому розум одбере. В Бережанах рахує один шляхтич голоси і сумує зле: подає за польським кандидатом більше голосів, як було справді. Так він телеграфує до Підгасць, що до більшости за урядовим кандидатом потреба стільки а стільки голосів. В мент робиться в Підгайцях містична скрутинія і летить депеша до Бере-

³² Частину тексту відчитати не вдалося (Прим. упор.).

жан: у нас стільки-то важних голосів. В Бережанах сумують всі голоси, і виходить, що Яворський дістав більшість*. На бідного шляхтича ремствують, величають ідіотом, та тим справи не направить.

По якомусь часі Яворського переносять з Кракова до Н[ового] Санча, і там він вкладає усю свою душу в громадянську роботу: бурса, лемківський банк, церква. Біля нього гуртують всі заточенці. Я його раз там одвідував і придивлявся до його невсипучої праці. Яворський був мистецьким організатором. При своїй матеріальній спроможності робив все на більшу, небуденну скалю, а що зробив – це було тривке і сильне. Він був і меценатом українським, та біда у тому, що деякі люди надуживали його доброї віри, тягли з нього гроші, які й пропали.

Таких Василів Яворських у нас небагато, а довго нам того дожидати, поки знову такі з'являться.

Коломия 4/6 1926.

[ІСТОРІЯ «РУСЬКОЇ БУРСИ» В БЕРЕЖАНАХ]

Вночі з 14 на 15 липня 1886 р. приїхав я з дружиною до Бережан, де я дістав становище адвокатського конципієнта в канцелярії Дра Леона Мадейського. Ми заїхали до готелю Мерла на ринку і там переночували. Другої днини пішли до церкви, де правилося богослуження на кінець шкільного року. Там мали ми нагоду полюбуватися гарним гімназійним хором під управою ученика Луки Курмановича. А по Службі Божій, прибравши собі до помочі фактора Шварца, пішли шукати за помешканням.

Я перший раз оглядав Бережани, про котрі наслухався стільки гарного і поетичного від студентів у Львові, і почував до них якусь невмотивовану ближче симпатію. Але вражіння, яке я мав тепер, приїхавши зі Львова, не було корисне. По-перше, ця дорога фіакром зі Золочева норовистими кіньми, що не хотіли ніраз йти під гору, і тому ми аж о 12 [годині] вночі до Бережан наспіли, відтак той чисто провінціональний готель, відтак саме місто з малими кам'яничками, цілковитий брак хідників або таких на дві плитки, що важко було на ньому виминутися і т. і. не могли нам подобатись. Так само канцелярія, в котрій я мав працювати, тісна, темна, брудна, в котрій я мав дихати ще з трьома людьми, насувала мені настирливе питання, чого ми сюди їхали.

Йдемо ми, шукаючи хати, вулицею Ретською вгору і бачимо біля одної реальности напроти парохіяльного дому доволі багато селянських фір, селян по-святочному одягнених, священників, кількох цивілів-інтелігентів і гуртки молоді шкільної з книжками і без книжок. Між тим гуртком помітив я інтелігента середніх літ з білявою бородою, як розмовляв з якимсь священником, і я зачув маркатний лемківський акцент у мові. На домі, перед котрим це діялось, завішена синя дошка з жовтою написею «Рус[ь]ка Бурса». А ті два розмовляючі, то були пізніші мої щирі друзі бл. п. Др Дам'ян Савчак* суддя і о. Сильвестр Лепкий*, парох з Поручина, батько нашого письменника Богдана. Ну, нарешті ми знайшли дві кімнати з маленькою кухонькою, з двома вікнами до сходу сонця (і з купкою блощичок, здорових, як конопляне сім'я – але це не важне).

Темою цих споминів є сама «Руська Бурса»*, з якою я на першій кроці в Бережанах познайомився. Пишучи історію тої одинокої тоді установи, я в клопоті, як її поділити, чи після партійно-політичних «преній», чи після фамілійних інтересів, а все ж на підкладі жолобі і наживи. Але годі заперечити, що це була дуже

гарно обдумана, гуманна інституція, яку відтак люди нагинали в різні боки, як їм було треба для своєї безпосередньої або посередньої користі.

Переді мною «Книга рѣшенихъ Выдѣлу товариства Закладу наукового Руска Бурса въ Бережанахъ». Вона повинна бути вірною хронікою, літописом інституції. В ній може наче в зеркалі відбиватися весь життєпис тої бурси. Однак воно так не єсть, бо то звичайний собі «протокол» галицької ругенської інституції з чистими картками, пропусками, з повидираними картками тих місць, які інтересованим видавалися невинними, а надто протоколи ті писані письмом нечітким людьми, які не мали найменшого розуміння, яке значіння мають протоколи загальних зборів чи виділу.

Треба багато подій доповнити з моєї пам'яті як наочного свідка, бо мені здається, що вже немає у нас старшого віком члена «Бережанської бурси» за мене. Найкращі протоколи виходили з-під руки бл. п. Лонгина Глібовицького, урядовця повітового виділу в Бережанах, але клясифіковання усіх протоколянтів було б зайвим.

Перші загальні збори товариства відбулися дня 13 жовтня 1880. На вічну пам'ятку списав тодішній протоколянт в тім протоколі усіх членів-основників, а відтак приявних на зборах членів. Читаю їхні імена, бо майже я пізнав усіх, і не знаходжу між ними ні одного живого вже. Статут підписали 42 члени (ні одного селянина між ними), а на загальних зборах явилось лиш 16.

Однак ті загальні збори не відбулись лиш для того, що як раз наспіло письмо з ц. к. староства в Бережанах до ч. 9503 на руки о. декана Михайла Глібовицького*, що Намісництво не прийняло до відомости предложених статутів через те, що в § 2 б статутів поставлено можливість продажі книжок. Не знаю, з якої речі той рескрипт Намісництва писаний по-німецьки, і догадуватися треба, що дотичне письмо виділу теж по-німецьки було зредаговане.

По відчитанні тої резолюції (збори відбувалися в магістратській залі) «собранні розойшлися домовъ», препоручивши комітетові справити статут. Той цілий уступ книги затитулований «Справозданіє». Але зараз по тім слідує протокол перших загальних зборів з того самого дня 13 октября 1880 р. з порядком дневним. З промови предсідника виходило, що було запрошених 180 людей, а явилось лише 16. Далі секретар комітету проф. Волчук відчитав справоздання комітету, яке прийнято. Відтак слідували вибори виділу і заступників і відчитано привітну телсграму і таке

ж письмо³³, по чім «сасіданіс (?) закрито». Не можна цього вяснити, що збори, котрі не мали права супроти резолюції Намісництва нічого рішати і розійшлися, таки відбулися того самого дня після устійненого порядку дневного.

Протокол тих зборів ніким не підписаний, а лиш по письмі пізнати, що списував його проф. Волчук. За тим слідуєть засідання виділу д. 20/10, 8/12, 31/12 1880. Другі загальні збори, скликані на день 13/10 1881 не відбулися, бо зійшлось лише 8 членів, а статут вимагав найменше 25 приявних.

Аж знову 8/2 1882 відбулися загальні збори і в протоколі записано «Появилося членовъ дѣйствительныхъ...» На тих загальних зборах найдочільніші внесення ставив бл. п. о. Ілярій Стеткевич*, парох Божикова, підгасцький декан. Видно з тих внесень, що йому дуже лежав на серцю розвиток товариства. З слідуєчого – другого засідання виділу д. 3/5 1882 видно, що статут був прийнятий і став обов'язуючим. Першим головою товариства був о. Михайло Глібовицький, парох і декан в Бережанах. Аж по загальних зборах д. 6/3 1883 вибрано о. Михайла Соневицького* і на тім становищі лишився він до кінця свого життя. Від тих загальних зборів являєся в протоколах ім'я проф. Юліяна Насальського* – його встановлено касієром товариства.

Дуже характеристичне, з п'ятном галицького рутенства являєся засідання виділу з д. 22/9 1883. Касієр товариства проф. Насальський виготовив петицію до Галицького сейму о підмогу для «Бурси» і вносить післати її на руки сеймового посла о. Стефана Качали*. Але оо. голова (о. М. Соневицький) і містоголова (о. М. Глібовицький) вважають, що було б «полезнѣйше» післати її на руки «вліятельного» посла Бережанщини Романа гр. Потоцького. По довгій дискусії прийнято внесення о. містоголови, щоби післати проф. Петра Дуткевича, як бувшого вчителя Романа гр. Потоцького, до Львова розвідати у посла о. Качали, чи не буде він тому противний піти до графа, а коли ні, то віддати прохання о. Качалі.

На слідуєчим засіданні 3/10 1883 здав проф. Дуткевич звіт з своєї поїздки до Львова, але нема згадки про те, що сталося. Виходить, що і протекція у гр. Романа Потоцького нічого не помогла, бо сейм запомоги не дав. На тім засіданні вийшли суперечки між предсідником і проф. Насальським з приводу задуманого купна реальности Невової на поміщення бурси.

³³ Закреслено «від Івана Лужницького з Перемишля» (Прим. упор.).

Відтепер нема [ні] одного засідання виділу, де би не обговорювали купно реальності на бурсу, так, що б можна бурсу отворити вже з початком року 1885/86. Виходили ріжні проєкти, нарешті дня 10 липня 1885 р. вирішено купити реальність Невової і уповажнено членів виділу до підписання контракту. Вирішено на тім засіданні отворити бурсу з початком року, прийняти на разі 6 хлопців і заіменовано проф. Насальського господарем бурси.

П'ять днів перед тим проф. Насальський підніс, що якийсь злобний кореспондент «Слова» (ч. 67/[18]85) обидив увесь виділ, а в першу чергу проф. Насальського, закидаючи нечисте поступовання в справі купна реальності. Проф. Насальський наставляв на те, щоб купити реальність т. зв. Берегівку під цвинтарем. То була реальність велика та ще й з полем, але дім мешкальний – ліп'янка, дуже запущений, і по думці будівничого Вишневського ремонт того дому коштував би 1000 ринських. Др Савчак спротивлявся цій купівлі, доказуючи, що на такий дім жоден банк не дасть позички гіпотечної, тим менше, що Вишневський ворожив такому зремнтованому домові не більш як 15 літ віку.

На це все, що тут додаваю, нема сліду в протоколах, і я знаю це лише з традиції, яка кружляла по моїм приїзді до Бережан. Іменно говорили, що відколи проф. Насальського вибрано касієром, то він не пропустив ні одної неділі чи свята, щоб не їздив по повіті по священиках і не збирав жертв на бурсу, котрі відтак поміщував у філії Рольничо-Кредитового Заведенія в Бережанах³⁴. Говорили ще таке, що Насальський так допік своїми візитами, що їмосці повчили свою службу задалегідь вийти на подвір'я і сказати «тому пану» з Бережан, що ні єгомосця, ні їмосці нема вдома і нині не прийдуть.

Отож тепер, коли проф. Насальському предложено господарство бурси, він того прийнявся, але жадав за це помешкання (три кімнати і кухня), топливо і світло. Виділ вимовлявся тим, що адміністрація таким чином буде багато коштувати і оферував лише саме помешкання без топлива і світла. Проф. Насальський пояснював, що він до обов'язків господаря вчислює варення харчу і прання білля. До порозуміння не могло прийти, і засідання це, котре протяглося до 11 г. вночі, відложено в цій справі на 14/7 1885. В тім протоколі (10/7 1885) вписана заява проф. На-

³⁴ Так зв. Крилошанський банк, котрий збанкрутував, а покійний Іван Наумович вихлопотав на його санацію в Росії в благодетельнім Комітеті мільон рублів. Та це нічого не помогло, і банк таки зліквідовано. (Прим. А. Чайковського).

сальського, що уряду господаря під ніякою умовою не прийме. Наприкінці того протоколу поставлено червоним олівцем вики (V) на знак, що тут ще чогось не дописано. Але дня 15/7 1885 таки встановлено проф. Насальського господарем бурси за винагородою в натурі (помешкання, топливо і світло). Цю номінацію вирішено предложити ще загальним зборам, котрі скликано на 28/8 1885.

На тих загальних зборах прийшло очевидно до сцисії між проф. Насальським і Др-ом Савчаком, якої з самого протоколу виробити не можна, але наслідок того був такий: проф. Насальський зрезигнував з господарства, а збори ту резигнацію прийняли. Тепер збори вирішили зміну § 16 статуту в той спосіб, що пропущено слова, що господарем має бути професор гімназії. На засіданні того ж дня прийнято 16 хлопців до бурси, а вдову по священику Филипівську устанавлено господинею бурси за запла-тою по 10 ринських від одного хлопця в місяць.

На засіданні 6/9 того ж року проф. Насальський виступив з виділу «Бурси». Відтак заявив ще, що виступає враз зі своєю женою з товариства «Руська Бурса в Бережанах». Я тому розписався так про ці нецікаві подробиці, бо відтепер проф. Насальський став непримиримим ворогом Дра Савчака і товариства «Руська Бурса». Зі справоздання виділу за р. 1885/86 виходить, що в домі «Бурси» мешкав вже тоді Др Савчак, котрий був управнений в разі потреби інгерувати.

З дискусії і вирішення на загальних зборах з д. 15/7 1886 виходить, що Др Савчак платив чинш більше, як 10 зр., бо на тих зборах вирішено з причини спадку чиншів в місті обнизити чинш на 10 зл. місячно, тим більше, бо так платив попередньо за це саме помешкання о. Соневецький властительці Неве. Я вважав за потрібне згадати про це, бо кружляли зловісті вісті, що Др Савчак побирає значні доходи з бурси і мешкає задармо. Хто ці поголоски пускав у світ, легко догадатися.

На першій засіданні виділу звернувся виділ до мене, хоч я ще не був членом. В тім році прийнято вже 27 учеників, котрих розміщено в двох кімнатах фронтного будинку і в офіцинах, котрі стояли досі порожні, бо ніхто не квапився їх винаймати. Відтепер займається виділ виключно прийманням учеників, устроюванням вечерків з танцями і збиранням фондів на удержання бурси. Тому протоколи засідань не мають нічого цікавого.

Я увійшов до виділу йно що на загальних зборах 15/7 1887. На тих зборах поставив я внесення, щоб хлопців вчити руської історії, а на засіданні виділу з 1/10 1887, коли ніхто з місцевих педагогів до того не зголошувався, піднявся сам вчити хлопців руської історії щосуботи вечером.

В липні 1888 р. розпочинається в «Бурсі» боротьба з господинею Филиповською. Через те вирішено зреформувати бурсу в такий спосіб:

а) не приймати школярів до бурси на слідуєчий рік за надплатнею, себ за більше як 12 зл.;

б) на слідуєчий рік прийняти лише 6 учеників даром і помістити їх в офіцині, а фронтове помешкання винаймати;

в) виповісти умову п. Емілії Филиповській з тим, що може повновно внести свою оферту на господиню, коли буде розписаний на те конкурс.

Ці рішення записані в протоколі так ляконічно і без умотивовання, що годі вирозуміти, чому воно і в якій цілі поставлено. Розуміється, що Емілія Филиповська не могла бути з такого вирішення вдоволенна, бо абсолютно не могла б вижити і удержати прислуги за 60 зр. місячно замість дотеперішніх 250 зр. Отож внесла вона до виділу протест, відкликаючися з тою справою до загальних зборів. Вона була певна того, що при помочі свого брата о. Чировського і трьох синів: Петра, Аполінара і Володири Филиповських на загальних зборах вона справу виграс.

Невдовзі опісля ввійшло до виділу писемне жадання 20 членів, щоби до 11 серпня були скликані загальні збори. Виділ відмовив тому жаданню на засіданні з д. 31/7 1888, мотивуючи його тим, що то робота Филиповської, яка хоче конечно стати господинею в бурсі, і тому вона сама ті підписи збрала, а її побут в бурсі є неможливий, бо виступає всюди ворожо проти «Бурси» і її виділу. Далі мотивує виділ свою відмову тим, що нема тепер в Бережанах голови товариства, і кілька виділових роз'їхалися на ферії. Тоді-то вирішив виділ візвати Филиповську, щоби опорожнила помешкання, яке треба перед винаймленням зреставрувати.

Розпочалася боротьба між членами «Бурси» на добре. Виділ вирішив скликати загальні збори на 29 серпня 1888 р., а члени, яким відмовлено у скликанні зборів, скликали їх самі на 24 серпня. Сим разом виділ поступився і переніс свій термін з 29 на 24 серпня. А далі поступився виділ «Бурси» і у тому, що прийняв не 6 учеників, а 12 по половині дармо і за доплатою.

Можна було сподіватися, що загальні збори в тім році будуть бурливі як ніколи, що господиня зі своєю родиною не поступиться і таки на своєму поставить. Сим разом попри сімейний елемент зачинає показувати свої різки і елемент партійний. Партія Филиповських – то репрезентанти приятелів йора, або тверді русини з двома сс*, і партією народовців, котру в «Бурсі» представляли Др Савчак, Дуткевич, Лепкий, я та ще кількох.

Ті загальні збори 24/8 1888 р. о стільки цікаві, що Др Савчак наче б на відхіднім із заряду «Бурси» виписав в «Книзі протоколів» історію товариства від його заснування по той день. Цей звіт дає ясний образ діяльності товариства і показує, що виділ не все сповняв своє завдання і не все заслугував собі на подяки та кадила на загальних зборах, як це щороку повторялося. У ньому з'ясовано причини, чому виділ вирішив ведення бурси зреформувати і господиню усунути. Др Савчак, переповідаючи історію товариства, зачинає від купна реальности за 4336 зл. 25 кр., на що товариство мало готових грошей 3000 зл., а решту ціни купна – 1336 зл. 25 кр. остало при гіпотечі.

Тому що товариство не мало фондів до введення бурси в життя, то по думці § 58 статуту було ще завчасно бурсу отворити. Проф. Насальський напер на загальних зборах, що бурсу таки отворено. По думці § 38а господарем бурси мусив бути гімназійний вчитель, а одиноким кандидатом був проф. Насальський. Та він поставив завеликі жадання за своє господарство, іменно помешкання, топливо й світло. Із того підняли члени на найближчих загальних зборах великий крик, чим змусили проф. Насальського до резигнації. На господиню прийнято паню Филиповську за оплатою 10 зл. від одного бурсака. На перший рік 1885 прийнято 15 хлопців. Із їх доплат було 100 зл., а за них треба було платити 150 зл., значить, мав виділ доплачувати 50 зл. – або 500 зл. річно.

На другий рік прийнято 25 хлопців і плачено за них господині 250 зл., а від хлопців приходило доплати 207 зл. – отож доплачувано 43 зл. В біжучім році 1887/88 прийнято 24 хлопці, за котрих плачено 240 зл., а від них побирано лиш 162 зл., отож до самого харчу доплачувано 780 зл. [за рік]. За всі ті три роки бурсаки вчилися зле, і виділ не міг собі з тим дати ради, хоч удержував посліднього року аж чотирьох бурсаків як інструкторів без доплати.

Виділ, розбиваючися за фондами на біжучі потреби, не міг вибирати ліпших хлопців, а прийняв тих, що змогли платити надвишку. Через те бурса перемінилася на конвікт і через те тратила серед громадянства на добрій славі. До того ще багато бать-

ків, що від своїх ледачих дітей зобов'язалися до більших надплат, залягали, і треба їх було судово до того змушувати. Тому то виділ, навчений трьохлітнім досвідом, вирішив зреформувати бурсу в той спосіб, щоби прийняти лише шістьох пильних і добрих бур-саків, але задармо. Відтак на бажання деяких виділових прийня-то ще шістьох за доплатою.

В липні перенесено до Бережанської гімназії проф. Василя Саната. На підставі приватної пертрактації з ним довідався ви-діл, що він прийняв би господарство бурси і вів би прохарчуван-ня у власнім заряді за відступлення йому безплатно помешкання з трьох кімнат і кухні, котре тоді займав як чиншівник Др Савчак. Цей план пропонує уступаючий виділ загальному зборові, під-креслюючи, що коли проф. Санат (учитель гімназії) буде затвер-джений господарем бурси, то станеться це по думці § 38а, котрий донині обов'язує, що його не змінено по думці вирішення загальних зборів з дн. [28 серпня 1885 р.]

Проти тому внесенню уступаючого виділу підняли різкий про-тест родина Филиповських і їх приклонники, між ними оо. Тин-дюк, Мащак і канд[идат] адв[окатури] Лукіян Гумецький. Отож проти виділу переважно народовецького мала марку твердорус-ску з Тиндюками і К°. Опозиція жадала оставити все по-давньо-му, прийняти знову 24 хлопців, частину за надплатою і оставити на дальше п. Филиповську господиною. Опозиція при сильній терористичній агітації о. Тиндюка (він був головою філії Крило-шанського банку на Бережанський повіт) між селянами-членами побідила 15 голосами проти 9.

Перед виборами до нового виділу заявив Др Савчак, що не може дивитися на таку господарку в бурсі і до виділу на будуче належати не може, тим більше, що фамілія Филиповських гань-бить його по газетах. На пропозицію о. дек. Макогонського, щоб вибрати до виділу між іншими проф. Дуткевича, Гумецького, Мащака і о. Кордубу*, заявив проф. Дуткевич, що вибору ніяк не прийме, а Гумецького і о. Кордубу вибирати не можна, бо вони не є членами товариства. Отож з виділу уступили Др Савчак, проф. Дуткевич і я.

Відтепер велась бурса під омофором твердим. Супротив того я перестав займатися наукою руської історії, бо це також декому з того боку не подобалося, бо зачав відразу від козацького періо-ду, поминаючи княжий період і всю Суздальщину. Москвофіль-ські тенденції в Бережанщині взагалі зачинаються від хвилі, коли спровадився до Бережан Гумецький.

Зараз на другім засіданні виділу, коли о. Стеткевич зрезигнував з містоголови виділу, виділ вибрав містоголовою о. Теодора Кордубу, котрий на загальних зборах д. 24/8 1888 не був до виділу вибраний. На слідуєчій засіданні 29/9 1888 виступас знову спір – кого вибрати вже не господарем, а «хазяїном» бурси з-поміж двох кандидатів: професорів Бачинського і Саната. По довшій дебаті проф. Бачинський цофає свою кандидатуру в користь проф. Саната.

Тепер відбуваються засідання виділу вже не раз лиш в трійку на 9 членів виділу³⁵. Одним словом, в «Бурсі» завелась такі протистатутіві аномалії, що лиш дивуватись треба, що політична влада не зробила з того ужитку і не поклала своєї руки. Вже на загальних зборах д. 24/8 1888 заявив державний комісар, що влада знає, що в заряді «Бурси» робиться, та лише щоб не шкодити молодій гуманітарній інституції дивиться на це крізь пальці.

Загальні збори д. 13/7 1889 розпочалися концертом бурсаків в «другій» кімнаті, котрому прислухувалися з великим вдоволенням. На тих зборах вибрано без громких преній одноголосно такий виділ, що могли собі виділові з великим удовольством заспівати «де згода в семействі...» І завівся тепер стан такий, що п. Филиповська остала газдиною бурси і варила бурсакам, проф. Санат мешкав з титулу свого господарства неподільно в половині фронтового дому, і завелась така ідилія, що виділ увесь рік не уконституювався зовсім. Від того часу всі протоколи засідання виділу і загальних зборів такі сухі, що не варто про них згадувати. Аж із засідання виділу з д. 3/7 1892 видерта ціла одна картка. З початку протоколу догадуєся, про що була там мова і кому не подобалась, і тому мушу це доповнити з пам'яті.

З початком липня 1892 приїздив на візитацію староства намісник гр. Бадені*. Це тривало кілька днів. Бадені замешкав в Раю, а щодня рано приїздив до Бережан. Одного дня станув перед бурсою і пішов її відвідати. Було так рано, що господар ще спав, і намісника повітала п. Филиповська.

– Де та ваша бурса?

– Тут в половині мешкає наш господар проф. Санат, тут займаю я покій з кухнею, а в двох кімнатах мешкають бурсаки. Решта хлопців мешкає в офіцині.

³⁵ Закреслено «а що найліпше, то те, що професора Саната установлено секретарем товариства, хоч його до виділу не вибрано». (Прим. упор.)

Намісник заглянув туди. Будиночок старенький забився в землю так, що до сіней зі двору сходиться о цілий ступінь нижче. До сіней тече дощівка, і треба її по кожній зливі вичерпувати. Стіни похилились, вони вище половини вогкі. Всередині на долівці повно болота, сильно воняє грибом і тухлиною. Намісник перейшов поміж здивованими бурсаками, питає ще господині, хто головою товариства, і поїхав. Того самого дня був на візитації в гімназії і причепився до о. Соневицького.

– Отче професоре, я був сьогодні в вашій бурсі. В таких апартаментах добрий господар свиней не держав би. Як мені до кінця вакацій не зробите з тим порядку, то я прикажу вашу бурсу і вас всіх rozpędzić na cztery wiatry. Такі убікації – то чиста мордовня, і я того не стерплю.

Вістка про це розійшлась блискавкою по місті, і я про неї довідався. Наляканий о. Соневицький як голова товариства скликав засідання виділу і розіслав пильно запрошення до виділових на 3/7 1892. На тім засіданні мене не було, і тут вирішено: кухню господині перемінити на мешкальну кімнату і забрати її враз з кімнатою господині на бурсу, а кухню і господиню перенести до офіцин.

Я знав дуже добре бурсові офіцини і знав, що з них нічого не вийде, бо то копиця перегнилої цегли, покритої старим гонтяним дахом. Мешкати в такій рудері неможливо, а всякий ремонт – то викинений даремно гріш. Я бачив, що вирішення попереднє не може в практиці устоятись.

Тому я на засіданні виділу 20/7 1892 подав інший проєкт, а іменно: офіцину розкинути і матеріал по можності продати. Натомість від полудневої сторони фронтового будинку при тім боці, де мешкає господар, добудувати дві великі ширші кімнати з сіньми так, щоб колись розвалити фронтовий будинок, мурований на глині, і долучити до тих двох будинків як цілість.

Мос внесення викликало констернацію, і здавалося, що воно не перейде. Тоді я запросив усіх оглянути офіцину. І тут на вдивовижу усіх я всадив палицю при землі під стіну офіцини, а вона без великої натуги перейшла через зігнулу цеглу на другий бік повище помосту. Тим способом я усіх переконав, що про ремонт офіцин не може бути мови. Мій план показався реальніший. Я предложив нарис будівлі і пішов з усіма виділовими задемонструвати на місці. В тій комісії були чотири крилошанські пелеринки і чотирьох цивілів (оо. Соневицький, Кордуба, Макогонський і Чировський та проф. Бачинський, Санат, Старецький і я). Через

мій план пропадав господареві бурси цвіточний огородець і два полудневі вікна. Тому й не диво, що проф. Санат проти того плану найбільше протестував. Та все-таки прочі виділові були за мною.

Тепер вмішалася в справу дружина пана господаря. Прибігла між нас в білім кафтану і заатакувала мене як ініціатора того її нещастя та стала мене ганьбити нетямущим дурнем, а мій план «бздурами». На цей голосок всі виділові повтікали, а остав я сам на «площі бою», поки я не зробив рікацуг на приготоване наперед концентраційне місце, тобто до кімнати, де відбувалося засідання.

І тут остаточно мій план був прийнятий і затверджений. Історія повторилася ще на загальних зборах, де ухвалено теж зятягти в Красвім банку позичку на будову в квоті 2000 зр., а тимчасово покривати кошти будови часовими векселевими позичками в бережанській залічковій касі до зреалізування банкової позички.

Неможливо мені описувати з протоколів засідань усіх перипетій тої будови, до котрої втягли мене, і я ніяк не міг від того випроситися, а то тому, що я не мав наміру нікуди виїздити, а будова мала бути якнайшвидше покінчена. А мені припали на долі не лише догляд над будовою, але і касієрство, і того я найбільше боявся, знаючи, що громадянство кожного чоловіка, що завідує громадянськими фондами, раніше чи пізніше виавансує на злодія громадського добра. Був ще інший кандидат на касієра, але на мене таки наперли мої поважні приятелі, що я той уряд мусив прийняти. Проти всяким можливим наклепам я забезпечився в той спосіб, що на найменшу, навіть крейцарову, виплату інтересант мусив принести мені від проф. Саната квиток, наприклад: за фіру піску виплатити ім'ярекові стільки-то. Дотичний інтересант приносив таку цидулку, я її виплачував, зазначав числом артикулу головної книжки, і всі ті цидулки я зберігав як підклад до моїх рахунків. Та це мене не обергло від атак з того боку, звідкіль були кандидати до касієрства.

Ведучи цю будову, я поставив добре знаного мені мулярського майстра Андрія Палінського до нагляду і керманіцтва мулярською роботою. Одного разу прийшов до мене Палінський і заявив, що він працювати не буде, бо до його заряджень мішається пані Санатова, а при тім ганьбить його як останнього, а він того стерпіти не може. А пішло з того, що проти його зарядження казала вона все гонтя з розібраних офіцин зложити на свій стрих. На це не міг я погодитись, і зараз пішов я на будову. Та коли я казав гонтя назад з стриху позносити, то й мені дісталося. Тоді я сказав професорові Санату, що коли його пані буде

тому спротивлятися, то я спроваджу вогневу поліцію, бо такого запального матеріалу на стриху, до того ж дерев'яним, складати не вільно. Тоді-то я випросив собі категорично, щоб мені хто-небудь до будови мішався.

Це трохи допомогло. Палінський вернувся назад до праці, але я зачув різні неприхильні і обиджаючі голоси, які на мене поширювано на рахунок тої будови. Я рішився умити від усього руки і нагляд враз з рахунками віддати, та не було кому, бо всі пороз'їздилися на літні ферії.

Аж вже у вересні, як поз'їздилися хлопці, як ми дістали з магістрату коменс на замешкання, повелось мені якось спонукати скликання виділу. Засідання того в «Книзі протоколів» нема, але я його добре пам'ятаю. То було пополудні одного торгового дня. Кількох панів виділових вже було добре під чаркою, бо прийшли прямо від Гервого зі щоденного снідання. Засідання відбувалось на подвір'ї бурси під деревом. Туди переходили бурсаки і все слухали. Я здавав рахунки з будови. Тоді один з моїх противників, вже добре під чаркою, бо ледве плентав язиком, сказав мені таке:

– Я не кажу, щоб Ви що вкрали, але рахунків Ви не вмісте вести бухгалтерично.

Це все чули бурсаки, і прошу поставити себе в моє положення, що мені випадало зробити? Я замкнув рахункову книжку, сховав усі квіти і, встаючи, сказав:

– Перед п'яними рахунків складати не буду, зложу їх загальним зборам.

І справді я так зробив. Але перед тим передав я книжку рахункову з усіма пронумерованими прилогами о. Стеткевичу, підгасцькому деканові до перегляду і зроблення звіту на загальних зборах. Покійний не відмовився, за що я йому по нинішній день вдячний. Завдав собі більшої праці, перерахував все і знайшов рахунки в порядку. Коли на загальних зборах той сам добродій хотів зачепити «небухгалтеричності» моїх рахунків, то о. Стеткевич своєю повагою і авторитетним словом відразу заткав губу, на що пан інтерпелянт не був приготований і замовк.

Хто би був цікавий заглянути до «Книги ухвал», писаних людьми непочитальними, то знайшов би багато недоречного і смішного, наче в яким гумористичнім журналі. Наприклад, д. 28/12 1892 під пунктом 7 записано: «Др Чайковський говорив о кухні бурсової, о оферті Левицького нотаря и о почутю рускости бурсаків» або «Др Чайковський заявляє, що на посліднім засіданю зайшло непорозумінє меж ним а господарем бурси, а то з того

взгляду, що господар сго не порозумів». Або знову на засіданні виділу д. 30/6 1894 «Санат предкладає проєкт ухвали на яку ціль призначує ся нововибудовані кімнати бурси. Виділ прилучає ся до того проєкту одноголосно».

І знову сцисія між Филиповською і проф. Санатом. котра ді-йшла до того, що д. 26/12 п. Филиповська прямо з бурси втекла. Наступила гостра дискусія [28 грудня 1892 р. на засіданні виділу]. Проф. Санат ставить внесення, щоб для Филиповської виставлено окремий дім на її мешкання і кухню. Внесення це перепало. Кінець кінців виділ перебрав прокормлення бурсаків у власний заряд, котрий перебрав проф. Санат. Про цей заряд хіба би згадати стільки, що виділ закупив начиння кухонне для бурси за квоту більше як за 80 зр.

Тепер слідє в історії «Бурси» така авантура, що не можна її тут поминути. В липні 1893 р. засновано в Бережанах дирекцію скарбу, а її президентом іменовано Василя Яворського*, пізнішого парламентарного посла і засновника двох знатних українських товариств – «Бережанського Бояна» і задаткового товариства «Надія». Яворський, мій особистий приятель, роздивившись в місцевих обставинах, заявив мені готовість вписатися в члени одинокого тоді руського товариства в Бережанах «Руська Бурса»³⁶.

Розуміється, що я з того був радий, бо Яворський, звісний багач і український меценат, був добрим набутком для такого бідного товариства як бережанська «Бурса». З ним вписався також судовий радник Іван Комарницький. З того титулу В. Яворський прийшов на загальні збори дня 3/7 1894 і навіть був вибраний до скрутинії, і його відтак вибрано до виділу. Але до виділу не вибрано з попереднього старого виділу Дуткевича, Саната і Кордубу. З учителів вийшов лише проф. Бачинський. По оголошенні вигляду скрутинії заявив о. Соневіцький, що без професорів і пароха виділу не розуміє, і тому головою товариства остати не може і уступає.

У «Книзі» зазначено, що протокол I засідання з 3/7 1894 пропущено. Невдоволені таким вислідом вибору виділу внесли до староства протест з жаданням, щоби власть політична важність тих виборів анулювала, а покликала до урядування старий виділ

³⁶ Як одного разу предложив [я] на засіданні «Бурси», щоб ми заснували своє касинове товариство, то мене закричали патріоти такими аргументами: «Не треба. Маємо «Бурсу» нашу і можемося зійти, а впрочім маємо міщанське касино і ... склеп Гервого». (Прим. А. Чайковського).

аж до слідуючих загальних зборів. Цей протест, написаний на одній половині по-руськи, на другій по-польськи підносить як причину неважності виборів це, що вибрано виділовим Василя Яворського, котрий членом товариства не був, а так само радник Іван Комарницький, а до того вони обидва участвовали в виборах.

Тодішній староста Оробкевич пішов петентам на руку і видав резолюцію з д. 10/7 1894, ч. 16200, котрою засистував вибір виділу і покликав до життя виділ попередній. Я про це довідався аж пізніше і не хотів такого промаху пропустити мовчки, тим більше, що директор Яворський почував себе скомпрометованим і дорікав мені, чому я не подбав, щоб він був прийнятий в члени. Тим часом о. Соневицький скликав засідання старого виділу на 21/7, про котре мене повідомлено.

Коли я перед тим зажадав від о. Соневицького тої резолюції, щоб внести проти неї рекурс до Намісництва, то о. Соневицький вимовлявся, що віддав її професорові Санату. Але я постарався іншою дорогою о те, що мені принесено додому всі акта з тим архілояльним двоязичним протестом. До рекурсу термін вже був минув, і я вніс від інтересованих виділових жалобу до Намісництва проти старостинської резолюції.

На слідуючій засіданні д. 26/7 1894 жадав я сконстатування, що дир. Яворського і комісара Кліма Топольницького на внесення проф. Саната прийнято в члени «Бурси» на засіданні дня 6/6 1894. Проф. Санат перечить тому, він такого внесення не ставив, і того в протоколі нема. І правда, що того в протоколі не було, бо протоколи писано по засіданні. Тоді я поставив внесення на прийняття в члени «Бурси» дир. Василя Яворського і комісара Кліма Топольницького. За тим внесенням голосували лише о. дек. Макогонський і я. Проти внесення голосували Кордуба, Дуткевич і Санат. Я йно плечима повів на такий абсурд, щоби не прийняти до товариства двох заможних людей, які опісля не один раз спомагали «Бурсу» грішми. Цікаво, що того мого внесення навіть не записано до протоколу. Доперва на засіданні виділу з дня 29/8 т. р. прийнято їх обох.

Тимчасом Намісництво рескриптом з 31/8 1894, ч. 62632 ухилило резолюцію старостинську, бо ця справа автономного товариства не належить до компетенції політичної влади. Я знав, що в тім інтиматі рескрипту щось пропущено, і коли мені знова принесено ті акта додому, то я дочитався в рескрипті великого носа для п. старости, чого не в своє діло мішається.

Рівночасно Рада шкільна перенесла проф. Саната до Бродів. Новий виділ розпочав урядування і на засіданні дня 17/9 1894 вирішив анулювати всі вирішення попереднього виділу неправдо в часі від 3/7 – 17/9 1894 за виїмкою прийняття бурсаків, прийняття членів і умови з п. Филиповською. В веденні бурси настала нова епоха з хвилиєю, коли ввійшов до виділу Василь Яворський. Минулася доба взаємної адорації, поклонів і подяк, які мали місце на загальних зборах. На тім засіданні сконстатовано, що в бурсовій кухні з відходом пп. Санатів до Бродів не осталося з кухонного начиння ні одного горнятка. Також показали браки в інвентарі, відданім в р. 1892 проф. Санату. Поручено Яворському і мені за тим упом'янутися у проф. Саната. З того нічого не вийшло, і все те пропало.

ЗІ ЗБІРКИ
«ВІСІМ МІСЯЦІВ ПІД МЕДВЕЖОЮ ЛАВОЮ»

I. НАЇЗД

«...и сохрани достояніе Твое
от врагов видимих і невидимих:
от нашествия иноплемених...»
(з *акафісту*)

Послідні гарматні стріли чули ми у вівторок 15 вересня 1914 р. з Ланович в напрямі на Гординю і Корналовичі.

В середу 16 вересня було дуже парно і напрочуд тихо у воздуху. Коло полудня почулося два вибухи. Зірвано два мости на Дністрі. Вийшов я на прохід. Дворець залізничний пустий. У шпитальних бараках коло двірця остали явні сліди, хто тут гостював: куски закривавленої одежі, шмати з бандажів, вата. Всього закривавлене. Довкруги двірця порозкидувані урядові папери, порозривані телеграфічні паперові тасьомки. Се подобас на «бабине літо», лише що се павутиння трохи грубше та ширше. На двірці кілька возів, не більше як п'ять, і одна дрезина, якою хлопці по шинах возяться. Всюди тихо, мов по похороні. Така тишина ще більше драгус, чим буря. Бо ж се тишина перед бурею. Ми не знаємо, в яких розмірах вона появиться і тому-то вона така страшна. Не знати, кого вона зломить, змете, а кому доведеться її перебути.

Хто її злякався, а мав до того спроможність, утік з міста в чужі сторони. Хто не міг виїхати, остав. А остали і ті, що ожидали приходу москалів, як каня дощу. Хіба ж не було чого їм радіти? Се ж сповнилося їх задушевне бажання. Вони ж цілі десятки літ «уготовляли путь» як предтечі московського Месії, працювали над підготовленням ґрунту для «освободителів Под'яремної Руси» з-під німецького та мадярського ярма.

Вечір 16 вересня 1914 р. був тихий, як і цілий день. По смерку зробилося страшно темно. Говорили тут, що москалі, йдучи, палять села по дорозі. Як стемнілося, я вийшов з сином роздивитися по околиці від сторони Львова, чи не видно луни. З найвищої точки, з відтинку залізничного не видно нічого, непроглядна темрява. Значило би, що ворог ще далеко. Впрочім, з того боку великі самбірські болота, а се не так легко перебути. Я так собі міркував і ми вернули успокоєні до дому і полягали спати.

Ся мертвота в природі причепилась і мене. Я заснув твердо і проспав цілу ніч...

Мос мешкання при улиці Львівській.

Буджуся над раном 17 вересня від якогось жіночого крику з улиці. Якраз година шоста. Біжу до другої фронтової кімнати. Улицею вертають в напрямі до Львова селяни-збігці. Женуть то-вар. На возах усі статки з жінками і дітьми. З того я міркую, що нема небезпеки, як люди вертають до своїх домівок в ті сторони, звідки сподіваються москалів.

Аж дивлюсь – а серед тої товпи скота та возів продираються до міста два донці на конях. Вони одягнені так як всі салдати, лише штани у них темно-сині, з широкими червоними «генеральськими пасами». Шапки у них мов тарелі, широкі, поставлені бадьоро на бік. З-під шапки з лівого боку визирає жмут волосся – се, мабуть, спомин на давні козацькі чуби. Вони держать в руках предовжезні залізні списи. За плечами «вінтовка», а з боку шабля, трохи крива, без окриття на рукояті.

Я вже бачив в Самборі москалів, але полонених, без зброї. Побачивши тих узброєних, я задеревів: «ось гості!» – кажу до жінки. В ту хвилию сталося зі мною щось такого, чого я описати не в силі. Мені здавалося, що переді мною відігравасться якась страшна трагедія, що якраз скінчився перший акт, тепер підноситься завіса до другого, ще страшнішого акту, в яким я також маю виступати і мушу се зробити невідклично. Кажуть, що у потопуючого перед смертю переходять в пам'яті блискавкою всі події його життя. Таке сталося і зі мною тепер. В моїй голові перешибас ціла низка подій, образів з мого життя і з життя мого народу. Усі наші змагання, цілий наш культурний тяжкий доробок стає мені перед очі, та в ту мить усе розпадається, наче грудка вапняка, полита водою. Всьо зникає без сліду, а натомість темна даль, безвихідна, безнадійна будучність: *Lasciate ogni speranza* (ляшчяйте онні сперанца – по-італійськи – по-нашому: полишіть всю надію). Сю напись з-над Дантового пекла бачив я тепер в своїй уяві.

За сими двома донцями їде вже чотирьох. Вони держать вінтовки готові до вистрілу. Відтак нова купка, все по двох, не більше. Вони роз'їдяться осторожно поміж доми. При одній купці їде австрійський жовнір з 58 (станиславівського) полку розо-ружений.

Він їде за конем, підбігаючи. Коли би у мене була стрільна зброя, я би йому з чистою совістю в лоб стрілив. Се ж мародер, який нарочно відстав від своїх, щоби попасти в полон.

У тій хвилі двох донців завертає з міста. Один держить ковбасу в руці і каже до жидівки: «Geben sie mir Brot» (по-німецьки, по-нашому: дайте мені хліба). Тепер іде відділ якихсь інших козаків на маленьких кониках, а в великих, кудлатих мов в'язанка сіна, шапках. Вони виглядають наче штучно обстрижені пси.

В тій хвилі чую з другого боку кам'яниці якийсь гамір, виходжу на галерію і чую трескіт рубаних та ломаних штахет. Се кубанці промощують собі дорогу в огород, де мають заложити обоз. Усі ми туди вибігли. На огород виїжджають кубанці співаючи, а ліпше сказати, виючи, серед страшеного свисту в пальці. Вони ідуть гусаком. Стають в колесо на конях. Старшина щось до них говорить. Вони всі, мов індики, гикнули щось враз і злазять з коней. Одні розкладають огонь і наставляють кітли, другі, мов мурашки, лізуть до кам'яниці, на подвір'я, а опісля розлазяться по цілім домівстві. Добуваються до всіх мешкань. Ми замикаємо скоренько всі двері, та се нічого не помагає. Ми засвітили свічку перед іконою св. Миколи. Козаки гримають до дверей. Відчиняю, а тут стоїть переді мною величезний кубанець.

– А! Нечаво, здесь живут, – і йде далі. За хвилю те саме і знова чути: нечаво-нечаво.

Аж раз отворив хтось двері, а в хату ввійшов кубанець. Побачивши образ святого Миколи, він зняв шапку. Він просить папіросів або тютюну для свого полковника, бо в городі ніде не можна дістати. У нас не було нічого, лише трохи грубого тютюну, що нам мадяри зіставили, і се йому дасмо. Козак розказує, як то у них строго заказано чужого не рушати. За відрубану гаузуку з дерева карають так, що треба дві години стояти з шаблею в руці «смірно!» Зараз нам се показує. Витягає шаблю з піхви і до плеча. Шабля остра, а декому з нас стає лячно, чи не схоче він на наших шиях попробувати остроти своєї шашки. Нарешті він з тютюном пішов, а стукання і «нічева» повторяється щохвилі. На подвір'ї кам'яниці повно кубанців, так само у сінях і на сходах глота така, що годі пропхатися. Я сходжу на долину, чи не добралися до моєї пивниці. Споглядаю скося на пивничні двері і розмовляю з кубанцями. Вони перш усього запевняються, що я не єврей. Між ними є і українці. Вони мені розказують, що їх цар війни не хотів, лише «Германець». Говорять мені як певну річ, що цісар австрійський вже умер. Але то був добрий чоловік. Зате «Германеця» конечно би післати в Сибір. Говорять мені, що у них позачиняли всі монополюшки і понищили водку. Я хочу звести бесіду на українську історію і кажу, що кубанці – то прямі потомки

славних запорожських козаків. На те один кубанець каже: «Запа-розкіє казаки ето билі саміє большіє разбойніки». То був сам пан фельдфебель.

Приступає до нашого гуртка ще якийсь високий бородатий чорт, брудний, як калюжа, з шкіряною торбою через плечі, з якої видно фляшку. Се сотенний фельшер. Руки у нього брудні, начеб ними перед хвилиєю гній гребав. Ну, гадаю, москалі чисто ходять коло своїх ранених.

Пішов я потім на гору до себе. Мої оба сини пішли на діл подивитися, та позносити зимові речі, бо по сходах вже кубанці ходять. На споді вже нишпорять кубанці. Наш стриховий відділ вже отворений. Вирвали скубель і ввійшли. Колодки від коша і замки від куфрів повідривані, всі речі як хамузь лежать повикидані і в них козаки порпаються як кури в просі. Сини хочять забирати се в низ.

– Як ти смієш забирати се? Чужого рушати не вільно.

– Се ж мої! Ось дивись, що ключ до колодки придається.

Се переконало тих праведників, і вони забралися. Всьо було позношене до хати, хіба пропало се, що вже козаки успіли взяти собі на пам'ятку, як кальоші, рукавиці, снігівці тощо.

Так обганялись ми до вечора. Ніхто з нас не важився вийти на улицу. Вже над самим вечором нові відвідини. Входить до хати двох кубанців з вінтовками на плечах, в заболочених чоботах та в шапках на голові ходять собі по усіх кімнатах, по коврі, по паркетах.

– Чого вам треба, панове?

– Нечаво, ми хочем толька посматріть да палюбуватса вашим хорошим паместем.

Молодший син звертає їх увагу на ікону св. Миколи. Кубанці аж тепер знімають шапки і виходять, хрестячись. Вони прямо шукали за австрійцями. Вони при тім упевнялися, чи ми не євреї.

В помешканні мого сусіда д-ра А. повно козацтва. Він пішов до війська, а жінка виїхала до родичів. Там дають собі волю, бо довідалися, що він євреї. Розбивають шафи і беруть всьо. Зі серветок, з тонкого білля, з простирал роблять собі онучі. Часть великого килима відрізують на покривала для коней. На ту саму ціль йдуть ковдри шовкові і капи. З плюшових занавіс шиють боковис сумкі (торби). Розбили футерал, вийняли дорогу скрипку і грають на ній. Другий молотить на фортеп'яні. Музика, що аж ухам страшно – і так до рана.

Один кубанець просить позичити «писчих» приборів і пише листи «на родіну». То якийсь унтер. Ми посиласмо йому ще й голубців на вечерю. Приносить опісля те, що позичив, і заспокоює нас, що нам нічого злого не станеться, волос нам з голови не впаде.

– А чого ж тамтих наших сусідів так кривдять? – питає хтось з нас.

– А чого ж удірали (втікали)? Най були би лишилися так як ви, то би їм нічого не пропало. Впрочім, то свреї – яке вам діло за ними стояти?

Та ми, мимо того запевнення, не довіряємо кубанцям і сторожимо чергою з синами пп. Левицьких з Винник*, що у той час у нас гостювали і цілу ту халепу з нами перебули.

Цілу ніч світиться в сінях. Козаки, що були тут також, просять, щоб світла не гасити, бо вночі може випасти тривога. З міста доходили до нас вістки про страшні грабежі.

II. ТВЕРЕЗІСТЬ

Росія саме перед війною завела у себе тверезість. Всі монополюшки (склепи з продажею горівки) позамикано, запаси горівки понищено. В одну мить перестала Росія пити. Те, над чим працював великий російський цар Петро I (великий ворог України), заводячи силою у своїм царстві пиття горівки, через що Росія мала приблизитися до західної культури, се цар Микола II знищив одним почерком пера. Але годі, щоб народ, так страшно розпитий як москалі, міг відвикнути від пиття. За горілкою стало їм всім банно. Всі гадали, що в Галичині, де цілий господарський промисл панів був тільки в гуральнях, відіб'ють собі за примусову тверезість. І вони перли до обіцяної землі за тою принадою, а де лише прийшли, то перше діло було дібратися до магазинів горівчаних.

Таке було і в Самборі. Тут є фабрична рафінерія спиритусу Тігера. Її магазини були першим воєнним лупом донців. Дібралися там, ну і попились ретельно. А підбатьорені горівкою, кинулися рабувати. Розбивали склепи, казали собі під грозою смерті отвірвати шухляди, каси, нишпорили по закамарках, замуруваннях, брали всьо. Видирали людям по улиці мошонки з грішми, годинники. Одній дівчині видерли мошонку із-за панчохи.

Стрічає донець самбірського чоловіка на улиці:

– Каторой час?

Добряга винимас годинник з кишені. Зручно, наче мимо летуча муха, попадає годинник враз з відорваним ланцюшком в руку донця.

– Мерсі (дякую)! – каже. – Не трудітесь атвечать, я уж сам пасматрю, – і йде далі.

Тоті донці допускаються прямо преріжних звірств на жінках і дівчатах. Судний день, бо ніде пожалуватися, бо правильного війська ще нема.

За кілька днів військові власті замкнули магазин Тігера, опечатали і поставили салдатів на сторожі. Видали строгий наказ, щоби нікому спіртних напиктів без «разрішення» начальства не продавати; позамикано всі шинки. Та хіба встережеш мід перед мухами?

Москалі мимо того знайшли спосіб дібратися до магазину з горівкою. Говорять, що ніччю підкопалися. Салдат, що був там на сторожі, не хотів того бачити, бо і він облизувався за стаканчиком водочки. Пішла знову папойка на великі розміри. Тоді начальство наложило на Тігера високу кару і загрозило, що коби се ще коли повторилося, то всю горівку пустять в ріку, а його ще строгіше покарають. Тігер пристав на те, щоби горівку всю знищити, бо він не має спроможности її встерегти. Воно так і сталося, та кілька притім пішло горівки, місто до рова, до більших і менших бочілок, сего ніхто не знає. Але в магазині остали порожні куфи. Закрався один салдат сюди подивитися, чи не остало трохи того добра. Перехилився над кадею і посвітив собі сірником, наступив вибух і салдат згорів на вугіль. Не була то вправді смерть «за царя і атчество», але безперечно мусить бути присмню вмерти в своїм живлі. Потайна торговля горівкою не переставала за цілий час московського панування. Випадки п'янства до безтями повторялися часто мимо строгих кар нагаями по п'ятдесят або й більше.

А хто не міг добути «ачіщеной», той пив денатурований спирт, якого можна було дістати в склепі без «разрішення». З тої причини і сей матеріял пальний обнято заказом і треба було за «разрішенням» ходити до градоначальника.

На кожний случай заказ сей був для мешканців міста дуже пожиточний і за се треба буде цареві подякувати при нагоді.

III. ПОВІНЬ

У два дні опісля відійшли наші кубанці на «позицію». Тепер можна було їм ближче придивитися, які вони в «строю», їх одяг – різнобарвні довгі свитки. Вони би нагадували козацькі жупани,

якби не ті на черкеський спосіб попрішивані на грудях ладунки. Шапки всі смушкові, високі з суконними колірними днами, горою трохи звужені. На голову, крім того, задягають по більшій частині башлики, себто капішони з довгими крилами спереду, якими обмотують шию. Як нема дощу, то башлики звисають на плечах. На вид нагадує се контуш. До того одягу належать довгі та широкі опанчі без рукавів з косатого вовняного чорного сукна. Сею опанчею прикріє цілого коня. У них при боці трохи крива шабля без охорони при рукояті. Піхва звичайно обшита кліровим сукном. Далі є вінтовка Мавзера, як і у прочого війська. Тепер вони сидять на своїх кониках. Коники страшно зморені. Вони куті лише на передні ноги. Малі, дуже витривалі, в сільськiм гздівстві вони можуть бути неоціненні, але для кавалерії вони цілком непридатні. Закороткі у них ноги, замалий скок, а такий кінь, то ні добіжить в пору, ні втече.

Зібралась ціла сотня на улиці під моїм вікном. Накрапас дощ, тож і башлики понадягали на голови, і в тих червоних капішонах подобають на катів середньовічних від святої інквізиції. Сідла високі. На коники навантажили тільки награбленого добра, що лише голову, хвіст та ноги видно. Їдуть зі співом прямо на... Вену. До того міста не буде більше як 30 верств, і я їм того не перечив.

Зачинає приходити правильне військо. Їдуть золоті драгуни. Хлопи як мур. Крім шабел і вінтовок, мають предовгі списи. Вони, на мою думку, задовгі і коли раз її шаблею відпаруєш, вдруге не можна її взяти. Кавалерія носить суконні шапки з дашками та не такими дуже широкими днами, як у донців. Шаблі такі самі, лише з дротяним каблуком при рукояті. Коні знамениті, добре удержані, середньої великості, як у нашої кавалерії.

Їде піхота. Запам'ятую собі числа полків. Зачинається числом 196, йде вниз до 185, відтак нижчі числа мішані. Хлопи здорові, кремезні, добре одягнені і обуті, на плечах вінтовки з настромленими штиками. Їх одяг видається мені практичніший від нашого, більше губиться в терені, а вже їх торністри полотняні, завішені нижче на плечах, багато ліпші від наших телячих. Крім того торба на хліб, мідяна шалька на їду, горнятко на воду і ложка дерев'яна за холявою чобота. Спереду кожного полку йде музика, грає страшенно погано, от якби наша стражацька з малого місточка. На переміну з музикою вони співають пісні, зложені якраз на ту війну. Що вже в них не досталось бідним «германцям і австрійцям». Їдуть улицею широкою лавою по 8 або і

більше чоловіка. Йдуть кроком повільним, без порядку. Жовніра, по-австрійськи вишколеного, такий нелад в марші вражає. Мене вчили в офіцерській школі, що військо повинно машерувати в такій формації, щоби кожної хвилі могло бути готовим до бою. Коли напад лучиться спереду або ззаду, тоді вмить треба скомандувати вимарш, коли збоку, тоді зробити в сю сторону чоло. При московській формації таке неможливе і поки воно станеться, то половина ляже від ворожих куль. Така формація – то пожива для машинових крісів і для полевої артилерії. Хто такі формації вигидав для свого війська, той з людським матеріалом ні раз не чисається, і се так справді в тій війні: марнотратство людей.

Російський генерал Ванновський, умираючи у львівським шпиталі, коли найдено у нього номінацію на губернатора Галичини, та коли зроблено на се увагу, що, може, то було передвчасно, мав сказати: «У нас більше м'яса, як у вас куль».

Дивлячись згори на ту живу людську ріку, масш вражіння, що дорогою женуть стадо волів з залізними рогами. За ним їде артилерія. Запряжні коні, грубі, сильні, добре удержані. Артилеристи йдуть пішки. На лафеті для них такі подаї сидження, щось на подобу роверових сідел, що не знаю, як на них чоловік удержиться. За кожною гарматою – два вози з амуніцією по шестеро коней. За тим їде трен. Візки маленькі, з московськими каблуками над одним конем. Вози малі, мало паковані. Та що тут ріжно-родних людей та одягів. Ціла Росія. Та все то якесь таке неотесане, не справне, одним словом, усе хамське.

Але сила велика і в нас дух завмирає, надія пропала. Залягас душу чорна розпука. Чи можна таку силу переломити і тую повінь відвернути? Родиться зневіра така страшна, що жити не хочеться.

А військо їде без кінця, без числа. Офіцери його дурять, що Самбір, Хирів, Стара Сіль, Старий Самбір, то всьо перемиські форти, а сама твердиня леда день впаде.

Наші козаки забралися. В камениці тихо, аж лячно. У моїх сусідів побіч і на долині – руїна. Ще поки не прийшло правильне військо, а рабунки не перепинялися, порадив хтось, щоби конче взяти якого офіцера на квартиру, то буде безпечніше. Йду я до міста за яким офіцером. До генерала Павлова не пускають вартові салдати. Стрічаю якихсь двох офіцерів і запрошую їх на квартиру.

– Ви боїтесь козаків?

– Так!

– Ну, какой чорт нам за казаками шляться. Приведітьс нам таково разбойніка, а ми сво накажем. Ми пришлі суда как завосвателі, і какоє нам дело.

Я відійшов далі шукати щастя.

Бачу на ринку таке. Офіцер з витягненим револьвером жене на перед себе двох донців розоружених до ратуша. За ним їде в магістрацькій повозі заступник бурмістра Горват. Приступаю до нього і розказую про мій клопіт і побоювання. На се він відповідає, що якраз їхав в повозі з градоначальником капітаном Замчановом, що стрінули трьох донців, як виважували двері, а знаєте де? У москвофільського совітника Павлікова. Один з них втік, а двох піймав і повів до ратуша. Той капітан висилас тої ночі 200 людей патрулювати по улицях, ніраз нема чого боятися. Я тим впокоївся і пішов додому.

Кілька днів було у нас в кам'яниці тихо. Аж за кілька днів опісля зривасмося вночі зі сну від страшної стукотні на партері кам'яниці. Такої стукотні, либонь, не було би, якби танцювало 30 коней. Всі ми поодягалися, позасвічували всі світла. Двері були і так позамикані. Ховаємо всьо, де що можна, навіть мокре невипране ще білля. Стукотня не устас. Чусмо біготню по сходах. Салдати якісь заглядають до нас до вікон, та побачивши нас, відходять. Так тривало аж до рана, опісля втихло. Ми не спали вже ні троха. Рано бачимо довкруги нашого домівства повно возів, цілі табори по сусідніх огородах і довідуємося, що се «сапіори» прийшли і заняли у нас квартири. Люди назагал добрі і нікого не чіпали. Прожили у нас більш 6 неділь. Заходили до кухні за потребою, але все, що позичили, віддавали назад. По саперах прийшли якісь ординати від штабу. То теж люди добрі. Робили нам навіть деякі прислуги. На святвечір принесли мені ялинку, а вечером принесли салдатської куті, себто густої юшки з рижу трохи поцукрованої. Наша кутя їм ліпше подобалась. Ті салдати стали нам раз в пригоді, бо понаганяли оренбурців, що закватуриувалися побіч нас.

Скільки війська перейшло через Самбір, того ніхто вже не в силі зчислити. Кожде прибуття нового війська знали ми наперед. У падолисті заповіли прибуття сибірських полків. Воно трохи стало лячно, бо все ж то Сибір, то Азія. І вони прийшли. Хлопці кремезні, новоодягнені і узбросні. Матеріал знаменитий. Прийшло кілька полків. Придивившись їм ближче, можна було зараз пізнати, що то точний народ. Вони перевищували європейських москалів інтелігенцією і чеснотою та товариським поведенням.

Стріне сибірець чоловіка на улиці, то і з дороги уступиться, а коли, не хотючи, в поспіху кого потрутить, то зараз і перепросить. Як спитає о що, то просить, вклониться і подякує. Люди не могли з дива вийти, бо москалі представлялися нам як люди некультурні. Дивні погляди мають люди на культуру. Та як військо вони до нічого: вони не вишколені, з крісом не вміють поводитися, не вміють стріляти. Вивели їх по царському указу в далеку чужину на заріз. Стріляти мають навчитися доперва на позиції. Їх багато в Карпатах полягло, а ще більше попало в полон тому, що заблудили.

Взагалі не мали москалі в стрілянні вправи. Новобранців брали і чим скорше вивозили з Росії, та тут доперва вчили оборотів, маршу. До Самбора привозили багато рекрутів таки в домашнім одягу. Їх вчили по улицях та площах. Вчили машерувати та співати, бо се обов'язкове.

Воснні пісні монотонні з одною звороткою, сумні, наче похоронні. Гармонію псують ще дикі свисти на пальцях або через зуби.

IV. КОЛИ БИ ВОНО Й НЕ ЧУДО, ТО ВСЕ Ж ДИВНО

Дивлячись на таку силу ворожого війська, можна було втратити надію на добрий успіх дая нас у тій війні. Люди попали в зневіру, а між тими і я. Однак в короткім часі я з тої зневіри вилічився через таку незначну подію. Треба пам'ятати, що, живучи в такому напруженню, чоловік шукає у всім якоїсь ясної зірки, якогось виходу і мимоволі вірить, коли нема чого певнішого, в різні признаки, в ворожбу і старається витолкувати їх на свою користь. Дня 8 жовтня моя донька назбирала різних старих паперів на підпал до кухні. Найбільше було старих газет, між тим німецьких.

Другого дня вигортає попіл. Усе згоріло дотла. В попелі находить лише кусочок паперового недогарка. То якесь оголошення. Обгоріло довкруги, а в середині нерушене. На тім недогарку портрет нашого цісаря. Сей папірчик сховав я на пам'ятку. На нім написав я дату 9 жовтня 1914 р. Опісля довідуюся, що того дня взяли німці Антверпію. Беру се за добрий знак. Моя зневіра зникає.

З гори від Старого Самбора зачинають вертати недобитки тих полків, які тамтуди йшли. Їх числа я тямлю добре. Тамтуди йшли великими масами, тепер вертають по кількох. Вернули і мої кубанці, та з цілої сотні вернуло лише трьох. Один знакомий козацький унтер оповідає мені, що лише чудом спасся, бо австрійський гранат засипав його землею враз з конем. «Ми атступасм – австрійци нас крепко б'ють».

Погода взялась чудова, осіння. Звозять тяжко ранених і заповняють ними всі школи. Легше ранені йдуть цілими ватагами пішки. Всі вони по найбільшій часті ранені в руку. Говорять, що вони постріляли себе самі. Перед таким окаліченням треба, кажуть, завинути собі руку шматом, то лікар не пізнає від чого рана.

Бої щораз приближаються. Чути сильну канонаду, начеб бочки віз по дерев'янім мості. Приходять недобитки з-під Перемишля. Оповідують всі якісь страхіття. Штурм не вдався. Під Медикою висадили мінами 80 тисяч москалів у воздух. Офіцери заповідають австрійцям страшенну відплату за таку різню.

Далі приходять вісті, що Перемишль отворений. Австрійці зайняли Добромиль; Хирів, Стара Сіль, Старий Самбір на лінії босвій. З Турки їх вигнали. Люди зачинають діставати добрий гумор. Між кацапами замішання, але вони вмюють потішити себе иншим способом.

V. МОСКВОФІЛИ

Коли вже про них заговорив, то їм належить окрема стаття. Загально відомо, що русофіли (москвофіли) були не лише межі русинами.

Є се дуже цікава поява, якої перед війною ніхто не сподівався, бо увага всіх звернена була виключно на Східну Галичину. Тут вийшов приказ інтернувати всіх русофілів. До того часу між українцями і русофілами був такий яркий розлам, така пропасть, що і сліпий догадався би тої межі.

Як появился той розпорядок щодо кацапів, то розпочалися арештовання на великі розміри. Звожено їх з цілої околиці. З самбірських поарештовано багато кацапів, але не всіх. Про деяких забули, деяких опісля випустили до домового арешту. Відтак деяких знову арештували, а між ними радника судового Константина Павликова і Хиляка, адвоката д-ра Кмицикевича і професора о. Ільницького та о. Імитрика. Тепер стали їх вивозити.

Кацапи взялися за се віддячити. Як прийшла до Самбора головна армія, вони в параді вийшли повитати «асвабадітселей». Зараз на другий чи третій день було в тутешній церкві благодарственне богослуження за перемогу «рускаво ружья». На тім богослуженні парадували місцеві кацапи у фраках.

Я доперва другого дня по наїзді відважився піти до міста. Усі кацапи, а між ними багато урядників, парадують по ринку з трибарвними московськими перепасками. Ого! Ликуй Ісаїє! Ходять собі та весело гуторять. Один урядник навіть вмить поку-

мався з москалями. Ось йде з якимсь офіцером і цвенькас по-московськи. Кацапи такі раді, гратують собі, стискають руки, наче на новий рік.

Зараз по наїзді зійшлися кацапи до русского казина, котре вмить перехрестили на «собраніє», запросили сюди і офіцерів і сотворили савет, щоби виєднати у московських властей всіх «мазепінцов» за те, що Австрія посміла арештувати «русских людей». Своє рішення предложити городському начальникові капітанові Замчанову. Він питав їх за причину арешту. То за те, що вони ширили українську свідомість, організовували просвіту, українські товариства стрілецькі і т. і. Замчанов відповів, що його то нічого не обходить, що вони робили під Австрією, і арештувати не буде.

Ми українці, довідавшись о тім, трохи заспокоїлися. А довідалися ми про що иншого, що нас дуже налякало. В Самборі не було ні одного прокурора, тому президентові суду прислужувало в таким случаю право заіменувати прокурором одного з членів трибуналу. Після закону то мав бути чоловік, заслугуючий на повне довір'я. Вибір упав на радника москвофіла Павликова, того самого, що власне поповнив злочин головної зради супроти Австрії, витав урядово на чолі кацапського нарибку московських генералів і участував в богослуженні за побіду москалів над Австрією. Люди не могли з дива вийти. Ми, українці, тремтіли, що нас жде, а президент самбірського окружного суду Голковський пояснював свою постанову тим, що Павликов вміє по-московськи і зможе легше порозумітися з московськими властями. А ми, українці, мали справді чого боятися, бо на найзвичайніший донос на нас міг прокуратор поставити внесення на слідство, ну а у воєнний час кожде слідство получене зі слідчим арештом.

Воно і не знать, до чого би прийшло, якби не те, що невдовзі ціла машина судова перестала працювати. Якось з початком падолиста 1914 р. около півночі впали якісь донці до нестерезного судового будинку, зрабували всі шафи і бюрка, порозбивали шуфляди, понищили всі акти і над раном винеслися. Розуміється, що як суд знайшов такого опікуна як всемогутній Павликов, то президентові і на думку не прийшло берегти суду і випросити собі для суду варту. Отож суд пропав, прокуратор Павликов не мав де урядувати, а ми українці могли собі далі оставати на свободі.

Та гірка нам була та свобода.

За те, що московські власті відмовилися від нашого арештування, старалися кацапи потішитися на іншій полі, се є, при жолобі. Де лише показалася нажива, там вони лізли, мов мухи до меду. Зав'язали філію благодетельного комітету і крали, що влізлося. Москалі стали допомагати бідних, вони се вихопили магістратові з рук і взяли самі за діло. Ся запомогова комісія урядувала в ратуші. Кому вдалося пропхатися через товпу до того кацапського свята святих і хто не дуже набрав нагайкою від вважаючого на порядок козака, ставав перед комісією наче до асентерунку, при якій председателем були по черзі або Павликов, або д-р Кмицикевич, о. Ільницький, Филипчак. Він то оглянув просячого від стіп до голови і рішив невідклично: дати або ні. А ті підмоги були віддані самому магістратові до розпорядимості. Крім того, кацапи позаключували купецькі спілки з жидами, котрі давали гроші на інтерес, а кацапи охороняли їх своєю протекцією і впливами. На невігідних їм конкурентів робилося доноси і запроторювалося їх в тюрму, а відтак вивезено на Сибір. Кацапи заступалися за тих, котрих поарештовували, щодо мене, то хоч я говорю і пишу по-московськи ліпше від адвоката д-ра Кмицикевича, я не відважився зробити ні одного подання. Зате Кмицикевич брав по 25 рублів від написання одного подання о концесію або що інше.

Перед Різдром сталося таке, що санітари мали більшу скількість балів муки (по 80 клгр.) на продаж, та щоби християнське населення могло з того користати, спродали усю ту муку москвофільському професорові самбірської гімназії о. Ільницькому на дальшу відпродаж по 5 рублів. Було того щось 200 балів. О. Ільницький збувся зараз того християнського клопоту і відпродав того самого дня всю муку жидам по 12 рублів, а ті продавали людям по 18 руб.

Крім того, брали кацапи великі грошеві запомоги. На ту ціль давали москалі гроші з кар, розуміється, решту з того, чого самі не вкрали. Бідним людям по довгих короводах давали по 1 або 2 рублі, кацапам давали по 50 і більше. Кацапи діставали, окрім того, різні подарунки, приміром живі корови. Притім робили і інші інтереси. Приміром, один кацапський священик назбирав в горах австрійських крісів 400 штук, привіз на возах і спродав москалям за дві тисячі рублів.

Ще одну цікаву появу треба піднести, що московське військо, так офіцери, як і солдати відносились до кацапів ворожо. Офіцери їх викпинали, говорячи, що шануючий себе офіцер в таке

товариство не піде. Така була думка в армії, ще поки «Воснос Слово» не виступило різко проти кацапів, лаючи їх шпетним словом, а відтак назвавши їх дезертирами власного народу («Воснос Слово» з 1 цвітня 1915 р.). Офіцери не хотіли в кацапських домах бувати, а дуже малі виїмки ходили до собранія. Один генерал, усміхаючись, сказав раз таке: «Ото буде мати Австрія що вішати». А коли співбесідник, поляк, сказав, що вони, не вижидуючи Австрії, втекли би, то генерал махнув рукою і каже: «То ми їх перевішасмо». Саддати знову ж приписували кацапам вину війни і свого «стражданія». В тих кацапських селах, де їх кацапи зустрічали хлібом-сіллю, признаючись до «рускості», діставали місто подяки нагаями: ви сволоч, то через вас нам біда. Кацапів-попів порабували козаки дотла, подаючи ту саму причину своєї ненависти. То само дісталось кацапським селаам, де їх грабували без пощади. Так само градоначальник Фатіянов виганьбив при одній нагоді Павликова, називаючи його «сволочею» і то в присутності бурмістра. Він їздив до Львова жалуватися, але вернув з нічим, бо Фатіянов остав на своїм місці, поки не заведено цивільної управи.

Ми, українці, були вже солею в оці кацапам. Писали на нас різні доноси. Але військові власті кидали все до коша. Нас кацапи посуджували о те, що буцім то ми доносили старості, хто кацап і кого треба вивезти. Відтак появилися в «*Прикарпатской Руси*»* (хлопці-газетчики вокликували деколи: Прикацапская Русь), дописи проти нас. Дісталось д-рові Стахурі* і виявилось всі організації січових стрільців. Кацапи злилися, що ми сміємо так «нахабно» ходити по улицях. Прийшло до того, що аж львівська воснна цензура заказала їм пускати такі дразночі дописи.

Офіцери говорили таке: «Ми їх тепер в воснний час терпимо, бо їх ще нам треба, а опісля зробимо з ними лад, і тут настане инший порядок. Воно так і станеться непременно і вже тепер показуються знаки, що буде їм лихо. Хто ж числиться зі зрадником свого народу і своєї держави? Хто міг зрадити за рублі, той зрадить опісля за корони або марки».

З тими кацапами, які втекли з Самбора до Львова, поводитися москалі дуже лихо. Давали їм зле їсти і приміщували їх як бездомних погорільців. У Росії ж, як говорив у Львові наочний свідок, то їх вся публіка без розбору бойкотувала. А що буде далі, як Росія програє війну? Вони забрали такі мільйони на москвофільську агітацію в Галичині, тільки обіщували, такі давали запо-руки, а те все показалось банькою з мила. Здається то, що у нашій війні кацапи вийдуть гірше, як бельгійці. Сюди не мають чого вертати.

VI. РЕЖИМ ВІЙСЬКОВИЙ І ЦИВІЛЬНИЙ – ОХРАНА

Поки у нас держали управу виключно військові власті, то треба признати, що спокійним і мирним людям жилося як серед воєнних обставин добре. Після міжнародного права мешканці завойованої країни повинні вести себе мирно, виконувати прикази завойовників, оскільки се не протривить законам дотеперішнім того краю і не йде на шкоду своїй державі. Такого від нас російська військова управа не вимагала. Ніхто не силував нас до зміни вірності нашому цесареві. Тому-то за той час, хоч були арештування, кари грошеві, тілесні і навіть кари смерті (багато розбишак, а між тим донців розстріляно), то се сталося за різні провини, найбільше проти наказові торгівлі горівкою. Нас ніхто не чіпав, ми могли свобідно ходити по улицах, розмовляти. Кацапів держали осторонь і лише їх терпіли тому, що їм їх було треба.

Таке тривало десь до початків грудня 1914 р. В тім часі вважали вже москалі Галичину за свою. Австрія була в їх уяві зовсім розбита і не було мови о тім, щоби коли на ноги піднеслася та спромоглась завойований край відбити. В Петрограді утворено якийсь відділ для адміністративного і правно-державного устрою Червоної Руси. По російських газетах пішли толки про се, нераз такі дивовижні та смішні, що годі. Говорилося між иншим, що на німецькій і мадярській більшій посілости в Галичині треба поселити людей з коренної Росії. На [се] треба би було спровадити триста тисяч людей. Се вже навіть москвофільському «*Słow-y Polskomu*» не подобалося, хоч та сама газета писала довжелезні статті по заняттю хвилевім Велички, які то багатства матиме Росія з тамошніх копаельн соли.

Вслід за тими толками стали з Росії напливати до нас різні цивільні люди, як урядники почтові і залізничні, ну, і приїхав до нас новий начальник уезда В. Красовський. Він був якимсь чиновником земства на Волині, мав бути скінченим правником, а властиво він був скінченим лайдаком з роду тих, яких має Росія на запас пускати їх на каламутну воду. Титул того високоблагородія (він був в ранзі полковника) був: уездний начальник. Самбірський уезд належав до губернаторства перемиського. За ним приїхала ціла хмара різних висших і менших... родій приставів, начальників участка, і хто їх там всіх перелічить. На місце градоначальника по Фатянові, що відійшов з авансом до Львова, стала градоначальником воєнним якась менша риба.

Красовський відразу оточив себе кацапською сволочию, слухав її підшептів, у них лише засягав відомості і робив те, що вони йому порадили, чого він радо слухав, бо з такого ґешефту капнула і йому копійчка. Г. Павликов, недавно іменованій австрійський прокуратор, вступив на московську службу і став помічником Красовського з платнею 300 рублів місячно. Його синок став писарем в уезді. О. Ільницького зробили переводчиком в тім уряді і якимсь чиновником. Туди пішов на писаря теж син радника Копистянського. Одним словом, цілий уряд обсіли кацапи. Самі вони писали доноси на різних людей, самі опісля за арештованими вставлялися, беручи за се грубі гроші. Пані Павликова факторувала за ними теж не безплатно, а синок писав подання о пропуски за три рублі. Др. Кмицикевич казав собі солено платити за кожду штуку, зложену з 20 стрічок.

Красовський скликав вїтїв на сесї і тут давав їм всілякі прикази, які колїдували з австрійськими законами. Між іншими клав їм в голову, що коли б сюди прийшли на часок австрійці або ґерманці, то не мають їх слухати. Вїтї ходили поміж дощем, як могли, щоби і Австрії не спроневеритися, і в тюрму або під нагайки не попасти. Красовський прикликав до себе президента і репрезентацію судову і казав урядувати, хоч і не було де, бо цілий будинок судовий по зруйнуванню його рускими взято було на пошесний шпитааль, а іншого будинку не було. Прикликав теж урядників податкових і радився, як би то самбірський повіт оподаткувати. Казав собі навіть предложити закони податкові до перестудювання. Як він що з того зрозумів, то повинен би зістати генерал-губернатором навіть Угорщини. Інспектор податковий прямо відмовив своєї співучасті в тїй роботі тим, що нема ніяких реєстрів кадастральних та що його в'яже австрійська присяга і він як релїгійний чоловік ламати її не може. Лише один панок пішов москалям на службу, припняв трибарвний наручник і урядував з козаками по гуральнях...

Красовський скликав священників і заборонив їм згадувати ім'я цїсаря при Службі Божїй, казав собі видавати метрики тощо. Таких «деканальних» сесїй було кілька. Прийшла черга і на школи. Москалі не могли з дива вийти, нащо нам [с]тїльки шкіл, [с]тїльки судїв. Окружних судїв мало бути лише чотири і то в городах губерніяльних. Проголошено було, що народні школи будуть лише московські. Учителї мусять знати московську літературну мову, а що їй ніхто з них не вмів, то зараз заведено для них курс вищїй і нижчїй. Хто мав до того квалїфікацію, мав спроможність поїха-

ти на курс вищий до Петрограда. Таких охотників зібралася ціла шайка, між ними учитель тутешньої семінарії Филипчак, кількох академіків і мучеників кацапів. Для прочої учительської братії заведено в Самборі курс нижчий, з взірцевою школою народною. До науки спроваджено учителів з корінної Росії.

Кожний кандидат мав піддатися вступному іспитові з «етимологіческаво правописанія». Кандидатів зголосилося більше. Багато лише для того, щоби не втратити хліба. Але притім багато відпало, особливо поляків, бо вже всі забули, а деякі навіть не знали, як етимологія виглядає. Ті, що видержали той іспит, мусили перебути ще другий. Треба було зложити вірнопідданчу присягу цареві Миколі. І знову трохи з них завернулося. А ті, що остали, присягу зложили, на богослуженні відспівали Николаю Александровичу многолітствіє і спільно фотографувалися. Та фотографія попала в кількох примірниках в руки австрійської жандармерії. Розпочалася наука в учительським семінарі. Сотворено на курсистів і бурсу, якої заряд обняла г. Филипчакова.

Ся добродійка попала в московську звість і не було для неї в нічім впишу. Вона страшенно дала себе знати курсистам, так в школі, як в бурсі, як в школі народній. І з тої причини дехто відпав.

Ся школа недовго тривала. Як москалів стало припікати в Карпатах, прийшов приказ зі Львова, щоби курс звинути і перенести до Львова. Багато знову відпало і не хотіло їхати до Львова. Остала ще якийсь час народна школа. Хтось зайшов до неї вночі, понищив всі прилади шкільні та попалив книжки. Я не вмю сказати, яка доля спіткала тую школу опісля у Львові. Чи Росія справді думала, що з Галичини не вижене її жодна сила, чи, може, хотіла якнайбільше інтелігенції галицької в свої сіті заманити, перед Австрією скомпрометувати і змусити до виїзду в Росію, годі се на разі сказати.

Красовський взявся ще за иншу штуку. Загадав устроїти для бідних «йолку». В тій цілі пустилися тутешні кацапки збирати по склепах «добровільні» датки. Знаю один такий случай. Приходить Павликова до тутешнього багатого купця Ляндава: «Дайте на йолку». Ляндав дає рубля. «Що рубля дасте, я вам покажу, я вас навчу», – і виходить. Купець бере на розум, хоч Петром не називався і посилає до неї п'ять рублів. Вона не приймає і заодно відгрожує. Він знає, чим то пахне, робить заходи, щоби відьму пригробрити. І ледве п'ятдесятьма рублями викупився. Таких случаїв мусило бути більше. Нічого не вадить, що се злочин вимушення. Красовський каже порозліплювати на малих карточках по місті,

що в цілі взаємного зближення запрошується всіх на новий год до «Собрания». Хто ж на таке запрошення пішов би, де має вступ за рубля, хто схоче. Ані один українець не пішов. Кацапня збіглася як до меду і жерли та пили на кошт освободителів доволі. Нас, українців, потішало і те, що офіцери, котрі до Красовського відносилися з погордою, там не пішли. Але пан Красовський намотав собі на вус сю мазепинську упрямість. Не великі у його вуса, але тих сорок кілька мазепинців, що їх кацапи для нього списали, зміститься. Красовський належав до тих людей, що не любили забувати тим, хто його торкнув. З цивільною управою прийшла і цивільна поліція. Поліцаїв, стражників і жандармів ціла хмара. На чолі їх станув жандармський підполковник Гоман. Се був уличетворений звір. Він зорганізував цивільну охрану, до якої наwerbували навіть гімназьяльних учеників по рублеві плати на день. До охрани вступив з сином і дочками пенсіонований офіціал судовий Дзундза, п-і Филипчакова і інші. Гарний се уряд, що заправляє до такої підлої служби невинну молодь і затроює молоді душі отруєю доносництва.

Охранники ходили всюди, по улицах, по реставраціях, підслухували, провокували і робили з того ужиток, за що брали окремі ремунації або приспорювали доходів тим кацапським факторам, що за грубі гроші приймалися арештованих освобожувати від нагаїв або тюрми. Наведу тут один цікавий случай, який може послужити як правило, що так поступали все.

У тутешнього фризєра Гордінера сидить двох російських офіцерів та ще кількох людей, а між ними – Дзундза. Він зачинає виговорювати на Австрію. Гордінер просить його, щоби таких річей не говорив, бо він не хоче, щоби в його льокалю говорилося про політику. На те Дзундза прискакує до нього і кричить:

– Що? Ти кажеш, що ти підрізав би горло цареві?

– Неправда, я того не говорив, ось ті панове офіцери будуть мені свідками, що вони того не чули.

– Але я чув, – і виходить, та прямо до охрани.

Спровадили козаки Гордінера до підполковника і той засудив його в короткій дорозі на 50 нагаїв. Биття буками розпочалось зараз. Жид зомлів під тридцятим ударом. Йому зрізали тіло, що куснями відпадало. Екзекуцію перервано і його відвезли додому. Довго він лічився, а коли виздоровів і пішов до свого заняття, то Дзундза пригадав собі знову на нього і післав козаків, щоб привели його по другу рату нагаїв. А бувало таке, що при таких ра-

тальнім биттю – перша рата перечеркувалась і зачиналося нано-во. Жидисько викупився від позовного биття п'ятдесятьма рублями. Але Дзундза його не покинув і зробив донос до воєнного суду. Гордінера ув'язнено, ведено слідство, та як ті два офіцери потвердили, що того не могло бути, бо вони не чули, то слідство припинено і його випущено на волю. Але при кінці як чоловіка підозрілого вивезено Гордінера в Росію.

Старий сивобородий пенсіонований стражник в'язничний Франківський приступас раз до купки полонених австрійців і говорить, чого вони так легко здаються. В ту хвилию надніс чорт Филипчакову і вона стрічному козакові каже Франківського арештувати. Справа приходить перед воєнний суд. Суддя, вислухавши все, ганьбить козака за арештовання, виганьбив бабу, яке її діло в не своє мішатися, і Франківського пустили по п'ятьох днях в'язниці на волю.

Один учитель, що під час своїх семінаріяльних студій мав тут у одного жида Т. лекцію, бував у нього вдома, їв при одним столі, вступив до охрани. Приходить раз до того Т. і просить його трохи оковити, бо батько його хорий, а лікав заординовав натирання горівкою. Т. вимовляється, що нема, що впрочім горівку роздавати заказано. Учитель просить і просить, бо тут розходиться о здоров'я його батька. Нарешті Т. дається упросити і дає повну фляшку оковити, яку держав собі на шабес. По двох днях учитель той звертає йому фляшку з оковитою з тим, що вона якась нездала і не помагас. Учитель вийшов, а за хвилию приходить жандарм, робить трус, знаходить фляшку з оковитою і каже собі дати сто рублів, або тюрма і нагаї. Т. зомлів зі страху, родина в крик, в просьби і заледве за 50 р. дався жандарм задобрити і скінчилося лише на конфіскації горівки без тюрми і нагаїв.

Охранники присідаються до столу в реставрації і розпочинають політичні розговори. Величають Австрію і псьочать Росію, щоб лише витягнути когось за язик, а відтак арештувати. Приступас охранник до студентка-поляка, представляється, що він австрійський шпiон, що хоче виконати одно хосенне для Австрії діло, що до помочі йому треба ще кількох. Молодий жовтодзьоб вірить йому, заявляє свою готовість і пропонує ще до спілки взяти свого брата. І його, і брата зараз заарештовано і вивезено на Сибір. Красовський оголошус публічно нагороди до 1000 р. за видання шпiона в користь Австрії.

Нам, українцям, найгірше. Небезпечно нам ходити щодня тими самими улицями, небезпечно ходити по двох разом, а від-

так переказали нам добрі люде, щоби не приходити до себе, бо небезпечно. Се було для нас найприкрише, що не могли ми зійтися та при помочі карти студіювати російські звіти, скритикувати їх та взаємно себе потішити. Тепер порозумівалися ми при помочі наших дітей, або часом смерком один до другого забіг крадькома на часок. Ціла біда для нас, українців особливо, а для Самбора загально була в тім, що сметанку кацапську не вивезено, бо вони, знаючи місцеві відносини, не давали нам жити. Дасть Бог, по війні ми зможемо викрити підлі махінації тих, що так до нашого горя приложили руку.

VII. ДИКІ ДИВІЗІЇ

Якось зараз з початку падолиста 1914 р. стали нас москалі лякати, що незадовго перейде через Самбір 60 тисяч диких людей. То дикуни-погани, вони всьо перед собою палять та ріжуть людей без розбору. Перед простими людьми говорили ще, що то люди з псячими головами, які вміють зубами боронитися не гірше шаблі.

Хоч в ті псячі голови ми й не вірили, то таки було нам страшно. Ми вже перебули таких горлорізів як донці і оренбурці, то і годі вгадати, які то ще сокровища вкриває Росія у своїому лоні, де «на всіх язиках всьо мовчить». потішалися люди лише тим, що бурмістер мав собі випросити, що ті дикуни в місті стояти не будуть.

Однак та потіха не сповнилася. Було се в падолисті. День був теплий та погідний.

Якось перед полуднем почули ми від улиці Львівської писк клярнетика і бубон. Се йшло на перемену зо співом. Та хіба ж се спів? То дикі горланно-носові тони трімуляндю у дуже високій скалі. Я не годен того співу описати, та й як би я не силувався над тим описом, то ніхто мене не зрозуміє, хто не чув того на власні вуха. Так може співати лише висільник, як йому вже мотузок стиснув горло, а ніс заткали йому м'якушкою хліба. Ми поставали в вікні та й дивимось. Ідуть на маленьких кониках, на волах і віслюках. Се найзвичайніші косоокі татари і кавказці. Напереді їде старшина, інколи сивобородий, старий. За ним – хорунжий, що держить на патику зелену хоруговку з написом білими турецькими буквами. За ним музика: малий клярнетик і бубон – арії я не затямив. Якесь фідлі-фідлі і бум-бум.

Тепер валить сотня по шестеро або й більше півперек улиці. А позаду їде на віслюку духовник. Звичайно старий сивий дідок

з зеленою опаскою на шапці. Їде сотня за сотнею, полк за полком, аж в очах чорніє. Назагал вони ніраз не страшні. Всі одягли в козацьку форму: у довгих халатах, в башликах та широких вовняних волохатих опанчах. Кожний узбросний в козацьку шаблю і в інтовку. З переду прип'ятий кінджал. На конику навантажено багато клунків, а інколи і в'язанка сіна, що коникові йно головку видно. То добровольці. Їм заплачено по 50 рублів і вони йдуть бити «германца». Вони обиджаються, коли їх звати козаками. Се має бути кіннота. Дивлюся, і рад би побачити, як би та голота стрінулася з нашою кіннотою. Я певний, що наш уланський кінь, вдаривши грудьми таку покраку, перевернув би її коміть головою. На таку думку аж хоче сміятися.

Але сила є, не до бою, лише до миски.

Два дні тривав постій в Самборі. Розквартирували їх на передмістях. У тих людей виявилася така чеснота, якої нема у хрещених чубатих донців. Правда, що всього, чого захотіли, треба було їм дати, але вони платили за все готівкою. Крадіж їм незвісна. Вони деколи помагали окраденим через донців, яких від серця ненавиділи, відбирати крадене добро, і то під угрозю кінджала.

Одного дня оставив газда на ринку фіру і пішов купувати до склепу. На возі лишив хлопця-недолітка. Надійшло двох донців і давай займати фіру на форшпан. Хлопчина плаче, проситься: батько кудись пішов, щоби трохи подождали. Не помагас нічого, ще й нагайка в рух. Аж надходить на те двох татар. Хлопи кремезні, стають та дивляться. А далі один приблизився і ломаною московською каже донцеві, щоби пустив хлопця. Не хочать. Зачинають сваритися, але татари таки поставили на своїм. Донці серед прокльонів відходять, а татари приводять хлопця на те саме місце, звідки його донці взяли. Таких примірів добрячости того народу багато, через те то вони обиджаються, як звати їх козаками.

По дводневім постою рушили дикі дивізії далі. Зібралися на ринку, аж зачорнілося. Народу багато придивляється та прислухується співам і музиці. Біля мене стоїть якийсь москаль і каже: «Ані гарят жаждой крови, ето опасніє люди».

Аж тут один молодий татарин драпається, як баба на піч, на сідло. Слабко пригуртоване сідло перевалюється враз з їздцем під коника. Рушили всі на Перемишське. Позаду їдуть табори на татарських арбах, а відтак відділ санітарний. Цікаві у них носі на ранених: два коники зпереду і сзаду. Вони сполучені двома дов-

гими дручками, до яких причіплене полотно. Коли коники йдуть підтупцем, то дручки підскакують, мов несамовиті. Видно, що раненого треба прив'язувати, бо вискочить, як плака³⁷. Таких носів кілька за кожною сотнею. Пішли, та ще довгий час чути було бубон, спів і стукотню копит.

Розказував мені відтак один військовий лікар, що військова управа мали з тими дикими дивізіями велику мороку. Ті, що не погинули від наших куль в Карпатах або під Перемишлем, або не попали в полон, мусили бути вицофані. Багато їх повели в кайданах до Львова за непослух та несубординацію. Перш усього вони не хотіли злазити з коней і йти до окопів на позицію. Вони ж годилися до кінної служби, а не пішої, і пішки битися не будуть. Нарешті пішли в шанці і стріляли з вівтовок перший раз в житті. Стріляє такий доброволець якийсь час, а далі вилазить на шанець і дивиться.

– Чаво сматріш? Лежать!

– Мне хочетса пасматріть, каво стріляю.

То знову вирветься з шанців і йде наперед до австрійської лінії.

– Кудя? Ти сумашедшій! – кричать за ним.

– Мне хочетса насчитать, сколько убіл.

А коли вже настас ніч, то доброволець забирається безпардонно до обозу. Він необов'язаний вночі битися. Ніч дав Аллах на відпочинок.

То знову вночі йде генерал оглядати вартових. Вартовий татарин спить найспокійніше.

Генерал сердиться:

– Что ти, сукін син, спіш на караул?

– Мая не баітса і спить, а твая баітса і не спить.

Або несуть санітари раненого.

– Бедна ранена! Давай моя сво зарежет, путь не страждает.

З такими лицарями йшла Росія на Вену.

VIII. РЕВІЗІЇ І АРЕШТУВАННЯ

Я вже згадав, що поки були військові власті, нам українцям жилося як в воєнним часі ще зовсім можливо, бо ніхто нас не чіпав. Як вернув д-р Данило Стахура зі своєї мандрівки, прикликав його градоначальник Фатіянов і спитав, чи він мазепинець та заборонив йому вести мазепинську агітацію і на тім кінчи-

³⁷ М'яч (пол.).

лося. Були вправді і в тім часі у місті ревізії, але лише в військових цілях, що є для кожного зрозуміле. Шукали за тайними телефонами, за зброєю, за шпіонами. Тепер як прийшов Красовський з своєю компанією, як навели широку охрону, заспівали іншої. Нас українців взяли під строгий догляд поліції.

До д-ра Стахури всадився якийсь залізничий урядник, вів з ним розговори про різні справи, а коли д-рові Стахурі стало сього за багато і виходив з дому, коли сей урядник приходив, то він ні разу тим не образився, лише пересиджував в хаті цілими годинами і бавився з дітьми, приносив їм цукерки, а на забавки давав різні папери, між іншими різні телеграми. Ми остерігали д-ра Стахуру, що се охраннык, щоби берігся. Може бути, що ми запізно його остерегли. Якось раз той непрощений гість пропав і вернув за дві неділі. Привіз поздоровлення від одного дрогобицького адвоката, що сидів з ним разом. Охраннык сидів дві неділі за те, що переставив не на той тор два вагони. Ми розуміли, що то значить таке переставлення московських вагонів, але він собі з того нічого не робив і ходив до д-ра Стахури далі. Відтак прийшов до д-ра Стахури якийсь урядник і представився як князь Долгорукий, член першої думи, а тепер урядник міністерства, якому поручено розслідувати відносини українців в Галичині, їх політичні змагання і причину ворожнечі між кацапами і українцями. Йому подали адресу д-ра Стахури і радника Бережанського*, котрого в Самборі не було. Нарада тривала більш як дві години. У відповідь про причину ворожнечі між кацапами і нами слід було переказати їх сіятельству, як то один наш владика об'їздив свою дієцезію і в одній парафії дізнався, що молоде подружжя не хоче з собою ніяк жити. Владика кличе їх перед себе і говорить довгу проповідь о обов'язках супругів до себе і кінчить словами: «Жийте разом і любіться». На се відзивається молодиця: «Як же його любити, прошу святої куруни, коли йому з губи смердить».

Забув я сказати, що перед тим вже відбулася одна ревізія у д-ра Стахури, професора Теодора Біленького*, у мене і у радника Козакевича. Я опишу лише, як ревізія відбувалася у мене. Переводив її якийсь пристав, той сам, що у Козакевича. Д-ра Стахуру і Біленького поставили вище, бо до них приходив на ревізію аж підполковник жандармів.

Мене на той час не було вдома. Приходжу додому з міста. На галерії стоїть моя наймолодша донька і шепче мені згори: «Тату, у нас ревізія – відчит спалений». Вхожу до хати і застаю кількох жандармів, в кожній кімнаті один, а крім того один пішов

шукати на події і в пивниці за «ружйом». Застаю в хаті пристава, як нишпорить при бюрку моїх дівчат. Перша попала йому в руки кореспондентка з фотографією тих хлопців-однорічників бережанців, що муштрувались в Коломиї:

– Что это за снімка? – його разили австрійські мундири. Покажую йому адресу на другій стороні з допискою.

– Я это вазьму.

Забрав відтак цілу переписку дівчат, забрав і куховарську українську книжку, видану в Кисві. Не знаю, чи йому не треба було того, щоб легше побити австрійців. До моєї переписки, що була в канцелярії, ще не добрався. Забирав залюбки, що лише було написано на папері великого формату. Таких паперів москалі у своїм діловодстві не вживають і тому воно підозріле. Знайшов письмо від січової організації в Бережанах, де мене запрошували на здвиг. Письмо було за титуловане: «В. П. Батьку Отамане». Була і запорозька печатка: козак з мушкетом і списом. Хопив се як чорт добру душу і сховав, питаючися, що такий титул значить. Знайшов лист д-ра Дмитра Левицького з Бережан* з нашим взаємним рахунком. Сей лист для мене документ. Та в листі писалося про бойкот українських адвокатів.

– Я это вазьму.

Прошу його, щоб не брав, бо се для мене потрібне, ні, він таки візьме, хоч не може мені сказати чому. Прошу його, щоби перечитав ще раз, що там нічого небезпечного. Він читас і зупиняється на даті 12 липень.

– Что это у вас ліпень, апріл?

Вмить нагадую слова вознього з Наталки: «Блаженная лож, яже ідет в пользу ближнього» – і кажу: «Так». Се вратувало мій лист.

Бушує в столику моєї жінки. Там є ще мої босняцькі листи. Жінка каже:

– Сього не беріть, бо ті письма старші від вас.

Він дивиться на дату з р. 1882 і лишає. За той час дівчата, що можуть, кидають під кухню. В кухні сидить жандарм на кріслі і спить. Тою дорогою пішли і мої московські спомини, не мишам на снідання, лише на жертву всесотрення. Ті спомини були призначені до оголошення і коли би були досталися москалям в руки, я би був певно пішов в Сибір. А були би дісталися, бо пристав, прийшовши до тої кімнати, де рукопись була схована під мукою, зараз встромив там свою руку, в те саме місце. Ані моєї офіцерської шаблі, ані револьвера на стриху не найшли. Зате забрали мою готову вже до друку рукопись історичного ро-

ману «До слави» і рукопись новелі з часів парцеляційної гарячки «Не було виходу». Те все опісля спалили. Пан пристав знає, що я український письменник, і тому домагається ще і моїх сочиненій, бо «любопитно будіот прочитать». Портрету нашого цісаря в малих рамках не рушає. Не бере і Кобзаря Шевченка. Зато бере історію України Аркаса, видання київське, а лишає видання краківське. Остала ще не перешукана канцелярія і бібліотека. Там, крім бібліотеки, є моя переписка з письменниками, політична переписка, мої вступні слова на різні народні обходи. Всюди в них говориться про Москву шпетним словом. Там ще і попсований кімнатний телефон, за який можна піти на шибеницю. Але пан пристав не має тепер на те часу, бо обідова пора. Він мені канцелярію замкне, але я собі можу взяти звідам зараз, що мені потреба. Син бере білий папір, що був під касою. З папером випадає на землю телефон. Мене заморозило, але жандарм його якось не покмітив, і він йде знову на своє місце. Канцелярію замикають і беруть ключ, а мені кажуть: «Да свіданія, гаспадин Чайковский». А я відповідаю їм в душі: на змавання карку, господинове! З того прощання виходить, що ревізія ще повториться, а я роздумую, як би то до канцелярії дістатися та всьо перепрятати. А поки ми так в хаті з любими гостями забавляємося, моя наймолодша донька розмовляє в кухні з продрімавшимся вже жандармом:

– Ну, і чого від мого батька хочуть?

– Знаєте, барішня, ми шукали за ружйом, а коли не знайшли, так нада взяли немношко бумага. Етава би не било, какда би не еті рускіє... здешніє. Ет! Лутше не гаваріть, – і махнув рукою. Ми з того доміркувалися, що то кацапський донос, і зараз догадалися, хто його зробив.

Тої другої ревізії я боявся дуже, поки не придався другий ключ до канцелярії. Ми вечером закралісь, мов злодії, до моєї канцелярії і попрятали все. Телефон пішов до печі, а так само переписку і вступні слова. Хоч як мені було того жаль, бо там була переписка з покійним Коцюбинським, яка мала велику вартість, але тепер мені легше стало.

Друга ревізія мене не минула, вже по арештуванні д-ра Стахури і проф. Біленького. Здавалося, що і мене се не мине, а з того було мені страшно, бо я тоді нездужав. Другим разом прийшов інший чиновник лише з одним жандармом. Він не міг з дива вийти, звідкіля в мене тільки книжок і нащо мені [с]тільки того. Вдержував уперто, що в мене або якась збірна бібліотека, або пуб-

лічна читальня. Я переконався, що і сей добродій, і його попередник не знав [ні] одної латинської букви. Тепер ревізія скінчилася скоро. Він нишпорив по шафах, а жандарм бавився з песиком. Скінчилося на тім, що забрав дві цілі полиці – 52 книжки з Видавничої Спілки, один том гуморесок Твена по-німецьки тому, що на нім червона обкладинка, і липське видання «Воскресенія» Толстого, тому що се в Росії заперешено. Ті другі книжки знайшли відтак по московській утечі в канцелярії усзда, то, що взяли перше, все пропало, а так само і ключ, бо і по другій ревізії канцелярію замкнули, і вона так стояла, поки не прийшли наші війська.

З д-ром Стахурою і Біленьким було цілком инакше. Там переводили другу ревізію з цілою брутальністю московської жандармерії. Повивертали все догори ногами. Не забрали нічого, тільки арештували його самого. Плач дітей, що в вересні втратили маму, не поміг нічого.

На другий день прийшов той охраннык в мундирі залізничного урядника, прийшов і капітан, що стояв там на квартирі. Капітан став укладати для дітей прошення о випущення батька на волю. Урядник дуже жалував дітей. Тоді капітан каже:

– Чоловік, що спричинив таке нещастя, не має права розбиватися над дітьми, се безличність.

На те урядник винісся, а капітан каже:

– Я ж батька остерігав, що се охраннык, то його робота. Він і на мене зробить донос, ну, але мене так легко не замкнуть.

Розуміється, що се подання нічого не помогло, а коли звернулися за поміччю до кн. Долгорукого, то він сказав, що своїми зізнаннями міг би Стахурі лише пошкодити замість помогти.

Проф. Біленького по тій послідній ревізії лишили ще дві неділі вдома. Сталося се на просьбу квартированого там штабового лікаря, бо пані Біленька трохи не вмерла з переляку. По двох неділях взяли і його, держали якийсь час в Самбірській тюрмі, а опісля вивезли.

Опісля вже по утечі москалів найдено в усзді власноручно написаний донос москвофільського професора гімназії в Самборі о. Ільницького на д-ра Стахуру і його ж власноручний реферат на вивезення (Ільницький був урядником в усзді). Сей документ, що управляє д-ра Стахуру жадати від Ільницького відшкодування, лежить в тут[ешній] жандармській команді.

А Біленькому прислужилася Филипчакова. Сей совісний і точний професор вправді належав до приклонників Барвінського*, але в житті політичним не брав жодної участі. Лише в

школі ставав кацапам-семінаристам на п'яти, а коли якийсь час заступав директора семінаря, то не хотів дозволити, щоби п. Филипчак на кошт годин шкільних займався своїм огородом, пасікою і варстатом, але се оп'ять не мало жадного зв'язку з політикою, тим менше, що Филипчак вдавав українця. Через те зразив собі Филипчакову, яка, поки ще її чоловік був в Самборі, трохи вела себе здержливо, а по його від'їзді в Пітер дала собі волю і перекинулась в справдішню відьму.

Про моє арештування і вивезення буде окрема стаття.

ІХ. НАШЕ ЖИТТЯ В ЧАСІ НАЇЗДУ

Зарібку жодного, а життя дороге. Се вистарчить хіба на означення нашої долі. Як прийшли москалі, то все не то що подорожло, але і дістати не було можна. Цілий мій масток в готівці виносив 1.200 К. Ті гроші треба було сховати на случай грабежі. Поховали ми їх пайками: за одвірками, під віконними дашками, в лямпі. Всякий привіз від заходу був нам відтятий, від сходу ще не привезли. Дотепні купці поховали всі запаси і продавали на ціну золота. Покупців викидали зі skleпу за двері. Мене назвав один різник «мудрим філософом» для того, що я платив за м'ясо десятькоронівкою, а він хотів дрібних, бо не мав чим видати решти. Жидки поховали ще за австрійських часів дрібні гроші і за заміну треба було платити. Один чоловік заплатив на самбірським двірці за зміняння десятькоронівки аж три корони, бо не міг инакше дістати білету.

Не стало хліба, цукру і всіх найконечніших щоденних потреб. Ми цілий тиждень пили чай і каву (перепрашаю, бо цикорію) без цукру. Відтак дістали ми трохи сахарини від знакового і тим дурилися. Не можна було дістати і опалу. На двірці було багато вугля і москалі роздавали даром квитки на вуголь. Та знову не було чим привезти і офіцер, що командував на двірці, робив великі перепони. Я випросив собі відтак у бурмістра дві фіри вугля. Легше стало доперва, як прийшли москалі-салдати і стали правильно окрадати залізничні магазини. Московська культура о тільки до нас прилипла, що ми не соромилися купувати крадене добро. Мука, крупи, картофля, масло, солонина, м'ясо, цукор, тютюн – продаване по skleпах – всьо то походило з крадежі. Зав'язалися формальні спілки з салдатами. Один такий спеціаліст-салдат сидів тут в тюрмі, а щоночі виходив на заробок, крав на залізниці і заносив до поблизьких домиків на переховок, а звідси продавалося вже купцям. Говорили, що одної ночі вкрав

чотири балі муки і чотири бочки масла. Та то були так би сказати: грейзлерники, бо були знова злодії-гуртівники. Сі крали відразу цілими вагонами. Так красти, як москалі крадуть, то штука, та знову у нікого не можна так легко вкрасти, як у московської казни. Бо у них користає з крадежі не лише злодій, але і той, що пильнує вкраденого добра. Одним словом: «чин чина пачітайот». Говорили ми посередникам, чого вони так дорого крадене продають? Дарма, каже, кождий хоче жити, а і ддя злодія треба його пай за працю відложити. На м'ясо до продажі ішли казьонні корови-здохляки, яких пропадало по дорозі багато, а опісля йшов рапорт, що тільки а тільки штук здохло.

Але жити треба було ощадно, бо все якось прибуття наших треба було відкладати з місяця на місяць, а відтак і на чверть-річчя. Ми міряли бохонець хліба на паї і ніхто не поспів, треба було вдоволятися чаєм, кавою з цикорії, бо молоко платили ми по 25 копійок за літру. Молоко було дуже хрещене. Треба було їсти бараболянку та кашу. Розговори економічні, де що появилос'я і де що можна купити, стали для нас щоденними.

Подаватися о запомогу ми не хотіли, хоч переказували до мене, щоб подаватися. Один знакомий кацап говорив мені, що я би дістав запомогу навіть більшу, і проговорився, що відтак москалі вважали би мене за свого. Та я о тім і сам знав, і вимовився, що мені поки що не треба, а опісля то й сам о те попрошу. Треба було конечно оглядатися за якимсь заробком. О адвокатурі не могло бути мови, щоби не стягнути на себе гніву москвофільського адвоката д-ра Фьодора Кмицикевича. Мій старший син зі своєю молодогою жінкою ліпив до аптеки пуделочка на порошки найвисше по 20 с. за штуку. Я взявся шити суконні рукавиці. Перестудіовав я докладно крій рукавиці, викроїв форму трохи більшу як моя і вшив дванайцять пар зі старої мантилі молодшого сина. Рукавиці переняв на себе один знакомий купчик. Але продав лише три пари по 80 копійок. Решта не здалася, бо були на москалів закороткі в пальцях. Я не предвидів того, що москалів наділила природа довгими пальцями. Але все ж на дванайцять штук знайшлося трьох праведників, а в Содомі не міг покійний Лот одного знайти. Все ж воно не є так зле, як люди говорять. Решту рукавиць роздав я між знакомих з звичайними пальцями. Мій син далеко ліпше вийшов на пуделках.

І нераз приходило нам на думку під час тої роботи в зимній хаті, що тепер шевський аркуш промисловий далеко вартніший, чим наші докторські дипломи. Наше помешкання було

страшенно зимне. Воно було зимне все; а тепер, як на партері завели коні, та повиривали всі вікна і двері, то не було способу його ogrіти. Всі домашні, що мусили поратись коло кухні, повідморожували пальці. Слугу ми відправили, лише прийняли водярку. О справленні нової одежі і мови не могло бути. Чоботи ми собі самі латали, поки лише далось. Наш сторож, посватавшись з москалями, далеко краще жив, як ми. Він на нас був лихий, що дерево рубав молодший син.

Коли мій господар пішов пожалуватися, що псують йому хату, то саддати загрозили йому смертю, коли би ще раз поважився в кам'яниці показатися. Ми через ті коні страшно терпіли. Зимно і сморід. Гною повикидали через вікно [с]тільки, що можна було на нього з галерії безпечно перейти. Крім того, коні цілу ніч страшно стукотіли, а се дудніло над пивницями. А ще як два коні розпочали двобій, то ціла кам'яниця дрожала і ми зі сну зривалися.

Кам'яниця сталася посміховиськом для всіх, хто від залізниці йшов. Через вікна визирали кінські голови, і офіцери їх залюбки фотографували. До тої справи мусив аж генерал вмішатися і аж тоді коні усунено.

Москалі мали в тім потіху, що з помешкань робили стайні. Дуже гарні домики на передмістю були в той спосіб понищені, а на Перемиському то вивели козаки коні аж на другий поверх. Сидячи так довгими зимовими вечерами, ми мали враження, що нас на якійсь станції засипав сніг, і ми не можемо ні взад ні вперед видістатися. Числячись так з кожним сотиком, з кожною картоплею, ми перебули примусову голодову курацію. Кожде висохло як скіпа і втратило на вазі. Ми хоч і не важились, то бачили се на наших одягах і біллю.

Та коби нам були лише спокій дали і не чіпали. А то не було дня, щоби не було яких небажаних відвідин. Приходили то за квартирами, то за меблями, то за офіцерами, яких ми не бачили. А кожного разу, як хто застукав до дверей, ми непокоїлися, що то певно якась напасть.

Зараз по новім році розпочалося не лише збирання руских земель, але збирання чужих меблів та їх масове вивоження. Воно відбувалося на різні способи, бо москалі дуже проворний народ і вмис «промислом жить». Спровадився офіцер до якогось порожнього помешкання (такого, що властитель виїхав), то, випроваджуючи, забирав або все відразу, або що найліпшого. Паковано се на вози і вивожено на залізницю. А коли надійшли другі і застали хати порожні, то казали собі зносити речі з інших помеш-

кань, а відтак їх забирали. Одного разу надвезено два вагони речей, наданих через Червоний Хрест зі Старого Самбора. Один залізничний урядник задержав ту посилку, бо там були два фортеп'яни, а того чейже Червоному Хрестові не треба. Післав зараз о тім доклад до Львова і звідси приїхав полковник на слідство. Полковник похвалив урядника за се, але місцевий начальник станції був іншої думки і уділив урядникові нагани, бо мовляв, ті речі міг надати сам генерал.

Що не забрали, а радше ще перед тим, як зачали забирати солдати, всяку мебель нищили і палили. У мого сусіда з партеру порубали і попалили салдати гарні горіхові стилеві меблі, а великі зеркала із шаф потовкли топорами. Такого одичіння годі собі уявити. Каси вертгаймівські виносили на огороди і розбивали топорами, а не знайшовши там грошей, лише документи, палили їх. Так само попалили цілу реєстратуру староства, скарбової дирекції і податкового уряду. То само діялося по дворах. Московські офіцери парадували в покрадених повозках. Та що й говорити, як і сам преосвящений Евлогій*, втікаючи зі Львова, забрав з собою ціле гарне умеблювання на вісім кімнат. Мені здається, що на ту війну уділив Святійший синод своїм вірним розгрішення від сьомої заповіді.

Х. ВОЄННА ЛІТЕРАТУРА

Справді москалі майстри в брехні. Збреше як по маслі, і жодному не можна вірити. Почавши від воєнних звітів, а скінчивши на щоденнім житті. Московські воєнні звіти все дуже чванливі. Усюди германців б'ють, Австрії вже нема. Дорога на Берлін вже отворена і тому німці так боронять Кракова. Німецькі втрати величезні, полонених тисячі. Германці мусять бути розбиті, бо того хоче цар і ціла Європа. Німецький цісар вийде на тім найгірше. В російських газетах появляються довжезні статті ріжних знатоків. Довжезні, а змісту у них ні трошки. Видно, що там платять авторам заплату від стрічки. Прочитаєш все і не розумієш, що автор хотів сказати.

Розуміється, що москалі заєдно в офензиві, навіть тоді, як подаються взад. Раз писали, що на якімсь там відтинку вони подалися взад, але з присмністю стверджують, що те місце якраз на дорозі до Берліна. Є і описи ріжних воєнних приключень. Тут якийсь козацький унтер Магнатов впав до німецьких окопів і висік цілу роту німців. Другий знову на чолі двадцятьох козаків забрав в полон цілу роту німців. Навіть знаходилися малі хлопці у

війську, що цілі роти німців брали в полон. А які то страшні німецькі звірства! Якийсь козак попав в полон і не хотів зрадити русских становищ. За те взяли його німці на муки. Він показував нарізи шкіри на лиці і на удах і брак кусочка вуха. Таких самісенських фактів більше, а ціле мучеництво кінчиться на таких шкіряних нарізах і з браком кусочка вуха. Відтак йдуть описи чудесного увільнення з неволі і втеча до своїх. І сліпий би пізнав, що то самокалічення, але в москалів дістається за се Георгія І. кл. і приділення до царської свити. А далі стверджується, що мадяри і венгерці вживають куль дум-дум. Російські власті заповідають, що у котрого австрійського жовніра знайдуть такі кулі, буде повішений. А далі знайшли у полонених під Станиславовом в торністрах шнурки. Полонені говорили, що шнурки мають на те, щоби ними вішати москвофілів. По занятті Станиславова і Коломиї нашими військами прийшли вісті, що там австрійці повісили 150 і 80 людей, між іншими президента станиславівського окружного суду і одного адвоката. Опісля сі вісті відкликано. Російські газети всі стали істиннорускими. Навіть «Кіевская мисль» стала чорносотенною на рівні з «Голосомь Москви». Далі довідалися ми, що колишні поступові люди як Андреев і Горкий стали в ряди чорносотенців.

До Самбора привозили багато брошур, віршом і прозою, ріжних насмішок на Австрію і Німеччину і їх цісарів. Були і такі образки. Те все стояло на виставі в Ризниці. Знова ж «Прикарпатская Русь» веда постійну рубрику під написом: асвабодительная вайна. Тут містилися не лише воєнні звіти генерального штабу, але і доноси на мазепинців і на звірства Австрії. Станиславівський крилошанин Гордієвський відмовився правити благодарственне богослужіння за побіду Росії, і на жадання військових властей посмів сказати: «Я не розумію». Там знову привезено до шпиталю пострілену австрійцями п'ятнадцятилітню дівчину з Карпат. І за що ж? За те, що як в її хаті скрилась австрійська патруля, а надійшли москалі, то вона вибігла з хати з криком: «Австрійці», і в такий спосіб хотіла «русская девушка» остерегти русских салдатів. Тоді австрійці дали стріл. Знову ж якийсь «русский крестьянин» побіг з патріотизму остерегти, що в селі австрійці. Як можна за такі патріотичні почування карати? То хіба некультурна Австрія до сего здібна!

«Прикарпатскую Русь» зачинає нападати «Львовское Военное Слово» і то дуже шпетним словом. На те вона мовчить, ні словом не відізветься. Собака не сміє теж гавкати на свого пана, коли її

деколи копне. Але іде якась підпільна робота, бо «*Львовское Военное Слово*» перестав виходити, і з'являється доперва на 1 цвітня 1915 р. зі статтею знову проти галицьких москвофілів.

На картинах всі гусари помальовані на червоно, розуміється, вони втікають, а москалі їх б'ють. А тим часом ми знаємо від москалів, що нашої кінниці москалі бояться як чортів.

Попри германські варварства цілий брак культури, поступу техніки. Вони вправді вживають якихсь труючих газів, але у Франції думають над способами, щоби їх зробити нешкідливими. Зате якийсь італієць винайшов спосіб, що на далеку віддаль потрафить спричинити вибух. З тим винаходом поїхав він якраз до Франції. В газеті можна стрінуги напись статті, котра своїм змістом її не оправдує. «В Австрії голод», бо в Трієсті казали домішувати до муки 25% муки кукурудзяної. Або «Змінюють як рукавички», а то головна команда німецька післала якогось генерала з російського фронту на французький.

Знову ж в Румунії якийсь приятель Росії Таке Йонеску і Філіпеску товчуться як Марко по пеклі і агітують за війною з Австрією, і є річ певна, Румунія виступить невдовзі проти Австрії. А тим часом самі російські офіцери говорять на Румунію, що «ето настоящая сволоч». Або у Відні революція. Многотисячна товпа зібралася у похід. Люди з Відня утікають масово до Італії, а цісар потайки виїхав з Відня до... Шенбруну*. І дивуватися лише, що в Росії була суспільність, котра такі небилиці могла читати. В її уяві Шенбрун то певно аж в Америці, коли не в Австралії.

ХІ. ЦІКАВА СТРІЧА

З початком заняття Самбора зайшов я раз до одного дому, де стояли квартирою запасний (резервовий) лікар і аптекар. Вони якраз сиділи при сніданні і мене запросили на чайок. А просили так, що годі було відмовитися. Присівся я до стола. Оба були вже під чаркою, а особливо аптекар, котрий або більше випив, або мав слабшу голову. Йде гутірка про політику. Отже довідуюся від них, що Перемишль і Краків взяті, а рускі йдуть на Берлін. Аптекар говорить:

– Австрія уж не существует, кажуть, тепер на Германію черга, і добре й так, най з нами рускими не зачіпається. Русский розум, не то що німецький. Ми що обдумаємо, то так тому і бути.

– П'єр! – каже лікар. – Прошу тебе, не говори дурниць.

– Що? Хіба я зле говорю? Ми освободили руску землю і тут тепер будуть панувати лише рускі люди, всьо проче вон!

– П'єр! Прошу тебе, не перебивай, я хочу з доктором поговорити розумне слово, а ти бовтасш як баба.

– Бо прошу вас, наші солдатиками які то розумні і проворні люди. Знаєте, як вони направляють дороги? Беруть плоти, кидають в болото, і дорога вже готова.

– Замовчи, П'єр! Їй Богу, ти свиня, не даси мені до слова прийти.

– Жидів не бійтеся. Ми їм зробимо Кішинєв, а тоді наступить рай так як у нас в Росії, тут будуть панувати лише ви русіни з нами рускими.

Аптекарь виходить, а лікар каже:

– Не вірте тому бовтунові. У нас в Росії цілком раю нема, а хіба пекло.

Вертає аптекарь:

– Кажу вам, що лише в Росії добре. Ваш цісар не хотів війни, то добрий чоловік, і тому ми дамо йому досмертну пенсію, але Вільгельм піде в Сибір, їй Богу.

– П'єр! Як не перестанеш, то їй Богу дістанеш в морду.

– Нам всім буде добре, у нас канстітуція, у нас цар батюшка.

– До чорта твоя канстітуція!

– А цар?

– Цар дурак такий як і ти, кукла, та й нічого більше.

– Я не позволю царя обиджати.

– Вот тобі на! – каже лікар і кидає попільничкою, в яку хтось наляв вина, на аптекаря. Замарав йому блюзу.

Аптекарь зривається і хапає за шаблю.

– П'єр! Не руш, бо їй Богу набереш по морді, заки шашку витягнеш.

Я бачу, що забава зачинає бути широка, хапаю тайком шапку і винощує по-англійськи, т. є. з ніким не прощаючись.

СВЯТОЧНИЙ ВЕЧІР В ЧАСІ НАЇЗДУ В ГАЛИЧИНІ

Я хотів сумного року* цілком Різдва не святкувати. Коли так судилось, най вже так і остане. Мене брала досада – завзяття на те все, що тут діялося. Мос пригноблення перейшло в затупіння на все, що діялось, і що ще могло статися. Коли було візьму в руку яку ілюстровану часопись, побачу яку гарну ідилію, образок з життя спокійного, мирного, то зараз відвертаю очі. Мені заздро, що таке на світі може бути і не вірю, щоби такий спокійний куточок на божому світі міг знайтися під пору, коли цілий світ запалився...

Я не хотів святкувати...

Та мене перемовили усі і зладили то що до вечері.

В кам'яниці на долині стояло кватирою вісім салдатів, що служили ордонансами при генеральнім штабі. Побіч них стояло в партері на паркетовім помості обіч гарних кафлевих печей більш як 20 коней. Салдати мешкали в кухні – коні в покоях.

Гній викидали вікном на подвір'я кам'яниці – ціла гора аж під галерію. Салдати були по своєму добрячі люди. Двох між ними було замітних: грубий запасний салдат з Костромської губернії, якого звали «атец», і молодий гарний мужчина з чорним вусом, якого звали «жандармом». Він все проїжджував високого карого коня, якого солдати звали «австрійцем». Ся твар настільки була інтелігентна, що зразу не хотіла ніяк ступити на паркети. Він розумів, що се в цивілізованім світі не для коней.

Салдати заходили до нас в кухню за різною потребою. Все, що позичили, віддавали з подякою.

На сам Святий вечір сказали мені діти, що «жандарм» привіз нам ялинку.

Я вийшов в кухню. «Жандарм» стоїть без шапки і держить в руці здоровенну ялинку.

– Паздравляєм з праздніком!

– Спасибі, дай Боже і вам.

Я в колізії. Треба дати щось за труд, а не знаю, скільки. Вже і ялинки відрікся б, бо тяжко за кождий сотик. Я виймаю мошонку і шукаю.

– Нечаво не стоїт! – говорить «жандарм» і робить жест рукою, що нічого не візьме. – Не такий то труд. Пасхал на лошаде в лес і привьоз вам йолку...

– Спасибі вам, та прощу, зайдіть до нас на свята.

Він вклонився і пішов, прийнявши лиш папіроску.

Діти кинулись прибирати ялинку. Я ходив з кута в кут. Та ялинка рушила нову рану мого серця. Ріжні спомини тиснулись в голову роєм. Ріжне я нагадав, та такого ще не було.

Як ми вже повечеряли, зайшли в кухню оба наші сусіди. «Жандарм» прийшов таки в шинелі. «Атец» держав в одній руці палицю, а в другій варені сливки.

– Приходимо до вас, барін, з салдацькою кутью, та поздоровляємо з празником.

– Спасибі вам, добрі люди, за щире слово, та от ми почастуємо просфорою. Та в мене зовсім просфори не було, бо нізвідки її було взяти. В церкві гостювали патлаті пани* і я там зовсім не заходив. Я прямо покраяв кусок булки і помастив медом. Та ж се не гріх.

– Спасибі за просфору, – каже солдат, – ми вже повечеряли, а даже і водки випілі – нельзя...

Я прошу їх сідати і даю вареників, куті пшеничної з медом, бубликів, чаю.

А їхня кутя, то, властиве, густа зупа з рижу, трохи поцукрована. По вечері прошу їх далі. Вони не хочуть йти до покою, звиняються, що вони прості мужики, їм ніяково до баріна в салон заходить. Але опісля пішли і смирененько поставали біля порога. Ані руш далі.

Діти засвітили ялинку і стали ми всі хором колядувати нашу «предвічну» коляду «Бог предвічний». Я чую, що мені голос дрижить, ось ось заплачу, бо годі сліз здержати. «Прийшов днесь із небес, щоби взрів люд свій весь і утішився...» Утішився? Хіба засмутився, і то тяжко.

«Слава во вишних Богу, а на землі мир!»

Мир? Кров, пожежа, стони, загибіль... Хіба ж можна не плакати, коли серце кривавиться?

А ще нам, українцям. Прийшли «освободителі» і одним замачом зруйнували цілий наш тількилітний доробок, нашу тяжку працю цілих поколінь. Прийшли знищити «мазепинство» дотла...

Якраз нагода тішитись, радіти... Мої гості стоять біля порога і набожно прислухуються коляді. Бачу, що вона їм чужа, а може, її ніраз не розуміють. Відтак починаю з гостями розмовляти. «Атец» хотів би щось сказати про їхні відносини, та не договорює, – засдно оглядається на «жандарма». Він був робочим на якійсь там фабриці. Там були розрухи, народ був невдоволений безпорадками, була...

– Как вам ето сказать?.. – і оглядається знов на «жандарма».

– Забастовка, – кажу.

– Ну вот, калі хатіце, ви ето харашо панімаеце...

Але слова «забастовка» не вимовив. Розмова не йшла на сю тему. Сказав мені далі, що Росія змобілізувала десять мільйонів і закінчив бажанням, щоби вскорі настало паміреніе...

Я бажав ім щасливого повороту до родини і вони відійшли.

І такі був мир. Бо хоч сі мої гості були репрезентантами найтяжчого ворага Украіны, то мені й на думку не прыйшло ворожо протыв ных, хоч бй думкою, відноситися.

Воны не прыйшли сюды по волі. Їх пігналы сілою в далечыну, вони супроты мене дружньо паводыліся.

ЛИСТИ

ЛИСТИ ДО ІВАНА ОГІЄНКА

ПЕРЕДМОВА

Під час мого наукового стажування восени 2004 р. в Канаді, яке стало можливим завдяки стипендії ім. Івана Коляски, вдалося попрацювати також і в Архіві Консисторії Української Православної Церкви в Канаді (Вінніпег) з матеріалами фонду митрополита Іларіона (в миру – проф. Іван Огієнко, 1882–1972) – видатного українського церковного, культурного та суспільно-політичного діяча, міністра освіти та віросповідань УНР. Значну частину цього величезного фонду скопіював, зробив ксерокопії найважливіших документів.

Листи Андрія Чайковського до професора Івана Огієнка – це окремий незалежний комплекс у цьому фонді. Справа в тому, що майже всі матеріали фонду створено у часи другої еміграції митрополита Іларіона, після 1944 р. Його особистий архів та бібліотека двічі нищилися (перший раз після еміграції з Наддніпрянської України до Польщі у 1920 р., другий раз після втечі із палаючого Холма у 1944 р.). До Швейцарії митрополит Іларіон прибув з дуже скромним багажем, маючи при собі тільки найнеобхідніші документи: нечисленні довідки, посвідчення та фотографії. І серед цих документів вирізняється своїм обсягом ціла пачка листів (майже 70), адресованих йому визначним українським письменником Андрієм Чайковським!

Тут варто коротко розглянути стосунки між А. Чайковським та І. Огієнком. Заочно обидва були знайомі як мінімум з 1919 р., коли І. Огієнко започаткував Український Державний університет у Кам'янці-Подільському і став його ректором. Серед викладачів цього вищого навчального закладу був і старший син Андрія Чайковського – Микола (1886–1970), математик, випускник Празького та Віденського університетів. Через нього письменник познайомився з проф. І. Огієнком і безпосередньо, про що майбутній митрополит написав у своїх спогадах. У 1923 р. до Винник, що під Львовом, до нього прибули батько й син Чайковські і Микола познайомив батька зі своїм ректором. З цього моменту бере початок глибока й міцна дружба обох видатних синів українського народу, яку перерваа тільки смерть Андрія Чайковського. За словами самого Огієнка, старий письменник став «найближчим моїм приятелем, найвірнішим дорадником, найціннішим заступником». Це була щира правда, оскільки своїми порадами А. Чайковський – правник за фахом не раз виручав професора з біди. Обидва друзі регулярно бачилися. Найчастіше

це відбувалося під час приїзду Чайковського у своїх справах до Львова або ж коли сім'я Огієнків приїжджала на літній відпочинок до Косова та його околиць (Москалівка), була в гостях у будинку галицького письменника. Коли ж проф. Огієнко переїхав до Варшави, щоб обійняти посаду професора богословського відділу Варшавського університету, такі контакти стали набагато рідшими.

Однак не припинялося листування. А.Чайковський любив і вмів писати листи, і писав їх дуже часто і, як згадував сам І.Огієнко, «за останні свої 12 літ життя Андрій Чайковський писав мені дуже часто, по декілька разів на місяць, щотижня». Якщо це дійсно так, то тоді б мало бути написано понад 500 листів (!) А. Чайковського до проф. І. Огієнка. На жаль, цей комплекс кореспонденції зберігся далеко не повністю (він взагалі вважався втраченим, бо сам митрополит Іларіон нерідко підкреслював, що весь його архів та бібліотека згоріли у палаючому внаслідок боїв Холмі). Доля оригіналів листів проф. Огієнка до А. Чайковського досі непрояснена, копії з них теж не збереглися (проф. Огієнко пізніше став збирати й копії своїх відповідей адресатам). Як згадував сам проф. І. Огієнко, ще до війни він спалив чимало листів А. Чайковського через небезпеку обшуку з боку польської поліції. У вогонь тоді пішли передовсім листи з різкою критикою політики польського уряду в українському питанні, сумнозвісних «паціфікацій».

Значення листів А.Чайковського митрополит Іларіон прекрасно розумів і хотів їх видати, щоправда у скороченні (в оригіналах його рукою відзначені олівцем ті абзаци, які він хотів опублікувати). Була навіть написана вступна стаття, зроблені зауваги щодо тематики листів Андрія Чайковського і опубліковано в скороченні, часто дуже значному, 27 листів на сторінках журналу «Віра і культура» за 1952 (ч.10–11, 12), 1953 (ч.4–5) і 1955 р. (ч. 5) (пізніше 7 з них були передруковані у виданні: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – №№ 242, 243, 246, 247, 248, 249, 250). Ці листи були надруковані у скороченні: пропущено деякі гострі політичні моменти, також фінансові справи й чисто особисті.

Але по смерті митрополита Іларіона його архів зазнав нових втрат. Про це свідчить хоча б той факт, що лист А. Чайковського від 25.04.1934 р., надрукований І. Огієнком, нині відсутній у фонді митрополита Іларіона в архіві Консистоії УПЦ в Канаді.

Всі листи писав А.Чайковський з Коломиї і тому місце їх написання далі не відзначається. Мовні особливості тексту листів збережені за деякими винятками (проставлена пунктуація, бо А. Чайковський її нерідко ігнорував, проставлені лапки в назвах творів, газет та ін., частка-ся пишеться разом з дієсловом, разом подано і слово «себто», а не «себ то», частка б пишеться окремо, а не разом із словом, як от: « коли б», а не «колиб»).

Користуючись нагодою, дякую за можливість користуватися та копіювати листи, створення належних умов для праці секретареві Консistorії УПУ в Канаді о. Василеві Макаренку, професорові колегії св. Андрія Романові Єринюку, архівістові Консistorії п. Володимирові Сеньчуку та працівниці Консistorії п. Марії Кортневич, також студентам-історикам I року Магістеріуму НАУКМА 2004/2005 навч. року за допомоги в комп'ютерному наборі текстів.

о. д-р Юрій МИЦИК

1.

6 червня та 1 липня 1923 р.

Високоповажний Добродію Професоре!

Прошу прислати на мою адресу за післяплатою по одному примірникові перевидання Вами службів божих і вечірні – зброшурованих.

З високим поважанням

А. Чайковський.

Коломия, 26/6 [19]23.

Все, що маю, вислав безплатно.

1. VII. 1923.

Післав ще й листи.

2.

7 липня 1923 р.

Коломия, д[ня] 7/7 [19]23.

Вельми Шановний добродію Професоре!

Присилкою Ваших творів з ласкавою дуже для мене цінною присвятою, як не менш Вашим ласкавим письмом зробили Ви мені неабияку втіху.

Я завсігди цікавився словом божим і постоював за тим, щоби усі молитви і служби були перекладені на живу мову, хоч я сам не почував себе в силі братись за таке діло, бо нема у мене основного знання ні старослав'янської, ні грецької мови.

Та я відчував душею потребу таких перекладів. Я дививсь на німців, як вони свою штучну, однак живу мову завдячують перекладом святого письма Лютром* і націоналізації протестанцької церкви. Німецьку мову називаю тому штучною, бо жаден пересічний німець тою мовою не говорить, а деякі скрайні діалекти так далеко від себе відстали, що коли б не та штучна мова, не могли б себе німці розуміти. Мені здається, що коли б у тій добі слав'янської історії, як ще слав'яне говорили одною мовою, був знайшовся слав'янський Лютер, то може би усі слав'яни мали сьогодні свій спільний слав'янський язик, так як і німці.

Та то инче діло. Може, я і помиляюсь, але ті слав'янські мови, які я здебільшого знаю: московська, чеська, польська, сербська, мають молитви переведені на живу народню мову. А ми все мусіли молитись мертвою, незрозумілою для загалу, мовою, а наше духовенство береже цього наче яких факірських тайн, і дбають про те, щоб вірні їх не розуміли і у тайности слів бачили якусь

недоторканну святість. Із того вийшло, що наш народ, не могучи перевірити автентичність тексту молитви, вимовляє слова так, як йому здається, що воно добре. Я сам чув на храмі під церквою такі звороти із «вірую»: нагавшого на пророки... прибив писком три латі... Ну а цей «Отче наш», записаний Антоновичем і Драгомановим*... Оче наш, оже сь і вже весь, око на небі, око на землі... Хіба ж це не характеристичне, як причина мертвечини молитви?

Помічаєте у нас, унятів, індиферентизм до справи слова божого. Чому нашій галицькій інтелігенції байдуже, як служба божа правиться? Чому у нас вийшло в пословицю: «що попик, то типик»?

На мою думку причина у цьому така, що у нас по латинському зразку заведено «читані» служби божі. Господь знає, що священник читас і як править, щоб лише не клякав на одно коліно, бо це вже латинська ересь. А під час такої служби хто стоїть далі від престола, не чує нічого, не говорю вже про «апостол», але і свангелії не чує. Лише те знають, що коли озветься звоник, то треба клякати, а коли священник пі[д]несе воздух, то говориться «Вірую»*, а коли між першим а другим кляканем священник піднесе руки в гору, то треба говорити «Отче наш...» Проче всьо робиться достоту так, як коли б читали по латині або по кітайськи.

І у нас завівся такий звичай, що перед великою, чи пак співаною, службою божою правиться по містах [с]тільки читаних служб, скільки є в тім місті священників, за виїмком одного, що призначений правити велику службу. Інтелігенція по такій читаній службі божій йде до уряду або до свого инчого заняття, має чисту совість, що був в церкві на службі божій. Велика співана служба божа, наша гордість і краса, це вже для простолюдина. Звичайно по містах нема хорального співу, а інколи дяківське харамаркання таке, що хоч ушеса затакай, як Одісей перед співом сирен*. Між інтелігенцією багато індеферентів (не кажу, щоб безбожників). Він йде до церкви, але ставиться так, наче б хотів сказати: «Я прийшов Боже до церкви, але прошу не забувати, що я маю золотий ковнір і VII рангу».

Наші люде не хочуть того зрозуміти, що церква у кожного народа, а особливе у нас, має велике культурально-народне завдання, що наша церква серед тих премногих нещастій зберегла нам націю від загибелі. А суть у нас і такі, що церкву не то нехтують, але її явно побороють. У тому то і причина, що Вашу важку, а так цінну працю не вміє загал як слід оцінити.

Інакше воно у мене. Я розумію її вагу, і тому я, прочитавши в «Укр[аїнському] Голосі»* про появу Вашої праці*, хотів її за всяку ціну добути. Цій обставині я маю завдячити, що з Вами, В[исоко] достойний професоре, ввійшов, хоч поки що в переписний контакт.

Фахової оцінки Вашої праці не годен написати, бо признаюсь Вам, що мене 6 літ мучили грекою, хоч вчивсь і старослав'янської мови, то з греки не тямлю нічого, а із старослав'янського дуже мало. Одно скажу, що Ваш переклад повчив мене дещо у наших молитвах розуміти не так, як я це розумів досі.

Та не лізучи у критику, напишу статтю до «Укр[аїнського] Голосу», так сказати рекламову, а може загал там зацікавиться.

У нас ще і таке сталось, що наш станіславський преосвящений, вулго: Гриць з Гадинківець*, видав філіпіку проти вживання живого слова в молитвах. На те написав я статтю, беручи чеську пословицю *Kdo se za svoj jazyk stydi, hoden potupy vřech ludi*³⁸.

Не знаю, чи стаття була за різка, чи може редакція убоєня анафеми, але статі не поміщено. Вам відомий оклик котрогось папи Климентія: *O mei rutheni! Per vos orienten conversendam spero**.

Отож Рим все думає над тим, що через галицьких уніятів можна буде вести уніяцьку пропаганду на Великій Україні. Я не знаю тамошніх настроїв віроісповідних, бо я там ніколи не був, але мені здається, що коли б навіть така пропаганда була там можлива, то обритутий священик*, та ще зі старослав'янським служебником, нічого не вдіє. Навряд³⁹ я переконаний, що коли церква зукраїнізується, коли слово боже буде читатись і співатись рідньою мовою, то цілий український народ до тої церкви пристане, од них же первий есьм аз! Бо поглянувши поза себе, ми бачимо, що Рим нічого доброго для нас не зробив, а навряд приніс нам копу лих.

В останнім часі прислав нам Рим монсіньора Женокі. Чого? Щоб за кривдою нашої уніяцької церкви упоманутися? Куди пак! Приїхав, щоб розслідувати, чи мої рутені справді такі твердовірні, що можна їх ще раз копнути, ще душе пригнітити, а вони не перестануть бути вірними Римови. І справді наша братія захоплювалась медовими словами хитрого італійця, і переганялась в показуванню вірності і льяольности римському престолови. О! Ніхто так, як мої галицькі земляки, не вмів робити льяольної наряди: «Може вдарять, а може дулю зволять дати, хоч пів дулі, щоб лише під саму піку...»*

³⁸ Хто соромиться своєї мови, заслуговує осуду всіх людей (чес.).

³⁹ Мабуть – навпаки (Прим. упор.).

Я моїх писем, які маю до діспозиції, висилаю на обмін і дружній спомин. Коли встигну видати дещо, то буде моїм обов'язком післати Вам зараз з привітом.

В останніх часах я взявся до писання історичних оповідань і повістей, бо я бачив велику прогалину у тій царині нашої літератури. (Я взагалі аж під сороковий рік життя вскочив між письменники – мені тепер 68 рік життя).

Я з того найбільше радію, що багато письменників пішло слідом за мною, і тепер ця прогалина заповнюється трішки.

Крім тих оповідань, які вже вийшли, у мене велика повість історична «Сагайдачний» (це мій земляк, і я зробив це з пістизму) в 5 частях. Перша часть «Побратими» вже вийшла, і либонь наклад вичерпаний, бо не знаходжу книжки у списку книгарні Шевченка. Другі частини вже готові, я не маю накладника пунного, тай не дуже то спішусь, а вижидаю, як зможу видати його у 30.000. примір[ників] та завести через Збруч. Видавати в меншому числі накладу, боюсь америцьких злодюшків, котрі передрукували без мого дозволу кілька моїх книжок. Тепер у мене на укінченню більша історична повість з часів Хмельниччини «Олексій Корнієнко». Вона кінчиться в'їздом Хмельницького у Київ. Я є той думки, що коли історичне оповідання має сповнити своє завдання у тих, що рідної історії вчать хіба з історичної повісти, то воно повинно кінчитись якимсь світлим моментом. Це підбадьорює читача, а особливе молодь. Знаю це по собі. Як я ще в гімназії прочитав «Тараса Бульбу» та «Чорну раду»*, то почував у серцю велику тугу та зневіру.

Мені здається, що мої оповідання подобались молодим читачам, бо «За сестрою» вийшло вже третій раз. Двос оповідань вийшло по чеськи, а чеська критика прийняла їх прихильно. А української критики не було ні одної!

Вже видано 6 моїх оповідань, а я ні одного слова критики від земляків не почув. А цього мені дуже було треба. Може, я на фальшивій дорозі, може – може поробив помилки, я цього не знаю. Я студіював, що попало, бо на Україні не довелося мені бути, але це все знаю з книжок.

Отож В[исоко]достойний Професоре, я би Вас дуже прохав кількох щирих слів критики моїх історичних оповідань, коли не в «Укр[аїнському] Голосі», то бодай у листі до мене. До Ваших цінних уваг я бути старатися пристосувати мою працю.

З моїх праць я маю таке вдоволення, що школярі пишуть до мене листівки, а сільська дівчора ще перед війною деякі сцени з моїх оповідань драматизувала у полі.

От би і все. Я дуже радію, що ми нав'язали між собою переписку. Не раз душа так тужить, щоб перед кимсь виговоритись по щирости. Прийміть, В[исоко]Достойний Професоре, від мене слова високого та щирого поважання!

Андрій Чайковський.

3.

24 червня 1924 р.

Коломия 24/6 [19]24.

Високодостойний Добродію Професоре!

Посилаю Вам четверте видання моєї повісточки «За сестрою». Я старався справити текст після ваших цінних уваг. Чи добре я це зробив, осудіть ласкаво самі.

При цій нагоді люблю мені повідомити Вас, що я сьогодні підписав видавничий договір з одним тутешнім накладником на видання могого «Олексія Корнієнка» історичну повість в 3 частинах з XVII віку, котра кінчиться триумфальним в'їздом гетьмана Хмельницького*. Вона вийде з ілюстраціями дієвих осіб, а крапіцею (?) з плянами баталій і облоги Львова*. Закінчить звісна картина в'їзду Хмельницького.

Я рахую на те, що зволите, так як мені обіцяли прочитати ще перед друком рукопис, та поробити свої уваги щодо мови, ну-тай що до самого укладу. Може, прийдеться дещо перемінити, щоб не вийшла яка чепуха, з котрої читачі з того боку Збруча посміялись би з галицького невіжи. От я сомніваюсь у такому: мій герой є похресником гетьмана, а що він сирота, то батька заступає йому гетьман. Треба йому посватати дівчину. Чи може це робити сам гетьман в товаристві одного старости, чи треба крім гетьмана двох старостів? А може, гетьманові як батькові неялось йти у свати, а післати самих старостів? Я посадив гетьмана в кариту з обозним Чорнотою, з Олексієм Корнієнком, та ще запросив за боярина гетьманича Тиміша, його побратима, та повіз їх враз до Катрусі. Чи воно добре так?

А найважливіша річ, про яку хочу тепер написати, що моє сердечне прохання, щоб не відмовились навідати мене в Коломиї так як мене обіцяли. Прошу приїхати з Миколою*. Побачите наше життя-буття і яка славна купіль у нашому Пруті, та яка у нас смашна кулеша. Дуже прошу.

З високим поважанням Ваш
Андрій Чайковський.

Вашій В[исоко]П[оважаній] Дружині мій поклін,
діток сердечно здоровлю!

4.

22 вересня 1924 р.

Коломия 22/9 [19]24.

Високодостойний Пане Професоре!

Вертаючи з Самбора, я не застав Вас, Пане Професоре, у Львові, і мені було дуже шкода, що не міг я з Вами бачитися. Хотів я при тій нагоді поговорити з Вашим сусідом, та прийняти від нього уваги, щодо мого оповідання «На уходах»*. Це було б для мене тим більше корисно, що я написав і другу частину того оповідання і воно йде як раз до друку.

Тож прошу Вас дуже Пане Професоре, зробіть мені таку ласку, та попросіть його, щоб ці уваги, які мав мені словно поробити був ласкав написати мені, а я їх ще використаю.

Тепер у мене ще одна просьба до Вас.

Прошу мені написати, чи у нашій українській церкві правлять в день похорону службу божу за помершого як справляють тризну?

Також прошу ласкаво прислати мені кінець першої частини «Корніснка», бо мій видавець жадає від мене цього.

Бідний мій Микола доробився за свою працю коло університету, що з нього зробили хруня і зрадника, і за що? за його поїздку до Праги. Мене це дуже болючо вразило, бо я певний того, що мій син не зробив ні чого такого, за що мені приходилось би паленіти перед громадянством.

Чей же у тому не може бути нічого поганого, що був на раді з своїми людьми, професорами празького університету, в такій важній справі, як університет, котра нам всім така близька. І то накинулися на нього його найблищі приятелі, від яких мав право сподіватися оборони, а не кондеманат без переслухання і вияснення.

Та нема того злого, щоб не вийшло на добре. Таким побитом сталося те, що я Миколі від давна дораджував, щоб кинув Львів, і пішов трохи у який глухий кут на провінцію відпочати. Я знав, що вони його замучать, бо я дуже добре знаю тих галицьких львівських людей, то справді своєрідня абдера. Треба конче належати до «фамелії», щоби як так у Львові можна жити. Та я не потребую Вам про це говорити, бо самі добре знаєте. Господи, Твоя воля! Така велика нація, така здібна до усього, талановита, на такій багатій землиці, а не може викресати з себе генія діла, котрий став би для неї Мойсеєм і випровадив її з тої темряви на ясний шлях, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий... Прогавили, переспорили найкращий час, а тепер знову треба ждати якої світової завирюхи, щоб можна добитися кращої долі. Поки ми не добудемо самостійности, нічого не зробимо, бо лише в своїй хаті можна повести теперішними шляхами народ до розвитку.

Дивне диво! В часах високо розбудженого почуття національного у всіх народів, ми дерлися до інтернаціоналу, нехтуючи національність!

Страшно подумати. Такого засліплення історія хиба що не знає.

І коли всі народи, навіть такі мацінькі як Лотва, Литва і др. мають самостійність, йдуть з поступом, ми, мов ті новонароджені сліпі ще левенята, розлазимося і м'явкасмо на лиху долю. Ми, сорокміліонова нація, забувасмо, що у нас здорові кіхті і міцні зуби... Коли ж наш народ провидить і пізнає свою силу? Чи діжду я того? Либонь ні! А може... і тепер чуда діються...

Скажіть мені, Пане Професоре, що воно таке, що д. Єфремів у своїй найновшій літературі мене так зігнував*? Чи я ще не заслужив на кращу згадку? Чи, може, це лише передрук колишньої його з перед давних літ літератури? Повторив за Маковесем* фразу про паралелю між мною а Цеглинським* що до малоземельної шляхти, а всі прочі мої писання збув одним словечком «тощо». Не знаю, чим я йому так не подобався...

Я тепер безвпинно клапаю на машині та переписую мос «тощо». А мушу так робити, бо не можу здержатися, заразившись вже раз літературним бакчилом. Ще хотів би я, поки голова на своєму місці, викінчити мого «Сагайдачного», бо колиб його так лишив, то нікому з цього не буде користі.

Дуже би я радів, колиб були ласкаві мені відписати.

Вашій Достойній Дружині мій поклін, Ваших діток сердечно поздоровляю. Моя Дружина Панству кланяється, а я наприкінці обнімаю Вас сердечно і пишу ся з високим поважанням

Ваш щирий
Андрій Чайковський.

5.

14 жовтня 1925 р.

Коломия, 14 /X [19]24.

Високодостойний Добродію Професоре!

Я дуже побоююся, чи не прогнівилися на мене, що я не держав слова і не зайшов до Вас, як було між нами умовлено.

Я забарився у Миколи, бо треба було йому дещо допомогти при складан[н]і річей на вози, а що вони обоє дуже знемоглися, не виспалися і були подразнені та не знали, де їм голова стоїть, то треба було мені конче там побути, поки все не було на возах зложено і опакowane. Це робилося від години шостої рано. Потім треба було мені зайти трішки на збори «Просвіт[и]», і так час проминув, що я і не стямився, як прийшло полудне. Поспішав я що мога під цитаделю. За це, що я Вас в'язнив в дома до полудня, прошу мені вибачити. За це я вже був покараний тим, що з Вами не бачився, а цього було мені дуже треба.

Я певно поправляюся і при найблищій нагоді зайду до Вас прямо з двірця, хоч бийте мене, не вступаюся і буду Вашим гостем.

Мені треба було засягти у дечому Вашої світлої ради, бо з моїми питаннями доводиться мені деколи станути на перехрестній дорозі, що не можу собі ради дати, кудою мені йти? Вже, що до мого останнього листа треба мені відповіді, щоб не трудити Вас писанням. Не було д. Седлецького, то й пропало. Я догадуюся, яку увагу хоче він мені зробити, а саме, що у тому місці над Інгульцем, де я поставив Тарасівку* немає ні балки, ні печер.

Ну, годі. Без печер мені не можна в оповіданні обійтися, а коли їх тепер там немає, то вони, певно, засипалися, але тоді, як це діялося, вони певно були, бо так мені каже моя фантазія. Та мені розходилося про ці інші питання, які я у могому останньому листі поставив і після того то вже можна буде дещо перемінити.

Що до «Корніснка», то він за кілька днів зачнеся друкувати. Мій накладник робить мені надію, що всі три частини вийдуть в цьому році. Значить, що в цьому році треба йому віддати всі частини справлені.

Отож знову у мене до Вас прохання, а для Вас турбота: чи будете ласкаві справити мені і ці другі дві частини? Я би собі дуже бажав, щоб мова вийшла рівна. Вправді мені здається, що я вже багато навчився, та однак я собі ще не довіряю, чи я володію мовою, як слід. Осудіть це ласкаво по цьому листі і скажіть правдиве слово, чи я поправився, чи ні?

Як би Ви ласкаво не відказалися від того труду, то я би післав зараз машиновий рукопис. Найважливіше для мене це, що там приходять листи, писані тодішньою канцелярською мовою, а у цьому то вже нема у мене за сотика певності, чи воно так добре, як я скомпонував. Тепер я взявся запопадливо до викінчення «Сагайдачного». Пишу вже п'ятий том. Хочу перейти ціле життя того славного гетьмана, мого близького земляка. Не хотів би я оставити те діло не скінченим, щоб потім другі не дороблювали нісенітних кінців так, як в Стороженковім «Проклятім Марку»*.

Пишу це з великою насолодою. Козаччина була мені від хлоп'ячих літ дуже приманлива. Тоді прочитав усі твори Михайла Чайковського (Садек-паша)* і дуже ними захоплювався. Та всі ті твори завертали хвостиком у сторону Польщі, а у мене є навпаки. І тепер на старості літ усі мої хлоп'ячі спогади у мене оживають і в моїх писаннях я дуже люблюся. Коли б хоч що путнього з моєї праці вийшло, щоб не треба було понести усе на горище мишам на снідання... Того я дуже боюся.

Але «Сагайдачного» не пушу я з рук, поки не буде спромоги видати його у 30 тисячах примірників. Бо знову мені Америка вкраде і я з того нічого не буду мати.

Та коли згадав я за Америку, то скажу, що я написав до Свободи*², щоб мені прислали вирізки фейлетонів. Відповіді ще не маю.

Ще раз прошу вибачіння, тай ласкавого листа.

З великим для Вас поважанням
Андрій Чайковський.

Цілій Вашій В[исоко]Достойній сім'ї мій поклін і від моєї дружини!

P. S. Дістав я нині з Варшави «Дуальну (?) бесіду» з Вашою многоцінною статєю, та на жаль лише № 2, а мені цього тепер якраз треба було до Сагайдачного.

6.

2 січня 1925 р.

Коломия, 2/1 [19]25.

Високоповажаний Пане Професоре
Дорогий Друже!

Поздоровляю сердечно з Святим Різдрвом!

Дай Боже, що б усі злидні та смуток пропали, та щоб Ви з достойною сімією в здоровля та щасливо пересвяткували, та від нині за рік у кращих обставинах стрічали велике Свято Різдва.

Я дуже радий з тої поїздки до Яворова, де стрінувся з обидвома моїми дорогими синами*, та ще багато знайомих та рідняків стрінув, чого я і не сподівався. Вернувши до дому, застав усе добре.

Мушу поділитися з Вами такою відрадною для мене вісткою, що на анкеті в справі науки української мови в середних школах вирішили предложити кураторії до затвердження, щоб усі мої історичні оповідання прийняти як обов'язкову лектуру в середніх школах. Коли б кураторія це справді затвердила, був би це для мене чималий моральний і матеріальний здобуток.

Остаю для Вас з високим поважанням і поздоровляю всю Вашу Сім'ю!

Ваш щирий
Андрій Чайковський.

Моя дружина і дочка прилучають свої поздравлення!

Р. S. Будь ласка написати мені при нагоді, чи Мелетій Смотрицький був ректором Острожської академії*! Це заквестіювали мені у мойому оповіданні «Побратими».

7.

5 березня 1925 р.

Коломия, 5/3 [19]25.

Високодостойний Добродію, Дорогий пане Професоре!

Завдяки Вашій ласкавості моя бібліотека знову збогатилася Вашою цінною працею, яка особливо мені дуже потрібна. Сердечно Вам за цей дарунок спасибіг, та дай Боже, щоб я незадовго міг Вам оддячитися.

Заки візмуся її перечитати, мушу її оправити, хоч як мене цікавить прочитати її, щоб не розтряслася мені, а що я сам до того майстер, то це буде моя перша і найпильніша робота.

Давно збирався писати до Вас та прохати одної поради.

Іменно УПТ* однеслося до мене в справі видання дальших частин моєї історичної повісти «Сагайдачний» як дальші частини «Побратимів»? Поки що видали б другу і третю частину, а це проведене аж до вибору Сагайдачного кошовим. Книжка мала б вийти ілюстрована. Та що ж, коли дають мені за одноразовий наклад 3000 примірників таку низьку ціну, котра зовсім не відповідає вкладови моєї праці. Це ж не белетристика, а повість історична, яка вимагає докладних студій, і я вже близько 20 років над нею працюю. Мені дають по 5 дол[арів] від задрукованого аркуша їхнього формату.

Отож прохаю Вас, Пане Професоре, напишіть мені ласкаво цілком інтіймно, при чому я маю стояти і чого жадати? Заручаю Вам словом, що ніхто про це не буде знати.

Я викинчую тепер мого «Сагайдачного». Лишається мені ще війна московська і хотинська* та смерть гетьмана.

Дожидаючи Вашої ласкавої відповіді, прошу ще написати мені, як почувас себе тепер Ваша Високодостойна Дружина, та прошу мій поклін передати. Вас обнімаю сердечно з високим поважанням

Андрій Чайковський.

8.

15 березня 1925 р.

Коломия, 15/3[19]25.

Дорогий Пане Професоре, мій Друже!

Спасибі за любого листа та за інформації. Я якраз вибирався до Львова на засновання тов[ариства] журналістів і письменників*, та не повезло, бо годі було покидати канцелярію, коли є, Богу дякувати, робота.

Тепер хотілося б мені написати Вам, що тут робиться. В першу чергу наше гниле коломийське громадянство збираєть протестувати проти целібатові і хоче скликати віче. Це віче на це мені потрібне, щоб людей трохи розрушати, а врешті я вважаю, що ані віче, ані протести не дойме цілі. Коли Ватикан завзявся на унію, то так цьому і бути. Рівночасно з тим прислав мені гофрат Барвінський* «заяви» до підпису на меморіал до Риму. Не можу

відмовити нашому ветеранові, але і в це не вірю, щоб була з цього яка користь. Я кажу: мамутів, зачемеричених польською ідеологією, батіжком не завернеш; на це треба здорової палиці. Отож жодні лояльні заяви не допоможуть, а треба показати кулак.

А цей кулак вже затискаєть. До нас зїхали проповідники америцьких методистів. Вони стоять під охорою методистів заморських, і не може їм уряд на дорогу ставати півперек. До того є ще тут в місці протестанцька кірха, а її пастор вже дозволив одправляти богослужіння, і воно має відбутися незадовго. Я бував у протестанцькій кірхе в Німеччині, то цікаво буде мені придивитися до українського протестанцького богослуження. Завважав я теж, що народ на селі тим дуже цікавиться.

На мою думку, не бачу в цьому нічого злого. Хай станеться лише «геть з Римом», а тоді буде лише питання часу, що методисти перейдуть до нашої прадідної віри.

Не знаю, коли надіятися унормовання відносин православної Церкви в Польщі.

А коли б це сталося фактом, то чи було б можливо, щоб богослови сецесіоністи переходили гуртом на православ'я і вступали до православного семінара в Варшаві? Така прийшла мені думка у голову і тому звертаюся до Вас, чи не могли б розвідати про це у компетентній владі духовної? Не вважав би я цього за акт демонстрації проти Ватиканові, а так з практичного огляду. Через те загал українського православного духовенства підкріпив би ся новим національно свідомим елементом. Бо треба признати, що ці сецесіоністи, то свідомі юнаки, коли вони зважилися на сецесію. Тоді б православна єрархія не могла вимовлюватися тим, що немає ким обслуговувати українських парафій, і не обсаджувала б тих парафій москалями.

Я попав трохи в колізію з людьми, що ведуть антицелібатову акцію. Післав я вже давно антицелібатову брошуру до Львова, та її досі не видрукували, бо вона видається зарізка. Супроти цього я зажадав щоб мені рукопис звернули, а вони й цього не хочуть зробити. Опісля написав я статю до перем[иського] «Укр[аїнсько-го] Голосу» на цю тему*, щоб не заводити роздору між українцями з обох боків Збруча, бо це наша смерть. Не вільно нам говорити: «ми і вони» – бо ми є лише «ми» українці. А для унії не будемо покидати ідеї соборності України. У цій статті виступив я різко проти нашим галицьким патріотам. Зганив я резолюцію станиславівського віча, щоб церкви на Холмщині і Волині віддано нам, уніятим. Цей абсурд поглибить ворожнечу між нами, бо наші

православні добачатимуть у такому жаданні зраду. «Як це? Ці церкви будували наші православні князі, православний укр[аїнський] народ ще тоді, як про унію і чуть не було» – нам одібрали насильно, а тепер отдавай їм, уніятам!»

Так яка для нас з цього практична користь? Припустім, що папський уряд оддасть уніятам ці церкви, забрані, то ким уніяти їх обслужать, коли у нас нема ким обсадити 140 парафій уніятських? Коли б і були у нас на те духовники, то їх туди не пустять, як не пустили уніятського єпископа Д[окто]ра Боцяна*. Унії не хоче Рим, не хоче і Польща. Вийшло б це, що церкви ті, віддані уніятам, стояли б порожні, а тоді вже на легальній основі заберуть їх латинники, бо це ж були б справді церкви уніятські-католицькі. А нам потрібна унія? Була нам так довго потрібна, поки буде церква національна. Коли відбереться есенціональну ціху народної [церкви] через целібат і конкордат, тоді нам не по дорозі, і ми пошукаємо собі церкви Христової, та лише національної. У тій статті натякнув я теж на того добродія наддніпрянця в Празі, що через унію відмовив нам, галичанам, українства. Того також не може між нами бути, бо ми мусимо загвоздити у наших серцях і душах, що ми одне і те саме, що довголітні кордони не зробили ще з нас сербів і хорватів.

З Перемишля пишуть мені, що д. Шелухин* прислав їм виправдання, що він цього не говорив. Навпаки він говорив, що націю творить 1) мова, 2) релігія, 3) право, 4) етика. На першу умову я згоден, решту мушу відкинути, як абсурд. Щоб релігія становила цілу різницю нації, то треба б вернути до середньовіччя. Слава Богу, теперішні народи вирости з таких поглядів.

Право буде таке, якого схоче більшість представників нації в законодавньому зборі. Він каже, що на В. Україні обов'язує старе українське право звичаєве. А я намітив між нашим народом остатки староруського права, встанови такі, які заміщені в Правді Руській. З того я роблю висновок, що Правда Руськая була лише скодифікованим правом звичаєвим. Отож і для галичан не було б важко завернути давнє звичаєве право. А що закони викликає потреба часу і існуючих обставин, то звичаєве право не вистарчить в державі, і треба його новими законами доповнити.

Етика, коли вона є християнська, мусить бути однакова. Тож з редакції відписали мені, щоб я дещо в статті позмінював, а я відписав, що нічого змінювати не буду. Коли їм не влад, хай не поміщають.

Відповісти б ще Вам на наші галицькі відносини. Признаю, що вони гнилі, хаотичні, що кожен вважає себе за бессервісера, не признає понад собою жадного авторитету. Намножилося більше авторів чим книжок і всякий письменник пнеть між письменників і радо заплатить, щоб лише його достойне імення видніло на книгарській полиці. Знаюся добре не од нині. Тому-то в нашій літературі множилося стільки сміття. Всілякі «Super astra», згукки, стуні і т. і. заповнюють книгарні. А накладники раді з цього, що друкують, а опісля розсилають людям за післяплатою непрошені і некликані, та лише зражають читачів від укр[аїнської] лектури.

Або візьмімо видавництва хоч би У.П.Т або «Світа дитини». Це переклади з чужого та пробіг святих, скажіть мені добрі люде, який пожиток з такої лектури для нашої дівчоти, як «Малий Льорд» або найновіше «Вакації над морем»? Що з цього навчиться укр[аїнська] дитина? Хиба: «як живуть пани», а нам до цього ніколи. А далі у цім «Вакації над морем» поганий галицький язык, такий самий як в шкільних учебниках з перед 20 літ.

А ті накладники то прямо безсоромні. П. Таранько жертвував мені на видання «[За] сестрою» аж 100 примірників в натурі.

А наші вчені! Хоч правда вже тепер не це, що було. То була така бляга і книжність (?), що аж гидь. Треба признати Грушевському, що відколи він прийшов до нас, то змусив людей працювати «з коріня». А попри те бляга не вивелось. От наші вчені зробили з нашого Шевченка трохи не плягіатора безсмертного Міцкевича, Словацького та й Богдана Залеского. Поколесували і пошуратили сердегу Тараса внівець*. Ну але тим заслужилися, і вийшла та з того для них користь. Здобули собі авторитет і такого нікому не хочуть признати, кого вони на авторитет не дипломували. Та Бог з ними! Прийде час, що «пізнають небожата, яка на них шкура...», нічого нам не лишається, хиба терпіти, та своє робити.

Дуже радію, що Панство вибирається в гори. Ідучи туди, поступите і до нас, доки під'їде авто. Я хотів би цих вакацій теж зробити прогульку в гори, я в Косові ще не був. Намовляю до того Миколу, бо він теж вибирається в гори на ферії. Прохав мене цей священик, котрого Ви у мене бачили, щоб Вас попрохав прислати йому світлу відправу на мої руки. Та прошу при тій нагоді прислати мене кілька примірників усіх службників, а я постаюся тут продати.

[Ваш Андрій Чайковський]

9.

27 квітня 1925 р.

Коломия 27/4 [19]25.

Високодостойний Дорогий Пане Професоре!

Хоч і бийте мене, а я не вступлюся, поки не напишете мені ось таке пояснення: 1) чи у нашій православній церкві були коли небудь «читані служби божі», які у нас, уніятів, завелись? 2) хто їх завів і яке вони мали б значення? 3) чи в православній церкві можна правити кілька службів божих (співаних) при одному (оден день) престолі?

Мені здається, що «ті тихі служби божі», то «римське навожденіє» і що вони призначені для тих священиків, яким не доводиться в неділю чи свято правити співану службу божу.

Я вважаю це за вельми шкідне для обряду. Люде вдоволяються відстоянням пів години в церкві, хоч нічого не чують і не розуміють, не ходять на співану службу, забувають церковний спів і ритуал, і стають байдужими до церкви. Таким людям стане з часом однаково ходити до церкви чи до костела і дивитися як священик од часу до часу підносить руки, покланяється або клякає, благословить і т. і.

Ну, а ми не камедули мовчаливі*, а повинні хвалити Бога піснею. Хочу проти цього виступити і звернути на це людям очи, а боюся, щоб не промахнутися, і тому наскучаюся Вам, Дорогий Професоре, з тими питаннями.

Вчера їздив я до Станиславова з рефератом про Сагайдачного. Дуже я з цього радів, коли побачив залю повну ущертъ інтелігентних слухачів. Яка це гарна українська громада – аж любо між них увійти.

У нас роблять роботу методисти. У «шуткову» (квітну) неділю був я на їх богослужінні в тутешній протестанцькій кірхе. Гарні були співи і молитви та проповідь по українськи, та це робило враження кінця нашої вечірні, коли то священик переводить «катехізацію» (наука закону божого). Ніяк воно на богослужіння не подобас і цим наш народ не вдовольниться. Коли б це послужило поки що до відірвання нас од клятого Риму і переходу до автокефалії, було б гарно, а то я боюся, щоб воно не стало мостом до переходу до латинства.

Здоровлю Вас усім добрим, та стискаю сердечно Вашу руку, щиро Вам відданий

Андрій Чайковський.

Вашій В[исоко]П[оважаній] Дружині мій поклін, Діток поздоровляю.

Р. С. У. П. Т. вже згодилося заплатити за Сагайдачного по 10 \$ від задрукованого аркуша.

10.

14 червня 1925 р.

Коломия, 14/6 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

От попали Ви на село у саму слоту, таку собі галицьку слоту, до якої і ми тутешні не можемо привикнути. Але в Возі надія, погода поправиться незадовго.

Про чистоту нашої мови в гористій країні я сам мав нагоду переконатися і тут, і між бойками в Самбірщині, чим далше від міста і місточок, де розвельможилась «велика культура», тим мова краща, своя, не пестриться від полонізмів. Та я завважав іще, що зараза на нашу мову шириться у місцевостях, де зїзджаються «летніки» ширити культуру. Бодай пропали. Наш бідний гірняк уявляє собі, що, калічучи свою мову до вподоби летнікам, більше від них добуде, і тому кориться, а при тим дає себе ссати ріжним п'явкам, калічити свою душу.

А що до образів, то знову друге наше нещастя. Наш промисел в репродукції ікон дуже слабій. Ми на цю гадузь зовсім не зважали і її опанували жиди і ляхи. Нема у нас кольпортажу такими образами. Давніше були у нас свої богомази, що робили олійними красками ікони і я таких образів багато бачив по селах. Тепер такий образ за дорогий, а маляреві не виплатиться дешевше продавати. До того ще наш селянин, як кожний малокультурний чоловік, лобується в ярих колірах. Такого краму фабрикують багато, розвозять по ярмарках і крамових празниках, а дядько купує, бо на ньому багато червоного. У тому чимало завинили і наші попи, котрі на це не зважають, толерують і не повчають людей, що то є образи?

Я тепер, як нас кажуть, солом'яний вдовець. Моя дружина мусіла поїхати до Бережан до недужої доньки*. Сердешна мусить їхати до операції «cista», а вдома лишає двоє діток, одне лиш ще в пеленках. Живу сам з дочкою Наталкою та унукою, що ходить тут до школи. Дожидаю вакації, та Господь знає, які вони будуть, чи поталанить мені виїхати на довше.

Комічно воно вийшло з тим «сироліном». Моя дружина думала, що в таку гарячу днину, як тоді була, добре буде піділляти до води малинового сіку для дітей, і взяла на бюрі, що було під рукою.

Ще одне: я вже зробив коректу першого аркуша «На уходах» II частина. Доповнив я те, чого в моїх оповіданнях не було, і чого від мене читачі очікали: описати побут невольників у бісурмен. І я зважився сердегу Тараса післати на 3 роки на турецькі галери. Наївся там лиха доволі, а таки визволився. А щоб мої уходники не думали, що справді вони живуть в раї, то я послав на них сарану та різне горювання. Та прочитаєте ласкаво, тоді і побачите, як воно вийшло. А з У. П. Т не можу до кінця дійти. Післав ще перед місяцем рукопись до рецензії, та не можу відповіді діждатися. Через те відійшла охота кінчити «Сагайдачного».

Поздоровляю В[исоко]П[оважне] Панство, та бажаю всього найкращого.

Ваш Андрій Чайковський.

2) Лише прошу писати олівцем ціну.

Гадав, що поміщу все на одному папері, так ні. Забагато розписався про це, що накіпіло та наболіло. Вибачте! Та мені від того легче стало на душі. Може, я незадовго буду у Львові, тоді виговорюся доволі.

Покищо обнімаю Вас щиренько, поздоровляю Ваших юнаків, а Добродійці – Дружині дуже кланяюся.

Моя старенька від себе поздоровляє.

Ваш Андрій Чайковський.

P. S. Вже перевів коректу 2 аркушів «На уходах». Там поміщена коротенька моя житєпис. Сим разом вийдуть обидві частини.

11.

29 червня 1925 р.

Коломия 29/5 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Припускаю, що мою брошуру проти целібатові* Ви дістали. Отож напишу Вам яке «нещастя» має на мене за це впасти. Довідався я довірочно, що Грицько* носитья з думкою екскомунікувати мене з католицької церкви як еретика. «Що ж я бідний був діяв...?»

Отож прохаю Вас поради, чи мені боронитися тому, чи начхать... Аргументів маю доволі, бо я ні одної ереси в моїй брошурі не написав. Я-ж давав її читати нашим теологам і вони нічого злого не помітили. Не залежить мені приналежності до католицтва, бо я давно перестав бути католиком, а лише на тім, що без церкви було б мені на старости літ важко жити. Коли б я жив блище *нашої* церкви, я би не вагався зараз перейти до православної церкви. А на таку віддаль, то й поховали би мене без священика. У нас в хаті багато домашніх клопотів. Поїхала моя дочка до операції до Львова. Треба було забрати дітей до себе: 7-літній хлопчик і немовлятко в пеленках, а це великий клопіт. Моя дружина сливе ногами волочить, бо треба в ночі кілька разів вставати до дитини.

Як Панству живеться? Погано через непогоду, та є надія, що в невдовзі поправиться, бо вже баромер іде в гору. Мені ще не зараз можна буде виїхати куди небудь, бо якраз мій зять виїздить на відпустку в Косівщину на 2 тижні. А коли сподіватися Вас, Дорогий Професоре? От мали б про дещо побалакати.

Моє оповідання «На уходах» П ч. вже друкується, вже 2 аркуші скорочував.

А з У. П. Т. не можу дістати якої відповіді. Перед 2 місяцями післав їм рукопис, та не маю відповіді. Страшно пиняво йде робота у тому Львові.

Поздоровляю В[исоко]П[оважне] Панство сердечно, Вас, Дорогий Професоре, щиро обнімаю

Ваш А. Чайковський.

12.

6 липня 1925 р.

Коломия 6/7 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

За Вашого щирого листа сердечно Вам дякую. Таке саме письмо дістав я від о. Стефановича* зо Львова. Розваживши справу блище, пізнаю, що це «страхи на ляхи», навмисне пущене, щоб мене налякати.

Тепер зверну Вашу увагу на послідний № Епархіального Вістника Стан[иславівської] епархії*. Там є заборона вживання живої мови в церкві. Аргументація не те, що дурна, але фарізейська. Хотів я на неї відповісти газетним артикулом, та бачу, що не

зможу зробити цього основно. Але відповідь од Вас була б конче потрібна. Вістник є певно у о. Абрисовського і варта тую статю прочитати.

Попала мені в руки книжка проф. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні». Читаю залюбки, та ще всього не прочитав. Дочитав до Петра Могили*. Господи! Чого ж ми так молилися до того «езуїта в православних ризах», як його назвав п. Куліш*? У нього було стільки патріотизму укр[аїнського], що кіт наплакав. Мені аж лячно стало, бо в моїм «Олексію Корнієнку» я прославив його як великого патріота і прихильника козацтва, що навіть підбадьорював Хмельницького до повстання і благословив йому на велике діло. Представив я його як антитезу до Сильвестра Косова*, а тепер в праці Грушевського бачу, що вони обидва одним (польським) миром мазані обидва «шляхціце з божей ласкі». Яка була б вийшла чепуха на світ божий і сором на мене. Треба дотичне місце переробити ґрунтовно і про Могилу не згадувати.

Що я ще цікавого у цій книжці знайшов, то проєкт протестантів на з'єднання їхньої реформованої церкви з церквою православною. Цікаве воно для мене тим, що якраз тепер коло того з'єднання люде заходяться. о. Федів*, якого пізнали у мене минулого року, вносить до ординаріату до церкви в Станиславові, що виступає з Католицької церкви і переходить до церкви евангелицької. В Коломиї має стати евангелицька українська церква, котра задержує наш обряд зреформований після (...) евангелицьких, службу божу, утрєню і вечірню, образи, ризи і посудину богослужєбну. Він працює над злаженням такого служєбника, в котрому замість молитви, служби і святе письмо нового завіту і псалтир. При тій церкві має бути заснована бурса і варстати гуцульських виробів. Гроші на це мають прийти з Америки.

Та це поки що прошу задержати в секреті, бо я лише чув таке. Колиб я знав, яких собі книжок бажаєте, то передав би через кого. Прошу написати.

Поздоровляю Вас, Дорогі Панство.

Щиро Ваш Андрій Чайковський.

13.

29 липня 1925 р.

К[оломия], 29/7 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Зараз по 1/8 вибираюся відвідати Вас в Москалівці*. Прошу мені написати, які Вам книжки привести. Маю надію, що привезу Вам теж і «На уходах» обидві частини, що вже видрукувалося. У нас в хаті велія радість і веселіс, бо нарешті вернув мій наймолодший син з Праги*, котрого ми не бачили від марта 1919.

Чи в Косові є яка торговля, де би можна дати книжки в [коміс.] Я би кілька привіз. Дожидаючи від Вас любої картинки, поздоровляю В[исоко]П[оважане] Панство всім добрим.

Ваш А. Чайковський.

14.

15 серпня 1925 р.

Коломия 15/8 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

З Коломїї відходять такі поїзди до Львова:

5.38 (поспіш[ний]), 6.07 (звичайний), 11.17 (звич[айний]), 13.37 (посп[ішний]), 16.13, 23.41 (звич[айний]).

Приходять до Львова:

9.25, 12.10, 17.00, 17.30, 21.30, 5.45.

У нас від двох днів слота. Я мав сьогодні їхати до Самбора, та вичитав в газеті, що там епідемія черевного тифу. Небезпечно, тому й не їду, аж на другий тиждень до Сокаля до сина*.

Тож так перейшли ферії непомітно, бо у Сокалі нічого мені робити як по кількох днях вертатися. На кожний випадок 28/8 вже мушу бути вдома.

Поздоровляю сердечно В[исоко]П[оважане] Панство.

Ваш Андрій Чайковський.

Прошу дуже при повороті не забути про нас: як знатиму день повороту, вийду на площу, де стають самоходи.

15.

17 серпня 1925 р.

Коломия, 17/8 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Будь ласка написати мені, кому післати треба у Київ моє оповідання «На уходах», бо я цього не знаю. То я приготував би виписання на кожному примірнику дедікацію. А опісля треба б мені знати, як і через кого посилати?

До бібліотеки емігрантів передам через Вас, коли будете ласкаві взяти. Хотів би теж післати землякам у Каліш та не знаю кому.

Аж мені жаль, що так змарнував ферії та вже пропало і годі було інакше зробити.

Поздоровляю сердечно В[исоко]П[оважане] Панство до милого побачення.

Ваш А. Чайковський.

Чи книгар косівський тримає книжки?

16.

3 вересня 1925 р.

Коломия, 3/9 [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Як воно недобре, що ми розминулися. Дня 29/8 мене ще не було вдома. Зате 30/8 я був в переїзді у Львові, вертаючи з Сокаля від сина. Якби я був знав, що Ви вже у Львові, був би непримінно зайшов до Вас на часок.

Отож я вже по феріях. Вакації мої скапарилися зовсім. Я вдоволенний, що поїхав до Сокаля. Хотів конче поїхати до Волод[имир]-Волинського послухати укр[аїнські] богослуження, та через препогану слоту не довелось. Лише одного разу купався в Бузі. Розкішна купіль, бо вона тепліща, та від західного вітру заслонює беріг. Видів я старинний монастир Бернардинів в Сокалях (будований 1598 якимсь Остророгом*). Та це для мене не так цікаве, як це, що на зовні є старинний малюнок, як Хмельницького здержує від облоги Сокаля Матір Божа в облаках з омофором в руці. Хмельницький як головна особа малюнку на першому місці на сивому коні. Малюнок, зроблений олійними

фарбами, дуже виразний, лише місцями фарба відпадає від муру. Шкода би, щоб це пропало, а нікому не прийшло на думку, щоб цей малюнок одфотографувати.

Я дуже цікавий на Ваші цінні уваги до II ч[астини]. «На уходах». Признаюся, що воно що до мови і правописі не вийшло так, як би я собі бажав, та біда у цьому, що, ніде правди діти, я не вмію вести коректи.

Цими днями вийде від переплетника I ч[астина] «Олексія Корнієнка».

«На уходах» пішло нині-завтра на адресу Кревецького*.

В моїй голові кляється думка написати ще 3 ч[астини] «На уходах»: розбиття єдності, упадок і руїна Тарасівки – нова оселя.

Це було б, на мою думку, поучаюче, що «concordia parvae res crescent, magna dilabuntur». Яка ваша думка про це?

Будучи у Львові зайшов я до митр[ополита] Шептицького. Балакали більш 1,5 години про церковні наші справи. Він був дуже зле поінформований про протестанський рух в Галичині.

Будь ласка взяти при нагоді 1 прим[ірник] «На уходах» для бібліотеки Тов[арист]ва емігрантів від д. Кревецького.

От трохи не забув. Рецензент мого Сагайдачного з У. П. Т. бажає, щоб я кілька перших уступів змінив. Каже, що за мало акції, а забагато історичних тогочасних рефлексій. Я знаю, що такий твір, як «Война і мир» Толстого має багато глав з рефлексіями, і це в поважнішій творі конечне. Цікавий на ці уваги рецензента і не знаю, коли мені їх пришлють. Я дуже не люблю перероблювати, бо це таке як перероблювана одежа. Все ж думка двох голів, автор затрачує своє я. Як цей еляборат дістану, то враз з моєю відповіддю пішло Вас до ласкавого перечитання. Здається, що вийде таке, що я «заверну бики».

Остаюсь з високим поважанням для обоїх Панства, діток сердечно поздоровляю, а Вас, Дорогий Професоре, обнімаю по дружньому.

Ваш Андрій Чайковський.

17.

11 вересня 1925 р.

Коломия, 11/9 [19]25.

Дорогий Пане Профессоре!

Нарешті я діждався opinii рецензента У. П. Т. Хоч не знаєте змісту інкримінованої частини, то либонь та рецензія видається Вам дивною і трохи імпертінецькою. Пишуть так, як до кравця, що продав вшиту вже свитину, та бажають вже не поправи, а перекреснення і перероблення, і, мені здається, лише тому, що за багато прийшлося би платити авторського гонорару. Та я ніколи на «обсталунок» не писав, і не буду писати. Хотіли б викроїти таке, щоб я з слідуєчими частинами не міг ніяк дати собі ради.

П[анові] рецензентові здасть невірним це, що робив і як робив Елесе́й Плетенецький*. А це ж був найкращий наш культурник. З моєї відповіді і рецензії, котрі тут посилаю до Вашого відома, зможете видати осуд, хто правий? Чи я можу пускатися на перерібки в смаку рецензента після тої рецепти.

Цю рецензію, подібну до шкільної задачі, попідчеркуваної червоним олівцем, вважаю за обиду, не повинен навіть на неї відповідати, лише зажадати звороту рукопису, та я відповідаю лише тому, щоб п[анові] рецензентові не здавалося, що так мене вдарив довбнею по лобі, що я втратив пам'ять, і не знаю, що відповісти.

Будь ласка, Дорогий Пане Профессоре, прочитати одне і друге, і написати мені кілька слів.

А далі, чи можу я згодитися на це, щоб Гнатюк* поправляв мені текст, мову і правоти? Це було б добре перед 25 роками.

Рецензію прошу ласкаво заховати у себе, а я при нагоді собі відберу.

З щирим поздоровленням, для цілого Вашого Дому.

Вас обнімаю сердечно, відданий Вам

Андрій Чайковський.

18.

3 листопада 1925 р.

Коломия, 3/XI [19]25.

Високодостойний Пане Професоре, Мій Дорогий Друже!

«Укр[аїнське] Слово» пише про Ваш заслужений ювілей двадцятьлітньої наукової праці. Не знаю, коли буде це свято, та я вже сьогодні вважаю моїм вельми любим обов'язком одізватись до Вас з цієї нагоди.

Лиш я не маю відповідних слів, щоб з'ясувати, висловити Вам мої сердечні дружні бажання. Коли Ви мене пізнали та повірили в мою щирість та дружбу до Вашої дорогої мені Особи, то і без великих слів повірите в те, що я Вам бажаю:

Щоб усі Ваші бажання здійснилися, щоб Були здорові, радіщів од своїх діток діждалися, та щоб чим швидше скінчилася Ваша скитальщина щасливим поворотом до Вашої блищої Батьківщини у Золотоверхий Київ над Дніпро Славутицю. Амінь!

Ваш щирий друг

Андрій Чайковський.

19.

4 грудня 1925 р.

Коломия, 4 /XII [19]25.

Дорогий Пане Професоре!

Вибачте мені, що так давно до Вас, а особливе, що не відповідав на останнього Вашого листа. Не було в мене спокійної голови до писання прибратися. На останку було в хаті весілля мосі третої доні* (тої, що з Вами їхала перед двома роками, вертаючи з Дрогобича). Відтак заскочила мене каденція присяглих суддів і я важко працював цілий тиждень, висиджуючи в суді до 9 год[ини] вечора, а то й пізніше.

З У. П. Т. я вже розрізався, й манускрипт мені звернули. Ще раз намагалися переконати мене, що по їхньому треба би зробити, бо так вирішили аж три рецензенти, та я їм одписав, що дальша переписка зайва, та прохав звернути рукопис.

А з моїм «Корнієнком» такий клопіт, що не можу добути від накладника моїх авторських примірників, бо йому не хоче друкар віддати тому, що не заплатив, і я мусів внести проти накладникові судовий позов про звязання накладного договору. Це мені

перший раз трафлясть, але інакше не можна було зробити. Я домагаюсь, що супроти розв'язаної умови цілий наклад має бути знищений.

Як знаєте, мене вибрали проти моєї волі управою укр[аїнсько-го] Т[оварист]ва письменників і журналістів⁴⁰

Я сиджу далеко від Львова і хиба можу бути мальованим головою, це я говорив, та годі було спекатися, бо на перших загальних зборах вийшли такі диссонанси, що і до тижня були б з вибором не дійшли до ладу. Тепер пишуть мені зі Львова, що Т[оварист]во нічого не може зробити, бо членів мало. Цього можна було відразу сподіватись, бо вписове і вкладка місячна така висока, що українському письменникові не під силу. А далі пише мені М. Рудницький*, що виділ вирішив улаштувати літературні вечерниці в честь письменників живучих, от них же первий ссьм аз!

Це було б щось в роді ювілею. Я того страшно боюся і не хочу. Я тепер не маю жадного титулу до ювілею. Мій 30-літній ювілей минув 1919*, 35-літній в р[оці] 1924. А тепер хиба це, що мені 70 літ. Та в цьому немає жадної моєї заслуги, що довго живу, і багато таких 70-літніх соколиків вештається по світі, а ніхто їм ювілей не влаштовує. Ювілей для мене річ така несмачна, банальна. Скільки там конвенціональності, а так мало щирости.

Ювілеями у нашій рутенській Галилеї* шанують до смішности.

Подумайте собі ювілейну епоху з цього. Що якогось там юриста вписали перед 40 роками на листу оборонців в справах карних. Мене вписали там одним роком раніше, бо в р[оці] 1884. А скільки я наборонився у ріжних процесах політичних, а скільки наговорився на ріжних вічах не раз в зимі і під голим небом, але я пхався там, де треба було зривати горло і груди даром, а розумні може працювали біля грошових інституцій. Вони доборонилися до кам'яниць, а я до інтелігентно[го] пролетара. Verba movent, resunia manet⁴¹!

Тепер, коли б я згодився на ювілей, то люде посміються наді мною: от, мовляв, Т[оварист]во письменників і журналістів вигало ювілей свому першому голові. Я рішучо відмовився і висказав маленьке бажання, щоб львівські земляки оставили мене в спокою і як найменше про мене говорили. Мені здається, що я добре зробив.

⁴⁰ Частину тексту відчитати не вдалося (Прим. упор.).

⁴¹ Слова ваблять, а гроші тримають (лат.).

Не знаю, коли мені доведеться знову приїхати до Львова, а так кортіло б мене стрінутися з Вами, Дорогі Панство, та побалакати по щирости. Може вдасться поїхати на польське Різдво до Яворова, тоді б і до Львова поступив.

Не знаю, що скажете Дорогий Професоре, що Вам в секреті скажу, до чого я взявся тепер. Складаю по німецьки кіноматографічну фільму з моєї «Козацької помсти». Коли «Тарас Бульба» має в Німеччині і Чехії таке поводження, то і я спробую. Воно різико, так коли б повезло, то з цього вийшла би першу чергу для мене користь матеріальна, а відтак для України, бо така популяризація нашої історичної бувальщини користніща, чим писана книжка. Я спровадив собі про це підручник німецький і познайомився з технікою та способом писання. Що Ви на це скажете, чи воно дуже безглузде?

Показується, що я досить добре володію німецькою мовою, а опісля виправить мені рукопис тут євангелицький пастор-німець.

Здоровлю Вас, Дорогі панство, Всім добрим і стискаю по дружньому Ваші руки.

Ваш Андрій Чайковський.

20.

1 січня 1926 р.

Коломия, 1/І [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Вже так давно не було від Вас ніякої вістки. Чи забули на мене старого, чи може погнівались. Одозвіться хоч словечком. А поки що я пересилаю В[исоко]П[оважаному] Панству наші щирі бажання, поздоровляємо з празником Різдва та нового Року.

Дай Боже, щоб він був кращій! Та ба! Ми все думаємо по людзьки та надіємося від кожного нового Року, як од нового премієра ріжних благодатей, та по скінченні його володіння покажеться, що він такий самий скот, як і його попередник. Я вже і перестав надіятися чогось кращого.

А все ж воно, надія дуже гарна і дешевенька річ. Не треба від неї платити таки ні податі, і хоч часом можна повеселитися.

Бажаю В[исоко]П[оважаному] Панству кріпкого здоров'я, та щоб Ваші замисли сповнилися.

Ваш щирий Андрій Чайковський з усією ріднею.

21.

14 січня 1926 р.

Коломия, 14/1[19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я дуже зрадів, прочитавши вашого листа, зрадів тим, що його дістав, а вже справді скучно мені стало, що так давно нічого від Вас не було. Зрадів я теж, що вас пошанували із ювілеєм од земляків і номінацією на професора будь-що будь столичного університету. Вже досить наїлися гіркого емігранцького хліба важкою непоплатною працею. Настав вже кращій час зажити іншим життям та не паскудити собі в найконечніших потребах щоденного життя. Не припускаю, щоб міністерство стануло півперек ухваі свого столичного університету, тим більше, що Ваш католицький приятель Дженокі вже задер ноги, а з новим становником зміняться Ваші життєві умови відповідно вашому станові професора університету. Тоді зможете більше працювати у своєму фаху, не турбуючись про хліб щоденний. Ваш побут у Варшаві причиниться теж до поправи відносин у нашій православної автокефальній церкві, та й попів наших слід би притримувати, щоб не розбіглися.

А вже, коли здійсняться Ваші задушевні бажання вернутися на Батьківщину і Ви вернетесь у золотоверхий Київ, то життя піде іншим руслом.

На мою думку, Варшави нічого лякатися. Зразу буде вам ніяково читати лекції по польськи (гадаю, що інакше не може бути), але прошу не забувати, що це лише етап до чогось кращого. Та я знову, виходячи з мого егоїстичного погляду жалуватиму, що сливе ми коли побачимося. Не завітасте у наші Карпати, у Коломию, а я, приїхавши до Львова, не зможу зайти до любого серцю мойому Друга, проф. І. Огієнка. Мене також сього року у 70-річницю заіменували почетним членом нашого многозаслуженого Т[оварист]ва «Просвіта» – прислали мені гарну грамоту, якою я дуже втішився. Ювілею, яким хотіли мене вшанувати, я таки одрікся – просто випросився, щоб мені цієї прикрости не робили.

Я вже викінчив мою фільму «Козацька помста». Тепер вона у Миколи поправляється, а ще далі її прочитати доброму німцеві, тутешньому протестантському пасторові. Коли б мені повезло, то сфільмую цілого «Корнієнка». Я гадаю, що в таким спосіб можна би найкраще спопуляризувати нашу бувальщину між німцями, не згадуючи вже про матеріальні користи.

У нас поширюється євангельський рух неабияк. А наші попи замість конкурувати з ними, воюють лапкою (?), та такими легендами як про доляри, то про мету англійщення укр[аїнського] народу. Ну, подумайте такого чародія, щоб з наших Гриців та Максимів зробити англичан!

Я не вірю в це, щоб євангельський рух охопив увесь народ в Галичині, але що нашій славетній унії доходить 12 година, це певне. Коли б лише наша автокефалія у Польщі не була така придушена і добула свободу руху, та мала відповідних людей, то перехід пішов би гладко. Моя дружина хоч як прив'язана до церкви (вона ж попівна), то каже, що до автокефальної української церкви перейшла би дуже радо.

2) Я, бачучи, що уніяцький корабель має діри і зачинає потопати, вирішив собі нічого більше в його обороні не писати. Як самі попи на загал беручи, крім нарікань на долю церкви, нічого не роблять, то *quid mihi*⁴²: «Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно». Може, ще і я доживу почути «благословенне будь Царство». А коли ні, то зйду зі світа з такою церквою, яку я викохав у своєму серцю.

За мого «Корнієнка» мушу аж процес судовий перевести, бо не можу інакше дійти до ладу з моїм накладником і друкарем.

Бажаю Вам усього найкращого на новій дорозі, та прошу не забувати на Вашого щирого Андрія Чайковського.

Добродійці та Вашим Діточкам мос щире поздоровлення.

А будь-ласка при нагоді розвідати у Товаристві ім. Шевченка, чи мої дарові примірники відійшли на Україну?

22.

15 березня 1926 р.

Коломия, 15/3 1926.

Дорогий Пане Професоре, мій Друже!

З великою радістю прочитав Вашу листівку – начеб до мене рідний брат написав. Слава Богу, що Ваші буденні злидні покінчилися. Я так нетерпеливо вижидав вістки від Вас, як справа покінчилась, та ось Богу дякувати добре, і Ви не натрапили на ніякого Дженюкого, щоб Вам станув півперек дороги. Не мило

⁴² Як на мене (лат.).

воно вчити чужих тай на чужій мові, та я надіюсь, що це лише етап до цього, що назадовго переімените Варшаву на Київ, що подай Господи як найскорше.

Так воно складалося, що на 17/3 я мав їхати до Варшави на розправу перед Найв[ищим] судом, та, на жаль, плян розвіявся. Дай Боже, щоб Вам, Дорогий Друже, це все сповнилося, чого я Вам од щирого серця бажаю, а тоді були б найщасливіщим чоловіком на світі.

Прийміть од мене і моєї дружини сердечні поздоровлення для всієї Вашої сім'ї.

Ваш Андрій Чайковський.

23.

27 березня 1926 р.

Коломия, 27/3 [19]26.

Дорогий пане Професоре!

Дня 2/4 вибираюсь до Львова. Бажав би дуже відвідати Вас. Якби Вам не перешкодило бути вдома того дня десь біля 11 або 3.

Здоровляю сердечно. До побачення!

Ваш Чайковс[ький].

24.

9 квітня 1926 р.

Коломия, 9/4 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я вже повернувся з моєї мандрівки і привіз до дому трохи нежиту, кашлю і болі зубів. Ще не можу як слід забратися до моєї буденної праці. Але пам'ятаю, що обіцяв Вам післати книжку: «На собор...» і ось її посилаю до перечитання. Мені вона дуже подобалася, бо ще такої польської католицької не читав.

Поздоровляю Вас щиро з усім Вашим Домом і Вас обіймаю, як мого щирого Друга – Ваш Андрій Чайковський.

P. S.

Прошу попросити Ваших юнаків, як що мають які зайві значки поштові з Радянщини, щоб мені прислали. Я сам за тим не пропадаю, але маю тут одного чоловіка, котрий за цим розбивається.

25.

16 квітня 1926 р.

Коломия, 16/4 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Під сю пору ходить між Косовим а Коломисю одне авто. Коштує в оден бік 10 зл[отих], відходить з Коломиї о 4 годині с полудня. Треба наперед замовити, бо місця мало, і міг би хто захопити.

Я це можу зробити, на коли знатиму день вашого приїзду. Найкраще було б, якби приїхали вечеро[м] попереднього дня, я би вийшов по Вас на стацію, у нас би гарненько переночували, ми б собі ще гарніше побалакали і т. д, а другої днини о 4 Ви би поїхали щасливо до Косова. З тої нагоди я радію зіло, що побачимось.

Стискаю Вашу руку. Вашому Шановному Домові моє дружне поздоровлення.

Ваш [А. Чайковський].

26.

22 квітня 1926 р.

Коломия, 22/4 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я так дуже тішився, що Вас повітаю в своїй хаті та буду мати лобу нагоду поговорити з Вами – і не довелось! Дуже жалую, та треба подождати до вакацій. Та коли переїздитиме Ваша Добродійка через Коломию, так, прошу дуже, повідомити нас про це, щоб ми тут в Коломиї були Вашій В[исоко]достоїнній дружині помічними. Гадаю, що звідсіля було б краще поїхать хоч би й до Кутів деліжансом, який звідсіля курсує ціле літо. Я розвідаю про ціну і зроблю, що треба. Не знаю, чи дійшло до Вашої відомости, що в Печеніжинському повіті накоїли гр[еко]-католики проти евангеликам. Як вертали два еван[гелічні] пастори з Дем'янівки ад Молодятин, вийшла з церкви від сповіді пачка загорільців, намовлених братом місцевого пароха і болючо їх побили. Поліція, яка була присутня (?), не кивнула пальцем. Побили коломиїського пастора Вальдауера (дуже гарна і освічена німецька людина), другого пастора з Станиславова німця Клей і коломиїського евангелика Клима Стефаніва. Тепер тягають збаамучених людей по криміналах. Далєбі, що шкандал, і мені аж соромно належати

до такої церкви, де кіями поширюють «правдиве» християнство. Яка шкода, що не можна повернути «св. інквізиції», а тоді б небо від горючих кострів. Моя думка про євангелицький рух на Покутті така, що його ціль в першу чергу відірватися від клятого Риму, а отже з'єднатися з автокефальною церквою.

Друга справа, про яку я хотів би почути Вашу думку, то виступи Кліма Поліщука* в радянській пресі на Галичан. Я знав його, як побував в Коломиї. Може, він загостро осудив галичан, але, може, у цьому є якась доза правди. Лише його дволичність мені не по нутру.

Поліщуківі дав я при від'їзді «На уходах». Тепер пише він до свого накладника в Коломиї (тут друкується його повість), що «На уходах» видадуть на Україні на державний кошт (Державне видавництво України в Харкові), але аж в слідуючому видавничому році (від осені 1926), бо цей рік вже заповнений). Чи маю я на це погодитися, чи вони заплащать що, чи так собі для честі видадуть, чи можна заходити мені в переписку з Поліщуком?

Будь ласка порадити мені.

Поки що бажаю від усього дому В[исоко]п[оважному] Панству веселих свят – Вас обнімаю сердечно

Ваш щирий Андрій Чайковсь[кий].

27.

30 квітня 1926 р.

Коломия, 30/4 [19]26.

Христос воскрес!

Дорогі Панство!

Поздоровляю Вашу достойну сім'ю з великим праздником! Дай Боже усього найкращого, сповнення Ваших бажань – Вони однакові з моїми, бо усі ми на одному возі ідемо, до одної мети прямуємо і ... в одну баюру заїхали.

Тепер у мене до Вас, Дорогий Професоре, велика просьба. На основі нашої останньої розмови на тему: чи ми, уніяти, католики, я написав статю. Ви мені відкрили очі і я переконався, що я не католик. Виходячи з того заложення, я стаю перед питанням, що мені робити, у котрий бік повернутися? Коли б я жив блище якогось православного осередка, я би одної хвилі не надумувався, що мені робити. А так без церкви я не можу жити.

Отож прохаю Вас дуже, як фаховця, прочитайте мою статтю, чи я у дечому не перескочив фактично-історичного стану. Я ж делетант, Ви – чоловік науки. За Ваші уваги я не погніваюся, а навряд буду Вам за них вдячний. Поробить їх ласкаво на окремому листку, позначивши числами, що до чого відноситься.

Хочу післати статтю «Укр[аїнському] Голосові». Коли б не прийняв, то зроблю инакше, бо хочу конечно, щоб моя думка пішла у світ. Наші уніяти, може, цього не знають, бо за довго вже наростала їм на очах гр[еко]-к[атолицька] полуда.

Стискаю Вашу дружню руку – і прошу: при христосованні згадайте і мене, раба божого, Вашого щирого друга, так як і я Вас згадувати буду.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

28.

1 червня 1926 р.

Коломия, 1/6 [19]26.

Дорогий Пане професоре!

Вашого листа дістав. Не потреба, Дорогий Професоре, хвилюватися, бо то звичайна галицька поведенція: написати листа і погрозити судом. Своєю дорогою, що форма листа до Вас трохи брутальна, але Вам нічого і суду боятися, якщо у Вас є на це свідок, що при куплі не було мови про доляри. Після закона мусіло б це [бути] *виразно умовлене*. Домоявочної угоди закон не допускає, бо красою валютою був злоти, котрий тоді ще твердо стояв. Я приймаюся обов'язку третичного судді, хоч не радив би Вам, як досвідний юрист, в такий суд заходити. В такому суді закон не рішає, лише добра воля суддів, а які ці другі були б – Господь знає. Вони могли б руководитися таким поглядом, що спілка гуцульська через спадок золотого у курсі понесла втрату. А тими двома суддями були б теж галичане, у котрих світогляд і психіка инша.

Якщо Ви не підписали договору на письмі, то справа мусить вестися у суді Вашого осідку, т[о] є в Варшаві.

Я зараз пишу листа до Д[окто]ра Гондяка, та я сомніваюся, чи він мене послухає, коли, хоч був з Вами знайомий, і бував у Вашій хаті, не завагався написати такого невмістного листа. Та я попробую, а про його відповідь зараз Вам напишу.

Бажаю всього найкращого і сердечно поздоровляю

Ваш щирий Андрій Чайковський.

29.

3 червня 1926 р.

Коломия, 3/6 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Та чи в гараздісме заїхали? Чи дужісме та здорові?

От так спитаю Вас по гуцульськи, бо такі рад би знати як Вам проживається на нашій рідній Гуцульщині? Я мушу ще яких два місяці сидіти тут, поки зможу вибратися у світ погуляти на волі. Вчора мав я гості в хаті. Зайшли до мене двос американців: др. Віч і др. Herron (?), обидва професори теології протестанцької в Америці. В церкві першого був Вільзон* старшим братом. Були з ними Кузів* і Крат*, а я запросив ще четверо наших інтелігентів. Я з'ясував їм положення унії від її шахрайського заведення до нинішнього часу. Говорили через товмача і їх це дуже зацікавило. Тепер наступають по собі три великі конгреси світові зреформованих церков, на котрих вони обіцяли церковну нашу справу порушити. Це було б не зле, коли б таке сталося. Але вони зажадали, щоб їм все те написати. Мені поручено сю роботу, а тоді видрукують брошурку по українськи і англійськи в Америці і розкинуть поміж християнський мир. Мені здається, що така брошурка була б дуже побажана, хоч праця з нею буде чимала.

Тих американців притягли сюди методисти і пресвітеріяне, і вони мали конференції з нашими людьми у Львові і Станиславові, а може, і в Перемишлі. На цих конференціях прийшли вони до такого висновку, що для українців треба в дечому поступитися, а особливе треба задержати обряд український і богослужіння, а навіть виборного єпископа. Не знаю, як воно вийде, але така зреформована церква була б дуже подібна до автокефальної, а при сприятливих обставинах могла б відразу стати справжньою українською автокефальною церквою.

Але поки що прирадили, щоб українці зголошували у влади виступлення з уніяцької церкви і приступлення до свангельської гельвецько-аугсбурзького віроісповідання, котре має в Польщі право горожанства. Це ісповідання дозволяє правити богослужіння в якій небудь мові, отже, і в українській. До тепер методисти називалися «українська свангелицька церква», а що така церква в Польщі не є легалізована, то староства заборонили скрізь одправляти публичні богослужіння.

Мені дуже хотілось би поговорити з Вами на цю тему, та тепер годі.

Посилаю Вам обіцяну вудку на рибу мого «собственноручного» плетення, і бажаю, щоб кожного разу витягали з води таку рибку, що лиш вудка видержить. Звертаю Вашу увагу, пане професоре, що поки підете на рибу, подбайте о дозвіл від того, хто виорендував право риболовлі, щоб відтак не було Вам неприємностей.

Як би я і моя дружина були невимовно раді з цього, що ми з Панством стрінулися на часок в Коломиї.

Поздоровляємо Вас Дорогі Панство всім добрим.

Ваш Чайковський.

30.

24 серпня 1926 р.

Коломия, 24/8 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Я йно що вернувся з моєї мандрівки по нашій Галилеї. Від Поділля по Самбір одвідував знайомих і свояків, трохи відпочав, бо відірвався від буденщини, заспокоїв надірвані нерви і знову поліз у буденщину – злобу дня. Я все мав надію, що побачуся з Дорогим Панством в Москалівці, та воно не так склалося, не приїхали. Мені здається, що ні Варшава, ні її околиця не заступить гір, а що не тільки світа, що в Москалівці, то можна було вибрати іншу місцевість у нашій Верховині н[а]пр[иклад] у горах Скільських. Та Ваша постанова остати під Варшавою була така несподівана, що вже не було часу піддати Вам такий план, як Зелем'янка, Гребенів у Скільщині, або околиця Перегінська в Болехівському повіті. Ну, пропало, а мені лиш того шкода, бо Господь знає, коли ми побачимось. До Варшави їхати мені немає інтересу.

Мої зв'язки з Україною стають що раз реальніші, та все ще виключаю свої деякі твори, котрі видала видавничка кооператива «Гук» і заплатила по 100 карб[ованців] від надрукованого аркуша, а що справді йому заплатили, це я провіряв. Таж платить од белетристики по 80–100 кар[бованців], себто по 40–50 дол[ярів]. От я вліз одразу на матеріальний бік, але це для мене квестія життя, бо з адвокатури далі-далі – при жидівській конкуренції неможливо буде вижити.

На подані мені К. Поліщуком адреси післав я до «Червоного шляху» в Харкові і до «Глобуса» у Києві по одній новелі, які повинні би їм підходити. Поліщук пише мені, що Стефаник* став тепер на Україні в моді. Я післав мос на спробу. Може, справді

повезе. Переробив я ще й «На уходах». Перші дві частини, які вже вийшли, піділяяв трохи спеціальним соком, а третю скомпонував вже цілком на комуністичних основах. Бажали собі, щоб з I частини викинути попа, а заступити його мандрівним учителем а la Скворода, або спудесм. Цього не можна було зробити, бо перед Могилянською академією* либонь ні Сквородів, ні спудеїв ж ще не було, а так втягати в оповідання те, що було сотку літ пізніше, вийшло б смішно. Отож, коли попа не можна було викинути, ні по їхньому евентуальному бажанню поставити того попа в од'ємному світлі [то слід було зробити] того попа дуже пожиточною людину, бо він з роду ковалів і називається Коваленко. За те у III ч[астині] вбгав іншого попа, що прийшов до Тарасівки по смерті Коваленка та вже зробив з нього такого урода, що певно більшевикам подобається. Та наприкінці вияснилося, що він зовсім не був попом, лише в попа перекинувся, обікравши протосрея в Каневі, підкупив в Тарасівці раду. Коли то Тарас побував в неволі і таким побутом став в Тарасівці попувати.

Писав мені теж Поліщук, що мої повісти «шляхоцькі» можуть бути видані, лише б підчеркнути соціальний момент. Та як це зробити? Ті повісти то, на мою думку, етнографічно-історичні картини. Таких персонажів як в «Олюнці» і «Миколинцях» (?) вже немає, як я про це переконався лічно, заїхавши по 50 роках [на] те саме місце. Усе перемінилося, пропало. Врешті, мені дуже незручно і осоружно тягти оповідання за чуприну під якусь тенденцію. «На уходах» піде насамперед до рецензії, може бути, що рецензент буде старий Єфремів. Навчений львівським досвідом таких «прихильних» мені рецензентів як В. Дорошенко*, я боюся усяких рецензентів і маю таки почувати, як перед іспитом бувало.

Для мене найкраща рецензія читачів. Якби я Вам показав, Дорогий Пане Професоре, ті листи, які до мене пишуть школярі, то справді для мене розкіш і насолода. А що львівські критики хотіли б у мені бачити модерного письменника і тому я їм не подобаюся, це мене ні холодить, ні гріє. Хто знає, чи люде знову не повернуться до старого писання, коли нарешті перестануть лазити по «щаблях» і «бути чесним з собою».

Дуже був я Вам вдячний, коли б були ласкаві написати мені свою думку про це все.

Довідався я від тут[ешніх] евангеликів сумну вістку, котра мене затрівожила, що на Україні переслідованя та утиски нашої автокефальної укр[аїнської] церкви, що старенького нашого Митрополита Липківського* арештовано. Чи це правда? Більшевицьке хамство та й годі.

Наприкінці прошу вибачити, що так довго я не писав. Але в дорозі я такий розсіяний, що поважного листа я не в силі написати. Рад би я знати як В[исоко]П[оважному] Панству живеться тепер, чи здорові?

Вашій Добродійній сім'ї моє поздоровлення і поклін.

Ваш Андрій Чайковський.

31.

22 вересня 1926 р.

Коломия, 22/9 [19]26.

Дорогий Пане Професоре!

Сьогодні прийшов Ваш любий лист, за котрим мені ставало банно, та лиш тим пояснював собі проволоку, що Ви були на селі, а я адресував останнього листа до Варшави.

Аж у липні, як мене вже не було дома, написав Д[окто]р Г[он-
дяк] до мене листа з виправдуванням, що він не вважав свого упоминаючого листа за обидливий і не знає, чи Ви обидились. Я на це йому нічого не відписував, бо не було що, а я собі погадав, що такий суб'єктивний його погляд залежить од грубости шкури.

Та я гадаю, що не варто про це думати, тай згадувати, а це Вам кажу, що не варто заходити собі в мирові суди – хай би рішав суд державний, розуміється варшавський, котрий серед таких даних, що про доляри не було мови, мусів би вийти у Вашу користь. Не варто про це говорити.

Я вже Вам писав, як то я сих ферій мандрував по Галилеї, та це мені ніраз не вийшло на добре. Десь в дорозі я застудив міхор, а від того пішла уся халепа. Гадав, що якось минеться, то й до лікаря не ходив. А тим часом у мене виходило щораз менше мочу. Понасідало того в крові, і так мене схопило, що вже гадав, що буде мені амінь. Та якось ескулапи відратували і я вже від 9/9 на гострій дісті: ні кави, ні чаю, нічого квасного – молоко та кашочка, аж обридло. До того ще курення обмежено до 5 папіросок в днину, а це вже страшно. Коли б олімпійські боги знали були курення папіросок, то Зевес був би найтяжче покарав Тантала, не даючи йому ні одної папіроски. До того заливають мене

двічі на день *patrium iodati* – це має бути проти склерози. Мені вже значно полегчало (у нас кажуть: полівило) і я вчора і передвчора мав розправу перед судом присяглих. Якимось не дуже змучився, говорячи. Не можна мені теж довго сидіти вечорами, о 10 треба вже йти в стебло.

Почуваю, що в голові мені прояснюється, а то було таке, що ходив, мов в тумані. Може ще що з мене буде, та, певне, вже не надовго.

От у цім місяці має початися друк «Панича». А тут мушу сам кінчати «Корнієнка», бо ніколи світу божого не побачить. Наші накладники – то справжні «разбойники», обдерли б того бідного автора за шкури, та ще хвалились би, що зробили йому велике добродійство. Я зажадав од книгарні Шевченка 1400 з[лотих] за два томи «Корнієнка» і то ратами, та й того їм за багато. Тому-то рішився «завернути бики».

Не маю нічого з України. Післав туди дві новелі. Про одну відповів мені двотижневик «Глобус», що для нього за довга і передав її місячникові «Життя і революція». Ані від тої редакції, ані від «Червоних шляхів», куди післав другу новелю, не маю відповіді. А далі післав до Держ[авного] Вид[авництва] України три частини «На уходах». Трохи позмінював, та не дуже. Попа не викинув, ані не поставив його в поганому світі, лише навпаки представив його як солідного громадянина і робітника (коваля). За те ввів я на його місце іншого попа, паганого чоловіка, такого паганого, що большевик скакатиме з радости, та наприкінці покажуться, що це не був піп, лише піддячий, котрий обікрав в Каневі протоєрея, вкрав ризи церковні і перевернувся в попа. Не знаю, чи з цього будуть вдоволені, та я інакше вже не можу.

Микола перенесений до Рогатина на директора гімназії. Там сталася велика буча, директорові зробило У. П. Т. дісциплінарку і перенесло його до Яворова. Він збунтовався, а хтось з його прихильників написав до Миколи аноніма, щоб не важився показуватися в Рогатині. Микола післав той лист У. П. Т. Пішли дальші розсліди і скінчилось на усуненні Крушельницького* з служби У. П. Т.

Микола переходить до Рогатина. Позиція краща – 400 школярів, гарне помешкання (6 кімнат), гімназія удержується сама без допомоги централі.

Я дуже цікавий на Вашу найновішу працю. Хай мені пришлють, а я гроші вишлю.

Поза цим, що тут написав, нічого нового. На дворі погано і дуже похолодніло. Моя дружина держиться якось. Вчора переїшли ми 42 річницю нашого вінчання. До золотого весілля нам би ще 8 років пожити, та це якось видається нам за далеко. Коли б там можна перевалірізувати на доляри, то вийшло би коротше.

«Український Голос» не хоче поки помістити моєї статі «Чи ми справжні католики». Не диво, це ж тепер орган гр[афа] Шептицького, то боїться втратити ласку – «скачи враже, як пан каже». Та коли б хоч де не запропастили рукопису. А чи «Наша бесіда» не помістила б?

Поздоровляю сердечно Обоїх Дорогих Панства wraz Вашими Діточками.

Щирий Вам Андрій Чайковський.

32.

3 січня 1927 р.

Коломия, дня 3/1 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Вашим любим листом я дуже втішився, бо вже давно-давно не дістав од Вас нічого, та не знав, як В[исоко]п[оважному] Панству живеться в Польщі.

Зачну від того, що я моє писання мусів поки що завісити на кілочку. На мою голову взяв я два обов'язки, котрі не дають мені про щось краще подумати. Вже другий раз вибрали мене головою у заряді каси хорих. Мусів я того прийнятися, бо Коломийська каса хорих є одинокою в Польщі, де головує гайдамака. Усе проче в руках Р. Р. S., то їх домена. А там зосталося велике занедбаня і треба було, бо цього вимагала моя амбіція, все привести до ладу. Відтак всилували мене прийняти головство в Коломийським Кружку «Р[ідної] Ш[коли]*». Також дає це багато роботи. Наш кружок удержує жіночий семінар учительський та жіночу гімназію та ще шкільку народню. Зайшло таке, що обидва директори відразу відійшли, бо оден на другого ворогував. Що у нас тепер діється, то волосся на голові стас. Повилазили із нор лихі духи радикальні та большевицькі, котрі хочуть усе надбане зруйнувати. Ганьблять усіх, а самі нічого не роблять. Певно знаєте з газет, що діялося у Львові на зборах делегатів «Р[ідної] Ш[коли]» і «Просвіти», та це не дається письмом з'ясувати, а ті, що там їздили, розказують горендальні річи. Просто: хамство і хуліган-

ство. Дивна річ, що більшовізм мусить зачинати від руїни. Я Вам вже писав свого часу, що післяв на Україну одну книжку («На уходах») три частини до ДВУ і кілька новель. Пише мені К. Поліщук, що «Червоний шлях» друкує вже одну новелю «Краща смерть як неволя» – а Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] мосі книжки в сім році не надрукує, бо вже репертуар заповнений і радить післати це «Рухові». Треба буде так зробити, цебто відібрати і передати «Рухові». В Тернополі друкується «Панич», вже надрукували 13 аркуш[ів]. Коли буде готове (повинно в тім місяцю скінчитися), то зараз пришлю Вам. Цікавий я, як це прийме критика? Коли б роздобув трохи гроша, видав би «Корнієнка», бо з видавцями не можу дійти до ладу. То така хуліганія, що хотіли б автора здерти зі шкури. Книгарні «Р[ідної] Ш[коли]» видалось за дорого, коли я зажадав по 700 за частину історичної повісти. Хотів би я видати, та нема за що, бо в канцелярії вітер свище і не можу вдержати конкуренції з молодшими. І це вже мене так прибивас, що не можу до нічого путнього забратся, що б ще дещо написати.

А здоров'я? От так собі з дня на день. Вже давно пішло мені з Петрового дня і сімдесятки вже не заверне.

Читали Ви «Мазепу» Б. Лепкого*? Гарно написано, та історична повість в такій одежі не до лица. Багато мірковання та поезії, а за мало фактів. Лепкий симпатичний мені письменник, ніжний та чутливий, але його історична повість чутлива дуже. Впрочім... Мазепа* надто виідеалізований і, правду кажу, мені несимпатичний... Панство та панство, золото та розкоші, а це так виглядає, як екзотична теплярночна цвітка серед степового цвіту. Серед сірої нужди загалу орієнтальна розкіш і багатство. Така людина не могла здобути симпатії серед козацтва. Другий такий гетьман – то Розумовський*, бодай не згадувати. Доробився гетьманства проституцією, та не вмів його затвердити, був гетьманом для себе, не для України.

Та ось я зайшов не в ту вулицю... Микола живе тепер в Рогатині як директор укр[аїнської] прив. гімназії. Добре б жилося, коли б не боротьба з хуліганством.

Я вижидаю того моменту, коли у нас атмосфера прочиститься, коли громадянство опам'ятається і прочистить хуліганство. Воно так в природі діється, що зразу тишина і тихо, а потім буря з вітром, а опісля погода і людям легше дихати. Вірю, що й у нас таке буде.

Бажаю В[исоко]п[оважному] Панству веселих свят, поздоровляю з празником, та бажаю щасливо нового року. Дай нам Боже усім кращої долі діждатися та у вольній великій Україні вмирати. Обнімаю Вас сердечно – щирий Вам Андрій Чайковський.

Вашій достойній сім'ї братерське поздоровлення, а вже малу Лесю вицілуєте від мене окремо.

33.

28 березня 1927 р.

Коломия, дня 28. ІІІ. 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Вже так давно дістав Вашого любого листа, та не міг ще спромогтись відписати Вам, аж мені соромно. Поза буденною працею на хліб насущний так швидко біжить час, що й не стямлюся, коли по неділі знов субота наспіс. Та ще я розпочав тепер весняне лікування моєї склерози і лікар поручив мені як найменше трудитися умово та як найменше писати, а більше ходити по свіжому повітрі, придержувати строгу діету і вживати приписаних ліків. А вже так було мене пригнітило, що відхотілося жити. Треба якось латати здоровля, мов старий дах новими гонтами. Отож я роблю лише те, що мушу, а на мої писання поки що поклав хрестика аж поки не підправлюся. А це писання, то хіба треба за псячий обов'язок уважати, бо воно наніщо не здалося, як лиш мишам на снідання. Не раз приходить мені думка в голову, щоб усі рукописи попалити, був би з цього кращий пожиток, ніж має лежати в шуфляді. Ви, Дорогий Професоре, певно помітили, що видавці, на загал беручи, першокласні визискувачі, глитаї, що письменника обдерли би зі шкіри. Недармо назвав їх Жиромський* wud(ł)awcam-и*. Пишуть до мене любенькі листи, що є потреба такої а такої книжки, а коли візьмеш їх запросини серйозно і зайдеш з ними в переговори, тоді ставлять такі безсоромні бажання, що й плачуть гидко. Це йому задовге, це не так написати, це за дорого, а він думав щось дешевенького добути і т. і. От я либонь не обійдуся без судового процесу з видавцем «Панича», бо не хоче платити. «Корнієнко» загачений, Бог знає, на як довго. А з В[еликою] Україною годі договоритися. Послав кілька новель. Писав Поліщук, що одну новелю «Краща смерть...» помістив видавництво «Життя і Революція», що вже була прихильна критика в «Культурному побуті», чи як воно називається, що мені прийде з цього 200 карб. Післав ще у Харків до журналу «Черво-

ний Шлях» теж одне оповідання «Хто винен». Нічого не знаю, що з ним сталося. Пишу та пишу, прошу, щоб відповіли, ніхто нічирк. Післав до Д[ержавного] В[идавництва] У[країни] у Харків рукопис машиновий 3 часті «На уходах». Поліщук писав зразу, що воно прийшло, лиш не було зрецензоване, а опісля написав, що воно не прийшло зовсім. Я зареклямував, та вже по 6 місяцях, значиться, що почта не заплатить за втрату нічого. Тепер вже й Поліщук замовк і на поручене письмо не відзивається. Що воно таке, що тамошні люде не вважають за акт кортуазії товариської на письма відповідати. «Краща смерть...» мало бути поміщене в книжці за листопад і грудень в «Житті і Револуції» в Києві. От Дорогий Професоре, чи Ви не були б ласкаві у якого знайомого в Харкові про це поспитати. Дуже гарно подякував би, бо не маю там, крім Поліщука, нікого. Може Поліщук мене так лиш піддурив.

А що біля Вас чувати? Здоровенькі? Цікаво мені знати, чи відновите умову і на дальший час? Не доведи Господи до дальшої скитальщини. Це ж руїна була б для Вас. Чи не загостите літом у наші Карпати? То була для мене велика радість, коли б спромога з В[исоко]П[оважним] Панством побачитися. Як діточки? Ваші юнаки певно вже повиростали. А що ж Олеся, чи згадує деколи старого дідуса з Коломиї? Хай Вам ростуть на втіху та на хосен України. Ет! Зачинаю розніжнюватися, пишучи на такі теми, тому й кінчу, бажаючи Вам усього найкращого, поздоровляю сердечно всю Вашу сім'ю, а Вас, Дорогий професоре обнімаю кріпко, та щиро цілую.

Андрій Чайковський.

34.

5 травня 1927 р.

Коломия, 5/5 [19]27.

Як мені важко живеться, що Вас у Львові, або десь ближче немає, що не маю з ким щиро по дружньому порадитися. А клопотів у мене з тою літературою стільки, що вистало б на дві голови, або й більше.

Дав видати «Панича» такому крутісві, що вже мусів внести судовий позов, бо книжку видав, а платити не хоче того, до чого зобов'язався. З одним накладником, з тим, що видав «Корніснка», мусів теж процесуватися, і ро[з]в'язати умову видавничу судовим присудом. Тепер стою ні в сих ні в тих, бо треба видавати всі три

частини разом. А й «Просвіта» не краще поступас. Ось посилаю до Вашого відома купон листа, який мусів «Просвіті» написати, а з нього знатимете, про що річ йде.

З України не допроситися відповіді. Знаю, що одну річ надрукували, вже й рецензію читав, а мені хоч би книжку прислали. Коли розпитаю якого адвоката у Києві, так в суд подам. Може, й більшовики які суди мають. Таж то прямо карманні жуліки. Це справді комуністи: що твоє, то й моє, а від могого тобі зась! Справді приходить мені на думку попапати усе, що написав, та заборонити людям називати себе письменником українським, а то вважатиму це за обиду, так, як коли б мене хто назвав суфраном.

Як що Ви дістаєте «Діло», то й читали критику Мих. Рудницького на «Панича»*. Вона така пітийська, що не розбереш, чи він ганить, чи признає?

Чому нічого про себе не пишете, Дорогий Професоре? Так би радо прочитав як Вам живеться, та живеться, чи справа з університетом поладна[на], чи остаете на місці, як Ваша Достойна Родина, здорові? Ваші юнаки вже геть повиростали на дужих легінів. А що мала Леся? Далі-далі треба і про ручники подумати. Як би радів, коли б змога Вас усіх здорових побачити. Та воно так далеко.

Таки прошу Вас дуже, знайдіть хвилинку вільного часу, та напишіть.

А поки що цілую Вас сердечно, а Вашій Достойній Сім'ї моє щире поздоровлення пересилаю.

Ваш Чайковський.

P. S.

Спасибі Вам за прислані книжки, дуже Вам дякую. Моє оповідання «Козацька помста» сконфіскувала львівська прокуратура, а мене навіть про це не повідомили.

35.

27 травня 1927 р.

Коломия, 27/5 [19]27.

Дорогий Пане Професоре!

Вашого листа дістав нині і зараз на нього відписую, щоб не попасти в опізнення. З того листу моє почування уже погане на цю безличну людзьку злобу. Я теж не раз в такому бував. Приходить до хати «приятель», розпливається в сердечностях, витягне

усе, що йому треба на капітал, а опісля погано зрадить. Це безумовно поганий злодій. Бо не лиш той злодій, що краде движимі річи, але ще гірший злодій той, що викрадає і відтак вальорізує чужі задушевні тайни. Цікаво знати як та бестія на двох ногах називається?

І це мало би бути правдою, що Ваша умова на слідуочий рік не буде продовжена! І Ви знову будете скитатися між «гостинними» галичанами? А може, за той час дещо перемініться у нас на краще? Я чував дещо про майбутні плани, та не знаю, скільки на тому правди. Говорять, що такі буде самостійна Україна. Та я вже стільки пережив розчаровань, що вже не хочеться мені вірити, щоб коли небудь було нам краще, а в кожному випадку, щоб ми цього дожили.

Тепер поїхав Д[окто]р К[ирило] Студинський* до Києва на правописну нараду. Я прохав його, щоб і мої справи полагодив. Не хотять мені нічого заплатити за те, що вже надрукували, перечать, що не дістали того, що я післав, і я стою безрадий, і не маю нікого там, хто б за мною постояв. На Клима Поліщука нема що покладатись, бо він також не відписує нічого. Дуже чекаю на Студинського, котрий обіцяв мені, що про мою справу поговорить де треба.

Мій рішучий лист до «Просвіти» таки щось поміг, бо манускрипту не віддали, а навпаки обіцяли, що не задовго буде друкуватися.

У Вашій справі за килими нема чого журитися. Я на ваші услуги дуже радо, лише на мою думку цього не було треба, бо коли про валюту долярову при купні не було мови, то він в суді справи не виграв. Друга річ, що вони мусили б Вас позивати у Варшаві. Тому то вони так з легким серцем згодилися на громадянський суд. Я в засаді громадянським судам не вірю, і лише раз дав себе на таке заманити і зле на тім вийшов. А як старий адвокат маю досвід, як горожанські суди (в прочім безапеляційні) вирішать справи. Державний суд має над собою контролю так висших властей, як і писаного закона, а горожанський суд нічим не потребує себе в'язати, і вирішує після свого «відзімісе». Тому я би на такий суд не напірав, а відписав їм рішучо, що як Ви не зобов'язали себе платити після курсу долярів, то й не будете платити. Пишу не тому, щоб я не хотів заступати Вас на тому суді як Ваш речник, бо я того не відмовлявся і раду буду Вам служити, а лиш тому, що для Вас користніщий суд державний, якщо Ви про доляри нічого не говорили, і речинця заплати до-

держали і заплатили в золотих. На кождий случай я спитаюся Д[окто]ра Турянського, чи має яке поручення від спілки щодо горожанського суду (мирового).

У нас нічого нового, хіба що велика праця коло виборів. Я на своє щастя випросився від цієї сезонної праці, бо це було б над мої сили. Маю на голові чимало праці з «Рідною школою», бо мене вибрали головою місцевого кружка У. П. Т., маю і касу хорих, теж головування, то буде з мене. Мою партію я вже відспівав, не бажаю собі ніяких почесностей, ні ювілеїв, тільки щоб мені дали спокій. Славити Бога, що маю ще на стільки сили, щоб заробити на хліб насущний.

А знаєте, до чого я тепер узявся? Тільки не смійтеся з мене, бо я це роблю в найідейнішій думці. Я переробив одне моє історичне оповідання «Козацька помста» на фільму і посилаю її на Україну. Там іде тепер оден тутешній земляк Блавацький* до театру «Березіля» як актор. Дуже ідейна людина. Він хоче перейти на фільмового актора і обіцяв мені передати там мій манускрипт і припильнувати, щоб його хто не вкрав. Воно вимагає багато праці, є і різико, але без різика нічого не добудеш.

В прочім у нас немає нічого цікавого, бо про ті незгоди, вічну лайку одних на других, про боротьбу між «Радою» а «Ділом» вже й обридло писати.

Що воно тепер з православною церквою твориться? Митр[ополит] Дионісій* показує таки виразно свої московські різки. Може, коли Україна зможе їх обтяти.

Знаєте, яку цікаву сентенцію сказав мені недавно оден сваток зі села. «Чим більше нас тиснуть, тим краще для нас, бо не привикнемо до ярма». І це правда. Я дуже боявся, щоб наш народ не привик до тої ідеології, до якої хочуть нас тепер призвичаїти. Вже на ідеології австрійській ми дуже зле вийшли, що вірили в татунця цесаря, того нашого великого ворога, за довго ми співали «Боже, буди покровитель цесарю і його краям». Чим дуще пружину настискати, тим більшу відпорність вона виявляє, і колись може таки натискаючому вибити зуби.

От би і все. Обнімаю Вас сердечно, Дорогий Пане Професоре, а Вашій Достойній сім'ї передаю моє щире поздоровлення.

Ваш Андрій Чайковський.

П. С. Як подобається це, що до Харкова на правописну конференцію визвали також і Стефаніка? Він мистець в снятинському діалекті, а цього ще за мало. Впрочім, я по алькоголику нічого доброго не надіюся.

36.

3 жовтня 1927 р.

Коломия, дня 3/Х 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Велике Вам спасибі за Ваші щирі слова співчуття у нашому великому горю. Я так і міркував собі, що післана вам оповістка про смерть невіджалованої нашої Олі* не застала Вас вдома. Так, Дорогий Друже, це та сама чорноброва молода вчителька дрогобицької жіночої семінарії, що їхала з братом Миколою до Коломиї тоді, як Ви була ласкаві мою домівку відвідати.

Приїхала і цього року враз з чоловіком на вакації 3/7. Розказував опісля зять, що сердешна дуже спішилася чим швидше до нас приїхати, і дуже собі цього бажала. Приїхавши, казала мамі, що лиш на дві неділі приїхала, бо має пильну роботу. І додержала слова, бо 17/7 вже лежала між свічками. 16/7 ще сиділа з нами при чаю, відтак одвідала старшу сестру, була весела. Вночі розпочалася її мука, а 17/7 о 1 год. в полудне вмерла на дорозі до шпиталю до операції. День перед тим одїхав зять до Дрогобича, попрощались, а коли я його завіззав телеграфічно, то застав її на столі.

То така страшна печальна несподівана трагедія, що ще нині, пишучи цього листа, не можу здержати сліз.

А причина була така: була вагітна в 7 місяці. З матиці виходила токсина, із того запалення нирок, попухли ноги. Лікар на підставі фалшивої аналізи мочу не пізнався в недузї, занедбалася не з нашої вини. Треба було негайно усунути плід. У нас показалася лікарська поміч спізненою.

Дорогий Професоре, коли б у мене не було сильної віри в Бога, я б цього удару не пережив. Нехай буде Його свята воля! Страшно болюче батькові ховати дитину.

З України нічого не можу діждатися. Надрукували дещо, але платити не хочуть. Казав мені проф. Студинський, що на Україну їздив, що Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] відкинуло мос оповідання «На уходах» тому, що у ньому забагато Бога і молитви. Та годі, я вже з Богом, а вони хай з чортом, побачимо, хто краще на тім вийде. Та коли б хоч рукопис звернули! Куди!

В Коломиї зачав друкувати цілого «Сагайдачного», вийде 5 частин, коли не більше. Кінчу, дійшовши до облоги Москви 1618. Ще Цецора, Хотин і смерть. Матеріал вже зібрав.

Цікаво, як поладнали вашу справу з університетом?

Поздоровляю Вас Дорогі Панство – а Вас, Дорогий Друже, щиро обнімаю. Уцілуйте від мене Ваших діток, особливо Олесю від коломийського дідуся.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

37.

10 листопада 1927 р.

Коломия, дня 10/XI 1927.

Дорогий Пане Професоре!

Щиро Вам дякую за прислані мені цінні Ваші праці. Одну з них я вже ранше прочитав в «Духовному сячі» – історію прочитаю, коли буде оправлена, бо так дуже розтрясється.

До вашого відома подаю, що я «пускаюся» сам на видавництво моїх творів. Переконався, що видавці забагато на мені заробляють. Дають мені 22 % брутто, а книгарям дають 25 %, коли не більше. Я зложив собі невеличкий капіталик і зачинаю видавництво з малого, а то видаю на початок «Три казки діда Охріма» для дітей з малюнками. Коли повезе, то вже ці гроші лише на видавництво вживати буду. З видавцями приходиться вести судові процеси за гонорар авторський. А вже з видавцями львівськими не можна дійти до ладу. То справдешні wud(ł)awсу, як їх називас Жиромські.

Тепер ще видала Коломийська накладня «Ока» – 5 видання «За сестрою» і І ч[астину] «Сагайдачного» «Побратими» і видаватиме далі «До слави» 2 частини, та «Гетьман» теж 2 частини. Вийде історична повість «Сагайдачний» на п'ять частин.

Тепер працюю над п'ятою частиною, довів оповідання до походу Сагайдачного на Москву. Маю великі труднощі з географією Московщини, бо не маю мапи. Боюся, щоб не завести козацького війська в яку сліпу вулицю без виходу. Тому звертаюся до Вас, Дорогий Професоре, з проханням, чи не були б ласкаві добути для мене мапу Московщини та прислати мені, а я зараз одішлю гроші, скільки буде коштувати. Без цього не рушуся з місця.

А в хаті у мене як і у людей. Недавно був похорон моєї дорогої фільозовки, а 15/XI вінчання наймолодшої Наташки. Горе з весіллям переплітається і чергується usque ad supremam diem vitae⁴³.

⁴³ До кінця життя (лат.).

Багато у мене роботи тепер. Поза канцелярйною роботою вимагають у мене люде багато. Пиши до того, то знову пиши до цього, а моя така вдача, що не можу розривати моїх думок. Не годен. Стаю як норовиста коняка, та не знаючи, що за перше братися, не можу нічого зробити. А як у Вашій сім'ї, Дорогий Професоре? Юнаки певно вже великі підросли, – а Олеся? Незадовго треба буде й рушники лагодити. Як почувасться Ваша Достойна Дружина – як здоровля? Напишіть, будь ласка про все, бо Вас усіх люблю як моїх рідних.

Моя фільма вже дісталася до фільмового директориату у Києві – не знаю, чи буде з цього борошна пасха.

Вітаю Вас щиро, та сердечно поздоровляю всіх Ваших.

Ваш Андрій Чайковський.

38.

Грудень 1927 р. – січень 1928 р.

Високоповажаний Дорогий Пане Професоре!

Я все таки придержуюсь нашого старого календара і ми святкуємо по старому стилю. Отож тим великим святом вітаю Вас, Дорогі Панство, радісним словом: Христос родився!

Дай Вам Боже всього найкращого, потіхи з діточок і того всего, чого собі кожний українець щирий від серця бажас: щоб краща доля, свобода соборної України народилась!

Нас остало в хаті лише трос. Ми, дід і баба, та наймолодший син. Наймолодша дочка Наталка віддалась за машинового інженера Івана Трача та поїхала до Данцігу і там живе з чоловіком, поки він не зробить останнього іспиту інженерського.

Я пустився на видавництво власним коштом. Зачав од казок для дітей за зложений капіталик, прибутки буду дописувати і за це візьмусь до дальшого видання чогось більше. З видавцями не можу вийти на лад.

Чи Вам доручено «Побратими» II вид[ання]? Коли ні, то будьте ласкаві мені про це написати, бо не можливо, щоб у Вас, мій Дорогий Друже, не було моєї книжки. Може книжка пропала на почті, бо я не рекомандував.

В Коломії зачне свою роботу видавництво «Ряст» малими книжочками на історичні теми. Я подав вже три історичні розвідки: 1) «Сагайдачний» 2) «Про Хотинську війну» 3) «Про царя Дмитра Самозванця». Це послідне має для нашої історії значіння, бо через вербунки Польщею козацтва до Московської війни ко-

зацтво зростало в силу, бо багато звербованих на Москву йшло на Запороже. Багато студій поробив я до дальших частин «Сагайдачного». Усього буде либонь шість частин.

Дістав «Елпіс»* II і III. Першої не маю. Прочитав усе від дошки до дошки. Сумно мені лиш, що у цім виданні московщина має першенство перед нами, хоч нас є в Польщі більше, як москвинів. Чому воно так? Статі дуже для мене цікаві, але мушу сказати явно, що вони були б кращі, коли б написані по українськи. Коли б я й не знав, хто це писав, то таки зараз пізнаю, що не писали їх поляки, лиш українці. Пізнати це по стилю і багатьох таких щирих наших українізмах. Будь ласка написати мені, коли перестала виходити «Наша Бесіда», бо я втратив евіденцію і маю за рік 1927 лише три числа.

Я тепер нездужав і запроторили мене на 10 днів під перину. В тім часі прочитав я всі статі так духовної, як і «Нашої Бесіди». І таки нічого більше не читав, вистало мені цієї лсктури на 10 днів. Давненько вже не дістав од Вас жодної вістки, як Вам живеться, чи здорові, як поладнали Ваші університецькі справи? Чи все іще провізорія.

Православний консистор у Варшаві змосковщений, як бачу. Видно, що йому більше залежить на московщині, як на православ'ю. Це дуже нам шкодить, бо коли б Митрополит поступав так, як написав в благословенні до Вашої служби Божої, то хто зна, чи тепер в часі явного розрізу між мірянами, а уніяцькими єпископами у нас в Галилеї не поширилось би православ'я замість евангелізма. А так то люде бояться: «що нам з того прийде, як нам Діонісій пришле кацапа на пароха?» Якщо дістає «Український Голос» з Перемишля, то знаєте, як погано Рим поступас собі з уніятами. В одному з останніх чисел була долучена супліка до папи. Вона мені дуже не подобалася своїм вірно-підданчим тоном і маркуванням католицизму аж до обридження. А відповідь конгрегації *de propaganda fide*, то вже така безлична. Та годі! Собаку, що лиже ноги, звичайно копається. Я написав до одного кавалера ордена «*pro pontifice et ecclesia*»⁴⁴, що я будучи на його місці, відіслав би Римові цю бляшку. Йому моя думка подобалась, та не знає, як її умотивувати.

Обнімаю вас дуже сердечно, а Вашій Добродійці мій поклін, юнаків поздоровляю, а Олесю таки сердечно цілую.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

⁴⁴ Для Папи і Церкви (лат.).

39.

31 травня 1928 р.

Коломия, дня 31 V 1928.

Дорогий Пане Професоре!

Вашого любого листа, на котрий я так довго чекав, дістав я сьогодні, і зараз на нього відписую, та поки що обмежусь лиш на справи комунікаційні, бо проче все обговоримо словно, коли буду мати присмність повитати Вас, Дорогий Професоре, в мойй домівці.

Отож тепер у нас не так, як було іноді, коли то курсувало одним одне доромбало – авто. Тепер масмо в Коломії яких 10 порядних автобусів, котрі курсують щодня у всі сторони: Косів – Кути – Печеніжин – Яблонів – Городенка – Заліщики і т. і. До Косова йде більше як одне і тому можна інколи за ціну поторгуватися 4–6 за[о-тих] від душі (розуміється, з тілом). Автобус заїждає під дворець залізниці до поспішних поїздів о 2 год[ині] і 4 після обіду.

Отож мені треба буде знати, коли (себто котрого дня і яким поїздом) приїде Ваша Достойна сім'я, скільки осіб, а я усе поладнаю і ждати буду або я сам, або мій наймолодший син Андрій Андрієвич, допоможеться уміститись на замовленім згодженім і задаткованім автобусі і ... щасливої дороги, або по сербському: сречан пут. (Я стільки та ще трішки запам'ятав сербщини з перед 44 років)*.

Я дуже радію тим, що по так довгому невиданні побачимось. Поки що сердечно поздоровляю.

А. Чайковсь[кий].

40.

1 жовтня 1928 р.

Коломия, 1/X [19]28.

Високоповажаний Дорогий Пане Професоре!

Мені було дуже прикро, що не лиш до мене не поступили, але навіть не дали мені спроможності побачитись з Вами в переїзді з Москалівки. І знову треба буде рік чекати на цю любу стрічу. Гадав я навіть, чи не прогнівались за що на мене раба божого, але прийшов Ваш молитовник з присвятою, за що Вам щиро дякую, і я заспокоївся. Від того часу, як ми бачились, багато дечого змінилося і сталося. Ви читали про самбірський інцидент з Коциловським*? Нехотя і мене в це вмішали, і Коциловський мимоволі

справив мені «товілей» в церкві, в якій я хрестився і до якої почуваю особливий пієтизм. Я щороку їзджу туди до сповіді і до причастя. Зареагував я мою статею в «Ділі» «Православ'я»*, де я зазначив, що нам не вільно поборювати православ'я до тієї межі, від котрої воно зачинає бути москвофільським, і старатися вплинути на тих, що у нас в Галичині перейшли на православ'я, щоб старалися православну церкву з українізувати. Справив я теж фалшиву думку, що не уніяцька церква зукраїнізувала нас, лиш ми її змусили, прийшовши до свідомості, бути українською, хоч ще не зовсім. За те посипались на мене в «Новій зорі» калюмнії, що я виступаю проти церкви, на що я дав відповідь до «Діла» і до «Українського Голосу».

Але на цім я не обмежуся. Прийшло на мене «вдохновеніс» і я взявся написати повість, якої героєм є Коциловський, колишній артилерійський офіцер, теж (?) прогнаний, атлет цирковий, безкетник, п'яниця, розпустник, а наприкінці уніяцький владика. Але акція повісті ведеться в Турції, в Арменії, перед, в часі війни, і опісля. Повість називається «Пригоди Юсуфа Бім-баші». Події тутешні, австрійські, римські, галицькі і польські. Терен: Царгород, Ангора – Ерзерум, особи турецькі і вірменські. Повість вийде накладом перемишлян. Та щоб справу достосувати до вірменської дісуніяцької церкви, то прошу Вас дуже, Дорогий Професоре, роздивитися і написати мені неувдзі, а може, прислати яку розвідку: 1) чи вірменська діс-уніяцька церква з своїм головою (католікос), що живе на Кавкащині, ріжниця дуже догматами і устроєм церкви від нашої православної? А маю на думці не монофізитів вірменських, лише «шизматиків», які опісля відстали від Фьлорентийської унії* і мають свого папу католікоса. 2) чи суть у них капітульні крилошани? 3) чи їх чернецтво є теж уставу Св. Василя Великого? Цього всього з лексікону не можу добре врозуміти, і це мені зупиняє роботу. Чекаю ще на матеріали про бешкети Коциловського в Римі. Там мають бути гарні річі, а дістану їх аж з Бразилії від Карманського*.

Розчарувалисьтея Пане Професоре щодо наших священиків? Я розчарувався дуже одним, нам обидвом знаним, тим, що Вас так «гостинно» прийняв в своїй хаті, а переді мною похвалив цілїбат як конечну річ, бо «не в силі нині священик вивести своїх дітей у люде». Певно, що ні, коли і далі буде лежнем і консументом книшів та галапасом на тілі парохіян, не переродиться, не пристосується до нового життя, яке зачинається та не візьметь за якусь уцтиву працю. Певно, що «бонзи» не матимуть що робити і мусять вигинути як трутні під осінь.

Дожидаю нетерпеливо від Вас відповіді. А що з церковною справою у Вас? Як лише прочитав я пастирський лист Діонізія в «Духовному сіячі», нагадав собі Ваші слова.

Поздоровляю щиренько В[исоко]поважане Панство, а Вас обнімаю по дружньому.

Ваш Андрій Чайковський.

41.

26 жовтня 1928 р.

Коломия, 26/X [19]28.

Високоповажаний Пане Професоре!

Не допускаю, щоб мій останній лист не дійшов до Вас. На нього не дістав я ні словечка відповіді і це може мене упевнити у тому, що Ви, Дорогий Професоре, за щось на мене погнівались. А це тим більше для мене болюче, що я не почуваясь до якоїсь провини.

Та поминувши те все, я прошу Вас відповісти мені на ці питання:

1) яка була перша літургїчна мова по введенні християнства на Україні?

2) чи теперїшня мова літургїчна є старослав'янською і яку еволюцію переходила первїсна мова літургїчна заки зробилася такою, як тепер?

За мою статю в «Дїлі» «Православ'я», де я дораджував, що з галицьким православ'ям нам, уніятим українцям, аж тоді боротьбу зачинати, коли воно стане руссофільським і лише з руссофільством нам боротися, а не з православ'ям, що не церква ун[іятська] освідомила галицьких українців, лиш народ зробив її почасти народною церквою, – накінувся еп[ископ] Хомишин на мене з обидливою «відозвою» до духовенства* так, що мені полишається дві альтернативи: або заскаржити його до суду (закидає мені, що я поширюю православ'я і детронїзую Бога (я сказав, що у мене на першому місці націоналізм, а вже опісля віросповідання), що я недоук і т. і. або написати і опублікувати достойну та поважну відповідь*. Я ще не знаю, на що вирішуся, і приготвуюся на одне і друге. Не можу ж я дати собі грати на носі зацофаним католицьким матолкам.

Прошу прийняти слова високого поважання для Обоїх В[исоко] П[оважаних] панство.

А. Чайковсь[кий].

42.

7 грудня 1929 р.

Коломия, 7 /XII [19]28.

Високоповажаний Дорогий Пане Професоре!

Дуже важко роздобути Евтіхона в бібліотеці польської гімназії. Є оден прим[ірник] справоздання шкільного з р[оку] 1888, та директор не хоче позичити. Я вже через одного вчителя обіцяв терціану заплатити, щоб пошукав за тим на стриху, може, знайде між старим лахміттям, а коли і того не буде, то, може, дати відписати? Не знаю, яке воно буде довге. Дуже мені прикро, що не можу Вам цієї дрібниці полагодити по моему бажанні.

Чи дістали мого «Корніснка» II і III ч[астини]? Знаєте, що я за ці дві частини дістав аж 78 зл[отих]. Правда, який королівський гонорар? Будь ласка подайте мені які джерела до написання життєпису Йоасафата Кунцевича*. Що у нас з тим витвориться, то аж холодом поза спину віс, і в зубах скрегоче, наче б піску у рот набрав.

Щиренько поздоровляю весь Ваш дім а жму Вашу руку.

А. Чайковсь[кий].

43.

8 серпня 1929 р.

Коломия, дня 23.8 1929.

Високоповажаний Пане Професоре та Дорогий Друже!

Мої «предовгі» вакації вже скінчилися. Поїхав одного втірка до Сокаля до сина, а другого втірка в ночі вже був в хаті. Скористав я з могого побуту в Сокалі стільки, що поїхав до Володимира Вол[инського]. Вернувся звідтіля наче з могили рідньої неньки. Наша колишня слава, наша історія затирається вражими наїздниками, аж серце кривавится. Одну однісіньку українську вивіску стрінув на кооперативі книгарні – все проче польське. Всюди цвенькають по-польськи, аж уха ріже. Собор, чудова будівля – в кацапських руках: «тебе Господи», аж слухать не можна. Одна потіха, що вражає душу, це українська церквиця, у ній можна забути про все, про всі турботи злободенні. Мені довелось перший раз почути українське богослужіння. Розкіш. о. Ширецький оголений мов католицький священник, прегарний біленький фелон і прочі ризи, обшитий українськими узорами. Правиться, як і у нас, лиш, що нема антифонів наших. Коли б не те, що при таким

вході поминається Дионісій, то гадається, що це уніяцька церква. Та ба! Мова, жива мова, а це вже не те, що «паки, паки». Одно б я хотів знати: чи у Вас немає ще Євангелія великого формату церковного, а коли воно є, то скільки коштує неоправлено? Познайомився я, хоч коротко, з парохом тієї церкви. Коли б не те, що мені було спішно вертатись популадневим поїздом, був би обов'язково до нього зайшов. Хотів пізнати особисто мою *sotium* (?) *doloris*⁴⁵ – Д[окто]ра Річинського*, та не довелося його застати дома. За те другої днини по моїм повороті він явився у мене, вертаючись з гір і сказав мені, що не можу сподіватися мого любого Гостя з Москалівки. Так не доведеться нам сего року стрінутись та трішки ширше поговорити про те, що мене цікавить... А чому я назвав Д[окто]ра Р[ічинського] товаришем недолі? Він вже під анафемою, а мені до того йде. Хай лиш вийде друком моя оборона проти конфіскати, а в ній лист кн[язя] Льва Саліги, канцлера Вел[икого] княз[івства] Литовського до Йосафата Кунцевича, так анафема в Станиславові мене не мине.

Я вже покинув думку писати що небудь в обороні уніяцької церкви. Цур усім попам, котрі мене до цієї боротьби втягли, а опісля відцурались і тепер від мене бокують, аж смішно. Коли мене станіславівські міщане, як щороку, запросили на віче, то Хомишин зажадав мого очеркнення, бо він не прийде. Відтак запрошено було мене зі вітальним словом до Станиславова на Шевченківську академію. Не прийшов на це свято ні оден станіславівський піп. А с їх там доволі, бо ж це штаб. Чи ж не бонзи це? Попи всюди однакові за малими виїмками. Вони так окутані божевільним ультрамонтанізмом, що не бачать, що їм грозить: при зміні режиму – уся унія пропала. А телячі римські «восторги» – «тю, тю, дурні, чого це ви раді?» Парада! Годованого герця мов єгипецького апіса* носять в асктиці, народ падає ниць перед тим модерним Нероном – кесарем*. Дожили ми не лиш модерних Неронів – кесарів, але і модерних Савлів* (Томашівський*, Назарук* та ... ім'я його легіон).

Людці, які в ніщо не вірили, а деякі (Назарук) захоплювались буддеїзмом (*vide* істор[ичну] повість «Ярослав Осмомисл»), тепер архікатолики задля многообіщуючого долярика. Яке воно мерзке та погане...

Чи дістали книжку «До Слави»? Я її рекомендував, то не повинна б пропасти. Друга частина друкується зараз.

⁴⁵ Глибина нещастя (*лат.*), тут – товариш по нещастю (*Прим. упор.*).

Микола дістав номінацію на проф[есора] математики в ІНО в Одесі і вибирається туди з сім'єю. Я чогось боюся, бо звідтам немає вороття, та люде потішають, що нічого лякатися, що там буде йому добре. Буде мати приблизно по 500 крб. в місяць, а літературою може заробити яких 70 крб. На прожиток потреба приблизно 300 крб. в місяць. Чи воно так справді буде, це ясно (?) що покажеться. Коли все там устатбілізується, хочу конечно до него поїхати в Одесу, а відтак відвідати Київ, Харків, Полтаву та Дніперстан, поки Хортицю та пороги не заліють водою. Та, навчений досвідом, ніколи не захоплююся нічим наперед. Як Бог дасть, так і буде.

Поздоровляю сердечно з усім Домом Високоповажаних Панства.

А. Чайковсь[кий].

44.

12 серпня 1929 р.

Коломия, 12/8 [19]29.

Високоповажаний та дорогий Пане Професоре!

Щоб не було непорозумінь з нашою стрічою, звіщаю, що завтра рано їду на цілий тиждень до Сокалю і вернусь аж 20/8 в ночі.

При тій нагоді хочу конечно приїхати до Володимира В[олинського] і відвідати Д[окто]ра Р[ічинського].

З високим поважанням для Обоїх В[исоко]П[оважаного] Панства.

А. Чайковсь[кий].

45.

26 вересня 1929 р.

Коломия, 26/9 [19]29.

Дорогий Пане Професоре!

Справді вже давно не було від Вас листа, ще від львівського ювілею.

В першу чергу радий би я знати, чи дістали від мене «Корнієнка» II і III частину? Коли ні, так видно, що хтось збогатив тою книжкою свою бібліотеку.

Мій коломийський ювілей вийшов незрівняно краще як львівський. Було більше сердечности, а не було львівської каззонности, як усе у Львові. Про коломийський ювілей прочитали певно в

«Н[овому] Ч[асі]»*. Та подумайте, що Т[оварист]во письменників і[м]. Франка не прислало мені ще привітів. Либонь пани зі Львова десь запропастили, бо мої прохання і ургенси наче горохом об стіну кидав.

Потіштеся Дорогий Друже, що ми обидва на однакому возі їдемо. До Вас присікається Діонізій, до мене Хомишин, значить-ся, що ми обидва масмо діло з біскупами. Я вже чуть-чуть не під анафемою єпископа (pardon: біскупа). Попи від мене сторонять, вовком на мене дивляться, ті самі, котрі спонукали мене до анти-целібатової акції. Говорім, що хочемо, але попи, то дуже погана бранжа. Такими вони були все. Хіба ж єгипецькі, або авгури не були такими самими єзуїтами як тепер? Хіба ж у православній церкві нема єзуїтів? Чи ж неправда, [що по]пи усі с. сини? Перфідія, лицемірство, нещирість, то їх буденна прикмета. Мали ми обидва такий зразок, як о. В., а то має бути зразковий та посту-повий священик.

Може, читали в «Ділі», як Хомишин зайшов на просфору до Т[оварист]ва «Зоря» в Станиславові. Дописуватель «Діла» попав з тої причини в телячий восторг... що за щастя для нас, мовляв, що владику прийшов між своїх вірних. Зачуваю, що Хомишин ви-свячує вже двообрядових неоуніятів із за сокальського кордону. Ну, ну, буде ними обсаджувати місця у нас, бо наших попів що раз менше.

*«Кругом неправда і неволя
Народ закований мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить»*.*

А коли б хоч одверто мені сказали, що я анафема, я би собі знайшов іншу церкву, бо без цього я не можу жити. А то воюють зі мною з поза плота.

Я мав тепер багато роботи. Ось яке діло. Я дістав ювілейний подарок від братнього польського народу у формі кримінального процесу* за статтю про заволодіння суспільного порядку за скон-фісковану мені повість історичню «До слави». Пописали таке, що кінь би сміявся. Як Київ має бути, по словом ар[хи]м[андрита] Плетенецького тим сонцем, що має ogrівати усі українські землі, то це ненависть проти польської панствовосці. Чого там нема! Я похваляю почин (бунт) Сагайдачного проти Р[ечі] П[осполитої] П[ольської] перед 300 роками, хоч того ні в книжці, ні в історії нема.

Я написав мою оборону на 28 сторінках машинового письма з самими цитатами з польських істориків. Книжку рецензував старостинський канцелярійний урядовець, бувший австр[ійський] жандарм, історик неабиякий, а суд це затвердив.

Не знаю, що вони тепер з тим зроблять, коли схотять таки довести до розправи і скомпромітувати. Найбільше цитатів написав я з Шайнохи, Бобжинського, Німцевича, Шуйського, а лиш одне місце з Грушевського.

Але... w Polsce, як хто хце.

Може й засудять і прийдеться на старість сидіти в польському криміналі. Не я перший, не я останній. Але клопоти є. А клопіт більше руйнує здоров'я як недуга.

Ми обос якось держимось, та за це Богу дякуємо. Не раз, не два приходить мені на думку, як було гарно пережити який часок в пустині ведмедів та вовків і не бачити «цивілізов[аного] світа».

Здоровлю Вас щиренько та обнімаю.

Вашій Пані мій поклін, а Ваших юнаків і маленьку Олесю сердечно поздоровляю.

Ваш Андрій Чайковський.

А це дві світлини на спомин: одна я з сином, друга я сам.

46.

2 січня 1930 р.

Коломия, 2/І 1930.

Високоповажний Пане Професоре, Дорогий Друже!

Так швидко збігає день за днем, що й не оглянувся, коли були ферії і ми любенько розмовляли на стації в Коломії. Дуже Вам вдячний, що відізвалися перші до мене, бо мені все здавалося, що іще час.

Чи пам'ятаєте, як я на двірці звертав увагу на одного чоловіка, котрий видавався мені радянським конзулем? Воно справді так було, бо в якийсь час опісля він мене відвідав і довго на мене ждав, поки я не вернувся зі суду. Балакали ми довгенько і я запросив його у мене пообідати. Опісля прийшли вісти, що більшевики арештують, вивозять, а то і під розстріл ведуть найкращих Українців за контрреволюцію. Не знаю, яка в тому правда, та мене страшно хвилює і непокоїть це, що там Микола. Писав до мене в половині грудня, що йому добре, що привикає до тамошніх обставин, які зразу видались йому дивоглядні. Усього можна

дістати, має гарне помешкання в державній кам'яниці з кімнатки і окрема кухня (*окрема*), бо там не раз 3–4 газдині при одній кухонці варять. Не живе з ніким, ходить на оперу і розважає себе радійом. Але має багато праці, бо у тому ІНО мало вчителів. Але на другий рік матиме менше годин. Д[ержавне] В[идавництво] У[країни] замовило у него написання інтегральної математики, яку має скінчити до квітня. Микола запрошує мене на літо в гості. Каже, що нічого не доложу, бо ДВУ і накладник [секція] письменників «Західна Україна» стільки мені винні (чого сюди присилати не можна), що можна було б за що об'їхати всю Україну. Мене цікавлять Одеса, Київ, Харків, Чернігів, Полтава, ну і Хортиця (поки вода не залле) – а далі і Крим. Отож я не знаю, що мені з тим робити, чи пускатися на бистру воду. Як би Ви мені порадили?

Тепер друкуються моя нова повість «Четверта Заповідь». Сюжет взятий з правдивого: селянин батько стає великим конокрадом, щоб мав за що сина посилати в школу, і коли син скінчив теологію і мав висвячуватися в попи, батька піймали хлопці у стайні при конях. Страшні колізії. Син цураєся батька, що так його скомпромітував – нарешті в тюрмі, поки батька вивезли до більшого тюремного заведення, вони поєднуються. Не знаю, чи попи мене не вкामінують. Мій «Панич» вийшов по чеськи.

Чи читали, Пане Професоре, дві критики на наші історичні повісті в загалі. Д. М. Рудницький в «Ділі» і якийсь псевдонім в «Нов[им] Часі» потрактували мене *per non est*⁴⁶, не згадуючи про мене ні словечка. А другі мої товариші по перу повиходили з під цих критик так як людина, що забіжить необережно в пасіку під рійку, не ослонивши лица. Усякому щось бракує. А я гадаю собі, що, хочаби нинішніх критиків вдоволити, треба всі персонажи повісти заставити ходити на головах і догори ногами. Такий автор буде цікавий, дотепний, загадочний і незвичайний і з'єднає собі ласку критиків. Знаєте, Добродію Професоре, про таке мале звірятко іхпаймон*, яке страшно нищить крокодилячі яйця. Природники називають їх найбільшими ворогами крокодилиного роду. Ще гіршим ворогом письменницького роду є двоножні іхпаймони, звані критиками. Вони не лиш халасують новознесене літературне яечко, але і самого автора. Та й це дивне, що критика тоді найлютіща і пожерливість найбільша, як у критика шлунок недомагає, коли навпаки недужі на шлунок не хочуть нічого їсти.

⁴⁶ Як неіснуючого (*лат.*)

Поздоровляю В[исоко]П[оважне] Панство з надходячим празником Різдва та Нового Року – бажаю усього найкращого і остаю з високим поважанням.

Андрій Чайковський.

47.

2 березня 1930 р.

Коломия, д[ня] 2/3 1930.

Дорогий Пане Професору!

Наша люба мені переписка припинилася, сам не знаю чому. Та от я збірився давно до Вас написати, бо дістав вже кілька листів од Миколи з Одеси. Пише, що йому добре живеться і має усього доволі, усе можна дістати, лиш треба знати, куди за чим повернутися. Від Д[ержавного] В[идавництва] У[країни] дістав речинцеве замовлення на інтегральну математику і на цю працю дістав вже аванс. Тепер кликали його на якусь конференцію математиків до Харкова, а при цій нагоді полагодив і мої видавничі справи. Тепер хочать там видати з моїх творів «Олюнку» і «Панича». Гонорар переказуватимуть на книгарню Т[овариства] і[мені] Шевченка, котра продає їхні книжки. Пише Микола, що там так усе перетворюється та перероджується, що за який десяток літ Україна стане найкращою державою в Європі. Справді не знати кому вірити після того, як пишуть наші газети. Може, лиш Микола має таку щасливу вдачу, що до усього знає примінити свос життя та знання. Зразу писав, що все с йому незрозуміле і не може з тим зжитися. Діти ходять до публічних шкіл, зовсім не таких, як у нас. Хлопець вчиться слюсарст[ву] ще, а доня бухгалтерії*. Не знаю на це добрих українських висловів – бухгалтерія либонь книговодство (страшно важке слово, що хіба двома волами рушиш, а слюсарство після того було б знову замкоробство).

Але про переслідування релігії не каже ані слова. Мені сердечно жаль старенького Лепківського, він певно цього не видержить. Я думаю, що українська автокефальна церква не пропаде, а утвердиться, і нічого їй не зроблять ні більшевицькі безбожники, ні Марко Грушевський. Чи він який кривний Михайлові?

Хочу конечно літом поїхати на Україну, якщо до того часу не вийде там яка хуртовина, бо кажуть, що політичний барометр показує на бурю. Чи ми добре на цім вийдемо, чи знову прийдеться у ще гіршу неволю попасти і знову поплатити воєнні кошта, – це Господь знає. Коли б у нас знайшовся чоловік – геній

чину (вже не слова, а діла), може б що з того вийшло. Чей же всі не пропадемо від трійливих газів. Отож про переслідування віри усякої Микола нічого не пише. Може й боїться, щоб лист (хоч усе рекомендований) не попав у який cabinet noir⁴⁷ і ддя того не рушає таких вразливих тем. А ми собі старі живемо здалека від усього, хіба як коли нас покличуть до якої роботи. Я міркую собі так: як я вже відспівав свою партію, а ніхто не кличе до мене «bis», так треба тихо сидіти, хай другі співають, хто це вмис. Я написав ддя «Червоної Калини» мої спомини з мого комісарства в Самборі за час од 1 /XI 1918 – 13/5 [19]19. Не знаю, чи напечатують, чи полякаються цензури. Слава Богу, що той ддявольський декрет прасовий відкликали, а то не знать було що й робити, як якому малограмотному старостинському посіпаці що не подобалось.

Мій наймолодший зять Іван Трач патентований машиновий інжнір дістав місце у фабриці в Стараховіцах. А ця фабрика виробляє і артикули воснні, амоніцію і гармати. Та от ні сіло ні впало, прийшов приказ з Варшави, що його зараз негайно з фабрики видалити, без ніяких мотивів, заплатити йому за 3 місяці наперед. Мотиви я знаю: quoniam(?) ruthenus et gr[aeco] kath[olicum]⁴⁸. Та я тому і не дуже дивуюся. Коли б не те, що в цій фабриці багато москалів і кн[язь] Святополк-Мірський є також директором. Тепер приїхали мої молодята і сидять у мене та шукають місця. Зять доповів мені, що за порученням проф[есора] Чопівського* можна би певно десь від квітня дістати місце машинового інжніера у фабриці – friedenshuffe в Катовицях. Зять каже, що професор Чопівський має там велике слово і міг би допомогти. Я знову знаю, що Ви, Пане Професоре, гарно живете з проф[есором] Чопівським, бо бачив я його у Вас у Москалівці.

Отож, користаючи з одного і другого, прохаю Вас дуже написати до проф[есора] Ч[опівського] та попрохати його, щоб пособив мому зятеві Іванові Трачові дістатися на машинового інжніера до тої фабрики. «Через святих до Бога, а через людей – до людей». За його солідність і працьовитість я можу поручитися. Техніку він кінчив у Данцігу, знає мову німецьку добре, польську теж.

Щиро поздоровляю В[исоко]П[оважне] Панство.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

⁴⁷ Тобто до спецслужб (Прим. упор.).

⁴⁸ Оскільки русин і греко-католик (лат.).

48.

28 червня 1930 р.

Коломия, д. 28/6 1930.

Дорогий Пане Професоре!

Спасибі за листівку, бо вже давно не було від Вас нічого. Перш за все мушу відповісти на ваші ласкаві зауваги на мою «Четверту заповідь». Чимало я собі наморочив голови над тим, щоб перед читачем скрити це, що Пандяк був конокрадом і мені здавалося, що такі читачі того догадаються зараз з II уступу. Що він був не буденним злодієм, яких мені доводилось у своїй кримінальній практиці стрічати, то правда, але що не міг собі знайти ідейніших кумпанів, то не його вина. Розкажу вам тут таке, що мені прийшло на думку, прочитавши цей заміт. Був я зараз у Львові на суді, як судили львівського шкуродера і його двох челядинів за якусь провину. Самого майстра на розправі не було. Челядників засудили по дві доби арешту, а майстра засудили на грошеву кару. Челядники прийняли засуд байдуже і пішли зараз сидіти. Опісля приходять до суду майстер і довідується, що спізнився і вже була розправа. Він невдоволений, що його безвинно засудили, і що його челядникам таку малу кару дали... «Як же малу, – каже суддя, – а це, що в арешті сидітимуть, то нічого, той сором...» – «Пане суддію! Ви хотіли в них амбіції та сорому?» – «То чого ж ви до свого ремесла таких безсоромних людей приймаєте?» – «От вигадали! Хіба ж до гиця підє людина зі соромом та амбіцією?» Ми всі страшно з того сміялися... Так воно було і у Черепи. До такого фаху годі кращих людей знайти. Діло у тому, щоб їх у послуші удержати. А що Черепа буцім то ворогував з сином, котрого любив, то це вже инша річ. Наш селянин найкраще хоче показати свою любов до дітей через те, що йому багатства бажає. Хоч би з тої причини прийшлося дитину і вибити і голодом поморити, то це нічого, бо це для його добра, а добро, то майно, багатство. Пандяк хотів синові забезпечити посаг від Гані, записом хати, з чого і він хотів скористати.

Не думайте Пане Професоре, що ця фабула цілком видумана, це діялося, як я був гімназії в Самборі. Я знав і Пандяка або Черепу, він робив у мого батька великі драбини до воза і мені зробив візочок, за що я йому подякував і пана Павла поцілував в руку. А його злодійство вийшло на верх, як я вже в гімназії був. Про Шалапінду говорили люди те, що я написав. А Волошинський то був навіть мій далекий свояк. Василь був відтак попом, тільки трохи інакше називався, як в повісти, був страшений

кацаписько, і дочку свою видав за такого ж кацапа адвоката. Але я не знаю, чи мене аж тепер не заанатемізують попи за те, що оден з них аж через кражу коний на попа вийшов. Я вже тепер став тим, що в канонічному католицькому праві називається *vitandus*, бо попи мене страх виминають. Викляли б з церкви, та як сказав Коциловський, не мають до того правної причини.

А що буде з нашою новою правописю? Хоч бийте, я її не навчуся до смерти. Вона на те, щоб чужих людей відстрашити від вивчення української мови. Хто це все собі спам'ятас? А наш фонетичний правопис такий легкий і приступний!

Микола пише дуже часто. Він вдоволений з своєї праці і не може собі нахвалити того поступу, який там є. З трьох причин : 1) тепер не радять мені лікарі туди їхати через велику спеку. 2) Моя дружина начитавшись різного страхіття в наших газетах, боїться мене там пустити. 3) Я не дістану паспорту, бо такі вимоги мені ставлять, що їх ніяк прийняти не можу. Я мушу піти до поліції і випросити собі свідоцтво моральності. Це вважаю я нище своєї честі, бо я з поліцією не мав ніколи діла, хіба що у мене ревізію робили. Я ні злодій, ні уличника, щоб з поліцією мати яке діло. Саме слово «Поліція» для мене страшно мерзене. Відтак треба принести від скарбової влади посвідку, що я поплатив податки і т. ін. Ще бракувало, щоб собі казали посвідку від уряду парохіяльного, що я сповідався... Не хочу. Отрецаюся сатани і діла його!

У Харкові буде либонь друкуватися мій «Панич». Писав Микола, що тепер їде у Харків на математичний конгрес і там підпише мою умову за «Панича» з ДВУ. Я тепер переписую на машинці нову повість історичну «Сонце заходить» з часів зруйнування запорожської Січі. Аж мені в голові морочиться, така то томляча праця, а ніхто того за мене не зробить, бо переписуючи, ще раз виправляю текст. Який би я рад з Вами побачитися, та годі буде. Ми старі їдемо за кілька днів до нашого галицького «Карльсбаду», до Черча, на шулки лічитися.

Сердечно Вас поздоровляю та усього гарного бажаю. Як би я рад знати, що буде з собором православним? Вашій Добродійці мій поклін, я юнацтво поздоровляю окремо.

Ваш Андрій Чайковський.

49.

5 грудня 1930 р.

Коломия, 5/12. [19] 30.

Дорогий Пане Професоре!

Польська пословиця про таких як ми тепер, каже: «Niema kaścika, gdzieby nie było krzyżyka»⁴⁹. Немає для нас спокійного кутка, «кругом неправда і неволя, народ закований мовчить...»*. Таке положення, що його на волю Божу здайся, бо сам нічого не вдієш. Та я вірю твердо у дві речі, що Божа Немеза* не вибачить нашої кривди і в слушний час помститься, та що народ український не пропаде, що коли Провидіння викресало з нашого багатомільйонного народу в далеко гірших часах як тепер такого генія слова, як наш Тарас, то викреше те саме Провидіння із народу нашого ще й генія діла, і тоді будуть із нас люде. Поміркувати як далеко зайшли ми в емансипації від того часу, коли заговорив Шевченко. Воно так було і в сумерках створення світа. Був хаос і темрява, відтак було Слово, а опісля світло і т. д., і т. д. Так воно мусить бути і з нашим народом. Мені здається, що це не якась мрія, пусте філосозування. Це зовсім логічне, це моя тверда віра. Коли з поміж нашого народу не вийде такий геній діла, то Провидіння пришле нам когось з іншого народу. Французів була б революція Маратів і Робеспієрів розгантринувала на вонючий гній, якби Провидіння не прислало їм корсиканця Буонапарта Наполеона. І для нас знайде Провидіння якого «варяга», що візьме тих безкритичних індивідуалістів за чуба і навчить їх слухняності, пошанування авторитету і пильної праці, та злущить з нас шкаралупу сервілізму, що є найгіршим нашим ворогом. Бо якому чортові це накарбувати, що у нас заплодилось таке погане хабузя як Стоцькі та Лівитські* (Андрії чи Генрики, бо так його назвала у 20 році одна польська газета). Воно все минеться. Вже тепер народ зачинає прочищуватися в тій огненній пробі, яку тепер переживаємо. Сміття горить, а золото чиститься.

Коли під Порт-Артур якимсь другого дня Великодня затонув росс[ійський] корабель* і пропав з ним славний Верещагін, а вратувався котрийсь великий князь, то Драгомирів* мав сказати: «Золото тонет, а ... ідьот на вйорх».

Послідними виборами* народ здав прегарно політичний іспит. Не сміло бути ні одного віча передвиборчого, замикали кожного, хто мав який небудь зв'язок з виборами, а однак народ йшов

⁴⁹ Нема куточка, де не було б хрестика (пол.).

згідно до виборів, і коли б не явна крадіж голосів, то ми б мали бодай ще половину стільки мандатів. Не помогли й пацифікаційні екскурзії.

А за ті екскурзії, то тільки дякувати нашим завойовникам. Я нічого так не боявся як того, щоб в нашому галицькому народі не вкорінилася в душу нова ідеалогія нової державності так, як вкорінилася ідея бувшої Австрії. Був час, коли нашому мужику приходилось платити податку 8000 марок і він дав 10000 м(арок), а коли урядовець хотів йому здати 2000 м(арок), казав: «лишіть собі це, пане, не велике айвай – продам дві курки і дістану 10 000 м(арок)». Я тоді дуже боявся, що як тому сваткові буде так добре, то він не схоче переміни на краще. Тепер польський уряд подбав о це, щоб мужику було «краще», аж йому очі з голови вилазять і то була краща агітація за 11-кою*. Я вже кажу з найглибшого переконання, що колись дякуватимемо Провидінню, що нас віддало в таку тверду школу... З нас ще будуть люде!

Налягають на нашу душу страшні невиносимі депресії, що і жити не хочеться. Таке буває і зі мною часто так само, як це із Вашого останнього листа виходить. Та воно проминеться. Я маю оден лік такий, так як вам подам мою рецепту, то хоч не смійтеся з мене, коли вона видається дитячою. Я стараюся всіми силами відвернути увагу від депримууючої теперішньости і зайняти свій мозок чим іншим, бодай якою нездійсненою утопією, коли вже голова змучилась від праці. В таких остаточних випадках, я думаю собі, що я би повинен зробити, коли б в моїх руках були ось такі то середники до диспозиції, або коли б я був таким то чоловіком і мав таку то владу... Та хоч по таких фантазіях людина впаде від облаків на землю і посміється сам над собою, то все ж легше на серцю стане.

Є пословиця: «Перебули ми панщину, перебудемо і конституцію». Таке воно й тепер буде. Бог довготерпеливий і справедливий. Треба і нам потерпіти хоч не знаю, як довго, бо годинник Божий не так ходить як наш.

Це, що тепер у нас діялося, то добре. У цій пробі пагані примішки відпадуть, схрупіють, говорячи по галицьки. Але те, що остане чистим, буде таке тверде, незаймане як вода по гусці, те остане випробоване, станесе недоступним для всякої іншої ідеології.

Таке воно в справах публічних. Трохи воно інакше в справах особистих, коли то в хату загостить недуга. Це вже страшне. Моя старенька дружина що раз більше западає на здоров'я. Ми сього року вернулися з Черча мов новонароджені, та грижа, турбота і

клопоти усе понівечили. Мого зятя, того, що в Бережанах адвокатом*, не то що знищили матеріально (знищили канцелярію, поломили столи та крісла, машину до писання, образи), та ще й арештували і вивезли ноччю аж до якихсь Вронок біля Торуня. Довели його до такого нервного подразнення, аж лякаюсь про нього. А за що? А за те, що він є головою всіх легальних і нелегальних інституцій українських. І коли одне слідство скінчиться, так зараз приходить другий інспірований донос і розпочинається забавка да саро... Над таким безправством аж душа здригася, а порадити на це не можу.

А Микола почуває себе таким щасливим, що аж, аж... «Маю працю, яку я люблю і працюю для свого народа». Так мені пише, так мені говорять люде, що з ним бачилися і у него жили (з'їзд математиків). Не знаю, як буде далі, але на разі воно добре, що його тут немає, бо ось не то закрили укр[аїнську] гімназію, котру він так любив, та ще й майже всіх вчителів позамикали.

Вертаюся ще до того, що у нас твориться. Я не можу цього зрозуміти, то якась висша політика уряду, щоби нищити добро своїх горожан. Не реквірувати, бо це мало б ще яку таку рацію – але *нищити*: висипати борошно на землю, до того висипати капусту з бочки та ще дещо, обіляти нафтою і потолочити ногами, а teraz – żuj, kabanie!* Ось Вам одна картина з тисячі подібних... Над моїм «Заходом сонця» працював я два роки, бо треба було багато дечого прочитати і перетравити усю епоху. Рад би я почути Вашу думку, Дорогий Професоре. Мені здається, що наука з того дасть і до теперішніх обставин приставити. Як що ви, Дорогий Професоре, за Ваш лист побоюєтеся, хоч я не бачу в ньому небезпечного, то я його зараз, хоч жаль мені того, бо всі Ваші листи зберігаю, як люблю пам'ятку – кидаю у пічку.

Кінчу моє нудне писання, обнімаю Вас щиренько та бажаю всего найкращого. Сердечно поздоровляю усю Вашу достойну сім'ю, а Олесю прошу окремо вицілувати від коломийського дідуса.

Ваш щирий Андрій Чайковський.

Дуже буду радіти як Вас повітаю в моїй домівці.

Картка прийшла якраз сьогодні.

50.

14 січня 1931 р.

Високоповажаний пане Професоре!

Заки відповім на Ваш любий лист, прохаю Вас дуже написати мені на картці, чи є в укр[аїнській] літературі такий письменник чи публіцист, що називається Андрій Варфоломеевич Каминський. Такий то чоловічок, котрого назвали українським письменником і публіцистом, помістив довшу статтю в «Русском Голосе» п[ід] з[аголовком] «Мать Сарматія», в якій грає давню пісеньку про «єдину неслімую» з таким іменям я в нашій літературі не стрічався. Поки що сердечно Вас поздоровляю та з новим роком вітаю.

Ваш Андрій Чайковсь[кий].

Коломия, 14/І 1931.

51.

24 січня 1931 р.

Коломия, д[ня] 24/І 1931.

Дорогий Пане Професоре!

Дуже гарненько Вам дякую за обидва ваші листи, і постараюся Ваші щирі зауваги при другій нагоді використати. А однак мушу відповісти на них, так як мені воно здається. Щодо зауваг похибок мовних, то проте не буду перечитися, бо поважаю Ваш авторитет як знатока мови. Щодо того, що на празник Спаса мали різати у Кандиби кабанів на ковбаси і т. др., то признаю мою похибку. Я це брав по галицьки, що в таких важних хвилях як повітання вернувшого сина з турецької неволі, то можна від владики дістати диспензу для усіх гостей і поїсти ковбаси та сала.

Але щодо того як православне духовенство відносилось до матушки Росії, то вже за мною буде правда, якщо вірити історії. Було колись, що духовенство стояло поруч з козацтвом за народ український. Було колись, та лише у нищого духовенства. Бо владика київські за Польщі тягли за Польщею як польська шляхта, котрим смердів козацький кожух. Чи інакше дивився на справу помимо всіх його великих заслуг такий Петро Могила, шляхтич «з дзядя прадзядя». Або такий Сильвестр Коссів, що здержував усіма силами Хмельницького від пролиття «братньої крові»? Виїмок творить Єлисей Плетинецький, що щиро піклувався церквою і котрий був вчителем і керманичем Конашевича. Виїмок становить теж архімандрит Значко Яворський*, що святив ножі гай-

дамаків. А більше нікого історія не виказує. Правда і це, що київські владики довго бунтувалися проти московщення української церкви за Петра, але коли це було? Подія в «Сонцю» відбулася біля р[оку] 1775 (рік зруйнування Січі), отож близько сотка літ пізніше. Тоді Москва розпустила свої мацки по всій Україні, а знаємо з історії, що Москва все послуговувалася духовенством, чисячи на богомільця українців. І як за царського уряду, з малими виїмками, то так і православне змосковщене стояло на услугах уряду, з малими витімками, тот так мусило бути і во время оно, коли цариця приборкала Україну і добіралась до серця – Запорожа. І це духовенство перепиняло усі радикальніші пориви запорожців. Про такого миролюбного богомольця в особі січового архімандрита згадував і балакучий Корш* і Скаль[ков]ський* в історії Нової січі. Таким міг бути і вигаданий мною о. Созоній. Тоді вже Мелхиседеків Яворських певно не було, вивелись, а коли й був де який, то, певно, ховався перед царськими шпиками і не давав себе знати. Через мою характеристику тодішніх попів я не маю ні раз докучливості сумління. Уявляю собі, що коли б такий Сокольський*, якого либонь на Запорожу дуже поважали, одним словом був заохотив козацтво до опору, як це робив Мелхиседек з гайдамаками, то був би викликав між козацтвом таке завзяття, що були б миролюбивого Калниша* в мент скинули з отаманства, а москалів рознесли в пух. І може б наша історія пішла іншим шляхом, було б остало Запорожа нашим Піємонт, а при начатій переміні життя степового на хліборобське між запорожцями, у чому безперечно поклав заслуги Калниш, могла утворитися тверда запорожська республіка, яка би своїми проміннями огрівала усю Україну. Там був би наш Піємонт. Бо я вірю твердо, що історія була б витворила у нас генія, що ми були б не пропали без сліду на довгі літа. Тоді наше Сонце не було б іще так швидко зайшло і, може, б до нині нам присвічувало. В таких важких рішеннях хвилях всяке миролюбне поведіння є гріхом, зрадою свого народа і о це я обвинувачую з чистим сумлінням всіх Сокольських.

На що мені треба було знати, чи Андрій Каминській є українським письменником. От у газеті «Русській голос» появилася стаття того добродія під наголовком «Мать Сарматія», в котрій він презентує себе як українського письменника і журналіста і грас на старій катаринці ветхую пісоньку про три рускії віті, про єдину неділімую, котра має заступати Сармацьку «мать» і пише такі нісенітиці, що ті три три донечки маті Сарматії вже значно зблизилися до себе і щораз зближуються. Цікаво, що всі народи

навіть ті, що одної народності належать, відділюються і ріжниця діалектичні виявляються що раз яркіше, а три доні матері Сарматії зближаються до себе мовою!

Ще може прийти до того, що встане з могили мати Германія, і змобілізує в одну яzikову кучку не лише німців з гоx – і плят-дайтшом*, але ще і Голяндців, данців, шведів та норвегів. От тоді буде братерство братнє.

Вірізок тої статі прислав мені один галицький москальофіль і питає мене про мою думку на ці «випоціни мозгові»*. Я мушу йому відповісти і для того хотів засягти інформації щодо українства д. А. Каминського.

Про злочин пана Стоцького читав я в «Ділі»*. Дарма! Кожний народ не був вільний від таких індивідуїв, як цей добродій. Та може Господь дасть нам дожити такої хвилі, що ми з такими людцями в першу чергу порахуємось. Нашим завданням буде, коли доб'ємось самостійности, в першу чергу порахуватися не з поляками, бо вони із свого становиска дадуться виправдати, але в першу чергу розрахуємось з нашими українськими братами, які нам більше зашкодили, як поляки, бо гірше болить, коли свій пес вкусить, як чужий.

Та я й на думці не маю, що теперішня сесія Ліги націй нам що небудь принесла, бо хоч би там не знать які прихильні вирішення для нас вийшли, то хто матиме силу їх виекзеквувати? Ціла Ліга націй, то те саме, що колишнє польське право: можна було виграти в трибуналі процес, та еkзекуція того вирішення належала до того, хто мав більше сили.

Але я не трачу надії, що буде краще. Коли – то не знати, бо годинник історії і Божого провидіння інакше ходить, як наші. Сорокміліоновий народ не може пропасти, коли б у нас лиш сильна воля, що мусить бути інакше.

Пацифікацією я теж не лякаюсь. Вона для нас дуже спасена, бо без неї закріпилася б польська ідеалогія, як колись ідеалогія австрійська, а тоді ми пропали. Хай потішася пан міністер, що наш русінські людек заспокоївся від пацифікації і став льо-ьяльний. Блаженні віруючі! Ще кілька таких паціфікацій а розплайнемося в льо-ьяльності як пиріжок в маслі...

Либонь, що я відповів на всі точки Ваших любих листів тож і кінчу, щоб Вас дуже читанням не знудити.

Щиренько Вас поздоровляю, як моїх добрих другів.

Відданий Вам Андрій Чайков[ський].

Микола пише як найкращі листи з запевненнями гаразду і добробуту. Таке саме говорили мені ті галичани, що побували у него через довший час.

52.

17 червня 1931 р.

17/6 [19]31.

Високоповажаний та дорогий Пане Професоре!

Минають дні за днями, а я не спромігся ще написати до Вас, Пане Професоре, та гарненько Вам подякувати за прислані мені ласкаво Ваші праці. Я їх прочитав зараз одним душком і дуже з того зрадів, що те все я відчував інстинктом якимсь, бо так я писав одному старому катихетові, котрий переконував мене, що теперешній наш церковний язик, та яка недоторканна святість, яку треба конечно задержати ін секуля секульорум⁵⁰. Я відписав йому, що автори перших слав'янських церковних книг не пізнали би і не зрозуміли б теперішньої церковної мови.

Давно вже ми не переписувалися і багато дечого зайшло такого, що варто б би обговорити. Не знаю, коли В[исоко]П[оважане] Панство переїздитиме у свою Ковалівку і коли ми побачимось. Мені кажуть лікарі їхати негайно до Трускавця лічитись від склєрози. Не так мені потреба того лікування, як моїй старенькій дружині, котра цього року вже дужа піднепала на здоровлю. Минулого року їздили ми до Черча, і це нам дуже допомогло, та наш лікар чогось не злюбив собі Черча і відраджує туди їхати. А воно мені дуже важко куди небудь пускатися, бо тепер ми виносимо важкі часи і загальне безгрошев'я. Та що порадиш, як треба. Краще б мені було поїхати до Черча, бо там український дух і наше товариство, не треба з ворогами стрічатися.

Від Миколи дістаю досить частенько листи. Пише, що вдоволений своїм положенням, що має багато праці громадянської, вчительської і письменницької та вдоволений, що працює для свого народу і причиняєсь для побільшення української культури. Він вже зірвав всі зв'язки з Польщею і перейшов на радянське громадянство. Пише мені, що там йде культурна праця великими кроками, і п'ятилітка певно вдасться. А тоді буде людям добре жити і забудуться всі теперішні недомагання і недостачі.

Я не знаю, як воно є справді, а знаю, що Микола вміє привикнути до усього і захопитися тим, що другим видаватися може недоладним. Так само було, коли він сидів у Гарнові біля Петлюри. Коли я задивлювався скептично на цю роботу, то він вірив свято, що ця робота не була забавкою в державу, лиш серіозною працею. Може воно так і тепер. Пише мені, що йому нічого не

⁵⁰ На віки вічні (лат.).

бракус і всього може дістати, бо вже знає де за чим повернутися. Може, воно лиш тому так, що Одеса ближче до Європи. Заробляє доволі грошей за свої наукові праці і за переклади з німецької мови. Цікаво це, що його донечка скінчила якусь школу і післали її на практику культурну до якогось німецького села, тепер вона пішла знову на якісь курси і буде спеціалізуватися в радіознавстві. Що це таке має бути, нічогосінько не розберу, але писала до нас дівчина, що вона дуже вдоволена, що вже буде самостійною і мати буде плату за свою працю. Ми, що виховалися на іншій культурі, невдоволені з того, що Микола вже не має чого в Польщі вертатися, та що таку молоду дівчину пускається на самостійництво. Може справді ми такі зацофані, що не розуміємо, що значить поступ та відродження на нових началах... А тут ні раз не маю спроможности поїхати туди самому і побачити навіть, як воно справді є.

Питав я теж у Миколи, що воно значиться і на що того, щоб переслідувати релігію? Відповів мені так: Те лиш з далека здається таке страшне, а на ділі воно лежить у тому, що тепер влада дозволяє секті безбожників вести свою пропаганду так як усім іншим віросповіданням. А що давніше за царського режиму таку пропаганду трактували як богохульство і гостро за це карали, тому воно таке страшне здається. До того причиняється ще й те, що за царських часів стан духовний був від усіх зненавиджений і тепер ця ненависть виладувалася з усією силою проти церкви і духовенства. В тій матерії пише мені ще так: «тут нікого не переслідували за це, що на вулиці перехрестився, – а скільки сретиків згоріло від католиків за панування святої інквізиції» (тільки що на сході між православними ніколи інквізиції не було).

Як воно й є, але добре, що Миколи тут не має, бо дожидала його голодова смерть. А з нашої злободенщини про [що] мені писати?

Клерикалізм бере усюди верх. Забрали земельний банк, «Просвіту», «Рідню школу» та може це й добре, бо ті інституції були певне провалилися.

З рогатинської гімназії робить Митрополит малий семінар з програмою клясичної гімназії і застерігається, що не буде мішати до вибору дальших студій питомцям. Усюди акція католицька пропадас, лиш у нас ні. Я в тім не беру ніякої участі, бо я все таки католикам і Римові не довіряю.

Я написав цього року кілька більших і менших новель та одну довшу повість із галицького життя. Післав її до «Діла», може, схочуть надрукувати у фейлетоні, а відтак зроблять відбитку і

дадуть мені 1500 примірників до моєї розпорядимости. Як тепер важко що небудь заробити на письменстві. Погані часи, а ще до того московський гніт, до якого ми в Австрії не були привикли. Пропасть між обома націями страшенно поглибилася. Ненависть не лиш у одиниць, але і в повітря. Почуваю це сам на собі. Колись я жив в товариських зносинах з поляками і бував в їхній хаті, а вони у мене ділилися хлібом сіллю. Тепер абсолютно не міг би я цього зробити і піти у польську хату в гості. Страшно! Сам дивуюся такій зміні. Тепер про якусь угоду і мови не може бути в низах. Рани паціфікаційні іще не погоїлися. Хто би з верхів на серію хотів перти до угоди, то певно вилетить із сідля і попрацється з своїм проводирством.

Хаос! Коли він скінчиться? А біда спливає у хату, мов вода у діраву бочку.

Ми таки виїжджаємо до Трускавця десь біля 20 червня, а я мушу вернутися між 10–15 липня, бо маю важну розправу в суді.

Прийміть від мене В[исоко]поважне панство сердечне поздоровлення.

Щирий Вам Андрій Чайковський.

Чи дістали від мене «Олюньку» третє видання?

53.

7 січня 1932 р.

Коломия, 7/І. [19]32.

Дорогий Пане Професоре, мій Добрий Друже!

Не дай Господи й моїм ворогам таких свят, як оці мої. Одним словом скажу, що на сам свят-вечір гостював у мене лікар біля моєї бідної дружини. Із перестуди узявся нежит міхура, а коли це ще не зовсім було вилікувати прийшла бронхітись і загрожувало запаленням легких. Поставили аж 50 баньок, полокання міхура, а сьогодні якісь застрики в бючку.

Серед таких обставин про вечерю святочну не було і мови, а сьогодні по невиспаній ночі заледве успів піти до церкви. Сьогодні в полудне говорив лікар, що здоров'я поправилось. У мене така вдача, що коли хто небудь в хаті занедужає, то це мене страшно пригноблює. А тут ще йде діло про мою вірну дружину, з якою прожив 47 років згідливого християнського життя. Я певний того, що без неї мені не буде життя.

Від Миколи дістаю час від часу листа. Він *in floribus*⁵¹. Тепер їздив на три неділі в Москву на з'їзд умових працівників. Дуже розрадований, що робота наукова так гарно розвивається. Інакше написала до нас його дружина. Вона страшно пригноблена і не може привикнути до тамошнього життя. Треба самій робити усю чорну роботу, а в неї фізичної сили до того немає. Взяли звідсіля дівчину, та вона до року збільшевичіла і пішла собі. Тамошньої боїться приймати. Журиться сердешна тим, що діти пообдиралися, повиходжували черевики і нема де других купити, бо все страшно дороге. Микола заакліматизувався, а вона не може. Діти привикли теж. Юрчик ходить до школи, а притім вчиться сьюсарства. Тамошні школи або практичніші як наші. Що найважливіше то це, що в Москві виробив собі дозвіл на пересилку 300 \$ в Галичину на сплату своїх боргів, чого до тепер не міг допроситися за півтора року. В Москві вибрали його до президії зборів.

Сьогодні слухав я через радіо казання нашого бискупа. Говорив 1 1/2 години, повторявся, плів за католицьку церкву за зіпсований світ і т. і. Він тепер у ласках у сильних міра сего. За ціну субсидії виляв всі помії на голову свого народа. А йому тепер гроші дуже потрібні. Закупив великий комплекс землі в Надвірнянщині на парцеляцію між селян. Не встиг розпарцелювати, як прийшла криза і земля упала в ціні на 50 % і немає покупців, щоб відпродати за стільки, що він заплатив. Митрополит хотів його рятувати в скрутній годині та вицофаав в Земельнім банку свої капітали. Через це банк припинив акцію рятункову на других місцях. Отож Хомишинові потреба грошей і звернувся туди, де за дармо грошей не хотять дати, або їх і не мають. Тож він хотів запродатися і за ціну своїх пастирських листів взяв би грошей, та там у горі либонь „доглубалися», що ці листи стільки не варті, в краю, ніхто їх не слухає, а за границею на біржі теж на їх вартості пізнали ся вже.

Коли читаю легенди Сельми Лягерсф* про «Вифлєсмське Дитя», то мені теперішній час видається дуже подібний до тодішнього. Щось мусить постати, якась переміна в світі, бо так далі не може бути.

Не видержимо, особливе ми – старше покоління. Я вже зрегінував з усього і ніяка думка моєї голови не держиться, нічого нового вже не видумаю. Виспівав свою арію і буде з мене.

⁵¹ Процвітає (лат.).

Спочуваю з Вами мої Добродії, що Леся нездужас. Це одна потіха, що молода людина видержить не одне. Вірте мені, що серед таких обставин уважаю за іронію бажати «веселих свят».

Тому то лиш здоровлю Вас мої Дорогі всім добром.

Щиро Ваш відданий друг Андрій Чайковський.

54.

24 квітня 1932 р.

Високоповажний Пане Професоре та дорогий Друже!

Признаюся винуватим, що так довго до Вас не писав. На це склалися різні причини, а особливо злидні, в які я тепер попався у тій клятій крізі. Того їм було ще замало, щоб людям допекти до живого тіла і вигадали якраз нову уставу стемплеву, котра у всіх бідняків, а за ними і адвокатів поціляє та доводить до того, що біднякові заперта дорога до суду, а адвокатові з нічого жити. Мене бере розпука, що буде дальше, бо не буде за що і хліба купити.

Я тепер нічого не пишу, бо не хочеться працювати для мишей на снідання, а накладника такого, щоб за працю заплатив тепер не знайде. От хіба що видаю старе, яке вже вичерпалося по книгарнях і то на кредит, бо заплатити немає чим.

А вже з моїм «Сагайдачним» годі до кінця дійти, і либонь, що не буду його бачити надрукованого за життя. От видали в Тернополі третю частину та з такими ошибками, що мусів в дорозі процесу вибороти знищення усього накладу, бо годі таке пускати в світ. А тимчасом прокуратор за одне місце сконфіскував цілу книжку. Треба було знову процесуватися. Та добре, що хоч процес виграв я, покликуючися знову на польських істориків. Вже аж обридло відгризатися на всі сторони і не мати з того жадного пожитку.

Якщо у нас обставини не поправляться, то краще буде усьому дати спокій, бо шкода паперу. Наші часописи хотіли би, щоби їм давати усе даром, а що таких небагато знайдешся, то заповняють свої фейлетони дешевенькими перекладами з німецького.

Дістав я Вашого любого листа одного, а тепер другого з зазвон до співпраці в альманаху «Визволення України». Статя має бути на 4–5 сторінок. Якого формату, прошу мені і це написати. Але я не пришлю статі про Сагайдачного ранше як по Великодні. Погано мемо стрічати ті свята! У мене навіть жадних свят не буде. Минулося, а те, що минуло, не згадуйте, пане брате!

У нас тут минулої ночі виарештували комуністів. Заснували вже третю читальню «Просвіти», тепер імені Франка. Давали Шевченківське свято, на яке запросили і мене та ще других громадян. Та у вступному слові, яке відчитала якась панночка, виробленому через якогось сельроба*, зроблено із Шевченка різуну та безбожника. Аж волосся дибом ставало, слухаючи. Тоді ми з одним тут професором вирішили дати в тій читальні цикл відчитів з української історії, щоби таким способом паралізувати сельробівську роботу не лиш безбожницьку, але й безнаціональну.

Мій товариш мав викладати княжий період, а я козацький. Та зараз на першій лекції накинулися на нас більшовики з лайкою, що ми історію фалшусмо, що не говоримо нічого про панів кровопивців та про працюючих селян і робітників, хоч ще й не було часу про це говорити. Я став їх уговорювати, що ми не можемо відрікатися нашої національності, не можемо нехтувати нашої історії, бо ніхто не знатиме, хто ми є та звідкіля взялися, і як нам слідус переродитись, як не будемо знати, якими ми були досі. Та коли моє слово зробило на них вражіння і прийняли оплесками. Тоді більшовик став верещати: не вірте буржуям, то все неправда, одна марксівська ідея може спасти робочий люд робітників і селян і т. д. Не було нам що більше говорити і ми по таким привітанні забралися. І знову закриють читальню, до котрої так молодь горнулася. Ті люди взяли собі за ціль життя все розбивати.

А Микола пише дуже гарні листи і каже, що йому там добре, що наукова праця йде та розвивається гарненько, він прямо захоплений тим усім. Зімою їздив до Пітера до бібліотек, працює над якоюсь роботою математичною. Діти також пишуть до нас гарні листи. Та з їхніх листів видно, що там школи кращі як наші і то їм треба признати. Н[а]пр[иклад] мій унук, крім до школи, вчиться відразу і слюсарства, і коли скінчить цю школу, а опісля техніку, відразу має стати інжиніром. Моя внука вчиться до радія, не знаю навіть як це називається по їхньому.

Навпаки моя невістка не може освоїтися з тамтешнім життям. І я не дивуюсь, бо би теж до такого страшного обмеження особистої свободи в «імя свободи і раю» [не звук].

За прислані мені книжки дуже гарненько Вам дякую. Особливо пята книжка «Елпіса» дуже мені подобалася. Що воно сталося, що сим разом аж стільки українських праць помістили?

Дякую Вам теж ласкаву Вашу оцінку моєї повісти «В чужім гнізді». У мене в теці опочиває ще одна повість із галицького життя. Я хотів, щоб «Діло» поміщувало її у фейлетоні, а за це зро-

були мені яких тисячу відбиток. Пролежав манускрипт в чесній редакції більш півроку, та коли я бачив, що нічого з того не вийде, казав собі рукопис звернути. Піде колись на горище, та миши подякують мені за добре снідання.

Ні! Таки справді не варто трудитися, тільки що не можна перемогти кортячки до писання і таке буде, либонь, тривати аж до смерти. То ще гірший наліг як курення тютюну. Ось я вже четвертий рік не курю, а від писання не можу відвикнути.

Вижидаю від вас ласкавої вістки, який формат «Визволення України», щоб міг я після того написати Вам статю.

А тепер бажаю Вам, Високоповажні панства, wraz з мою дружиною веселеньких, здорових та щасливих свят!

ХРИСТОС ВОСКРЕС!

Коломия, дня 26/4 (19)32.

Ваш Андрій Чайковський.

А ті крашанки – то прямо з Космача, оригінальні.

55.

23 травня 1932 р.

Коломия, 23/5 [19]32.

Вельмишановний Пане Професоре, Дорогий Друже!

Вибачте, що спізнився, та треба було весь матеріал в голові впорядкувати. А тут усе якась інша робота влізе і перерве думку. Я старався написати якнайкоротше та не повелось і на мій рахунок вийшло б 16 сторінок такого формату як «В чужім гнізді». Годі було коротше це зробити, щоб образок вийшов ясний, не можна тих важливих моментів промовчати. А що до мови, правопису та інтерпункції, то оставаю повну свободу редакції змінити, що треба буде.

А що ж скажете на процес Студинського? Вийшов шкандал. Нащо було з тим процесом висуватися на денне світло? Si tascuisset... Але я, як старий криміналіст певний того, що Ст[удинський] зробив це не тому, щоб радянщині шпиком служити. Вона має своїх кращих і ті, певно, давно вже знали, хто Юрченко, де перебуває і. т. і. «Шпикування» Ст[удинського] виходить дуже «оперетковим». На мою думку, Ст[удинський] зробив це з наївністю, скажім делікатно: «Хотів здемаскувати перед громадянством автора, котрий змалював радянщину не так, як Ст[удинський] хотів її бачити, як там був, де давали «обильний» харч і кавіор

астраганський». А взявся до діла незграбно, достоту так, як той казочний ведмідь, що одганяв мухи з чола свого пана. Ну, годі, оден скандаль більше не так заважить на терезах національного життя. Та він, сердега, закопав долю...

Гірша біда, що большевицька гангрена безбожництва втискає а ж до нас. Безбожництво ширить поміж нашим досі так побожним народом. В Самбірщині поарештували цілі десятки хлопців, що в однім селі (Чайковичі, б[іля] Рудок) винесли у В[елику] п'ятницю вночі плащаницю і повісили на вербі, а в другому таки порубали на шматки. Ось до чого докотилися. А могло бути інакше. Коли б чорт не посіяв хамського насіння Винниченків!*

Будь ласка, напишіть, чи годиться для вашого альманаху це, що посылаю?

Щиренько Вас, Ваших юнаків та Олесю обнімаю (а може, то вже така велика панночка, що не ялось?!), а вашій Добродійці мій поклін!

Ваш щиро відданий Андрій Чайковський.

56.

26 липня 1932 р.

Коломия, 26/7 [19]32.

Високоповажані панство!

Пишу навгад, бо зайшло якесь непорозуміння. Перед місяцями дістав я листа, що Добродійка з дітьми виїжджає в Косівщину при кінці червня, а Професор біля 15/7 поступить в переїзд до Коломий і огляне тут музей. Після того я післав статтю про Сагайдачного і від того часу не маю жадної вістки: чи, коли і як.

Ждав я до нині, а сьогодні треба мені зробити рундрейзе на 14 днів і аж коло 5/8 вернуся. Тоді і дам знати про себе. Дуже було б мені прикро, коли б ми не бачились.

Щиренько поздоровляю.

Андрій Чайковсь[кий].

57.

17 вересня 1932 р.

Коломия, 17/9 [19]32.

Дорогий Пане Професоре!

Вибачте, що опізнився. Та криза, безробіття та безденеж'є відібрали охоту до думання, а тим більше до писання.

В цій статті робіть собі зміни, які Вам завгодно. Не маю тут авторських амбіцій і боюсь взагалі що небудь самостійно написати, щоб не попасти на «лотоки» критичного млина. Я тепер так збайдужів до усього, що ніщо мене не здивує і не цікавить. Аж всоітую, та щоб блище кінця.

Та при цій нагоді прохаю Вашої протекції за одною молодою людиною. Це дочка тут[ешнього] магістрацького старшого урядовця українця Аксана Печерська д. Олександра – склала минулого року матуру гімназійну, а 13/9 внесла до Варшави прохання о прийняття до державного інституту дентистичного (вул. Маршалківська ч. 151). Там нема ні одної українки. Може би були ласкаві, Дорогий Професоре, через своїх знайомих причинитися до того, щоб її прийняли.

Я був би вам за це дуже вдячний.

А більше нічого мені писати.

Сердечно поздоровляю Вас та Вашу Достойну Сім'ю та щиро стискаю Вашу руку.

Андрій Чайковський.

58.

27 вересня 1932 р.

Коломия, 27/9 [19]32.

Дорогий Друже!

Ваш лист поразив мене, мов громом. Не можна й жити в такій ситуації, де людина не певна одної днини, що з нею станеться.

Моя рада така:

1) дотично ваших векселів. Якщо на тих векселях є дата виставлення весна, так він вже неважний, бо за давнини, і претензію можна позивати лише в дорозі цивільній, не векселевій, а вексель може лише служити доказом, що гроші були позичені; коли ж на векселі немає дати виплачування, в такому разі можна її довільно доповнити.

В кожному разі, прошу вистаратися «о право убочне», щоб не треба Вам було платити горендальних сум на стемплі, котрі тепер поставлені новим законом. В тій цілі посилаю Вам бланкет «квестіонар». Прошу його виповнити, дати підписати душпастиреві своєму (парохові) з печаткою, господареві дому, в котрім мешкаєте, а опісля і в старостві, а може, в магістраті, бо не знаю, чи у Варшаві так як у Львові не полагоджує справи староства магістрат.

Це все; а то векселі піваркуша паперу, підписаний Вами на третині місця від гори, наповнять (?), яку собі адвокат на нім виповнить, і цей квестіонар, виповнений і потверджений у всіх рубриках, пошліть з коротким описом стану справи адв[окатові] Д[окто]ру Олександрю Марітчакові у Львові, Ринок 15. Я тої справи лише тому не можу вести, що процес мусить бути ведений у Львові, тож мусив би заступатись другим адвокатом і кореспондувати з ним. А чи ця книгарня активна і чи буде що з неї стягнути? В першу чергу хоч би адвокат написав листа.

II. Що до Вашого справді прикрого положення, то моя рада була б така, що віднеслися хоч так до «Р[ідної] Школи» у Львові, щоб Вас де примістили, і до укр[аїнського] університету в Празі. Щось мусить для Вас знайтися, бо це був би страшний шкандал для усьої нації. Написати б також до митрополита Шептицького.

Ми обоє дуже щиро Вам спочуваємо і бажаємо, щоб це важке лихо перемінилося на добре.

Щиренько Вас поздоровляємо.

Андрій і Наталія Чайковські.

59.

19 грудня 1932 р.

Коломия, 19 XII [19]32.

Дорогий Пане Професоре, мій друже!

Воно не так, щоб я на Ваш лист іще з осені дотепер не відписав. Зараз опісля як ми бачилися в Коломиї, дістав я від вас листа з сумною для мене вісткою про Ваше невідрадне положення й зараз одписав і подавав раду, що Вам робити з тими несовісними добродіями, що продавали Ваші книжки, а не хочуть платити. Нам письменникам, що беруться самі видавати своїм накладом заспівати б: «Ой біда чайці-небозі...» А совісних видавців звідкіля взяти? Одурять, ошукають, зароблять на нашій легковірності, а відтак посміхаються з нас в кулак.

В моїм попереднім листі післав я теж статейку про потребу журналу, а бодай журналіка «Рідна мова». Виходить, що те все десь по дорозі пропало, а мені дуже прикро, якщо Ви, Дорогий Професоре, подумали собі, що я на ваше письмо не відізвався.

Перспекти «Рідна мова» я порозпихав поміж людей, а коли з предлаатою в Коломиї йде пиняво, то причина в цьому таки в місцевих обставинах. Бо коли давніше співалися в коломиїці: «Коломия не помя, Коломия місто», то тепер треба співати: «Коломия то помя, а не жадне місто». Тут така страшна гниль, що не дай Господи! А нікому взяти віжки в руки, а я вже застарий, щоб цій біді втерти носа. Досить з мене такої роботи, що в неділі піду до якоїсь читальні з викладом історії козаччини. Читальники радо слухають та усвідомлюються, хто вони є. Навряд інтелігенція тутешня не любить слухати ні відчитів, ні викладів.

Не знаю, в чому прогрішився Николишин*, та я дуже хтів би, щоб він написав до Зиза. Того Зиза я не читав, і не знаю, що там було, але польська пословиця каже: «wolno pan i na Pana Boga brechać».

На мене таке зайшло, що відкинуло мені всяке писання. На що? Хто це видасть? Манускрипти лежать готові, та ніхто не квапиться. Тепер писати б дурні буцімто кримінальної нісенітниці а la «напад на банк» в «Н[овому] Часі», а я такого не хочу. Де не лється кров, а з розбитої голови не прилипає мізок до стелі – ніхто читати не хоче. Світ збожеволів – загальна істерія.

Мене огорнула апатія до усякого писання так, що не маю сили її перемогти. Може, воно коли минеться. Хотів я попробувати написати для Вас оповіданнячко самбірським шляхоцьким діалектом та справді не йде. Усе забув, бо я стільки вже літ не розмовляв з тими людьми. От так живу з дня на день без певнішого завтра, без промінчика надії на краще, в недостатку. Вже мені і машину для писання і шафу бібліотечну за податок зафантували. Щораз йде до іншого. Микола писав, що йому добре живеться, лише, що багато має праці, та хоч тим багато заробляє, та не може ні копійки за кордон післати. А тут у нас полишив ще довги, за які мусять платити поручники. Каже, що має на це гроші і заплатив би зараз усе, коли не дають дозволу.

Щиренько всіх поздоровляю і стискаю по-дружньому Вашу щирю руку.

Андрій Чайковський.

60.

Постскриптум до листа, написаного не раніше вересня 1929 р.

Р. С. Як я вже скінчив того листа, нагадав собі, що не написав нічого ad rem органу «Рідна мова» – атож поперед усього я Вам, Дорогий Друже, зобов'язаний за Вашу ласкаву присвяту мені Вашої многоцінної статі. Чим я Вам одвдячую?

Орган представляється дуже гарно своєю зверхньою формою і дуже цікавою своїм змістом. Але мало у ньому співробітників. Прошу написати листа до о. Юрія Кміта* пароха в Чайковичах, п. Погорці к. Рудок. Я читав його новелки, писані говором лемківським. Знаменитий знаток того говору.

Вибачте, що я ще не післав предпляти, пішлаю пізніше, бо тепер дуже тяжко. В найблищій часі пішлаю кілька зауваг над бойківським говором зі Скільських гір – чудова мова, та лиш у тих селах, які не стикалися з польською культурою. Прим[іром] в Синевіцьку Вижнім, між бойками-купцями, що торгували перед війною овочами – препоганий говір – чистий воляшук. Зате пр[иміром] у Хитарі під угорською границею говорять дуже гарно.

Слава Богу, «Рідна мова» є забезпечена, може, за той рік дещо переміняться на краще. Маю вражіння – може, під впливом прочитаної легенди Сельми Лягерлсф, що щось станеся, напевно станеся, так як люде сподівалися перед Рождеством, що прийде Месія, так і я чогось сподіваюся. Панування Антихриста певно скінчиться. Та те гірше як Антихрист, котрий виступати має проти Христа, а безбожник воріг усякої віри. Говорять, що на Україні тепер ворожий дух віс проти жидам. Доки Троцький був при владі, запихав усі уряди жидами. Тепер нагінка на всіх троцькистів. Та воно не можна виміркувати? як воно такоє справді. Микола пише, що йому добре, хоч дружина не може до такого ладу привикнути. Пише М., що хто не працює, той немає там що робити. Хтож працює, тут і та може багато заробити, але не може нічого ні вислати, ні вивести за границю. Я уявляю собі, що з того режиму найбільше невдоволені селяне. Вони великі індивідуалісти, мали багато землі, робили машинами та наймленими людьми, а самі жили в достатках. Тепер забрали їх землю до колгоспів і кажуть працювати поруч з колишніми наймитами, а хто не хоче, то на Соловки рубати дерево. Мені здається, що такий стан мимо терору довго не потриває і або мине відразу, або переміняться в дорозі еволюції у зразкову демократичну республіку.

Раз зайшов до мене оден болгарський журналіст, що прожив в Росії ще за царя опісля за революції usque ad finem⁵². Я зразу був обережний в розмові, підозріваючи в ньому провокатора шпика. Та він польських справ зовсім не чіпав, і не було чого лякаться. Він говорив по російськи і поставив мені таке питання: «Чого ви, українці, конечно хочите відірватися від Росії? Цеж противне вашим інтересам. Там тепер маєте мовну і наукову свободу. Прийде час, що українці в Російській державі гратимуть на першій скрипці. Бо скажіть, пожалуєста, чи москалі видали із своєї нації яких велетнів? Всьо позичене: від українців Достоевський, Гоголь, муз(ики) Чайковський і Бортнянський, від арабів Пушкин, а далі: Костомарів і т. д., рускі генерали то переважно німці і українці (Драгомирів). Ті всі люде перед теперішних обставин не потребують пхатися між москалів, можуть творити для свого народа. Коли освідомлються всі українські маси, розкинені по обшарах великої рос(ійської) держави, то непременно візьмете всіх за чуприну». Воно дуже подібне до правди.

А ще тепер йдуть голоси ізза Збруча, то там йдуть в уряді деякі збочення від евангелія III інтернаціоналу, бо це марксівсько-жидівське евангеліє перепиняє західні держави прийняти Радянщину до свого товариства. Але і західний капіталізм візьме теж в лоб. Яка Ваша на це все думка?

61.

8 січня 1933 р.

Коломия, 8/I [19]33.

Дорогий Пане Професоре, мій друже!

Не писав я до вас безпосередньо перед святами з конвенціональними побажаннями, бо вважаю, що серед гарних часів, які ми тепер разом з українським народом переживаємо, свята не можуть бути ані щасливі, ані веселі, і такі побажання вважаю хіба глумом над недолею мученого чоловіка. Коли Господь нам дозволить діждатися кращого, і тоді бажати собі теж щастя та здоров'я «Від Рождества до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресення, а від Воскресення на многая літа».

Пишите за ювілей А[епкого]. Він дуже форсований і закросний на велику скалю. Буде він й тут в Коломії 14.I, справляє його радикальне т[овариств]во «Каменярі», а мене запрохали зі

⁵² Аж до кінця (лат.).

вступним словом. Я не відмовився, щоб не казали, що я Л[епко-му] завидую слави. То коли б я був знав вчасніше, що цей добродій держить руку зі С-ми, et tutti, я би таки відмовився. І вже передали мою промову староству і тепер годі мені завертати. Та я думаю, що коли б ініціатори знали про це, були б теж дали спокій з ювілесм. Мені лиш одного тепер шкода, а саме, що мушу говорити проти того переконання, а це мені дуже важко приходить і слова не хочуть крізь горло перелазити. Та пропало! «Хвали мя, роте, бо тебе розідру».

Я не мав претенсії на такий погромадний ювілей, а взагалі відпрошувався від ювілею, бо ювілеїв не люблю. Вони мені ладном пахнуть і панахиду нагадують. Але я не міг відпроситися. Я знав і знаю, що на тім ювілеї наговориться мені чимало лестливих та брехливих слів, знаю, як львівські критики мене нехтують. Прочитайте перший-ліпший огляд літературний, він зачинається від Стефаніка або Лепкого – про мене ні слова. Я знаю, що по моїй смерті мене скритикують так, що не оставлять на мені сухої нитки, тому, що тепер не можуть того зробити. Бо коли тепер який критик хотів по мені переїхатися, то дістав від мене по лобі так, що йому вже відхотілося, а мене живого читають. Але я радію тим, що до мене дітвора пише наївно-сердечні листи і що до освідомлення і протверезіння з кацапського чаду на Лемківщині* прочитають дуже мої невибагливі історичні оповідання. Впрочім, я на французькій літературі взоруватися не буду, а у п. М. Руд[ницького], що не по-французьки, то не має вартості. Не маю претензій, щоб мої праці були перекладені на французьку мову, вдоволений тим, що дещо перекладене на чеське.

В наших громадянстві не від нині бачу одну шкідливу прояву: наша безмежна вибачливість. В тім не pomoже покликувати на християнську етику, бо Спаситель приказав нам вибачати *нашим* ворогам, як вияв любові до ближнього. Значить це, що ми масмо прощати провини проти них самих. Не відноситься це до провин проти *громадянству*. Це дуже для нас шкідливе. А ми не зміємо відрізнити вину чи прогріху приватного від громадянського. Ми не зміємо не то перевести ні одного громадянського бойкоту, але ми такі з таким грішником нам відомим будемо обніматися та цілуватися. От недавно довідався, що Т[оварист]во ім. Франка письменників та журналістів «розгрішило» Яцкова*, простило йому його прогріхи та прийняло його як покаявшогося до Т[оварист]тва. Я ніяк і від нікого не міг довідатися, як воно так сталося, бо я як почесний член того Т[оварист]ва хотів витягти з

тієї події консеквенції, бо мені не по дорозі побувати в однім Т[оварис]тві зі зрадником, що в найстрашнішій часі наших переживань обкидав нас болотом, денунціював перед розбішеними «побідниками» за *юдин гріш*. Таких прогріхів ніхто не має права вибачати. І то ще кому! Таж його повісті «Огні горять» – то пасквіль на одну бідну родину, яка його пригорнула своїм хлібом, годувала. А знову «Танець тіней» – то пасквіль на провід Т[оварист]ва «Дністер»*. Увесь персонаж повісті можна показати пальцем на живих людях.

У нас як вже хто має гроші, то може собі на все дозволити, і ніхто його не зачепить, бо «він має гроші». Таких садять на престолі у нас достоту, так як Шевченко каже: «у нас якийсь то цар свині пас і дружно жінку взяв за себе... тепер він в небі – от бачите, які у нас сидять на небі». Ми ще не можемо вичихатися з невольничого чаду.

Сердечно Вас обнімаю і Вашу рідню щиро поздоровляю.

А. Ч[айковський].

62.

4 лютого 1933 р.

Коломия, 4/2 [19]33.

Дорогий Пане Професоре!

Вибачте, що спізнився, але у мене стільки назбиралося громадянської роботи, що не було часу. Я приймився в тут[ешній] читальні переповісти козацьку історію, а це мені багато часу забирася, бо треба ще пописати.

Відповідь критикові М. Р[удницькому]* була заделікатна. Відні ми! Як минеться М. Р., то українська мова геть пропаде, засмітється польонізмами і русицизмами, і не буде кому того бур'яну полоти! Лиш мені цікаво, хто його посадив на той ареопаг, і де він тієї української мови навчився! Авжеж – в Парижі. Видно, що пословиця «І в Парижі не зроблять з вівса рижу» – несправедлива, бо і там родяться славні критики. Та шкода й говорити.

Прийміть від нас обоїх сердечне дружнє поздоровлення.

Андрій Чайковс[ький].

Р. С. Вже довший час не було вістки з Одеси. Потерпаю, чи яке лихо не стрінуло тих моїх бідних ізгоїв.

63.

16 червня 1933 р.

Коломия, 16/6 [19]33.

Дорогий Пане Професоре!

Я вже написав до Миколи за словниками. Не знаю, чи щось з того вийде, бо вже давно (ще у великому пості) був од него лист, писаний в мінорнім тоні. Я вже тричі писав до него і не дістав нічого. Може, сердега вже на Соловках загибає... Та ще зробив таку дурницю, що покинув польське горожанство, а прийняв тамошне. Тепер і собака по ньому не завис. От доля! Стільки ми нагорювали у тій війні, стільки жертв понесли, стільки надіялися, а все втратили. Коли б нам тепер Австрію, як би ми раділи...

Кажете, що мене земляки скривдили, що мені не дали спрможності присвятити весь час для українського письменства. Може вони тим ще більше скривдили український народ, як мене, бо може б дещо корисного для народа остало. Та вони кривдять мене ще більше у тому, що не дають мені спрможги видати це, що написане, а те, що мені довжні, не хотять платити. Так скривдила мене «Неділя»*, і коли я й до Митрополита, котрий «Неділю» купив, звернувся з жалобою, то відписав мені, що «Неділя» грошей не має. А «Просвіта» не хоче мені заплатити за книжки, які взяла від мене комісову продаж і вже *розпродала*. Те саме з ріжними інституціями народними, що не платять за мою адвокцьку працю, вони числять на те, що я «такий патріот» не зважуся заскаржити їх до суду...

А в того питльованого та ядвабного пана Б[огдана] Л[епкого] пхають все і роблять йому такі поради, що можна від того кадила очадіти. І коли б так, хто з нас, звичайних смертників взявся викладати в варшавському українському університеті, то би його, напевно, анатемізували. А про нього нічичирк, ще йому хутір купують...

Читаючи його твори з панського побуту, стає мені перед очима син економа, або лакея панського, якому дідич допоміг покінчити науки. Таким і його Мазепа вийшов. Козацький гетьман такий ядвабний, що боїться босою ногою на долівку стати, щоб не придбати собі катару... Такий гетьман, то до сальону, а не між козацтво. Таким був і пан Розумовський, якого накиннула нам Лисавета. Йому і пісню склали: «Гей, що то за шум і зчинився, гей то комар та на мусі оженився...»

Не люблю таких питаьованців, бо вони ніяк не підходять до нашого народного побуту. А то сам автор такий делікатний та цукрований, і такого гетьмана перед громаду виводить. Але він стався модним, та це либонь лиш салонний вогник «патухшая звѣзда».

Прислала мені філія «Просвіти» в Кракові 300 подобизн ювілята до розпродажи, не написавши навіть скільки правити від покупців за штуку. Я передав у книгарню 100, а проче лежало у мене, бо ніхто не квапився продавати, а в мене також комерчеського таланту ні за шеляга. А тут пишуть з Кракова ургенси: присилай гроші. А я відіслав увес крам назад. Велике негодованіє! Як воно, щоб в таким важкім національнім ділі, не можна було б розпродати 300 штук заслуженого письменника? Та я вже на те нічого не відписував, бо не бачу логічного зв'язку між подобизною і народнім ділом.

Щоб людині як-так на світі жилося, треба бути гарним з лица, маленьким в слові, з гнучким хребтом. Без того, то пропадай чоловіче, або: «не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно!» Не знаю, чи сього літа виплатиться їхати в наші гори... Ми ще одної днини погідної не мали. Заседно слота, аж остогидло, а до того холодно. Мені треба би поїхати, бо ревматизм мені дошкуляє – та рада б душа до раю.

От і все, що у мене за той довгий час назбиралося... Прийдеться, либонь, звернутися до польських видавництв з моїми новелами, бо у своїх нічого не зароблю, а жити треба. Тепер стільки хламу свого і чужих дешевеньких перекладів друкують, що на свої оригінальні праці немає місця.

Сердечно Вас усіх, мої дорогі, поздоровляю.

З щирим поклоном, Ваш Андрій Чайковс[ький].

64.

28 червня 1933 р.

Дорогий Пане Професоре!

Переїзд Ваш з Коломиї до Ясенова умовлений за 30 зл[отих] в той спосіб, що до Косова повезе Панів авто, а з Косова на місце фякер. Фякер належить до перевізника, він має за него подбати. Прошу мені задепешувати, коли приїдете до Коломиї, себто котрим поїздом. Замовлене мною авто ждатиме на двірці від години третьої того дня, коли приїдете. Но[мер] автобуса 9070. Я тут його припильную.

Жду на депешу.

До любого побачіння. Щиро поздоровляю.

А. Чайковсь[кий].

28/6 [19]33.

65.

20 вересня 1933 р.

Коломия, 20/9 [19]33.

Дорогий Пане Професоре!

Обіцяли мені по приїзді додому написати мені чи добре заїхали і як почувас себе Ваша Добродійка і дотепер ні словечка від Вас не дістав. Це мене непокоїть, бо о біду тепер неважко, а пословиця наша говорить, що одна біда не догодить, поки їх десять не зійдеться разом.

Не маю жадної вістки зза Збруча. Ще сидять обоє, бо написали б, коли б вже були на волі. Це мене тим більше болить, що нічого їм допомогти не можу.

Дістав я Ваше «Рідне послання», себто книжку № 2 і сьогодні вислав гроші. Але № 1 ще не маю, і прохав би Вас прислати мені і 1-ший №.

Впрочім у нас, крім звичайної злободенщини, нічого нового немає. Щиренько Вас поздоровляю і щиро бажаю собі в короткому часі дістати від Вас добру вістку про здоровля Добродійки.

Ваш щирій А[ндрій] Ч[айковський].

66.

1 квітня 1934 р.

Коломия, 1/4 [19]34.

Високодостойний Пане Професоре Мій Друже!

Отце пише до Вас *redivivus*⁵³. Я справді сливе живий вийшов з під операторського ножа у Львові 19/І с[ього] р[оку]. Розрізали в двох місцях живота, одне зашили, друге оставили і діра до нині ще не зрослася. Я тепер каліка, може, не дай то Господи – перманентний. Хожу пов'язаний, подрутований, не можу свobodно рушатися, відходити подальше дому і в товаристві чужих людей я неможливий. Розуміся, що це мос хоровання зруйнувало мене до споду. Канцелярія нічого не приносить, а старих моїх вірительностей годі стягнути.

Тому то я не годен післати предплати на «Рідну мову». Як редакція не може без того обійтися, так краще хай не посилають, бо мені нічим платити. Взявся я знову до письменницької праці і написав дещо та чи хто видасть? Мій старий мізок не можу нагнути до теперішніх вимогів: «пиши так, щоб тебе не розуміли, поперчи еротикою, а ще ліпше порнографією – будь загадочним, а тоді можеш бути славним.»

При надходячих святах бажаю В[исоко]П[оважному] Панству всего найкращого. Христос Воскрес. Сердечно поздоровляю.

Ваш Андрій Чайковський.

Р. S. Микола засуджений на 10 літ заслання над Б[іле] Море до якогось Кем*.

67.

21 квітня 1934 р.

Коломия, 21/4 [19]34.

Дорогий Пане Професоре!

Поперед усього, будь ласка, прочитайте «Шкідливі скоки» з «Хліборобського шляху»* та поясніть мені, яка тому причина, що від довшого вже часу великі львівські критики, як і всі «оглядники літератури трактують мою особу і мої письменницькі праці *per non est*⁵⁴. Я знаю, що мої історичні повісті та оповідання читає пильно укр[аїнська] молодь так на селі, як і в місті, як і в

⁵³ Той, що повернувся до життя (лат.).

⁵⁴ Начебто їх немає (лат.).

школі, що вони розходяться і тої видавці на них дороблюються, що багато активних українців завдячують моїм історичним працям своє освідомлення, що мої письма діждалися вже аж сьомого видання («За сестрою»), а ті всі многоучені панове навіть не згадають про мене. Я не завидую Лепкому його слави за «Мазепу», але чим Опільський* кращий за мене?

Мені це дуже болюче, бо я мав найкращі, найщиріші заміри: оживити зникаючу нашу історичну традицію, поширити національну свідомість, я знаю, що осягнув дуже багато хоч би тим, що кількох письменників пішло моїм слідом і взялося за писання історичних оповідань. Чого ж така невдячність супроти мене? А може вони мають рацію, може справді моє писання «мишам на снідання»? В такому разі хай би мене скритикували вселюдно, а тоді я би не морочив собі голови, не пускав землякам тумана і дав усьому спокій. Прочуваю, що вони мають вже готові матеріяли на мене і чекають моєї смерті, а тоді кинуться на мене, мов шакалі. Тоді не буде мене кому боронити.

Приходить мені на думку попалити всі мої манускрипти і дати всьому спокій. Та знову стає мені перед очима питання: який автор для громадянства вартіщий, чи той, що пише невибагливо, а його твори залюбки читають; чи такий, що пише по модньому, розшарпус нерви, дре душу читача розпеченим гачком, пише ребусами, яких сам не вміє розв'язати, а читаний неохотно і його твори лежать запорашені на книгарських полицях?

Отож, Дорогий Друже, прохаю Вашої щирої поради: чи не дати б усьому спокій, попрощатися з музою, панночкою парнаською, і сказати українському громадянству: «Коли мене не хочете вколоти обидливо, то перестаньте мене звати письменником, бо за це лятиму, читайте вчені літературні огляди, а побачите, що мене так не знайдете».

Чекаю Вашої щирої відповіді, не погніваюсь, коли вона буде негативна.

Вашій Пані бажаю швидкого подужання, а Вас, мій друже, сердечно обнімаю.

Ваш Андрій Чайковський.

[P. S.] До «Рідньої мови»: гільтай, чи гультай?

68.

3 квітня 1935 р.

Коломия, 3 IV. 1935 р.

Дорогий Пане Професоре!

Посилаю переписаного «Сагайдачного» та ще одну маленьку новельку, ніде ще не друковану. Справляйте, як хочете, я нічого не годен продумати, бо і ходити забув. Треба перевірити рік смерті Сагайдачного (22/4 1622) в порівнянні з теперішнім роком (1935). Може, змініте що в наголовку. Коли будете ласкаві прислати мені «Культуру»*, то пришліть ще один примірник тому, що писав на машині, бо я писаря не маю чим платити і знайшов чоловіка (студента) принагідно.

До «Діла» напишіть, що випрошуєте собі, щоб Вашу Достойну Особу брали собі за апрільські кпини. Я, прочитавши це, повірив, і хотів Вам погратулювати, та заки написав, прийшло чергове число.

Якщо маєте які зв'язки з Українським Університетом у Празі, то напишіть мені, з якої речі д[окто]р Сімович* покинув той університет з платною посадою?

Здоровлю Вас щиро, а теж Вашу Рідню.

Ваш Андрій Чайковський.

Не задовго пришлю Вам цікаву кореспонденцію.

ІНШЕ ЛИСТУВАННЯ

1. ДО О. ТЕМНИЦЬКОГО

Бережани, 8 серпня 1895 р.

Високоповажаний Отче!

Задля недуги горячкової, якій я підлягав від 1/8, не був я в силі не то зробити що небудь для театру, но навіть відповісти на Ваш почт. лист. Тепер діло стоїть так: в Бережанах абсолютно нема салі для театру і треба ставити буду як іноді. Сов[ітник] Яворський* дістав в магістраті дозволення ставити буду на пляцу мійським. Я роблю приготування до поставлення такої буди і годжуся з жидами. Поки що я написав до заряду театрального в Манастириськах аби мені подали *розмір буди*. Нині йдемо з Яворським до Потутор до підприємців залізничних чи би не можна купити у них дешевше матеріалів з реуштовань на поставлення такої буди. Театр мусить приїхати до Бережан зараз по 20/8, понеж в тім часі буде найбільша концентрація війська в Бережанах. Тоді буде пересічно 200 офіцерів в місті. Прошу отже дарувати за опізнення, але робота робиться.

Прийміть від мене сердечне поздоровлення.

Ваш Андрій Чайковський.

Бережани 8/8 1895.

2. ДО О. ТЕМНИЦЬКОГО

Бережани, 17 серпня 1895 р.

Високоповажаний Отче Добродію!

Сьогодні одержав лист Ваш і уповажнення з Виділу «Руської бесіди», та справді не знаю, чи подолю я всему тому. Передовсім боюся, чи при так великих видатках товариство обстане на своїм, хоча б літ тому Біберович* не дуже то на Бережани нарікав. Але діло стоїть в тім, що сего року задля розпочатої будови залізниці матеріял будівляний страшенно подорожів. Так само і з робітником, отже, жиди з тяжкою бідою згодились за 335 зл. поставити буду з сценою і будкою. Буда єсть 24 метри довга а 10 метр широка. Я вправді дістав від Стечинського інформацію щодо розміру буди, але так пізно, що вже моя угода з жидами була заключена. Крім того, магістрат вимовив собі 1 зл. від кожного представлення за пляцове.

Ціла надія в тім, що тепер в Бережанах концентрація війська, отже, буде множество офіцерів, однак я дуже потерпаю, щоби не було страти. По мойй гадці прошу написати від виділу «Бесіди» до тутешнього руського пароха, так званого Кордуби*, попросити його о протекцію для руської сцени яко «славнозвісного патріота», а при тій нагоді просити, щоби як «маршалок ради повітової» позичив крісел з Ради повітової для театру. В листі не згадуйте нічого ані за мене, ані за сов. Яворського, бо все піде в воду.

Мені розходиться ще о те, аби староста не робив якої пакости з будою, а міг би се зробити, коли би диявольський Кордуба йому те шепнув. Грошей мені буде треба на заплачення буди, але, розуміся, заплачу аж тоді, коли комісія технічна узнасть її за безпечну до представлення.

Буда буде готова в середу. В четвер, а найдалше в суботу можна би дати представлення. Я гадаю, чим скорше, тим ліпше, бо коли настане зимна пора, то годі буде представлення давати.

Дожидаючи дальших інструкцій, пишуся Вашим щирим слугою та цілую вас тричі.

[Підпис А. Чайковського].

17/8 1895.

3. ДО ВИДІЛУ ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА»

Бережани, 15 вересня 1895 р.

Хвальний Виділе!

Коли я нині явився на пробі, показав мені управитель театру послідне письмо Хв. Виділу, в котрім наведено слова з якогось письма до Хв. Виділу, писаного, «що з Йонатана люди не знали, чи не вийти би з театру», до чого доданий докір, що на «Йонатані» були зле вивчені хори. та що взагалі управа театру не дбає на проби. З того би виходило, що повисші слова вийняті з мого листу, бо ледве чи хто другий пересилає Хвальному Виділові справоздання дотично театру крім мене. Позаяк однак ж я ані не зробив дружині театральній такого докору, ані не міг зробити, проте прошу держатися лише мосї реляції, коли вона на віру заслугує, і не класти мене в підозріння, що я чорні і злосливі реляції висилаю.

Отож що до «Йонатана», то воно і що до змісту, і що до музики страшенне лико, і я писав вже, що шкода мучити тою штукаю і артистів, і публику. Артисти завдавали собі труду і праці, щоби з того лика щось зробити, однак їм се не вдалося. Також не-

слушний єсть закид, буцім то режисерія не відбувас проб, понеже я сам непомітно приходжу на проби і бачу, як вони відбуваються, і сам вже два рази був на «Марті». Прошу мені позвольте смирну увагу, що таким «бичованням», якого Хвальний Виділ уживає супротив дружини театральної чи єсть за що, чи нема, не осягнеся цілі, а лише людей знеохотиться.

Прошу прийняти слова високого поважання, з яким пишуся

[Підпис А. Чайковського].

Бережани 15/9 1895.

4. ДО ВИДІЛУ ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА»

Бережани, 9 жовтня 1895 р.

До Хвального Виділу тов. «Руська Бєсїда» у Львові

В виконанню цінного поручення перевів я з комісією дисциплінарною руського народного театру слідство в справі, в котрій Янович* відносився телеграфічно до Хв. Виділу о висланя делегата.

З переслухання наочних свідків справа представляєся так.

Дня 4/10 була проба послідня з «Марти». На тую пробу прийшло двох панів і сиділи в кріслах. Проба йшла зле. Нижанковський стояв на сцені з цигаром і мимо упімнень Яновича не хотів його кинути. Янович, знеохочений тим, випросив обох тих панів з салі. В коротці і сам вийшов на двір. Настала якась сумнітельна kwestія сценічна, і тогді Лопатинський зробив замітку, що нема режисера. Прикликали Яновича, і Лопатинський сказав йому так: поки не випросились то тих панів з театру, тосьте тут конопалились, а коли треба, то вас нема. На те обзиваєся Нижанковський до Яновича: «повиннибисьте мати більше респекту перед віденьчуками». Янович розсердився і вийшов, а проба йшла дальше. Тогді Янович вернувся і, закриваючи книжку суфлерові, кричить: «нема проби, я її зриваю, прошу розійтися!» Настав крик. Янович виходить на двір. За ним біжить суфлер. Сего тягне за руку Нижанковський і кричить: «ходи суфлювати!» Суфлер чіпаєся стовпа: «не буду суфлювати без режисера». На те відзиваєся Янович: «Тато злодій і син злодій». Нижанковський б'є Яновича кулаком в груди, і Янович паде на землю. Нижанковський біжить в арену, за ним Янович: «за що мене бити!» Страшений крик: вбігас Ольшанський, прискакує Вовчак і обох розривають, т. є. притримують Яновича. Ось і справа уся.

Комісія дисциплінарна видала таке рішення.

I. Яновича карася дискретною наганою перед комісією дисциплінарною за нетактовне поведіння при пробах і за зірвання проби 4/10.

II. Нижанковського карася гривною 7 зл. за те, що прийшов п'яний на пробу (він сам так толкувався), що поведився неприлично і не повинувався режисерові, що чинно обидив свого свого настоятеля публічно.

Той засуд має бути публічно оголошений, а він обов'язаний публічно Яновича перепросити.

З переведеного слідства показується, що дисципліна в дружині зовсім розлюзована, і що Янович задає свої м'якості, нервності і браку енергії, помимо своїх здібностей драматичних на режисера невідповідний. Мені здається, що відповідніший був би Кость Підвисоцький. При режисерії Яновича штука з його ресорту зійде нінащо. В театрі має панувати дисципліна військова, тут кожний робить, що знає, а властиво, що сам не знає. Завважав я також, що артисти ласі дуже на трунки, що закрапляються поночах, що також немало причиняєся до упадку енергії. Одним словом, в театрі потреба більшого ригору, бо без того сцена буде переживати ще набутою давніше славою, однак наперед не поступить.

Представлена йно що штука «Марта», с собі нівроку лико, що не варта тої нафти, котра на представленню вигорить. Мотив зовсім не інтересний, а акція така млавенька, що наче б воду на порожній жолудок пив. А вже кінець ні пришити, ні прилатати. Уся публіка не виходила з театру, гадаючи, що ще буде одна відслона.

В справі Партики діло таке. Управитель зміркував від довшого часу, що більше віддає білетер білетів партерових, чим в касі продано. Показалося відтак, що сей Партика викрав значне число білетів партерових ріжної краски і продав тут одному жидкові, а сей продавав ученикам по 15 кр. Я віднісся до поліції і інспектор відібрав решту білетів, а рівночасно написав я звістну картку до Виділу, обіцюючи, що напишу лист. Я відтак довідався, що уся кавція Партики виносить 5 зл., отже ні раз ота квота не дорівнює тій шкоді, яку Партика наніс театрові. В прочім я думав, що управа о тім Виділові донесе.

В кінці прошу отже мене оправдати, що я так мало пишу в справі театру, хоча його розвій і поведження мені дуже близьке – але у мене тільки ріжних позаділовоканцелярійних справ на голові, що ніколи в голову посіпатись. Мені прийшла одна гадка.

Декорації треба конче відновити, бо вже таке погане, що не можна дивитися. На декорації треба конче справити спеціальні скритки подовгасті, бо інакше буде все нищитися.

Прошу прийняти слова високого поважання, з яким пишуся Ваш слуга

[Підпис А. Чайковського].

Бережани 9/10 1895.

NB. Відпис протоколу нинішньої розправи дисциплінарної мас управа театру переслати Хв. Виділові.

5. ДО М. ГАНКЕВИЧА

Рогатин, 15 січня 1906 р.

Рогатин 15/1 [1]906.

Високоповажаний Добродію!

Наша організація повітова* потребує референта з «польським» язиком на віче в справі виборчої реформи* до Мартинова нового в повіті Рогатинським, де властитель дїбр гр. Дзедушицький є заразом і війтом, а такого самого референта на віче до Фірлієва, власність вшехполяка Бєсядецького.

В тих селах є половина латинників*, котрі вважають себе поляками і суть під впливом дідичів, котрі задурюють їх брошурками, що реформи не потреба. На наші віча вони не підуть, та й нам не повірять. По вічах тих мусить бути демонстрація.

Позаяк в Рогатині нема між поляками ні одного, хто би тої місії піднявся, тому наша організація поручила мені поглядати за таким референтом. Я ж знову у Львові не маю нікого знакового і тому звертаюсь до Вас з просьбою вказати мені когось з польської соціал-демократичної партії. Нехай той чоловік віднесєся прямо до мене, покликуючися на Вас, а я вже усе як слід поагоджу.

З високим для Вас поважанням

[Підпис А. Чайковського].

6. ДО КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 27 жовтня 1920 р.

27/10 [19]20.

До Шановної Управи Книгарні тов. ім. Шевченка у Львові

Два рази писав я до Ш. Управи, питаючись, чи згодна би була Книгарня відкупити від мене оден наклад моїх белетристичних праць, бо я тепер змушений з цього жити, а я не хочу давати себе кривдити накладникам, бо з того, що вони платять, і пес би не вижив. Я поклав собі в пляні видавати власним заходом мої новелі, ще не друковані, малими випусками (по 2–3) на 64 сторінках з великого аркуша. Три мої найкращі новелі я вибрав до першого випуску, котрий друкую тут в Коломиї. На жаль, на мої письменні запити через мого знакового я дістав відповідь устну, що книгарня відкупить наклад (він не великий, бо лише 3 т.), але під вимінкою, що перше треба прислати книгарні до перечитання. Це було для мене неможливе, бо манускрипту в теперішніх часах посилати не можливе. Гадаю однак, що це непотрібне, бо я чого будь з моїм назвиськом з рук не пушу у світ. Ш. книгарня знає мій спосіб писання і добір тем, бо ж усі мої праці перейшли через Ш. Книгарню. Отож я прошу відписати мені, чи відкупите від мене наклад за 33 % рабатов і чи можу Вам післати. Завважаю, що я тут при дешевості друкарні хочу заснувати на невеличку скалю видавниче консорціум, члени однак хочуть запевнити себе, що книжка не буде лежати в магазині і піде в рух.

В часі цього лихоліття я, сидючи на вигнанню в Коломиї, написав дуже багато і хотів би пустити це в світ, щоб було з чого злидні пережити. Є там новелі і більші повісті. Одну з них – «Малолітний», котру я пустив за що будь на те, щоб люди нагадали собі, що я ще животию, і на пробу, як читающий загал мою працю прийме. По такій пробі, яка по думці критиків випала добре, я здається, маю право ждати від Книгарні, котра виключно мої твори продавала, щоб мене звільнено від превенційної книгарської цензури. Коли, однак, мене цей детект не мав минути, то прийшло б до цього, чого я собі зовсім не бажаю, що я мусив би зірвати з Шановною Книгарнею авторсько-книгарські зносини. Отож прошу мені виразно на поставлене питання відповісти. [...]

7. ДО ВИДАВНИЧОЇ КОМІСІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Коломия, 21 жовтня 1924 р.

Коломия 21/X [19]24.

До Шановної Видавничої Комісії
Укр. Педагогічного Товариства у Львові

На ц. письмо з 14/X с. р. відповідаю, що слідує.

Повість «Сагайдачний» закросна на п'ять томів завбільшки «Побратимів» в такому порядку: I. «Побратими», II і III «До слави», IV і V «Гетьман». «Побратимів» видав д. Крушельницький*, і оскільки я міг розвідати, то наклад вже вичерпаний (інформація в «Сокільським базарі»).

Тому, що це праця більша, то я не спішився з виданням, поки не счезне збруцький кордон, бодай лише що до пересилки книжок. У тім ціле моє майно, на яке я надіюся, а боюся, щоб Америка або Рад. Україна мені цього добра не вкрали, а тоді я не мав би нічого на той час, коли стану непотрібом і не буду могли заробити на життя.

Томи II, III, IV і половина п'ятого вже готові до друку, кілька разів перечитані і справлені. Тепер роблю далі над V томом, і довів оповідання до р. 1615 (здобуття Царгорода). Остається ще засновання Михайлівського Братства, похід на Москву і Хотин та смерть гетьмана. З огляду на потребу лектури для молоді, то я не відкажуюся віддати рукопись Шановному Товариству до друку. Завважаю, що поодинокі томи не творять окремих повістей, лише становлять цілість. На мою думку, треба зачинати від «Побратимів» і видавати том за томом.

Поперед усього прошу відповісти мені ласкаво на ці питання:

- 1) Чи Шановне Товариство видало би всі частини одну по одній і в яким, більш-менш, часі?
- 2) В якому форматі (число черенок і стрічок на сторінці)?
- 3) Як великий наклад?
- 4) Чи не можна би подбати про малюнки?
- 5) Як Ш. Товариство забезпечило би себе і мене перед крадіжю?
- 6) Який Ш. Товариство платить гонорар?

Що до того, то тут в Коломиї дають мені мої накладники 20 % брутто книжками, котрі я маю право випродати перед тим, поки вони дадуть свої примірники до книгарень. В Ш. Товаристві, здається мені, інші норми, а в такому разі прошу взяти під

розвагу, що я в мої історичні праці того рода вкладаю дуже багато праці в зібрання [і] перестудіювання матеріялу. Така праця тим більше приходить мені важко, що я частенько мушу від неї відриватися до мого життєдайного заняття, або, кажучи по-економічному, мушу частенько пересідати з пегаса на процесову шкапу, а це дуже томить.

Подаю до відома Ш. Товариства, що як раз тепер віддав тут в друкарню мою тритомову повість з часів Хмельниччини «Олексій Корнієнко».

Дожидаючи ласкавої відповіді, пишуся з високим поважанням [...].

8. ДО ВИДАВНИЧОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Коломия, після 19 квітня 1925 р.

[Після 19 квітня 1925 р.]

До Шан. Видавничої Комісії УПТ у Львові

Ваш останній лист говорив: «приїхати до Львова у догідній для Вас порі для остаточного обговорення і *заключення умови*». Добре, що Микола* випередив мене і вияснив мені, що заключення умови тепер неможливе, бо я був би даремне витрачувався на непотрібну мені подорож до Львова. Тепер бачу, що поладнання цієї справи ще у далекому полі, а на разі невіршена і зовсім не доторкана справа, чи взагалі моя праця подобається. Припускаю, що таких конференцій мусило б бути більше, а це мені не на руку.

На одне могу згодитися, щоб Вам післати рукопись цього, що тепер малося б друкувати. Це на кожний спосіб становить цілість (вибір Сагайдачного гетьманом) і це якраз лектура для молоді. Рішаюся на це тому, щоб мені не закидали, що я продаю kota в мішку і залучаю манускрипт. Однак застерігаюся наперед, що на жодні есенціональні зміни: представлення, фактів, мови і т. і. я не погоджуся. Отож я не маю чого тепер приїздити. Прошу мені не давати так довго ждати на відповідь.

З високим поважанням [...].

9. ДО ВИДАВНИЧОЇ КОМІСІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Коломия, 11 вересня 1925 р.

Коломия, дня 11/9 1925.

До Шановної видавничої Комісії У. П. Т. у Львові

По одержанні ш. письма без дати я прочитав ще раз першу частину повісті «Сагайдачний» – «До слави». Прочитав і порівняв з рецензійною оцінкою* і прийшов ось до яких висновків.

Поперед усього заходить між нами непорозуміння. Я ніколи не говорив, що ця повість для молоді виключно. Що перша частина «Сагайдачний» – «Побратими» вийшла для молоді, то лише тому, що там говориться про молодий, хлоп'ячий і парубочий вік Сагайдачного. Дальші частини мають довести Сагайдачного аж до смертної постелі, а затім не можуть бути лише для молоді, але і для дорослих.

Тепер що до закидів Пана Рецензента.

Признаю в повні стійність третього уступу (III) рецензії. Як суть помилки, то вони мають бути справлені в коректі, так що до мови, як і правописи узгіднені. У мене сталося це тому, що рукопис довго лежав нетиканий, бо не було вигляду на друк. Що до того я погоджуюся з думкою Пана рецензента. Всі прочі закиди мушу відкинути як нестійні і, вживаючи фрази Пана рецензента, скажу, що «Гомер дрмав, як читав першу частину».

Не можна сказати, що в повісті нема акції, що вона не одноціла, що вона пов'язана штучно і слабо з ріжних епізодів. Ціла акція розвивається хронологічно біля особи Сагайдачного. У кожному епізоді виступає він як головна особа з тими персонажами, які з ним стрічалися.

Чому як раз я повів туди фабулу, це вийде з інших частин. Я помістив Сагайдачного в домі Аксака тому, бо так говорить історія. Покликуюся на «Українську старину» з малюнками в російській і французькій мові.

А коли йому там судилося бути, то треба було сказати, що він там робив. Щоби замаркувати вартість Сагайдачного, не можна було того епізоду в життю гетьмана збути кількома реченнями. Аксак був такий, як і всі пани українські. Аксакова така сама пані, як і інші магнатки, пан Хлодніцький такий самий, як і всі польські магнати: багатий, гордий аристократ, олігарх-короленя. При тому я знайшов нагоду змалювати погляди панів на Українців і козацтво. Панна Зося така сама, як кожда бездомна старша панна на ласці магнатській.

Не подобається Пану рецензентові історія з Срулем тому, що у Гребінки виступає такий самий влюблений жидок вихрест Герциг? Чи то був одинокий епізод на Україні, чи не було там більше таких вихрестів, котрі влюблювалися в українських дівчатах? Пан рецензент, закидаючи неімовірність такої палкої любові, не знає очевидно жидівської гарячої орієнтальної вдачі. Прошу нагадати собі усіх російських терористів жидів і ... Ботвіна. Побачив Сруль, що розбишаки його одурили, і попав в таку злість, що, втративши усі свої любовні мрії, згоряча зарізав дівчину.

Я сам бачив, як один роз'юшений жидок за те, що слуга склеповий вдарив його в лице, збив каменюкою велику виставову шибу. Я мусив цей роман Сагайдачного з Марусею ввести до оповідання, мусив усунути Марусю, бо є фактом, що Сагайдачний вже опісля в старшому віці оженився з Анастасією Повченською, з котрою жив не добре.

Чого Сагайдачний так швидко почув пошану до Січі? Він не був новиком на Січі. Перебував гарну кількітню школу козацьку у сотника Чуба і вжився в козацьке суворе життя та його полюбив, бо пізнав його вагу для України.

Плян битви над Ігульцем? Погляньте, пане рецензенте, на карту України, рисовану Бопланом. Там побачите дві річки: Бургундку і Дрімайлівку, що вливаються до Дніпра. Між ними є дві великі полоси ліса, а між ними широкий простір. Я це місце вибрав на битву з татарами, і тут треба було татар заманити.

Плетенецький моралізує? Кого? Він лиш розкрив перед Сагайдачним свої погляди на стан України, подав свої пляни на будуче, а більш нічого. Перекиньте, бідь ласка, повість Достоевського «Братя Карамазови». Скільки там трактатів, скільки моралізацій.

Що значить: історично-політичні міркування передвоєнні? Чи повоснні інші? Чи в давнину люди не бачили того самого, що ми бачили перед війною і по війні?

Полишити читачеві, щоб з подій виміркував сам собі погляд на справу? А перегляньте велику повість Толстого «Війна і мир». Там цілі глави з міркуваннями. Дехто мені закидає, що в моїх оповіданнях таких міркувань замало, а Пану рецензентові забагато. Не один читач зовсім не завдає собі труда, щоб з подій робити собі висновки, і це повинен зробити автор сам.

Молодий читач перекидає такі глави і слідить за самою акцією. Я знаю таких читачів і старих, а і таких, що насамперед читають кінець книжки, щоб знати, як повість скінчилася, чи

«Нума віддалася за Помпілія». Та це не рація, щоб автор йшов під смак таким читачам і до їх бажань пристосовувався.

Кажете, що це все знайде читач в історії Грушевського чи Аркаса. Правда. В такому разі історична повість не потрібна, бо заступить її Грушевський чи Аркас.

Відношення станів не повні і не вірні. То скажіть, будь ласка, у чому не вірні і не повні. Персонажі шляхти, козаків, міщан і т. і. це не живі люди, а стилізовані на стародавній лад. Ця фраза, якої я не розумію, бо не говорите чому.

Шляхоцький дім Аксака на лад польських повістий? Це неправда. Він взятий з історії Грушевського. Та докажіть мені, будь ласка, що українські вельможі з XVII віку жили інакше, як польські вельможі.

Сцени з горівкою і гопаками – це ж історична правда. Писали про це в 60[-x] роках, пишуть і тепер. Бо це побутове, і не дасться його поминути.

Неморально це, що Сагайдачний підганяв козаків ломакою? Хіба ж такого не було? Треба було бачити на маневрах, як офіцери відганяли шаблями спрагнених жовнів від баюри, щоб не пили поганої води. А це було моральне, як інколи козаки видавали ворогові своїх ватажків? А це ж правда, хоч би випадок з Наливайком.

Гопак з чаркою не подобається, поступок Сагайдачного над голодними козаками теж ні. Моралізування теж ні (хоч я нікого не моралізував) – отож питаюся, що би Вам подобалося? Битва за битвою, щоби аж в голові гуділо, щоби читач не мав спокійної хвилі на відпочинок? Коли б я так послухався кількох рецензентів, пропустив і це, і те, і друге щн, то що би з цілої праці осталося? Не подобається «вето» в році 1605? Але «вето» було не лише в Польщі (1652), але було ще давніше в Римі, а в найновіших часах застережене було в німецькій конституції для цісара, а так само і в англійській.

Мені подобалося всадити його сюди, а це мені вільно, бо я повістяр. З цілої рецензії виходить, що повість Вам задовга; та я завважаю, що вона ще не ціла, бо ще дві частини в рукописі.

Чому такий поділ має бути не добрий, то Пан рецензент мене не переконав. А мені здається, що це тому, щоб кошта видавництва були лекші. Та дарма. Я з леміша швайки робити не буду, і не дам себе нагнути під волю другої людини, бо тоді «я» не був би «я». Змінювати нічого не гадаю. Я не кравець, щоб перекроювати і

наново шивати ушиту вже раз опанчу. Дозволюю лише на поправки в мові і правописі, щоб вийшло однакове, а більш нічого.

Коли б я справді пішов за думкою Пана рецензента, то чи можу я братися до перерібки після тої загальної і нашкіцованої рецепти? Я би знову не підійшов під смак Пана рецензента і треба би знову зачинати з початку та так без кінця.

Нікому ж не можу дозволити шматувати моєї дитини в якімсь ортопедичнім закладі. Коли не гадаєте друкувати повісті так, як вона є (за зміною і одностійненням мови і правописи), то прошу мені манускрипт звернути, бо я впрошуватися не буду.

З високим поважанням [...].

10. ДО К. ПОЛІЩУКА

Коломия, 18 січня 1927 р.

18/I [192]7.

Дорогий Товаришу!

Ваша кореспондентка, котру нині дістав, для мене не аби яка несподіванка, і добра, й не добра. Я би дуже хотів прочитати рецензію на мій перший твір на Україні, тому дуже мене зобов'язжете, коли буде[те] ласкаві прислати мені під опаскою, коли вже не ціле число журналу, то бодай відтинок. На нього жду дуже нетерпеливо. До редакції «Життя і Революції»* написав порученого листа, щоб мені прислали не лиш дотичні числа, та ще й гонорар, який мені належить. А тепер би мені дуже придалося, бо моя адвокатура чорта варта і не маю з чого жити. Коли б мені повезло на Україні, то начхать на адвокатуру. Видати б те, що вже тут вийшло, а що вже розпродано, то, може б ще дещо написав. А тепер страх не хотілося писати, бо все [б] лежало ... мишам на снідання. От коли б дістав трохи грошей, то зараз би пішов за Вашою радою і написав одну новельку, часу нашої визвольної боротьби в Гуцулії. Але поки нічого матеріяльного не буде, то шкода зачинати. Мені у всьому не везе, і для того поки не маю чого в жмені, так і [не] хвалюсь, що це моє.

Тепер кінчиться друк моєї повісті побутової з галицького життя «Паничі» в Тернополі, а в Чехах на Мораві друкується в чеському перекладі моя повість «Олюн[ь]ка». По-українськи вона в другому накладі вичерпана. Маю одинокий примірник, котрий пішлю вже на Вашу адресу, а Ви її передайте, де слідує. Дивно мені, що до Харкова не заїхав мій манускрипт «На уходах», післяний ще в серпні на адресу Д. В. У. Я маю всі Ваші листи заховані

і бачу, що Ви мені радили, щоб туди післати. Добре, що зберігся у мене рецепис, то можу зареєструвати. Мені здається, що посилка пропала в кабінет ноар у Варшаві, але я, на щастя, маю готовий другий примірник. Прошу Вас написати мені, чи маю післати зараз Вам, чи де манускрипт.

Коли б я роздобув трішки грошей, щоб міг поїхати на Україну і роздивитися та познайомитися з видавничими кругами. Але це, здається, не мислиме.

11. ДО ВИДІЛУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 29 січня 1928 р.

Коломия, дня 29/І 1928

До Шановного Виділу Наук. Т[овариств]а
ім. Т. Шевченка у Львові

Порядкуючи мою «бібліотеку», знайшов я кілька книжок, котрі для мене зайві. Лежать в шафі на те, щоб який аматор чужі книжки позичив та не віддав. Що іншого у більшій бібліотеці – може бути з них користь для тих, що дотичну матерією стдіюють. Тому я вирішив подарувати їх бібліотеці поважного Наукового Т-ва. Є між ними і юридичні книжки. Коли б для них не було місця, так прошу передати їх бібліотеці правників. Мені вже час на мою «юриспруденцію» покласти хрестика. Вистане для мене те, чого дотепер навчився.

Мої студії обмежую до цього, що мені до моїх історичних оповідань та повістей (котрих немає кому видавати) з української минувшини потрібне. Пишу про це тому, що на тім опираю мос прохання до Ш. Виділу ось про що: коли б у Вашій бібліотеці знайшлися дубльони: 1) Еварницького «Запороже», том II; 2) Записки Куліша о Южной Руси, том I. Мені здекомпле[к]тували ті твори денщики ген. Івашкевича, котрий до мосі домівки в Самборі закатерувався. Пропап теж увесь comple[к]т історії Грушевського, та про це вже й говорити нема що. Але коли б були дубльони цих двох творів, то, може б я міг набути їх від Вас, за це я був би Т-ву дуже зобов'язаний.

Остаюсь з високим поважанням

[Підпис А. Чайковського].

12. ДО СТЕЧИШИНА*

Коломия, 17 квітня 1929 р.

Коломия дня 17/4 [19]29.

Вельми Поважаний Добродію!

Вашого любого листа я дістав нині, і хочу зараз на нього відписати. Поперед усього дякую Вам дуже за пам'ять на мене та на мій ювілей. Мені справляли ювілей з концертом у Львові і в Коломій*. Цей коломийський вийшов, на мою думку, краще, а це тому, що брали у ньому участь селяни і шкільна молодь, з чого я був дуже радий, бо пом'янули мені, для кого я хотів працювати. Пошанували мене срібним віночком і ще іншими подарунками, котрими я дуже дорожу, а надто громадяни дали списати маляреві мій патрет, котрий остає власністю коломийського громадянства і є в музеї Народного Дому*. Попи усі застрайкували і лиш один з'явився і то, як кажуть люди, для контролю. говорять, що такий вийшов приказ від предурного Хомишина*. Але через те концерту не відкликано, і заяя була так заповнена, що треба було доставляти сто крісел, і дефіциту не було.

Через ті заяви українське громадянство зобов'язало мене до дальшої праці, від котрої я не хочу усуватись та спочивати на лаврах, коли б тільки мої умовини життя на стільки змінились, щоб у моїй літературній праці не перепиняла мене моя буденна праця на хліб насущний.

Питаєте, що зробив о. Кульчицький*? Нічого. Попав в не[р]во-ве подразнення і розхорівся, але проти Коциловському* не хотів виступати. Навіть не хотів далі справи розпорпувати і не реагував на польські газети, котрі зробили з нього навіть п'яницю. А наші газети? Коциловський зложив на «Рідну Школу» 1000 зл. і заліпив усім губу, і опісля нічичирк. Це у нас медикамент, що усяке падаюцтво проститься і забудеться, коли винуватець дасть «княжий дар» на яку інституцію. Це, бачите, рабська прикмета, з котрої такий же братський народ, як ми не зараз вилічиться.

Недавно тов[ариств]о «Зоря» в Станиславові справляло проскуру і запросило Хомишина. І він справді прийшов. Варто було читати телячий восторг дописувача «Діла», яка радість стала, яка не бувала, що наш Преосвященний владика не погордував, а пошанував нас своєю привявністю. Відтак дав знову тисячу злотих на «Рідну школу», і він великий. Я стільки дати не можу, тому ніхто за мною не постоїть. Але хай собі Хомишин почекає, коли йому такий ювілей зроблять, як мені.

Я чув, що моя відповідь* мала бути видрукувана в Америці. В якій часописи, я того не знаю, бо редакція не була ласкава прислати мені одного примірника. Будьте ласкаві при нагоді написати тій Шановній редакції, що так не повинно бути, як вони зробили, і хай хоч тепер поправлять, бо я ніколи того не прочитаю. Манускрипт забрав від мене Трильовський*, казав, що пішле до Америки, але я не знаю до котрої і чи вона так напечатана, як я її написав.

Знаю про це, що майже екскомунікований через єпископів, бо попи від мене бокують. Тільки уявіть собі таку підлоту: самі мене до того привели та намовили, щоб стати в обороні церкви, а тепер, коли я заліз у це болото і став у ньому бабраться, усі поховали під себе хвоста, бо дрожать перед преосвященим. Я за ними зовсім не баную, лиш мене ця підлота мерзить.

Коли я скликав антицелібатове віче в Коломиї, то лиш один піп прийшов і то, здається, лише для контролю, бо сховався в куток і ні словом не відізався.

Що це була за квітка, той святий Кунцевич*, то я знаю. Давно хотів би прочитати про нього брошуру, яку б повинен написати який історик, та дарма. А навіть не знаю, чи дозволили б таку брошуру тут видати і шкода б було заходу та кошту. Коли Ви, добродію, студіюєте історію унії, то матимете заслугу супроти суспільства, коли таку брошуру в Америці видасте. Про Кунцевича писав о. Стефан Качала у своїй цінній книжці «Політика полякуф взглендем Русі», а це унікат, і мала хто цю книжку мас, бо свого часу (1878) поляки мали увесь наклад викупити. Тепер неможливо її видати, бо сконфіскують напевно. За те дісталася покійному авторові від єпископа Пелеша («Гешіхе дер уніон дер рутенішен кірхе»)*. Такий сам єзуїт, як і інші. І що ж тут можна серед таких обставин зробити? Єпископи закупили майже увесь гіпотечний (земельний) банк, мають гроші і держать усіх на шнурочку, що бояться губи отворити. На мене погнівалися попи за то, що їм у вічі правду написав, що не церков уніятська освідомила національно народ, бо церквою управляли нищителі рідної мови, проповідували по-польськи, і єпископи випускали свої куренди по-польськи, а попи боялися фонетики і рідної мови гірш, як чорт свяченої води. Лиш сам народ, прийшовши до свідомості національної, змусив їх ународнити церкву. За що ж тут гніватися, коли це правда? Але вони такі недоторкаймене, що лиш хвали, коли хочеш, щоб тебе терпіли.

Мені не лиш сконфіскували в Тернополі книжку*, але й мене потягають до відповідальності перед карним судом за такий §, що грозить карою в'язниці важкої від 5–10 літ. Яка та конфіскація, і за що дурень старостинський мене чіпається, то подаю Вам відпис судової ухвали. Може, її опублікуєте в Америці, хай цивілізований світ знає, які у нас гаразди. Я в моїй обороні написав широкий еляборат з цитатами з польських істориків, що я мав рацію, а вони останні ігноранти. Не знаю, що з цього вийде. Може, застановлять слідство і процес, і конфіскацію ухлять, а коли ні, то певно постараюся видати книжку в Америці або в Німеччині. Коли б конфіскація була ухилена, в такому разі я не міг би книжкою розпоряджати, бо я зробив умову з видавцем, котрий дріжить, що, як конфіскація устоїться, то він буде зруйнований. Отож був би гріх оставити його на леду. Та про це ще ми поговоримо, коли той смердючий процес скінчиться, і про це я Вам дам знати.

Ваші уваги щодо «Побратимів» є влучні. Про причини упадку православної церкви під той час є трохи згадане в розмові кн. Островського з кульчичанами, як привезли хлопців до школи. Більше про це в першій частині повісті говорити не було місця. Є про це широка мова в слідуючій, особливо цій сконфіскованій, як це зміркуєте з долученої тут судової ухвали. Змінити що-небудь неможливо, бо втратило б ся гармонію в цілості.

Найважливіша річ, котру можна б і тепер обговорити, який я дістав би авторський гонорар в Америці від аркуша задрукованого, наколи б прийшло до того, що книжка друкувалася би там. Як великий той аркуш Вашого видання, а саме, скільки черенок в однім рядку, і скільки рядків йде на одну сторінку? Аркуш розумію на 16 сторінок. Це для мене дуже важне, бо я тепер з літературної праці мушу жити. Також добре би мені було знати, який тираж Вашого видавництва? На це будьте ласкаві мені відписати, поки що буде. Зазначаю ще раз, що це могло б бути аж тоді, коли книжку не буде можна через цензуральні перешкоди тут видавати.

Моя дружина дякує Вам за пам'ять і пересилає Вам Обоім щире поздоровлення. Я від себе щиро кланяюся, а Вашу руку по-дружньому стискаю.

Ваш [...].

13. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 28 червня 1929 р.

[28 червня 1929 р.]

До Шановної Управи Бібльотеки Наук.
Тов[ариств]а ім. Т. Шевченка у Львові

Книжки, мені позичені, а то: Niemcewicz, Szajnocha, Jabłonowski полишив я у Дра Миколи Гайновського з тим, щоб Вам передав при нагоді, бо він часто буває у Львові, а я дуже рідко. Тепер напишу йому, щоб відіслав, якщо зараз туди не поїде.

За те, що Ви мені стали у пригоді, випозичаючи книжки до процесу пресового*, посылаю Вам три книжки на власність; може, Вам ці рідкості придадуться. На щастя, я маю дублікати.

З високим поважанням

[Підпис А. Чайковського].

14. ДО В. ЛИПИНСЬКОГО

Коломия, 10 серпня 1929 р.

[10 серпня 1929 р.]

Вельми Шановний Добродію!

Дуже Вам дякую за листа та бажаю Вам доброго здоров'я та швидкого подужання. Шкода мені, що ранше не нав'язав з Вами переписки, може, не в одному пішовши за Вашою радою, був би я написав чи зробив інакше, як я написав або зробив. Вашу працю «На переломі»* я мав вже давніше, читав її і старався її зрозуміти. Звідтам я зрозумів, чому великий гетьман боявся самостійності України і шукав собі опертя. Зрозумів я це ще краще в часі наших західноукраїнських змагань визвольних, хоч ми тут буцімто мали менш більше готовий апарат адміністраційний по Австрії. Як воно було важко втовкмачити людям, що визволення України, то не те саме, що анархізм, що кожному вільно робити, що йому буде завгодно. Треба було до того *одної* сильної руки з доброю нагайкою, шибеницею і розстрілами, а не *парляменту* і директорії аж з п'ятьох членів різних поглядів, різних напрямків, партій і т. і. Ми впали, але для нас краще, як мали б опісля нас закрити, як недолугих або напівбожевільних недотепів.

Але я все своє кажу, хоч люди з тим не погоджуються: прийде час, що ми благословитимемо цей розпорядок провидіння, що нас поставив під польський чобіт в Зах[ідній] Укр[аїні], а під

большевицький по тім боці Збруча. Через те ми хоч багато втрачимо і потерпимо, але багато ми дечого навчимося, бо ми *перероджуємося на інших людей*. І цього переродження нам конче була потреба. І коли ми були не попали під ці чоботи (їх є більше, бо ще і румунський постол, і чеський черевичок), ми були б жили давнім життям з гнилим ідеалом: вчитися на те, щоб стати яким-небудь урядовцем, мати правильно виплачувану плату, а відтак емеритуру *ad supremam diem vitae*⁵⁵. Тепер нам обмежена, або і зовсім заперта дорога до урядів, а жити треба, отож, душечко, шукай собі іншого хліба, бо здохнеш, мов руда миш в посуху. І тепер наша молодь кидаєся на різні фахи, а, добувши фахове знання, американізується і створює сама для себе варстати праці.

Ви би тепер не пізнали нашої Галилеї. Скільки нашої інтелігентної молоді працює по різних економічних царинах, а наш споконвіку консервативний селянин вчиться усього на курсах різних, бересь до раціональної господарки, навіть такої, як пересаджування зернового збіжжя, до шовківництва, кращого пасічництва тощо. Одне попівство не хоче переродитись. воно все хоче остати на становиську звичайних книшоїдів, єпископи дурні, зачемеричені ультрамонтанством.

Правда і це, що багато людей при тім втратило. Але це не страшно. Коли казанок кипить, то усяке шумовиння виходить на верх. Треба лиш гострої варехи, щоб його чисто зібрати і викинути в помії, поки юшка не виклярується.

От возьмімо Томашівського*. Та ж це хам. Колись я його любив і поважав. Не одне ми обговорили і обдумали так в Бережанах, як і у Львові, де я бував його частим гостем. Особливо його покійна дружина Галюся, то так прилягла серцем до моєї дружини, як молодша її сестра. Та першу риску його характеру помітив я тоді, коли Австрія вела процес о головну зраду проф. М. Грушевського, а Томашівський [...].

⁵⁵ Аж до кінця життя [лат.].

15. ДО М. ХАНДОГИ

Коломия, 28 квітня 1930 р.

Адвокат

Др. Андрій Чайковський
в Коломиї

Коломия д. 28/4 1930.

Високоповажаний Добродію!

Прочитавши Вашого листа, я погадав собі на вавилонське столпотвореніє. Чого я на Вас маю гніватися, і за що? Хто це говорив, що я ворогую з Дром Трильовським, котрий є у мене майже щоденним гостем? Бігме, я того всього не розумію, хто таку сплетню вигадав? Я написав до Вашого стрія на Мораву, котрого добре знаю ще з Бережан, щоб остеріг Вас, щоб не робити таких американських порівнянь, як це було в послідному календарі, з чого тут люди страшенно сміялися. Я це зробив в найліпшій вірі, а з того вийшла чипуха, про яку не знати що й казати. Отож запевняю Вас, що не маю найменше причин гніватися на Вас, ані ворогувати з Дром Трильовським. Я би лише дуже погнівався, наколи б мене порівняв з Шевченком, а ще більше з Володимиром Великим, бо я взяв би це за кпини.

Коли я питаю Вашого стрія, чи не міг би від Вас довідатися, який у Вас в Америці платять авторський гонорар, то він відписав мені, що про це питати не буде, бо це не склеп. Тоді я відписав, що з моїми працями не накидаюся, не впрошуюся, а щоб це справді не виглядало, що я впрошуюся, то й висказав моє бажання, щоб могого Конашевича не поміщувано.

Запевняю Вас, що я більше ніколи не буду мішатися до Ваших видавництв і ніякої більше Вам уваги не зроблю.

З високим поважанням [...].

16. ДО М. МАТВІЙЧУКА

Коломия, 29 квітня 1930 р.

29/4 [19]30.

Високоповажаний Добродію!

Я до нині не дістав від Вас заповідженої книжки. Але я видів «Робінзона» в тут. книгарні.

Якщо «З татарської неволі» має вийти в такім самім форматі і такими самими черенками, в такім разі за тираж 3000 прим. + 100 прим. добавочних на рекламу і т. і. жадаю титулом гонорару по 6 дол. амер. і 25 дарових авторських примірників. Гонорар платний по надрукованні книжки.

Почисляю Вам о 50 цент. менше, як платить «Червона Калина», а о 1.20 \$, як платить мені тут «Рекорд». Я прошу, коли згодитеся на мої умови, прислати мені книжку, бо хочу у ній поробити зміни і доповнення.

Що до статей історичних для амер. календаря, то не маю нічого відповідного і скороченого на 3–4 аркуші.

З високим поважанням [...].

17. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 19 травня 1931 р.

[19 травня 1931 р.]

До Шановного Заряду

Бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові

Рівночасно з тим письмом висилаю для Бібліотеки кілька книжок, може, на що [на]дасться, хоч для скомплетовання чого другого.

При цій нагоді прохаю дуже переписати мені те, що на відворотній стороні [зазначене], можливо, машинним письмом, і в такому форматі, щоб можна було його від[так] у книжку вліпити.

Остаю з високим поважанням

[Підпис А. Чайковського].

I. U. Niemcewicz

Dzieje panowania Zygmunta III. Kraków, 1860.

Tom I, ks. II. Str. 186 od 25 wiersza do dołu.

Tom II. Str. 215, wiersz 22 do dołu

« « « 216, wiersz 22 «

18. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 20 серпня 1932 р.

Коломия 20/8 [19]32.

П. Т.!

Маю для Ш. Бібліотеки післати доволі велику пачку різного, що може придатися або як самостійна цілість, або як доповнення деяких комплетів неповних Вашої бібліотеки. Прошу мені написати, чи дешевше вийшло би посилати поштою, чи залізницею, і як в такому разі цю посланку назвати.

Вас прохаю прислати мені із Ваших видавництв чч. 1, 2, 4 і слідуючі, які вже вийшли «Збірник правничої Комісії при історично-філософській секції Н. Т. і[м]. Шевченка».

З високим поважанням

[Підпис А. Чайковського].

19. ДО БІБЛІОТЕКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Коломия, 25 березня 1933 р.

Коломия, дня 25/3 [19]33.

Шановна Управа Бібліотеки Н. Т-ва ім. Т. Шевченка

Звертаю позичену мені ласкаво книжку, а на це, що мені позичили, посилаю Вам дві книжки, може, на що Вам придадуться.

При тій нагоді звертаюся до Пана Директора в такій справі.

Чи хто із наших істориків не пояснив би в короткій публікації, чому в роках п'я[т]десятих, шістьдесятих, сімдесятих минулого століття завелась у нашої інтелігенції у Галичині мода давати дітям на хрестне імення Ришардів, Рудольфів, Адольфів, Генриків та дівчатам: Клодильдів, Гоноратів, Матильдів, Бальбінів і т. і., а відтак Станиславів, Мечиславів, Владиславів та Вандів і т. і.

Не можу того збагнути, чому? Аж відтак, щоб винагородити нашим угодникам заподіяну кривду, кинулися на Олегів, Ігорів і т. і., аж до Тарасів.

З високим поважанням

[Підпис А. Чайковського].

20. ДО УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ У ВІННІПЕЗІ

Коломия, 16 травня 1933 р.

16 травня 1933.

Українська Книгарня і Накладня у Вінніпегу.

Листа Вашого з дня 28/IV 1933 я дістав і рад би нав'язати з Вами зносини в справі видавництва моїх історичних творів. Та я хотів би забезпечитися у Вас на виплачування мого гонорару в місячних ратах.

Та в першу чергу мушу справити помилку Вашу інформацію щодо книжки «До Слави». Вона була справді сконфіскована, але я виграв процес, суд ухилив конфіскату, і книжка є в розпродажі у Миколи Ковалюка, видавництво «Рекорд» в Коломійі. Тою книж-

кою я вже більше не розпоряджаю, бо я зв'язаний письменною умовою на три роки. Додаю, що на тій II частині не кінець тої повісті про гетьмана Петра Сагайдачного, бо є ще три дальші томи під заголовком «Гетьман», також у Ковалюка законтрактовані.

Натомість викінчую більшу повість історичну з часів Хмельницького «Пробудилася душа». Що до гонорару, то я беру тут гонорар від аркуша друку формату стисло описаного по кількості рядків на сторінці і числа черенок в однім рядку. Не знаю, якого формату у Вас книжки друкуються, і тому не можу сказати, який гонорар мені відповідав би. Тому могла б між нами бути умова лиш від рядка друку (від вірша).

Про те, щоби я побирав гонорар книжками Вашого видавництва, не може бути мови, бо Ваші америцькі видавництва непомірно дорогі в порівнянні з нашими, а затим Ваша книжка у нас дуже дорога і не могла б розійтись.

Повість, як кажете, друкована насамперед у фейлетоні, а відтак робилось би відбитки.

Отож прошу мені відповісти на ці питання:

1. Чи годиться на гонорар у центах від одного вірша?
2. Як довгі у Вас рядки (скільки черенок гармору змістило би ся в рядку, коли б їх складати без прогалини одна по одній)?
3. Скільки екземплярів книжки видали б?
4. Коли не нараз, то які квоти місячно могли б Ви мені гонорару посилати?
5. Як дасте мені забезпечення, що умова, між нами на письмі заключена, буде точно виконана? З моєї сторони умова виконана з пересланням Вам машинову скрипту повісті.
6. На котру книжку рефлестусте?

По одержанню від Вас відповіді пришлю зараз проєкт моєї умови.

З високим поважанням [...].

21. ДО К. ЛЕВИЦЬКОГО (?)

Коломия, 23 березня 1935 р.

Коломия, 23 III. 1935.

Дорогий Костю!

Не міг я ранше написати до Тебе цього листа, бо цілий тиждень пролежав, що душа з мене виходила, не міг я з постелі рушитися.

Отож максимум жадання мого до тих панів 1.000 зл. Мою втрату опираю ось на чім. Я хотів мого «Кричевського» зголосити до конкурсу Тов[ариства] Письм[енників] ім. І. Франка. Тимчасом др. Сімович написав до мене листа, що мова, стиль і живість акції у цій повісті – то виключно його заслуга. Отож я побоювався, що в разі признання мені премії, др. Сімович міг би посягнути до тої премії і собі, бо повість – то, властиво. його робота, а за мною остав би лиш записаний машинкою папір. Я боявся викликати шкандалу. Повість властиво була *виправлена* «в гарбарні» др. Сімовича. Свої права до виправлювання спирав він на якісь сфінгованім моїм листі з квітня 1934 р., котрого мені не хотів показати, а котрим хотів мені очі захляпати. Не знаю, як можуть люди інтелігентні так безсоромно блягувати! Зразу дерся за цю повістю, котру заоферував я «Просвіті» і «Просвіта»про те може нічого і не знала, а опісля признав єї таким літературним сміттям, що без виправлення в своїй лябораторії був би не пустив до друку.

Хай же «Хортиця» мене відшкодує, або перед кратки карного суду.

Щиро Тебе поздоровляю!

Андрій.

ПУБЛІЦИСТИКА

СВІЙ ДО СВОГО

Який се гарний клич! Через нього народи приходили до добробуту, до слави, до самостійності. А мимо того кожний досвідний русин, що має діло з людьми і «з них жис», почувши сей чудовий оклик, мусить всміхнутися іронічно, болючо.

Справді! Хочби нам сього кличу держатися «руками й ногами» – як то кажуть – то він по правді нам байдужий. З одного боку мають до нас задля нього претенсію такі люди, яким і не снилося бути русинами. Ось поставить який хитрець руську вивіску, справить собі від припадку руську печатку, та й вже горлає: «Свій до свого!» А коли ти прийдеш до нього з таким ділом, де треба щось зробити даром для загалу або щось дати, тоді він тобі в очі засміється і скаже таки отверто, що він лише з імені русин, а «його мама була полька».

З другого ж боку ми не зміємо оцінити сього кличу супроти тих русинів, що справді на се заслугоують. Ми їх поминаємо все і всюди тоді, коли могли би щось від нас заробити, та йдемо чужим кишені наповнити. Ми з легким серцем поминаємо руські фірми взагалі.

Чому се? Раз з легкодушности, з браку не то вже патріотичного, але сказати б, з браку племінного почуття. Нам се байдуже, хто від нас заробить, або лише ми заспокоїли свою потребу. Відтак ми до того зневірилися до самих себе, що вмовляємо в себе уперто, що «руська фірма не потрафить як слід нашої потреби заспокоїти».

Є в місці руський лікар, адвокат, купець чи ремісник. Ми однак не хочемо вірити, щоб з-поміж нас міг вийти добрий лікар, добрий адвокат, добрий купець чи добрий ремісник. Нам здається, що у чужинця все ліпше, краще. Наш чоловік доперва тоді нагадає свого, як чужий нічого порадити не може. привезе отже недужого до лікаря руського вже тоді, коли чужі – поляки або жиди – махнули рукою, прийде до адвоката руського з купою стухлих паперів тоді, коли вже на нього ведуть езекуцію, зайде до руського купця тоді, коли жидівське свято, а до руського кравця тоді, коли хоче зробити замовлення на кредит.

Натомість коли б той лікар або той адвокат оголосив, що інколи порадить задармо, або коли б купець оголосив, що в таких або таких случаях дасть опуст – о, тоді, певно, двері йому не замкнуться.

Наприклад, наші адвокати в справах публічних роблять даром. Ого! Кожний в почуттю свого патріотичного обов'язку не піде нікуди в таких справах, лише по засаді «свій до свого». А до кого ж йому йти? Свій хоч не заплаче, то скривиться. Мені траплялося таке: приходять до мене гарні газди питатись в справі виборчій чи якійсь політичній взагалі. «Кілько буде пану належатись?» – «Нічого». Вони се добре знають, але «політика» велить спитати. Приходить патріот, котрого чіпають за кольпортажу агітаційних брошур.

– Кілько, прошу пана мецената, за термін?

– Нічого.

– То дякую панови, дай Боже, панування!

Відтак приходжу до суду і бачу тих самих газдів, того самого патріота при якійсь грошевій справі, але в товаристві іншого, неруського, адвоката. Чоловік мене пізнав, вітається любенько, такий радий, що зі мною стрінувся.

– Я тут маю термін, прошу пана, може б пан за мною слово сказали... то було так: мій тесть лишив тестамент...

– Що мене то обходить, чоловіче, маєте свого адвоката.

– Та я, прошу пана, не знав, що пан такі справи приймають, – каже хитрий малорос.

Найяркіше відбивається се на руських крамарях на селі. Справді не знати, чи плакати, чи сміятись над людською глупотою чи злобою. Наш селянин бойкотує сільського крамаря-брата ось для чого: «Нащо він має на мені заробляти, ліпше най заробить жид...» Коли заговорити з народом на тему «свій до свого», підносяться і такі голоси: «Свій чоловіка більше вдре і не зробить як треба...»

Але буває і так. Бувають такі крамарі, що, заговори до нього по-руськи, він зараз вищу ціну кладе або гірший товар дає. Буває так в кожній бранжі. Винуваті вони, але винувата і суспільність. Вона повинна за себе постояти, не дарувати своєї кривди. Коли не поможе звичайне слово, поганьбити в газеті публічно, а то і до суду завдати, а навчити такого «патріота» розуму. Бо клич «свій до свого» – се не приватне діло того, що дав, і того, що бере. Се *діло загальне*, від якого залежить наша будучність. Я є на те, щоб замість чужого підпомагати свого лікаря, адвоката, ремісника, купця і т. д. Він же є на те, щоб доробившись на мені, зложив частину того дорібку на ціль народню. Але се «постояння за собою» не повинно йти на те, щоб людей від руської фірми відганяти, а на те, щоб ту фірму *змусити* робити як треба. «Ти мені свій і я тобі свій! Роби ж сякий-такий си́ну, як треба, а то вилаю публічно, а опісля оп'ять у тебе брати буду».

А може би ми, русини, без того кличу «свій до свого» обійшлися? Поводження фірми взагалі регулюється після відношення числа таких фірм до числа потребуючих. А як у нас? Не маю статистичних даних і полишаю статистику кому другому. Візьму справу загально. В селі є один руський крамар. В однім місті є один руський купець, один руський лікар, один руський адвокат. Руської суспільности є, припустім, лише 50 проц., т. є. половина, се найменше, що можна прийняти. Натомість неруських крамарів є в селі три, в місті є неруських купців 10, лікарів 4, адвокатів 4. Коли б руська суспільність держалася кличу «свій до свого», тоді би на руські фірми припадало 50 проц., а на всіх прочих теж 50 процент. Тоді було би в селі 2 або 3 руські крамарі, а в місті з 5 до 6 руських купців, з 2 руські лікарі і з 2 руські адвокати. В таким разі всі неруські фірми супроти руських були би дуже маленькі. А тоді кілька би то грошенят прийшло від руських фірм на народні ціли і як би змінився вигляд міст? А тепер як воно є дійсно? Неруські фірми у нас пани, а руські мусять вдоволитися 10 процентами цілої руської суспільности; затим 40 проц. руської суспільности дає заробляти фірмам неруським.

Та воно не лише в тім біда, що руські фірми на прадідній землі боками роблять, але кілька то ті неруські фірми з заробленого на руській суспільности гроша видають на свої ціли, і то нам ворожі! Тій неприродній появі економічно-політичній треба раз зробити кінець. Годі достарчати наших конопель на посторонки ворогам, щоб мали нас чим в'язати.

Ходить о се, як то зробити? У нас ще нема таких людей, таких руських фірм, котрі не числилися би з опінією руської публіки. А коли б такі були, то їх викиньмо з-поміж себе, бо вони не руські. Отже, треба не лише суспільність змусити до того, щоб придержувалась кличу «свій до свого» і неслухняну одиницю треба нап'ятнувати публічно в газетах, але так само треба п'ятнувати кожную руську фірму, яка не служить руській суспільности як слід. Руські фірми не потребують боятися економічної кризи, бо конкуренції між ними майже нема. Їх так, в порівнянні до руської суспільности, мало, що їм мусить добре вестися.

Отже, кожний комітет церковний, який замовляє до будови церкви неруських майстрів, кожную одиницю, що не послугується руською фірмою, що поміщає свої капітали в неруських інституціях – назвати публічно! *До того треба завести в наших часописах постійну рубрику.* Межи тими неслухняними може трапитися такий, що з сього не буде собі нічого робити. Тоді даймо йому почути, що він хрунь і виминаймо його.

Поляки стали бойкотувати пруські фірми. Усюди гомонить у них клич: «Бойкотуймо пруські товари!» Недавно ще він лунає, а пруські фабриканти почули вже добре, що се гнів обидженого народу. Тепер серед поляків за вшехпольською агітацією залунав новий клич: «Бойкотуймо гайдамаків!» В практиці вони се давно роблять. Берім собі примір від них! Лиш будьмо розумніші. Ми *не* кличмо «бойкотуймо поляків», лише *придержуймося* клича: «Свій до свого!» Ділом оказуймо національну солідарність. А хто сього не послухає, того перед суд цілої руської суспільности!

Саме тепер рішаюча хвиля. Нас тиснуть з усіх боків, у нас менша культура, у нас менша сила податкова, а се вилазить нам боком при укладанню всякої «виборчої геометрії». Я би дуже рад, щоб над сим отворити дискусію. А поки що отворім нову рубрику в наших часописах під написом: «Ганьба»!

ПРО ПОТРЕБУ УКРАЇНСЬКОГО ЛЮДОВОГО ТЕАТРУ

Мені здається, що о чім тут говорити буду, не є утопія, а на-
впаки, така річ, яка і конечно потрібна, і до переведення можли-
ва. Маю на думці *людовий театр*. Не буду розводитися над тим,
яке значіння має в культурнім розвою народів народна сцена.
Згадаю лише, що такий патріот атенський як Перікл устроював
для піднесення патріотичного духу, для загальної освіти театральні
вистави. А у нашій історії за послідні роки яке важне завдання
сповнив пок. Марко Кропивницький* своїми театральними ви-
ставами.

Вискажусь коротко: з книжки популярної користас той, хто її
читає або слухає читаючих, з вистави театральної користас кож-
ний, у кого є очі. У нас є Народний театр. Він поступив вже так
далеко, що місії народного театру серед тої чорної маси, яка
прагне культури, освіти, національного освідомлення, любови до
своїї традиції історичної сповнити не може. Я поминаю сторону
матеріальну, що не кожний може роздобути білет до театру. Але є
ще інші перепони.

Наш театр зі своїм великим апаратом, зі своїм тренем теат-
ральним не може фізично дійти до тих місць, де його саме конечно
потреба. З тих причин його місія обмежена до більших осередків
культури. Ті часи, коли наш народний театр давав свої вистави
по заїздах, стайнях, шопах або дощаних будах, для теперішнього
театру минули безповоротно. Значиться, що тепер треба постави-
ти меншу інституцію просвітню, яка би ту місію сповнила.

До того треба зорганізувати людвий театр з меншими вимо-
гами, з меншим репертуаром, який би міг добратися до найвід-
легліших закутин, до малих місточок і сіл на театральні вистави.
Репертуар того театру мусить обмежитися виключно до штук з
народного українського життя, так побутових, навіть тенденцій-
них, як і історичних, котрі вважаю за найважніші. Такий театр
треба віддати під управу людині, яка б своє завдання зрозуміла і
ним до дна душі перейнялася.

Підчеркую: репертуар історичний. Звертаю особливу увагу на
вірність історичну, так у подіях, [як] і в костюмах. Не вільно
«шаржувати», не вільно осіб історичних карикатурувати. Та се,
що я дотепер сказав, не є новостію, бо над сим питанням вже
була дискусія.

Я хочу піднести два моменти натури *технічної*. Питання ле-
жить в тім, де давати представлення? Шопи, заїзди, стайні про-
пали для нас безповоротно, не так задля вибагливості публіки,

як головно для того, що по усяких театральних катастрофах не лише у Відні і Чикаго, але навіть по останній катастрофі в stodoli на Угорщині в Екеріто, політична влада на поворот до тих колишніх «театрів» не дозволить.

Я пропоную завести театр движимий, який би можна поставити за кілька годин на кожному сухім місці в кожній порі року. До тої ціли пропоную таке: стіни такого театру складаються з бляшаних тафль на залізних рамах, які, уставляючи побіч себе, можна спинати гачками. Високість таких тафль 3–4 метри, широкість 1 м. Довкруги сцени тафлі 6–7 метрів високи.

В стіні, зложеної з таких тафель, можна поробити двері як до входу і виходу, так і двері безпеченства. В такий сам спосіб поробити куліси бічні. Сцену і лавки для публіки зробити би з дощок на залізних підніжках, які би легко можна зложити і розібрати. Таку будівлю треба би покрити густим шатровим полотном. Таким самим полотном вкрити би і стіни, щоби в зимову пору захистити публіку від студені. Під зимову пору можна такий театр ogrivati відповідними нафтовими ogrivachami. Та прошу з мене не сміятися, бо се річ можлива. Я у Боснії серед морозу 15° Реум[юра] ходив свобідно у самій сорочці в полотнянім шатрі, в якім топили ми гранею на землі!

Як виконати таку движиму будівлю в подробицях, се вже річ інженера. До перевозення такої будівлі треба справити спеціальні тренові вози, зладжені відповідно до розмірів матеріялу. З таким театром можна заїхати на вистави у кожную закутину нашої країни.

Коли такий театр мав би сповняти свою культурну місію, я пропоную ще одну новість. При представленнях історичних п'єс треба конечно познайомити публіку зі змістом штуки. Без того штука може бути незрозуміла. Відбувалося б се в той спосіб, що перед початком представлення відчитав би один з артистів популярний зміст даної штуки з ближчим історичним поясненням дотичної доби. Публіка, знаючи з того вступу, о що ходить, зацікавилася б самою штукою і зрозуміла би її. У нас такого ще не бувало, але ніхто мені не заперечить, що такий процедер причинився б до освідомлення простого народу.

Зверну увагу ще на одну користь. Відома річ, що наш хлібороб дуже охочий до театральних вистав, що з усіх сторін нарікається на брак відповідного репертуару. Усюди, де лише можна, оснуються аматорські кружки так при читальнях, як і «Січах». Та у багатьох місцях люди при найбільшій охоті не знають, як до того братися. При очевиднім вродженім таланті до театру у

нашого народу – брак умілої режисерії. Багато людей, навіть дуже талановитих, не знає про театр, хіба зі слуху. Вони, не знаючи, як собі з читаною штукаю порадити, виводять такі карикатури, що, коби не добра воля аматорів, треба би сплюнути.

Ото ж такий людівий театр був би *школою* для режисерів аматорських сільських театрів. Він був би також школою для артистів народного театру. У тім театрі заблїснув би не один талант артистичний з-посеред сільського люду, який тепер не має спроможности дістатись на сцену теперішнього театру. Бо наша теперішня сцена для сірака просто від плуга та ціпа неприступна. Такий талант першу школу міг би гарно перейти в тім невибагливім людівім театрі.

Щоби висказатись образиво, то скажу, що відношення людівого театру до теперішнього театру народного було би таке, як відношення сільських крамниць до «Народної Торговлі»* у Львові. Рїжниця хіба та, що «Торговля» виховує крамарів для сіл і місточок, а тут навпаки, театр людівий підготовлював би артистів для народного театру. Розходиться о фонди та кошти заложення такого театру. На те нема іншого способу, як заложити товариство заробкове на удїлах.

Та розуміється, що тут і мови не може бути о якімсь зарїбку, а ціль складання удїлів була б та, щоб роздобути фонд закладовий. Члени не могли би числити на тантїєми, хіба на страту, а щоби та страта не була діймаюча, та щоби і менше заможним людям уможливити підмогу для того товариства, то удїли повинні бути не більше як 10 К, а порука не вища, як двократна.

НА БІЖУЧІ ТЕМИ

У Св. Письмі говориться про марнотратного сина. Як він вернув у свояси, то батько з великої радості зробив бенкет, прибрав сина в гарну одержу і робив йому всілякі паради. Коли ж другий син, що не лишав батька, зробив батькові легесенький виговір, що йому, мовляв, усього жалус за його вірність, а марнотратному невдячному робить параду, то батько сказав таке: Е! небоже, ти був вірний і таким останеш, а тамтой що иншого, треба його приголубити, щоб, мовляв, оп'ять не втік».

Здається, що тої історії начиталися правлячі круги австрійські аж до несхочу, бо і вони так роблять зі своїми горожанами. Візьмім р. 1848. Мадяри роблять повстання. поляки організують легіони проти Австрії, проти династії та кричать: «Проч!». Ціла будівля тріщить у своїх основах, держава Габсбургів у великій небезпеці. У той тяжкий момент виступають хорвати і тирольці сходу*: «Гов, панове революціонери! Австрія, династія Габсбургів, то ми! Не дамо». Слідує війна, обі ті нації проливають свою кров за Австрію і династію.

Та коли по війні ті мадяри, ті поляки лише висловили: «Przy Tobie, Panie, stoimy» – ого! Хорвати марш під мадярський чобіт, тирольці сходу марш полякам в грубах палити, а вас, марнотратні, а тепер наверхнені сини, просимо на бенкет. На хорватів Цуваї, на українців Бадені, Пінінські і Потоцькі*.

А як ті поневолені згадають за свої колишні заслуги, тоді у Відні почують таке: «Коли б не знати, як вам було зле, то ми про вашу вірність, покірливість, про австрійський патріотизм, о преданности для династії переконані. Ми знаємо, що коли вас і під шибеницю поведуть, хоч вам і багнети до грудей настромлять, то ще й тоді співатимете: Боже, буди покровитель. З тими инше діло. Не дай йому чого захоче, то зараз революцію робить, а тепер держава в скрутнім положенню... Сербія зуби показує... Росія кулак затискає...» Так погляньмо і згадаймо, за що Сербія має бути Австрії вдячна? За забрання Босни і Герцеговини, країв виключно сербських, за економічний упадок при Милянї Обреновичу*, котрого Австрія як свого лакея сильно попирає?

А був час, коли можна було сербський народ для себе присиднати і до вдячності зобов'язати. В р. 1908 Туреччина сильно захиталася. Та мимо своєї дряхлости стала задля анексії* гороїжитися проти Австрії. Через турецький бойкот Австрія втратила мільони та ще для придобрення того дряхлого беззубого британца викинула 52 мільони.

А не краще було тоді зробити так: ану балканські народи, зробіть союз і проженемо турка за Босфор. Я з вами, я в балканським союзі з вами. Тоді було би те саме зробилося, що й тепер без Австрії. Туреччина розбита. Австрія під авреолею опікунки балканського слов'янства бере свій найкращий пай з Солунем.

Так могло бути, а сталося інакше. Серби ворогами Австрії, Солунь пиши пропало, ані кусочка території, втрата 52 мільйонів старій грішниці Туреччині, втрати мобілізаційні, а опікункою полудневих слов'ян... Росія. А чому так не сталося?

Бо австрійська загранична дипломатія недолуга. Питаюся, чого сиділи в Туреччині наші консули, військові аташе і такі інші пани і не довідалися, що турецька військова управа не варта торби січки. Вони не довідалися, що турецький жовнір стріляє до шайби лише 8 патронів на рік і то за окремим султанським іраде. Не знали, що поза касарняним подвір'ям нема у них інших вправ. Правда, що турецькі жовніри чудесно роблять «кірх-параду», гарно маширують, чудесно роблять «гвергріфи»... але того до ведення війни дуже мало. Усім тим панам снилася російсько-турецька війна, геройська оборона Плевни... але тому вже 35 літ.

Навіть воробці розумніші, бо, переконавшись, що страхополох – то не чоловік, сідають сміло на його дірявий капелюх і безлично цвірінкають. Австрія на підставі тих фальшивих реляцій своїх довірочних боялася зачіпати сей дряхлий пень і радше заплатила контрибуцію азіятові. А в сторону Сербії показала затиснений кулак, а над вірними хорватами поставила Цуваая. Як наспіє весняне тепло, як сніга стають, нічого не здержить рослини, щоби не зеленіла, не рвалася до життя. Нема такої ні сили, ні дипломатії. Серби пішли вгору, почувають свою силу, свою весну. За ними Балканський союз, за ними Росія.

Чи серед таких даних не навкучиться боснійцям та герцеговинцям слухати австрійського *habt Acht*⁵⁶. Чи не навкучиться банатцям гнути спину перед мадярською управою, а хорватам [терпіти] знуцання Цуваая? Тепер вже не вдасться стара штука цькувати серба [то] на боснійського католика, то [на] хорвата і навідворот. Небезпечний такий противник, що навпаки команди своїх офіцерів до відвороту, йде до штурму. Багато коштувало Австрію присмирення герцеговинського повстання, хоч тоді мали ми до діла з недотепними повстанцями, які не знали, яку ціль

⁵⁶ Струнко (нім.).

мас при карабіні Aufsatz⁵⁷. Тепер в ряди повстанців піде босняк, вишколений в австрійській школі. А таких є в окупованім краю досить, бо від року 1882 Австрія переводить правильно бранку рекрутів.

Підносяться голоси знавців, що турецький жовнір незрівнянний, що теперішня невдача пішла з того, що Туреччину ослабила триполітанська війна*... Яке воно смішне... В Триполісі боролися арабські племена. Було там турецьких жовнірів мало, бо фльота турецька не важилася носа показати на море, не то перевозити військо до Африки. Участь Туреччини в триполітанській війні можна порівняти з тим процесом, який веде сторона при помочі наданого адвоката – убогим на підставі наданого свідоцтва убожества. Такий процес ніраз нічого не коштує і не ризикується нічого, бо противник навіть в разі виграння своїх коштів не стягне.

Перецінюючи вартість турецького війська, ми вірили in verba magistri⁵⁸, а властиво в його славу. Турецьке військо екзерцирував пруський маршал фон дер Гольц, отже, тим самим з-під такого учителя мусять вийти добрі ученики. Показалося се неправдою на цілій лінії. Іспит випав фатально. Ученики вміли напам'ять кілька віршиків декламувати, але еляробати випали зле.

Пан Гольц вчив екзерцирки, паради, не робив маневрів, не навчив обчисляти віддадь, не навчив стріляти. Що найважливіше, не навчив військової управи, що значить добрий мобілізаційний апарат, що то добре фунгуюча інтендантура. Він забув сказати турецьким генералам, що голодний жовнір є найгірший. А народи Європи, дивлячись, як прусаки вчать турків гверґрифів, потерпали о долю «нерозумних балканських цуциків», що важаться на такого велета британца, якого мав видресувати маршал фон дер Гольц. Австрія тішилась в кулак, що як Туреччина порядно спражить балканців, тоді буде від них на цілі десятки літ спокій.

Розумієся, що Туреччина територіяльно нічого не візьме, бо Австрія має свої інтереси на Балкані. Росія спочувала слов'янам, бо гадала здобути собі, говорячи по-правничому, служебність переходу, переїзду і перегону худоби через Дарданелі. Але перед державами треба було показувати, що вона того страх не хоче, і тому зробила королеві Миколі* дисциплінарку за непослушенство і засуспендувала його mit Wartgebühr⁵⁹...

⁵⁷ Мірник (нім.)

⁵⁸ На слово вчителю (лат.).

⁵⁹ З приналежністю до сторожі (нім.).

Німці казали: моя хата з краю... Найретельніше виступала проти війни* Франція, боячись за свої капітали на случай, якби Туреччина програла. Коли б тут брати на увагу і поодинокі народности європейські, то усі слов'яни спочували балканським братам з виїмкою поляків. Вернигора ворожив, що для відбудування Польщі англичанин сипне грішми, а турок в Дунаї коня напоїть... Впрочім, поляки все спочували туркам.

А ми, українці, хоч нібито трохи споріднені з турецькою династією через рогатинську Атаназію Ліщинську, себто Роксолану, то все ж воно дуже далеке покоління... мовляв, старій бабі вуйко... то таки спочували ми балканцям, а особливо болгарам, яких доля до нашої української дуже подібна.

Перед 35 роками болгари були народом невідомим, гнобленим, погорджуваним, псом-джавром. А як злетіло ярмо з їх плечей, то за 35 літ енергійної праці до чого довели болгари? А треба тямити, що перед 35 літами болгари під турецькою кормигою далеко нижче стояли освітою, чим ми тепер стоїмо. І мимохідь приходить на думку ідея Петра Дорошенка* зробити Україну васальною провінцією Туреччини. В такому случаю була б Україна о цілі десятки літ скорше здобула самостійність, чим Болгарія.

Тих слов'янських братів нам би брати собі в примір. Через що вони стали великани? Через працю, ощадність, закликування до освіти, через тверезість. Се були знаряди підготовляючі. прийшла міжнародна завірюха. Гураган змив турецьке ярмо – тепер Болгарія під Царгородом условини мира диктує.

І в нас змете європейська вихура ярмо неволі, і ми підемо слідом Болгарії, і ми під воротами клятої Москви подиктуємо нашим відвічним ворогам условини миру.

Горі ім'єм серця!

ЯК НАМ ПОВЕСТИ СІЧОВУ ОРГАНІЗАЦІЮ?

Коли б мене хто спитав, яка є головна ціха українського народу, то я би відповів, що такою ціхою є непоборима охота роздроблювати свій організм на мікроорганізми. Видно се з нашої історії з самих початків. Як лише трапився володар, що успів цілу українську націю згуртувати в один правнодержавний організм, то як лиш його не стало, Русь оп'ять розпадалася, а се було причиною, що ми опинились під чужим пануванням.

Те саме повтарялося в козацькому періоді нашої історії. По Хмельницькім не було ніколи одного гетьмана, лише щонайменше два, а кожний титудував себе гетьманом цілої України. Тота ціха пробивалась на нашій державности, вона ще й тепер видна у нас навіть в життю суспільнім.

Чи у нас мислима така патріархальна «задруга» полудневих слов'ян? У нас сини, хочби як їм добре було у батька враз жити, хотять чим скорше йти «на своє» бодай би на клаптику поля, або лише виключно свого. Наводжу ті приміри на те, щоби сей характеристичний сепаратизм показати на наших пожарно-гімнастичних товариствах.

Ми взялись засновувати по містах сокільство на подобу сокільства інших слов'ян. Йшло нам з тим дуже тяжко з двох причин. Раз тому, що такі товариства мають мілітарну організацію, а «Соколи»* повставали у нас якраз в пору антимілітарних течій. Ми боялися, ба що, ми вважали нижчим нашого людського розфілософованого достоїнства ходити по артикулу, держатися прямо, ставати в ряди. Нам тоді здавалося, що всякі такі витребеньки – то ярмо, наложене на свобідну волю чоловіка, що Україну можна спасти книжкою і принципами, а не якимись там рядами. А руханкові вправи – то щось такого мавп'ячого, що чоловіка понизило би, коли б се наслідував. На військо дивились ми з погордою або зі співчуттям. Проч з мілітаризмом! Нам не шкодило не лише горбато держатися, ногами плентати, та навіть і зубів мити було злишнім. Друга причина, для чого ідея сокільська у нас так слабо розвивалася – то сама назва «Сокіл». Ми не бачили інших «соколів» побіч себе як польських, і наші «соколи» здавались нам нічим більше як мавпуванням поляків. До того ще одяг нашого сокільства в теперішній едиції не нагадує нічого народного, щоби до себе земляків притягало. Одним можемо почванитися, що краска наших сокільських одностроїв послужила за взір австрійській армії.

Ідею гімнастично-пожарних дружин відгадав д-р Трильовський*. «Не «Сокил», а «Січ»». Сей оклик залунав по цілій галицькій Україні. Він усім припав до серця, а особливо нашим селянам, котрі в сокильстві підозрівали щось чужого. «Січ мати» – се святе ім'я для кожного українця. Се святий спомин нашої колишньої слави, нашої правнодержавної самостійности. Отже, треба заводити «Січі»*, треба воскресити навик старшин козацьких. Місто сокильських начальників, справників (се слово дуже приємне для українського вуха того, що побував за кордоном) масмо кошових, осаулів і т. д. (четарів на Січі не було). Але на Січі сидів усе архімандрит, який був зверхником усього духовенства на запорозьких землях.

Др. Трильовський, тямлячи о тім, що січове духовенство наклонило старшину козацьку піддатися московському генералові Текелієві, хотів за те теперішнє духовенство покарати і на своїх «Січах» поклав напис, що до «Січей» попи не мають приступу. Така антипопівська рогачка у т. зв. радикальних «Січах» суперечить не то нашій козацькій історії, але вона страшенно дика супроти подійсному станові речі. У давнину були попи між козацтвом. Йшли з козацтвом в похід, загриваючи їх у борбі. Попи православні зі своїми владиками заключали тверді союзи з козацтвом для оборони благочестивої віри і української народности. Се найкращі картини із нашої історії. Сі світлі сторони нашої минувшости знав дуже добре др. Трильовський. А однак поклав таку рогачку і за ніяку ціну не хоче її перед попами отворити.

У кожнім суспільнім стані бувають одиниці погані, та се ще не поганить цілого стану. На своє оправдання підносить др. Трильовський, що священники є противні січовій організації. Воно правда, але се річ цілком природна, бо і се було б природне, коли би др. Трильовський був противний такій організації, де би було постановлено, що адвокатів там не приймається. А мимо тої анімозії др. Трильовського до священників, траплялися такі Попелі*, що за січову організацію в тюрмі сиділи. Чому ж хоч таким не можна було січової рогачки отворити?

Заборона впускати священників до «Січі» не має найменшої рації, а вона лише справді шкодить, бо число січових противників більшає. Мені здаєся, що котрий священник не симпатизував би з «Січами», то або сам не схоче там вступити, або попросту старшина не прийме його як одиницю для товариства шкідну. Така постанова ніраз не по козацькому звичаю і сю аномалію треба конечно усунути.

До «Січі» не конче належати мусять молодії, що потрафлять вправлятися, оборога ходити, піраміди ставити, але і люди старші, то чому ж не могли там належати і прихильні до того священики. Позаяк цілею «Січі» є теж освідомлювання своїх членів національно, то я був би за тим, що до «Січі» можуть вступити лише люди, що почувають себе українцями без огляду на їх суспільний стан.

* * *

Сокільська організація зрозуміла причини неохоти для сокільства, вона пізнала, що поширення сокільства по селах йде пиняво, побачила, як сама назва «Січ» свідомих селян електризує і взялась і собі закладати так звані «сокільські «Січі».

Щоби «Січі» дра Трильовського перевищити, у історичних назвах старших вгатили «Соколи» до статуту січового опріч кошового ще й отамана, котрий сам не знає, що йому в коші робити, так як і на Січі Запорозькій побіч кошового такої старшини не було. Були там курінні отамани, але се зовсім що иншого, чим отаман в теперішніх сокільських «Січах».

Мушу тут підчеркнути, що назва «Січ» була дуже щасливо вибрана і мушу признати, що се винахідка виключно дра Трильовського. Супроти того, говорячи по-купецьки, було се не лояльно зі сторони організації сокільської присвоювати собі сю «марку охоронну», на яку др. Тр[ильовський] мав патент, присвоювати собі перед тим, заки переведеться фузія обох тих для культури нашого народу так потрібних, спасених організацій.

У послідних часах «Сокіл-батько» став засновувати по селах «Січи» як філії товариства «Сокіл» у Львові. На мою думку, воно дуже нелогічно, щоб існувало тов. «Січ» як філія тов. «Сокіл». Товариство філіяльне повинно називатися як тов[ариство] матірне, бо інакше повстане хаос понять, що мовляв, вівця вродила козу.

На тих обох організаціях повторилася в мініатурі історія Правобережної і Лівобережної України, і тут, і там козацтво, діти одної матері, а ворогують між собою задля того, що є двох гетьманів. Між січовою організацією сокільською і [власне] січовою повстали погані ворожнечі.

Сокільська організація поводитася буцімто відпорно як той, що «здобув посідання, а хоче набути засиджене». Сокільство взяло собі назву «Січ» та лише відгризаєся проти атакуючих первісних властителів. І знову сурми дра Т[рильовського] сурмлять до приступу і скінчилося на тім, що торічний календар «Запоро-

жець», щоб помститись на «Соколах» і Цегельським*, помістив огидний малюнок, який не повинен в якій-небудь українській книжці знайти місця. Маємо два табори: «Січі» дра Трильовського – сокільські «Січі» дра Цегельського.

* * *

А кожний признати мусить, що «Січі» повинні бути власністю цілого українського народу поки що в межах Австрійської держави. Січова організація являється великим культуральним середником українського народу. Січова організація уводить в свій устрій карність, якої в інших товариствах нема.

Вона уводить рівність і братерство між товаришами. Вона освідомлює національно. Вже сама назва товариства, назва стародавніх старшин в товаристві мусить викликати у неосвідомлених питання, що воно є Січ, що се було? Із того «Січ» є найкращим ліком на москвофільську гангрену.

Січові вправи убагороднюють чоловіка. Його тіло краще розвивається, стається здоровіше. «Січ» вчиться вести борбу з елементарними нещастями. «Січ» має за завдання витворити боеву готовість для оборони краю перед інвазією тих, що поприсягли українському народові загалу. Усі ті задачі сповнити має «Січ». Для того поділ тих організацій на два ворожі табори, а ще більше ворожнеча між ними, шкодить нашому народові.

Тому проч з ворожнечею і з поділом – хай живе одна українська щира січова організація, обмежена на членів української народности без огляду на якісь там стани, чи класи і партії. Обі наші гімнастично-пожарні організації так як вони є тепер, хоч би між собою не ворогували, не можуть повищих завдань сповнити задля недостаточної, так сказати б, ділетантської організації.

Реформа є конечно потрібна, і то зараз. Вже не тямлю, хто то сказав, що ми робимо усе сезоново. Коли сягнемо в початки нашого відродження в Галичині, те, що я затямив, то ми були на-самперед в сезоні очищування нашого обряду від латинських «налетіlostей». Відтак взялись ми в другім сезоні до спорів правописних. Третій сезон – то «Бояни», відтак банки і баночки, відтак масло, відтак «гиндель», тепер школи.

На «Січі» ще сезону не було. Ми закладали їх як nebenbei⁶⁰. Та хоч ми сього сезоно[во] не робили, то «владза» накинулась на наші «Січі» найлютіше. Поляки не люблять того, що нагадує нам

⁶⁰ Побіжно, мимохідь (нім.).

нашу минувшину. Вони змагалися затерти у нас нашу традицію, щоб ми уважали себе лише *rozcziwym ludkiem ruskim*⁶¹, котрому вільно лише співати *smętnie rzewne dumki ruski*⁶², і то я би ще сказав, «лацінським алфавитом», а більше нічого. А що «Січі» потрапили освідомити таку темну Гуцульщину, то була се річ для ягайлонської ідеї дуже небезпечна, отже, треба було її знищити. Найтяжчим ворогом «Січей» був пок. Потоцький*. Заприсяг «Січам» загладу, а щоби українців приспати, дозволив їм закладати «Соколів», кілька схочеться. «Соколи» не були так небезпечні, бо вони тої місії, яка припала «Січам», сповнити не могли. «Сокол» не мав нічого спільного з нашою історією.

Зачнімо січову роботу *сезоново*. Запряжім до того всі наші сили, бо того нам дуже треба. Зачнім від злуки усіх гімнастично-пожарних товариств в одну січову організацію на цілий край. Се таке поле, як шкільництво, торгівля, індустрія, де можуть усі українські партії зійтися і спільно працювати.

Знівелюймо ««Січі» Трильовського» і ««Січі» Цегельського» в одну січову організацію цілого українського народу. Заложім Союз українських гімнастично-пожарних товариств у Львові під назвою «Запороже»⁶³. Членом того товариства може бути кожне українське гімнастично-пожарне товариство, котре до Союзу приступить і перемінить свій дотеперішній статут на статут вірцевий Союзу.

Цілею товариства Союз... є згуртувати всі союзні товариства, помагати до заснування нових, дбати про одноцілість адміністрації і вправ, посередничити в користь союзних товариств при набуванні пожарно-гімнастичних приладів, інструментів музичних і т. д. Ділами товариства завідує генеральна старшина⁶⁴. Кошовий, генеральний писар, осаул, обозний, суддя, підскарбій і т. д. Союз має в кожному повіті свою філію, котра має свою полкову старшину.

Полки мають свої односторої, не відбігаючи надто від народного строю тої місцевости. Що має бути спільного для усіх «Січей», то козацька шапка. Кожний полк мав би іншу краску дна шапки і по тім можна би полки відрізнити. Усі ленти треба би

⁶¹ Добродушним українським народцем (пол.).

⁶² Смутні плаксиві українські думи (пол.).

⁶³ Сю щасливу назву піддав мені др Цегельський, не хочу її брати на мій патент (Прим. А. Чайковського).

⁶⁴ Сього уряду в теперішніх статутах нема, хоч ся важна личність мала би якраз в товаристві примінення (Прим. А. Чайковського).

завести однакові на знак рівності і братерства. Старшина повинна би різнитися кутасиками при шапочнім мішку.

Членами є поодинокі січові товариства по містах і селах, які треба би назвати «січовими курінями» з курінною старшиною. Старшиною генеральною і полковою може бути вибраний член дійсний одної із союзних «Січей». На генеральних загальних зборах заступають союзні товариства їх повновласники. Завести би ще членів почитних, та тих би назвали для збереження нашої святої минувшини «січовими дідами».

Такий був би адміністраційний устрій, в яким треба би стисло держатися політичного поділу адміністраційного. Другий поділ, вже не статутний, а регуляміновий, був би поділ тактичний, на чети і сотні, зі старшиною вибраною ad hoc. Так само поділ для виконання пожежної частини належав би до регуляміну.

Позаяк організація січова має сповнити завдання просвітне, пожежарне і військове, проте повинні прийти з помоччю в сповненню того завдання «Просвіта», асекураційні товариства, край і держава. Бо щоби той апарат функтував як слід, на то треба невиспучої праці і кошту.

Наприкінці треба мені обговорити завдання військове «Січей». Питання се тепер якраз під пору. Стоїмо в передодні війни з найтяжчим споконвічним нашим ворогом. Ми заявили за Австрію. Поляки зробили те ж. Вони дістали манліхери, вчаться стріляти і т. д. А що ми зробимо? З чим наші «Січі» опріч «симпатії» стануть по стороні Австрії проти нашого ворога? Підемо на москаля з колами та люшнями, то нас виб'ють до ноги. І хто піде? Половина «січовиків» мосі округи бережанської при війську. Мій полк вже розбитий, бо втратив 50 процент найкращих «січовиків». Це сталося тому, що задля слабої організації, сказати би, принагідної, старші люди до «Січі» належати не хочуть, а з молодших мало є таких, що не досягли 18-ого року.

У нас треба конечно діяльність «Січей» поширити. Школярі, яким не вільно належати до товариств, повинні ходити до місцевої «Січі» на науку гімнастики так, як школярі по містах ходять до «Соколів». А коли шкільний обов'язок їх скінчиться, повинні зараз вписуватися до «Січей». Наймолодші січовики через перший рік свого належання до товариства повинні зватися чурами, поки не стануть справжніми січовими товаришами. Перехід на вищий щабель повинен відбуватися врочисто, а так само врочисто повинно відбуватися приймавання до товариства, передавання ленти і шапки.

Лента і шапка повинні остати власністю товариства. Вступаючий до товариства платить вступ такий, щоб можна за се справити ленту і шапку. Таким чином можна би, коли товариш перестане належати до товариства, відібрати від нього ленту і шапку навіть в дорозі судовій. А так, що лента і шапка є його власністю, відібрати йому не можна, навіть коли його з товариства за кару виключать. А він, щоб пімститися, піде в ленті і шапці до корчми, вп'ється, наробить галабурди, а тоді русиноїдні газети мають жир для рубрики «Sicz hula»...

Друга річ така. Наш регулямін чи січовий, чи сокільський поза «параду» не поступить кроком. Ми можемо вивести здвиг, рівно машерувати, повертатися, ну, але сього для побороення ворога дуже мало, а навіть при теперішній воснній тактиці се погубне. Наші вправи треба поширити. Нашим січовикам треба ясно вказати їх завдання на случай війни і треба їх до сього привчити.

При теперішній тактиці воно немислиме, щоб наші «Січі» могли виступити в боєвій лінії. Що споміж них є здібне до такого воювання, се забере собі держава сама через загальну мобілізацію. Ролі «коміташів», які є у балканських держав, ми не відіграємо, бо по просту ми правильному війську без кавалерії і артилерії не спростаємо. Ще могли би ми дещо справити в горах – на долах се неможливе. Таким комбатантам припала би роль розвідчиків-пластунів, пильнування і транспорту полонених, залоги в зайнятих місцевостях. Та і до того потреба знання азбуки воснної, потреба вміти обходитися з оружию. У тім повинні би ми знайти помічну руку у військовости.

Дотепер військовість відносилася до січової організації щонайменше байдуже, коли не вороже завдяки підшептам наших накинених опікунів. Як я просив позволення у бережанського команданта, щоб я міг на площі військових вправ уладити здвиг січовий, то зажадали від мене запоруки, що не буде політичної маніфестації.

Що наші товариства гімнастично-пожарні треба зорганізувати, об тім знають оба січові табори. Оба змагаються на організацію, а нічого з того дотепер путнього не вийшло. Одні других хочуть випередити, заскочити готовим фактом. Ми повинні так зробити. Обі партії: і народно-демократична, і радикальна повинні зложити анкету по рівнім числі вибраних і поручити їм переведення січової організації у всіх подробицях на засадах української безпартійности і рівности.

Бережани, 14 грудня 1912.

ПО ЮВІЛЕЙНІМ З'ЇЗДІ ПРАВНИКІВ

По святочній частині того з'їзду*, котра забрала ціле передпобудне, відпочено дальші наради до полудня. На жаль, явилось лише 20 учасників. Народи велись лише так ... поговірками і не можна було нічого обов'язуючого порішити.

Я однак по тім, що бачив і чув, можу собі цілий стан справи виснувати і кілька уваг під адресою товариства українських правників опублікувати як тему до дальшої дискусії. По її переведенню треба чим скорше приступити до організації товариства. Послідній з'їзд мене дуже вразив своєю нечисленністю. Навіть дехто з львівських правників не вважав потрібним явитися. Про провінціональних вже й не говорю. То новий доказ браку почуття горожанських обов'язків, на який наша суспільність з малими виїмками не здужає.

Та ж то був не лише святочний ювілейний з'їзд українських правників, но також і загальні збори красового товариства. До несприсутніх могло би знайти одне те оправдання, що до сього з'їзду було замало реклями. Треба було кілька разів по газетах закрубіти за збір, бо за одним разом наш брат не рушиться.

Говорячи на тему товариства правників, треба поперед усього спитатися, чи таке товариство нам потрібне. Бо з того, що те товариство із-за свого існування придбало лише не повних 200 членів з-поміж українських юристів, яких, на мою думку, повинно бути бодай 1800–2000 чоловік – виходило би, що такого товариства нам не потреба, а ми можемо дотичні наші потреби заспокоювати в товариствах інших націй – навіть для нас ворожих.

Та однак ні один тямучий правник не повинен того слова висловити. Нам потреба такого товариства, бо нарід, що має претензію на європейську культуру, на свій університет, таке станове товариство повинен мати. Але те товариство не сміє остатися на папері хоч би і веліновім, бо воно не має бути лише білетом вступу до культури європейської, але воно має сповнити культуральну місію серед правничого стану української нації.

Заки поговорю про ту культурну місію, про ті завдання станового товариства правничого, скажу дещо про те, як би переконання о такій потребі товариства між правниками поширити і придбати товариству найбільше членів. Відома річ, що без реклями нічого не зробиться. Треба мати на тямці, що таке у нас завелось серед буденних злиднів і клопотів, що не члени шукають за товариством, лише товариство мусить шукати за членами. Мінімальне число знайдеться таких охочих, що, почувши про

існування товариства, самі впишуться. Подавляюча більшість таких, що їх треба вишукати, написати гарне письмо, післати готову грамоту членську з чеком поштовим. А ще з тих найменше 30 % сховає голову в... акти (чи, як на нашій правничій жаргоні кажуть: акта) і не відповість нічого. До такого треба ще раз легенько застукати, звиняючися тим, що він, певно, попереднього письма не дістав, бо годі припускати, щоб такий діяльний чоловік не відгукнувся в такій важній справі, як станове товариство правників, та й ще кілька чемностей перед закінченням: «з глибоким поважанням».

Питання: звідки роздобути адреси? Від того є урядовий загальний шематизм. Переходити всі дикастерії, в яких потреба юристів. Вишукувати назвиська українців, в сумнівних случаях випитувати о адреси других і так далі. В сій роботі виручать старших товаришів молодші адепти §-фу і все піде гладко, а в році ювілейнім товариство наше числитиме бодай 600–800 правників. Щоби людей не відстрашувати, було б порадно вимагати лише вписового, а вкладку лишити на той час, коли товариство зможе за ту високу вкладку 12 К річно дати членам відповідний еквівалент.

Зібравши таке число членів, скликати загальні збори при кінці року і тут повинна рада прийти з чимось конкретним, що слідувало би по переведеній дискусії ухвалити. На послідніх зборах предложив тов. др. Гвоздецький наші потреби у трьох групах: 1) організація товариства; 2) заспокоєння станових потреб; 3) справа української мови в урядах. Я підчеркую, що організацію товариства зачинати нам від з'єднання якнайбільшого числа членів.

Щодо другої групи завдань товариства, то вона є найважливіша, есенціональна. Вона може піднести інтерес належання до товариства. Все проче – речі побічні. Хоч посліднє о береженню прав української мови є річчю патріотичною, але її може так само полагодити Народний комітет з українським посольським клубом.

Ся друга програмова точка дасться з'ясувати: береження прав станових членів товариства. Ся керниця завдань невичерпана. До того треба окремого реферату. Референти до того знайдуться кращі від мене. Я маю що іншого на думці, що *повинне* безусловно увійти в програму товариства, якраз під ту рубрику станових інтересів.

Опіка над укінченими правниками. Ніхто над тим не подумав, а із занедбання того виходить для нашого народу неоціненна шкода. Ми даємо на школи приватні, на бурси, складаємо на шкільні такси для наших студентів по державних гімназіях – але усе те даємо як дідові через двері, не дивлячись йому в лице. Ми старасмося о забезпечення матеріяльне, а не хочемо приложити руки до забезпечення морального.

Обговорення того многоважного питання над моральною опікою над нашою молодезією лишаю до окремої статті. Тут поговоримо про ту молодь, яка вже покінчила університет і поклала приписані іспити.

Мені здається, що се дуже оптимістичний рахунок, що лиш 50 % тої молоді, яка вийшла з гімназії, пропадає в дорозі від матури до абсолюторії, до третього державного іспиту. Займуся долею тих 50 %, що перейшли університет з іспитами. Що їм робити? Молодий чоловік наче птиця, що вилетіла з клітки по довгій неволі. Куди дітися? Не можна йому брати за зле, а навіть коли би було інакше, то назвати би його легкодухом, що, покінчивши університет, хоче вибрати щось таке, щоб йому було добре жити. Та у тім виборі він має очі зав'язані. Не має статистичних даних, де є більше запотребування юристів і де більша правдоподібність скоршого авансу. Чей же не вчився тільки літ на те, щоби бути до смерти пролетарем з університетською освітою. Виавансувавши, він зможе більше принести пожитку своєму народові. Він розбігнеться до суду, а тут покажеться переповнення. Забіжить до адвокатури – те саме. А тим часом було би місце в адміністрації, а він сього не знає. Навмання попав в сліпу улицю. Він, знеохочений, кидає все і йде на село до священика учителювати.

А коли б у товаристві правників завести таке завдання, що при кінці університетського року рада товариства має всі нитки в руці: вона знає, в якій дикастерії є запотребування. Укінчений юрист іде до того товариства і тут дістає певну, щирю пораду евентуально по затягненню інформації о особистих здібностях і вдачах кандидата, куди йому кинутися і як се зробити.

Хіба ж може бути краще і корисніше завдання?

І се завдання повинно сповняти красве товариство правників перед іншими всіми завданнями. Се важніше, ніж оборона урядника, покривдженого в авансі, бо він сам за собою постоїть, український посольський клуб упімнеться за його кривдою. А молодий хлопець, який поки що не займає в суспільности становища куди кинеться, у кого помочі попросить, як пр. не прийме його апеляція до суду або де-небудь.

Рада товариства, спрямовуючи сього або того правника до якоїсь branży, повинна розважити цілу кваліфікацію, всі вимоги потрібні, а тоді в разі неприйняття може на документах за ним постояти. Без таких відомостей можна не раз на ховзку попасти стежку. Буває не раз таке, що все промовляло би за кандидатом, а воно щось не тес. З того виходять не раз компромітації для клубу, який у верховних властей домагаєся усунення кривди. Як ми хочемо стати на ноги, як хочемо не лише задержати наш мізерний стан посідання, але його ще й поширити, мусимо таке завдання покласти між народні заповіді.

Дехто з-поміж нас думає, що впрочім поставлено як ціль в статуті товариства, що головним завданням товариства правників є плекання наук правничих. Ся ціль дуже релятивна. Коли за плекання наук юридичних вважатимемо гладження принагідного півгодинного відчиту фахового, обговорення якогось рішення найвищого суду, то таку ціль можна невеликим вкладом праці перевести.

Коли ж ми під тим плеканням будемо розуміти фахову наукову працю на ширший розмір, то в товаристві правничім ми такої цілі не осягнемо. До такої праці потреба свобідного часу, глибоких студій, обильного матеріялу. Ся праця виключно для професорів університету або для стипендіованих кандидатів. Ті люди мусять мати час і університетську бібліотеку під рукою. Всі прочі юристи у Львові і на провінції, обтяжені буденною фаховою роботою, ані думати об тім не можуть. З того виходить, що для праць із царини юриспруденції на ширшу скалю товариство правників не надаєся. Сей горішній відлом праці повинен вернути до тов. ім. Шевченка, до нашої будучої Академії наук, до секції історично-правничої.

Для товариства лишім ту працю дрібнішу, на яку може спромогтися пересічний український правник хоч би на провінції. Товариство не має фондів на ширші видавництва юридичних праць, бо їх наклад звичайно не виплатиться. Такі речі нехай видає товариство, що має фонди і підмоги.

Товариство повинно видавати фаховий періодичний журнал, а не принагідний. Взорів маємо багато у німців і поляків. В тім органі не містити би широких праць, бо на тім тратить ціль органу, призначеного на менші питання, передруки відчитів, обговорення справ станових, рішень і т. д.

Той орган повинно товариство поширювати за передплатою, а не за членську вкладку. Вона повинна бути невелика, така пр[иміром], як у «Просвіти». Як премію можна би давати членам набути від Наукового т[оварист]ва ім. Шевченка фахову юридичну книжку. Таку книжку набуло би товариство від Наук. тов. ім. Шевченка по зниженій ціні, пр[иміром] по ціні накладу з малою надвишкою. Користь з того була би подвійна: то була би премія для членів за те, що належать до товариства правників, а Наук. тов. ім. Шевченка полегшало би, що без втрати позбулося часті накладу.

А фахову газету видавати окремо за предплатою – але видавати її фахово, щоб кожне число вийшло в час з добірним матеріалом відповідно, себто після наших сил ремунерованим. Бо ми, українці, пережили вже ту добу нашого розвою, що люди писали задармо до газет, та ще були раді, коли найшлася газета, в якій можна було попасти між письменників.

Як зберігати права української мови, се полишаю собі до иншої статті. Наразі тільки про зміцнення товариства правників. Нехай рада товариства розвине свою енергію в прислужуванню членів, а прочія приложаться опісля.

НЕ ТРЕБА ЗНЕВІРЮВАТИСЯ!

В ч. 89 «Гром[адського] Вістника» поміщено з нагоди споминів про П. Куліша статтю д. Ів. Кривецького* «Обличитель анархії». Сказано там, що найтяжчим ворогом між ворогами українського народу – це анархія. Автор наводить важкі приклади з нашої історії, починаючи з того часу, як наші предки звалися антами. Цих фактів не можна заперечити. Нас побивала не лише ворожа сила, але і міжусобиці, незгода, одним словом, анархія. Ми про це знали від найдавніших часів, від наших старих літописців, а Кулішева заслуга як історика хіба у тому, що він цю недугу назвав властивим іменням: анархія. Доказ такої анархії дав пок. Куліш сам на собі, бо хоч він як історик знав історію свого народу по джерелах, хоч знав про Андрусівський договір*, помимо того був і москвофілом, і полонофілом, хоча кожному, хто знає про Андрусівський договір, повинно бути відомим, що і одне, і друге «фільство» заведе український народ до загибелі, а лише самостійницьке українство може його спасти. Ми читали на останку письменницької діяльності заслуженого покійника про «танцюристий рай». Коли б тоді пок. Куліш мав в руках гетьманську владу, був би напевно до танцюристого раю завів силою, і ми за цих 30 літ були б на смерть затанцювались. Отож і у Куліша появилася та сама риса, яку він відкрив далеко перед тим в історії України.

Не хочу перечити історичним фактам, бо це правда, але мені ходить о це, щоби у того, у кого нема крихітки критицизму, у земляків слабших духом не повстала зневіра до наших самостійницьких змагань, щоби вони не вважали свого народу за якесь каїнове, прокляте і невилічимою анархією закажене плем'я, котрому треба сказати: «Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно...»

Отож на піддержання духа тих земляків я хочу вказати на такі моменти в історії, що ця наша анархія не така страшна і, певно, не є невилічимою недугою. Була б вона тоді страшна, коли б її ніде не було, хіба у одних українців. А тим часом, коли поглянемо на історію котрого-небудь народу, так того, що вже пережив своє і пропав, як і того, що тепер тішиться своєю державною самостійністю, то побачимо, що ніде не обійшлося без міжусобиць, крамоли, зради, одним словом, анархії і хаосу.

Грецький історик Маврикій, на якого д. Кривецький покликується, висказується погано про наших предків антів, але він чей же тямив, що таке саме діялось і серед його земляків греків в хвилі високого культурного розвитку, що Пилип Македонський

убрав цілу Грецію у свої шори таким способом, що заводив кириною між малими грецькими республіками і брав одну за другою. Чей же тямив, що, коли в часі перських воєн греки показали свій великий патріотизм, енергію та хоробрість, то опісля завелись крамола, міжусобиця і зрада свого народу через найкращих патріотів. Атени видали Мільтіяда, але опісля і Алькібіяда, Спарта видала Леоніда, але і зрадника Павзанія. Отож і Греція мала своїх Тетерів*, Брюховецьких* і т. п. Таке саме водилось у інших народів, з котрих одні, не маючи життєвої сили, пропали в судорогах анархії, а інші вийшли з тої недуги ціло, скристалізувались у внутрі, вилічились з анархії і тепер живуть могутніми культурними державами. Отож, такий хаос-анархія є у народів в початках їхнього історичного життя буденною появою, так як у дитини зубкування, котре у слабих організмів кінчиться смертю в судорогах.

Супроти таких історичних фактів не можу згодитись з тим поглядом, щоб анархія була вродженою, упослідненою прикметою мого народу. До появи анархії у кожному періоді історії українського народу причинились зовнішні умовини. Йому жилось все як горохові не при дорозі, а при битому шляхові. Може, не було б у нас анархії, коли б нам дали жити спокійно, коли б на нашу багату землю не насувалась заєдно хмара хижаків, ласих на чуже добро, коли б ми не жили на шляху між Азією і Європою. У скрутних годинах оглядаються люди по боках за виходом, вигадують різні орієнтації, а кожному здається, що його орієнтація найкраща. До того ще причинилась розлогість української землі, брак комунікації, а через те і брак порозуміння в даний момент.

У кожному періоді нашої історії проявлялась анархія. Наша історія доволі довга, бо зачинається в IX столітті. Та мені здаєсь, що за історичне життя нації брати би лише час її державного життя, проче врем'я поза самостійною державністю то не життя, лише летаргі. Коли так на річ дивитимось, то період княжий і козацький заберуть небагато часу під нашу історію, а більше відпаде на летаргі, сонність. У такому часі анархістичні прояви зводяться до справ маловажних, і з ніким нема що числитися.

З анархістичної недуги має нас вилічити історія. Вона називається вчителькою життя. Та ледве чи котра вчителька мала [с]тільки тупоумних, недотепних, невдячних учнів, як та вчителька історія. Особливо її науку забувається, коли довгий час не було науки. Тоді затираються в пам'яті факти, забувається традиція, а народ у десятому поколінні не тямить, що робили його прадіди, забуває їхні помилки і робить такі самі. А ще треба

мати на увазі, що не досить тямити самі факти з історії, їх треба ще перетравити, щоб вони заволоділи цілою душею народу. Не досить, щоб історію знали самі історики; її мусить знати здебільшого цілий народ. А наш народ довгий час вчився своєї історії хіба з оповідань та переказів, бо довгий час ми не спромоглися на найменшу популярну історію. Нема що говорити і про історичну романтику, бо у нас і тої не було. Довгий час ми мусили вдоволятися плохеньким перекладом історії Іловайського і двома історичними повістями «Чорна Рада» і «Тарас Бульба». Ми не мали нагоди дивитись на нашу історію крізь козацтво, бо ми теж не мали з чого вивчитися козацтва. Через те національна свідомість на Великій Україні аж до появи історії Аркаса*, була ніяка⁶⁵. Тамозна інтелігенція з народом не стикалась так, як у нас в Галичині і на Буковині і не могла навчити найменшого брата про нашу бувальщину. Інтелігенція вела підпільну роботу на таких принципах, в котрих національна історія являлась зайвим баластом, зупиняє розвій великих інтернаціональних ідеалів.

Тому-то, як вдумаємося в історію Визвольних змагань на Великій Україні за послідній час і прочитаємо історію з козацького періоду, то побачимо точ-в точ те саме, що було перед сотками літ. Те, що діялося перед сотками літ, забулося, бо історія свої лекції на довгий час перепинила, коли ж тепер та учителька життя історія на протягу кількох літ зробила болючу репетицію, то треба сподіватись, що наука не піде на марне.

Якби ми були народом дряхлим, пережитим, то поява анархії і в цій нашій найновішій добі нашого існування державного була б для нас погубна. Але так не є, нам ще далеко не час спускатися на дно. Українці народ живий, молодий (статистика уродин). Ми йно прокидаємося до життя з довговікового сну. Національна свідомість в народі зростає до небувалої потенції. Ми з анархії вилічимося. Ми вже показали світові, що коли держала нас сильна рука, то про крамоли не чуть було. За Хмельницького ніхто не важився сягнути по гетьманську булаву, хоч народ не раз опинявся в дуже скрутнім положенню і нераз була причина скинути гетьмана, щоб були крашчі люди як Хмельницький (Іван Богун). Таке буде знову, коли у нас з'явиться сильна рука. А вона з'явиться певно, коли настіє слухний час, коли народ в еволюційнім своїм розвою, при невсипучій праці видасть із себе побіч геніїв слова

⁶⁵ Покійний Михайло Коцюбинський писав мені, що та історія розійшлась по Україні в 40.000 примірників, а народ плакав, читаючи її. (Прим. А. Чайковського).

Шевченка і Франка теж і генія діла, українського Кіра, Бісмарка чи Наполеона. А може і таке бути, що така сильна рука прийде до нас іззовні і виведе Україну на певний шлях. Це нічого неможливого, коли нагадаємо, що Наполеон Бонапарте не був французом, а служив французькому народові.

Здавалось, що свого часу такими геніями будуть Хмельницький чи Мазепа. Показалось, що ні, бо ні один, ні другий не вміли вихіснувати пригожого моменту і прогайнували його. Із того, що у нас досі не появився такий чоловік, вийшло таке, що не одному здавалось, що він якраз покликаний Провидінням на українського Наполеона або Бісмарка. Та вони йно попартачили діло, не допускаючи нікого з чужинців, котрі хотіли стати на службі нашому народові і повести діло фахово. В тім пошкодила нам національна зарозумілість і ми самі. Ми так зробили, як мала дитина, котра хоче сама одягтися і рукави надягне на ноги. І Провидіння продовжило нам ще час школи, не допустило до іспиту зрілості. А ця школа була нам дуже потрібна до вилічення з анархістичної недуги.

Ми, галицькі українці, ще перед війною були по кризисі, були реконвалесцентами, бо ми признали і признаємо тепер авторитет нашої репрезентації. Це великий крок вперед. На Великій Україні авторитет сильної руки мусить бути накинений, бо там, як показалось в останніх часах, остало по-давньому. Там віджили духи Ханенків* та Брюховецьких. Різні люди захоплювали владу в свої руки на часок, та опісля не знали, куди йти, достоту так, як Хмельницький по пилявецькій побіді.

Ми не вгадали замислів Провидіння, не обчислимо з олівцем нашої будучности, ми ще не такі мудрі, щоб пізнати *четвертий* вимір. Але нам слід працювати невсипучо і вірити, що наш молодий, здоровий, високою інтелігенцією від природи обдарений народ не пропаде, не дасть себе запроторити анархії і доб'ється належного йому серед народів світу становиська.

ВІРЮ В СИЛУ НАРОДНОГО ДУХУ!

За послідню мою статтю в 27 ч. «Укр[аїнського] Гол[осу]» «Не треба зневірюватися» діставсь мені від деякого прикметник неоправданого оптиміста, котрий живе в облаках і не бачить того, що у нас діялось й ще на очах діється. Вони кажуть, що нема позначки, щоб хаос кристалізувався, щоб мрака розступалася. Закидають мені ще, що я моїм оптимізмом заколисую народ до солодкого сну, а цілу нашу майбутність зводжу до старої рутенської максими «якось воно буде». Обороняючись проти тим закидам, я поперед усього пригадаю, що в тій моїй оптимістичній статті я закликав земляків до невсипучої праці і витривалости. Не сліпий я, щоб не знати того, що наша історія дальша і ближча записала, щоб не бачив похибок, промахів і злочинів, але я ще не договорив до кінця. Я оптиміст, але не такий, щоб спускатись на «якось воно буде».

Я вірю твердо в силу духу українського народу. Дух народу, гадаю, то дійсність, а не якась метафізична фраза. Ми його не бачимо, бо він дух, але запевняємося про його існування з прояв його творчости. Він об'являється нам колективом діл нашого народу. До тих колективних діл причиняється кожна одиниця, котра що-небудь робить для народу. Ніхто не сміє відтягатися від співучасті в тім колективі, не може звинятися тим, що його причиною – то марниця, а коли доля не зробила його генієм, то він не має іншого обов'язку, як піклуватися о своє животіння. Бо відома річ, що і найменше діло може спричинити важні наслідки та що не раз таке на око маленьке діло у своїх наслідках важніше, як колосальне діло генія. Впрочім, з малих діл виходить велика сума. Хто відтягається від праці для народу по своїм силам, той ледар. Ледарі є пасивні і активні; першим не хочеться нічим причинитися до колективного діла, активні ж знову роблять таке, що народові приносить шкоду. Це впрост злочинці. Обов'язком громадянства є: перших змушувати до праці, других нищити і робити нешкідливими.

Сума ледачницьких злочинів степенується в міру хаосу-анархії, в яким народ перебуває. Вони ж якраз той хаос-анархію викликають. Таким злочинцем є не лише той, хто з *наміром* шкодити задя побічних цілей поповняє злочин, але і той, хто в даний момент бересь орудувати ділом, не маючи до цього ні снаги, ні кебети, котрому можна сказати: «Не пирожися, бо ти не пиріг». В нашій історії таких злочинців було багато, з'явились вони і в послідніх часах наших визвольницьких змагань. Вони без підго-

тови, без фахового знання, а лише для почести, амбіції, наживи взяли за народне важне діло, до якого не доросли. От я наведу для зрозуміння маленький приклад. Був хтось добрим директором якого залічкового товариства, а йому здається, що створений на міністра фінансів. Командував хтось у війні курінем, а пхається на команданта корпусом або хоч би дивізією. Ці злочинники викликають анархію, путають розгін народного духу, і цього не можна їм вибачати, пустити безкарно, з ними муситься зробити порахунок. Наша рутенська поблажливість мусить уступити. Не можна їх виправдувати тим, що у них була добра воля, лише не було хисту. Добра воля хіба тоді виправдувала б, коли б вони були примушені даним моментом взятись за діло, бо не було нікого другого, кращого. Коли ж вони мали час надуматись, знали, що є до того люди кращі, але, поведуючись амбіцією, нахабністю на почести або на наживу, не пустили до того других, кращих людей, тоді добра воля не може їх виправдати і вони остануть каригідними злочинцями. Ми, добувши собі волю і панування в своїй хаті, не сміємо тих злочинців амнестиювати, бо знову прийдеться нарікати на вчительку історію, знову випаинуть на верха такі самі злочинці «з доброю волею», знову попадемо в анархію і знову в'язатимемо духа народу.

Коли кара має стрінати злочинців з доброю волею, то тим більша вона мусить бути для ледарів зі злим замислом. Дотепер по більшій часті ми, не маючи в руках самостійности, а за тим і ексекутиви, пускали такі злочини плазом. У найгіршому разі нап'ятнувалося його в пресі, та й на тім кінець. На це повинно було читаюче громадянство бодай громадським бойкотом зсолідаризуватися з голосом преси. Та ми такі поблажливі, вибачаючи, що на таке не зважились, а коли дотичний сваток на тім злочиннім інтересі доробився і став дуком, то громадянство замість бойкоти йшло до того добродія поклонитись золотому тельцю. Це велика хіба нашої народної вдачі, і з того треба нам в першу чергу вилічитись.

У нас є ще друга споріднена хіба: відразу до доносу. Поперед усього треба устійнити поняття доносу. То не той «донос» в вульгарнім значінню, що чернить людину о змислений злочин. Це погань чи не гірша від вбивства. Донос в юридичнім значінню – це повідомлення караючої влади, що якась одиниця прогрішилась. Коли злочин чіпас приватне право одиниці, то ініціатива оставляється до волі пошкодованого. Коли це злочин публічного характеру і зачіпас інтерес публічний, загрозус інтересам нації,

тоді є обов'язком кожного громадянина, хто о тім довідається, донести о тім де треба. Поки що ми повинні такі злочини реєструвати, карбувати собі докази і остерігати громадянство перед небезпекою, бо ми ще не маємо в своїх руках ексекутиви. Треба тямити, що хто такі злочини проти нації промовчує, той мимоволі солідаризується з ними. Бо знову не треба думати, що ми такі святі та божі, що не робимо так задля євангельської науки: не супротиваяйся злу; або: бачиш в оці ближнього порошину, а в своїм беревна не бачиш. О ні! Ми любимо при даній нагоді з поверненими на небо очима потихоньки в чотири очі очернити ближнього аж до «нельзя», лише застерігаємось, щоб це «не від мене вийшло». Тоді про того очерненого йде невинно лиха слава, а він, сердега, не знаючи, перед ким обороняється, зневірюється і усувається від народної праці. Та позаплечна клевета причиняється до анархії так само, як затаювання злочинів. То є велика хиба, з якої конечно треба вилічитися. Гріхом є чорнити невинних без певних доказів, а так само не доносити про злочини. При такому не спроможемось на побороення анархії, не позбудемось шумовиння, не скристалізуємо творчих сил нації, не поможемо їй духові.

При тому треба нам пильно стежити і за добрими, світлими проявами, і публічно реєструвати заслуги одиниць, їх посвяту і геройство. Ми переконаємось, що нація наша вже видала героїв не гірших від спартанського Леоніда. Усього ми поки що опублікувати не можемо, але прочитайте хоч би «Календар Червоної калини»* за цей рік, а кожний, у кого душа не заражена песимізмом, мусить підбадьоритись, позбутись зневіри і запевнитись в животности, творчости і силі духу українського народу.

Я вірю в цю силу, і тому я оптиміст!

НЕМА ПРИЧИНИ ДО РОЗПУКИ!

В часі великої війни один польський артист у Варшаві виступив в кабареі з такою сатирою. Оповідав, що загрвав в карти з французом, англійцем і ще кількома. Зразу йшла йому добра карта і хотів перестати, та партнери де допустили до цього і говорили заєдно: *graj pan dalej*. Аж змусили його своєю впертістю і голодом до того, що віддав усе, що виграв, та ще й своє втратив. Те саме мусимо і ми сказати нашим партнерам: грайте, панове, далі такими самими азартними ставками і побачите, який з того вийде кінець. Ми знаємо, що наш партнер терпить голод на всіх царинах. Від нього, а не від нас залежить, чи йому стане краще, чи ні. П. Сікорський* медовими словами звертає до інородців щоб їх заспокоїти, обіцяє дуже мало і дуже невиразно, чого нам від Польщі ждати, за тим йдуть погрози, мовляв: не хочеш, псе, куска хліба, який тобі подаю, то дістанеш буком. А польські газети голосять за ним: чого ви властиво хочете, ви, українці, білорусини, литовці, жиди, німці? Скажіть, будемо миритися...

Чого жадасмо, з цього не робимо жодної тайни, і ви це дуже добре знаєте. Вам у відповідь можемо дати одну добру раду: коли хочете, щоб ті «інородці» бодай часово з вами сяко-тако жили, то робіть так, щоб ви не затроювали їм життя і не випихали їх з прадідівської землі. Тямте, що було в Австрії. Там жило аж 8 народів. А чи вони всі були вдоволені? Там було добре лише мадярам, німцям і полякам. Поки був мир, то Австрія могла панувати. Коли ж вмішалася у війну, то згори повинна була передбачити, що розлетиться. Для Австрії неможливим було видумати такої війни, котра б була ідейною для всіх народів. Показалося, що не лише ті невдоволені народи бажали собі розвалу Австрії і причинялись до цього всіма силами (чехи), але й ті, що їм було в Австрії добре, хотіли ще ліпшого і в годину конання старої Австрії копнули її (поляки). Коли б Австрія була справді матір'ю тих всіх народів, то, може, вони були б вдоволені і не були б допустили до її розвалу. Австрія – то історичний зразок погубної засади гноблення одних другими і фатальних наслідків такої політики. Не входжу я в те, що такий режим є руйнуючий для кожної, навіть дуже сильної держави, а що ж сказати о державі молодій, несконсолідованій, закаженій завзятими міжпартійними боротьбами для самого панування, для власного інтересу, якою являється відновлена Польща.

У кого тільки трохи незамороченого шовіністичною меґаломацією розуму, то мусить бачити, що такий стан мусить довести до руйні і розвалу. Отож польський уряд не може ніяк перейти до

денного порядку над тою 1/3 частею населення, котре називас себе не-поляками. Бо треба йому о тім тямити, що хоч зразу не було би такого зриву і панував би позірний спокій, то при даній нагоді, коли завіє буря іззовні, ті інородці не будуть мати найменшого інтересу підпомагати накиненої їм матері, а навряд.

Тепер політичний барометр в Європі показує дуже погано, велике атмосферичне тиснення аж в очі б'є і оловом душу налягає. Світова війна не скінчилась, а йно що зупинилась, щоб ще з більшою силою зачатись. Ослаблення Німеччини, спричинене республіканськими утопіями, лише часове. Республіка німецька – це історичний абсурд, бо німці були все монархією, і вона в Німеччині знову поверне. Ще дуже завчасу співати німцям вічну пам'ять, а версальське «de profundis» – дуже ефемеричний твір. Згідні деклямації «політиків», що «не від німців нам вчитись» – це ліліпутські деклямації. У тому біда, що ми, хоч користувались німецькою культурою, дуже мало від німців навчились і ще багато від німців вчитись би нам. Отож, Німеччина незадовго зрівноважиться, і вона не забуде ні Франції, ні її пупілям того упокорення, якого зазнала по світовій війні. Німці швидше спроможуться на відплату за рік 1918, як французи спромоглись на відплату за 1871 рік.

Те саме буде і в Росії, в котрій, як загалом говорять, працює тепер німецька голова і енергія. І там кипить ненависть і думка реваншу за упокорення зі сторони Польщі у Ризькому договорі* – і ті дві великі держави зженуть першу оскомину на Польщі. Серед таких обставин, в посередині між двома готуючимися до круговороту вальцями, треба Польщі шукати сили опору у своєму внутрі. А ця сила може вийти лише із вдовolenня і добробуту тих народів, які змушені у Польщі жити. Ані гарні обіцянки на воевідську автономію, ані поліційні дописки, ані карні нищительні експедиції вдовolenня не зродять. Не заспокоять невдовolenня і погрози на винищення інородців, бо це смішне і неможливе.

Але було б нерозумом з нашої сторони тепер ризикувати. Це був би акт розпуки, засуджений згори на невдачу і ще тяжче закріпощення. Дозріють європейські факти на цілій лінії до тої міри, що стануть корисними для нашої остаточної ідеї, тоді побачимо, що і як. Ми працюймо над освідомленням мас, над піднесенням їх добробуту і ждїм. Врозумиться Польща і поведе політику в змислі народних свобід, добре. Не поведе – друге добре. Чи с'як, чи так станесь, ми наразі підождїм. Поки що хай грають далі. Ми не масмо потреби ані витягати руки до згоди, ані говорити про наші домагання, бо ми їм сотий раз говорили, та вони все показували, що на те вухо не дочувають...

ЧОГО В НАС НЕ ПОВИННО БУТИ?

В останніх часах появляються у нашому громадянстві думки і вислови, які не ворожать нічого доброго. Маю на думці дисонанси між наддніпрянцями і наддністрянцями. Це початки ворогування між двома рідними братами, яке нас роз'єднує.

Нам би у цім лихолітті, яке переживасмо, єднатися в одну велику сім'ю, єднатися під кличем соборности України, а ми замість того накидуємось одні на одних і держимося упрямо свого «загумінка». Прийшло до того, що один визначний наддніпрянець виголосив у Празі відчит*, в яким нас, наддністрянців, відсудив од українства, назвав рутенами, котрі не мають нічого українського в собі, назвав нас впрост окремішним народцем, з котрим справжнім українцям не по дорозі. Яку велику шкоду наніс цей добродій нашій загальній справі, видно з того, що ворожа нам преса підхопила цей клич як атут на це, що наддністрянці не мають права називати себе українцями, а лише русинами, отже, польська влада є в праві відмовити нам права називати себе українцями. Я не міг довідатися, з якої причини дійшло до того. Люди говорять, що того прийшло із-за унії. Аж не хочеться вірити, що розумні люди вертали до середньовіччя і розмежовували людей по їхній вірі.

А дехто знову з-поміж нас, наддністрянців, виступає різко проти усьому, що приходить до нас з-над Дніпра на наш галицький загумінок. Говориться, що лише наддніпрянці спричинили своїм безголов'ям наші останні невдачі, забуваючи про те, що і по наших боці були великі у цьому похибки та що й ми не без гріха. Про це говоритиме історія, а поки що нам ні одним, ні другим таких закидів підносити не можна. Зразок такої ворожнечі дає нам хочби допись яворівського «Етіопа» в «Ділі»* на рахунок наддніпрянського хору Котка. «Ми і вони...» – що це за дивогляд? Ні «ми», ні «вони», а один український народ. Хоч нас ділив з давен давна густий кордон, хоч українці по обох боках Збруча були змушені жити окремішним життям, то через те ми ще не розділилися на сербів і хорватів, а остали *одним українським народом*. Час вирівняє між нами всі різниці, і одні від других багато дещого навчимося.

Наша історія дає на це багато прикладів, що ми взаємно собі пособляли і вважали себе за одно. Галицька Україна дала Великій Україні таких людей, як Петро Конашевич, Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Памво Беринда та його брат і багато інших. Богдан Хмельницький був теж потомком емігрантів з Галичини

на Велику Україну. Знову ж, коли б не Тарас Шевченко, Драгоманів, Лисенко, то ми, наддністрянці, остали б у віки вічні рутенським маленьким безідейним народцем, котрий з часом, як одрубана від м'якого пня галузь, був би пропав без сліду і розплився в чужому морі. Не забуваймо й на те, хто заснував Товариство ім. Шевченка, за чією ініціативою моральною і матеріальною підмогою, за чії гроші закуплено у Львові для того Товариства великі кам'яниці, за чії гроші засновано Академічний дім? Чи на такі фундації ми, наддністрянські нуждарі, були б спромоглися? Не забуваймо й на те, як наші браття над Дніпром однеслися до галичан, вивезених Московією в часі великої війни. Скільки справжньої братерської опіки і помочі наші заточенці від них дізнали? От хоч би похорон нашого брата Костя Паньківського*. А скільки знову полялося крові наших наддністрянців в боротьбі за свободу Великої України?

Ті ріжници, витворені клятим кордоном, стали серед того велетенського змагання затиратися між нами. Видно це особливо в розговірній і літературній мові, а так само у поглядах на нашу рідну справу. Те все записала незатертими знаками наша історія. Тепер нам би лише йти тим спасенним шляхом до спільної мети, до зреалізування нашої ідеології соборности, а тут знову чорт став засівати кукіль, де сходила пшеничка.

Тут слід згадати ще про одну аномалію, яка в останніх часах виявилася у нашого наддністрянського громадянства. Кілька вже разів, а в останнє у вічевій антицелібатовій резолюції в Станіславові домагаємося, щоб нам, уніятам, віддані забрані за сокальською межею православні церкви тому, що вони були колись уніятські. Чи це значить справді піклування про справи унії, чи собі така «хитрість малоросса»? Мені здається, що це друге, бо таке домагання не має за собою ні історичної, ні фактичної рації. Та ж ті церкви були ще тоді, як про унію не було чути, православними. Їх будували наші православні князі, і аж згодом вони опинилися по цім боці.

Якої шкоди нашому народові і обрядові наробила унія по тім боці сокальського кордону, о тім всі добре знаємо. Наш величавий обряд «ісковеркано» різними латинськими прищіпками до непізнання. І ця обставина, а не сама унія, спонукала царя Олександра II до заведення реформи і очищення обряду. Він не на те згодився на бл. п. єпископа Куземського*, щоб винищити унію, лише щоб очистити обряд. Думку на скасування унії піддали московському царському урядові ті уніятські священики, що

пішли з Галичини москалям на службу. Московський царський уряд на це згодився, а єпископ Куземський стався для Холмщини зайвим. Холмщина стала проти тому шторчаком. Це було наслідком пропаганди в Польщі.

Та не знати, як би воно було, коли б заводили там не царо-слав'я, а такі українське православ'я, яке було на Україні перед тим, заки Москва поклала на нашу церкву свою важку лапку. Мені здається, що коли б так справді було, і коли б методи заведення такого українського православ'я були інші, то не було б опору, не прийшло б до кровопролиття і крокодильних сііз польської преси на тему: «пшеслядованє унії на Подляшчу», не витворилабися секта «упорствующих».

Тепер часи змінилися. Царо-слав'я пропало безповоротно, на його місце вступає автокефальна українська церква, відживає стара церковна традиція з-перед Петрових часів. Серед таких змінених обставин ми не маємо права жадати, щоб нам було звернено те, що нашим православним братам було забрано. Вони є законними історичними власниками тих церков, а нашим обов'язком є домагатися, щоб їм їхня власність була звернена.

Та воно не має і практичного зміслу ставити таке домагання, яке поставили на станиславівському вічу. Що нам з того прийшло би, коли б ті православні церкви віддано нам, гр[еко] католикам. В першу чергу я питаю, де є тепер унія за сокальською рогачкою? Чи ті «упорствуючі» схочуть вертатися до унії, коли вони можуть мати свою автокефальну українську церкву? Та ж то були б церкви без парохіян. По-друге, якби нам справді віддано ті церкви, то ким ми їх обсадимо? У нас 140 парохій порожніх. Коли б навіть тих 107 жонатих питомців висвячено, то ще би не вистарчало. Значиться, що ми тих церков не були б в силі обслужити уніятським духовенством, і вони стояли б порожні, а тоді обсаджено би їх духовенством латинським, бо церкви були б католицькі. І вийшло б в практиці те саме, що є тепер. Через те положення погіршилось би, бо православні українці не без підстави закинули б нам, що ми їх зрадили. То була б наша Альзація і Лотарингія, котра викопала би між братами непроходиму пропасть. По-третє: конкордат вказує на те, що Польща і Ватикан не допустять туди унії. Це, зрештою, ясне було вже тоді, коли не допущено на Волинь луцького єпископа Дра Боцяна*. Ми бачимо тепер наглядно, що унія нікому вже не потрібна. Рим її не хоче, бо папа сказав, що лише римо-католики є справжніми католиками. Польща теж не хоче унії, і уряд польський швидше поступиться перед православними, як перед нами, уніятами.

А нам? Нам потрібна стала уніятська церква тоді, як вона стала для нас церквою народною, українською, охороною нашої народності і обряду. Коли їй відберуть національну ціху, тоді вона не буде нашою, а навпаки, стане для нас ворожою, і поведе нас до латинізації і винародовлення. До того робиться великий крок вперед через примусове введення целібату, через відчуження від нас нашого питоменного духовенства. Але ми *мусимо* мати нашу народну церкву, а коли нею перестане бути гр. кат. церква, то ми пошукаємо собі іншої, такої, де і наш обряд, і наші церковні традиції, і наша народність українська будуть збережені.

Догматичні тонкості, то річ богословів – вони не прив'язують народу до церкви, бо не всі можуть бути теологами. Ми лиш одну ставимо вимогу до церкви: щоб вона була *церквою Христовою*. Наш спаситель Ісус Христос проповідував Правду, бо Отець Небесний – то незмінена і непомильна Правда. А що ж сказати про таку церкву, де єпископ за ціну митрополичої митри, а згодом за кардинальський капелюх не жахається фальшувати синодальної ухвали, а його зверхник у Римі той фальш апробує? (Диви «Висвітлення»)*.

Унія була мостом до переходу з православ'я на римо-католицтво. Хоч з Риму тому перечили, то це таки показалося правдою. Той міст тепер так розгойдався, що шарварком його не направиш. Тепер немає у нас найменшого інтересу, а навряд, була б для нас велика шкода, коли б ми яким-небудь способом причинилися до поширення унії там, де її досі немає.

Для того я вважаю непотрібним, небажаним і шкідливим ставити такі статті у вічевих резолюціях, які поставлено у Станиславові: «щоби нам було віддано забрані латинниками православні церкви». Такими резолюціями ми лиш відмежовуємося від наших православних братів, ранимо їх почування, а чей же, Пробі! для унії не відчурасмося нашої ідеї – соборности України.

НЕМА ТОГО ЗЛОГО, ЩОБИ НА ДОБРЕ НЕ ВИЙШЛО

Попадаємо не раз в розпуку, що з нами далі буде, чи козак, чи пропав? Від того багато громадян дубеніс, опускає руки, не бачить вороття і думає собі: «Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно». Йде на нас великою силою латинізація і полонізація, народ убожіє, голодує, школа пропадає, не дають нашим приватним школам права прилюдности, хоч ми самі останніми засобами ці школи удержуємо.

Та коли до тих усіх злиднів спокійно придивитися, то справа не представляється так страшно і безнадійно, як би здавалося. Всі заходи наших ворогів не женуть нас ще до загибелі, до смерти, а лише до нашого *цілковитого перетворення* нас в інших людей, до повернення з того століттями промощеного шляху, яким ми йшли досі. Це перетворення в іншу новітню людину таке саме, як коли хлопець чи дівчина переходять до стану дорослого, те саме, як з кукли має вийти метелик. Ми до нашого розвалу були гусільницею, тепер ми стали куклою, а з нас має вийти метелик. Треба лише берегтися, щоби нас хто не роздавив. Такі різні переходи спричиняють різні заворушення, схвилювання в організмі, вони бувають більше або менше болючі, та це не є признакою смерті, лиш початком нового, іншого життя.

Жили ми під Австрією століттями, перейнялися аж до обриднення австрійською ідеологією і нам здавалося, що житимемо в Австрії до кінця світу, та про те лиш думали. Таким переконанням ми були перейняті до глибини душі, ми витрачували переважну часть нашої енергії на здобуття собі громадянської рівноправности і на цій царині до війни ми справді багато здобули. Нашою метою було здобути собі позиції в урядництві, здобути національні школи, та переважно в тій цілі, щоб відтак здобути уряд і так забезпечити свою екзистенцію.

Все інше, в чім інші народи Австрії далеко поступили, ми відкладали на пізніше, менші справи робили ми тільки так доривочно, щоб лише показати, що ми живемо і маємо рівні права з другими. Від часу до часу проголошувалося різні кличі, за котрими громадянство зараз зверталося, і тут робилася гарячкова праця, варта іншого, кориснішого діла. О скільки я пам'ятаю, то ті кличі чергувалися одні по одних. Зпершу побивалися за тверезістю, проти лихви, за громадським шпихлірами, потім за залічковими товариствами, крамницями, читальнями. Потім прийшли на чергу «Бояни», «Січі», «Соколи», аматорські кружки, а головна

частина нашої енергії йшла на політику у ширшому значінню слова. Один «Сільський Господар»* завдяки невсипучій праці, таланові і енергії бл. п. дра Євгена Олесницького* розвинувся в інституцію європейського покрою. Усе проче здебільшого не переходило межі дилетантизму, [було] залежне від одиниць основателів, а коли вони уступали, то і справа закапарилася. Світова війна завдяки доморослим і тим інвазійним асвободітелям знищила наші добутки одним махом.

Коли б ми були остали при Австрії або коли б не упали були в наших самостійницьких зусиллях, було б може все оживилося. Та сталося инакше. Не лише не маємо підмоги з державних фондів, на котрі йдуть і наші податки, але ще ставиться нам страшні перепони у національному розвитку та забирається нам і ту дрібку горожанських свобод, які вспіли довголітньою працею здобути. Нема мови у тому, нема надії, щоб ми добули якої матеріальної підмоги від уряду хоч би у формі позички. Бо от пр. уступивший міністр Тутут жалувався перед польськими газетярами, що уряд odmовився уділити кредиту «світло розвиваючимся українським коопертивам».

Українське громадянство вже пізнало, що з цього боку нам нічого не ждати, що навпаки, нам доводиться поборювати преріжні перепони на кожному кроці, в найменшій дрібничці. У поборюванню тих перепон треба нам держатися правила, що, де не можна ні перейти, ані перескочити, ані перелізти, то треба шукати нашої фірочки, а таки вихід мусить знайтися.

Дотепер ми йшли втертим шляхом по лінії найменшого опору. Нам здавалося, що иншого шляху для нас немає. Отож, давайте нам політичні права горожан, народні і середні школи, розуміється, клясичні, бо без клясичної освіти людина не є чоловіком і не може ввійти до Царства Небесного, – нам повинні дати право прилюдности для наших приватних шкіл, гімназій і учительських семінарів, котрі ми своєю кєрвавицею удержуємо і т. д. Про питання: на що нам тих шкіл, писалося вже дуже багато, та не було з цього пуття. Хоч одзивалися за тим ріжні люди, то наша «Рідна школа»* не подбала бодай би о одну реальну школу. Аж обридло про це говорити. Але не завадить повторити ще раз, що клясичні гімназії потрібні тепер на те, щоб помножити інтелігентний, непорадний пролетаріят. Тим добродіям, котрі говорять, що без клясичного образування нема чоловіка, я вкажу на Америку, де найменше піклуються клясичним образуванням молоді, а де поступ і економічний добробут найбільший, де релігійні хри-

стиянські почування і життя далеко більші від наших. (Професор університету і президент З'єдинених Держав Вільзон був старшим братом в церкві методистів, а протестантська секта квекрів⁶⁶ має найкращих християн на світі, котрі у практиці виконують заповіді Спасителя найкраще).

Та чи справді ті наші покінчені гімназисти будуть колись урядовцями, то ще велике питання. А коли б їх допустили до державного жолоба, то що вони можуть зробити для свого народу? Будуть працювати за інших парадісів, навіть з домашнім освітанням, гірш робучих волів, а, надівши раз на себе урядові шори, не зможуть задля хліба ніколи з тої неволі визволитися. З усіх боків будуть їх підглядати і за найменшу прихильність до свого народу п'ятувати їх небезпечними гайдаками. А жоден з наших семінаристів не дістане учительського місця на рідній землі, а коли до якогось часу схоче їсти з своєї науки, то хіба далеко в Польщі, де не буде з нього ніякої користи нашому народові. Виходить з того, що за наші гроші на вдержання семінарій виховуємо педагогів для чужинців, а не для себе.

Тепер у нас пануючим кличем: торгівля! Позакладалися різні спілки, кооперативи. Масмо вже своїх фахівців, та не можемо, не масмо їх усіх де зайняти. Та мусимо прийти до такого висновку, що і тому буде колись край, бо годі, щоб всі стали кооператорами.

Та ми забуваємо про одну найважливішу царину нашого народного побуту, а хоч і не забуваємо, то нічого не робимо. Ми масмо такий національний варстат, якого нам ніхто не відбере, як лише навчимося на нім працювати і заставимо за ним тямучих працівників, то, певно, не пропадемо. Маю на думці нашу землю і нашого хлібороба. Земля в нашій країні така добра, що коли б її мав хто інший, то в короткім часі, певно, забагатів би. Тим часом наш хлібороб своєю упертою, архаїчною господаркою не вмів із землі видобути того, що вона може йому дати. Наш хлібороб, що не мас яких десять моргів землі, не називається газда. Хто мас менше, мусить на свій прожиток заробляти у других, він є пролетар, а коли такого заробітку на ріллі через колонізацію обшарів двірських щораз менше, то він сливе животіс у злиднях і голоді. Чому би у нас не можна так завести, щоб той малоземельний хлібороб замість працювати на чужім, працював інтенсивніше на своїм, і був від нікого незалежним своїм паном?

Я не агроном, а лише з власного помічання зверну увагу хліборобського громадянства на деякі факти. Перед війною заїзди-

⁶⁶ Квакерів (Прим. упор.).

ли до нас болгари. Вони наймали землю, платили чинш, управляли огородину, продавали, а на зиму вертали додому. Припускаю, що вони не мали у себе навіть стільки поля, як наш сільський халупник на одному моргові, а мимо того така мандрівка на північ їм виплачувалася, і за одне літо заробили стільки, що цілий рік з того жили.

Наш хлібороб мавпує багачів. Він не дуже дивиться на те, скільки і чого йому вродиться, але він мусить посіяти пшениці, трішки жита, і ще чого, і не подумас над тим, що коли б земельку добре справив і посіяв на ній те, до чого вона надається, то добув би стільки, що було б за що купити хліба. Відома річ, що навіть в одному селі не конче поле однакове і не надається до всього.

А далі треба признати, що родючість нашої землі розлінивила нашого хлібороба. Поза те, як газдували його діди і прадіди, він недалеко вийшов, забуваючи про те, що на тім просторі, на котрім газдував його дід, тепер сидить десять родин. Поза давно старосвітську господарку він вийшов о стільки, що вже тепер не оре дерев'яним плугом і не скородить бороною з дерев'яними кілками, а ще як купить собі січкарню з дерев'яним колесом та млинок до віання збіжжя, то вже дуже поступовим називається. Від інтелігента жодної уваги не прийме, не вірить йому і лише підсміхається, бо як же пан з міста може що тямити з хліборобських практик? До його переконання, до переламання тої безглуздої зарозумілості можна підійти лише живим *практичним прикладом*. Ніякі виклади, відчити, фахові книжки і журнали, в загал беручи, нічого не допоможуть. Треба комусь в селі поступово господарити, а як хлібороб погляне, що воно добре, певно собі засвоїть.

Коли ж наша земля не всюди однакова, то наші хлібороби мусять *спеціалізуватися* в хліборобськiм газдуванні, а того якраз у нас не видно. Я знаю лише два села в Самбірщині, де хлібороби виспеціалізувалися. Одне з них садить переважно цибулю і огірки, друге садить капусту. Попри те управа збіжжя сходить до мінімуму, виключно для домашнього вжитку.

Щоб хто не образився за мій вислів, що добрість нашої землі хлібороба розлінивила, наведу такий приклад. На альпійських горах, Карсі, так винищено ліси, що осталися голі скелі, на яких нічого не могло вродитися. Тоді бідний народ копав на убочах цих скель ями, засипав їх родючою землею, котру носив туди на плечах в кошах, і посадив виноград, тепер там збочі скель вкриті *родючими виноградниками*, з котрих люди живуть краще, як наш хлібороб на родючій землі.

Якби таке нещастя сталося нашому хліборобові, щоб земля перестала родити, кинув би все і втік у світ за очі, хоч би прийшлося на чужині згинути під плотом. Тепер він вважає за важку невиносиму працю, коли прийдеться в якому не дуже доступному місці, на горбовині, згноїти нивку і лишає її так, що навіть насіння не вертається. А убогий китасць, коли вертає з міста, то несе в коновці кльоачні пахощі, щоб ними підправити мацінький кусочок земельки, на котрій плекає огородину і з того жие враз з численною сім'єю. Треба нам поперед усього научною теорією і досвідною практикою пізнати землю, до чого вона надається, і зараз приступити до спеціалізації сільського господарства.

В таких околицях, де удається садовина або які інші плоди, закинути зараз старосвітську, з діда-прадіда, управу виключно зерном і бараболею, а взятися до доцільної спеціальної управи. Як це поведеться, то буде за що купити хліба доволі. Де земля підхожа лише під пашу, там братися до хову худоби, але не обмежуватися до виносу молока до міста, а перетворювати молоко на масло, сир і бриндзю і висилати її далі. Де садовина, там і пасіка, продукція шляхетних овочів і медово-овочевих напиктів.

З такої продукції хлібороб при розумній кооперативній торгівлі своїми продуктами міг би добре жити і чогось доробитися. Такий продуцент не повезе сам на фірі своїх витворів до міста на торг, не буде втрачати часу та вистоювати на торговиці або розпитувати по домах за покупцями, не дасть себе вшахрувати ріжним п'явкам, а продаватиме з другими односільчанами в гурті, і за покупцем не треба буде шукати, бо він сам зголоситься. Таке село може заложити в місті свій власний склеп.

Коли так не зробиться, буде вічна капарня. Хлібороб обробить поле на старосвітський лад, збере дещо, а як притиснуть злидні, податки і т. і. і треба добути грошей, то запрягас коня, бере на віз жінку, трохи збіжжя в мішку або бараболюк, жінка забере телятко або порося або гуску, а може, лише курку, платить рогачку і торгове, вистоїть на торговиці, а коли вдасться дещо продати, то треба випити яку порцію і вертати додому. Та ще як погадас собі, що лихий сусід зневажив його поганеньким словом, то треба його навчити і до суду заскаржити за образу гонору, то вже треба поступити і до гадуката⁶⁷ і заплатити, гроші розійдуться, мов дим. А вдома порожня комора і треба з голоду примирати до нового такого самого, як тогід, капарського дідівського збору.

⁶⁷ Адвоката (Прим. упор.).

Тепер питання, хто це все переведе, хто відкрис очі меншому братові, хто проведе його (вказувати – то замало) на той новітній єдино можливий, спасаючий шлях до перетворення себе в іншу людину? В першу чергу священик і вчитель повинен це зробити. За таку працю на селі жоден безличник не посміє закинути їм, що мішаються в політику. Це можуть вони зробити, заводячи у себе, хоч би на найменшій клаптику землі (учителі) або на більшому просторі (священики) поступову господарку, даючи тим наглядний приклад, що з такого способу господарювання може удесятеро більше добути, як дотеперішнім капарством. Тоді кожний тямучий хлібороб зацікавиться тим і сам прийде та попросить поради.

На жаль, таких білих круків у нас мало так між священиками, як і вчителями. Навіть на більших ерекціональних просторах священики або ведуть таку саму капарську господарку, або таки віднаймають другим свої поля, звиняючися тим, що або «господарка не виплачується», або що вони не вміють господарити. Тую першу причину, признаючи, що вона правдива, треба і можна усунути повищим способом господарювання, а тим другим треба поставити питання: «Чого ж ви, отче, пішли на священика, як не навчилися газдувати на селі? Та ж це у нас правило, що гро священиків призначено на село».

Такі неуміючі господарити панотці, виорендувавши поле вряди-годи навіть жидам, бо ті дають більше, випродують послідній хвіст з обори і живуть переважно з требів, стараючись, о скільки змога, зробити свою парохію «пржиносною», через це ті треби стаються щораз доскульнішими для парохіян, а які це викликує наслідки, це всім відомо.

Я питаюся, бо мені це дивне, що такі священики-недбайли мають до роботи цілу божу днину? Відправить тиху або наймлену Службу Божу, вряди-годи охрестить і поховає, а поза тим усі будні дні сходить на безділля, на їді, спанню і читанню книжок, частенько позичених. Тепер заноситься на це, що влада повідбирає священикам ґрунти, а полишить мінімум. І от тепер би якраз показати своїм парохіянам, як на малім можна поступово господарити, скільки можна при раціональнім газдуванні з цього добути.

Та я признаюся, що не покладаю великої надії на те. Як буде конкордат уведений в життя, то священик ще менше або зовсім не буде залежний від своїх парохіян. Як лише покажеться лояльним і вірним урядником держави, то йому ніхто нічого не зро-

бать і може начхати і на опінію своїх парохіян, і на їхні жалоби. Навіть коли б його засудили за звичайний злочин, то не буде сидіти у в'язниці, лише в якому кляшторі. Інакше буде з неблагонадьожними, які чи то поліції, чи п. старості не подобаються, а тим і прихильність, любов парохіян нічого не допоможе. Таких за кілька літ пуститься в дубину, а їх місце займуть поржондні, а коли б таких не стало, то двообрядовці, а згодом латинники.

Можна напевно сказати, що заведений конкордат буде раєм для поржондних, а пеклом для неблагонадьожних. Те саме станеться з нашим учительством. Старших пішлють на пенсію, молодших або попереносять на захід, або зредуюють. Прийдуть на їх місце нові, чужі нашому народові, котрим на піднесенню нашого хлібороба з економічної нужди і залежності стільки буде залежати, що на торічному снігу. Отож, коли в тих двох дикастеріях сільської інтелігенції поміч непевна, то треба пошукати за іншими людьми. Це мусить статися, ми мусимо перетворитися в інших людей, бо пропадемо навіки.

Наше селянство, треба йому це признати в честь, в останніх часах, хоч злука з інтелігентом міста майже зовсім порвалася, виявило стільки енергії в самообороні, стільки характерности на загал беручи, що у кожній вдумчивої людини наповняється серце радістю і надією. Взяти лише під увагу останні вибори або плєбісцитову шкільну акцію. За малими виїмками треба признати, що вони самі те все зробили, бо доступ інтелігенції до села стрічався з перепонами і арештами. Отож, є надія, що в акції перетворення психіки хлібороба під господарським оглядом не натрапиться на непереможні перешкоди.

Треба лише доброго совісного прикладу. Коли б так бодай що трете село засів на кількох моргах інтелігентний хлібороб, хочби і самоук, і взявся до зразкового новітнього господарства! Правда, що зразу треба би здорово попрацювати і побідувати, але за кілька літ його положення певно покращає, а для його односільчан вийшла б з цього велика користь.

Не журімся, звідкіля набрати на село стільки інтелігенції. Про це подбає поліція, карні суди, гімназії, директори, інспектори і куратори. Буде їх з кожним роком більше. До вас звертаюся, молоді брати, ви всі, переслідувані за ваші патріотичні почування, не плачте над своєю долею, що вам загороджено дорогу до клясичних мудроців, а відтак до урядничої карієри. У кого лише спромога, вертайте на село, звідкіля вивіз вас батько, щоб вам забезпечити урядничу карієру, засукайте рукави і беріться до

праці. Не соромтеся її, забудьте, що навчилися з клясичної старини, що грецький чи римський горожанин соромився фізичної праці і здавав її на своїх невольників. У нас не те, ми стали невольниками нашої непорадности, зацофання і фальшивої амбіції. Читайте в книжках про поступове господарство в різних галузях, робіть досвіди на малих клаптиках земельки, бо цього не навчить вас в селі ніхто, бо сам цього не знає. А коли вам по батькові достанеться земелька, то управляйте її так, як в книжці вичитали і як самі досвідчили. Вчіться самі і навчайте меншого брата. Вибирайте собі дружину працювиту з освітою і працюйте, не опускаючи рук. За урядовою карісрою не плачте, бо були вже такі часи, а може, ще будуть, що урядовець з великою освітою проміняв би радо свій диплом на яку карту промислову.

Лише горе вам, будучим сільським інтелігентам, коли б котрий захотів зловжити своє знання на визиск меншого брата. Пам'ятайте Тарасові слова: «пізнаються небожата, чия на вас шкура...» А ви, батьки тих «нещасливців», не плачте над змарнованим в школі часом ваших синів, над тим, що не побачите їх за урядовим столом (бодай би возного), бо наука – неоцінений скарб для кожної людини.

Ніхто мені не може заперечити, що наш земельний варстат первокласний, треба лише тямучих працівників за ним поставити. Теперішнє наше положення змушує нас до цього, щоб не пропасти, а перетворитися з архаїчної кукли в нового поступового метелика. А тоді ми запануємо на нашій землі економічно і колись благословитимемо Польщу, що нас до цього змусила, і нагадаємо собі пословицю: «нема того злого, щоб не вийшло на добре».

«РІДНА ШКОЛА».

ІІ ЗАВДАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, ШКІЛЬНІ ЗАКОНИ.
ЯК ІІ ВЕСТИ – СЕРЕДНИКИ ДО ПЕРЕВЕДЕННЯ ІІ ЗАВДАНЬ

Реферат на сходинах кружків

I.

Не від нині чуємо клич: «Рідна школа», та не всі це розуміють, а дехто не хоче цей клич зрозуміти. Чим народ культурніший, тим більшу вагу прикладає до школи. Без школи немає культури, в школі будучність народу. Там виховують наших дітей, які по нас стануть горожанами. Наші наслідники повинні бути розумніші за нас, бо світ і наука поступає, і те, про що старі люди не знали, сьогодні знають всі і з того знання користають. Коли грядучі покоління будуть менше знати, як їхні батьки, тоді народ цофнеться назад, бо інші народи, плекаючи в себе школу і науку, поступатимуть вперед. Тим всім зацофанцям прийдеється загинати. Усі благодаті світу лише для тих, хто їх здобуде. Отож школа має завдання підготовляти молодь на добрих і пожиточних горожан. Пожиточних в першу чергу для себе самих, а опісля для громадянства, для народу.

Але не кожна школа може принести однаковий хосен. Лиш така школа є добра, котра не лише вчить, але і виховує молодь на відданих своему народові патріотів. А що це патріот? Сьогодні того слова у нас надуживають, бо не той патріот, що виконує свої обов'язки і робить те, що повинен робити, але той, хто робить для Батьківщини щось понад свій обов'язок, робить це без власної користі, а лише тому, що добро Батьківщини цього вимагає, і він для неї посвячується. Але таких патріотів, людей з любов'ю до свого рідного, з почуттям громадянського обов'язку може виховати лише своя школа у своїй державі. В чужій державі, так як ми тепер живемо, державна школа таких людей не виховає.

Тому, щоб народ не загірився, щоб грядуче покоління піддержувало народного духа, вишколилося на горожан, потрібних нам на слухний час, нам потреба *школи рідної*. Так роблять всі несаможиттєві народи, які змушені жити під чужим пануванням. Так робили поляки за Австрії, що мали своє велике товариство «Школи людовей» для плекання польськості серед українського моря в Галичині і на Буковині. Нехай в школі вчать загального знання, але українського народного духу набереться дитина лише в рідній школі.

Але не можна закладати шкіл лише для науки патріотизму. Цього можна навчити вдома та у відповідно веденій читальні. Та до читалень діти не підходять. До дітей треба говорити інакше, як до старших, тому для дітей потрібна школа.

Не дасться того словами висказати, як в такій школі треба вчити. Рідне слово, патріотичний віршик, котрий там вивчить дитина, слово вчителя-українця, згадка з нашої минувшости, засіяні раз в молодій душі не пропадуть, а будуть жевріти та розвиватися до гробової дошки. Лише зла, переверотна і здеморалізована людина не згадує того, що чула в дитинстві від добрих людей.

Наші передові люди, розуміючи народне виховання молодого покоління, заснували давно перед літами товариство «Рідної школи»*. «Рідна школа» за Австрії мала інше значення та інше завдання як тепер під Польщею. Тоді мали ми більшу свободу як тепер. Тоді ми могли виложити наші кривди перед віденським парламентом на вид цивілізованого [світу], а тепер нікуди нам йти з нашими жалобами. Тоді мали ми державні школи з рідною мовою навчання.

Тепер, мимо плебісциту над тим, яка мова навчання мала б бути, попереминювали наші школи на польські або утравкістичні (мішані). Усюди чуємо крик розпуки, що наша школа загибає, вона в ярмі. Навіть теперішнє Міністерство освіти переконалося, що плебісцит пошахровано проти справдішньої волі батьків. Тому-то тепер нам більше потреба «Рідної школи», як за Австрії.

Добре би було позаводити у нас всюди свої рідні школи, та це нам не під силу, бо це вимагає великих коштів. Тому-то «Рідна школа» поклаає собі завдання засновувати свої школи там, де заведено польські школи. Значить, де є школа з українською мовою навчання, там «Рідної школи» не має закладатися, щоб не перетяжувати народного бюджету, який спочивати повинен на плечах усіх людей, котрі почувають себе українцями. Лише в тих місцевостях, де немає школи з українською науковою викладовою мовою, а з польською, там конечно потреба свою школу безумовно заснувати.

II.

Статут «Рідної школи» устроює Товариство так, що найнижчою організаційною одиницею є місцевий кружок. Коли збереться найменше 10 членів, спишеться протокол і внесеться до восвідства про зав'язання кружка. Це треба зробити через Год[овну] управу у Львові. Члени кружка вибирають 3-поміж себе голову, 6 членів і 3 заступників.

Старшою одиницею над кружками є повітовий союз кружків. Такий союз засновує Гол. управа у Львові на повіт. Союз є верховною владою над усіма кружками повіту. До союзу належать делегати всіх кружків, через кожний кружок окремо вибрані в той спосіб, що на кожних 25 членів кружка вибирається одного делегата, а коли не стає 25 членів, то до 12 членів можуть ще одного делегата вибрати. Надвишка, менша як 12 членів, вже делегата не вибирає.

Статут постановляє в § 43, що як в якому повіті немає повітового союзу, то Головна управа надає право нагляду над кружками одному з кружків того повіту. Повітовий союз вибирає до свого заряду *раду*, зложеною з 4–10 членів і 2–3 заступників. Як де немає повітового союзу, то наділений правом нагляду над кружками кружок скликає делегатів підлеглих йому кружків на сходини по думці § 5 ж. На тих зборах обговорюються справи кружків.

Верховною владою «Рідної школи» є Гол[овна] управа у Львові, вона скликає загальний з'їзд кружків. До участі в тому з'їзді управнені відпоручники кружків. Їх вибирають кружки на своїх загальних зборах в той спосіб, що кожний кружок мусить мати найменше одного делегата. А коли в кружку є більше 50 членів, то кожні п'ятдесят членів вибирають одного делегата, а коли кінцева часть має 25 членів, то вибирається ще одного делегата. Більше як 15 делегатів жоден кружок не може мати без огляду на число членів.

III.

Які обов'язують у нас шкільні закони, про це не багато чого є говорити. Сказано там, що вільно поодиноким людям або товариствам засновувати свої приватні школи, але вони мусять про це повідомити владу і держатися програми науки державних шкіл з незначними відхиленнями. Шкіл з іншою, не такою, як у державних школах програмою, шкільна влада не дозволить. Отож, як хто говорить, що теперішній науковий плян державних шкіл не є добрий, і закликає громадянство до заснування приватних шкіл з таким пляном, який для нас був би добрий, то дуже помиляється, бо таких шкіл нам заснувати не дозволять. Повторюю, що такі кличі – то велике самодурство, незнання законів або зловна демагогія на розбиття «Рідної школи». Треба мати на увазі, що лише школа з пляном науки державних шкіл є можлива і дозволена. Особливо в [приватних українських] народних школах треба цього придержуватися, наколи ті школи мають заступити [державну] народну школу.

Кожна дитина в шкільній віці мусить до народної школи ходити і її скінчити. «Рідна школа» має запобігати тому, щоб душа нашої дитини не коплявіла в школі з чужою научною мовою. Всі вчені годяться у тому, що початкову науку можна лише в матерній мові дитині давати, інакше дитина того не зрозуміє, чого її вчать і лише змарнує час. А коли через пофальшування волі родичів у плебісциті поперемінювали народні школи в двоязичні або чисто польські, то завданням громадянства є всіма силами засновувати і удержувати там приватні школи з українською научною мовою.

Я вже казав, що на ведення приватної народної школи потреба дозволу державної шкільної влади. Та ж влада має право ті приватні школи через своїх інспекторів наглядати, чи в них вчать по науковому пляну і через фахових учителів. Коли б у такій приватній школі не по пляну вчили, або вчили люди без кваліфікації, то школу замкнуть, а дітей присилують карами ходити до державної народної школи.

Тепер є такий закон, що дитину не приймуть до ремесла на науку без укінченої народної школи. Термінатор мусить виказатися шкільним свідоцтвом. Свідоцтво з української приватної народної школи не має значення, як довго школа «Рідної школи» не дістане права прилюдности. А це право прилюдности дістане приватна школа лише на підставі вислуду візитації державного шкільного інспектора. Приватна школа з правом прилюдности має рівнорядне право і значення з державною школою. Коли ж приватна школа лише дозволена, але без права прилюдности, то діти з такої школи мусять здавати окремий іспит в державній школі.

Та суть люди, котрі цілком безпідставно, без законних основ домагаються від «Рідної школи» зміни научних плянів і програми, ведуть агітацію за тим, що ми без права прилюдности обійдемося, хай по школах вчать наших дітей того, чого ми собі бажасмо, а не того, чого вимагає научний плян державних шкіл. Вони висувають такий аргумент, що наші діти повинні в школі вчитися, а не здобувати свідоцтва та патенти. Так може говорити хіба підступний демагог. Я вже сказав, що уряд не дасть дозволу на заснування такої школи, а коли б і дав, то питаюся, чи багато у нас знайдеться таких батьків, котрі витрачувались би на освіту дітей задля самої освіти? Таких знайшлося би дуже мало, і ті батьки своєї «Рідної школи» удержати б не могли.

Навпаки, загал батьків бажас собі, щоб зі школи черпали їх діти не лише саму освіту, але практичну користь для дитини, щоб вона з важним свідоцтвом в руці мала право простягти руку по якое життєве забезпечення. Як батько записує дитину до якоїсь школи, то в першу чергу розвідує, чи в цій школі добре вчать. А опісля не вдоволяється тим, чого дитина навчилася, лише бідкається тим, щоб дитина по скінченім році перейшла на вищий рік. Коли вчителі вирішать, що дитина не навчилася того, що на цей рік у плані приписано, що треба дитині конечно той рік науки повторити, бо буде калікувати і нічого не навчиться, тоді батько старається добру клясу випросити. А далі зроблено вже досвід, що деякі батьки тому записують дітей до приватної школи, бо їм здається, що в приватній школі менше вимагають, як в публічній, і легше прийдеться школу скінчити з важним свідоцтвом.

Наведу ще один доказ із досвіду, який ми зробили в нашій народній школі за один рік. Багато батьків записало туди своїх дітей лиш тому, щоб дитина до школи не ходила. Знаємо, що в публічних народних школах є шкільний примус. Батьків, що не посилають дітей до школи, влада карає. Приватна школа не має такого права. Отож добре є записати дитину до приватної школи, буде називатися, що дитина до школи ходить, і врятується для себе пастушка чи якого иншого помічника в господарстві, а кари не будеса платити. Бо як собі витолкувати таку появу, що на 41 записаних ходило до школи 11? Висновок з того такий, що не багато знайдеться у нашому громадянстві таких батьків, котрі згодні були б посилати дітей до школи лише для науки, а не для свідоцтва. Селянин посилас дитину до міста до школи, щоб відтак забезпечити їй будучність поза своїм ґрунтом, котрим не зможе всіх дітей обділити. Отож, коли б ті приватні школи не могли видавати важного свідоцтва, то хай би там і Дух Святий вчив, то учнів буде таке мале число, що неможливо буде школу удержати.

А не зможе приватна школа видати важного свідоцтва, коли не матиме права прилюдности. І не дістане такого права, коли не буде держатися приписаного законом научного пляну. З того виходить, що такі кличі: не треба нам права прилюдности, ми хочемо такого пляну науки, якого нам треба і т. д. є пустим демагогічним звуком на те лише, щоб «Рідну школу» повалити⁶⁸.

⁶⁸ Закреслене речення: «Бо нехай «Рідна школа» завела б у своїх школах свій плян науки, то за півроку її нема, провалиться» (Прим. упор.).

По-другому: змінити плян науки в школах, то не дасться зробити з нині на завтра. До того потреба великої праці і багато часу. Над цим питанням вже віддавна ломаять собі голову вчені всіх народів і держав і дотепер нічого не вирядили. А ми мали би так на швидку руку з тим справитись? З того виходить, що немає іншої ради, як тільки погодитися з фактичним станом і удержувати «Рідну школу» з тими научними плянами, які тепер обов'язують. Не в пляні річ, а в душі, яким руководиться своя школа. Так сказав мені один розумний ґазда-гуцул, світовий бувалець, коли я питаю його, як він дивиться на розпорядок Гол[овної] управи щодо урядової мови з шкільною владою: «Пишіть до них і по-турецьки, щоб лише в нашій школі був дух український».

IV.

Тепер виринає одне важне питання, котре треба зараз вирішити: заснування і вдержання «Рідної школи» вимагає великих коштів. Звідкіля взяти на це грошей? Жалуємося на загальну біду, на брак гроша. Це все правда, але коли ми вирішили твердо «Рідну школу» підпирати, то мусимо і це підставове питання вирішити. Хто має давати гроші на «Рідну школу»? В першу чергу ті, що з неї безпосередньо користають. А що робити, як вони не мають стілки, щоб школу для своїх дітей власними силами удержати? Найпростіша відповідь така: як не мають, то хай відхоцється їм давати дітей вчити. Така відповідь є самолюбна. Вона спирається на цій дурній нашій пословиці: моя хата з краю...

Освіта – то є загальний середник до удержання народу на становищі нації. Неосвічений темний народ не має права називати себе нацією, бо він призначений нині чи завтра стати погноєм для розвитку інших, освічених націй. Ніхто не вшанує людини тому, що вона має голову, руки і ноги, а хіба за її інтелеґенцією, культурою, знанням, видатністю її праці, енергією. Коли ж просвіта є таким важним середником для удержання народу на становищі нації, то є обов'язком усього українського громадянства складатися на удержання «Рідної школи».

Ми не раз навіть не передчуємо, який талановитий дух скривається в босоногим бідаку, котрий хотів би вчитися, а не має за що. Ніхто цього не вгадав, що в тілі малого Тараса, сина кріпацького хлопа Гриця Шевченка криється народний геній українського народу. Отож було б великим гріхом не допомогти до здобуття освіти тій убогій, голодній, голій та босій дитині, кот-

ра має до того талант⁶⁹. Правда, що не з кожного з них вийде геній, але всі не можуть бути геніями, бо в такому разі не було б теж гаразду. Але хай кожний з них, здобувши відповідну освіту, причиниться до побільшення народного капіталу своєю цеголкою, а дійде народ до могутности.

Одним словом, нехай кожний громадянин, здобувши освіту, стане свого роду генієм у своїй ділянці, то на тім зискає увесь народ більше, ніж би мав сто геніїв на вершках. На мою думку, кожний український громадянин з почуттям свого обов'язку для громадянства є своїм генієм. Солідний, чесний робітник, ремісник, менший або більший урядовець, купець, адвокат, лікар чи священник, чи вчитель, чи селянин-хлібороб, коли сповняє свої обов'язки щиро і ретельно, причиняється до будови національного храму, є своїм генієм. Отож, обов'язком кожного українського громадянина є складатися по своїй змозі на піддержання «Рідної школи».

На жаль, треба сказати, що воно у нас так не є. Під оглядом вселюдної жертвенности на народні цілі виходить у нас на циганську усім відому приказку. Питається газда зібраних у себе людей:

– Хто з вас може найбільше випити?

– Я, – каже циган.

– Хто з вас найбільше пирогів з'їсть?

– Я, – каже циган.

– А хто найбільше змолотить?

Тоді циган каже: «Ну, говоріть ви, люди, я сам до усього не можу признаватися».

⁶⁹ Пригадаю притчу євангельську про таланти, які роздав пан своїм слугам – 5.2.1. Такі таланти роздає Господь укр. народові. Коли ми занедбали використати дарований нам талант в мізерній постаті босоногого дитвака в селі або в місті, чи то селянська дитина, чи робітничка, чи ремісничка – то те село чи місто, увесь укр. загал запропащує дарований Богом талант і йде слідами того невірного лукавого слуги, що даний талант закопав.

Ми вижидаємо народного месії, щоб наш закріпощений народ вивів з темряви, з упадку, з неволі на ясні зорі, на чисті води у край веселий – і не один з нас думає собі: чогось Господь для нас неласкавий, не пішле нам нашого укр. Кемаля-пашу*, як післав його туркам. І коли б ми мали спромогу розмовляти безпосередньо з Богом, то неперемінно почули б таку відповідь: а хіба ж я вам не дав талановитого хлопчину там, а там? А чи ви йому допомогли вийти в люди, освіту здобути? Ви й уваги на нього не звернули – і він змарнувався серед злиднів, бо ніхто йому не допоміг (*Прим. А. Чайковського*).

Таке й у нас. Прийдуть які збори, віче тощо. Виступають патріоти з широкою губою і кричать: «Ми це, ми те, нас мільони, гроші мусять бути, ми всі стягнемось з останнього і, певно, зложимо мільони». А коли прийде до виконання тих великих зобов'язань, коли збирач прийде до котрого з них із записною книжкою та олівцем і скаже: «Дайте ж, добродію, коли обіцяли», тоді він: «Я за себе не обіцяв, я не маю, хай дають багаті – впрочім, вибачте, не маю під рукою дрібних, прийдіть опісля».

Під тим оглядом у нас завелася ще одна сумна деморалізація. Бідний дає, наприклад 10 гр. на народну ціль. Він справді зробив велику жертву. Багач дає 1000 зл. з того, що йому як капля з носа капне. Але він жадає, щоб йому за це в газетах подякували. І зараз в газетах появиться новинка під заголовком: «Княжий дар. Наш звістний патріот NN жертвував з нагоди, наприклад, своїх уродин справді княжий дар на «Рідну школу». Славіте його!» Бідняк не має навіть претензії на те, щоб його лепту 10 гр. помістити в газеті між княжими дарами. Але взяти в порівняння статки того князя зі статками бідняка, то показалося би, що бідняк дав у п'ять разів більше, як цей князь. Опісля той князь вештається надутий між громадянством: «Ось дивись, голого, я дав княжий дар, а ти що? На 10 гр. спромігся». Опісля цей бідняк подумає: «Що ж моїх 10 гр. значать супроти княжого дару? Коли у нас є такі князі, то краще мені за цих 10 гр. було купити для дитини олівець...»

Ах ті князі! Дають із свого великого майна, подекуди добутого людською кривдою, ту муху і за це домагаються слави і першенства в громадянстві. На таких князів не багато нам рахувати, бо не багато таких є, щоб тисячками купували для себе честь і славу. Я того певний, що з цих 10-грошових лепт більше тисяч назбирається, як з цих шумних княжих дарів. Але ці збірки треба переводити після якогось пляну. Я знаю душу українського народу. Усі його благородні пориви кінчаться солом'яним вогнем. Зразу ентузіазм. Тоді він готовий на найбільші жертви, навіть жертви свого життя. Але він не має витривалости поступати далі до досягнення наміченої цілі. Образно сказати б так: він добрий до кривавих штурмів, нездібний до довготривалої облоги. Така вже його вдача, і це треба з нього викоринити. Інші народи не так роблять. Вони лізуть черепашиним кроком, але все вперед, ніколи не пристають, ніколи не цофаються.

Маю тут на думці «Рідну школу». Збірки принагідні: коляда, шутка та крашанка. Так воно по селах. Але чи кожний громадянин дасть на це при тих трьох нагодах, треба сумніватися. Інтелігенція оподаткувала себе менше більше одним % своїх місячних доходів. Тому ці збірки на «Рідну школу» випали так, що інтелігенція зложила за минулий рік ... зл., а селяни ... зл., міщани ... зл.⁷⁰

Треба нашу жертвенність порівняти з жертвенністю інших поневолених народів. Візьмим хорватів. Цей слов'янський народ, що жив перед війною в межах Мадярщини, дуже подібний до нас так своєю вдачею, як і класовим розложением і політичним станом. Ми жили перед війною під неприхильним для нас польським режимом, вони – під мадярським. Ми, назагал беручи, народ хліборобський, вони також. І у нас, і у них інтелігенція уряднича або вільних звань. І ми, і вони мусили самі дбати про нашу освіту і школу. Але вони збирали річно між собою 5 мільонів корон, а ми ... краще не говорити. У них не було навіть 1,5 м[ільйона] хорватського населення, а у нас три з половиною. Але вони зібрали з не цілого півтора мільйона 5 м. кор., то у нас з 3,5 м. повинно би зібратися 11 міль. Подумайте, як би у нас стояла «Рідна школа» при такій збірці? Як же це зробиться?

В Хорватії усі люди, що почувають себе хорватами, добровільно себе оподаткували. Завели у себе поголовне. Кожна хорватська душа платила податок після своєї заможности. Зарібник, що мав жінку та п'ятеро дітей, платив: за себе 10 сот., за жінку 5 сот., за старші діти – по 3–4, за молодші – по 2–3. З такої родини приходило до каси на освітні цілі (хорватська «Матиця» – щось так, як наша «Просвіта») 30 сот. місячно.

У нас не лише, що такого не зроблено, але ніхто навіть не намагався такого зачинати. Буцімто інтелігенція оподаткувалася 1 %, але лише голови родин. Та візьмим, що це, що вони дають, рахується вже й за членів родини. Але треба взяти ту увагу, що не в кожному домі однаке число рідні. Візьмим під увагу родину двох учителів. Обидва мають однакову платню і оба платять по 1 %. Але у одного лише жінка, або і її немає, а у другого на удержанні жінка, трое дітей і стара мама. Хто ж з них більше платить? Певно, що не однаково.

Та навіть і про те оподаткування міщан, селян та робітників і мови немає. Коли хто дасть при коляді або шутці який гріш на «Рідну школу», то вже страх великий патріот. Скажіть йому це, то

⁷⁰ Конкретних цифр А. Чайковський тут не подав {Прим. упор.}

почуєте лементи на біду та убожество, та ще і шпетне слово скаже на вас і на «Рідну школу». А чи справді так є? Є біда, але не така вже страшно велика, і ніхто не пошкодував би своєї кишені на «Рідну школу», якби старався заощадити частину того, що викидає непотрібно на що інше. Подумайте, який наш чоловік амбітний на свою честь, щоб показати себе побіч других людей. Весілля, хрестини, похорон, празник не обійдеться без більшого видатку на горілку. Чому? Боїться, щоб люди з нього не сміялися, що справляв це або те, а не почастував і не поставив що випити. Соромиться людського сміху, а не соромиться того, що при такій оказії гості зачемеричать собі голову і візьмуться за чуби, калічаться або забиває один другого.

Або сказав сусід сусідові при сварці шпетне слово. Зараз до адвоката робити скаргу: «Мушу його навчити». Представляю йому, що це дрібничка, а це коштує багато. «Нехай коштує, але мушу його навчити, бо люди з мене сміялись би, що я таке пропустив». Знову амбіція. Такий процес о образу гонору, котрий на одній розправі ніколи не скінчиться, коштує близько 40 зл. Отож видаток цей на те, щоб люди в селі не сміялись, але коли тому самому жид в склепику харкне в лице, виганьбить послідними словами, прожене зі склепу, то не соромно, що люди сміються, сховає обиду в кишеню і не скаржить.

Чи ж не легше дати по яких 30 гр. на місяць на «Рідну школу», як видати таку суму на горілку і дурний процес? Та ж того було б всього навсього 3 зл. на рік у місячних ратах. Ні, лише пожертвувати на «Рідну школу» одним келишком горілки на місяць, жінка-газдиня одним яйцем, а з того зберуться міліони. Є нас 3,5 м. людей. Півміліона припадає на дітей. Хай кожний дасть по 1 зл. на рік, а буде з того 3 міліони. То така сума, якої «Рідна школа» ніколи не виділа. На ту суму дасть один лише 25 гр., але інший дасть 20 зл. або й більше.

Таке оподаткування треба конечно перевести по селах, особливо там, де є вже кружки «Рідної школи». Геть з безглуздою і шкідливою пословицею «моя хата з краю!» Нехай її місце займе інша, розумніша: «Громада по нитці, а бідному сорочка». При такій системі «Рідна школа» стояла би так, що могла б удержувати свої школи безплатно. Тоді український народ виставив би собі найкраще свідоцтво своєї життєздатности.

ПРАВОСЛАВІЄ НА ПОКУТТЮ

Справді вже крайній час, щоб на цю немаловажну справу звернути увагу нашого громадянства та подумати, чим би цю грозу зупинити. Перед війною за вийском переходу громади Гниличок*, про православ'я не було чутки. Правда, що австрійський уряд боявся православ'я, зважаючи його синонімом руссофільства, але уряд австрійський не протиставився протестантизмові, а про нього теж у нас не було чутки. В нашій гр. кат. Церкві був спокій. Аж ось по війні розпочався рух. Зразу євангелицький, опісля православний.

Яка тому причина?

Перед війною панував у нас здебільша індеферентизм (байдужість) релігійний. По війні сталось инакше. Воєнне страхіння навернуло людей до церкви. Люди шукали тут заспокоєння і духовної потіхи та стали горнутися до церкви. Наші єрархи в Станиславові і Перемишлі, бачачи це, загадали використати навернення народу до церкви і перевести свої задушевні мрії – о скільки мож уподібнити нашу східну церкву до церкви латинської. Стали заводити різні інновації в обряді, нашивати на ньому латинські латки. Переіменували вірних з «православних» на «правовірних», до чого дотепер лиш турки мали право, стали заводити насильно целібат духовенства, позаводили різні додаткові набоженства, взяті з латинського обряду і т. ін.

У Станиславівській дієцезії почуєте тепер при виставленні Св. Дарів спів: «святий, святий, в сакраменті утасний», завели «адорації» і т. д. Тепер вже священик і кадильницею орудус цілком по латинському обряді і т. д. Священикам наказано, щоб правили «ціхі мши» справді так тихо, щоб ніхто з вірних і слова не розуміє. Ціле богослуження має бути «тайною» незрозумілою. Народ зараз це помітив. Що це? Та ж поминати нас «православними» – це запоручили нам римські папи, а тепер ось що! Народ заворушився. Люблячи свій обряд, шукає для нього рятунку, а коли не знав, у кого за ним шукати, завернув у такий бік: приїхали з Америки ємісари євангелізму, попрацювали трохи і знайшли між невдоволеними прозелітів.

Інші невдоволені не знайшли в євангелицькім богослуженні вдоволення, не могли з свого серця вирвати любови до свого обряду і звернули свої очі на варшавське «автокефальне» православ'я. І тепер православіє шириться. Питаю одного католицького українця, що його спонукало до переходу на православ'я?

«Не можу ніяк дивитися на калічення нашого обряду римськими додатками, я це не з гаразду зробив. Наш православний священик (до речі кажучи, галицький українець) заявив, що, коли вірні того собі забажають, то буде правити богослуження в українській мові. Дотепер лиш Апостола і Євангелію читають побіч церковного тексту також і по-українськи».

Не підлягає квестії, що й москвофільські нащадки хочуть при тому осягнути свою ціль. Моя думка на цю справу така. Колишні надії голови Римської католицької церкви, що через українців приєднається схід, показалися фантомом. Якби наші всі владика брались до того так, як наш митрополит галицький, як брався до того пок. папа Венедикт XIV*, що домагався вдержання чистоти східного обряду, то може би що з того вийшло. Але коли наш обряд підлягає щораз більшому латинщенню, то це вирвало таку прірву, що про перетягнення православних українців до унії нема що й думати. Українці прийшли вже до того твердого переконання, що латинізація йде побіч з колонізацією і нашим винародовленням. Хіба ж ми не знаємо, що латинський обряд вважаєсь у нас синонімом польськості?

Отож, теперішній Рим, бачачи, що тії Rutheni не навернуть востока, вирішив, що унія є цілком непотрібна, і треба цю горстку уніятських українців повернути конче на латинників, бо інакше готові пропасти у православному морі головної частини українського народу. Прийшов наказ з Риму. Робиться це повільно в тій думці, що *gutta cavat lapidem* (капля камінь жолобить)... Зразу непомітно це те, опісля скасують іконостаси, поставлять органи по церквах, заведуть причастя під одним видом і т. і. *Festina lente!* (спішися поволі).

А затривожений народ вірних шукає порятунку того, з чим зжився, що полюбив і до чого душею прив'язався, де лиш може. А що «православні» придержуються східного обряду, то і вони хочуть сюди пристати.

Польський уряд тому не противиться. І овшім! Хай між українцями в Польщі кипить, хай сваряться і в церкві, хай і всі від гр. к. церкви відступають, а тоді всі церкви і церковні маєтки, тому що вони католицькі, остануть при католицьким релігійнім фондї. А коли не стане гр. к. вірних, то не буде і гр. к. священиків. Це нічого, заміниться їх рим. католицькими священиками – це ж одна віра католицька. А тоді... і т. д.

Я не чував, щоб у якому-небудь латинському костелі мала право на існування українська мова. Хоч вірні признають себе українцями (це дуже виїмкове), то не почують в костелі українського слова. Це ж неможливо, бо... кожний латинник вважається поляком...

От куди стежка в горох! І нема на це ради? Наш митрополит не криється тим, що воно зле, та що? Він має руки зв'язані... Так значить: не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно. Мені здається, що була б на це рада.

Треба безумовно скликати провінціональний синод, а на ньому вирішити, по моїй думці, між іншим оце:

а) береження чистоти обряду і усунення з нього тих густо понашиваних латинських латок;

б) зреформовання нашого богослуження, скорочення його і перекладу деяких його частин на *живу українську мову*;

в) усунення «ціхих мшів», що при теперішнім довгім богослуженню з зайвим повторюванням деяких ектеній являється неможливим, бо не кожний вірний має спроможність бути на цілій великій Службі Божій;

г) зреформувати проповідництво. Хто не має хисту на промовця, хай прочитає уважно проповідь з доброго підручника;

г) скоротити в живій народній мові утренью і вечірню, бо, далєбі, не розумію, на що здалося харамаркання дяків, чого й вони самі не розуміють?

ПРАВОСЛАВ'Я

В один час наші часописи «Діло» і «Новий час» порушили дуже важну справу, а саме, що православ'я поширюється в Галичині, більше на Лемківщині, а менше в інших частинах нашої бідної країни.

Із часописних закликів до боротьби виходить, що саме православ'я не було б для нас страшним, коли б не те, що воно під московфільським стягом, і що з православ'ям шириться те старе передвоєнне московфільство, з котрим ми так завзято боролися. Тоді московфільство ширилося без православ'я, бо про такий епізод, як Гнилички, немає що згадувати. Його в мент зліквідував австрійський уряд процесом «Адольф Добрянський і комп.»* тепер те давнє московфільство в першу лаву у поході проти українства висуває православ'я, а щойно за ним – московфільство і русифікацію.

Ця перша лава – то лише маска. Для тих людей, розбитків колишнього московфільства, важнішою є русифікація ніж православ'я, котре в тім поході грає лише декоративну роль.

Але це лиш у проводирів того руху так, бо прозеліти православ'я руководяться іншими віроісповідними мотивами, міркуючи, що коли унію наміряють зліквідувати, коли наш обряд латинізується, то в православному обряді задержується все по давньому, і туди повинен перейти кожний, хто любить свою церкву і свій обряд. Православна церква, на їх думку, не лише гарантує їм чистоту обряду, але ще й охоронить їх від колонізації, бо златинщена унія доведе народ не лише до переходу на римську віру, але ще й народ сполонізує.

Що ті побоювання небезпідставні, то ми бачили на хомамщині і на Підляшшу. Там латинізація дійшла до годзінків, літаній, органів, викидування іконостасів, а «упорствуючі», що по скасуванні унії Росією не хотіли перейти до православ'я і були тайними католиками, по виданні толеранційного закону перейшли до латинської віри і для українського народу пропали. «Діло» і «Новий Час» завзивають до боротьби з православ'ям. Та це треба так розуміти, що не православ'я треба нам поборювати, а русофільство. Православні українці були і будуть нашими братами, і ми не сміємо під загрозою національної загибелі поборювати православних задля того, що їхні догми інші, ніж наші.

Бо у кожного українця, котрому лежить добро України на серці, котрого ідеалом є соборна незалежна україна, на першому місці повинен стояти український націоналізм, а на другому – віроісповідання. Так само і наші православні брати не повинні нехтувати нами через те, що ми гр.-католики.

Не доведи Господи, коли б ми робили інакше, коли б догми витворили з українського народу дві окремі нації, коли б між нами дійшло до такого, як між сербами і хорватами. Тоді ми, західні українці, напевно пропали б і розплилися через римську церкву в польському морі.

Ми на західноукраїнських землях маємо поборювати православ'я лише поза *тою межею, де починається русифікація*. Того не говорить виразно ні «Діло», ні «Новий Час», ані не подас, якими методами та засобами ту боротьбу треба вести. Без такого пляну і засобів боротьба є безцільна. Вона лише наші сили ослабить, але вислідів такої боротьби не буде. Боротьба по катонівському принципу *ceterum censeo... Schismaticam ecclesiam delendam esse*⁷¹ неможлива тепер. Отже, наша боротьба мусить обмежитися до *паралізування москвофільства* в православній церкві.

В тій боротьбі найбільше помогли би нам наші єрархи, якби деякі з них перестали латинізувати нашу церкву, якби відкликали й те, що досі в тім напрямі зроблено, якби подбали про чистоту нашого обряду і про цілковиту українізацію богослуження. Тим самим вирвали би з рук пропагаторів православ'я найважливішу пропагандську зброю.

Але того вони не роблять, бо коли Рим вирішив, що унія йому непотрібна, що не можна поширити унії поза сокальський кордон, а деякі наші єрархи взялися за *нищення усякого візантизму* в нашій церкві, то на їх поміч абсолютно нема що рахувати. А Рим хоч знає, що від часу нагального латинщення уніятської церкви і від заведення цілібату почало ширитися сектанство і православ'я, нічого собі з того не робить. Частина уніятів відпаде до сектанства, частина перейде до православ'я, але гро⁷² уніятів стане таки справжніми католиками, перейшовши до римсько-католицької церкви. Такий самий погляд має на справу і польський уряд. Польща осягне попри те ще інші цілі: церкви і церковне майно в тих уніятських громадах, де всі від унії відпали б, видреться з рук українців, а ті, що остануться при католицизмі і переминуться на римо-католиків, стануть згодом поляками, а з тим загине і «кресове» питання.

Тому польський уряд підтримує православ'я і сектанство безпосередньо, а Рим і наші єпископи посередньо. На тім місці треба справити одну пануючу у нас думку, а то, що буцімто уніятська церква зберегла національний характер нашого народу в Галичині.

⁷¹ Інше обираю... Православна церква має бути знищена (лат.).

⁷² Більшість.

Коли придивитися до цього питання ближче, то покажеться навпаки, що не уніятська церква створила свідомість української національності, лиш народ, прийшовши поза церквою до національної свідомости, *знаціоналізував церкву* і змусив її стати національною, своєю рідною, хоч ще не зовсім.

Чи це є тайною, що корифеї нашої уніятської церкви поборювали во время оно в часі весни національної свідомости за Маркіяна Шашкевича національний рух між галицькими українцями? Ніхто инший, лиш цензорат св. Юра проскрибував «Русалку Дністрову»*. Ніхто инший, лише наші владики писали свої куренди по-польськи, а священники по церквах говорили польські проповіді, а вдома вживали розговірної польської мови. Опісля заміняли в проповідях польську мову церковно-московською тарабарщиною, а щойно опісля під напором освідомленого національно народу знайшлися проповідники живою українською мовою.

Чи могли освідомити національно українську масу ті уніятські ординарії, що донедавна писали свої куренди і т. ін. тарабарщиною і придержувалися «етимольогічного правописання», або ті отці духовні, що боялися фонетики гірше чорта, а українців прозивали «українчиками», «кулішами», Україна – «укра(в) і – на!» (пок. Еміліян Залуцький, теребовельський парох), або ті оо. Василяни, про котрих з таким пістизмом згадують польські історичні письменники?

Якби був такий стан остався до нині, якби українська маса не була освідомилася національно *поза церквою*, то між нашим народом узагалі панувала б несвідомість і тьма кромішня. Якже супроти таких різких фактів можна говорити, що уніятська церква освідомила народ і зберегла його українську національність? Приклонники того погляду говорять, що український народ завдячує уніятській церкві те, що досі не винародовився.

І це не так. Український народ, та неосвідомлена маса, ховався в церкві лише через свій атавістичний антагонізм до всього, що польське, панське, що гуртувалося з римо-католицькому костелі, а що нагадувало йому важкі часи, пережиті, переболілі в старій Польщі. Він вважав свою церкву за антипод того старого зненавидженого. В тому уніятська церква грала пасивну роль. Але це все його національно не освідомлювало. Уніятська церква не навчила його, що він є українцем, частиною великого українського народу. Він в тій церкві вважав себе руснаком, бойком, лемком, русином, а про українство нічого не чував. Щойно, коли народ освідомився поза церквою, хто він є, тоді вплинув на церкву так, що вона мусила «українізуватися» і стала тим, чим є тепер.

Але ця українізація далеко ще не доведена до кінця. Усе наше богослуження остало й досі мертвою, незрозумілою церковщиною з московськам наголосом (імя, царю, молім, помолім і т. ін.). Єрархія зробила з того таку твердиню, що її треба нам важкими наступами здобувати, поки її не здобудемо зовсім.

Виломився один о. Вол[одимир] Федів і став правити службу Божу живою українською мовою. За те накинувся на нього ординаріят як на страшного еретика і так йому допік, що довів по одчаю і до євангелізму. Уступки для живої української мови поробили наші ординаріяти поза службою Божою в молебнях додаткових, суплікаціях, піснях і т. і., але ... коштом латинізації обряду. Вільно священикам *прочитати* в українській мові Євангеліс в церкві перед проповіддю, позатим нічого. Тут насувається мені на думку один многомовний факт, про який у нас говорять.

Коли розійшлась чутка, що настоящий москаль, ворог усього українського митрополит Діонізій хоче православну автокефальну церкву під Польщею українізувати, то пропагатори православ'я в Галичині заявили, що вони для українського православ'я працювати не хочуть.

Якби з того хотіли скористати наші єрархи і зукраїнізували богослуження в нашій церкві, відпав би пропагаторам московського православ'я найважливіший атут, відпав би резон політичний до ширення через православ'я руссофільства і, певно, ширення православ'я припинилось би. Та слаба надія, щоб єпископи на це зважились. Виходить з того, що боротьба з москвофільським православ'ям спадає виключно на нас.

Якщо польський уряд сприяє ширенню православ'я в Галичині, то ми його при байдужості єрархів не в силі спинити. Але можемо багато зробити у тому, щоби це православ'я не було шкідливим для української нації. Треба подбати, щоби це православ'я стало *національно українським*. Тоді воно не буде нам небезпечним, навпаки, воно може причинитися до консолідації, з'єдинення українців по обох боках Збруча і на полі церковнім. Одинокий засіб до того є, щоби ми освідомлювали національно тих наших братів, котрі вже опинилися в Православній церкві. Через те українці добудуть в Православній церкві супремачію над москвофільськими недобитками. Як буде в тій церкві більшість свідомих українців, тоді зажадають від їхніх панотців українського богослуження, і вони, певно, послухають того, чого вимагатиме більшість.

За мій висказ, що деякі наші срархи ставляться байдуже до ширення православ'я і сектанства, стріне мене важкий закид, що так не є. Та ж устроюється місії, проповіді, набоженства і т. і.

Та з тої роботи мало буде хісна або й жодного. Такі антиправославні проповіді, як того панотця в Лежайську, що кожний справжній католик, повинен виректися отця-матки, якщо вони православні – є неетичні, антирелігійні, супротивні 4-ій заповіді Божій, противні науці апостолів і отців церкви, котрі заборонювали розводитися подругам з тої причини, що одне було християнином, а друге поганином. Такі проповіді справу погіршать, а не поправляють. Не pomoже, а пошкодить ширення нетолеранції релігійної, від якої Католицька церква взагалі не може освободитися. Треба усунути причини недуги, а тоді лікування піде легко. А того деякі наші срархи не хочуть і ще ті причини побільшують своїми розпорядками.

Не знаючи місцевих обставин там, де православ'я поширюється, не можу собі з'ясувати, як це перевести. Знаю лише, що лемківська вітка українського народу подиву гідна у своїй стачности і твердості, в прив'язанні до свого рідного. На ній поляки досі нічого не здобули, вони мимо ворожих зусиль не розплились в польському окружуючому їх морю. В таким народі можна багато зробити, освідомивши його національно. Коли б там з'явився який національно освідомлений панотець український і відправив лемкам тут і там православне богослуження по-українськи і розвинув перед ними цю величну красу східного богослуження, то гадаю, що це мало би великий на них вплив. Коли між українськими баптистами, котрі досі послуговувались виключно московською релігійною літературою, свангелицька українська газета «Віра і Наука» причинилася до поширення українського Святого Письма і виперла та випирає московську літературу, то через відповідну пропаганду між лемками можна осягнути те саме. Лемки заморочені москвофільством, національно неосвідомлені, але до своєї церкви по-дитячому прив'язані. Ми, не маючи своєї держави, не зможемо їх інакше освідомити та підійти до них, як лише через церкву, котра видається їм ліпшою. Оплатиться поспробувати.

ОДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ЙОГО ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ
О. ДРА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА,
ГР. К. СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ЄПИСКОПА

Ваша Ексцеленціє!

Ваша «Відозва до Всечесного Духовенства Станиславівської Епархії» з дня 6 жовтня 1928, хоч не називає мене по імені, то безперечно відноситься до мене, бо вона звернена проти моєї статті, поміщеної в «Ділі» під назвою «Православ'я», котру я не вагався підписати повним іменем і назвиськом.

Не лиш те, що закидаєте мені софізмати, але закидаєте мені провини, злочини, за які я наколи б вони були правдиві не то, що заслужив би собі на погорду в публічній opinіі, але і підпав би під суд за злочин богохульства з § 122 з. к. Закидаєте мені іменно: 1) поширення православ'я; 2) зверхнє християнство, т[о] з[начить] лицемірство і фарисейство; 3) детронізацію Бога, отже, богохульство; 4) ворожі наступи проти Церкви; 5) нецтво (порівнюєте мене з шевцем, котрий поза патинок не повинен виходити) і хамство. Ця низка обвинувачень надається до того, щоб Вас, Ексцеленціє, заскаржити перед суд о пресову провину, бо ті всі обвинувачення становлять проступок з §§ 487, 488, 491 з. к.

Але я цього поки що не зроблю і підожду, чи Ви, Ексцеленціє, не схочете ще раз мене в такий некультурний і антихристиянський спосіб зачепити. Заки виявлю дальші причини при кінці того листа, чому я не йду з Вами перед суд, я дозволю собі поставити Вам, Ексцеленціє, таке питання: чи Ви вірите в справедливість Найвищого Судді, серце вітця всіх людей, і в те, що безпідставне обвинувачення, обмова ближнього є гріхом, за котрий мусить послідувати кара Божа?

Якщо Ви, Ексцеленціє, в те вірите, то питаю Вас, яким правом Ви помовили мене до поширювання православ'я? Я з православними галичанами не маю жодних зв'язків, з ними не сходжуся хоч би тому, що вони визнають іншу тезу національну, як я. З того, що я подав найкращий і найскутечніший спосіб припинення православ'я, а то припинення латинізації нашого обряду і заміна незрозумілої для загалу вірних [церковнослов'янської мови] живою мовою, а те все лиш єпископи можуть зробити, Ви [до]тикуєте мені ширення православ'я.

Яким правом і на якій підставі обвинувачуєте мене в лицемірстві, що я лише зверху практикуючий християнин, а у внутрі нема в мені ніякої віри? Який би я мав інтерес показувати з себе віруючого, ходити пильно до церкви і виконувати приписані

церквою релігійні практики? Самі кажете, що нині релігійний індуферентизм в моді. Чому ж би я не мав йти за цєю модою, наколи б не був віруючим? Чи через це фарисейство я придбаю собі матеріальні користи, клієнтелю? Між дооколичними священиками маю лиш двох клієнтів, і задля такої клієнтелі фарисействувати не оплатиться. Через це не придбаю собі теж протекції та попертя у сильних мира сего, ані у Вас, Ексцеленціє, бо доброї парафії від Вас не можу дістати. В виду того, кожний совісний чоловік, хоч би був моїм личним ворогом, не посміє мені прикладати прикметника лицеміра і фарисея.

Закидаєте мені, Ексцеленціє, що я кладу український націоналізм на першому місці, а опісля віроісповідання. Поперед усього завважаю, що в моїй статті говорив я лиш про православ'я, отже, християнське віроісповідання. Хоч би навіть правдою було, що я ширю православ'я, то питаюся Вас, Ексцеленціє, чи Православна церква відкидає віру в Бога, в Пресвяту Трійцю, не признає тайн, не почитас Пр[есвятої] Д[іви] Марії і святих? Коли Ви, Ексцеленціє, кажете, що так, в такому разі маєте рацію. Коли ж ні, то якою логікою говорите про детронізацію Бога?

А! Ви думаєте – націоналізм. Але ж пробі! Націоналізм не був і не буде у нікого релігійним культом, бо ще ніхто не склав молитви до націоналізму. Та ж націоналізм для кожного розумно думаючого чоловіка лише прикмета, котрою народи від себе одріжняються. В середньовіччю розріжнялися люди віроісповіданням, тепер у всіх народів на першому місці націоналізм яко ціха, після котрої люди відріжняють себе одні від других.

[Коли я знайомлюся] з людиною, [що говорить]* по-українськи, я в першу чергу розвідную, чи він українець за походженням, чи належить до тої самої нації, що я, і того вважаю за мого брата. Питатися, якого він віроісповідання було б некультурно, бо віра – то така інтимна справа, така святая святих, куди другому без дозволу властителя входити не вільно. Так я розумів мій виказ, що в першу чергу ставлю націоналізм. А Ви вивернули справу горі дном, і з націоналізму зробили релігійного кумира, якому я хочу поклонитися, і на тім софізмати закидаєте мені аж негачію Бога. Христос підчеркував націоналізм (жінка грекосирійських, ханаанка): Мат. XV, 4, «послано мене тільки до загублених овечок дому Ізраїлевих». Марко VII, 27; Мафтей X, 5, 6.

* Фрагмент тексту, написаний олівцем, відчитати не вдалося. Реконструкція наша (Прим. упор.).

При тій нагоді Ви, Ексцеленціє, попадете в непотрібний патос і толкуєте про прикмети Бога, як найвищої істоти, котрої віруюча людина не повинна виговорювати без високої пошани. Ексцеленціє, повірте, що мене цього вчили, ще як Вас не було на світі. (Я старший за Вас о одинадцять літ). Коли я ставлю український націоналізм на першому місці, а Вам це не подобається, і називаєте це богохульством, в таких разі по Вашій думці націоналізм є гріхом, і кожний, що визнає свою національність, грішить проти Божого авторитету. Скажіть це, Ексцеленціє, іспанцеві, італійцеві, французові і т. д., тот побачите, що [він] Вам на це скаже. Якщо і Ви себе визнаєте українцем, «то легковажите, нехгусте, чи, радше, валите Царство Боже». Помимо того, що в мой статті про православ'я лише про православне віроісповідання була мова, то Ви, Ексцеленціє, розтягасте це і на релігію магометанську і поганську. Це вже такий софізмат, що кожний найдурніший пізнається на ньому.

Ви кажете, що лише католицька віра є спасаюча, а поза нею ніхто спасенним не може бути. Та те саме говорять і православні, і інші віроісповідання. Ви, Ексцеленціє, говорите, що це тому, що наша Церква католицька. Але православні називають теж свою Церкву кафолицькою. Те саме і протестанти, а навіть монофізитські вірмени називають голову своєї Церкви «католікосом».

Слово «католікон» означає соборність. Всі християнські віроісповідання називають себе соборними, зміряють до тої вимірної мети, але жодне дотепер її не осягло. Християнську церкву установив Христос. Кожна Церква, котра визнає Христа Сином Божим і Богом, має право називатися Церквою Христовою. Отож, це не може бути аргументом на Ваше твердження єдиноспасаємости, а інших аргументів не подасте ні одного.

Після слів Св. Письма, управляти Церквою Божою поставив Дух Св[ятий] єпископів. Так би справді повинно бути, але придивімся чи так є тепер. Коли треба було вибрати дванадцятого апостола на місце «сина погібелі», то зійшлися апостоли в Єрусалимі і помолились, кажучи: «Ти, Господи, що знаєш серця всіх, покажи нам одного з тих двох, котрого вибрав еси (Варсава і Маттей), і впав жереб на Маттея» (Діянія апост., гл. I, 12, 13, 24, 26).

Св. Ап. Павло пише до [...]»: «Вибирайте собі на пресвітерів найдостойніших з вас, а я його затверджу» (Вибір архідияконів і висвячення. Дія[нія], VII [?], 1–7), що перед яким вибором молились брати в Христі о поміч Духа Святого, то не може жодному

* А. Чайковський тут залишив пропущене місце (Прим. упор.).

сумніву підлягати. А чи Вас, Ексцеленціє, вибирали вірні на єпископського кандидата? Вас вибрав іновірець [?], цісарський намісник Галичини і предложив Вашу кандидатуру через міністра цісареві до затвердження. На це згодилась Апостольська Столиця, і аж тоді Вас висвятили в єпископи. Заложуся, що ані цісарський намісник, ані міністр, ані цісар не взивали при тій акції помочі Св. Духа, бо визначення кандидата на єпископа було ділом політики, а не ділом Божим. А коли б намісник не поставив був Вашої кандидатури, то цісар був би не прийняв, Апостольська Столиця проти волі австрійського уряду була б Вас не затвердила, а жоден єпископ був би Вас в єпископи не висвятив. Отож в такому разі не ялось покликуватися на Святого Духа.

І не дуже то [Ви] радились Св. Духа, втікаючи перед російською навалою до безпечного Відня, де Вам ні москалі, ні Євлогій нічого не могли зробити, [і лишаючи] свою паству на проізво́л судьби. Другі Ваші два товариші* остали між своїми вірними. Одного томили як політичного в'язня по різних тюрмах, другого мучили таки в його палаті і спричинили його невіджалувану смерть. Тої втечі не міг Вам Св. Дух дорадити, бо Спаситель наш сказав: «Поражу пастиря і розбіжиться стадо» (Мафтей XXVI, 31; Марко XIV, 27; Захарія XIII, 7).

А вслід за тим є теж неправдою, щоби єпископ мав право робити в Церкві все, що йому подобається. Бо Церква – то не сам єпископ, не саме духовенство, але й всі віруючі, з'єдинені в тій Церкві.

Заперечуєте, Ексцеленціє, будьто би Ви латинізували нашу Церкву. Кажете, що те, що Ви, Ексцеленціє, тепер в нашій Церкві заводите, хоч не перечите, що це взято [з] іншого, лат. обряду, то має бути лише *оживленням* і *окрасою* мертвого обряду. Бо, кажете, що без того Церква омертвіє, а реальна мертвота доводить до схизми. Поперед усього скажу, що наш східний обряд сам собою такий красний, що його жодними чужими додатками прикрашувати не треба, тим більше, що ніяка латка того, що ціле саме собою, не прикрасить, а навпаки; по-друге, наш східний обряд забезпечений нам в цілості папськими буллами і запоруками і замінити самовільно його навіть єпископам не вільно.

Але я, Ексцеленціє, беру Вас за слово, що наш обряд треба оживити, бо він замертвів і заходить небезпека, що він «закінчиться схизмою». Через що ж він замертвів, як не через мертву староцерковну мову? Тут мушу справити Ваше твердження, Ексцеленціє, що наша теперішня церковна мова не старослов'янська, лиш церковна.

Як заведено християнство на Русі, то вживано як служебну мову староболгарську, бо звідтам прийшло до нас християнство. Староболгарська мова небагато ріжнилася від старослов'янської. Наші священники зачали зміну староболгарської мови від вимови слів по-нашому. Відтак Кисво-Печерський кружок, почавши від Памва Беринди і Тараса Земка став замінювати незрозумілі старослов'янські слова живими. За царя Петра заборонено видавати в Кисві церковні книги і присилали їх з Москви, але то вже не була старослов'янська мова, лише мішанина старослов'янського з московськими словами і наголосом. І такими перейшли ті книги до нас, і таких дотепер вживається. Особливо разить вухо московський акцент, противний духові нашої української мови. То такий «старослов'янський» язик, що його би не зрозуміли перекладчики Богослуження св. Кирил і Методій.

З того історією стверженого факту виходить, що богослужебна мова в нашій церкві переходила ріжні еволюції і не може вважатися за недоторкасну. А коли вернемо іще далі в старовину, то бачимо, що першу Службу Божу склав ап. Яків по-сврейськи, Василій і Іван Золотоустий – по-грецьки. І коли б справді церковна мова мала бути первісна, то ми повинні б її мати по-сврейськи або по-грецьки, а тоді справді було б наше богослуження «поважне», якщо це слово має бути синонімом незрозумілості.

Але на Ваш погляд, змінити тої [церковної] мови на живу українську мову не вільно навіть єпископові. А «оживлювати» обряд додатками з чужого нам Богослуження – то єпископові вільно на власну руку без вирішення синоду. Заводити зміну календаря, заводити примусово «добровільний» celibat вільно теж, але перемінювати незрозумілу для вірних мову на живу не вільно. Це «впровадило би хаос і замішання в Богослуження». А далі «вправді мова літургійна не є догматом», однак «мова є практичним висловом догмату в Богослуженні, і тому вона мусить відповідати повазі і значінню, і незмінності догмату».

Про хаос в Церкві скажу опісля, а тепер тільки піднесу консеквенцію, яка з повищого Вашого твердження виходить: мова Богослуження не є догматом, але її зміна доводить до змінності догмату. Як це розуміти? По-Вашому, Ексцеленціє, українська мова не є доспіла, щоби в ній правити Богослуження. Ви навіть не вагаєтеся насміхатися з неї, цитуючи вирвані слова з статті якогось недовареного лінгвіста. А якийсь письменник з Вашої «Нової Зорі»* закинув собі ще більше з нашої української мови (ч. 171), називаючи її «півтавською мовою». Те саме робили ще не-

давно наші доморослі «руські», пишучи в «Страхопуді» таке: «Уф останні номер наської Правди зашкандибало знову нівроку, кат зна з відкіля чортівське анахтемське Ч. Редакція шука мерзеного плюгавця, що вшкварив оцю подію на замордовання Січи...» От яку гарну компанію знайшли!

І тодішні кацапи, і тепер Ви, Ексцеленціє, поганите нашу українську мову, бо її не вмієте, наше Богослуження видається Вам мертвим, не бачите красоти і величавости нашого східного обряду. А відома річ, що він імponує чужинцям, [а] Вам – ні, для Вас він мертвий, і тому треба його оживити чужими додатками. Але змінити незрозумілу мову або, по-Вашому, «досить зрозумілу» на живу, зрозумілу, не дай, Господи. Покликується на свій «Вістник»*, ч. V–VIII з р. 1925, та він має таку саму наукову вартість, як і ця Ваша відозва.

І знову до мене п'єте: *ultra crepidam*⁷³, так наче б я, вважаючи конечно потрібним для оживлення нашого обряду живої мови, кликав до спископів: «Давайте мені церковні Служебники, я вам переведу їх на українську мову». Я до того не маю претензії, але є в нас не один десяток людей, котрі знають і українську живу мову, і церковну, котрим добрий переклад можна доручити. Хіба вже не перевів апробовано Святого Письма Нового Завіту о. Др. Ярослав Левицький? І хаосу через те в Церкві не було.

Для удокументування Вашого твердження, що богослужебна мова для поваги Богослуження повинна [бути] поважною і незрозумілою, отже, тасмною, якомсь містично покликуєтесь на те, що в римськiм Богослуженні вживається мертва латинська мова. Та чи можна порівнювати латинську мессу з Службою Божою Іоанна Золотоуста? Поперед усього месса не в порівнянні коротша. По-друге, латинська месса заповнена молитвами священика виключно тими самими, що в нашiм Богослуженні «молитви в тай». Під час того вірні в латинськiм Богослуженні мають окремі молитви в живій народній мові, приписані до кожного акту месси, наприклад, молитви на «Sanctuo» і т. д. Впрочiм, лише в т. зв. вогласах латинськiй священик відзивається вголос. Наше Богослуження з демократичною ціллю писане і для священика, котрий крім моитов «в тай» співає голосно, а для вірних «лик» відповідає йому вголос. Яке ж тут можливе порівняння?

⁷³ В кравецтво не лізь (лат.).

Говорите, Ексцеленціє, що наша Церква, замінивши мертву мову на живу «стала би ся посміховищем», бо тоді була б нагода і притока мішатися непокликаним і некомпетентним людям не тільки до язикових справ, але також до заряду Церкви, котра тоді «стала би ся галасливою торговицею і іграшкою людських химер і примх». Аж такого боятись може лиш людина, умово збочена від переслідовчої манії. Дотепер маємо перекладені на живу мову молитви в молитовниках, апробованих ординаріатом, маємо і Святе Письмо. Люди їх купують і вживають, і не галасують, не глузують, не сміються з того, і не встрявають своїх трьох грошів у той переклад. Тим менше того боятися Церкві, котра стоїть під охороною § 309 зак. кар.

Та це все сказали Ви, Ексцеленціє, на те тільки, щоб осмішити українську мову як невироблену, не здібну до вислову вищих думок. Що до того, то дозвольте сказати і Вам: «*ne sutor ultra speredam*»⁷⁴. Але ж кожна жива мова змінється, бо коли перестане змінятися, стане мертвою. Візьмім таку висококультурну мову як німецька, як вона тепер різниться вже від мови Шіллера і Гете, а навіть від передвоєнної мови. Жива мова не дасть закути себе в кайдани граматики, бо не граматика витворює мову, лише мова створює граматику. І тепер, коли маємо свою научну літературу і всіх ділянках людського знання, коли маємо наукові українські товариства, а навіть Академію Наук, Ви, Ексцеленціє, не завагаєтесь навіть назвати українську мову вуличною, такою, в якій не можна Богові молитися. Так може говорити лише ворог-негатор української народности, але так говорити українському єпископові не ялось.

А що ж скажете на слова св. Апостола Павла, що хосенніше сказати п'ять слів зрозумілою мовою, ніж багато слів мовою незрозумілою (I Кор., гл. XIV)? Це ж противне Св. Письму. Чого ж сходяв Св. Дух на апостолів і дав їм дар говорити усіма мовами? Хай би були йшли апостоли у світ проповідувати Євангеліє в жидівській мові, незрозумілій і тасмній.

Далі вже на 4 сторінці своєї «Відозви» нападає на мене, Ексцеленціє, за «оборону» д. Федева* і каже: «*similis simili gaudet*», цебто на нашу «некультурну» мову: «яке їхало, таке здибало». Мені ані снилося його обороняти, бо він сам це потрафить краще [за] мене. Але справедливість вимагає сказати, що Федів не тішився Вашою симпатією, коли мимо своєї довголітньої священничої служби, мимо того, що був примірним священником, з Вашого

⁷⁴ Швець знай своє шевство, а в краєцтво не лізь (лат.).

уповажнення і на Ваш приказ іспитованим катехитом і гарним проповідником, мусив томитись з численною родиною по таких адміністраціях-голодівках як Камінка, під час як Ваша Ексцеленція роздавали добрі парафії між молодих священників по трьохлітніх богословських студіях і короткій душпастирській практиці лиш тому, що вони були «добровільними» целесбсами.

Тепер при тій точці скажу Вам, Ексцеленціє, що Ви поповнили неправду, кажучи, що «свого часу при нагоді ректор тут[ешньої] духовної семінарії пояснив йому (себто мені) в правдивім світлі цілу подію апостазії Федева». Я лиш два рази стрічався з о. ректором Д-ром Бойчуком* з нагоди процесу СС. Службениць з Березовськими. При тому були приявні дві сестри С[лужбениці] як процесові клієнти. Ми говорили про процес, і про Федева навіть не було часу говорити.

Називаєте, Ексцеленціє, «неумістним» домагання «чистоти обряду, котра своєю ритуальною мертвотою звичайно кінчиться шизмою». І то говорить єпископ, що присягав берегти той обряд!!! Так може говорити той, хто погорджує нашим старинним обрядом, хто вважає наше Богослуження «за сварню дяка з попом», хто про його величність не дбає і править його по-мертвецьки. Тепер нагадався мені один «священик», котрий перепросив товариство при підвечірку в неділю по полудні, бо спішився до Церкви «ubrać duchowne szory i odprawić chłopot fokus-pokus»⁷⁵.

І знову звертаєтесь до мене з апострофою, що я лиш позірний християнин, котрий дая успішнн своєї совісті домагається чистоти обряду, а відтак і того буде мені замало, і повернуся до старослов'янських божків. Я вже сказав вище, що не маю найменшої потреби лицемірити і фарисействувати, а на цьому місці кажу, що цей закид такий поганій і некультурний, такий вічево-демагогічний, що кожному з обуренням кличу: «Проч із заболоченими чоботами від моєї душі!» Знає Господь Всевідучий, і нікому не вільно пхатися до моєї «святая святых». Дальші Ваші ельокубрації і вискоки аж до «Перуна і інших національних поганських божків» полишаю без відповіді, бо шкода витрачати слів.

Назвали мене, Ексцеленціє, недоуком в справі віри і моралі (ст. 5), коли я в моїй статті згадав про недоцільність такої проповіді, як того панотця в Лежайську і підчеркнув толеранцію кат[олицької] Церкви супроти православних.

⁷⁵ Вбратися в духовні шори і виконати перед селянами фокус-покус (пал.).

Поперед усього завважу, що кожний культурний чоловік повинен чужу віру шанувати, коли хоче, щоб його віру іновірець шанував. Кожна християнська віра є добра для того, хто її визнає, коли б лиш жив по заповідях Ісуса Христа. Не шанує чужої віри [той], хто своїм вірним наказує зривати найсвятіші зв'язки з визнавцями іншої віри, як це зробив той проповідник, і як це робите Ви, Ексцеленціє, зіставляючи такі паралелі, як «правдива віра і срьє, чеснота і проступок, правда і лож».

Хоч нічим того не аргументуєте, то з цього виходить, що всі католики правдиво віруючі, чесні, правдиві, а православні – то сретики, проступники і брехуни. Та як це погодити з тим фактом, що православні вірять так само в Бога, визнають Св. Тройцю, Св. Тайни, почитають святих тих самих? Вони ж так само моляться до тих найвищих Істот, і живуть чесно (усюди суть негодяї, а святих між живими людьми нема).

На удок[ум]ентовання мого недоуцтва цитуєте мені Мафтея, гл. X: «не мир я вам приніс, але меч, я прийшов розлучити сина на отця, доньку на матір, невістку на свою свекру»*. В той спосіб толкували це місце французькі католики, котрі намовили французького короля Карла [IX] на різню гугенотів в ніч св. Вартоломія (23/8 1572). Так само толкувала це св. інквізиція. Однак це хула, зневага Бога, Бога любові І. Христа. Бо не треба далеко шукати, а лиш прочитати X гл. у Мафтея, як І. Хр[истос] дає науки зібраним XII апостолам, як їм поступати: «як увійдете в яку господу, вітайте її, кажучи: «Мир сій господі» (12), «отсе посилаю вас, як овечок між вовків» (16).

Отже, не казав Спаситель, щоб навідану господу мечем воювати, або вовків поборювати, «бо вони видаватимуть вас у судові зборища й в школах своїх бити вас будуть» (17), «і водитимуть вас перед старших та перед царів за мене» (18), «видаватиме ж брат брата на смерть і батько дитину, і вставатимуть діти на родителів і вбиватимуть їх» (21). І не казав Спаситель, що в такому разі треба брати меч в руки і забивати ворога, лише «коли вас гонитимуть у цьому городі, втікайте в інший» (23). І коли в городі Гетсимані один з апостолів відрубав вухо архієрейському слугі Малхові, то І. Христос скартав його за це, кажучи: «хто мечем воює, од меча гине, вложи меч до піхви». І сказав Спаситель далі: «Чи гадасте, що я не випросив би у мого Отця легіона ангелів, щоб мене оборонили?» Меч, про який згадує Спаситель, розуміти треба в значінні не підметовім, лиш предметовім: не апостоли мають мечем воювати, лиш їх мечем вбивати будуть, і задля науки І. Христа повстане син на батька і т. д. Хто ж з нас, Ексцеленціє, більший недоук?

Вважаю за чисту демагогічну фразу Ваш висказ (ст. 6): «маю вражіння, що автор, розписуючись широко (не дуже. – А. Ч.) о українізації Богослуження, мав на меті не тільки промощувати дорогу до Української автокефальної церкви, але також заздалегідь ніби оправдати себе, якщо пристане (?) на православ'я, щоби в тім случаю міг сказати: «я ж прецінь остерігав наших срархів, щоби запровадили українізацію, а вони однак не хотіли мене послухати, і тому я, до одчаю допроваджений (краще «доведений». – А. Ч.) подібно як Федів, змінив віру». І тоді готов бути з автора третій «мученик» нетолеранції наших срархів».

Із тої фрази виходить така неконсеквкнція. Я писав в моїй статті про потребу перекладу Літургії на живу мову, яка тут [буде] для припинення поширення православ'я, бо саме православні в Польщі тим атутом послуговуються. Попередньо говорите, Ексцеленціє, що літургічна мова не є догматом (ст. 4), а тепер говорите, що українізація церковної літургічної мови промощує дорогу до Української автокефальної церкви (розуміється, православної), себто до зміни догматів. Як це погодити, це вже Ваша тайна. Коли б я хотів перейти на православ'я, не потребував би того оправдувати, ані у Вас дозволу просити, і нічого мені би за це не сталося.

Тепер слідує останній таран проти мене, а іменно зневага усього українського духовенства. Що ця стаття має на меті насторчити на мене гр. к. духовенство, це не підлягає сумнівові. Як такий поступок виправдати з точки християнської етики і моралі? А правда! «Не мир, а меч вам приношу. Я прийшов, щоби різно поставити сина проти батька» і т. д. Хто так толкує науку Спасителя, той повинен так робити. І в першу чергу питаєте, Ексцеленціє, «а де ж був сей адвокат-інтелігент, коли нарід опустила вся його шляхта, а остався лиш хлоп і священик?» Відповідь: я був там, де й Ви були перед сотками літ. Але в той спосіб я не дозволю з собою полемізувати, щоби мішати минуле з тепершнім. І не заходжу в давнину з-перед соток літ.

Чи може мені хто заперечити, що довго по прилученні Галичини до Австрії вище духовенство було гробокопателем української свідомости? Ніхто другий, тільки святоюрські цензори гнобили живе українське слово, ніхто другий, лиш вони прогнали з семінарії першого народного просвітителя Маркіяна Шашкевича за ширення національного руху в Галичині, ніхто другий, як галицький митрополит грозив суспензією парохів Залуча Гарасевичеві за те, що пропагував у своєму селі тверезість, підносив

культуру, поборював анальфabetизм. Ніхто другий, лиш галицькі митрополити писали свої куренди в польській мові, ніхто другий, лише священники проповідували в церкві по-польськи. Чи такі люди могли розбудити національну свідомість? А Ви, Ексцеленціє, говорите мені, що «над сего рода софізмом і тенденційним використанням промахів поодиноких осіб та своєчасних обставин не хочу, бо не варто довго розводитися». То найлегший спосіб полеміки, як нема що сказати.

Історичні факти не суть софізматами. Та як Ви, Ексцеленціє, можете говорити про промахи поодиноких людей, коли цілий св. Юр за митрополита Йосифа [Сембратовича]* кишів від кацапщини, котрий грав першу скрипку в національній руській політиці. Тоді народовці або українофіли, такі Заячківські, Качали, Стефановичі і и[нші] були білими круками серед чорної маси духовенства. Той саме св. Юр, що мав в своїх руках Народний Дім, Ставропігію, Матицю, цькував усею силою «українчиків». І ті люди, визнаючи «адін народ на двох розговорах», мали освідомити національно український народ? Але я на них не кидаю каменем. Такий тоді був час, а вони ділали в найліпшій вірі, що так треба робити.

А опісля пішла еволюція природним шляхом. З родин священничих, урядничих, міщанських та селянських виходили в світ інтелігентні люди. Вони попадали під вплив ріжних Желехівських, на них віяв дух Шевченківської ідеї з-над Дніпра, привозили додому «Кобзаря» і інші українські книжки і підсували своїм батькам, присилювали їх познакомитися з новим рухом. І вони [батьки] вразумилися, і перейшли на народовецький шлях, що відбилося і в домашньому житті, і в Церкві, і відтепер наша Церква стала народною під поступом іззовні.

Це, що наш народ, затурканий панщиною і злиднями, горнувся до своєї Церкви, то сталося не із національної свідомости, бо цього не було, лише з природного антагонізму до того, що панське, і що гуртувалось в рим. костелі. Там було панство, там не було місця для хлопства, там визнавалася віра панська, в церкві – віра хлопська. Дуже помиляєтесь, називаючи поступування тодішнього духовенства «промахами поодиноких осіб». То не були поодинокі особи, лише увесь загал з св. Юром на чолі за мінімальними виїмками Качал і т. і.

Я не кидаю на них каменем, не відмовляю їм заслуг і любові до свого народу, але заперечую, що вони національно освідомили народ, бо вони самі ясного освідомлення не мали. Опісля в дорозі еволюції настала переломова хвиля. Можна сказати, що від хвилі

появи «Батьківщини» та «Діла» ситуація покращилася, духовенство масово переходило до народовецького табору. Переходили сюди за малими виймками молоді священики, ті, що кінчили духовну семінарію під проводом ректора о. Владислава Бачинського*, котрий дозволив питомцям удержувати свою читальню і читати світські часописи. Не мішайте ж отже цієї ясної доби нашого відродження з темною попередньою, коли то наші питомці одягали конфедератки і йшли до польського повстання.

Не нацькуйте против мене духовенства, з яким я [с]тільки літ працював на народній ниві плече об плече, і в найтяжчих хвилях гніту не покидав духовенства, а воно не покидало мене. В часі російської інвазії [я] не втік до безпечного Відня так, як Ви, Ексцеленціє, це зробили.

Ваша «Відозва» кінчиться докоряючою апострофою до духовенства, що воно не сповняло як слід своїх обов'язків супроти Церкви, що воно було «високопатріотичне», запопадливо пропагувало національне освідомлення, а «притім много занедбало освідомлювати в Христі і в Като[лицькій] Церкві». Це знову нічого, лише фраза, «аки мідь дзвенячая і кімвал звяцаый».

Що це значить, і чого духовенства чіпаєтесь? Що більше священик має зробити, як навчити свою паству правд віри, молитви, зорити за його моральним поведінням і бути йому щирим дорадником та помагати йому в культурній роботі? Чи, може, жадаете від духовенства, щоб із своїх вірних поробили вчених теологів? Цього ніхто не потрафить зробити, а впрочім, це недоцільне, бо знання теології, то не те саме, що правдива віра. Історія знає таких теологів, що відтак стали апостатами.

Закинете мені, хто мене уповажнив сказати слово в обороні духовенства. Роблю це з християнського обов'язку, бо вони самі не можуть того зробити. Усе Ваше духовенство тремтить перед Вашим автократизмом, боїться суспензії за найменше слово опозиції. Коли ж духовенство стануло в одному ряді з народом в боротьбі за наше право, то природна річ, що виборчий комітет звернувся до свого духовенства і візав їх як синів українського народу до співділання. Коли б того не зробив, то це було б обидою духовенства. А Вам, Ексцеленціє, це не подобається. Бо не є тайною, що Ви у свій час поручали своєму клірові, щоб до громадянських справ не мішався, лиш пильнував Церкви.

І що ж з того вийшло? Життя йшло своїм шляхом, сільський народ вирвався з-під керма духовенства та зачав ширитися евангелізм. І аж тоді видали Ви противне попередньому пору-

чення, щоб духовенство брало участь і в читальнях, і в коопера- тивах. Чи такі суперечні розпорядки не викликають хаос? Та то не одинока причина, що викликала хаос. Є їх більше, а всі ви- йшли від Вас, Ексцеленціє: 1) самовільна зміна календаря на приказ австрійських генералів, а наслідок того був такий, що австрійські жандарми виганяли вірних з церкви в урочисті праз- ники нашої Церкви; 2) самовільне примусове уводжування «доб- ровільного» celibату; 3) інновації в Богослуженні через уводжен- ня додатків з чужого нам обряду; 4) неоднотайність в Літургії.

У всіх молитовниках, апробованих митрополитом, має нас священник поминати у великому вході «православними христия- нами». Ви казали поминати нас «правовірними», а священники проголошують і «православними», і «правовірними», і добрими і таки «християнами» без прикметника. А Ви боїтесь того уросного хаосу, який мав би настати, коли б Літургію, переведену на живу українську мову. І вигадуйте усе можливе, що лиш людська фан- тазія видумати може, аж до Перуна і Дажбога. Бракувало ще трусу Землі, завалення Церкви і кінця світу через українізацію Літургії.

Називаєте, Ексцеленціє, наш обряд мертвим, котрий треба оживити на Ваш спосіб, бо без того може дійти до шизми. Наш митрополит Ексцеленція гр. Шептицький обстоює за чистотою східного обряду. Якби він говорив про мертвецтво обряду, я би менше дивувався, бо це пан з панів, магнат, з родичів латин- ського обряду, вихований серед інших панських обставин. А од- нак для нього не є мертвим, коли його хоче мати таким самим, лиш очищеним від неприналежних сюди додатків.

Але, Вам, Ексцеленціє, я дуже дивуюся. Та ж Ви вийшли з-під селянської стріхи, і Ваші батьки і діди робили панщину. Я уявляю собі як Ваша матінка-селянка вела в неділю за ручку Вас, Ексце- ленціє, малого босенького Грицуня в чистій сорочинці до церкви, вчила Вас, як складати три пальчики, щоб перехреститися, під- носила Вас підпашки до тетраподі і казала «цьомати Бозю». Як Ви, будучи хлопчиною, підспівували у цій церкві враз з дяками, з яким зворушенням приступали до першого причастя. Такі звору- шаючі хвилі не забуваються до гробової дошки. А Ви те все забули і називаєте наш старинний гарний обряд мертвим, а свій народ, котрий упав в боротьбі за волю перед фізичною силою переможця, називаєте банкрутами, плюєте на своє власне гніздо, з котрого вийшли, денунціюєте більшовизмом (ст. 4). Та чи Ви не бачите, що це також апостазія свого рода?

Та ще спитаю Вас: на якій підставі закидасте мені, що я виступаю проти нашої Церкви? Чи знайде[ться] в моїх писаннях хоч би одне словечко проти Церкви? Хіба ж це не клевета? Я лиш критикував Ваше поведіння, Ваші розпорядки, бо я Вас не вважав і не вважаю за *непомильного* і ніколи не признаю Вашої тези, що єпископ – то сама Церква, а прочі вірні – то вулиця⁷⁶.

Ви, Ексцеленціє, в своїх розпорядках взоруетесь на вашім ім'янику, папі Григорію VII*. Та як тут можна говорити про яку паралелю! А хоч би навіть [можна], то Григорій VII не завів целібату в Західній Церкві, поки не вирішив його Римський синод 1074 р., а Ви це зробили на власну руку без синоду.

Мені Вас, Ексцеленціє, дуже жаль, і тому не йду з Вами перед суд з процесом о обиду честі. Жаль мені Вас, що судьба видигнула Вас на таке високе становисько в нашій Церкві, а Ви не вмієте собі з тим дати ради. Жаль мені Вас, що хворієте на автократизм, і з тим Вам не до лиця⁷⁷. Жаль мені Вас, що відгородилися від світа, що ніхто з вірних не має до Вас доступу, ніхто не може до Вас прийти зі словом щирої поради, що не знаєте і не хочете знати нікого, опріч Ваших беззастережних глорифікаторів.

Жаль мені Вас, що Ви не спромоглися на послання, гідне Вашого високого становиська, а написали лише кепський демагогічний реферат, з котрого розумні люди мусять посміятися, в котрім вж[ив]аєте навіть такого слова, як хамство. Жаль мені Вас, що Ваш клір замість любові до свого зверхника боїться Вас і оминає Вас, а ставання перед Вами вважає за немилий обов'язок. Жаль мені Вас і тому прощаю Вам нанесену мені обиду, хай Господь простить [Вам] цю клевету.

⁷⁶ Викреслене речення: «Бо з канонічного права знаю, що Церква – то з'єдинення духовенства і вірних» (Прим. упор.).

⁷⁷ Очевидно, пропущено слово або кілька слів (Прим. упор.).

ЧОГО ТРЕБА ВИМАГАТИ ВІД УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА?

Для українців та жидів тяжка дорога до державних урядів. Українським та жидівським інтелігентам з університетською освітою не лишається нічого другого, як якесь приватне заняття або вільний фах: медицина, техніка, адвокатура.

Вже через те саме ряди адвокатів неймовірно побільшилися, а вже через замкнення кордонів Галичини і заборону довільного переселювання адвокатів поза сокальську межу, доведено до гіперпродукції адвокатського стану. Нікому з молодих товаришів не впадає це так разячо в вічі, як нам, старшим, що пам'ятаємо давні часи. Тоді, коли я та мої товариші вирішили собі віддатися адвокатському званню, було в Галичині не більше як чотирьох адвокатів українців. Як я отвирав з початком року 1890 канцелярію в Бережанах, був я третім з ряду, тепер є там 21 адвокат практикуючий. Про Львів я вже й не говорю, бо це річ відома.

Ще недавно гомонів у нас клич, щоб наша молодь не лакомилася на державне приміщення, а щоб вибирала собі вільне звання, бо таких людей як адвокатів, лікарів, техніків наше громадянство найбільше потребує.

І справді, за тим кличем пішла наша молодь, зразу з переконання, а опісля вже з мусу, бо не було їй куди інде подітися. Воно й добре так. Перед війною світовою ми бачили блаженні наслідки такої прояви, і всі мали вдоволяюче приміщення. Коли ж по війні інакше вийшло, то тут мусила настати у цих всіх фахах гіперпродукція і всім стало тісно на світі жити. Дійшло до того, що маємо доволі своєї інтелігенції з університетською освітою, та не можемо їй дати праці по фаховім знанню. Дійшло вже до того, що ті фахові інтелігенти або сидять між безробітними, або чіпаються такого заробітку, до якого безумовно не треба було університетської освіти. Тепер у нас може й немає такого судового місточка, де би не було бодай двох українських адвокатів. А ще не так давно читали ми газетні заклики, що в таким-то місточку відчувається велика потреба українця адвоката і добробут для нього запевнений. Зовсім природна річ, що із того мусили витворитися взаїмовідносини між українським громадянством і українською палестрою. Своєю дорогою, що так мимоходом треба натякнути, що не один з нас, послухавши такого клича, опісля дуже на тому розчарувався. Бо ті взаїмовідносини декуди перейшли в аномалію. Українське громадянство, звабивши на такий клич до себе адвоката, вважало себе за пана, а адвоката за свого

невольника, яким можна всі кути витирати, і ставляло до нього такі неможливі вимоги, яких виконання загрожувало його існуванню. Одним словом, громадянство взяло його під таку тверду курателю, що диктувало йому, що має їсти і коли лягати спати.

А знова траплялося і таке, що адвокат українець, коли вже при допомозі українського громадянства вспів на даному терені стати твердою ногою, забув про свої обов'язки українського громадянина і не почував себе до жодного іншого обов'язку, як лиш до платного сповнювання своїх фахових чинностей.

При нормованню тих взаїмовідносин, для усунення тої аномалії в один або в другий бік, приходять нам на думку дуже важний, усе і всюди гомоніючий клич: „Свій до свого». Цей клич відноситься не лиш до купців та ремісників, але і до нас, адвокатів. Признаємо всі, що він повинен вкорінитися в душу кожного українського громадянина як життєва konieczність, без якої нічого не доб'ємося.

Та цей клич, то лиш один бік медалі. Так як ми його дотепер проголошуємо, являється він одностороннім і він не причиниться сам собою до упорядкування наших взаїмовідносин між громадянством і нами, українськими адвокатами. На другім боці цієї медалі повинен бути виписаний ще другий клич: «Свій від свого». Коли український громадянин після першого клича має обов'язок піти до «свого» за своєю потребою, то той «свій» має знову обов'язок того «свого», що прийшов до нього як «до свого» – як слід обслужити. Коли я в почуттю громадянського могого обов'язку прийду до українського купця, то він обов'язаний, а я маю право жадати, щоб мені продав добрий крам, солідно мене обслужив і приблизно за таку саму ціну, як в іншим, неукраїнським, склепі. Те саме має примінення і до нас, українських адвокатів. Ми обов'язані обслужити наших клієнтів щонайменше так, як би їх обслужив інший товариш по фаху, неукраїнець. Як ми таким взаїмним кличем будемо руководитись, то з'єднаємо собі довір'я в українського громадянства, і запанує між нами побажана всіми гармонія. На жаль, треба признати, що трапляються у нашому званні яркі виїмки від цього правила. Та прошу мене зрозуміти. Під цю категорію неправильностей не підтягаю таких випадків, що адвокат не підійшов як слід до повіреної йому справи і програв процес, бо помилився і не на цю стежку потрапив. За виїмкою непростимої ігноранції закону, я таких помилок не осуджую, бо ми всі можемо помилитися. Але не можу вибачити могого товаришеві очевидного недбальства, через яке його

клієнт, той «свій», що прийшов з довір'ям до «свого» і через те недбальство потерпів шкоду на майні, честі або й вольності. Таке знехтування обов'язку псує гармонію між нашим громадянством і українською палестрою, і це шкодить нам обоюдно.

При цій всій тісноті, в якій опинився наш адвокатський стан, покуса до зловживань стократно побільшилася, а навпаки, наші станові обов'язки ніраз не поменшали. Ми маємо ті самі обов'язки станові і громадянські, що й перше. Та коли громадянська опінія взагалі вимагає від адвокатів тих всіх чеснот, приписаних законом і етикою та мораллю, то українське громадянство має право вимагати від нас, українських адвокатів, ще в більшій мірі збереження цих законів і суперетики та суперморалі.

Нам не вільно забувати, що у висококультурних народів, нпр. у французів, стан адвокатський вважається мозком нації. Це зовсім зрозуміле. Наше знання мусить не раз виходити таке всестороннє, а нашому братові найлегше приходиться на всіх царинах життя вміти себе пристосувати. Хто з нас не був не раз в такому положенні, що мусив познайомитися з машиною, з урядженням фабрики, з приписами залізничними, з деякими розділами медицини, хемії і т. д. Вправді в нашім громадянстві перед війною не раз давались чути голоси невдоволення на це, що, мовляв, керму народного життя взяли в свої руки адвокати, то, однак, ніде правди діти, що адвокати надавались до того найкраще. Це приходиться легко вияснити. Адвокат уже від початку своєї кандидатури мусить навчитися в першу чергу вміти знайти в законі те, що йому в даний мент є потрібне. Ніхто не може вивчити всього напам'ять, так, щоб і вночі показав пальцем дотичний параграф. Але уся штука у тому, щоб потрібний припис в законі вміти знайти та його для себе використати. До того потрібна особлива гімнастика ума в логічній комбінації. Для того адвокатський фах надається до всього, де треба знайти припис закону і логічно його скомбінувати. І тому, коли у нас обставини змінилися, і ми потребували нових сил, то находили тих працівників по найбільшій часті між адвокатами. І тому адвокатський стан у нас, так як є у Франції, повинен вважатися мозком народу.

Люди, дивлячись на людину, дивляться в першу чергу на його обличчя, себто на те місце, де повинен сидіти мозок. Після того вони оцінюють вартість людини, а так само і вартість цілої нації. Тому-то кожний прогріх української палестри кидає погане світло на всю українську націю. Особливо в теперішню пору ми, українські адвокати, живемо під строгим доглядом наших сусі-

дів. Нехай би хто з нас прогрішився, то зараз засурмлять на весь світ ворожі нам часописи, що такий-то український адвокат не виродився від гайдамацького кодла і поповнив такий-то злочин. Тому-то все українське громадянство, а особливо ми самі повинні берегти нашої станової чести, мов ока в голові, щоб на нас і тінь чогось негарного, ганьблячого не падала.

Що ж нам, українським адвокатам, слідє робити, щоб зберегти нашу станову честь? Авжеж треба нам совісно сповняти наші станові і громадянські обов'язки. Вони є різноманітні: супроти наших клієнтів, супроти тої влади, перед котрою ми їх заступаємо, супроти наших товаришів, особливо проти українських. Супроти громадянства ми обов'язані помагати по нашим силам в громадянській праці, та не повинні ми ніяк допускати над собою курателі у ніякому виді, бо це було б нижче нашої чести. Я вже говорив вище про наші обов'язки супроти наших клієнтів. Ми повинні берегтись як пекельного вогню недбальства і легковаження порученої нам справи. При тому треба нам згадати про одну аномалію, яка при теперішніх обставинах дається часто помічати. Не вільно адвокату приймати усього, що «з водою пливе», хоч би з того не знать як велика вийшла для нас користь матеріальна. Не всі ми маємо однакове знання. Один знає більше, другий менше, один виспеціалізувався в одній царині юриспруденції, другий знов в іншій. Не вважаю це прогріхом, коли одному приходитьсь порадитись з товаришем в якійсь матерії, до котрої товариш у своїй практиці підійшов ближче. Та ж і лікарі заводять між собою конзілія, і не відбирає це нікому чести, коли він, як непевний непомильности своєї думки, радиться другого. Але пробі! Викорінім з-поміж себе ту аномалію, щоб приймати до заступства такі справи, про які не мається темного поняття, і з гори знаємо, що не втремо тому носа. Це відноситься в першу чергу до карних оборон.

Адвокат бере на себе велику відповідальність за долю свого клієнта, котрому грозить важка кара довголітньої неволі або і утрата життя. Адвокат, котрий лише для того таку оборону приймає, що трапляється зарібок, хоч він ніколи в життю не боронив, допускається великої етичної провини проти усього громадянства і проти української палестри, бо її грубо компромітує. Такий, звичайно, компромітує і себе самого, бо йде до другого товариша і просить поуки, як це перед присяглыми борониться, і яку промову він повинен би виголосити на підставі мотивів акту обжалування. Або знову, приймає хтось таку справу цивільну,

котра вимагає докладного знання спеціальних законів і особливої практики судової. Виведення такої справи перед суд або яку адміністраційну владу не можна проволікати – аж можна буде перестудіювати потрібний до того матеріал, а часом і не хочеться за такі студії братися. Отже, робиться будь-як, щоб тільки взяти гроші.

Виступаючи перед якою-небудь владою, український адвокат повинен зберегти свою повагу. Наведу тут кілька аномалій, поповнених «ад каптандам беневоленціям юдіціс»⁷⁸. Пан суддя хоче закурити, а вже адвокат біжить до його стола із запаленою запалкою або запальничкою. Або знову, адвокат засвічує свічки при хресті, достоту як сабашник в божниці. Так само біжить до сіней кликати свідків. Та ж це функції возного, до яких не потреба докторату.

А чи це лицює з гідністю адвоката, ставити при розправі демагогічні внесення, такі ж питання недоцільні до свідків, та виголошувати такі ж промови, призначені виключно для своєї реклами перед неграмотними клієнтами і публікою. Бо ж годі припускати, щоб знайшовся такий нетямущий суддя, котрий дався би взяти на таку полову. Мені не раз довелось прислухатися до таких промов і мені соромно було, що мушу належати до тої самої бранжі, що той многуважаємий промовець.

Неважко також зберігати адвокатів доброї волі: товариські відносини супроти своїх товаришів. А однак тут бачимо найбільше прогрівів. Трапляється, що один адвокат виносить своїм знанням понад другого свого товариша, і це перед неграмотними людьми і в тій цілі, щоб приєднати собі нового клієнта. Трапляється, що один адвокат перехапує клієнта від свого товариша. Вправді є у нас така встанова, що без дозволу заступаючого адвоката не вільно перебирати справи, яка ведеться. Але на це є способи. «Не гонорово, але здорово».

Або він сам, або хтось другий за нього так понизить заступаючого адвоката, що клієнт таки виможе на своїм адвокаті, що для святого спокою віддасть йому акти з дозволяючою допискою, та ще навчить його, як має відібрання актів вибредати. Звичайний спосіб у справах карних є, що він не має звідки заплатити і візьме собі «крайового» (з уряду). Для придбання клієнтелі не цураються деякі адвокати такого огидного середника, як наймати собі наганячів адвокатських. Ті наганячі рекрутуються звичайно з-поміж голоти сільської або міської, звичайно, налогових

⁷⁸ Для здобуття прихильності суддів (лат.).

п'яниць. Вони вміють зайти рано вранці до сіней одного адвоката, коли то селяни звичайно люблять перед терміном приходити, і забирають клієнтелю для свого «патрона», представляючи людям, що той адвокат, чії сіни, захворів, або якраз виїхав сьогодні кудись на розправу, або таки вже вмер, а чоловік, заки йому отворять двері канцелярії, може спізнитися до суду і втратити справу. Таких наганячів треба зараз винагородити і поділитися з ними тим, що дістають від партії за свою працю. Таких наганячів добирають собі адвокати також з-поміж судових слуг, а особливо з-поміж сторожі в'язничої. Про це все довелось мені знати з тих розслідувань, які поручила мені перевести львівська палата адвокатів.

Ці всі прогріхи треба з-поміж нашої палестри викоринити дотла. Ми повинні в таких випадках поступати безпощадно, бо це наш становий і всього українського громадянства спільний інтерес. Ми, адвокати, особливо повинні проти таких одиниць виступати, щоб нам ніхто не закинув, що ми з тим солідаризуємося. Нікого не щадити, бо нас ще так мало, і під такою живемо контролею, що не годні скритися. «Гонесте вівере, немінем асдере, куїкве суум трібуере»⁷⁹ повинно бути нашою безкомпромісовою девізою.

Ще би кілька слів сказати про наш становий обов'язок товариської солідарности. Треба підчеркнути, що між адвокатами менше солідарности, як між дереворубами. Адвокати визнають з великою присмністю пословицю: «Моя хата з краю» або: «Горить далеко від мене, могу спокійно спати». Того між нами не повинно бути. Помагаймо собі взаємно і ставаймо разом до оборони, коли б котрому з наших товаришів сталася кривда. Тоді будуть з нами инакше рахуватися, і не одного з нас помине така сама кривда...

⁷⁹ Гідно жити, не робити зла іншим, кожному віддавати своє (лат.).

НА БЕРІЖКУ ПАСТИРСЬКОГО ЛИСТА

Станиславівський Владика Екс[целенція] любить щороку перед Великоднем зробити своїм вірним якусь несподіванку. Якраз минулого року заборонив святити паски під церквою на Великдень. Народ прийняв це як жарт, і справді ще завчасу цю заборону відкликано.

Тепер пастирський лист, один і другий, то вже важніша річ, і воно так швидко не прогомонить, а популярність остане. Властиво остануть дві і одна негативна у нас, друга високопозитивна у поляків. Та Ексцеленція не хоче популярності і застерігається проти неї. Ба! Коли б то можна! Сьогодні немає польського журналу, на сторінках котрого не видніло би ім'я станиславівського єпископа з пеанами. І кожний з нас, що ті пеани читас, бачить, як над головою Їх Ексцеленції кружляє вже тепер бутним орлом митрополіча мітра.

Та розуміється, поляки використали з того пастирського листу лиш те, чого їм треба, а замовчали про те, що до них говорилося. Це цілком природна річ. Таж і маленька бджілка приносить до вулика лише ті частинки цвітів, котрі їй потрібні до продукції меду. Так сталося й тепер. До польських журналів пішло лиш те, що сипалося і лялося на нашу бідну голову. Ексцеленція руководиться основою *amicus mihi Plato*⁸⁰... Він каже, що був і є все прямолінійним і від того не відступить. Але ... хто йде по прямій лінії безкомпромісово, так може попасти в бездну.

Ексцеленція вичитав нам апостола про наші гріхи відомі й невідомі, і показується з того, що ми така підла нація, що нічого з нас не могло вийти. Ексцеленція приходить до такої конклюдзії зі слів м[он]с[иньйора] Дженоккі: «*ucrainici nondem maturi sunt ad regendum*»⁸¹. Воно на нашу мову виходить: «куди кухні до патини». Я признаю, що мс. Дженоккі мав рацію, що при тій політичній матурі повалив нас на обі лопатки. В тих трьох гніздах, до яких приїздив він на «бадання» не «*pro nobis*», лиш «*contra nobis*»⁸² – всі наші ордеровані і неордеровані верхи з такою дитячою наївністю відкрили йому всі скритки нашого серця, так цілували його гладеньку ручку, що він (людина розумна) пізнався зараз на нашій рабській вдачі і виказав свої пророчі слова. Та коли б той римський достойник не обмежив був своє бадання до тих трьох гніздечок, а пішов ще далі, не обмежився на сметані, а знизився аж до споду, до сироватки, був би, може, набрав про нас иншого переконання.

⁸⁰ Мій друг Платон (лат.).

⁸¹ Українці не надаються до керування (лат.).

⁸² За нас, проти нас (лат.).

Та мені здається, що коли б ми мали були і свого Бісмарка, і Наполеона, то годі нам було при різних браках, навіть браку амуніції, витримати напір аж з трьох сторін, особливо від заходу, звідкіля йшла на нас зорганізована армія Галлера*. Та того Ексцеленція не хоче взяти під увагу і всі наші невдачі приписує нашим гріхам і бізантизму, який не є в силі витворити авторитет і пошану для нього. Цей погляд трохи суперечить історії. В атмосфері того анархічного бізантизму володів Константин Великий. З тої самої атмосфери вийшли два слов'янські апостоли – Кирил і Мефодій, в тій атмосфері прийняв св. Володимир Великий християнство і створив велику руську державу. А вже в тій бізантійській атмосфері панували автократи-самодержці московські царі аж до Миколи II, і всі признавали їх авторитет і слухали їх добровільно чи з мусу. Отож бізантинізм не є таке щось страшне анархічне, а в наших церквах під цю пору проявляється хіба в іконостасах, котрих Ексцеленція так дуже не любить.

Не виступав би я з тою статтею, коли б не одне вразило мене дуже в тім пам'ятнім пастирським листі. Сказано там, що ми, українці, за того короткого існування нашої держави «виповіли війну Богові». Які на це докази? Яке-небудь твердження без доказу називається наклепом, а він остільки більше може зворушувати душу до протесту, що він походить від своєї визначної людини, з якої голосом люди числяться.

Хіба ж це неправда, що в [українській] армії були стало держані духовники-капеляни старші і молодші, що багато з них, сповняючи свою духовну місію, втратили своє життя? Хіба ж вони не висилали цілими сотнями жовнірів до церкви, відбували з ними підготовування до великодньої свіді і виголошували до них гарні проповіді? Де ж тут, пробіг святій, війна з Богом?! Чи, може, коли наше військо спровокувало коли який дім Божий? Де ж та безбожність?

Хіба це не подобається Екс[целенції], що були і між українським народом від верху в долину індиференти, скептики, невірющі або шизматики і інші сектанти, а він хотів би мати самих католиків по його власній рецепті. Та прошу мені вказати таку державу, котра б була виключно католицька? Візьмим Францію, яку папи римські називали найкращою дочкою Католицької церкви. Таж там побіч католиків є і протестанти, є й буддисти, є і діябулісти, а є і атеїсти. А прецінь ніхто не перечить їх легітимації бути французами і брати участь в державнім керманіцтві. Що иншого нація, а вже друга річ віроісповідання. Коли б ми, українці, лише греко-католиків вважали за українців, а прочих всіх не католиків відганяли від народної праці, то не знаю, чи добре би на то вийшло в теперішньому столітті.

Але Ексцеленція і супроти тих українців, що ходять до церкви, невдоволений з їх католицизму. Виходило б на те, що лиш редактори і передплатники «Нової Зорі» [справжні католики], а всі прочі вірні, хоч їх повно в церкві по неділям і святам, то лиш «вулиця», і за її гріхи Господь карас увесь український нарід такими язвами, як світова війна. Справді, читаючи це, не знаємо, на котру ногу ступити, і яким способом маніфестувати свій католицизм. Екс[целенція] був би з нас вдоволений, коли б ми всі постриглися в черці і черниці.

Згадувати все про католицьку мораль і етику, то лиш фраза без значіння і змісту, як довго її не поставиться в ясных, кожному зрозумілих тезах, що то ми гр. католики такого робимо, чого нам як католикам не слід робити. Чи маємо наших некатолицьких братів українців виминати так, як правовірні жиди виминали самаритян? Та що ж, коли наш Спаситель сам заходив між самаритян і на приміру самарянина показував нам, хто є наш ближній. Кожний розумний, чесний і поступовий чоловік мусить бути противний шовіністичній віроісповідній нетолеранції. Хочеш, щоб твоє шанували, пошануй же і те, що твоєму ближньому миле. Жадасмо від людей лиш *чесноти*, і не можемо нікому лізти в душу з чоботами.

І не диво, що польські шовіністичні часописи, читаючи такі соковиті обвинувачення українського владики на свій народ, вважають його за авторитет, а український народ за гайдамаків, різунів і т. д. Кабанів без чести і без віри, яких треба викорінити так, як жиди викорінили анамітів, щоб посісти їхню землю, хоч би прийшлося вирубати всі карпатські ліси і бідну країну перемінити в пустіль (див. «Червоний кур'єр», ч. 83/[19]31 [р.]).

Та ще дуже цікавий кінець би згадати. Екс[целенція] каже, що кожную владу треба слухати, бо вона походить лише від Бога? Справді? А від «князя сего світа влади немає»? Чи і більшовицька влада, яка справді виповіла Богу війну, також від Бога? Хто в такий абсурд повірить? В такому разі чого Голова Католицької церкви виступає проти більшовиків, чи це не спротив волі Божій? А хрестоносні походи проти сарацинів, що завоювали Св. Землю, це також бунт проти Волі Божої, якщо кожна влада на Землі походить від Бога? А чого католицькі ірландці бунтувалися проти Англії, а католицькі поляки проти Росії, а в тих змаганнях польське патріотичне духовенство вело перед (читай «Pan Tadeusz», кс. Робак)?

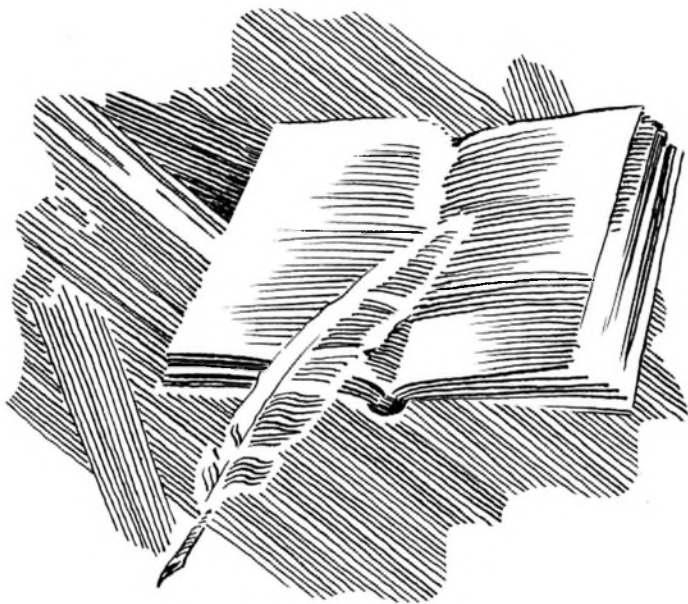
Як то легко можна своєю прямолінійністю зайти в сліпу вулицю... Ну, а це буде вже найцікавіше з усього того пастирського листа. Таке питатися: що би сталося з нами і хто би нас обороняв

перед більшовицькою інвазією, якби поляки нас покинули і пішли звідсіля геть? Хто лиш побіжно читає статистику узброєнь в Європі, той пізнає, що при нинішнім укладі мілітарних сил, коли б Радянщина хотіла зайняти Вихідну Малопольщу*, то зробила б це одним махом, і ніхто її від цього не міг би здержати. Та хоч би вони й прийшли сюди, то Ексцеленції нічого боятися, бо зазадалегідь виїхали б в безпечне місце, так як в 1914 р. перед рос[ійською] інвазією. Другі два владики остали на місці. Митр[ополит] Андрей натерпівся чимало знущань та понижувань від заскоружлих безкомпромисових православних єпископів, владика Константин не видержав тих моральних тортур рос[ійської] солдатески*. Так було б і тепер, перед нашествієм більшовиків. Чому я це говорю? Да збудеться Писаніє. Бо в Євангелію св. Іоанна гл. 10 «пастир добрий душу свою полагає за овці. А наємник иже не єсть пастир, ему же не суть овці своя, видит волка грядуща и оставляет овцы, и бѣжит».

Цей пастирський лист появилася якраз в часі окричаної на шпальтах газет обоїх обозів угоди. Ніхто не є проти угоди, кожному хочеться по стількох літах воєнної хуртовини відітхнути та віддатися спокійній праці замість зуживати свою енергію на боротьбу за свої людські права. До осені м[инулого] р[оку] ніхто за угоду голосно не говорив. Таж угоду створив раз Версальський договір, а відтак польський сейм, ухваливши закон 1922 р.* Закон той мав бути введений до двох літ. Над чим тут треба було годитися?

Аж прийшла пацифікаційна хуртовина*, про яку не вільно ні голосно говорити, ні писати, і зараз показалися на світ Божий різні «угодники», а за тим і лист пастирський. Та чи тепер пора годити, коли ще не то не погоїлися, але і не позасихали гаразд пацифікаційні рани? Верхи годяться. Кажуть забути (очевидно, лиш нам) про те, що було, деклямують про благодаті, які з того вийдуть, а низи вигоюють свої рани, затискаючи п'ястуки та вижидають години помсти. Це ж цілком природна річ. Поза Спасителем небагато таких мучеників виказала історія, щоб, йдучи на ешафот, благословили своїх мучителів. Що ж така угода буде варта, яку заклочать ті, котрих не боліло, в ім'я тих, котрі терпіли?

Кажу: не пора. Хай перше моральні і матеріальні рани погояться. Теперішня угода здержла би з нашого лица божу подобу і виказала б замість того на нашім лиці маску раба, якого поки добре не вибили, не можна було до «угоди» склонити. В такому разі і п. Міністр* показався знаменитим психологом, прийшовши до заклочення, що дикого звіра лише буком можна видресувати... Не пора!

ПРИМІТКИ

СВОЇМИ СИЛАМИ

А. Чайковський написав автобіографічну повість «Своїми силами» у 1895–1897 рр. і опублікував її у серії «Бібліотека найзнаменитиших повістей «Діла» у 1902–1904 рр. Про цю повість див.: Седляр О., Якимович Б. Повість Андрія Чайковського «Своїми силами» як джерело до вивчення його життя та громадської діяльності у 60–70-ті рр. XIX ст. // Пара-дигма. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. – Вип. 2: Ювілейний збірник на пошану Любомира Сеника. – С. 229–243.

Подаємо за першодруком.

В городі Б. – мається на увазі Самбір.

Володко (Володимир Містенський) – очевидно, мається на увазі Володимир Ортинський (? –1905) – член самбірської гімназійної «Громади» 70-х рр. XIX ст. Згодом закінчив медичний факультет Віденського університету, працював лікарем. Помер у Самборі.

Дмитро (Дмитро Чабанський) – прототипом Д. Чабанського був сам А. Чайковський.

Арештовання молодезі академічної у Львові за якийсь соціалізм – маються на увазі арешти М. Павлика, І. Франка та інших 1877 р.

Суддя Мирон – очевидно, мається на увазі Мирон Мальчевський (1848–1883) – правник, авскультант, згодом ад'юнкт судів у Самборі, Долині та Вишнівчику. Член самбірської гімназійної «Громади» 60-х роках XIX ст., голова відновленої «Громади» у Самборі (1874–1876). Помер і похований у Самборі. А. Чайковський на його похороні виголосив прощальну промову.

Студентську громаду – мається на увазі «Громада» гімназистів-українців Самбірської гімназії, яка існувала в 1874–1877 рр.

Наталя – сестра Володка Містенського. Її образ перегукується із образом дружини А. Чайковського Наталі з Гладилівців.

Отець Містенський – очевидно, мається на увазі о. Дмитро Ортинський (1825–1905), кооператор (сотрудник) в Самборі (1855–1878), парох у Гордині (1878–1905).

Совітник судовий – мається на увазі Михайло Качковський (1802–1872) – український громадський та культурний діяч (старорусин), відомий меценат, матеріально підтримував письменників і публіцистів, заохочував (в т. ч. і матеріально) до літературних занять гімназійну молодь. З 1855 р. працював радником у Самбірському суді. Помер у Кронштадті під час подорожі до Росії.

Його оточення було таке тверде – тобто Д. Чабанського оточували русофіли або «тверді».

Дам'ян Гладій – мабуць, мається на увазі Дам'ян Гладилевич (1846–1892) – український громадський діяч, народовець, голова літературного Товариства ім. Шевченка у Львові (1886–1892). У 70-х роках ХІХ ст. короткий час працював учителем руської (української) мови у Самбірській гімназії. Брат дружини А. Чайковського.

Перших громадян народовців – тобто народовців 60-х роках ХІХ ст. Народовці – суспільно-політична течія серед галицьких українців. Вважали, що українці – це окрема нація, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної літературної мови на основі народної говірки. З початку 80-х роках ХІХ ст. розпочали активну політичну діяльність (до того обмежувалися переважно культурницькими акціями); 1899 р. більшість народовців увійшла до Української національно-демократичної партії.

«Просвіта» – найпотужніше українське культурно-освітнє товариство в Галичині, засноване групою народовців 1868 р. Основним його завданням було сприяти просвіті українського народу в культурній, національно-політичній та економічній сферах. Вплив «Просвіти» почав швидко зростати з початку 90-роках ХІХ ст., коли товариство розпочало активно розбудовувати мережу провінційних осередків (філій) та звернуло особливу увагу на впровадження нових методів господарювання. Станом на 1914 р. «Просвіта» мала читальні у 75 % українських населених пунктів Галичини.

Сього нового товариша – мається на увазі Олександр Яворський, який тоді перейшов до Самбора з Перемишлької гімназії.

Федькович Юрій (1834–1888) – український письменник, перекладач, фольклорист та громадсько-культурний діяч. У 1852–1863 роках перебував на службі в австрійській армії, у 1864–1871 рр. мешкав у Сторонці-Путилові (тепер Путила Чернівецької обл.), згодом – у Львові 1872–1873 та (з 1876) у Чернівцях. У 60–70-х роках ХІХ ст. вважався найталановитішим західноукраїнським поетом.

«Правда» – український літературно-науковий та політичний часопис. Виходив у Львові у 1867–1896 рр. (з перервами редактор О. С. Качала). До заснування «Діла» (1880) часопис був провідним органом народовців. У 60–80-х роках ХІХ ст. з «Правдою» співпрацювали майже всі відомі українські громадсько-культурні діячі та письменники з Галичини та Наддніпрянської України. У 1890-х роках часопис відстоював ідеологію правої течії народовецького руху.

Критичними розвідками Огоновського і Драгоманова, що тоді печатались в «Правді» – очевидно, маються на увазі статті М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (Правда. – 1873. – № 4–6, 16–19, 29; 1874. – № 1–9) та Ом. Огоновського «Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Т. Шевченка» (Правда. – 1873. – № 1, 3–6, 13).

Довган Максим – очевидно, мається на увазі Іван Кич (1853–1877) – член самбірської гімназійної «Громади» у середині 70-х роках ХІХ ст., згодом студент філософського факультету Львівського університету, активний учасник студентського громадського життя.

Історія Гловайського в руськім переводі – мається на увазі підготоване Б. Дідицьким видання «Народная история Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ по́сля наилучшихъ историкѠвъ составлена...» У 3 ч. Львів, 1868–1870. Ця ж праця друкувалася у «Галичанині» – додатку до газети «Слово» у 1867–1870 рр.

Громадяни зараз по фєрїях вибрали його своїм головою – у 1876 р. А. Чайковського обрали головою самбірської гімназійної громади.

«Друг» – літературно-публіцистичний журнал, двотижневик, який видавав студентський «Академический Кружок» у Львові в 1874–1877 рр. У «Друзі» дебютував І. Франко. Спочатку перебував на русофільських позиціях, далі (з 1876), під впливом М. Драгоманова, став поступовим молодіжним часописом.

Рішено видавати «Поступ» – самбірська гімназійна «Громада» мала свою рукописну газету «Згода».

Я не називаюся Чабанський – відомо, що А. Чайковського всиновили опікуни після смерті його батьків. Справжнє його прізвище було Скрабалло-Чайковський, разом з тим він мав право носити прізвище свого прибраного батька – Григорія Чайковського-Тимковича.

Не знаю напевно, чи я в тім місті народився. Мені кажуть, що тут – А. Чайковський народився в Самборі.

Моя бабуся – після смерті батьків А. Чайковського разом з опікунами справді виховувала його бабуся, яку він дуже любив.

Дістався я до моєї тітки – про опікунів А. Чайковського відомо дуже мало. Сам він про них майже не згадував. Натомість бережанський парох о. Т. Кордуба згадував «матір» А. Чайковського Емілію Скрибало (Скрабалло), яка померла в Бережанах в перших роках ХХ ст. Ця жінка точно не була рідною матір'ю А. Чайковського, натомість цілком могла бути його колишньою опікункою, можливо, й тіткою.

Шляхтич Чабанський – можливо, його прототипом був Григорій Чайковський-Тимкович.

Чабанський забрав нас на село – у 1862–1869 роках А. Чайковський мешкав із родиною у с. Гордня Самбірського повіту.

Панок в волохатій бунді і подертих черевиках – мається на увазі Войцех Панек, який готував А. Чайковського до вступу до гімназії.

Стара ... забралась розказувати – історію родини Д. Чабанського і події його дитинства перевірити неможливо через брак даних. Тому важко сказати, що з розповіді Очкової відповідало реальним подіям у житті А. Чайковського, а що – ні.

Перша холера – мається на увазі епідемія холери в Галичині 1831 р.

Випала війна в Італії – очевидно, йдеться про війну Австрії з Францією та Сардинією 1859 р.

Площанський Венедикт (1834–1902) – галицький історик та публіцист, русофіл. У 1871–1887 рр. редагував у Львові газету «Слово». 1887 р. емігрував до Росії.

Товаревич – мається на увазі директор Самбірської гімназії о. Тома Баревич (1836–1894), полонофіл, посол до Галицького сейму у 1867–1869 рр.

Був у повстанню – мається на увазі польське Січневе повстання 1863–1864 рр.

Юлько зі Львова – тобто двоюрідний брат В. Містенського Юліян Містенський. Мабуть, образ Ю. Містенського збірний – тут поєднано деталі біографій Д. Гладилевича та Юліяна Медвецького (1845–1918), громадського діяча, геолога та мінералога, родом з Лемківщини, професора і ректора Львівської політехніки, дійсного члена НТШ у Львові.

Новини з Балканського півострова – у 1877 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна (1877–1878 рр.)

«Руська Бесіда» – культурно-освітнє товариство у Львові (1861–1939). З 1929 р. – «Українська Бесіда». Була своєрідним клубом для львівської української інтелігенції. Утримувала мандрівний музично-драматичний театр (1864–1922), влаштовувала концерти, літературно-музичні вечори тощо.

«Дружній Лихвар» – українське студентське товариство. Існувало 1870–1882 роках при Львівському університеті. Виникла на базі студентського товариства «Академічна бесіда» (1870). Діяло спершу лише як каса студентської взаємодопомоги (до 1874), пізніше – як студентське видавничо-освітнє товариство. 1882 р. на його основі виникло товариство «Академічне братство».

Се професор – очевидно, прототипом цього професора був Ісидор Шараневич (1829–1901), історик, професор (з 1873) Львівського університету.

Вийшов Дмитро яко заступник – А. Чайковського обрали заступником виділового «Дружного Лихваря» в 1877 р.

Знайомий з аркушем папери – мається на увазі Роман Заклинський.

Ви знаєте його з літературних праць, Н... – мається на увазі Іван Франко.

В тім році випала окупація Боснії – Австро-Угорщина окупувала Боснію і Герцеговину у 1878 р. за рішенням Берлінського конгресу.

Треба нам до канцелярії помічника – А. Чайковський працював у канцелярії товариства «Просвіта» з 1879 р.

Дмитро ввійшов до виділу – у 1879–1880 рр. А. Чайковський очолював виділ товариства «Дружній Лихвар».

Поступив на практику адвокатську – А. Чайковський був на судовій практиці у Самборі в 1883–1884 рр. та на адвокатській практиці у Львові і (з 1886) Бережанах у 1884–1890 рр.

СПОГАДИ

ЯК Я ХОДИВ ДО СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

Надруковано в: Український голос. – Перемишль, 1932. – Ч. 3. – 31 січня. – С. 2. Подаємо за першодруком.

Стаття проф. І. Филипчака – мається на увазі стаття Івана Филипчака «З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772 – 1930)». Див.: Літопис Бойківщини. Записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. – Перевидання часопису. Вип. 1. Числа 1, 2 за 1931–1933 рр. – Львів: Каменяр, 2005. – С. 65–132.

Снігурський Іван (1784–1847) – український греко-католицький церковний діяч, меценат. З 1808 р. – священник церкви св. Варвари у Відні, у 1818–1847 рр. – єпископ перемишльський. Його ініціативи (заснування дяко-вчительського інституту в 1818 р., єпархіальної друкарні в 1829 р., музичної школи, народних шкіл, матеріальна підтримка українських культурних діячів) сприяли формуванню у Перемишлі культурно-освітнього осередку, який започаткував українське національне відродження у Галичині.

ПАМ'ЯТИ ПОК. ДАМ'ЯНА САВЧАКА

Надруковано в: Діло. – 1913. – Ч. 7. – 11 січня. – С. 4–5. Подаємо за першодруком.

Савчак Дам'ян (1847–1912) – український галицький громадсько-політичний діяч, за фахом суддя. Посол до Галицького сейму і член Крайового виділу у 1889–1901 рр., член Народного комітету Української національно-демократичної партії.

Він, кандидатуючи до парламенту – маються на увазі вибори до Державної Ради 1885 р.

Потоцький Альфред (1817–1889) – граф, австрійський політик, посол до Державної Ради, прем'єр-міністр Австрії (1870–1871), намісник Галичини (1875–1883).

Лепкий Сильвестр (1845–1901) – греко-католицький священник (парох Поручина, потім Жукова на Бережанщині наприкінці XIX ст.), громадський діяч і письменник (псевдонім Марко Мурава), батько Богдана і Лева Лепких.

Збірник у роді Kasparka – очевидно, мається на увазі збірник законів, упорядкований відомим правником др. Францішком Каспареком «Księga ustaw cywilnych» (3-тє вид., 1894).

Той збірник, який і тепер є в руках українців – очевидно, мається на увазі видання: Збірник законів адміністраційних, уложив Др'є Дамян'є Савчак'є. Льв'єв'є. Накладом'є автора. З'є друкарн'є Наук. Товариства им. Шевченка, 1893. XXV + 543 с. 8°.

Перше провінціональне віче по великім вічу львівськім – віча у Львові відбулися у 1880 і 1883 рр., окружне віче в Бережанах відбулося 29 вересня 1888 р.

Белей Іван (1856–1921) – журналіст і письменник, у 1883–1902 рр. – редактор газети «Діло».

Щепановський Станіслав (1846–1900) – польський економіст і політик, посол до Державної Ради і Галицького сейму. 1888 р. видав працю «Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego», в якій доводив можливості подолання економічної відсталості Галичини.

Була в нас консолідація – тобто спільна участь у громадському житті та політичних акціях народовців і русофілів. Припинилася з початком «нової ери» 1890 р., згодом (з середини 90-х рр.) її відновлено, тривала до початку XX ст.

Його вибрано послом Підгаєччини до виділу краевого – Д. Савчак переміг у Підгаєцькому повіті на виборах до Галицького сейму 1889 р. Згодом став членом Крайового виділу.

ПАМ'ЯТИ ВАСИЛЯ ЯВОРСЬКОГО

Ці спогади не публікувалися. У рукописі трапляються фактографічні помилки. Автограф зберігається у: Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у Львові, ф. 348, оп. 1, стр. 779, арк. 146–156. Подаємо за автографом.

Яворський (Явірський) Василь (1854–1926) – український галицький громадсько-політичний діяч. Посол до Державної Ради (1900–1906). У 90-х рр. XIX ст. працював директором скарбу (податкового уряду) в Бережанах, був разом з А. Чайковським одним із засновників «Бережанського Бояна». З 1907 р. працював у Новому Санчі, відомий діяч Західної Лемківщини.

Верхратський Іван (1846–1919) – український природознавець, педагог і філолог, довголітній голова Математично-Природописно-Лікарської секції НТШ. Дослідник рослин і тварин Східної Галичини. На аматорському рівні вивчав західноукраїнські говірки.

Я тоді йно що був в І кл. – А. Чайковський навчався в першому класі Самбірської гімназії у 1869/1870 н. р.

Перейшов на судову практику як кандидат адвокатури – у 1883–1884 рр. А. Чайковський був рік на згаданій практиці в Самборі.

Нижанківський Остап (1862–1919) – греко-католицький священник, український громадський діяч, відомий композитор і диригент. Член Української Національної Ради ЗУНР. У травні 1919 р. розстріляний поляками.

Львівський статут – тобто статут «Львівського Бояна», заснованого 1891 р.

Яворського вибрано до виділу – про ці події у «Руській Бурсі» див. спогади А. Чайковського [«Історія “Руської Бурси” в Бережанах»].

Погорів Новий Санч – це сталося перед Великоднем 1894 р.

Кордуба Теодор (1846–1928) – парох Бережан (1888–1928), бережанський декан (1893–1906, з 1891 – адміністратор деканату). Співпрацював з місцевими (бережанськими) польськими діячами, був віцемаршалком Бережанської повітової ради. А. Чайковський вважав о. Т. Кордубу одним з найбільших своїх особистих ворогів.

Ми в Бережанах заснували «Надію» – кредитове товариство «Надія» засноване 20 грудня 1894 р.

Поставили кандидатуру Василя Яворського до віденського парламенту – А. Чайковський описує тут перебіг виборчої кампанії до Державної Ради 1900 р. (округ Бережани – Рогатин – Підгайці, IV курія). Щоправда, він тут припустився кількох неточностей. Ці вибори, на відміну від попередніх (1897) не були «баденівськими». Також В. Яворського перевели з Бережан до Нового Санча, а потім до Кракова не перед цими виборами, а 1897 р. Він тоді теж був кандидатом у послы до Державної Ради, але через тиск свого керівництва мусив зняти кандидатуру на користь Ю. Романчука.

Коритовський Вітольд (1850–1923) – консервативний галицький політик, заступав високі посади у скарбових (податкових) урядах у Галичині, міністр фінансів Австрії (1906–1908), посол до Державної Ради (1908–1913), намісник Галичини (1913–1915).

Яворський дістав більшість – В. Яворський на виборах 17 грудня 1900 р. дістав 313 голосів, а його опонент Казимир Трачевський – 297. Всього тоді голосувало 612 виборців, для обрання слід було набрати 307 голосів.

[ІСТОРІЯ «РУСЬКОЇ БУРСИ» В БЕРЕЖАНАХ]

Ці спогади А. Чайковського не публікувалися. Рукопис не має назви. Автограф зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 39. Подаємо за автографом.

Савчак Дам'ян – див. прим. на с. 629

Лепкий Сильвестр – див. прим. на с. 630

«Руська бурса» – українське товариство в Бережанах, засноване 1880 р., діяти почало у 1885 р. Фактично утримувало гуртожиток для учнів-українців Бережанської гімназії та сприяло їх національно-патріотичному вихованню.

Глібовицький Михайло (1818–1887) – греко-католицький священик, парох у Бережанах (1873–1887), бережанський декан (1873–1881).

Стеткевич Ілярій (1833–1901) – греко-католицький священик, парох у Божикові (1866–1901), підгаєцький декан (1874–1901).

Соневицький Михайло (1837–1910) – греко-католицький священик, катехит у Бережанській гімназії (1864–1908).

Насальський Юліян (1847–1913) – педагог і видавець; видавав популярну «Бібліотеку для рускої молодіжы» (1894–1913, 82 випуски в 161 тт.).

Качала Степан (1815–1888) – український громадсько-політичний діяч, народовець, греко-католицький священик. Посол до Галицького сейму та до Державної Ради. Член-засновник Товариства ім. Шевченка, товариства «Просвіта», один з небагатьох діячів старшої генерації, які приєдналися до народовської (українофільської) течії.

Тверді русини з двома сс – тобто русофіли, які називали себе рускими, а не русинами.

Кордуба Теодор – див. прим. на с. 631

Бадені Казимир (1846–1909) – австрійський державний діяч, граф. Намісник Галичини у 1888–1895 рр. 1890 р. став ініціатором укладення угоди з народовцями, яка отримала назву «нова ера». У 1895–1897 рр. – голова австрійського уряду. У 1897 р. під час парламент-

ських виборів у Галичині розгорнув антиукраїнський терор (т. зв. «баденівські вибори»), внаслідок якого загинуло 10, поранено 29 і кількасот осіб заарештовано.

Яворський Василь – див. прим. на с. 631

ЗІ ЗБІРКИ «ВІСІМ МІСЯЦІВ ПІД МЕДВЕЖОЮ ЛАБОЮ»

Надруковано в: Свобода. – Львів, 1916. – Ч. 10, 12–15, 18–22. – 4, 18, 25 березня, 1, 8, 29 квітня, 6, 13, 20, 27 травня. Подаємо за першодруком.

Пп. Левицьких з Винник – мається на увазі родина Володимира Левицького (Василя Лукича).

Недобитки з-під Перемишля – під Перемишлем, який був найважливішим укріпленим пунктом у Галичині, жорстокі бої тривали до березня 1915 р.

«Прикарпатская Русь» – галицький москвофільський часопис (щоденник) російською мовою, виходив у Львові 1909–1915, 1918–1920 рр. Орган москвофілів-«новокурсників».

Стахура Данило (1860–1938) – український галицький громадсько-політичний діяч, адвокат. Голова Самбірської повітової організації Української національно-демократичної партії. Посол до Державної Ради (1907–1918). У 1918–1919 рр. – посадник (міський голова) Самбора і член Української Національної Ради, згодом – суддя на Закарпатті.

Арештовання на великі розміри – після початку Першої світової війни австрійська влада здійснила масові арешти «неблагодійних» громадян, насамперед москвофілів. Їх згодом помістили в спеціальних таборах, головню в таборі Талергоф біля Грацу.

Біленький Теодор (1858–1939) – педагог, громадський діяч, викладач учительської семінарії в Самборі.

Письмо від січової організації в Бережанах – до переїзду до Самбора А. Чайковський очолював повітову січову організацію в Бережанах. Мова йде про здвиг українських «Соколів» та «Січей» у Львові 28 червня 1914 р., присвячений 100-річчю від дня народження Т. Шевченка.

Лист д-ра Левицького з Бережан – А. Чайковський і Д. Левицький фактично обмінялися адвокатськими канцеляріями відповідно у Бережанах і Самборі. А. Чайковський розпочав працювати як адвокат у Самборі (на місці Д. Левицького) з 1 травня 1914 р.

Належав до прихильників Барвінського – тобто симпатизував Християнсько-суспільній партії (або й був її членом). Цю партію очолював відомий український громадсько-політичний діяч Олександр Барвінський.

Преосвящений Євлогій – мається на увазі Євлогій (Георгієвський) – православний російський митрополит, у 1902–1914 рр. – архієпископ Люблінсько-Холмський, з 1914 р. – архієпископ Волинський. Відомий русифікатор, який сприяв чорносотенському рухові на Холмщині та Волині. З кінця серпня 1914 р. до квітня 1915 р. – у Галичині, де фактично організовував перехід греко-католиків на православ'я. Помер на еміграції у Франції.

Шенбрун (Schönbrunn) – цісарський замок в околицях Відня.

СВЯТОЧНИЙ ВЕЧІР В ЧАСІ НАЇЗДУ В ГАЛИЧИНІ

Надруковано в: Діло. – 1917. – Ч. 14. – 19 січня. Подаємо за першодруком.

Сумного року – мається на увазі Різдво 1915 р.

В церкві гостювали патлаті пани – очевидно, маються на увазі місцеві москвофіли.

ЛИСТИ

ЛИСТИ ДО ІВАНА ОГІЄНКА

1. 6 червня та 1 липня 1923 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 298.

2. 7 липня 1923 р.

Вперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 298–301.

Перекладом святого письма Лютром – Мартин Лютер – основоположник Реформації (1517 р.). Його великою заслугою було створення німецького перекладу Біблії, що став основою Hochdeutsch, і запровадження живої німецької мови в якості богослужбової замість латини.

«Отче наш», записаний Антоновичем і Драгомановим – Володимир Антонович (1834–1908) та Михайло Драгоманов (1841–1895) – видатні українські вчені та громадсько-політичні діячі. Мова йде, очевидно, про публікацію у спільному їхньому виданні – «Исторические песни малорусского народа» (Київ, 1874–1875. Т. I–II).

Священик піднесе воздух, то говориться «Вірую» – мається на увазі та частина літургії, коли священик підносить над чашею і диском «воздух» (покровець) і читає Символ Віри, який починається словом «Вірую».

Одісей перед співом сирен – йдеться про Одисея – героя поем Гомера «Іліада» і «Одіссея». В «Одіссеї» є міф про солодкоголосих морських створінь, півжінок, півптахів (сирен), які своїм прекрасним співом заманювали моряків на свій острів, наводили їх на підводні скелі, витягали з води тих, хто топився, і висисали з них кров.

«Український Голос» – тижневик, який виходив у Перемишлі (1919–1932), у 1920–1929 рр. стояв на платформі гетьманського руху, з 1929 р. – неофіційний орган ОУН. Заборонений польською владою.

Появу Вашої праці – очевидно, мова йде про працю І. Огієнка: Свята відправа Вечірня і Рання. З грецької мови на українську переклав проф. І. Огієнко. – Львів, 1923.

Гриць з Гадинківець – мається на увазі Григорій Хомишин (1867–1947), станіславівський єпископ (1904–1947).

Папи Климентія: O mei rutheni! Per vos orienten conversendam spero. Цей латинський вислів («О мої русини! Завдяки вам я сподіваюсь повернути (в католицизм) Схід») приписується і деяким іншим папам, наприклад Урбанові VIII, понтифікат якого припадає на 1623–1644 рр. У цьому випадку мається на увазі папа Климент VIII, понтифікат якого припадає на 1592–1605 рр., тобто на час Берестейської унії 1596 р.

Обритий священик – для римо- і греко-католицьких священиків характерним є поголене обличчя, в той час як православні традиційно носили бороду.

«Може вдарять...» – тут зацитовано фрагмент з поеми Тараса Шевченка «Сон».

«Тараса Бульбу» та «Чорну раду» – маються на увазі повісті Миколи Гоголя і Пантелеймона Куліша, які завершуються смертю героя, мають песимістичний фінал.

3. 24 червня 1924 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 301–302.

Тріумфальним в'їздом гетьмана Хмельницького – йдеться про тріумфальний в'їзд Богдана Хмельницького до Києва наприкінці 1648 р. після переможного визвольного походу від Січі до берегів Вісли.

Облоги Львова – українське військо Б. Хмельницького взяло в облогу Львів у вересні 1648 р. Не бажаючи руйнувати місто і витратити час, гетьман обмежився взяттям значної контрибуції від міщан і рушив далі на Замостя.

Микола – син А. Чайковського.

4. 22 вересня 1924 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // *Пам'ятки: Археографічний щорічник.* – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 302–303.

Мойого оповідання «На уходах» – А. Чайковський написав і видав історичну повість «На уходах» 1921 р.

Д. Єфремів [...] мене так зігнував – мається на увазі Сергій Єфремов (1876–1937) – видатний український громадсько-політичний і науковий діяч, літературознавець, а також його узагальнювальна праця «Історія українського письменства» (1911; 4-е видання – 1924 р.).

Маковей Осип (1867–1925) – відомий український письменник і літературний критик, журналіст, громадський діяч. Редагував часописи «Зоря» (1894–1895), «Буковина» (1895–1897), співредактор «Діла», «Руслана».

Цеглинський Григорій (1855–1912) – письменник і громадський діяч, найкращі твори якого були написані у 80–90-х роках XIX ст.

5. 14 жовтня 1924 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // *Пам'ятки: Археографічний щорічник.* – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 304–305.

Інгульцем, де я поставив Тарасівку – герой повісті А. Чайковського «На уходах» Тарас Партика заснував село, яке на його честь потім назвали Тарасівкою, на берегах річки Інгулець.

Стороженковім «Проклятім Марку» – Олекса Стороженко (1805–1874), український письменник і етнограф. Серед його творів помітне місце належить незавершеній повісті «Марко Проклятий» (опублікована у 1879 р.), яку по його смерті пробували дописати.

Михайла Чайковського (Садек-паша) – Міхал Чайковський (1804–1886), відомий польський політичний діяч і письменник, який написав низку творів, пов'язаних з українським козацтвом. Задля звільнення Польщі прийняв іслам і під новим іменем (Садик-паша) в роки Кримської війни 1853–1856 рр. сформував козацький полк, який брав участь у боротьбі проти російської армії. Мав намір вступити на Україну і відродити Гетьманщину, але зазнав невдачі.

«Свобода» – український часопис (з 1921 р. – щоденник) у США. Виходив з 15 вересня 1895 р. у Джерсі-Сіті, пізніше у Шамокілі, Мт. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, Нью-Йорку, з 1911 р. – знову в Джерсі-Сіті. «Свобода» стояла виразно на українських національних позиціях, широко висвітлювала українське життя в еміграції і в Україні, зробила значний внесок у поширення національної свідомості серед українських імігрантів у США.

6. 2 січня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 305.

Стринувся з обидвома моїми дорогими синами – йдеться про Миколу (1887–1970) та Богдана (1888–1941) Чайковських.

Мелетій Смотрицький був ректором Острожської академії – насправді ректором Острозької Академії був (від 1580 р.) Герасим Смотрицький (? – 1594), батько Мелетія (Максима), який вчився у цьому навчальному закладі.

7. 5 березня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 306.

УПТ – Українське Педагогічне Товариство («Рідна школа») – освітньо-виховне товариство, засноване 1881 р. як Руске Товариство Педагогічне. Організувало боротьбу за українську школу в Галичині. Видавало дитячу літературу і книжки для широких мас населення белетристичного і науково-популярного змісту; згодом організовувало приватне шкільництво. З 1912 р. – УПТ, з 1926 р. – «Рідна школа», Українське Педагогічне товариство. Існувало до 1939 р.

Лишається мені ще війна московська і хотинська та смерть гетьмана – йдеться про участь Петра Конашевича-Сагайдачного і запорожців у походах на Московську державу в часи т. зв. «Смутного часу» на початку XVII ст. і Хотинську війну 1621 р.

8. 15 березня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 306–309.

Засновання тов[ариства] журналістів і письменників – йдеться про Товариство українських письменників і журналістів ім. І. Франка – професійну організацію у Львові (1925–1939), яка об'єднувала близько 60 членів і кандидатів. Першим головою цього товариства був А. Чайковський.

Барвінський Олександр (1847–1926) – український громадсько-політичний діяч, педагог, історик. Вчителював у Бережанах, Тернополі, з 1888 р. – професор державної учительської семінарії у Львові. Довголітній посол до Державної Ради та Галицького сейму. У 1893–1918 рр. – член Галицької шкільної ради. Держсекретар (міністр) у справах освіти та віросповідань ЗУНР. Прихильник порозуміння з поляками, лідер Християнсько-суспільної партії.

Написав я статтю [...] на цю тему – мається на увазі стаття А. Чайковського «Чого в нас не повинно бути» (Український голос. – 1925. – Ч. 12. – 22 березня), передрукована в цьому томі.

Боцян Йосиф (1879–1926) – український церковний діяч, богослов і письменник; з 1924 р. – луцький греко-католицький єпископ, якого не допустив до кафедри польський уряд.

Шелухін Сергій (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, юрист і письменник. У 1921 р. емігрував до Чехословаччини, викладав в Українському Вільному Університеті у Празі та ін.

Поколесували і пощуратили сердегу Тараса внівець – тут А. Чайковський обігрує прізвиська українських літературознавців Філарета Колесси (1871–1947) та Василя Щурата (1871–1948), які досліджували творчість Т. Шевченка.

9. 27 квітня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 309–310.

Камедули мовчаливі – йдеться про представників католицького ордену камедулів, які притримуються суворих обітниць, зокрема мовчання.

10. 14 червня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 310–311.

До Бережан до недужої доньки – мається на увазі Олена Бемко (Чайковська).

11. 29 червня 1925 р.

Уперше опубліковано у: *Мицик Ю.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Київ, 2007. – Т. 7. – С. 311–312.

Мою брошуру проти celibатові – мається на увазі брошура А. Чайковського «Жонаті чи безженне священство? (У відповідь на брошуру безженного священника «Жонатий клир а безженство клиру»)»

(Львів, 1925), передрукована у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. З. Якимовича за уч. З. Т. Грень, О. В. Седяра. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 366–388.

Грицько – йдеться про станіславівського єпископа Григорія Хомишина.

12. 5 липня 1925 р.

Стефанович Олександр (1847–1933) – громадсько-політичний і церковний діяч, один з засновників і голова Руського Товариства Педагогічного.

Послідній № Епархіяльного Вістника Станіславівської єпархії – мова йде про обіжник Станіславівського єпископського ординаріату ч. 2169/IV від 15 червня 1925 р. про заборону живої народної мови в церковному богослуженні (Вістник Станіславівської Єпархії. – 1925. – Ч. V–VIII. – С. 25–29).

Могила Петро (1596–1647) – видатний український церковний та культурний діяч, богослов, митрополит київський у 1633–1647 рр. А. Чайковський тут некритично сприймає надто різку оцінку діяльності св. Петра Могили, яку дав йому М. Грушевський. Це ж стосується і трактування М. Грушевським постаті митрополита Сильвестра Косова.

Куліш Пантелеймон (1819–1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Працював у Варшаві та Петербурзі. Досліджував історію України XVII–XVIII ст., вважав рядове козацтво руйнівною силою. У 70 – початку 80-х рр. XIX ст. активно підтримував зв'язки з галицькими українськими громадсько-політичними діячами.

Косів Сильвестр (? – 1657) – видатний український церковний і культурний діяч, сподвижник св. Петра Могили, митрополит київський (1647–1657).

13. 29 липня 1925 р.

Москалівка – тепер це передмістя Косова.

Вернув мій наймолодший син з Праги – йдеться про Андрія Чайковського-молодшого (1895–1978).

14. 15 серпня 1925 р.

До Сокаля до сина – у Сокалі мешкав Богдан Чайковський.

16. 3 вересня 1925 р.

Уперше зі значними скороченнями опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 5–6.

Якимсь Остророгом – тут, очевидно, згаданий Ян Остророг (помер у 1622 р.), підचाший коронний (1588–1600), познанський каштелян (1600–1609) і познанський воєвода (1610–1621).

На адресу Кривецького – Іван Кривецький (1883–1940) – український історик, директор бібліотеки НТШ у Львові (1905–1914, 1921–1937).

17. 11 вересня 1925 р.

Плетенецький Єлисей (1550–1624) – видатний український церковний і культурний діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври (1599–1624), засновник лаврської друкарні (1615).

Гнатюк Володимир (1871–1926) – український етнограф, співредактор «Літературно-наукового вісника» (1898–1906 та на початку 20-х років ХХ ст.), директор Української видавничої спілки.

19. 4 грудня 1925 р.

Уперше зі значними скороченнями опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 7–8.

Весілля моєї третьої доні – йдеться про Ольгу Станімір (Чайковську), дружину Осипа Станіміра, відомого командира УГА.

Рудницький Михайло (1889–1975), український літературний критик, літературознавець і письменник. У 1922–1925 роках був професором таємного Українського університету у Львові і до 1939 р. – співредактором газети «Діло» і журналу «Назустріч» (з 1934 р.). З 1939 р. – професор Львівського університету.

Мій 30-літній ювілей минув 1919 – перший твір А. Чайковського (публіцистична стаття) з'явилася у газеті «Діло». Див.: *Чайковський А. Причини зубожілості наших селян і міщан через судівництво* // *Діло*. – 1888. – Ч. 266, 267, 272–274, 278–280, 285, 286, 288. Ця стаття друкувалася від 30 листопада (12 грудня за новим стилем) до 31 грудня (12 січня 1889 р. за новим стилем).

У нашій рутенській Галилеї – А. Чайковський нерідко вживав цю гру слів, порівнюючи Галичину з Галилеєю Святої Землі.

21. 14 січня 1926 р.

Уперше зі значними скороченнями опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 8–9.

26. 22 квітня 1926 р.

Уперше зі значними скороченнями опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

Полищук Клим (1891–1937) – український поет і письменник, драматург. У 1920–1925 рр. мешкав у Галичині. У 1935 р. був репресований (засланий на Соловки).

29. 3 червня 1926 р.

Вільзон – йдеться про Вудро Вільсона (1856–1924), президента США у 1913–1921 рр.

Кузів Василь (1887–1958) – церковний діяч, довголітній пастор Української пресвітерської церкви в Ньюарку (США), голова Української євангельсько-реформованої церкви на Західній Україні (1935–1919).

Крат Павло (1882–1952) – український громадсько-політичний і церковний діяч. За участь у революційній діяльності зазнав переслідувань з боку владних структур Російської та Австро-Угорської імперій, емігрував до Канади у 1907 р. Перейшов з православ'я до євангелізму. У 1924–1936 рр. був у Західній Україні, де заснував Євангельську реформовану церкву.

30. 24 серпня 1926 р.

Один абзац опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

Стефаник Василь (1871–1936) – видатний український письменник і громадський діяч. Посол до австрійської Державної Ради. Автор збірок «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Земля» та ін., майстер психологічної новели.

Могилянська академія – Києво-Могилянська академія – одна з перших загальноосвітніх високих шкіл у Східній Європі. Заснована 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснована 1615 р.) і школи при Києво-Печерській лаврі (заснована 1631 р.). Права академії отримала 1701 р. Діяла до 1817 р.

Дорошенко Володимир (1879–1963) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець і бібліограф. У 1908–1944 рр. мешкав у Львові, тривалий час працював у бібліотеці НТШ. На початку 20-х років ХХ ст. разом з В. Гнатюком був співредактором «Літературно-наукового вісника» (гол. редактор – Д. Донцов).

Липківський Василь (1864–1937) – видатний український церковний діяч, перший митрополит УАПЦ (1921–1927 рр.). Згодом його кілька разів більшовики арештовували та ув'язнювали, у 1937 р. розстріляли.

31. 22 вересня 1926 р.

Два абзаци опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень–вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9.

Крушельницький Антін (1878–1937) – український письменник, літературознавець, педагог і громадсько-політичний діяч, міністр освіти УНР. В 1929–1933 рр. – редактор радянофільських журналів «Нові шляхи» та «Критика». У 1934 р. виїхав до радянської України, де пізніше його разом із синами заарештували і розстріляли органи НКВС.

32. 3 січня 1927 р.

Більшу частину листа опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 9–11.

P. P. S. – очевидно, йдеться про Польську соціалістичну партію.

«*Рідна Школа*» – див. прим. на с. 637

«*Мазепу*» *Б. Лепкого* – Богдан Лепкий (1872–1941) – український письменник і поет, літературознавець. Його історична повість «Мазепа» складалася з трьох частин, написаних у 1926–1929 рр.

Мазепа Іван (1639 ? – 1709) – визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України (1687–1709). Прагнув побудувати в Україні станова державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Опікувався наукою, мистецтвом, освітою, церковними справами. Під час Північної війни 1700–1721 рр. перейшов на бік Швеції (1708). Після невдалої Полтавської битви 1709 р. емігрував, помер у Галаці (тепер Румунія).

Розумовський Кирило (1728–1803) – гетьман України у 1750–1764 рр., молодший брат Олексія Розумовського – чоловіка російської імператриці Єлизавети (1741–1761).

33. 28 березня 1927 р.

Більшу частину листа опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 11–12.

Жеромський Стефан (1864–1925) – польський письменник і громадський діяч, співзасновник і перший голова Професійного союзу польських письменників. Продовжував традиції польського критичного реалізму.

Wyd(ł)awca-m – гра слів. У польській мові «*wydawca*» означає «видавець», а «*wydławca*» – «вичавлювач».

34. 5 травня 1927 р.

Частину листа опубліковано у: Андрій Чайківський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Серпень-вересень. – Ч. 10–11 (175–176). – С. 12–13.

Критику Мих. Рудницького на «Панича» – див.: М. Р. З нових книжок: [«Панич» А. Чайковського] // *Діло*. – 1927. – Ч. 71.

35. 27 травня 1927 р.

Частину листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 9.

Студинський Кирило (1868–1941) – український літературознавець і громадський діяч, доцент Краківського (1897–1899) і професор Львівського (1900–1918, 1939–1941) університетів, голова НТШ (1923–1932). У 1941 р. під час евакуації Червоної армії примусово вивезений зі Львова, помер за нез'ясованих обставин.

Блавацький (Трач) Володимир (1900–1953) – український театральний діяч, у 1927–1928 рр. – актор харківського театру «Березіль», згодом повернувся до Галичини, працював у театрах ім. Тобілевича, «Заграва». Брат зятя А. Чайковського Івана Трача.

Митр[ополит] Дионизій – Діонісій (Валединський) (1876–1948), митрополит Варшавський, предстоятель Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) у 1923–1947 рр.

36. 3 жовтня 1927 р.

Уривок листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 9–10.

Смерть невіджалованої нашої Олі – йдеться про Ольгу Станімір (Чайковську).

37. 10 листопада 1927 р.

Частину листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 10.

38. Грудень 1927 – січень 1928 рр.

Частину листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 10–11.

«*Елліс*» – під такою назвою виходив у 1926–1934 рр. неперіодичний журнал Православного Богословського відділу Варшавського університету.

39. 31 травня 1928 р.

Запам'ятав сербщини з-перед 44 років – А. Чайковський вивчив сербську мову під час перебування у Боснії та Герцеговині у складі австрійської окупаційної армії (1882 р.).

40. 1 жовтня 1928 р.

Самбірський інцидент з Коциловським – перемиський єпископ Йосафат Коциловський перервав проповідь о. Семена Кульчицького, пароха з Вошчанець (повіт Рудки), коли той згадав А. Чайковського, і не дозволив її закінчити. Це відбулося під час урочистої коронації чудотворної ікони Матері Божої в Самборі 25–28 серпня 1928 р. Цей інцидент широко обговорювала польська та українська преса.

Моєю статтею в «Ділі» «Православ'я» – див. її передрук на с. 594–598.

Флорентийської унії – йдеться про Флорентійську унію 1439 р.

Карманський Петро (1878–1956) – український поет, у 1922–1925 рр. був у Бразилії як представник ЗУНР.

41. 26 жовтня 1928 р.

Обидливою «відозвою» до духовенства – мається на увазі датована 6 жовтня 1928 р. «Відозва до всец. духовенства Станиславівської Епархії» єпископа Григорія Хомишина. Її опублікувала газета «Нова зоря» (1928. – Ч. 83. – 28 жовтня. – С. 3–5).

Достойну та поважну відповідь – таку відповідь А. Чайковський написав, але в Галичині її опублікувати не вдалося. Див. «Одкритий лист до Його Ексцеленції о. Дра Григорія Хомишина, гр. к. станиславівського єпископа» на с. 599–612.

42. 7 грудня 1928 р.

Кунцевич Йосафат (1580–1623) – український церковний діяч, греко-католицький архієпископ полоцький (з 1618). Сприяв піднесенню освітнього рівня духовенства та поглибленню релігійності населення, разом з тим тяжів до запровадження унії силовими методами. Вбитий противниками унії у Вітебську. Канонізований папою Пієм IX 1867 р.

43. 8 серпня 1929 р.

Річинський Арсен (1892–1942) – український громадський і церковний діяч, публіцист, борець за українізацію ПАПЦ, за що його навіть тимчасово відлучило від Церкви промосковськи налаштоване керівництво ПАПЦ.

Єгипецького апіса – апіс – бик, якого вшановували у стародавньому Єгипті як втілення бога Осириса.

Нероном-кесарем – Нерон – давньоримський імператор у 54–68 рр.

Савлів – мається на увазі юдей Савл, гонитель християн, який пізніше навернувся у християнство і став апостолом Павлом. А. Чайковський іронічно вказує на зворотну еволюцію деяких галицьких літераторів та громадських діячів.

Томашівський Степан (1875–1930) – історик, громадський і політичний діяч. У 1912–1914 рр. – доцент австрійської історії у Львівському університеті. Організатор стрілецького руху, член Бойової Управи УСС. У 1919–1921 рр. на дипломатичній службі. У 1921–1925 рр. жив у Берліні, потім повернувся до Львова, з 1928 р. – доцент історії України Краківського університету. У міжвоєнний період – один з чільних діячів українського консервативного табору. Один із засновників т. зв. державницької школи в українській історичній науці.

Назарук Осип (1883–1940) – український громадський і політичний діяч, журналіст і публіцист. Один з організаторів студентського життя на початку ХХ ст., член управи Русько-української радикальної партії (1905–1919). У 1915–1918 рр. служив у легіоні Українських Січових Стрільців, де керував Пресовою Кватирою. За Директорії УНР – міністр, згодом керівник Управи преси і пропаганди. Пізніше відійшов від соціалізму, став одним з чільних діячів українського католицького руху. З 1926 р. – редактор «Нової Зорі».

45. 26 вересня 1929 р.

Частина листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 11.

Про коломийський ювілей прочитали певно в «Н[овому] Ч[асі]» – йдеться про статтю: Ювілей Андрія Чайковського // *Новий час*. – 1929. – Ч. 32. – 25 березня. – С. 7.

Кругом неправда і неволя... – уривок з поеми Т. Шевченка «Сретик».

Кримінального процесу – про цей процес, пов'язаний із конфіскацією повісті А. Чайковського «До слави» див.: *Сварник Г.* Справа конфіскації історичної повісті Андрія Чайковського «До слави» // Андрій Чайковський... – Т. 3. – С. 237–276.

46. 2 січня 1930 р.

Частина листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1952. – Жовтень. – Ч. 12 (177). – С. 12.

Радянським консулом – мова йде про Георга Лапчинського, радянського консула у Львові.

Іхпаймон – очевидно, мова йде про іхневмона, дрібного гризуна, спорідненого з мангустами.

47. 2 березня 1930 р.

Хлопець вчиться слюсарст[ву] ще, а доня бухгалтерії – йдеться про онуків А. Чайковського від сина Миколи: Юрія та Катерину.

Фещенко-Чопівський Іван (1884–1952) – визначний український громадсько-політичний діяч і вчений-металург, член Центральної Ради, міністр торгівлі й промисловості УНР. Емігрував у 1921 р., з 1928 по 1945 рр. був завідувачем лабораторії гутти «Friedenshutte» в Катовицях. У 1945 р. арештований і засланий органами НКВС, де й помер.

49. 5 грудня 1930 р.

Частина листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1953. – Лютий–березень. – Ч. 4–5 (181–182). – С. 13–17.

«Кругом неправда і неволя, народ закований мовчить...» – рядки з поеми Т. Шевченка «Сретик».

Немеза – Немезида – богиня помсти у давньогрецькій міфології.

Лівитські – очевидно, мова йде про Андрія Лівіцького (1879–1954), президента УНР в екзилі (1926–1954), який схилився до пропольської орієнтації.

Затонув російський] корабель – під час облоги Порт-Артура 31 березня (13 квітня) 1904 р. затонув від вибуху міни панцирник «Петропавловськ». Тоді загинув відомий російський художник-баталіст В. Верещагін, а великий князь Сергій Олександрович врятувався.

Драгомиров Михайло (1830–1905), російський воєначальник українського походження, з 1898 р. – київський, подільський і волинський генерал-губернатор.

Послідніми виборами – маються на увазі вибори до польського сейму 1930 р.

За 11-кою – мається на увазі виборчий список № 11 на виборах до польського парламенту (Сейму 16 листопада, Сенату 23 листопада) 1930 р. Цей список називався «Український і Білоруський Виборчий Блок». До згаданого блоку входили Українське національно-демократичне об'єднання, Українська соціалістично-радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Білоруська християнська демократія та Білоруський селянський союз.

Мого зятя, того, що в Бережанах адвокатом – йдеться про Володимира Бемка.

«A teraz – żrąj kabanie» – «А тепер – жери, кабане» (пол.). «Кабанами» польські шовіністи часто називали українців.

51. 24 січня 1931 р.

Частина листа опубліковано у: Андрій Чайковський. Його листи до проф. Івана Огієнка // *Наша культура*. – Вінніпег, 1953. – Лютий–березень. – Ч. 4–5 (181–182). – С. 17–20.

Значко-Яворський Мельхиседек (1716–1809) – український церковний діяч. У 1753–1768 рр. був ігуменом Мотронинського монастиря, згідно з легендою освячував ножі учасникам «Коліївщини» – найвищого прояву гайдамацького руху.

Корш – мова йде про запорожця Микиту Коржа, спогади якого видав А. Скальковський у першій половині XIX ст.

Скальковський Аполон (1808–1898) – український історик запорізького козацтва, автор книги «Історія Нової Січі або Нового Коша запорозького» (1841, 1846, 1885–1886).

Вигаданий мною о. Сокольський – священник Володимир Сокальський є історичною особою. Саме він служив у Свято-Покровській церкві на Січі в останній рік її існування. Коли ж російські війська генерала Текелія оточили у 1775 р. Січ, щоб її ліквідувати, Сокальський умовив запорожців не чинити спротив.

Калниш – останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (1690–1803), був кошовим у 1762, 1765–1775 рр.

Гох- і плятдайтшом – «Hochdeutsch», «Plattdeutsch», тобто верхньонімецька (літературна) мова і нижньонімецькі (наріччя) німецької мови.

«Випоціни» – у польській мові цим словом означають піт, однак вживається і як іронічний вираз для означення бездарних творів.

Про злочин пана Стоцького читав я в «Ділі» – очевидно, йдеться про інцидент, що стався у Варшаві на початку грудня 1930 р. Тоді Товариство Допомоги (голова – проф. Роман Смаль-Стоцький) зажадало від Управи Української студентської громади негайно звільнити приміщення, надане їм раніше. Формальною причиною цього були розширення та ремонт приміщень, фактичною – розбіжності у політичних поглядах. Про це є інформація у газеті «Діло» (1931. – Ч. 4. – 4 січня. – С. 3).

53. 7 січня 1932 р.

Лагерлеф Сельма (1858–1940), шведська письменниця, член Шведської академії наук.

54. 24 квітня 1932 р.

Якогось сільроба – тобто члена «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання – Сільробу» – легальної організації Комуністичної партії Західної України. «Сільроб» діяв у 1926–1932 рр.

55. 23 травня 1932 р.

Винниченків – йдеться про Володимира Винниченка та його послідовників. Володимир Винниченко (1880–1951) – український письменник і політичний діяч, який після поразки українських Визволь-

них змагань емігрував до Франції. Його пробільшовицькі симпатії і відповідні дії на посадах заступника голови Центральної Ради, голови Генерального Секретаріату, голови Директорії УНР викликали гостру критику борців за незалежну Українську державу.

59. 19 грудня 1932 р.

Николишин Дмитро (1884–1943) – письменник і педагог, видавав «Загальну книгозбірню» в Коломиї.

60. *Постскриптум до листа, написаного не раніше вересня 1929 р.*

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко як окремий лист під 1932 р., згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 299–300 (лист № 242).

Кмит Юрій (1872–1946) – письменник, літературознавець і етнограф, багато років був священиком у гірських селах Бойківщини.

61. 8 січня 1933 р.

Кауапського чаду на Лемківщині – галицькі москвофіли («руськіє») найбільше впливу тоді мали на Лемківщині. Це супроводжувалося переходом на православ'я окремих сіл, починаючи з другої половини 1920-х рр.

Яцків Михайло (1873–1961) – український письменник-модерніст, тяжів до епатажу читача. Автор повісті «Огні горять» (1902), роману «Танець тіней» (1916–1917).

«*Дністер*» – українське страхове товариство. Засноване 1892 р. у Львові з метою страхового забезпечення українського населення від стихійного лиха та нещасних випадків. Ліквідоване радянською владою 1939 р.

62. 4 лютого 1933 р.

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко, згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 300 (лист № 243).

Критикові М. Р. – тобто Михайлові Рудницькому.

63. 16 червня 1933 р.

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко, згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 301–302 (лист № 244).

«*Неділя*» – популярний ілюстрований тижневик у Львові в 1928–1939 рр., програмово близький до УНДО.

66. 1 квітня 1934 р.

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко, згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 303–304 (лист № 246).

Микола засуджений на 10 літ заслання над Біле море до якогось Кем – Микола Чайковський, професор математики в Одеському ІНО, був арештований ГПУ за несправедливими звинуваченнями у шпигунстві у 1933 р. і засланий на 10 років у м. Кем у Карелії. Туди була змушена перебраться його дружина і двоє дітей, але через деякий час злочинна система погіршила умови заслання і надовго роз'єднала сім'ю.

67. 21 квітня 1934 р.

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко, згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 304–305 (лист № 247).

«Хліборобський шлях» – періодичне видання, орган «хліборобів-державників» (гетьманців), виходив у Львові 1932–1935 рр., потім об'єднався з газетою «Батьківщина».

Опільський Юліян – літературний псевдонім Юрія Рудницького (1884–1937), педагога і письменника.

68. 3 квітня 1935 р.

Скорочений варіант опублікував І. Огієнко, згодом передруковано у: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 310 (лист № 250).

«Культура» – журнал «Наша культура», науково-літературний місячник у Варшаві 1935–1937 р., видавець і редактор І. Огієнко; друкувалися статті і матеріали переважно з історії української літератури.

Сімович Василь (1880–1944) – відомий український філолог, громадсько-культурний діяч. У 1923–1933 рр. – професор Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі, а у 1926–1930 рр. – його ректор.

ІНШІ ЛИСТИ

1. До О. Темницького. Бережани, 8 серпня 1895 р.

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 41, арк. 35–35 зв.

Темницький Олександр (1849–1907) – греко-католицький священник, асистент (сотрудник) у соборі св. Юра у Львові (1884–1887), душпастир у Львівській чоловічій в'язниці (1887–1907), співробітник товариства «Руська Бесіда».

Сов[ітник] Яворський – Яворський Василь – див. прим. на с. 631.

2. До О. Темницького. *Бережани, 17 серпня 1895 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 41, арк. 36–36 зв.

Біберович Іван (1854–1920) – український галицький актор, керівник театру товариства «Руська Бесіда» (1881–1893).

Кордуба Теодор – див. прим. на с. 631.

3. До виділу товариства «Руська бесіда». *Бережани, 15 вересня 1895 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 41, арк. 40.

4. До виділу товариства «Руська бесіда». *Бережани, 9 жовтня 1895 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 514, оп. 1, спр. 41, арк. 48–49.

Янович (Курбас) Степан (1862–1908) – український галицький актор, режисер і співак. Працював у театрі товариства «Руська Бесіда» (1884–1898), з 1891 р. – режисер. Батько Леся Курбаса.

5. До М. Ганкевича. *Рогатин, 15 січня 1906 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2258, арк. 140–140 зв.

Ганкевич Микола (1869–1939) – український громадсько-політичний діяч, організатор українського робітництва у Галичині, один із засновників Української соціал-демократичної партії в Галичині, редактор газети «Воля» (1900–1907), член Головної Української Ради у Львові (1914–1917).

Наша організація повітова – Рогатинська повітова організація Української національно-демократичної партії.

Віче в справі виборчої реформи – мається на увазі вічева кампанія на підтримку зміни виборчого законодавства. Українські націонал-демократи (та інші партії) вимагали загального, рівного, безпосереднього, таємного виборчого права на виборах до Державної Ради.

Латинників – латинниками називали україномовних селян римо-католиків.

6. До книгарні Наукового товариства імені Шевченка. Коломия, 27 січня 1920 р.

Публікується вперше за неповною чернеткою листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 64.

7. До видавничої комісії Українського педагогічного товариства. Коломия, 21 жовтня 1924 р.

Публікується вперше за чернеткою листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 69, арк. 1.

Крушельницький Антін – див. прим. на с. 642.

8. До видавничої комісії Українського педагогічного товариства. Коломия, після 19 квітня 1925 р.

Публікується вперше за чернеткою листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 145, арк. 1 зв. Чорновий варіант листа написаний на звороті листа Українського педагогічного товариства до А. Чайковського від 19 квітня 1925 р.

Микола – син А. Чайковського.

9. До видавничої комісії Українського педагогічного товариства. Коломия, 11 вересня 1925 р.

Публікується вперше за копією листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 70.

Рецензійною оцінкою – рецензія невідомого автора, який жорстко розкритикував повість «До слави», зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 146.

10. До К. Поліщука. Коломия, 18 січня 1927 р.

Публікується вперше за копією листа – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2409, арк. 9–9 зв.

Поліщук Клим – див. прим. на с. 641.

«Життя й Революція» – громадський літературно-науковий місячник у Києві (1925–1933), редактори О. Дорошкевич, М. Терещенко, Є. Черняк.

11. До виділу Наукового товариства імені Шевченка. 29 січня 1928 р.

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 973, арк. 4–4 зв.

12. До Стечишина. Коломия, 17 квітня 1929 р.

Публікується вперше за копією листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 65.

Стечишин – очевидно, йдеться про Мирослава Стечишина (1883–1947), громадсько-політичного і церковного діяча, журналіста, що з 1902 р. жив і працював у Канаді. У 1921–1946 рр. він був редактором газети «Український голос» у Вінніпезі, а також директором товариства «Взаїмна поміч» (1925–1935), директором Колегії св. Андрія у Вінніпезі, членом Консистоії Української Греко-Православної Церкви.

Ювілей з концертом у Львові і в Коломиї – мається на увазі святкування 40-річчя письменницької діяльності А. Чайковського.

Є в музеї Народного Дому – срібний вінок та портрет А. Чайковського, написаний М. Анастазієвським, зберігаються у фондах Коломийського музею Гуцульщини і Покуття ім. Й. Кобринського.

Хомишин Григорій (1867–1947) – єпископ станіславівський (з 1904). У 1902–1904 рр. був ректором Львівської греко-католицької духовної семінарії. У міжвоєнний період відстоював політику «нормалізації» стосунків українців з польською державою за умови надання українським землям автономного статусу. У церковному житті дотримувався пролатинського спрямування. У 1946 р. заарештований радянською владою, помер у київській в'язниці.

о. Кульчицький – Кульчицький Семен (1868–1935) – греко-католицький священник, парох у Воцанцях (повіт Рудки) у 1899–1935 рр.

Коциловський Йосафат (1876–1947) – єпископ перемишльський (з 1916). Професор богослов'я і проректор духовної семінарії у Станіславові, в 1915–1916 рр. – ректор Української духовної семінарії в Кромержі (Моравія). 1946 р. заарештований польською владою, переданий до СРСР. Помер у Києві.

Моя відповідь – відкритий лист до єпископа Г. Хомишина. Див. на с. 599–612.

Трильовський Кирило (1864–1941) – український громадсько-політичний діяч, адвокат. Посол до Державної Ради (1907–1918) та Галицького сейму. Один з керівників Русько-української радикальної партії. Організатор січового руху в Галичині, очолював Головний січовий комітет (з 1908).

Кунцевич Йосафат – див. прим. на с. 644.

Свого часу (1878) – насправді згадана книга вийшла 1879 р.

Дісталосся покійному авторові від єпископа Пелеша – мається на увазі праця Юліана Пелеша «Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart», т. I–II

(1878–1890). Ю. Пелеш (1845–1896) був префектом Перемишльської греко-католицької духовної семінарії (1972–1874), парохом церкви св. Варвари у Відні і ректором Віденської греко-католицької духовної семінарії (1874–1883), станіславівським (1885–1891) та перемишльським (1891–1896) єпископом.

Сконфіскували в Тернополі книжку – мається на увазі повість «До слави».

13. До бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. Коломия, 28 червня 1929 р.

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 974, арк. 22.

Процесу пресового – мається на увазі судовий процес, пов'язаний з конфіскацією повісті А. Чайковського «До слави».

14. До В. Липинського. Коломия, 10 серпня 1929 р.

Публікується вперше за неповною чернеткою листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 100, арк. 1 зв. Чорновий варіант листа написаний на звороті листа В. Липинського до А. Чайковського від 6 серпня 1929 р.

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист, ідеолог українського консерватизму. Один з ініціаторів створення Української хліборобсько-демократичної партії (1917). Посол Української Держави та УНР у Відні. Організатор Союзу українських хліборобів-державників (1930), головний ідеолог та лідер гетьманського руху.

Вашу працю «На переломі» – мається на увазі праця В. Липинського «Україна на переломі. 1657–59» (1920).

Томашівський Степан – див. прим. на с. 645.

15. До М. Хандоги. Коломия, 28 квітня 1930 р.

Публікується вперше за копією листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 71.

Хандога Матвій (1883–1948) – письменник, громадський діяч, з початку ХХ ст. мешкав у США. Редактор тижневика «Народне слово» (Пітсбург, 1920–1948), серії календарів «Любов». (1924–1934).

16. До М. Матвійчука. Коломия, 29 квітня 1930 р.

Публікується вперше за чернеткою листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 102, арк. 2 зв. Чорновий варіант листа написаний на звороті листа М. Матвійчука до А. Чайковського.

Матвійчук Микола (1891–1973) – філолог, видавець, громадський діяч. Автор низки методичних підручників для навчання початків українського письма, видавець серії дитячих книжок «Золота бібліотека».

17. До бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. *Коломия, 19 травня 1931 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 975, арк. 32–32 зв.

18. До бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. *Коломия, 20 серпня 1932 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 975, арк. 86–86 зв.

19. До бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. *Коломия, 25 березня 1933 р.*

Публікується вперше за автографом – ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 976, арк. 22.

20. До Української книгарні у Вінніпезі. *16 травня 1933 р.*

Публікується вперше за копією листа – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 67.

21. До К. Левицького (?). *23 березня 1935 р.*

Адресат листа невідомий. Ймовірно, це був К. Левицький. Копія листа належала внучці А. Чайковського Вірі Балаж (Чайковській), тепер зберігається у відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені І. Франка. Подаємо за машинописною копією.

Левицький Кость (1859–1941) – видатний український громадсько-політичний діяч, адвокат і публіцист. Депутат Державної Ради (1907–1918) та Галицького сейму (1908–1918). Голова Української національно-демократичної партії. Очолював Головну Українську Раду та Загальну Українську Раду під час Першої світової війни. 9 листопада 1918 р. обраний головою уряду ЗУНР – Державного секретаріату. У 1920–30-х рр. очолював Союз українських адвокатів. Засновник і голова Української Національної Ради (липень 1941).

ПУБЛІЦИСТИКА

СВІЙ ДО СВОГО

Надруковано в: Діло. – 1908. – Ч. 104. – 12 травня. Подаємо за першодруком.

ПРО ПОТРЕБУ УКРАЇНСЬКОГО ЛЮДОВОГО ТЕАТРУ

Надруковано в: Діло. – 1910. – Ч. 175. – 9 серпня. – С. 4. Подаємо за першодруком.

Кропивницький Марко (1840–1910) – видатний український актор, режисер і драматург, один із засновників і керівник першого самостійного українського професійного театру побутового напрямку (1882–1902). Написав понад 40 оригінальних та з інших авторів перероблених п'єс.

«Народна Торгівля» – перший споживчий український кооператив у Галичині, заснований 1883 р. з метою стати центральним складом сільських та маломістечкових крамниць. 1907 р. стала Союзом торгівельно-господарських спілок для об'єднання краще організованих громадських крамниць в кооперативи роцдельського типу. У міжвоєнний період грала роль фахової централі міської споживчої кооперації. Остаточо припинила діяти 1944 р.

НА БІЖУЧІ ТЕМИ

Надруковано під криптонімом А. Ч. у: Діло. – 1912. – Ч. 272. – 3 грудня (перший наклад). Цю статтю повністю конфіскувала австрійська прокуратура і в другому накладі ч. 272 «Діла» за 1912 р. її вже не було. Подаємо за примірником, який зберігається у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені І. Франка.

Тирольці сходу – так називали галицьких українців за їх вірність династії Габсбургів. Зразковими підданими в Австрії вважалися тоді мешканці Тиролю – вони (а також галицькі українці, хорвати) беззастережно підтримали панівну династію під час революції («Весна народів») 1848 р. і підтримували її далі.

Бадені, Пінінські і Потоцькі – мають у увазі галицькі намісники, вихідці зі Східної Галичини Казимир Бадені (1888–1895), Леон Пінінський (1898–1903), Анджей Потоцький (1903–1908).

Мілан Обренович (1854–1901) – князь (1868–1882), король (1882–1889) Сербії. Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. проводив проавстрійську політику. У 1881 р. уклав з Австро-Угорщиною торгівельний договір і таємну конвенцію, за якими Сербія фактично потрапила у залежність від Австро-Угорщини. У 1889 р. зрікся престолу на користь сина Олександра.

Стала задля анексії – у 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину (окуповану ще 1878 р.), яка формально вважалася частиною Османської імперії.

Триполітанська війна – мається на увазі італо-турецька війна 1911–1912 рр., основні бойові дії якої розгорнулися у Триполітанії та Кіренайці (сучасна Лівія).

Королеві Миколі – тобто королеві Чорногорії Миколі I Негошу (князь з 1860 р., король у 1910–1918 рр.).

Проти війни – мається на увазі Перша Балканська війна (1912–1913).

Дорошенко Петро (1627–1698) – гетьман України (1665–1676). Генеральний осавул (1663–1664), потім – полковник черкаський. Як гетьман прагнув насамперед подолати внутрішню опозицію та об'єднати Україну. В 1667 р. перейшов під протекторат османської Туреччини, уклавши з нею 1669 р. союзний договір. Майже весь час був змушений воювати з іншими українськими гетьманами, Польщею та Московією. Правобережна Україна тоді зазнала значних руйнувань, а П. Дорошенко поступово втратив підтримку населення. 1676 р. зрікся гетьманства і оселився у Московській державі.

ЯК НАМ ПОВЕСТИ СІЧОВУ ОРГАНІЗАЦІЮ

Надруковано під назвою «Як нам повести січову організацію» в: Діло. – 1912. – Ч. 282. – 16 грудня. – С. 6–7. Подаємо за першодруком.

«Сокіл» – українське гімнастично-спортивне товариство. Засноване 1894 р. у Львові за зразком подібних організацій у інших народів Австрії (чеський «Сокіл» засновано 1862 р., польський – 1867 р.). Осередки «Сокола» діяли в основному у містах і містечках і були під впливом УНДП. Завданням товариства було поєднати національно-патріотичне і фізичне виховання української молоді. Діяло до 1939 р.

Трильовський Кирило – див. прим. на с. 652.

«Січ» – українське спортивно-протипожежне товариство. Першу «Січ» заснував К. Трильовський 1900 р. у с. Завалля Снятинського повіту. У 1908 р. створено керівний орган для окремих «Січей» – Головний січовий комітет (з 1912 р. – Український січовий союз). «Січі» поєднували національно-патріотичне виховання, гімнастичні вправи та протипожежну охорону. Перебували під контролем РУРП (існували ще т. зв. «сокільські» «Січі», які котролював «Сокіл-Батько»). В Галичині заборонені польською владою 1924 р.

Траплялися такі Попелі – мається на увазі о. Іван Попель (1850–1921), парох у с. Довгополе Косівського деканату, відомий діяч січового руху.

Цегельський Лонгін (1875–1950) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, належав до керівництва Української національно-демократичної партії. Посол до австрійської Державної Ради (1911–1918), Галицького сейму (1913–1918). Член головної управи товариства «Сокіл».

Потоцький Анджей (1861–1908) – польський політичний діяч у Галичині. Посол до Державної Ради та Галицького сейму. Намісник Галичини (1903–1908). Виступав проти задоволення вимог українського населення у Галичині, сприяв численним порушенням виборчого законодавства під час виборів до Галицького сейму 1908 р. Політичний атентат на нього здійснив український студент М. Січинський.

ПО ЮВІЛЕЙНІМ З'ЇЗДІ ПРАВНИКІВ

Надруковано в: Діло. – 1914. – Ч. 71. – 31 березня. – С. 6–7. Подаємо за першодруком.

По святочній частині того з'їзду – З'їзд українських правників відбувся 25 березня 1914 р. Це був перший з'їзд Товариства українських правників; його присвятили 100-річчю від дня народження Т. Шевченка. А. Чайковський там виступив спочатку з доповіддю про «Руську правду», а згодом головував на нараді, присвяченій справам організації українських правників.

НЕ ТРЕБА ЗНЕВІРЮВАТИСЯ!

Надруковано в: Український голос. – 1922. – Ч. 27. – 2 липня. Подаємо за першодруком.

Кревецький Іван – див. прим. на с. 640.

Андрусівський договір – договір про перемир'я (на 13,5 років) між Річчю Посполитою і Московською державою, укладений 1667 р. в с. Андрусові біля Смоленська. Лівобережна Україна (з Києвом на 2,5 роки) та Сіверщина відходили до Москви, Правобережна Україна залишалася у складі Речі Посполитої. Це перемир'я встановило політичний поділ України на Правобережну і Лівобережну, закріплений «Вічним миром» 1686 р.

Тетеря Павло (бл. 1620–22 – 1671) – гетьман Правобережної України (1663–1665). З 1653 р. – переяславський полковник. Підтримував незалежницьку політику гетьманів І. Виговського та Ю. Хмельницького. У 1658–1661 рр. перебував у Варшаві. Прагнув розвинути союзницькі відносини з Польщею на засадах Гадяцького договору та об'єднати Україну, однак не мав стабільної підтримки у населення (багатьма вважався польським ставлеником). У 1665 р. передав владу наказному гетьману М. Ханенку і виїхав з України.

Брюховецький Іван (? – 1668) – гетьман Лівобережної України (1663–1668). З 1659 р. – кошовий отаман, згодом «кошовий гетьман» Запо-

різької Січі. 1663 р. на «Чорній раді» у Ніжині обраний гетьманом Лівобережної України. Вмілий оратор і демагог. Спочатку проводив відверто промосковську політику, яка принесла важкі наслідки для України. У 1668 р. виступив проти московського війська та адміністрації. Вбитий власними козаками під Опішнею.

Історія Аркаса – мається на увазі популярна «Історія України-Руси» композитора, письменника та громадського діяча Миколи Аркаса (1908).

Ханенко Михайло (бл. 1620–1680) – гетьман правобережної України (1669–1674). З 1656 р. – уманський полковник. З осені 1670 р. разом з кошовим отаманом І. Сірком розпочав боротьбу за владу в Правобережній Україні проти гетьмана П. Дорошенка. Після кількох поразок перейшов на Лівобережну Україну, зрікся влади і присягнув на вірність Москві.

ВІРЮ В СИЛУ НАРОДНОГО ДУХУ!

Надруковано під назвою «Вірю в силу народнього духа!» в: Український голос. – 1922. – Ч. 31. – 30 липня. Подаємо за першодруком.

«Календар Червоної Калини» – «Історичний Календар-альманах Червоної Калини» – щорічний календар видавничого кооперативу «Червона Калина» (1921–1939 рр., редактори Л. Лепкий і О. Навроцький, з 1937 р. І. Іванець).

НЕМА ПРИЧИНИ ДО РОЗПУКИ!

Надруковано в: Український голос. – 1923. – Ч. 16. – 22 квітня. Подаємо за першодруком.

Сікорський Владислав (1881–1943) – польський політик та державний діяч, генерал. У 1922–1923 рр. – прем'єр-міністр Польщі, у 1924–1925 рр. – міністр військових справ. Після перевороту Ю. Пілсудського перейшов до опозиції. З 1939 р. прем'єр-міністр польського уряду в еміграції. Загинув у авіакатастрофі.

Ризький договір – угода між Польщею з одного боку і РСФРР та УСРР з іншого боку, укладена в Ризи 18 березня 1921 р. після завершення польсько-радянської війни 1920 р. За цим договором Західна Україна та Західна Білорусія визнавалися територією Польщі. Польща зобов'язувалася надати меншинам всі права, що забезпечують національно-культурний розвиток.

ЧОГО В НАС НЕ ПОВИННО БУТИ?

Надруковано в: Український голос. – 1925. – Ч. 12. – 22 березня. Подаємо за першодруком.

Один визначний наддніпрянець виголосив у Празі відчит – йдеться про Сергія Шелухіна – див. прим. на с. 638.

Допись яворієського «Етіона» в «Ділі» – мається на увазі допис, надрукований в газеті «Діло» (1925. – Ч. 26. – 5 лютого. – С. 4). Допис має назву «3 культурного руху», там йдеться про стагнацію українського культурного життя в Яворові. Автор підписав його псевдонімом «Етіоп».

Паньківський Кость (1855–1915) – український громадсько-політичний діяч, економіст, філантроп, редактор журналу «Зоря», керівник різних освітніх і економічних установ у Львові.

Куземський Михайло (1809–1879) – український галицький церковний і громадський діяч, львівський крилошанин, заступник голови (1848–1849), голова (1849–1851) Головної Руської Ради у Львові, перший голова Галицько-руської Матиці. Від 1861 р. – посол до Галицького сейму. У 1868–1871 рр. останній холмський греко-католицький єпископ.

Боцян Йосиф – див. прим. на с. 638.

«Висвітлення» – мається на увазі брошура «Висвітлення до історії Львівських синодів з років 1891 і 1897» (Львів: Накладом Івана Кудлака з друкарні НТШ, 1924. – 41 с.).

НЕМА ТОГО ЗЛОГО, ЩОБИ НА ДОБРЕ НЕ ВИЙШАО

Надруковано в: Український голос. – 1925. – Ч. 25. – 21 червня. Подаємо за першодруком.

«Сільський Господар» – українське господарське товариство. Засноване 1899 р. в Олеську заходами о. Томи і о. Юліяна Дуткевичів. У 1903 р. керівні органи товариства перенесено до Львова. 1909 р. товариство реорганізовано, його очолив Є. Олесницький. Основні напрями діяльності: захист інтересів селян в органах влади, організація освітніх курсів і шкіл, заснування дослідних полів, ферм тощо. «Сільський господар» активно сприяв впровадженню нових методів господарювання у Галичині. Остаточо припинив діяльність 1944 р.

Олесницький Євген (1860–1917) – видатний український громадсько-політичний діяч, адвокат, дійсний член НТШ у Львові. Посол до Державної Ради (1907–1917) та до Галицького сейму (1900–1910), один з лідерів УНДП. Мав великий авторитет серед польського політикуму та найвищої австрійської влади. Організатор громадського життя Стрийщини, засновник «Маслосоюзу», директор страхової компанії «Дністер», голова товариства «Сільський господар».

«Рідна школа» – див. прим. на с. 637.

«РІДНА ШКОЛА». ЇЇ ЗАВДАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, ШКІЛЬНІ ЗАКОНИ. ЯК ЇЇ ВЕСТИ – СЕРЕДНИКИ ДО ПЕРЕВЕДЕННЯ ЇЇ ЗАВДАНЬ. РЕФЕРАТ НА СХОДИНАХ КРУЖКІВ.

Ця стаття, написана 1927 р., не публікувалася. Зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 57, арк. 41–65. Подаємо за автографом.

«Рідна школа» – див. прим. на с. 637.

Кемаль-паша – Атагюрк Мустафа Кемаль (1881–1938) – засновник і перший президент (1923–1938) Турецької Республіки. Військовий за освітою. У 1916 р. одержав звання генерала і титул паші. У 1919 р. очолив в Анатолії турецький національно-визвольний рух, керував турецькою армією під час війни з Грецією 1919–1922 рр. За його ініціативою в Туреччині проголошено республіку і проведено низку реформ у різних сферах (державного управління, судочинства, культури і побуту).

ПРАВОСЛАВІЄ НА ПОКУТТЮ

Надруковано в: Український голос. – 1928. – Ч. 30. – 22 липня. Подаємо за першодруком.

Переходу громади Гниличок – мешканці с. Гнилички (тепер Підволочиського району Тернопільської області, Поділля), бажаючи мати в селі окрему парафію, під впливом москвофіла о. І. Наумовича перейшли у 1881 р. на православ'я, однак повернулися до унії після втручання австрійської влади.

Венедикт (Бенедикт) XIV – папа Римський (1740–1758), реорганізатор чернецтва, захисник обряду й прав Греко-католицької церкви, виступив з окремим листом в оборону українського народу від соціального гноблення польськими магнатами (1744).

ПРАВОСЛАВ'Я

Надруковано в: Діло. – 1928. – Ч. 202, 203. – 9, 11 вересня. Подаємо за першодруком.

Процесом «Адольф Добрянський і комп.» – мається на увазі процес Ольги Грабар та інших звинувачених у державній зраді москвофілів (А. Добрянського, о. І. Наумовича, В. Площанського, О. Маркова) 1882 р.

Цензорат св. Юра проscribeував «Русалку Дністрову» – не дозволив поширення «Русалки Дністрової» в Галичині цензор Венедикт Левицький (1783–1851), що був греко-католицьким священиком, професором Львівського університету, крилошанином і навіть певний час (у 1820–1824, 1836–1837 рр.) виконував обов'язки ректора Львівської греко-католицької духовної семінарії.

ОДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ЙОГО ЕКСЦЕЛЕНЦІ О. ДРА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА ГР. К. СТАНІСЛАВІВСЬКОГО ЄПІСКОПА

Цей лист, написаний наприкінці 1928 р., не публікувався. Зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 44. Подаємо за автографом.

Другі Ваші два товариші – маються на увазі митрополит львівський і галицький Андрей Шептицький і єпископ перемиський Костянтин Чехович.

Вашої «Нової Зорі» – «Нова зоря», католицька газета, виходила у Львові 1926–1939 рр. Її редактором з 1928 р. був О. Назарук. Редакція підтримувала політику єпископа Григорія Хомишина.

«Вістник» – мається на увазі «Вістник Станіславівської Епархії».

Левецький Ярослав (1878–1961) – греко-католицький священник, доктор теології. Катехит Львівської гімназії (1910–1930), професор Львівської греко-католицької духовної семінарії (академії) (1924–1944).

Федів Володимир (1880 – ?) – греко-католицький священник, в середині 20-х рр. ХХ ст. був асистентом (сотрудником) у П'ядиках, виконував обов'язки душпастиря у Слобідці Лісній Коломийського повіту. У 1925 р. перейшов на протестантизм.

Бойчук Авксентій (1888 – ?) – греко-католицький священник, доктор теології (1916), професор (з 1920) і ректор (з 1923) Станіславівської греко-католицької духовної семінарії, крилошанин, член єпархіяльної консисторії, архідиякон.

«Не мир я вам приніс, але меч...» – у сучасному перекладі Св. Письма Матв. 10 звучить так: «34. Не думайте, що Я прийшов принести мир на землю. Не мир прийшов Я принести на землю, а меч. 35. Я прийшов порізати чоловіка з його батьком, дочку з її матір'ю і невістку з її свекрухою».

Сембратович Йосиф (1821–1900) – митрополит львівський і галицький (1870–1882). У 1852–1860 рр. – парох церкви св. Варвари у Відні, віце-ректор Віденської греко-католицької духовної семінарії, з 1860 р. – професор теології Львівського університету. З 1865 р. – титулярний архієпископ, у 1867–1870 рр. – адміністратор Перемишльської єпархії. Приділяв велику увагу покращенню рівня катехизації населення, пропаганді тверезості тощо. Поширення русофільства серед духовенства викликало незадоволення державної влади та вищої церковної єрархії в Римі. Це спонукало Йосифа Сембратовича залишити митрополичу кафедру. Помер у Римі.

Бачинський Владислав (1833–1883) – греко-католицький священник, асистент (сотрудник) церкви св. Варвари у Відні (1861–1873), крилошанин, член Львівської митрополичої консисторії (з 1873), в. о. ректора Львівської греко-католицької духовної семінарії (1879–1882).

Григорій VII (Гільдебранд) (нар. між 1015–1020 – пом. 1085) – папа римський з 1073 р. У боротьбі з німецьким імператором Генріхом IV ставив проблеми невтручання світської влади до духовних справ. Його програма викладена у «Диктаті папи» (1075).

ЧОГО ТРЕБА ВИМАГАТИ ВІД УКРАЇНСЬКОГО АДВОКАТА?

Надруковано в: Життя і право. – Львів, 1931. – Ч. 2. – С. 9–14. Подаємо за першодруком.

НА БЕРІЖКУ ПАСТИРСЬКОГО ЛИСТА

Ця стаття, датована 1931 р., раніше не публікувалася. Зберігається у: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ рукописів, ф. 124, од. зб. 43. Подаємо за автографом.

Армія Галлера – йдеться про 80-тисячну польську армію генерала Юзефа Галлера, сформовану і озброєну у Франції на кошти держав Антанти, яка призначалася винятково для боротьби проти більшовиків. Однак польський уряд спрямував її у травні 1919 р. на українсько-польський фронт у Галичині та Волині. Армія Галлера зробила вирішальний внесок у витіснення Української Галицької Армії за р. Збруч у липні 1919 р.

Всходня Малопольща – так офіційно у міжвоєнній Польщі називалася Галичина (Małopolska Wschodnia).

Владика Константин не видержав тих моральних тортур... – єпископ перемиський Костянтин Чехович помер у Перемишлі 1915 р. під час російської окупації.

Закон 1922 р. – мається на увазі закон, за яким Східна Галичина дістала автономію у складі Польщі. На практиці його не реалізовано.

Пацифікаційна хуртовина – мається на увазі «пацифікація» (вмиротворення) південно-східних воєводств Польщі 1930 р.

п. Міністр – очевидно, мається на увазі міністр внутрішніх справ Польщі у 1931–1934 рр. Броніслав Перацький.

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

авантюра – чудасія, пригода, сварка

ад'юнкт – помічник в урядництві, посада урядовця суду, податкової служби

ад'ютум – запомога

академік – студент

алюмнус, алюмн – вихованець (питомець) духовної семінарії

альков, алькір – кімната без вікон, перегороджена частина світлиці, що служить за спальню чи вбиральню

арак, гарак – горілка з рису

безпроволочно – негайно

бецирк – повіт

бодак – будяк, бур'ян

бранжа (фр.) – відділ якогось фаху (наприклад, адвокатська бранжа)

брати на спитки – розпитувати

воздух – повітря

гебес – тупоумний, забита голова, туман

дерещуватий – чалий (кінь)

дикастерія (лат., гр.) – урядники одного відділу

диль – колода

діюрніст, діюрніст – писар з поденною оплатою

екзецирка – військові справи

ексклюзія – виключення, прогнання

есенціональний (лат.) – основний, засадничий

єствовання – існування

заложити – закласти, зробити заклад

інтенсія – намір

інтерпеляція – запит (публічний)

інтруз – непрошений, влізливий

карита – карета

касарня – казарма

квестія – питання

коміснопф (нім.) – комісний (державний) гудзик

комісний (мундур) – державний (*мундир*)

колятор (лат.) – опікун місцевої церкви або костела, що має право обирати священика

конверсація – розмова

консиляр – 1) порадник; 2) лікар
конципієнт – адвокатський практикант
коперта – конверт
краска – забарвлення, барва

леда – легкий, легка

меце́нат, меце́нас – адвокат

напрасно – раптово, несподівано
на часок – на хвилинку
ніраз – жодного разу, нітрохи
ноторичний – завзятий, запеклий

облака – небо, небеса
отвертий – відчинений
охотник – доброволець

палестра (гр.) – судовики в давній Польщі
палестрант (гр.) – правник, що готується до суддівського або адвокатського фаху в Польщі
питомець – вихованець духовної семінарії
попуканий – потрісканий
прелетент – той, хто має виклад, доповідач
прецель – бублик
прятати – прибирати

реколекція – духовні вправи перед сповіддю; покута
реконвалесцент – той, хто виздоровлює після тяжкої недуги
рекримінація – взаємні закиди або оскарження
ригороз – суворий іспит для отримання звання доктора
ридз (пол.) – рижик (червоний як ридз – червоний як буряк)
ростина – рослина

силька – сильце
скрипт – рукопис
случай – випадок
спацирувати – гуляти
сплетні – плітки
станція – тут: винаймлена квартира

тандита – поганий виріб, перестарілий товар

ургувати (нім.) – пригадувати, приспішувати

фінгувати – вигадувати, підроблювати
фінезія – вишуканий дотеп, хитрість

фрайвіліх (нім.) – доброволець

фрига – дзига

футро – хутро

цвікер – пенсне

цушпайс (нім.) – гарнір

черта – риса

шаржа – пересада в грі актора, тягар, становище

шватер – чоловік сестри

ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
Абрисовський 442
Алкібіад 561
Анастазієвський М. 652
Андреев 413
Антонович В. 425, 634
Аркас М. 522, 562, 658
- Б**
Бадені К. 362, 365, 376, 377, 632, 655
Балаж (Чайковська) В. 654
Барвінський О. 408, 434, 634, 638
Баревич Т. 628
Бачинський 376, 377, 380
Бачинський В. 610, 661
Белей І. 359, 630
Бемко В. 646
Бемко (Чайковська) О. 638
Бенедикт XIV, римський папа 592, 660
Бережанський В. 405
Березовські 606
Беринда П. 569, 603
Бєсядецький 516
Біберович І. 358, 512, 650
Біленька 408
Біленький Т. 405, 407, 408, 633
Бісмарк О. 563, 620
Біч 456
Блавацький (Трач) В. 467, 643
Бобжинський М. 479
Богун І. 562
Бойкович О. 9
Бойчук А. 606, 661
Боплан Г. А. 521
Борецький Й. 569
Бортнянський Д. 503
Ботвін 521
Боцян Й. 436, 571, 638, 659
Брюховецький І. 657
Бурлака Г. 9
- В**
Вальдауер 453
Ванновський 390
Василій Великий 603
Верещагін В. 485, 646
Верхратський І. 361, 631
- Виговський І. 657
Винниченко В. 647
Вільгельм II, німецький імператор 415
Вільсон В. 456, 575, 641
Вовчак 514
Володимир Великий, князь київський 530, 620
Волчук 369, 370
- Г**
Гайновський М. 528
Галлер Ю. 620, 662
Ганкевич М. 516, 650
Гарасевич 608
Гвоздецький 556
Генріх IV, німецький імператор 662
Геррон (Herron) 456
Гладилович Д. 626, 628
Глібовицький А. 369
Глібовицький М. 369, 370, 632
Гнатюк В. 446, 640, 641
Гоголь М. 503, 635
Гоман 400
Гомер 635
Гондяк 455
Горват 391
Гордієвський 413
Гордінер 400, 401
Городиський М. 356
Горький М. 413
Грабар О. 660
Гребінка Є. 521
Грень З. 639
Григорій VII, римський папа 612, 662
Гриневецький 358
Грушевський Марко 481
Грушевський Михайло 437, 442, 479, 481, 522, 524, 529, 639
Гумецький А. 375
- Ґ**
Ґете Й. 605
Ґмитрик О. 393
Ґолковський 394
Ґольц фон дер 546

- Деляторе**, майор 361
Дженоккі 426, 450, 619
Дзедушицький 516
Дзундза 400, 401
Дідицький Б. 627
Діонісій (Валединський),
 митрополит 467, 471, 474,
 476, 478, 597, 643
Добрянський А. 660
Долгорукий, князь 405, 408
Донцов Д. 641
Дорошенко В. 458, 641
Дорошенко П. 547, 656, 658
Дорошкевич О. 651
Достоевський Ф. 503, 521
Драгоманов М. 425, 570, 626,
 627, 634
Драгомиров 485, 503, 646
Дуткевич П. 370, 374, 375,
 380, 381
Дуткевич Т. 659
Дуткевич Ю. 659
- Євлогій (Георгієвський)**
 архієпископ 412, 634
Єлизавета I, російська
 імператриця 506, 642
Єринюк Р. 423
Єфремов С. 430, 458, 636
- Жеромський С.** 463, 469, 642
- Заклинський Р.** 628
Залеський Б. 437
Залуцький Е. 596
Замчанов 394
Земко Т. 603
Значко-Яворський М. 488,
 489, 647
- Іван Золотоустий** 603, 604
Іванець І. 658
Івашкевич 524
Іловайський Д. 562, 627
Ільницький 393, 395, 398, 408
Ісус Христос 600, 601, 607
- Йонеску** 414
- Калнишевський П.** 489, 647
Камінський А. 488–490
Каньовський 355
Карл IX, французький король
 607
Карманський П. 473, 644
Каспарек Ф. 630
Качала С. 370, 526, 632
Качковський М. 625
Кемаль-паша (Ататюрк) 587,
 660
Кирило і Методій 603, 620
Кич І. 627
Кір, перський цар 563
Клей 453
Климент VIII, римський папа
 426, 635
Кметь В. 9
Кмицикевич Ф. 393, 395, 398,
 410
Кміт Ю. 502, 648
Ковалюк М. 532, 533
Козакевич 405
Колесса Ф. 638
Козяшовський 359
Комарницький І. 363, 380, 381
Конашевич П., див.
 Сагайдачний П.
Константин Великий,
 римський імператор 620
Копистянський 398
Кордуба Т. 364, 375–377, 380,
 381, 513, 631, 632, 650
Коритовський В. 365, 632
Кортневич М. 423
Корш (Корж) М. 489, 647
Косів С. 442, 488, 639
Костомаров М. 503
Котко 569
Коциловський Й. 472, 473,
 484, 525, 644, 652
Коцюбинський М. 407, 562
Красовський В. 397, 398–401,
 405
Крат П. 456, 641
Кревецький І. 445, 560, 640,
 657
Крислач І. 9
Кропивницький М. 541, 655

- Крушельницький А. 460, 518, 642, 651
 Куземський М. 570, 571, 659
 Кузів В. 456, 641
 Куліш П. 442, 524, 560, 635, 639
 Кульчицький С. 525, 644, 652
 Кунцевич Й. 526, 644, 652
 Курбас А. 650
 Курманович А. 368
- Лагерлеф** С. 494, 502, 647
 Лапчинський Г. 645
 Левицький Вен. 660
 Левицький Вол.
 (Василь Лукич) 633
 Левицький Д. 406, 633
 Левицький К. 533, 654
 Левицький Я. 604, 661
 Леонід, цар Спарти 561, 566
 Лепкий Б. 368, 462, 503, 504, 506, 510, 630, 642
 Лепкий А. 630, 658
 Лепкий С. 358, 368, 374, 630, 632
 Липинський В. 528, 653
 Лопатинський 514
 Липківський В. 459, 481, 641
 Лисенко М. 570
 Ливицький А. 646
 Лужницький І. 370
 Лютер М. 424, 634
 Ляндау 399
- Маврикій, візантійський**
 історик 560
 Магнатов 412
 Мадейський А. 368
 Мазепа І. 462, 506, 563, 642
 Макаренко В. 423
 Маковей О. 430, 636
 Макогонський І. 363, 375, 377, 381
 Мальчевський М. 625
 Марігчак О. 500
 Марков О. 660
 Матвій, апостол 607
 Матвійчук М. 530, 653, 654
 Машак І. 375
- Медвецький Ю. 628
 Микола II, російський
 імператор 387, 399, 620
 Микола II Неґош,
 чорногорський король 546, 656
 Михалевський 362
 Мицик Ю. 8, 9, 423, 634–638
 Мілан Обренович,
 сербський король 544, 655
 Мільгад 561
 Міцкевич А. 427
 Могила П. 442, 488, 639
- Навроцький** О. 658
 Назарук О. 476, 645, 661
 Наливайко С. 522
 Наполеон Бонапарт 485, 563, 620
 Насальський Ю. 370–372, 374, 632
 Наумович І. 371, 660
 Нерон, римський імператор 644
 Немцевич (Niemcewicz) Ю.
 479, 528, 531
 Нижанківський О. 362–364, 631
 Нижанковський 514, 515
 Николишин Д. 501, 648
- Огієнко** І. (митрополит Іларіон)
 8, 9, 421, 422, 450, 634–643, 645, 646, 648, 649
 Огоновський Ом. 626
 Олександр I,
 сербський король 655
 Олександр II, російський
 імператор 570
 Олесницький Є. 574, 659
 Ольшанський 514
 Опільський Юліан 510
 Оробкевич 381
 Ортинський В. 625
 Ортинський Д. 625
 Острогорґ Я. 640
- Павлик** М. 625
 Павликів К. 391, 394–396, 398

- Павликова 399
Павло, апостол 601, 606, 644
Павлов 390
Павсаній 561
Палінський А. 370
Панек В. 627
Паньківський К. 570, 659
Партика 515
Пелеш Ю. 526, 652
Перікл 541
Петлюра С. 491
Петро I, російський імператор 387, 489, 603
Печерська О. 499
Перацький Б. 662
Підвисоцький К. 515
Пій IX, римський папа 644
Пілсудський Ю. 658
Пінінський Л. 655
Плетенецький Є. 446, 478, 488, 521, 569, 640
Площанський В. 628, 660
Повченська А. 521
Покорни 355
Поліщук К. 454, 457, 458, 462–464, 466, 523, 641, 651
Попель І. 656
Потоцький Альфред 357, 630
Потоцький Анджей 552, 655, 657
Потоцький М. 355
Потоцький Р. 357, 370
Присташ Т. 354, 356
Пушкін О. 503
Річинський А. 476, 477, 644
Розумовський К. 462, 506, 642
Розумовський О. 642
Роксолана (Лісовська А.) 547
Романчук Ю. 365, 366, 631
Рудницький М. 448, 465, 480, 504, 505, 640, 642, 648
Рудницький Ю.
(Юліян Опільський) 649
Савчак Д. 357–360, 368, 371, 372, 374, 375, 629, 630, 632
Сагайдачний (Конашевич) П. 438, 478, 488, 495, 511, 520, 521, 533, 569, 637
Санат В. 375–378, 380–382
Сапіга А. 476
Сварник Г. 645
Святополк-Мірський 482
Седлецький 431
Седляр О. 6, 9, 625, 639
Сембратович Й. 609, 661
Сембратович С. 364
Сеник А. 625
Сеньчук В. 423
Сергій Олександрович, російський великий князь 646
Сікорський В. 567, 658
Сімович В. 511, 534, 649
Сірко І. 658
Січинський М. 657
Скальковський А. 489, 647
Сковорода Г. 458
Скрибало (Скрабало) Е. 627
Словацький Ю. 437
Смаль-Стоцький (Стоцький) Р. 490, 647
Смотрицький Г. 637
Смотрицький М. 433, 637
Снігурський І. 354, 629
Сокальський В. 647
Соневицький М. 370, 372, 377, 380, 381, 632
Станімир О. 640
Станімир (Чайковська) О. 468, 640, 643
Старецький 377
Стахура Д. 396, 404, 405, 407, 408, 633
Стеткевич І. 370, 376, 379, 632
Стефанік В. 457, 467, 504, 641
Стефанів К. 453
Стефанович О. 441, 639
Стечинський 512
Стечишин М. 525, 652
Стороженко О. 432, 636
Студинський К. 466, 468, 497, 643

- Таранько** 437
Текелій 647
Темницький О. 512, 649
Терещенко М. 651
Тетеря П. 657
Тиндюк 375
Тігер 387, 388
Толстой Л. 408, 445, 521
Томашівський С. 476, 529, 645, 653
Топольницький К. 363, 381
Трач І. 470, 482, 643
Трач (Чайковська) Н. 439, 469, 470
Трачевський К. 632
Трильовський К. 526, 530, 549–552, 652, 656
Троцький А. 502
Тугут 574
Туржанський А. 359
Турянський 467
- Урбан VIII, римський папа** 635
- Фатіанов** 396, 397, 404
Федів В. 442, 597, 605, 606, 608, 661
Федькович Ю. 626
Фещенко-Чопівський (Чопівський) І. 482, 646
Филиповська Е. 373, 374, 376, 380, 382
Филиповський А. 373
Филиповський В. 373
Филиповський П. 373
Филипчак І. 353, 354, 395, 399, 409, 629
Филипчакова 399–401, 408, 409
Філіпеску 414
Філіпп (Піліп) Македонський 560
Франківський 401
Франко І. 6, 563, 625, 627
- Хандога М.** 530, 653
Ханенко М. 657, 658
Хиляк 393
- Хмельницький Б.** 427, 428, 442, 444, 488, 533, 548, 562, 563, 569, 635, 636
Хмельницький Ю. 657
Хомишин Г. 440, 474, 476, 478, 494, 525, 599, 635, 639, 644, 652, 661
Христинич М. 9
- Цегельський Л.** 551, 552, 657
Цеглинський Г. 430, 636
Цувай 545
- Чайковська К.** 645
Чайковська (Гладилович) Н. 500, 625
Чайковський А. А. 472, 639
Чайковський Б. 637, 639
Чайковський Микола 421, 429, 431, 437, 460, 462, 468, 479–482, 484, 487, 490–492, 494, 496, 501, 502, 506, 509, 519, 636, 637, 649, 651
Чайковський Міхал 432, 636
Чайковський П. 503
Чайковський Ю. 494, 645
Чайковський-Тимкович Г. 627
Черняк Є. 651
Чехович К. 622, 661, 662
Чировський 373, 377
- Шайноха (Szajnocha) К.** 479, 528
Шараневич І. 628
Шашкевич М. 363, 596, 608
Шварц, фактор 368
Шевченко Г. 586
Шевченко Т. 407, 437, 485, 496, 505, 530, 563, 570, 586, 633, 635, 638, 645, 646, 657
Шелухін С. 436, 638, 659
Шептицький А. 445, 461, 500, 611, 622, 661
Шіллер 605
Ширецький 475

Шуйський 479

Шухевич В. 362

Щепановський С. 359, 630

Щурат В. 638

Юрченко 497

Яблоновський (Jabłonowski)

528

Яворницький

(Еварницький) Д. 524

Яворський В. 361–367, 380–
382, 512, 630–633, 650

Яворський О. 626

Якимович Б. 6, 9, 625, 639

Янович С. 514, 515, 650

Яцків М. 504, 648

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія** 414
Австрія 353, 394, 396–401, 412–414, 493, 506, 528, 529, 544–546, 551, 553, 567, 573, 574, 582, 608, 628, 630, 632, 655
Австро-Угорщина 629, 641, 655, 656
Азія 391, 561
Америка (США) 414, 518, 526, 527, 530, 574, 575, 591, 637, 641, 653
Анатолія 660
Андрусів 657
Антверпен 392
Афіни (Атени) 561
Африка 546
- Бережани** 358, 362–367, 368–371, 373, 375, 376, 380, 406, 439, 487, 512–514, 516, 529, 554, 627, 629–633, 638, 649, 650
Бережанщина
(Бережанський повіт) 7, 360, 365, 366, 370, 375
Берлін 412, 414, 645
Білінка Мала 354
Божиків 370, 632
Бойківщина 353, 648
Болгарія 547
Болехівський повіт 457
Боснія і Герцеговина 542, 544, 629, 643, 656
Бразилія 473, 644
Броди 363, 382
Буковина 562, 581
- Варшава** 422, 432, 435, 450, 452, 455, 457, 459, 466, 471, 482, 499, 500, 524, 567, 639, 647, 649, 657
Ватикан 434, 435, 571
Велике князівство Литовське 476
Величка 397
- Винники** 387, 421, 633
Вишнівчик 625
Відень 355, 404, 414, 542, 544, 610, 629, 634, 653, 661
Вінніпер 8, 421, 532, 639–643, 645, 646, 652
Вірменія 473
Вітебськ 644
Волинь 435, 571, 634, 662
Володимир-Волинський 444, 475, 477
Вошанці 644, 652
Вронки 487
- Галичина (Галицька Україна)** 6, 364, 387, 390, 396, 397, 399, 405, 445, 451, 473, 532, 551, 562, 569, 571, 581, 594, 602, 608, 613, 626, 628–630, 632–634, 637, 640, 641, 643, 644, 650, 652, 657, 659, 660, 662
Гетьманщина 636
Гнилички (тепер – Підволочиського району) 591, 597, 660
Гордіня (тепер – Самбірського району) 625, 627, 353, 354, 383
Горлиці 364
Городенка 472
Гребенів 457
Греція 561, 660
Гуцульщина 456, 523, 552
- Ґалац** 642
Грац 633
- Данціг** 470, 482
Дем'янівка 453
Джерсі-Сіті 637
Доброміль 393
Довгополе 656

- Долина 625
Дрогобич 361, 447, 468
- Е**жеріто 542
Ельзас (Альзація) 571
- Є**вропа 412, 492, 546, 561, 568, 622
- Ж**уків 630
- З**авалля 656
Закарпаття 633
Заліщики 472
Залуччя 608
Замостя 636
Запорізька Січ 471, 489, 549–551, 635, 647, 658
Західна Білорусія 658
Західна Лемківщина 631
Західна Україна 528, 641, 647, 658
Зелем'янка 457
Золочів 368
ЗУНР 644, 654
- І**талія 414
- К**аліш 444
Кавказ 473
Камінка 606
Кам'янець-Подільський 422
Канада 8, 421–423, 641, 652
Карелія 649
Катовіце 482
Кем 509, 649
Київ 8, 406, 427, 444, 447, 450, 452, 457, 464–466, 470, 477, 478, 480, 603, 634–638, 651, 652, 657
Кишинів 415
Кіренаїка 656
Ковалівка 491
Коломийський повіт 661
Коломия 406, 413, 423, 424, 428, 429, 433, 434, 438–444, 446, 447, 449, 450, 452–457, 459, 461, 463–465, 468, 470, 472, 474, 475, 477, 479, 481, 483, 485, 488, 493, 497–501, 503, 506, 508, 509, 511, 517–520, 523–526, 528, 530–533, 648, 651–654
- Корналовичі 383
Косів 422, 437, 443, 453, 472, 508, 639
Косівщина 441, 498
Космач 497
Костромська губернія 416
Краків 365–367, 412, 414, 507, 531, 631
Крим 480
Кромериж 652
Кронштадт 625
Кути 453, 472
- Л**ановичі 383
Латвія (Лотва) 430
Лежайськ 598, 606
Лемківщина 504, 594, 628, 648
Липиця 363
Литва 430
Лівія 656
Лівобережна Україна 550, 642, 657, 658
Лотарингія 571
Львів 7, 8, 357, 360–362, 364, 368, 370, 383, 384, 396, 397, 399, 404, 412, 422, 428–430, 434, 435, 440, 441, 443–445, 448–450, 452, 456, 461, 464, 477, 478, 500, 509, 514, 516–520, 524, 525, 528, 529, 531, 543, 550, 570, 582, 583, 613, 625–630, 633, 635–641, 643, 645, 648–654, 656, 659, 661, 662
- М**едика 393
Молодятин 453
Монастириська 512
Моравія 523, 530, 652
Москалівка
(тепер – частина Косова)
443, 457, 472, 476, 482
Москва (місто) 468, 469, 471, 494, 518, 547, 603

Москва (держава) 407, 469,
489, 570, 571, 637, 656–658
Мт. Кармел 637

Надвірнянщина 494

Наддніпрянська (Велика)
Україна 421, 426, 436, 463,
626

Ніжин 658

Німеччина 413, 414, 435, 449,
527, 568

Новий Санч 362, 364, 367, 631

Ньюарк 641

Нью-Йорк 637

Одеса 477, 480, 481, 492, 505

Одесько 659

Оліфант 637

Опішня 658

Османська імперія,
див. Туреччина

Париж 505

Перегинсько 457

Перемишль 354, 364, 393, 404,
414, 436, 456, 471, 591,
629, 633, 635, 662

Перемишльська гр.-кат.
епархія 661

Петроград (див. також Санкт-
Петербурґ) 397, 399, 409,
496

Печеніжин 472

Печеніжинський повіт 453

Підволочиський район 660

Підгаєччина 360, 365, 630

Підгайці 366

Піддяшшя 571, 594

Пітсбург 653

Плевна 545

Погорці 502

Поділля 457, 660

Покуття 454, 591

Полтава 477, 480

Польща 421, 432, 435, 436,
451, 456, 461, 470, 471,
488, 491, 492, 522, 547,
567, 568, 571, 575, 580,

582, 595–597, 608, 636,
656–658, 662

Порт-Артур 485, 646

Поручин 358, 630

Потугори 512

Правобережна Україна 550,
656–658

Прага 361, 429, 436, 443, 500,
511, 569, 638, 639, 649, 659

Путила (Сторонець-Путилів)
626

П'ядики 661

Радянська Україна, див. УРСР

Рим 426, 434, 436, 454, 471,
473, 492, 522, 571, 572,
592, 595, 661

Річ Посполита 478, 657

Рогатин 366, 460, 462, 516,
650

Рогатинський повіт 365, 516

Росія 371, 387, 390, 392, 396,
399, 401, 402, 404, 408,
413–415, 418, 488, 503,
545, 546, 568, 625, 641

Рудки 498, 502

Рудківський повіт 644, 652

Румунія 414, 642

Русь 548, 603

Салоніки (Солунь) 545

Самбір 7, 354, 361, 384, 387,
390–394, 396, 399, 402,

403, 405, 408, 409, 415,

429, 443, 457, 483, 524,

625–627, 629, 631, 633, 644

Самбірщина

(Самбірський повіт) 7, 397,
439, 498, 576

Санкт-Петербурґ

(див. також Петроград) 639

Сардинія 628

Сербія 544, 545, 655

Сибір 385, 391, 395, 401, 406,
415

Синевідсько Вижне 502

Скільщина 457

Скрентон 637

Слобідка Лісна 661

- Смоленськ 657
Снятинський повіт 656
Сокаль 443, 444, 475, 477, 639
Сокирчичі 354
Соловки 502, 506, 641
Спарта 561
СРСР (Радянщина) 452, 622, 652
Станіславів 413, 438, 442, 453, 456, 476, 478, 525, 570, 572, 591, 652
Стара Сіль 390, 393
Стараховіце 482
Старий Самбір 390, 392, 393, 412
Стрийщина 659
Східна Галичина 393, 631, 655, 662, 641
США, див. Америка
- Т**
Талергоф 633
Тарнів 491
Тернопіль 462, 495, 523, 527, 638, 653
Тернопільська область 660
Тироль 655
Торунь 487
Трієст 414
Тріполіс (сучасна Лівія) 546, 656
Трускавець 491, 493
Туреччина
(Османська імперія) 473, 544–546, 656, 660
Турка 393
Турчанський повіт 361
- У**
Угорщина 398, 542, 589
Україна 387, 407, 418, 427, 435, 449, 451, 454, 457, 460, 462, 465–468, 470, 480, 481, 489, 502, 518, 521, 523, 528, 547–549, 560, 562, 563, 569–572, 594, 636, 637, 639, 642, 656–658
УНР 421, 642, 646, 648, 653
УРСР (Радянська Україна) 642, 658
- Ф**
Франція 414, 547, 568, 615, 620, 628, 634, 648, 662
- Х**
Харків 454, 457, 463, 464, 467, 477, 480, 481, 484, 523
Хирів 390, 393
Хитар 502
Холм 421, 422
Холмщина 485, 571, 594, 634
Хорватія 589
Хотин 468, 518
- Ц**
Царгород 518, 547
Цецора 468
- Ч**
Чайковичі 498, 502
Червона Русь 397
Чернівці 626
Чернігів 480
Черче 484, 487, 491
Чехія 449, 523
Чехословацьчина 638
Чікаго 542
Чорногорія 656
- Ш**
Шамокіл 637
Швейцарія 421
Швеція 642
Шенбрун 414, 634
- Я**
Яблонів 472
Явора 361
Яворів 433, 449, 460, 659
Ясенів 508

З М І С Т

Передмова. Олександр СЕДЛЯР, Богдан ЯКИМОВИЧ	5
СВОЇМИ СИЛАМИ (автобіографічна повість А. Чайковського).....	9
СПОГАДИ	
Як я ходив до сільської школи	353
Пам'яті пок[ійного] Дам'яна Савчака	357
Пам'яті Василя Яворського	361
[Історія «Руської бурси» в Бережанах]	368
Зі збірки «Вісім місяців під медвежою лабою»	383
Святочний вечір в часі наїзду в Галичині	416
ЛИСТИ	
Листи до Івана Огієнка	421
Інше листування	512
ПУБЛІЦИСТИКА	
Свій до свого	537
Про потребу українського людського театру	541
На біжучі теми	544
Як нам повести січову організацію?	548
По ювілейнім з'їзді правників	555
Не треба зневірюватися	560
Вірю в силу народного духу!	564
Нема причини до розпуки!	567
Чого в нас не повинно бути?	569
Нема того злого, щоби на добре не вийшло	573
«Рідна школа». Її завдання, організація, шкільні закони. Як її вести – середники до переведення її завдань Реферат на сходах кружків	581
Православ'я на Покуття	591
Православ'я	594
Одкритий лист до його Ексцеленції о. Дра Григорія Хомишина, гр. к. станіславівського єпископа	599
Чого треба вимагати від українського адвоката?	613
На беріжку пастирського листа	619

ПРИМІТКИ	623
СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ	663
ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК	666
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	672

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкув. О. В. Седяра і Б. З. Якимовича; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2007. – Т. 4 – 680 с., 1 портр.: іл.

У четвертому томі зібрано мемуарну, епістолярну та публіцистичну спадщину видатного українського письменника, громадського та державного діяча А. Чайковського. До книжки увійшли: автобіографічна повість «Своїми силами», листи до І. Огієнка та більша частина публіцистики, яка публікувалася в галицькій періодиці і ніколи не передруковувалася чи зберігалася в рукописах.

ISBN 978-966-613-576-9

ISBN 966-613-151-X

Andriy Chaikovskiy. Memoirs. Letters. Studies / Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, University Library; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies; Andriy Chaikovskiy Research Foundation / Comp. by Oleksandr Sedlyar and Bohdan Yakymovych. Editorial board: Bohdan Yakymovych (Head) a. o. – Lviv, 2007. – Vol. 4. – 680 p., 1 portr.: ill.

The fourth volume is a collection of memoir, epistolary and publicist heritage of Andriy Chaikovskiy, a celebrated Ukrainian writer, public and state figure. The book includes the autobiographic novel «By Own Means», letters to Ivan Ohiyenko and the large part of his publicist works in Halychyna periodicals, which have never been previously reprinted nor preserved in the form of manuscripts.

ISBN 978-966-613-576-9

ISBN 966-613-151-X

УДК 821.161.2'06(081.2)+930(477)''18-19''(092)Чайковський

ББК Ш6(4УКР)53я44+Т1(4УКР)53-8Чайковський

Фундатор видання

Львівська обласна рада
(голова – Мирослав Сенник)

До видання долучилися також
родина Лончинів,
проф. Ігор Бемко (США),
Тетяна Дурбак (США–Україна),
Петро Писарчук (Україна)

Редакційна колегія
висловлює щирю вдячність усім,
хто підтримав видання цього проєкту

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Наукова бібліотека
Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Наукова фундація Андрія Чайковського

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ СПОГАДИ. ЛИСТИ. ДОСЛІДЖЕННЯ ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ ЛНУ ім. Івана Франка
Завідувач Мирослава Доманська

Підписано до друку 10.12.2007 р.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк. 41,14
Наклад 1000 прим.

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка
м. Львів, вул. Дорошенка, 41

Надруковано з готових діапозитивів
у друкарні видавництва «Афіша»
м. Львів, пр. Шевченка, 14